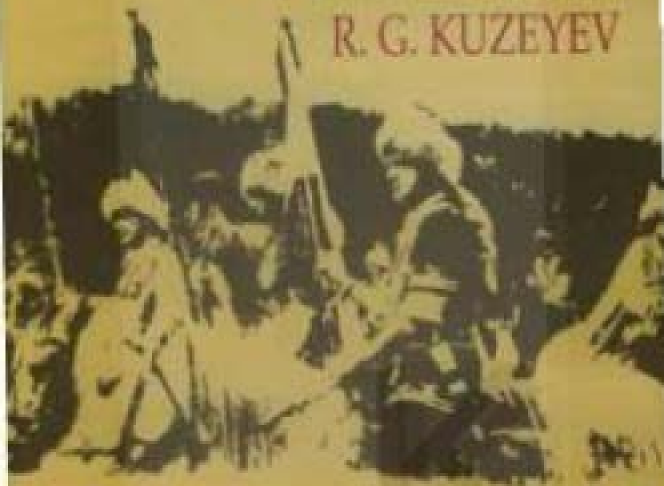
İTİL-URAL TÜRKLERİ

R. G. KUZEYEV

SELENGE

İTİL-URAL TÜRKLERİ

R. G. KUZEYEV

Rusçadan Çeviren
Arif ACALOĞLU

Selenge Yayınları
İstanbul - 2005

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
Dilara Batur

Dizin
Kürşat Yıldırım

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Matsan

ISBN 975-8839-28-4

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0 212 514 45 73 Fax: 0 212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER

III. BÖLÜM
BAŞKURTLAR'IN KÖKENİ VE BAŞKURT HALKININ ŞEKİLLENİŞİ

KısALTMALAR

Aİ	- Aktı İstoriçeskiye (Tarih Tutanakları; dergi)
AEB	- Arxeologiya i Etnografiya Başkirii (Başkurtistan Arkeoloji ve Etnografyası)
AET	- Arxeologiya i etnografiya Tatarii (Tataristan Arkeoloji ve Etnografyası)
BAG	- Bibilioteka arabskix geografov (Biblioteca geograpxorum arabicorum
BAS	- Başkirskiy arxeologiçeskiy sbornik (Başkurt Arkeoloji Mecmuası)
BRS	- Başkirsko-russkiy slovar' (Başkurtça- Rusça Sözlük)
BTE	- Borıngı tatar edebiyatı (Eski Tatar Edebiyatı)
BFAN SSSR	- Başkirskiy filial Akademii Nauk SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Başkurt Şubesi)
BXİ	- Başkort xalık icadı (Başkurt Halk Yaratıcılığı)
BŞ	- Başkirskiye şecere (Başkurt Şecereleri)
VAU	- Voprosı arxeologii Urala (Ural Arkeolojisinin Meseleleri)
Vİ	- Voprosı istorii (Tarih Meseleleri; dergi)
VY	- Voprosı yazıkoznaniya (Dil Meseleleri; dergi)
DAİ	- Dopolneniya k Aktam istoriçeskim (Tarih Tutanakları Ekleri)
DAKK	- Dokumentı arxiva Xivinskix xanov (Hive Hanlarının Arşiv Belgeleri)
DTS	- Drevnetyurksikiy slovar' (Eski Türçe Sözlük)
JMNP	- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya (Halk Eğitim Bakanlığı Dergisi)
İA	- İstoriçeskiy arxiv (Tarih Arşivi; dergi)
İV	- İstoriya Vengrii (Macaristan Tarihi)
İBPN	- İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda (1959 Nufus Sayımı Sonuçları)
İGAİMK	- İzvestiya Gosudarstvennoy akademii istorii materal'noy kul'turı (Devlet Maddi Kültür Tarihi Akademisinin Haberleri)
İİAE	- İnstitut istorii, arxeologii i etnografii (Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü)
İİYL	- İnstitut istorii, yazıka i literaturı (Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü)
İTDM	- İstoriya Tatarii v dokumentax i materialax (Belge ve Materyallere Göre Tataristan Tarihi)
KB	- Konstantin Bagryanorodnıy (Constantinos Porphirogenetos)

KSİİMK - Kratkiye soobşçeniya İnstituta material'noy kul'turı (Maddi Kültür Enstitüsü'nün Kısa Haberleri)
KSİE - Kratkiye soobşçeniya İnstituta etnografii (Etnografya Enstitüsü Kısa Haberleri)
MAE - Muzay antropologii i etnografii AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi)
MİA - Materialı i issledovaniya po arxeologii SSSR (SSCB Arkeolojisine Dari Materyaller ve İncelemler)
MİB - Materialı po istorii Başkirskoy ASSR (Başkurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihine Dair Materyaller)
MİRMO - Materialı po istorii russko-mongol'skix otnoşeniy (Rus-Moğol İlişkileri Tarihine Dair Materyaller)
MİT - Materialı po istorii Tatarii (Tataristan Tarihine Dair Materyaller)
MİTT - Materialı po istorii turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan Tarihine Dair Materyaller)
MK - Maxmud Kaşğariy (Kaşkarlı Mahmut)
MKAEN - Mejdunarodnıy kongress antropologiçeskix i etnografiçeskix nauk (Uluslararası Kongre: Antorpoloji ve Etnografya Bilimleri
PVS - Puteşestviye v vostoçniye stranı Plano Karpini i Rubruka (Plano Carpini ve Rubruk'un Doğu Ülkelerine Seyahati)
PKİM - Proşloe Kazaxstana v istoçnikax i materialax (Kaynaklar ve Materyaller Işığında Kazakistan'ın Geçmişi)
PSRL - Polnoe sobraniye russkix letopisey (Rus Kronikleri Külliyatı)
RGO - Russkoe geografiçeskoe obşçestvo (Rusya Coğrafya Cemiyeti)
SA - Sovetskaya arxeologiya (dergi)
SİE - Sovetskaya istoriçeskaya entsiklopediya (Sovyet Tarih Ansiklopedisi)
SE - Sovetskaya etnografiya (dergi)
TİE - Trudı İnstituta etnografii (Etnografya Enstitüsü Çalışmaları; süreli yayın)
TKAEE - Trudı Kirgizskoy arxeologo-etnografiçeskoy ekspeditsii (Kırgız Arkeoloji ve Etnografya Saha Araştırma Ekibinin Eserleri; süreli yayın)
TOEKU - Trudı Obşçestva estestvoispıtateley pri Kazanskom universitete
TKAEE - Trudı Xorezmskoy arxeologo-etnografiçeskoy ekspeditsii (Harezm Arkeoloji ve Etnografya Saha Araştırma Ekibinin Eserleri; süreli yayın)
TY - Tyurkskiye yazıki (Türk Dilleri)
TSGADA - Tsentral'nıy gosudarstvennıy arxiv drevnix aktov (Eski Belgeler Devlet Merkez Arşivi)

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞKURT HALKININ ETNİK TARİHİNİN ETNO-TARİH BAKIMINDAN İNCELENMESİNİN ANA YÖNLERİ

I. BAŞKURT ETNOGENEZİNİN TARİH YAZIMI BAŞLICA KAYNAKLAR

Başkurt Halkının Etnogenezine Dair İncelemelerin Tarihi ve Bugünkü Durumu

Başkurtlar'ın etnogenezi, günümüz tarih biliminde az incelenmiş, oldukça karmaşık konulardan biridir. Son iki yüzyıl zarfında Başkurt halkının kökeniyle ilgilenen yerli ve yabancı bilim adamları, bu konuda birçok varsayımda bulunmuş ve değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar, kullandıkları kaynaklardan hareketle, Sarmatlar'ı veya İtil Bolgarları'nı,[1] Nogaylar'a akraba boyları,[2] Fin-Ugurlar'ı,[3] Hunlar'ı veya Uygurlar'ı[4] vs. Başkurtlar'ın ataları olarak göstermişlerdir.

Tarihî vakıaların incelenmesi sırasında perspektiflerin yanlış tespiti veya konunun tüm hatlarıyla ele alınmaması, meselenin şu veya bu yönünün abartılmasına yol açmıştır. Başkurtlar'ın etnik kökenleri hususunda en tartışmalı nokta, bu halkın aslının Ugorlar'a yahut Türkler'e bağlanması meselesidir. Böylece önümüze Başkurt-Madyar akrabalığı veya bir "Başkurt-Madyar meselesi" ortaya çıkmıştır. Başkurtlar'ın etnik tarihiyle ilgili araştırmalar, uzun bir süre "Türk" ve "Ugor-Madyar" tezlerinin yandaşları arasında yapılan tartışmaların gölgesinde sürdürülmüştür ve konu, günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir. Söz konusu varsayımların ortaya çıkışı ve gelişimi, aşağıda gösterildiği şekilde cereyan etmiştir.

1 Tatişçev V. N. *İstoriya Rossiyskaya*, T. I; t. III.
2 Rıçkov P. İ. *Topografiya Orenburgskaya*, izd. 1-e, SPb., Orenburg..
3 Uyfalvi G. *Başkirı, Meşçeryaki, Teptari*. İzv. RGO, t. 13, vıp. 2.
4 Mirasov S. *İstoriçeskoye proşloye başkir*.

İtil-Ural bölgesi Başkurtlar'ına ilişkin ilk bilgiler, 922 yılına aittir. Daha o dönemde bile Başkurtlar'ın Türkler'den olduğu düşünülüyordu veya en azından Halife El-Muktedir'in İtil Bolgarları'na gönderdiği elçilik heyeti üyelerinden Ahmet İbn-Fadlan'ın verdiği bilgilerden bu sonuç çıkıyordu.[5] Daha sonraları (1073-1074) Kaşgarlı Mahmut da Divan-i Lugat-it Türk'ünde Başkurtlar'ı 20 "ana" Türk boyunun arasında göstermiş ve Başkurtcayı Türk dilleri grubuna sokmuştur.[6]

Macar halkının yazılı tarihi, IX. Yüzyıl sonlarından itibaren oluşmaya başlamıştır.

Fakat Orta Çağ seyyahlarının günümüze kadar muhafaza edilen notları, eski Macar vakayinameleri ve bazı diğer kaynaklar,[7] bölük pörçük de olsa eski Macar boylarının tarihini birkaç yüzyıl öncesinden itibaren izlememize imkan vermektedir. I. Binyılın ikinci yarısında Avrupa'nın kenar doğu bölgelerinde - İtil boyu bozkırları da dahil olmak üzere yaklaşık olarak Güneybatı Urallar'da - Ugor (ve hatta eski Macar) boylarının yaşadıklarını düşünebiliriz. Bu bölgedeki Madyar boyları veya birkaç Madyar boyu, X-XI. Yüzyılda doğulu yazarlardan İbn Rusta, El-Bekri ve Gardizi tarafından kayıtlara geçirilmiştir; ancak, onların verdiği bilgiler de en fazla IX. Yüzyıla ait daha eski kaynaklara dayanmaktadır.[8] Daha sonraki dönemlerde bu bilgiler El-İdrisi (XII. Yüzyıl), Kazvini (XIII. Yüzyıl), Yakut El-Hamevi (XIII. Yüzyıl), İbn El-Esir (XIII. Yüzyıl), Ebul-Fida (XIII. Yüzyıl) ve başkalarının eserlerinde tekrarlanmakta, fakat söz konusu yazarlar aynı bölgede Madyarlar'ın yanı sıra Başkurtlar'ı da anmaktadırlar. Arap-Fars edebi geleneklerini izleyen bu yazarlar, kendilerinden önceki yazarların İtil boyundaki Madyar boyları hakkında verdikleri bilgileri aktarmakta; ancak, Ural Başkurtlar'ına dair yeni bilgilerin etkisiyle eski Macarlar'la Başkurtlar'ı birbirine karıştırmakta ve onları aynı halkmış gibi göstermektedirler. Doğu yazarlar, Macar-

5 Kovalevsky A. P., *Kniga Axmeda ibn-Fadlana o yego puteşestvii no Volgu v 921-922*. Xarkov; s. 130.

6 Mahmud Kaşgari (MK), 1960, s. 66.

7 Annisky S. A., *İzvestiya vengerskix missionerov XIII-XIV vv. O tatarax i Vostoçnoy Yevrope*. M.-L.; Györffy Gy., *Kronikaik es a magyar östürtenet*. Budapest; Erdeli İ., *İzvleçeniya iz xroniki vengerskogo Anonima*.

8 Tiesenhausen W. G. *Sbornik materialov, otnosyaşixsa k istorii Zolodoy Ordı*; Chwolson D. A. *İzvestiya o xazarax*; Kunik A. İ Rozen V. *İzvestiya Al-Bekri*; Bartold V. V. *Otçet o poyezdke ve Srednuyu Aziyu.*

lar'dan bazen "Başkurt" adıyla bahsetmekle birlikte, bizzat Başkurtlar hakkında bilgi vermemektedirler.

Eski Macar tarihinde yaşanan daha sonraki olaylar, Başkurtlar ile Macarlar'ın aynı halk olarak görülmesi için bazı gerekçeler sunmaktadır. Eski Macarlar'ın ana kütlesi, yaklaşık VIII. Yüzyıl sonlarıyla IX. Yüzyıl başlarında "Kavimler Göçü" seline kapılarak Batıya yönelmiştir. IX. Yüzyıl başlarına ait kaynaklarda, Madyarlar'ın, Türk ve İran boylarıyla uzun süreli ilişkiler sonucu dönüşmüş olarak, Don-Kafkas bölgesinde ve Karadeniz civarlarında görüldüğü kaydedilmektedir. Batıya doğru hareket eden Macar göçebeler, bereketli Tuna boylarının eski halklarından Slavlar ve Avarlar'la yaptıkları zorlu savaşlardan sonra şimdiki vatanlarına yerleştiler.

XI. Yüzyılın birinci yarısına ait Bizans kaynaklarında - örneğin Konstantinos Porphirogennetos'un eserinde - Macarlar arasındaki bazı boyların adı geçmektedir ki, bu adların bir kısmı halen Başkurtlar'da varlığını sürdürmektedir.

Dolayısıyla, Macarlar'ın bir kısmı eski yurtlarında - İtil'in doğusunda bir yerlerde - kalmış veya Madyar boylarının ana kitlesi Panonya'ya göç ettikten sonra, buralara güneyden - Don-Kafkas bölgesinden - gelmiştir. Kendi soydaşlarını bulmak ve Hıristiyanlaştırmak için iki kez (1235-1237 ve 1237-1238 yıllarında) Doğu bölgelerine gayet tehlikeli seyahatler yapmış olan Dominiken rahip Julien onları üç yüz yıl sonra buldu. Macar krallığındaki Dominiken manastırından yola çıkan Julien, akıl almaz zorluklarla boğuşarak, İtil-Bolgar ülkesine ulaştı. Julien, orada, "büyük Etil nehri" yakınlarında göçebe halde yaşayan Macarlar'ı bulduğunda onlarla kendi ana dilinde anlaşabilmişti.[9] İlk seyahatte elde edilen başarı, Julien'i ikinci bir seyahat yapmaya teşvik etti; fakat bu ikinci seyahat, Moğol saldırısı yüzünden başarısız oldu. Dolayısıyla Julien, eski Macaristan'ın ilk kaşifi olmanın ötesinde, orayı bizzat gören tek tanıktır. Çünkü Julien'den önceki misyonerler - Dominiken rahip Otto, bir süre sonra ise minorit İoganka Vengr - bu ülke hakkındaki bilgileri dolaylı yollardan elde etmişlerdi.

Julien'in kardeşi ve aynı zamanda seyahat notlarının düzenleyicisi olan Richard, Başkurtlar hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Çünkü Julien oraya kadar gitmemişti. Bu durum, Başkurtlar'la biz-

9 Annisky, *İzvestiya*, s. 81

zat karşılaşmayan, rastladığı kişilerden elde ettikleri bilgileri kendi gözlemleriymiş gibi sunan, bunları indî görüşlerine göre yorumlayan diğer Orta Çağ yazarlarının eserlerindeki çeşitli abartılar (Başkurtlar'la Macarlar'ın aynı halk olarak gösterilmesi dahil) için bir zemin oluşturmuştur. XIII. Yüzyılda yaşayan Batı Avrupalı Katolik misyoner gezginlerden Plano Karpini, Benedict Poloni ve Rubruk'un gezi notlarının bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Karpini, Benedict ve özellikle de Rubruk, kendi notlarında Baskart, Baskurd, Paskatir olarak adlandırdıkları ülkenin aslında birkaç yüz kilometre güneyinden geçmişler; ama üçü de bu ülkeyi Macarlar'ın ana vatanı olarak tanımlamışlardır.[10] Dolayısıyla onlar yerli halkın dilini (Başkurtça) bilemezlerdi. Bununla birlikte söz konusu misyonerler, muhtemelen Richard'ın Macarlar'ın İtil boyundaki anavatanıyla ilgili notlarından başka, Başkurt ve Macarlar'ı net bir biçimde ayırt etmeyen X-XIII. Yüzyıl Arap edebi geleneği hakkında da bilgi sahibiydiler. Orta Çağ Doğu ve Batı biliminin çelişkili verileri, Karpini ve Rubruk'u (çünkü Benedict kendi "keşiflerini" doğrudan üstadı Karpini'den almıştır) bazı sonuçlara götürmüştür ki, bunlardan Macarlar'ın eski vatanıyla Eski Başkurdistan'ın aynı yer, Başkurt ve Macar dillerininse akraba olduğu şeklindeki görüş Yeni Çağ bilim adamlarınca da benimsenmiştir. Macar araştırmacı Y. Perenyi'ye göre Karpini ve Rubruk'un Macarlar'ın eski vatanı ve Eski Başkurdistan'a ilgili olarak verdikleri bilgiler, Orta Çağ bilimine özgü iktibas usulünün ve kaynaklara eleştirel yaklaşmamanın tipik bir örneğidir.[11]

Başkurt etnogeneziyle ilgili Ugor-Fin ve Türk tezlerinin tarihî filolojik temeli bu şekilde oluşmuştur. Halen cevabı bulunmayan soruları, mevcut bilgilere göre oldukça net bir şekilde şöyle sıralayabiliriz: İtil-Ural bölgesinde Eski Macaristan diye bir yer var mıydı? Eğer varsa, kesin olarak neresiydi? Macarlar'ın herhangi bir kısmı VIII-IX. Yüzyılda eski anavatanda yaşıyor muydu ve yaşıyor idiyse Başkurtlar'ın etnogenezinde ne gibi bir rol oynamıştır? Aynı dönemde Madyar boylarının bir kısmı İtil-Ural bölgesine güneyden yani Don-Kafkas bölgesinden gelmiş olabilir miydi? Madyar gruplar Ural ve İtil bölgesinde Türk boyları arasında asimilasyona uğramış veya tersine, Başkurt halkının etnik çekirdeğini onlar mı oluşturmuştur?

---

10 PVS, 1957.
11 Pedenyi J. *A Manga Hungaria kerdesehes*. Budapest.

Bu sorulardan herhangi birisinin cevaplanması için değişik kaynakların bir araya getirilmesi gerekmektedir. Fakat XIX. Yüzyıl sonlarına kadar olan dönemle ilgili kaynakların toplanması yönündeki çalışmalar fevkalade yavaş seyretmiştir. Bununla beraber Batı ve Doğu kaynaklarından elde edilen bilgiler, XVIII. Yüzyıldan itibaren, birçok bilim adamının Başkurt-Madyar'ların etnik yönden birbirleriyle akraba oldukları görüşünü ileri sürmelerine yol açmıştır. Ugor-Madyar tezinin kurucuları ve ardılları olarak İ. Strahlenberg,[12] İ. Fischer,[13] A. L. Schlezer,[14] (1813, 339), S. Klaproth,[15] P. İ. Şafarik,[16] V. V. Humboldt ve M. Castrens'in[17] adlarını sayabiliriz. Bunlardan Fischer ve Schlezer, eski Macarlar'la Başkurtlar'ın akraba oldukları görüşünü özellikle ve ısrarla savunmaktadırlar. Fakat bu görüşü dört dörtlük bilimsel tez olarak ortaya koyan kişi, semitolog Chwolson (1969) olmuştur. Chwolson, yalnızca Karpini ve Rubruk'un verdikleri bilgilere dayanan seleflerinden farklı olarak, İbn-Rusta'dan (X. Yüzyıl) Şükrullah'a kadar birçok Doğulu yazarın eserine başvurmuştur. Chwolson'un vardığı sonuçlar, *Başkurt* ve *Madyar* sözcüklerinin salt filolojik yorumuna dayanmaktadır; ona göre Macar ve Başkurt halklarının eski etnik kökenleri gibi bu sözcükler de tamamen aynıdır. D. A. Chwolson'un tezi, IX. Yüzyıl sonlarında birçok tarihçi ve antropolog tarafından desteklenmekteydi (G. Uyfalvi, İ. N. Berezin, S. V. Yeşevski, E. Reklyü vb.). Bu tez, tarihî dilbilim araştırmaları üzerinde de belli bir etki yapmıştı, ama Başkurt-Macar ilişkilerini Madyar boylarının Bolgarlar'la birlikte Kuzey Kafkaslardan gelmiş olmaları görüşüne bağlayarak yorumlamaya çalışan B. Munkachy'nin tezi bu alanda daha büyük bir önem arz etmekteydi.[18] Son olarak Macar bilim adamlarından D. Mesaroş ve L. Nemeth'in aynı ad altında ('Büyük Macaristan') yayınlanmış çalışmalarını da kaydetmemiz gerekir. Araştırmacılar, bu eserlerin her ikisinde farklı mater-

12 Strahlenberg I. *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stokholm, s. 61.

13 Fischer I. *Sibirskaya istoriya*. SPb., 1774, s. 78-79.

14 Schlezer L. *Russkiye letopisi na drevne-slavyanskom yazıke*, ç. 2, SPb., s. 339.

15 Klaproth S. *Tableaux historiques de l'Asie*. Paris, 1826, s. 275.

16 Şafarik P. I. *Slavyanskiye drevnosti*, t. 1-2, M., s. 242.

17 Castrens A. *Etnologische Vorlesungen über die altaischen Völker*. St. Petersburg, 1857, s. 92.

18 Munkachy B. *A Magyar femnevek östorteneti vallomasai*. "Ethnographia", fasc. 1.

yal ve yöntemler kullanmış olmalarına rağmen birbirine benzer şu sonuca varmışlardır: Başkurtlar, köken itibariyle eski Macarlar'ın bir kısmını oluşturmaktadır.[19] Başkurt-Macar akrabalığı teorisi ve Başkurtlar'ın Ugor kökenli oldukları görüşü yakın dönemde, dilbilim araştırmalarında biyocoğrafya usulü çerçevesinde[20] veya Orta Çağ gezginlerinin verdikleri malum bilgilere dayanılarak yeniden gündeme getirilmiştir.[21]

Başkurtlar'ın Ugor kökenli olduklarını belirten görüş, tarihî etnoğrafya araştırmalarında bir gelenek halini almıştır. Yeni yapılan araştırmalarda birçok yazar bu hipoteze başvurmaktadır.[22] Gerçi bu durumda argüman olarak D. A. Chwolson ve onun ardıllarının görüşlerine başvurulmaktadır. Başkurt halkının Ugor veya Ugro-Madyar kökenli olduğunu savunan tez, bazı genel bilgi kaynaklarına[23] da girmek suretiyle, çağdaş tarih biliminde oldukça rağbet gören tezlerden biri haline gelmiştir.

Hatta en hızlı gelişme sergilediği dönemde dahi (XIX. Yüzyıl ortaları ve ikinci yarımında) Başkurtlar'ın Ugor kökenli olduğu şeklindeki teori ile Başkurt-Madyar akrabalığı görüşünün çok sayıda karşıtları vardı. XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında yani yapılmakta olan antropolojik ve tarihî dilbilim araştırmalarının Başkurt etnik tarihinin fevkalade karmaşıklığını ortaya koyduğu dönemde, bilimsel literatürde Başkurt halkının Türk kökenli olduğu tezi şekillendi. Bu tez, N. M. Maliyev[24] ile V. M. Florinsky'nin[25] çalışmalarında daha geniş biçimde işlendi. Daha önceleri ise V. V. Velyaminov-Zernov (1864) ile Fin bilim adamı D. Europeus[26] bu konuda açıklamalarda bulunmuşlardı. Maliyev, Florinsky ve Europeus'un esasen

19 Meszaros Gy., Manga Hungaria (A baskir-magyar kedes). Budapest, 1910; Nemeth G. *Manga Hungaria.* Leipzig und Vienna.

20 Haydu P. *K etnogenezu vengerskogo naroda.* Acta Linguistica,t. II, fasc. 3-4. Budapest.

21 Decsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. 1965, Wiesbaden, s. 149-150.

22 Tolstov S. P. *Drevniy Xorezm.* M., 1948, s. 246; Şastina N. P. *Puteşestviye na vostok Plano Karpini..*, M. 1957, s. 211; Tokarev S. A. *Etnografiya narodov SSSR.* M., 1958, s. 193; Artamonov M. I. *İstoriya Xazar*, 1962, M-L., s. 338.

23 VSI, III, 1957, s. 478.

24 Maliyev N. M. Antropologiçeskiy oçerk başkir, s. 14-15

25 Florinsky V.M. *Başkiriya i Başkirı*, s. 729-730.

26 Europeus D. *K voprosu o narodax obitavşix..*, s. 66.

antropoloji ve tarihî dilbilim malzemelerine dayandırılan kanıtları, XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında yapılan tarih çalışmalarını önemli ölçüde etkiledi.V. A. Novikov,[27] A. P. Bogdanov,[28] V. İ. Vitevsky[29] vb. da Başkurtlar'ın Türk kökenli oldukları tezini desteklediler. Fakat kendi araştırmalarında mukayeseli tarih metodunun yanı sıra yeni somut materyalleri de kullanan araştırmacılar, Başkurt etnogeneziyle ilgili Ugor (Madyar) ve Türk tezinin aşırılıklarını daha o dönemlerde düzeltmeğe çalışmaktaydılar.

Bilimsel düşünce, yavaş yavaş da olsa, sonuçta Başkurt halkının Türk kökenli oluşuyla ilgili tezi benimsemekle birlikte, bu oluşum sürecine Ugor veya Fin-Ugor unsurunun da bir ölçüde katılmış olduğunu kabullenme yönünde gelişmekteydi. Gerçi D. Europeus, N. M. Maliyev ve benzerleri, Başkurt halkının oluşumuna gayr-ı Türk unsurların da katkıda bulunduklarını ihtimalini göz ardı etmiyorlardı, ama Başkurtlar Türk kökenli olmakla beraber, Macarlar'ın da bu oluşuma bir ölçüde katkıda bulundukları şeklindeki görüş ilk olarak H. Vambery[30] tarafından formüle edildi. Başkurt etnogenezinin karmaşıklığı vurgulanmakla birlikte, ana kütlenin Türk (Nogay veya Kıpçak) olduğunu etnograf ve antropologlardan P. S. Nazarov,[31] S. Weissenberg,[32] S. Sommye,[33] ve A. N. Abramov[34] da vurgulamaktaydı. Bu yönde yapılan araştırmalar arasında N. A. Aristov[35] ile D. N. Sokolov'un çalışmaları büyük önem taşımaktaydı.

Önemli bir şarkiyatçı ve derin bir bilim adamı olan N. A. Aristov, boy ve kabile adlarının ve ilgili materyallerin Türk halklarının etnogeneziyle ilgili genel meseleler bağlamında yorumlanması alanında aslında tam bir öncüydü. D. İ. Sokolov ise, ilk defa olarak (arşivler-

27 Novikov V. A. *Sbornik materialov dlya istorii Ufimskogo dvoryanstava*. Ufa, 1879, s. 7.

28 Bogdanov A. P. *Kurgannıye priuraltsı*.., 1880, Ufa, s. 286-300.

29 Vitevsky V. I. *İ. İ. Nepluyev i Orenburgskiy kray*.., t. I, 1897, Kazan, s. 118-218.

30 Vambery H. *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Baschkiren*. Leipzig, s. 514-517.

31 Nazarov P. S. *K etnografii başkir*, s. 164.

32 Weissenberg S. *Ein Beitrag zur Anthropologie der Turkvölker*, s. 211-216.

33 Sommye S. *O başkirax*, s. 22-34.

34 Abramov A. N. *Başkirı*, s. 1-55.

35 Aristov N. A. *Opıt viyasneniya etniçeskogo sostava kirgiz-kazakov*..; aynı yazar: *Zametki ob etniçeskom sostave tyukskix plemen*..

den ve güney Başkurdistan'a yaptığı geziler sırasında) 800'den fazla Başkurt tamgası topladı ve Başkurtlar ile Altay ve Orta Asya Türk boylarının etnik ilişkilerini kanıtlamak için bunları başarıyla kullandı. N. A. Aristov ile D. N. Sokolov'un araştırmaları, Başkurt halkının etnik oluşumunda gayr-ı Türk unsurların ve bu arada Fin-Ugor unsurunun katkılarını vurgulamakla beraber, Başkurt etnogeneziyle ilgili Türk tezinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur. Birçok Başkurt kabilesinin (Kıpçak, Min, Tabın vb.) kökeni ve etnik tarihiyle ilgili olarak Aristov ve Sokolov'un vardıkları sonuçlar günümüzde bile önemini kaybetmemiştir. Örneğin Aristov şöyle diyordu: "Karakalpak ve Başkurt kabileleriyle ilgili bilgiler, bu halkların Kırgız-Kazaklar'ın önemli bir kısmını oluşturan Türk boylarından türemiş olduklarını kanıtlamaktadır."[36] Aristov ile Sokolov'un Başkurt etnogeneziyle ilgili araştırmalarının zayıf yanı, çağdaş bilgileri sınırlı biçimde kullanmış olmalarıdır.[37] Bu araştırmacılar, kaynak olarak (kendi derledikleri materyaller olmaması sebebiyle) Rıçkov'un henüz XVIII. Yüzyılda Başkurtlar'ın idari yönetim sisteminde boy-kabile yapısına dair yayınlamış olduğu malzemeleri kullanmaktaydılar. Vakıa, hem Aristov hem de Sokolov bu durumun altını çizerek, Türk halklarının boy-kabile yapısının, tamgaların, efsanelerin ve eski el yazması eserlerin etnogenez araştırmalarında geniş çapta incelenmesinin önemini vurgulamışlardı, ama ne yazık ki, söz konusu dönemde yerli ve yabancı bilim çevrelerinde gayet az sayıda araştırmacı bu tavsiyelere uymaktaydı.

XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında bir yükseliş dönemi yaşayan milli (Başkurt ve Tatar) tarih yazımı temsilcisi araştırmacıların bazı çalışmaları bu bakımdan dikkat çekmekteydi.

Daha önce 'Şura', sonraları ise 'Yangi Yol', 'Başkurt Aymağı' dergilerinde, M. Hadi, R. Fahrettinov, J. Validov, H. Atlasov, G. Şeref, Z. Nadiev ve S. Mirasov'un yazıları yayınlanmaktaydı. Onlar etnik tarihin değişik konularını aydınlatmak için boy-kabile adlarını, rivayetleri, eski Başkurt el yazması metinlerini geniş çapta kullanmaktaydılar. Bu yazarların, çoğu zaman yerel tarihçilik düzeyinde olan ve Başkurtlar'ın salt Türk kökenli oluşuyla ilgili tezi savunma konusunda bazı aşırılıklara kaçan çalışmaları, içerdikleri malzeme açısından büyük önem arz etmektedir. Özellikle, etnik kökenlere dair birçok ri-

36 Aristov, *Zametki,* s. 453.

37 Bartold, *Novıy trud o polovtsax*, Külliyat, cilt 5.

vayeti ve diğer tarihî etnografya materyallerini derleyen ve bilimsel literatüre kazandıran S. Mirasov'un çalışmaları etnik tarih konularının incelenmesine büyük katkıda bulunmuştur. Doğu kaynaklarına, keza kendi döneminin Rus tarih ve etnografya literatürüne gayet iyi derecede vakıf olan Mirasov, Başkurtlar'ın kökenleri konusunda, Aristov ile Sokolov'un görüşlerine çok yakın bir görüş ortaya koymaktaydı.

S. İ. Rudenko'nun 'Başkurtlar' adlı iki ciltlik araştırması (1916, 1925) Başkurt etnografyasının araştırılması alanında önemli bir çalışmadır. Rudenko'nun bu esaslı çalışmasında Başkurtlar'ın fizikî yapısı ve ağırlıklı olarak maddi kültürüyle ilgili konular işlenmektedir. Etnik tarih konularını inceleme gibi bir amacı olmamasına rağmen, yazarın Başkurtlar'ın çok yönlü etno-kültürel ilişkileri (esasen İtil-Kama ve Doğu Türkleriyle), etnik ve fiziksel antropolojik yapılarının karmaşıklığı, Başkurt halkının oluşumuna Türk unsurunun katkıları gibi konulara ilişkin kanaatleri, bu halkın etnogenezinin araştırılmasına önemli katkı sağlamıştır. Rudenko, monografisinin 2. cildinin yeni baskısına eklemiş olduğu "Etnogenez Meseleleri" başlıklı özel bir bölümde, Başkurtlar'ın kökeni konusunda Ugor tezine olumsuz baktığını ve Türk tezini desteklediğini daha net biçimde ifade etmiştir. Bununla beraber Başkurt etnogenezi konusunda Rudenko'nun görüşlerinde[38] bazı çelişkiler olduğunu da söylemek gerekir. Bu husus, diğer bazı araştırmacılar[39] tarafından da dile getirilmiştir.

1920-1930 yıllarında yapılan ve Başkurtlar'ın Türk kökenli oluşuna dair tezi savunan yabancılar arasında Türkiyeli bilim adamlarının[40] araştırmaları, bu teze (Türk halklarının büyük çoğunluğunun otokton olduğu iddiası da dahil) aşırı şekilde bel bağlamış durumdadır.

Başkurt etnogenezi konusundaki Ugor ve Türk tezlerinin gelişimi ve bu tezlerin savunucuları arasında yapılan tartışmaların belli olumlu sonuçları da olmuştur. XX. Yüzyıl başlarına doğru bilimsel literatürde her iki tezin de dayanakları olduğu kabul edilmekle birlikte, meselenin daha geniş kapsamlı olduğu yönünde bir görüş belirginleşmeğe başladı. Bu arada araştırmaların ilerletilebilmesi için

38 Rudenso S. I. *Başkiri,* s.351-352.
39 Alekseyev, *Oçerk prixojdeniya tyurksux narodov*, s. 253-254.
40 Kurat A. N. *Peçeneg Tarihi*, 1937, İst.

yeni verilerin toplanması gerektiği de açıkça ortaya çıktı. Çünkü Orta Çağ yazarlarının sundukları bilgileri, ek kaynaklara baş vurmaksızın yorumlama potansiyeli artık tükenmişti. Arkeoloji, antropoloji, tarihî dilbilim alanında elde edilen başarılar, konunun incelenmesi için değişik yaklaşımlara imkan sağlamaktaydı.

Başkurdistan'ın eski tarihiyle (ki bu konu kaçınılmaz olarak etnogenez meselesiyle de bağlantılıdır) ilgili aktif araştırmaların ilk aşaması, savaş sonrası döneme rastlamaktadır. Bu aşamanın özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: a) Başkurtlar'ın etnik tarihine yönelik araştırmaların çapı, değişik bilim dallarında - arkeoloji, etnografya, antropoloji, dilbilim, halkbilim vb. - elde edilen kazanımlara dayalı olarak, önemli ölçüde ve sürekli artan bir biçimde genişlemektedir; b) Savaş sonrası dönemde (hemen hemen tüm bilim dallarında geniş çaplı malzeme birikimiyle bağlantılı olarak) etnogenez araştırmalarında genel yaklaşımlar yavaş yavaş gerçekleştirilmeye başlanmıştır; c) Başkurtlar'ın Ugor veya sırf Türk kökenli oluşuyla ilgili geleneksel tezlerin aşırılıklarının giderilmesi, halkların kökenini ve şekillenişini karmaşık, keza geniş bir bölgede ve nisbeten uzun bir süre zarfında gerçekleşen etno-kültürel, dil ve sosyo-ekonomik olguların sürekli gelişim ve karşılıklı ilişkiler süreci olduğu yönünde (etnogenez araştırmalarının teorik ve metodolojik ilkelerinin Marksist-Leninist bilim temelinde yenilenmesi zemininde) bir eğilim gelişmeye başlamıştır.

Söz konusu dönemde geniş çaplı arkeolojik araştırmalar, ağırlıklı olarak Başkurdistan'ın eski tarihinin incelenmesine odaklanmış durumdaydı. K. V. Salnikov ve V. S. Stokolos'un tunç devrine, A. V. Zbrueva, A. P. Smirnov, A. H. Pşeniçnyuk ve benzerlerinin demir devrine ilişkin araştırmaları sayesinde, MÖ III. Binyıldan Miladi dönemin başlarına kadar geçen süre zarfında, tarihî Başkurdistan topraklarında zaman içinde birbirinin yerine geçen etnik oluşumların varlığını tespit etmek mümkün olmuştur. Başkurdistan'ın MS I. Binyıldaki etnik tarihinin arkeolojik araştırmalara dayalı olarak incelenmesi alanında en büyük başarılar, son on yıl içinde elde edilmiştir. A. P. Smirnov, N. A. Majitov, R. B. Ahmerov, V. F. Gening, S. M. Vasyutkin, M. H. Sadıkova, G. İ. Matveyeva gibilerinin araştırmaları sayesinde MS I. Binyılda (yani eski Başkurt halkının oluşumuna belli ölçüde katkıda bulunan boyların oluşmaya başladığı dönemde) bölge halkının etnik yapısının fevkalade karmaşık olduğu tespit edil-

miştir[41]. Arkeolojik incelemeler sayesinde varılan sonuçlardan en önemlisi, Başkurdistan topraklarının en eski zamanlardan MS I. Binyıl sonlarına kadar değişik diller konuşan etnik grupların (Pers, Fin-Ugor, daha sonra ise Türk) birbirleriyle sürekli ve çok yönlü ilişkilerde bulunduğu bir arena halini aldığı ve bu grupların bir kısmının daha sonra Başkurt halkının temelini oluşturan boylara katılmış olduğudur. Bununla birlikte, Başkurdistan'ın MS I. Binyıla ait arkeolojik eserleri arasında, Başkurtlar'ın doğrudan ataları sayılabilecek herhangi bir kültür tespit edilememiştir. VIII-X. Yüzyıllara ait göçebe kurgan ve zemin mezarlıklarıyla ilgili olarak bir süre önce N. A. Majitov tarafından başlatılmış olan yeni araştırmalar bir ümit vaadetmektedir. Majitov bunları erken Başkurt mezarlıkları olarak kabul etmektedir. Herhangi bir kültürü (örneğin Bakhmut kültürünü) veya Ural ve İtil boylarındaki arkeolojik komplekslerde tespit edilen belli bir kültür mirasını eski Madyarlar'a bağlama girişimleri de henüz olumlu ve kesin sonuçlar vermiş değildir. Bu duruma ilgili literatürde dikkat çekilmiştir. Yalnız son dönemlerde Macaristan'ın "kavimler göçü" dönemindeki halkı ile MS I. Binyıl sonlarındaki İtil-Ural kabilelerinin defin törenlerinde ve bazı kültür işaretlerinde benzer özellikler tespit edilmiş olması, bu problemin çözümü konusunda yeni ufuklar açmış durumdadır.

Savaş sonrası dönemde Başkurtlar'ın etnik tarihinin araştırılması alanında kranial malzemenin rolü artmaktadır; bu durum arkeolojik kazılarda paleoantorpolojik materyallerin elde edilmesiyle bağlantılıdır. Eski Başkurdistan halkının ve doğrudan eski Başkurtlar'ın kranialojisini XIX. Yüzyıl sonunda bu sahada çalışan antropologlardan N. M. Maliyev, A. P. Bogdanov, Çugunov ve benzerleri incelemeye başlamışlardı. Onların yaptıkları araştırmaların sonuçları, ellerinde sınırlı miktarda malzeme bulunmasına rağmen, Başkurt halkının etnik tarihinin incelenmesinde kranialojik araştırmaların geniş imkanlarını ortaya koymuştur. Eski ve Orta Çağ Başkurdistan halkının etnik antropolojisi konusunda çalışmalarda yeni bir aşama, VIII-IX. Yüzyıl'a ait Sterlitamak mezarlığından elde edilen kafataslarını inceleyen T. A. Trofimova tarafından başlatılmıştır (1952). Daha sonraları bu çalışmalar, yaptığı araştırmaları Uralların eski halkının fiziko-antropolojisi konusunda bir monografi yayınlayarak sonuçlandıran

41 Başkurdistan halkının MS I. Binyıldaki etnik yapısının arkeoloji verilerine göre değerlendirilmesi konusunda bkz. Blm VIII.

M. S. Akimova ve V. P. Alekseyev tarafından daha geniş çapta devam ettirilmiştir.

Kraniyaloji araştırmalarının sonuçlarından biri de, MS I. Binyılda Başkurdistan topraklarında görülen kültürlerin etnik mensubiyeti konusunda bazı tashihler yapılmasına imkan sağlamış olmasıdır (bkz. 8. blm.). Antropologlar, Uralların Eski ve Orta Çağ sekenesinin fevkalade karmaşık olduğuna dikkat çekmiş, değişik ırklara (Avrupaî[42], Mongoloid ve karma Avrupa-Mongol ırklarına) mensup yerli ve muhacir kabilelerin karşılıklı etkileşimlerini izlemiş, erken demir çağından MS I. Binyıl sonlarına kadar olan dönemdeki Ural sekenesinin fiziko-antropolojik özelliklerini tespit etmişlerdir. Paleoantorpoloji araştırma sonuçlarının günümüz Başkurtlarıyla ilgili antropolojik materyallerle karşılaştırılması, Başkurt halkının antropolojik yapısının ve antropolojik tiplerinin oluşum tarihinin başlıca aşamalarının bir ön taslak niteliğinde tespit edilmesine imkan vermektedir. Bununla birlikte, Başkurdistan'ın değişik tarihî dönemleri ve değişik bölgeleriyle ilgili materyallerin eşit seviyede olmayışı, özellikle I. Binyıl sonlarıyla II. Binyıl başlarındaki Başkurdistan sekenesiyle bağlantılı geç dönem mezarlıklarına ait materyallerin yetersizliği, Başkurt halkını oluşturan antropolojik unsurların belirlenmesi, Başkurtlar'ın değişik gruplarının fizikî tiplerinin oluşumunda bu unsurların nasıl bir rol oynadığı konusunun netleştirilmesi hususunda araştırma imkanlarını sınırlamaktadır.

Başkurt etnik tarihinin sonraki aşamaları Başkurdistan etnografları tarafından başarıyla incelenmektedir. Bunların arasında en önemlileri, uygulamalı dekoratif sanatlar, halk giysileri (Şitova, 1968), Başkurt akrabalık terminolojisi ve sistemi alanlarında yapılan tarihî etnografik araştırmalardır. Başkurt etnografyasıyla ilgili sınıflandırılmış malzemelerin İtil-Kama, Orta Asya, Kazakistan ve Altay'dan elde edilen benzeri malzemelerle tarihî planda geniş çaplı karşılaştırılması, etnografların Başkurt kültürünün uzun ve fevkalade karmaşık oluşum sürecini açığa çıkarmalarına, aynı şekilde bu kültürde değişik dönemlerde Başkurt halkının oluşumuna katkıda bulunan unsurlarla bağlantılı katmanların ayırt edilmesine imkan sağlamıştır. Başkurt kültüründe yerli, öncelikli olarak Fin-Ugor boy-

42 Günümüz antropoloji literatüründe Caucasoid veya Kokasoid (Beyaz Irk) diye adlandırılan bu ırk, Sovyet literatüründe Avrupa (Europeid) ırkı olarak adlandırılmaktadır. (Çev. notu).

larıyla bağlantılı eski katmanların yanı sıra, dışarıdan gelen ve sonuçta baskın çıkan kültür emareleri tespit edilmiştir ki, bunların etnik kimliği ülkenin doğu bölgeleriyle ve tabi ki Batı ve Güney Sibirya halkıyla ilgilidir.

Tarihî dilbilim alanındaki araştırmalar, esas itibariyle Başkurt - Fin-Ugor ve ayrıca Başkurt-Macar dilleri arasındaki muhtemel ilişkilerin ortaya çıkarılabilmesine yönelik olmuştur.

D. G. Kiekbayev, N. H. İşbulatov, N. H. Maksutova, S. F. Mircanova, B. A. Serebrennikov ve T. İ. Teplaşina'nın araştırmaları sayesinde, Başkurtca ve hatta İtil civarındaki diğer Türk halklarının dillerinin fonetik ve sentaks yapısının yanı sıra, morfoloji ve gramerinin İtil-Kama bölgesi Fin-Ugor dilleriyle bazı ortak yönleri tespit edilmiştir. Bu araştırmalar nisbeten yakın dönemde başladığı için, söz konusu benzerliklerin köken itibariyle nasıl bir nitelik arz ettiğinin tespiti şimdilik imkansızdır. Bu noktada Türk kabilelerinin Fin-Ugor kabileleriyle olan eski ilişkilerinden başka Başkurtlar'ın - özellikle kuzey Başkurtlar'ının - Kama ve Orta İtil boyu halkıyla sürdürdüğü uzun süreli komşuluk ilişkilerinin de dikkate alınması gerekir. Çünkü bu ilişkiler, değişik dil grupları temsilcilerinin kaynaşmasına, dil ve kültür mübadelesine ortam sağlamış olabilir.

Başkurt-Macar dil ilişkileri konusunda yeni araştırmalar henüz bu yüzyılın başlarında Macar dilbiliminin üstadı Gombocz Soltan tarafından formüle edilen temel görüşe dönüşü yansıtmaktadır: "Başkurt-Macar akrabalığı teorisi, herhangi bilimsel temelden yoksun bir rivayettir."[43] Sovyet bilim adamı B. A. Serebrennikov ve Fin asıllı Türkolog M. Räsanen de, özel incelemeler sonucunda Başkurt-Macar dil akrabalığını reddetmekte, fakat söz konusu halkların atalarının Urallarda veya Uralların doğusunda bir yerlerde temasta bulunmuş olabileceklerini kabul etmektedirler. Önemli Macar dilbilimcilerden L. Ligeti ile İngiliz bilim adamı J. Clauson da yakın zamanlardaki araştırmalarında benzer sonuçlara varmış; ancak, etno-kültürel süreçlerle dilin gelişim süreçlerini net bir biçimde ayırmışlardır. Bu bilim adamlarının kanaatine göre, Macarlar'la Başkurtlar'ın ataları arasındaki muhtemel temaslar, asla onların dillerinin ortak bir kökene sahip olduğu anlamına gelmez. Birçok bilim adamının bu son hu-

43 Gombocz Z. *A magyar öshaza es a nemzeti hagyomany*. "Nyelv tudomanyi Közkmenyek", XLVI, s. 31.

susu kanıtlama girişimlerinden de başarılı sonuçlar çıkmamıştır. Akademisyen D. Nemeth'in Başkurt etnonimleri arasında yer alan Macar kabile adlarıyla ilgili araştırmaları özellikle değerlidir (1968). Etnonimlerle ilgili yeni materyallere başvurulması ve onların tarihî dilbilim açısından incelenmesi, Nemeth'e Macar kabilelerinin eski tarihini yeni bir bakış açısıyla inceleme, daha önce savunmakta olduğu Başkurt-Madyar akrabalığı görüşünden vazgeçme, ayrıca Başkurt ve Macar halklarının eski çağlardan itibaren birbirinden bağımsız etnik oluşum süreçleri yaşadıklarını belirten bir tez geliştirme imkanı vermiştir.

Günümüzde dilbilimcilerin çoğu, iki değişik dil ailesine mensup olan Macar ve Başkurt dillerinin (her ikisinde de geçmiş dönemlerdeki ilişki ve etkileşimin izlerini gösteren unsurlar bulunmasına rağmen) Başkurt-Madyar akrabalığı teorisinin kanıtlanabilmesi için yeterince gerekçe sunmadığı görüşünü savunmaktadır.

Başkurt etnogenezi problemi çerçevesinde en karmaşık konulardan biri, Başkurt-Tatar etnik temasları konusudur. Bilindiği gibi diğer Türk dillerine kıyasla Başkurt ve Tatar dilleri azami yakınlıklarıyla seçilmektedir. Son zamanlarda Kazan'da F. S. Fasayev ve Ufa'da T. M. Garipov tarafından İtil-Ural bölgesi Türk dillerinin karşılaştırmalı istatistik metoduyla yaptıkları incelenmeler bunu kanıtlamıştır. Bu dillerin yakınlığı, bilim adamlarının büyük çoğunluğunun da kabul ettiği gibi, tarihin birkaç veya birçok döneminde Başkurt ve Tatarlar'ın etnik gelişim yollarının ortaklığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte, Başkurt ve Tatar halklarının etnik tarihlerinin ortak dönemlerinin kronolojik tespiti, özellikle de söz konusu dillerin yakın akrabalığını oluşturan unsurların belirlenmesi konusunda değişik ve bazen birbirine çok uzak görüşler ortaya atılmıştır.

Son zamanlara kadar Başkurt ve Tatarların etnik yapısındaki ortak ve farklı özellikler esas itibariyle tarihî dilbilim zemininde tartışılmaktaydı. Bu durumun dolaylı bir yansıması, Tatar ve Başkurt dillerinin bazen etnik faktör (Kıpçak-Bulgar alt gurubu- *Baskakov*) bazen de coğrafi faktör (İtil-Kama-Batı Sibirya alt grubu - Menges; İtil-Ural alt grubu - *Garipov*) baz alınarak Türk dillerinin sınıflandırma şemasında Kıpçak grubuna (veya topluluğuna) ait edilmesi biçiminde görülmektedir. *Baskakov*'un tanımlaması etnogenetik bağlamda arkeolog ve etnografların dikkatlerini haklı olarak Tatar ve Başkurt etnogenezinin İtil Bolgaryası tarihiyle bağlı olan dönemine çekmek-

tedir. Başkurtlar'ın etnogenezine Bolgar unsurun muhtemel katkılarına Rudenko ve Smirnov tarafından işaret edilmiştir. Bu konu G. V. Yusupov[44] tarafından, esasen XIII-XVII. Yüzyıl "Bolgar-Tatar" epigrafi yadigârlarına dayanılarak, ayrıca incelenmiştir. Fakat Başkurt-Tatar etnogenetik ilişkilerinin tarihi, Başkurt halkının oluşumuna tamamen "Bolgarlar'ın", daha sonraki dönemlerde ise Kazan Tatarlarının etkisi bağlamında yorumlanmaktadır; tabi ki konunun incelenmesi çerçevesinde bu yaklaşımın yegane hareket noktası olarak kabul edilmesi imkansızdır.

Başkurt ve Tatarların ortak etnogenez süreçlerinin geniş çapta ve yöntem açısından doğru bir biçimde gündeme getirilmesini A. H. Halikov'a borçluyuz. Halikov, İtil-Ural bölgesinin Bolgarlar'dan önce birçok defa Türkleştiği görüşünü ortaya koymuştur. Yine ona göre bu durum Tatar ve Başkurtlar'ın etnik çekirdeğinin oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır (daha geniş bilgi için bkz. 8. Fasıl). Halikov, Tatar ve Başkurtlar'ın etnik kimliğinin oluşumunda daha sonraki dönemlere de belli bir önem vermektedir. Halikov'un Urallar ve İtil-Kama bölgesinin Bolgarlar öncesinde Türkleştirilmesiyle ilgili tezi, arkeolojik kültürlerin farklı etniklere aidiyetini savunan arkeologlar tarafından eleştirilmiştir. Bu itirazlardan bazılarının haklı olduğunu kabul etmekle birlikte, daha önce hatırlatmış olduğumuz gibi, K. Menges ve T. M. Garipov'un coğrafya ilkesini temel alarak Başkurt ve Tatar dillerinin Kıpçak grubuna dahil etmeleri de, -eğer bu yaklaşımla (diğer göstergeler dışında) İtil-Ural bölgesinde etnik süreçlerin ortaklığı ve nisbeten geç dönemde (XIII-XVI. Yüzyıl) Başkurt-Tatar etkileşiminin yoğunluğu kastediliyor ise,- doğru bir yaklaşımdır. Orta Çağda etnik süreçler Tatar ve Başkurt halklarının yakınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır ve bu durum son dönemlerde gerçekleştirilen tarihî dilbilim araştırmalarıyla teyit edilmektedir.

Bu kısa özetten de anlaşıldığı gibi, Tatar-Başkurt etnogenetik ilişkilerinin tarihi, çoğunlukla net değil, bazı durumlarda ise tartışmalıdır.

1969 Mayısında Ufa'da SSCB Bilimler Akademisi Tarih Bölümü ile Başkurt Şubesi, Başkurtlar'ın etnogenezi konusunda bilimsel bir toplantı düzenledi. Toplantıda daha önceki dönemlerde yapılmış olan çalışmalar değerlendirildi ve gelecekteki araştırmaların ana şeması belirlendi. Katılımcılar, nihai karar belgesinde, Başkurtlar'ın es-

44 Yusupov G. V. *Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, s. 111-137.

ki tarihi ve etnogenezi ile ilgili araştırmaların önemli boyutlara vardığını, sürdürülen araştırmaların kronolojik sınırlarının genişletilmiş olduğunu, problemin yorumlanmasına yönelik otoktonluk ve göç teorilerinin aşırılıklarının yavaş yavaş giderildiğini vurguladılar. Toplantıda sunulan tebliğ ve özetler, bilim adamlarının çoğunluğunun Başkurt etnogeneziyle ilgili birçok temel temalar üzerindeki görüşleri arasında bir yakınlık bulunduğunu ortaya koydu. Toplantıya katılanların ulaştıkları sonuçlar şunlardı: Başkurdistan topraklarında yaşanan oldukça karmaşık etnogenez süreçlerine en eski zamanlardan başlayarak hem otokton hem de dışarıdan gelme birçok etnik oluşumlar katılmıştır; halkı oluşturan ana unsurların açığa çıkarılmasının ehemmiyetine rağmen, Başkurtlar'ın etnogenezi meselesi, eski çağların incelenmesiyle sınırlı değildir ve araştırma sınırlarının en azından MS II. Binyıl ortalarına kadar genişletilmesini gerektirmektedir; I. Binyılın ikinci yarımında Başkurdistan topraklarında etnogenez süreçlerinin içeriğini Fin-Ugor, Sarmat-Alan ve Türk kabile gruplarının etkileşim ve kaynaşmaları belirlemektedir.

Bunun yanı sıra toplantıda Başkurdistan'daki Orta Çağa ait arkeolojik yadigârların yeterince incelenmediği, etnogenez meselesinin incelenmesi konusunda bilim dalları (özellikle arkeoloji ve etnografya) arasındaki işbirliğinin yetersiz düzeyde olduğu da vurgulandı. Başkurt etnik tarihinin birçok konuları açıklanmamış veya tartışmalı durumdadır ve bunlar açıklığa kavuşturulmadan genel bir etnogenez tezinin oluşturulması imkansızdır. Bu konular şunlardır: Başkurdistan topraklarındaki arkeolojik kültürlerin büyük çoğunluğunun etnik mensubiyetinin belirlenmesi; Türklerin İtil-Ural bölgesine geliş tarihi, yönleri ve çapı; genel olarak Fin-Ugorların ve özel olarak ise Macarlar'ın Başkurt etnogenezindeki rolü; Başkurt halkının oluşumuna katılan kabile gruplarının etnik özellikleri; kadim Başkurt halkının şekillendiği bölge; Başkurt ve Tatarlar'ın etnik gelişimlerindeki benzerlik ve farklılıklar; yerli ve muhacir unsurlar arasındaki etkileşimin özellikleri ve bu unsurlardan her birinin Başkurt halkının oluşumundaki rolü; geç dönem göçlerinin Başkurt etnik tarihi açısından önemi; Başkurt halkının oluşumunu gerekli kılan sosyo-ekonomik ve siyasî şartlar.

Sözü edilen hususlar ve diğer birçok konu bu çalışmada ele alınmış ve değişik boyutlarda incelenmiştir. Ancak, kaynakların genel durumu göz önüne alındığında, yazar, tüm bu konuların tam olarak çözüme kavuşturulmuş olduğunu iddia edemez. Yazar, Başkurt hal-

kının etnik tarihinin ana şablonunu belirlemeye çalışırken, birçok durumlarda, özellikle etnogenezin ilk safhalarını incelerken, az veya çok muhtemel faraziyeler ve ihtimallerle yetinmek zorunda kalmıştır. Bununla beraber, Başkurtlar'ın etnik yapısıyla ilgili materyallerin yaygınlığı ve sağlamlığı, Başkurt etnik tarihinin Orta Çağ döneminin yeterince sağlıklı bir şekilde ve argümanlarla desteklenmiş oluşu, bizim ortaya koyduğumuz geriye dönük rekonstrüksiyonların doğruluğunu desteklemenin ötesinde, kanaatimizi belli ölçüde garanti etmektedir.

Kaynaklar

Bu araştırma geniş bir kaynakça kullanılarak yazılmıştır. Bu arada yazar, ulaşabildiği Orta Çağ Batı ve Doğu kaynaklarını incelemiştir. Konumuzla ilgili söz konusu kaynakların tarihî tenkit açısından değerlendirilmesi bilimsel literatürde artık yapılmış bulunuyor. Bunun yanı sıra, kullanılan malzemelerle ilgili olarak, kitabın sonuna konulan bibliografya kısmında yeterince dolgun bilgi verilmiştir. Yazar, bu durumu göz önünde tutarak, dikkatini tarihî etnografya özetleri (2. kısım) ve ayrıca büyük kısmı bilime ilk defa kazandırılan arşiv kaynakları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Gerekli durumlarda tartışmalı değişik konularla ilgili yayınlanmış kaynaklar ve literatüre yönelik eleştirel değerlendirmeler alâkalı bölümlerde yer almıştır.

Saha Çalışmalarından Elde Edilen Materyaller

Araştırmanın temelini 1953-1965 yıllarında gerçekleştirilen etnografya gezilerinde elde edilen materyaller oluşturmaktadır. Bu dönem içinde SSCB Bilimler Akademisi Başkurt Şubesi 16 bilim gezisi ve özel seyahat düzenlemiştir. Gezi güzergahları Başkurtlar'ın yaşadıkları bölgelerin tümünü içine alabilecek biçimde belirlenmişti[45]. Bilim heyetleri Başkurdistan dışında Tataristan ÖSSC'nde ve ayrıca *Sverdlovsk, Çelyabinsk, Kurgan, Orenburg, Kuybışev, Saratov* ve Perm illerinde de çalışmalar yapmıştır. Güney Urallarda (Başkurdistan'ın

45 Gezilerde elde edilen materyaller (günceler, fotoğraflar, resimler) SSCB Bilimler Akademisi Başkurt Şubesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

güneydoğusunda) saha çalışmaları iki kere yapılmıştır (1953 ve 1958 yıllarında)[46]. Bu çalışmaların yapıldığı yıllar boyunca Başkurtlar'ın etnik yapısı ve yayılma tarihine dair zengin materyal derlenmiş, boy ve kabilelere ait tamgalar, ağaçlar ve kuşlar (ongunlar) not edilmiş, tarihi efsane ve rivayetler kayda alınmış, eski Başkurt el yazması eserleri derlenmiştir. Başkurtlar'ın maddi ve manevi kültürüyle ilgili saha çalışmaları geniş kapsamlı bir program çerçevesinde yapılmıştır. Ayrıca Başkurt kabile yapısı, patriarkal kabile kurumlarının Başkurt toplum hayatındaki rolü, boy ve kabile yapılarının dağılma sürecine bağlı olarak Başkurt toprak düzeninin evrimi, tarihin değişik dönemlerinde Başkurtlar'da kabile-cemaat ilişkileri vb. gibi konuların incelenmesine imkan sağlayan önemli malzeme biriktirilmiştir. Araştırma sonuçları düzenli olarak 'Arkheologiya i Etnografiya Başkirii' (Başkurdistan Arkeoloji ve Etnografyası) serisinde (1962, 1964, 1968, 1971) ve SSCB Bilimler Akademisi Başkurt Şubesinin diğer yayınlarında neşredilmiştir.

Bilgi topladığımız kaynak kişiler genellikle kolhoz çalışanlarıydı ve burada onlara minnettarlığımı ifade etmek isterim. Çocukken babalarından ve dedelerinden duydukları eski rivayetleri gençlere anlatmayı seven yetenekli erkek ve bayan anlatıcılara 1950'li yıllarda sık sık rastlamak mümkündü. Fakat yıllar geçtikçe eski dönemleri bilenlerin sayısı sürekli azaldı; Başkurtlar'ın eski tarihleri ve yaşamlarıyla ilgili olan, ama derlenmeyen ve yazıya aktarılmayan hikayeler de onlarla birlikte kayboldu. Bizim başlıca saha çalışmalarımız 1950'lerde ve 1960'ların başında gerçekleştirilmemiş olsaydı, bu çalışmada yer alan materyallerin büyük çoğunluğu bilime kazandırılamazdı.

1959 yılından itibaren her yıl Başkurdistan'da ve komşu illerin Başkurt bölgelerinde halkbilim ve diyalektoloji heyetleri saha çalışmaları yapmaktadır. Bu çalışma gruplarının güncelerinde ve bilimsel raporlarında, konumuz açısından ilginç olan önemli materyaller vardır. Bunlar, öncelikle boy-kabile adları, tarihî rivayetler, bazı köylerin yer değiştirmesi veya kuruluşuyla ilgili hikayelerdir. Çalışma süreci zarfında, 1959-1969 yıllarının halkbilim ve diyalektoloji gezilerine dair tüm bilimsel raporlar[47] tarafımızdan incelenmiştir; bu du-

46 1958 yılından itibaren, yazarın yanı sıra, N. V. Bikbulatov, S. N. Şitova ve M. V. Surina da bu bilimsel gezilere sürekli olarak katıldılar.

47 SSCB BA BF Bilim Arşivi, fon 3, liste 21, dosya 1, 2. Kurgan İli Başkurtlar'ının Folkloru. 1959 yılı Halkbilim Saha Çalışmaları Heyetinin

rum, etnografya gezilerinde elde edilmiş olan materyalleri önemli ölçüde tamamlama ve zenginleştirmemize imkan sağlamıştır.

Biriktirilmiş olan saha materyalleri, ağırlıklı olarak XIX. Yüzyıla, boy-kabile yapısı konusunda ise XVII-XIX. Yüzyıllara aittir. Kitabımızda da bu şerh düşülerek kullanılmaktadır. Yazar aynı zamanda geleneksel patriarkal kurumların ve boy-kabile yaşamına özgü unsurların istikrarlı oluşunu dikkate almış; daha erken dönemlerde Başkurdistan'daki etnik süreçleri doğrudan veya dolaylı olarak yansıtan belgesel malzemeyi kullanırken, araştırmanın kronolojik sınırlarını genişletmeye çalışmıştır.

Başkurt Şecereleri

Başkurtlar'ın etnik tarihiyle ilgili birçok konunun incelenmesi ve araştırmanın kronolojik sınırlarının genişletilmesi, esasen Başkurt şecerelerinin bilimsel literatüre kazandırılması sayesinde mümkün olabilmiştir[48]. Şecereler XVI-XIX. Yüzyılların, bazen de daha erken

Bilimsel Raporu, cilt 1-2, fon 3, liste 23, dosya 5. Başkurt Folklor Materyalleri, 1959; fon 3, liste 16, dosya 1. SSCB BA BF Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsü Diyalektoloji Saha Çalışmaları Heyetinin 1959 yılı Bilimsel Raporu. Başkurdistan Doğu bölgelerinin şiveleri, fon 3, liste 21, dosya 3, 4, 5. Orenburg İli Başkurtlar'ının Folkloru. 1960 yılı Halkbilim Saha Çalışmaları Heyetinin Materyaller, 1-2-3. ciltler, fon 3, liste 23, dosya 7. Başkurdistan'nın Beryen, Bileret ilçelerinde Başkurt Halk Edebiyatına Dair Materyaller, fon 3, liste 16, dosya 3. 1960 yılı Diyalektoloji Saha Çalışması Heyetinin Bilimsel Raporu, fon 3, liste 21, dosya 6, 7.Kuybışev ve Saratov İlleri Başkurt Folkloru. 1961 yılı Saha Çalışmaları Heyetinin Bilimsel Raporu, 1-2. ciltler, fon 3, liste 21, dosya 6, 7. Çelyabinsk İli Başkurt Folkloru. 1962 yılı Saha Çalışmaları Heyetinin Bilimsel Raporu, 1-2. ciltler, fon 3, liste 16, dosya 9. 1982 yılı Diyalektoloji Saha Çalışmalarına Dair Bilimsel Rapor, fon 3, liste 21, dosya 9, 10. 1963 yılında Sverdlovsk ve Perm İllerinde yapılan Saha Çalışmalarına Dair Bilimsel Rapor, 1-2. ciltler, fon 3, liste 21, dosya 12. N. D. Şunkarov. Folklorno-etnografiçeskie materialı, sobrannıe v 1964-1965 gg. V Alşeevskom, Birskom, Ziançurinskom rayonakh Başkirskoy ASSR i Menzelinskom rayone Tatarskoy ASSR.
Daha sonraki yıllarda yapılan halkbilim ve diyalektoloji saha çalışmalarına dair raporlar SSCB BA BF Tarih Edebiyat ve Dil Enstitüsü arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

48 Başkurt şecereleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzeyev, 1960, 1972.

dönemlerin kendine özgü yazılı eserleridir. *Şecere (şéjéré)* sözcüğü 'soy kütüğü' anlamına gelmektedir.[49] Fakat böyle bir çeviri *şecere* sözcüğünün gerçek anlamını tam olarak yansıtmıyor.

Tarihî yörebilim literatüründe bu yazılı kaynaklar değişik adlarla adlandırılmıştır: 'kronik', 'rivayet', 'salname' veya sadece 'tarih kaydı'. Fakat bu çevirilerin hiçbirisi dakik değildir. Anlaşılan dakik bir çeviri imkansızdır, çünkü bizzat şecereler dahi hem biçim hem de içerik olarak aynı değildir. Bazı şecereler gerçekten soykütük nitelikli olduğu halde, diğerlerinin içerdikleri bilgiler onları salnamelere yakınlaştırmaktadır. Yine de şecerelerin birçoğunu, hiç olmazsa en değerli olanlarını, kanaatimizce (belli bir şartlılık payı bırakarak) "soykütük salnameleri" şeklinde adlandırmak mümkündür.

Şecere sadece Başkurtlar'a özgü bir şey değildir. Toplumsal gelişimin belli bir aşamasında, kesin olarak kabile düzeninin çözüldüğü ve sınıf ilişkilerinin biçimlendiği aşamada, şecere düzenleme geleneği birçok halklarda yaygınlaşmıştı. Sözlü şecereler Kazaklar, Türkmenler, Kırgızlar, Moğollar ve diğer halklar arasında hâlâ varlığını sürdürmektedir.[50] Eski ve Orta Çağa ait bu eserler değişik halklarda değişik isimlerle adlandırılabilir (şejere, tayra, tarih vb.) fakat mahiyet itibariyle hemen hemen aynıdırlar. Başkurtlar'da bu eserler, genel olarak Başkurtlar'la veya çoğunlukla söz konusu kabileyle ilgili önemli olayların az veya çok ayrıntılı bir anlatımını içine almak kaydıyla, bir kabilenin (boyun) soykütüğünü anlatmaktadır. Türk-Moğol halkları arasında soykütük salnamelerinin kadimliği ve gelenekselliği kuşkusuzdur. Öz itibariyle Orta Çağın birçok önemli tarih çalışması - "Gizli Tarih'ten (1249) ta Ebu'l Gazi'nin (XVII. Yüzyıl) eserlerine kadar -yüzyıllar boyunca istikrarlı bir biçimde halkın hafızasında muhafaza edilen boy-kabile soykütüklerinin kodlandırılmasına dayandırılmaktadır.[51]

SSCB Bilimler Akademisi Başkurdistan Şubesi'nde şecere arşivinin oluşturulması onlarca yıl sürmüştür. Şecerelerin incelenmesi ve tarih araştırılmasında kullanılması ise daha erken - yaklaşık iki yüz

---

49 BRS, 1958, s. 667.

50 Ahincanov M. B. *Etnogenez Kazaxskogo naroda*, s. 199; Kononov, *Rodoslavnaya Turkmen*, s. 25; Vladimirtsov, *Obşçestvennıy stroy mongolov*, s. 46.

51 Kononov, *Rodoslavnaya Turkmen*, s. 20, 25; Petruşevsky İ. V. *Raşid eddin i yego istoriçeskiy trud*, s. 27.

yıl önce – başlamıştır. Bu kaynaklara ilk olarak İ. K. Kirillov ve P. İ. Rıçkov başvurmuştur. Örneğin Rıçkov, Orenburg Tarihi'nde Başkurtlar'ın Nogay egemenliğine karşı mücadelesi ve Başkurdistan'ın Rusya'yla birleşmesiyle ilgili gibi konuları Min kabilesinin şeceresine dayanarak açıklamıştır.[52] Rıçkov, Astrahan Topografisine Giriş başlıklı diğer bir çalışmasında ise, Başkurt Kıpçaklar'ın şeceresinden yararlanmıştır.[53] Başkurt şecerelerine yönelik belli bir ilgi XIX. Yüzyılda da görülmektedir. V. S. Yumatov ve M. V. Lossievsky, Min kabilesi şeceresinin değişik varyantlarını ve diğer Başkurt kabile şecerelerinin fragmanlarını yayınladılar. Daha sonra P. S. Nazarov, Başkurt Min ve Yurmatı kabilelerinin değişik şecerelerinden parçalar ihtiva eden "tarih notları"nı yayınladı. Yayınlanmamış olan Başkurt şecerelerinin fragmanları veya sadece verilerle ilgili materyaller ise R.G. İgnatyev ve D. N. Sokolov'un araştırmalarında yer almaktadır.

XIX. Yüzyıl sonlarında ve özellikle de 20. Yüzyıl başlarında şecereler, oluşum sürecinde hayatta olan milli aydınların dikkatini çekmiştir. Ş. Mercani, M. Remzi, G. Hasan Ata, M. Umetbayeva ve benzerleri şecerelerden sık sık yararlanmışlardır. Bu dönem, oluşum sürecindeki Tatar-Başkurt millî tarih yazımında geleneksel (genellikle İslami ilahiyatçı) kaynakların yanı sıra yeni kaynakların ve bu arada öncelikle şecerelerin, boy-kabile adlarının, tarihî rivayetlerin ve efsanelerin de kullanılmaya çalışıldığı bir dönemdi. Bu durum, özellikle XIX. Yüzyıl Tatar kültür tarihinin büyük temsilcilerinden Ş. Mercani'ye özgüdür; bir süre önce onun arşivinde bulunan ve Başkurt Tabın boyuna ait olan şecere, yazışmakta olduğu bir Başkurdistanlı tarafından gönderilmiştir.[54] Şecereler M. Umetbayeva'nın özel inceleme alanıydı; Başkurt Kalser-Tabın, Kese-Tabın kabilelerine ve Ayle boyuna ait şecerelerin 'Yadgar' başlıklı kitapta yayınlanmasını ona borçluyuz. M. Remzi'nin eserinde Başkurt Burzen boyuna ait eski bir şecerenin fragmanları yayınlanmıştır. 1913-1914 yıllarında Şura dergisinde (orijinal ve aktarma olarak) dokuz şecere neşredilmiştir.

Ekim Devrimi sonrasında ve 1920'lerin sonlarına kadarki dö-

52 Rıçkov P. İ. *İstorii Orenburgskaya*, s. 69-70.
53 Rıçkov P. İ. *Vvedeniye k Astraxanskoy topografii*, s. 18-19.
54 Usmanov A. N. *Prisoyedineniye Başkirii ki Russkomu gosudartstvu*, s. 82-83.

nemde, Başkurt şecerelerinin derlenmesiyle yörebilimci tarihçilerle yerel ve merkezi bilim kuruluşlarınca düzenlenen bilimsel gezi heyetleri meşgul oldular. Derlenen şecereler Millî Kültür Araştırma Enstitüsü'nde biriktirilmekteydi. Bu dönemde az sayıda şecere yayınladı. 1926-1927 yıllarında S. Mirasov, Başkurt Oymağı dergisinde Yuramtı, Kıpçak boyları ve Kara-Tabın kabilesine ait üç şecere yayınlandı. Bunlardan Yuramtı boyuna ait olan ve orijinal metnin özellikleri muhafaza edilerek yayınlanan şecere daha ilgi çekicidir. Yeni metinlerin bulunması ve biriktirilmesi bakımından bu yıllar en verimli yıllar oldu. Millî Kültürü Araştırma Enstitüsü arşivlerinde onlarca şecere biriktirildi. Fakat özensiz muhafaza şartları yüzünden el yazması eserlerin bir kısmı kaybedilmiştir. 1951 yılında, SSCB Bilimler Akademisi Başkurdistan Şubesi'nin kurulmasıyla bağlantılı olarak, diğer kurumlardan söz konusu şubeden bilim arşivine devredilen el yazması eserler (bu arada 36 şecere) düzene sokuldu ve açıklamalı listeler özenli bir şekilde hazırlandı. Neyse ki, bunlar arasında araştırmamız açısından büyük değer arz eden birkaç eski metin de muhafaza edilmiştir; bu metinler Min, Kıpçak, Burayan, Tamyan vb. boylara ait şecerelerdi.

Yeni metinlerin bulunması yönünde sistemli çalışmalar 1950'li yılların ortalarından itibaren başlatıldı. Kısa süre zarfında hem Başkurdistan ÖSSC ilçelerinde yapılan saha çalışmaları, hem de Enstitü'nün el yazmaları arşivlerindeki taramalar sırasında 15'in üzerinde yeni şecere bulundu ki, bunların büyük çoğunluğu hakkında daha önce bilgi yoktu. Bu satırların yazarı, 1960 yılında Başkurt Şecereleri başlıklı bir kitap yayınlamıştır. Burada daha önceki dönemde yapılan tüm derleme çalışmalarıyla ilgili değerlendirmeler yer almıştır. Bu yıllarda ve daha sonraki dönemlerde şecereler Başkurtlar'ın XV-XVI. Yüzyıl siyasî tarihiyle geç Orta Çağ kültür tarihinin incelenmesi konusunda gayet verimli şekilde kullanıldı. Başkurt Şecereleri kitabında 25 şecerenin fotokopisi, transkripsiyonu ve Rusça çevirileri yayınlandı. Bu metinler, değişik Başkurt boylarının tarihinin mümkün olduğunca geniş biçimde yansıtılması dikkate alınarak seçildi. Kitap yayınlandıktan sonra da yeni şecerelerin derlenmesi yönünde çalışmalar durdurulmadı. Geçen yıllar zarfında 20 şecere daha elde edilmiş ve Tarih Edebiyat ve Dilbilim Enstitüsü arşivine teslim edilmiştir. Bunlar arasında en ilginç olanları, Tübeles (veya Kuvakan) kabilesinin, Yurmatı ve Yürmi boylarının şecereleri, keza Kıpçak boyuna ait şecerenin daha önce bilin-

meyen bir varyantı ve diğerleridir[55]. Yeni metinler yayına hazırlanmış ve bu çalışmamızda kullanılmıştır.

Şecere türü kaynakların gerçeğe uygunluğu konusunda birçok kuşkular dile getirilmiştir. Bu kuşkular, ilk bakışta haklı gerekçelere dayanabilir. Şecereler, genellikle metnin bir kısmını peygamberlerin (ki geleneksel olarak Başkurtlar'ın ataları olarak sunulmaktaydılar) soy kütüğünün anlatımına ayıran mollalar tarafından yazılmıştır (daha doğrusu yeniden yazıya aktarılmıştır). Bazen şecereler Oğuzhan veya Cengiz-han'dan söz edilerek başlatılmakta; gerçek tarihî şahsiyetlerin soy kütüğü ile Müslüman veya Türk-Moğol mitolojisinin efsanevi kahramanları arasında bağlantı kurulmaktaydı. Şecere yazarları bu yöntemi kullanarak, Başkurt boy-kabile aristokrasisinin bazı temsilcilerinin "asil" ve hatta "ilahi" kökenlerini kanıtlamaya çalışmaktaydılar. Bu bakımdan şecerelerdeki sınıf eğilimini fark etmek zor değildir.

Fakat bu söylediklerimiz, şecerelerde var olan ve birçok durumlarda belgeler veya tarihî etnografya araştırmalarıyla kanıtlanabilen başlıca veri ve bilgilerin gerçekliğini gölgelememelidir. Çünkü birçok metinde, Kur'an'ın halkların kökenleriyle ilgili görüşleri veya Türk-Moğol mitolojisinin gelenekleri tamamen görmezden gelinmektedir. Bu tür şecereler doğrudan gerçek olayların anlatımıyla başlatılmakta, soy kütükleri ise sadece gerçek kişilere yer vermektedir.

Başkurt şecerelerindeki birçok bilginin gerçekliğinden bahsederken, onların ferdi yaratıcılık ürünleri olmadıklarını göz önünde tutmak gerekir. Her bir şecere, insanların uzun süreli (yüzyıllar boyunca) ve kolektif çalışmasının ürünüdür. Bir kişinin başlattığı soykütüğü çalışması diğerleri tarafından devam ettirilmiş ve üçüncü kişiler tarafından tamamlanmıştır. Her bir şecerede mutlaka daha eski metinler, keza halkın hafızasında muhafaza edilen tarihî olaylar aktarılmaktadır. Bu anlamda Başkurt şecereleri, sadece "biy"lerin soykütüklerini ve onların "bahadırâne" yaşantılarıyla ilgili anlatımları değil, halk hayatının gerçek sayfalarını da günümüze taşımaktadır. Dolayısıyla Başkurt şecereleri sosyal içerik itibariyle de mütecanis bir olgu değildir. Boy veya kabile şeceresinin oluşturulmasına birçok kuşak ve birçok insan katkıda bulunmaktaydı. Bunların arasında Başkurt toplumunun değişik sosyal gruplarının temsilcileri olabilir-

55 SSCB BA Başkurdistan Şubesi Bilim Arşivi, fon 3, liste 11, dosya 6.

di. Salname yazarlığının sürekliliği büyük önem arz etmekte; her yeni nüsha, bir öncekinin kopyasını veya sentez edilmiş aktarımını içermekteydi. Daha önceki metinlerde ise sosyal içerik ve yaş itibariyle farklı bilgi ve veriler yer almaktaydı.

Dolayısıyla Başkurt şecereleri değerli birer tarihî kaynaktır. Bununla beraber şecerelerde, oluşum ve gelişim şartlarına bağlı olarak, birçok gerçek veri ve bilgilerin yanı sıra, bazı tahrifler de yer almıştır. Bunlar, aynı boylara ait şecerelerin birçok kez düzenlenmesi sonucunda ortaya çıkmış da olabilir. Şecerelerin bu özellikleri, ilgili metinlerin dikkatle gözden geçirilmesini ve tenkitli tahlilinin yapılmasını, içerdikleri bilgilerini kaynakbilim açısından ciddi biçimde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Şecereler, Orta Çağ tarihinin kaynakları olarak, bu şartların yerine getirilmesi halinde, birinci dereceden önem kazanırlar.

Başkurt Folkloru ve Tarihî Gerçeklik

Doğu Avrupa, Orta Asya ve Sibirya'nın geçmişte yazılı kültürü olmayan diğer birçok halkları gibi, Başkurtlar da çok zengin bir folklor hazinesine sahiptirler. Tarihî olaylar, münferit bireylerin faaliyetleri, Başkurtlar'ın günlük yaşamı ve gelenekleri, halkın sosyal hayatı ve etnik kimliği, destanlara, efsane, rivayet ve tarihî şarkılara yansımıştır. Sözlü halk edebiyatının birçok örneklerinde Başkurtlar'ın boy-kabile yapısı, Başkurt boylarının yer değiştirmeleri, komşularıyla ilişkileri gibi bilgiler yer almaktadır. Oluşumu A. N. Kireyev tarafından[56] ilkel toplumun incelenen ve erken sınıfsal ilişkilerin oluştuğu döneme ait olan halk karamanlık destanları, tarihî etnografya kaynağı olarak özellikle değerlidir. Başkurt geleneğinde kahramanlık hikayeleri (Ural Batır, Kuzı Kurpeş ve Mayan Hılu, Kara Yurga, Kungır Batır, Kusyak Biy vb.) Orta Çağ göçebe toplumuna özgü olayları edebi imgeler kullanarak aktarmaktadır. Bu bakımdan söz konusu eserler, Başkurtlar'ın etnik tarihinin bazı yönlerinin tespit edilmesinin ötesinde, toplumun iç sosyal yapısı ve sosyal hayatı konusunda da önemli malzeme sunmaktadır. Genellikle kendi kökenleri hakkında hikayeler de içeren rivayetlerin ve klasik şarkıların özünü çoğu zaman gerçek tarihî olaylar oluşturmaktadır. Elbette bu olayların aktarımı, çok eski zamanlardan beri bir metinden diğerine atlayan efsanevî hikayeler, fantastik imgeler, bazı "batırların" rolü-

nün abartılı biçimde yansıtılması gibi unsurlarla yoğun bir biçimde beslenmiş durumdadır. Fakat gerçek veriler anlatıcının hayal gücüyle oluşturulmuş kalın tabakadan arındırıldığında, araştırmacı, bizzat halkın kendisinden kaynaklanan ve başka hiçbir yerden temin edilmesi mümkün olmayan yeni bilgilere kavuşmaktadır. Örneğin Güneybatı Başkurtlar'ının, sonraki dönemlerde metni tekrar yazıya aktaranlar tarafından 'Sartay Kabilesinin Tarihi' olarak adlandırılan ve Timur'la Toktamış arasındaki savaşların cereyan ettiği dönemde (XIV. Yüzyıl sonlarında) Başkurdistan'da yaşanan olayları anlatan tarihî rivayeti; Güneydoğu Başkurtlar'ının bütünleşme mücadelesini (13-15 yy?) anlatan Kusyak Biy destanı; Tangaur Başkurtlar'ının, 1953 yılında tarafımızdan derlenen ve Başkurt-Kazak etno-kültürel ilişkilerini anlatan Gabdraş Batır rivayeti ve Başkurt folklorunun birçok diğer eserleri bu türdendir. Hatta gayet belirgin bir mitolojik yapıya sahip eserlerde (Kungır Buğa, Sınrau Torna, Akbuzat, Bala Karga vb.) bile etnik araştırmalar bakımından ilgi çeken pek çok veri ve bilgi dağınık biçimde yer almaktadır. Bu eserlerde birçok Başkurt boylarının Ural-Orta Asya ilişkileri, Ural'a gelişleri, kabile totemleri, tamgaları vb. zikredilmektedir.

Başkurt sözlü halk destancılığının geniş çaplı bir şekilde tarihî etnografya araştırmalarında kullanılması, başarılı derleme ve yayın çalışmaları sayesinde mümkün olabilmiştir. Henüz XIX. Yüzyılın ikinci yarımında Başkurt tarih rivayetlerinin hem yayını, hem de tarih bağlamında yorumuna dair bir dizi çalışma ortaya konulmuştur. Bu yayınların çoğu, bu tür kaynakların yayınlanmasında takip edilmesi gereken bilimsel metodlara bağlı kalınmadan gerçekleştirildiği için, tabii olarak sınırlı bir kullanım alanına sahiptir.

Folklor materyallerinin biriktirilmesi bakımından en verimli dönem, 1930'lu yıllardır. Bu yıllarda, Başkurt halk edebiyatının birçok önemli örnekleri (destanlar, rivayetler, tarihî şarkılar, hikayeler vb.) bilim adamları, yazarlar, öğretmenler veya sıradan çiftçiler tarafından kayda alınarak Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsü arşivine teslim edildi[57]. Savaş sonrası dönemde folklorun sistemli biçimde derlenmesine yönelik çalışmalar, 1950'li yılların sonunda tekrar başlatıldı; bu dönemde SSCB BA BŞ Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsü, her yıl folklor derleme gezileri düzenlemeye yeniden başladı. On yıldan fazla bir süre zarfında bu gezi heyetleri büyük miktarda malzeme

56 Kireyev A. N. *Başkirskiy narodnıy geroiçeskiy epos*, s. 47.

topladılar. Fakat bu malzemeler, tarihî etnografya bakımından daha önceki dönemde derlenen materyallere kıyasla daha zayıftır. Çünkü değişen hayat şartlarına paralel olarak destanlar, hikayeler, tarihî şarkılar zaman içinde halkın hafızasında silikleşmekte, çoğu zaman ise tamamen kaybolmaktadır.

Derlenen materyalin bir kısmı 1950'li yıllarda yayınlandı. Halihazırda birçok ciltten oluşan 'Başkurt Halk Yaratıcılığı' serisi yayınlanmaya başlamıştır. Serinin, Orta Çağ dönemine ait en önemli destanları içeren ilk kitabı basılmış bulunuyor. Bununla beraber Başkurt folklor örneklerinin çağdaş bilimde kabul gören ilkeler doğrultusunda sınıflandırılması henüz tamamlanmamıştır. Son zamanlara kadar Başkurt folklorunun tarihî temellerinin anlaşılmasına yardımcı olabilecek araştırmalar da yapılmamıştı. Son yıllarda bu yönde çalışmalar dikkat çekecek biçimde canlılık kazanmıştır. Tarihî gerçeklikle Başkurt folklorunun bazı Orta Çağ eserleri arasında ilişkiler kurulmasına yönelik ilgi çekici birkaç araştırma ortaya çıkmıştır.[58] Ancak, bu çalışmalar, Başkurt folklorunun tarihî temellerinin incelenmesi konusunda sadece bir başlangıçtır. Başkurt folklorunun hatta başlıca eserlerinin bile tarihlerinin belirlenmesi ve tarihî etnografya açısından özellikleri henüz açıklığa kavuşturulmuş değil. Bunun sebebi yalnızca meselenin genel zorluğu, araştırmacıların şu veya bu folklor eseriyle somut tarihî gerçekler arasında ilişki kurmaya çalışmaları değildir. Aksine asıl sebep, en önemli destan örneklerinin doğuş ve şekilleniş döneminde, eski göçebelerde folklorun genel gelişim eğilimlerine ilişkin teorik konuların işlenmemiş olmasıdır. Oysa belli bir kısmı folklor kaynaklı olan tarihî etnografya malzemeleri, halk yaratıcılığıyla tarihî gerçeklik arasındaki ilişkilerin oranı ve derinliğinin değişik dönemlerde farklı biçimlerde olduğunu ortaya koymaktadır. Elbette eski ve Orta Çağın her döneminde destanlarda, halk rivayetlerinde, efsanelerde ve benzerlerinde, hem gerçeklikten hem de hayal gücünden kaynaklanan bir şeyler vardı. Fakat kabile düzenin çözüldüğü ve sınıf ilişkilerinin oluştuğu döneme tekabül eden kahramanlık çağı, halkın hafızasında özellikle derin izler bırakmış ve insanlar çok uzun bir süre - yüzyıllar boyunca - kahra-

57 SSCB BA Başkurdistan Şubesi Bilim Arşivi, fon 3, liste 12, dosya 222, 223, 227, 230, 233, 242, 260, 276, 277, 292, 294, 298, 300, 303, 336.

58 Harisov E. Başkort halkının edebi mirası, s. 80-110; Kireyev, *Başkirski,* s. 21- 47; Mingajetdinov M. H. *Etnogenetiçeskiy motifvı v başkirskix skazkax*, AEB, IV, Ufa.

manlar ve bahadırlar hakkındaki hikayeleri ilgiyle dinlemiş, bunlara yeni, daha taze epizotlar ve ayrıntılar eklemişlerdir. Hayal gücünün fevkalade etkisine rağmen, epik eserlerde ve rivayetlerde, bu hayal gücünün yarattığı kudretli hiperbolik imgelerin arkasında, gerçek tarihin ana hatları yeterince belirgin biçimde görülmektedir. Başkurt folklor eserleri, K. Marks'ın "eski halklar kendi tarihî geçmişlerini hayalde, *mitolojide* yeniden yaşamaktaydılar[59]" sözünün haklılığını bir daha ortaya koymaktadır.

Başkurt folklor materyallerinin tarihî etnografya açısından bir kaynak olarak kullanılmasının perspektifli olacağına dikkat çekerken, bu imkanların henüz sınırlı olduğunun da altını çizmemiz gerekir. Yukarıda değinilen hususlar dışında, tarih ve folklor araştırmalarının karşılıklı ilişki içinde olması da büyük önem arz etmektedir. Folklor, elbette tarihin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır, fakat folklorun kendi kökenlerini anlamak, onun oluşum ve gelişim yasalarına nüfuz edebilmek için halkın tarihinin de iyi bilinmesi gerekmektedir. Geçmiş dönemlerde yazısı olmayan halkların tarihinin araştırılması bakımından folklor örneklerinin önemi, artık daha fazla kabul görmektedir. Fakat folklor, yegane ve hatta başlıca kaynak olamaz. Aksine folklor, sadece geniş ve ayrıntılı biçimde işlenmiş tarih tezlerinin görüş açısıyla yorumlandığı zaman kendi imkanlarını açığa çıkarabilmektedir. İşte bu yüzden biz, bu araştırmamızda, görünürde çok olmasına rağmen, halk edebiyatından sağlanan malzemeyi başlıca kaynak olarak kullanmaktan kaçınmışızdır. Folklor örneklerinden elde edilen bilgi ve gözlemler, bu çalışmada bir kural olarak şu veya bu hükmün gerekçelendirilmesini güçlendiren bir yan malzeme olarak kullanılmaktadır. Fakat bu durumda bile, göçebe ve geçmişte yazı geleneği olmayan halkların etnogenez araştırmalarında, folklor malzemesi şerefli bir yer işgal etmektedir.

Onomastik Malzemeler

Biri bilim kolu olan onomastik, başlıca olarak etnogenez, tarihî dilbilim ve kültür tarihi problemlerinin çözümlendirilmesinde geniş imkanları olan bir bilim olarak nisbeten yakın dönemde kendini kabul ettirmiştir. Yakın zamanlara kadar Başkurdistan'da onomastik

59 K. Marks i F. Engels, Soçineniya, 1/419.

her yönüyle (etnonimler, toponimler, antroponimler vb.) tamamen yardımcı bir bilim kolu olarak gelişmekteydi. Bu alanda yapılan analizler bilimsel bir ilgi çekse de, esasen tesadüfi veya keyfi olarak seçilen örneklere dayandırılmaktaydı ve genel tarih konularının çözümüne çok az katkı sağlamaktaydı. 1971 Eylül'ünde Ufa'da yapılan 3. İtil boyu Onomastik Konferansı, ortaya tamamıyla yeni bir manzara çıkarttı. Konferans, öncelikle İtil boyu (bu arada Başkurdistan) bilim adamlarının - etnograf, dilci, tarihçi vb. -onomastik problemlerine yakın bir ilgi gösterdiklerini ortaya koydu; diğer taraftan ise onomastik materyallerinin analiz yöntemlerini geliştirdi ve yapılmakta olan karşılaştırmalı tarihî ekspertizlerin filolojik arka planını genişletti. Konferansa sunulan ve İtil-Ural bölgesinin etnonim, toponim ve antroponimleriyle ilgili olan tebliğler, etnik tarih, göçler tarihi ve diğer konuların incelenmesinde onomastikanın geniş imkanlara sahip olduğunu ortaya çıkardı. Biz, bu çalışmamızda konferans malzemelerinden (Onomastika Povol'jya, 1973) yararlandık.

Bununla beraber onomastik alanında kaynakbilim çerçevesinde başarılı bir biçimde başlatılmış olan çalışmaların ileride geliştirilmesi ve derinleştirilmesi gerekmektedir. Tarihçilerin her zaman önem verdikleri etimoloji araştırmaların değeri, söz konusu adın ilgili etnos ortamında ortaya çıkış tarihinin yaklaşık bile olsa bir şekilde belirlenmiş olması durumunda artmaktadır. Bunun için onomastik araştırmacılarının kendi tezlerini onomastik fragmanları üzerine inşa etmemeleri gerekmektedir. Araştırma konusu olan etnosun her yönüyle ve tarih boyunca yaşadığı coğrafyanın tamamıyla ilgili bilgilerin toplanması kesinlikle zorunludur. Materyalin tarihî kronolojik (veya startigrafik) yönden sınıflandırılması ve akabinde, söz konusu ad gruplarının tarihî gelişimine ilişkin etimoloji ve semantik araştırmaların yapılma imkanı yalnız bu durumda ortaya çıkabilecektir. Bu talepler çerçevesinde A. A. Kamalov'un Başkurdistan hidronimisi (1969) konusundaki araştırmasının vurgulanması gerekir. SSCB BA BŞ Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsünde BÖSSC* yer adlarının genel kartotekinin oluşturulması yönünde yoğun çalışmalar yapılmaktadır.

* Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Çev. notu).

II. BAŞKURTLAR'IN ETNİK YAPISI VE YAYILMA TARİHİNE DAİR MATERYALLER

Başkurt Etnonimleri

Başkurtlar'ın XVII-XIX. Yüzyıldaki etnik yapısı ve yayılma tarihi, Başkurt tarih yazımcılığı için aslında yeni bir konudur. Başkurtlar'ın yerleşim tarihi ve Başkurt boylarına ilişkin özel araştırmalar hiç yapılmamıştır. Yazılı kaynaklar da bu konuda fevkalade ketum. Sadece Başkurt topraklarının, Başkurdistan (idari) yollarının gösterildiği ve Başkurtlar'ın kendi topraklarında yayılmalarının doğu, batı ve kuzey sınırlarının kaydedildiği XVIII. Yüzyıla ait birkaç harita bilinmektedir. Haritalar, Başkurdistan'ın önceki döneme ait tarihî coğrafyası konusunda bilgiler içermektedir. Bu husus, Başkurtlar'ın bugünkü topraklarının oluşum tarihinin - özellikle Başkuristan'ın köylüler ve hükümet tarafından kolonizasyonun gerçekleştirilmeye başladığı XVI. Yüzyıldan sonraki dönemin - incelenmesi bakımından çok önemlidir. Remezov'un haritaları, "Zakamenye Başkurtlar'ının" Uralların Çelyabinsk bölgesinde Teça, İset vb. nehirler boyunca iskan edilmelerinin doğu sınırlarını göstermektedir. "Hizmet Çizim Kitab"nda yer alan ve S. Remezov ile oğulları tarafından 1702-1703 yıllarında düzenlenen haritalar, Başkurtlar'ın XVII. Yüzyılda Ural-ötesinde geniş biçimde yayılmış olmalarına ilişkin sağlam kaynaklardır.[1]

Bir süre önce TSGDA[*] arşivlerinde iki harita daha bulundu. Bunlardan bir tanesi - "Ufa eyaletinin harita-planı" - 1736 yılında M.

1 Goldenberg, L. A. *Semen Ulyanoviç Remezov, sibirskiy kartograf i geograf*. 1965, M.; ayrıca bkz. Kungur şehir topraklarının çizimleri.

* Tsentral'nıy Gosudarstvennıy Arxiv Drevnix Aktov - Eski Belgeler Merkezî Devlet Arşivi (Çev. notu)

Pestrikov tarafından, diğer ise - "Başkurt Ordusu Landkartı" - 1737 yılında meçhul bir haritacı tarafından çizilmiştir.[2] Her iki haritanın da en ilginç yönü, Başkurt topraklarının güneybatı sınırlarının Samara nehrini, Sok nehrinin orta kesimlerini, Çeremşi, Şeşma ve Zay nehirlerinin yukarı kesimlerini takip eden çizgi boyunca göstermeleridir. Daha sonra Başkurt topraklarının sınırları kuzeybatıya - Belı nehrinin ta başlangıcına ve Kama nehrinin doğu sahillerini takip ederek daha ötelere uzanmaktadır. Batı yönünde bu sınır, XVIII. Yüzyıl başlarında inşa edilmiş olan Kama ötesi hisarıyla örtüşmektedir. Tarih literatüründe bu hisarın rahat oturmayan Başkurtları ve Başkurt topraklarını İtil halklarından ve bu arada Kazan Tatarlarından ayırmak için yapılmış olduğuna dair bir görüş açıklanmıştır.[3] XVII-XIX. Yüzyılda Başkurt sınırlarının batı ve güney yönlerinde günümüz etnik sınırlarının çok ötesine ulaşmış olduğunu belgeye dayanarak kanıtlama imkanı (ki 1736 ve 1737 yıllarına ait haritalar bu imkanı sağlamaktadır) konumuz açısından fevkalade önemlidir. Başkurdistan ve Tataristan cumhuriyetlerinin, keza Kuybışev ve Orenburg illerinin sınırdaş olduğu bölgeyi kapsayan Bugulma tümseğinin geniş topraklarında, I. Binyıl sonları ile II. Binyıl başlarında eski Başkurt etnosunun oluşumuyla yakından bağlantılı olan etnik süreçler yaşanmaktaydı.

1752-1755 yıllarında jeodezi uzmanı İ. Krasilnikov tarafından düzenlenen ve ilk defa yalnız 1880 yılında "İ. Krasilnikov'un Landkartları ve P. İ. Rıçkov'un Topografya Çalışmalarına Göre Orenburg Eyaleti ve Sınırdaş Bölgeler" başlığı altında yayınlanan Orenburg eyaleti haritaları gayet değerli malzeme ihtiva etmektedir. Haritalar, 1741 yılından başlayarak Orenburg Komisyonu coğrafya departmanına teslim edilen ayrıntılı haritacılık materyallerine dayanılarak İ. Krasilnikov tarafından düzenlenmiştir. Ayrıca Rıçkov ve Krasilnikov'un Başkurt kabile yöneticilerinden temin ettikleri bilgiler de kullanılmıştır. İ. Krasilnikov'un haritaları sıradan idari bilgilerin yanı sıra, XVIII. Yüzyılda en büyük ve ünlü Başkurt boy ve kabilelerinin dağılımı konusunda da bilgiler içermektedir. Bu bakımdan Krasilnikov'un haritaları yüz elli yıl boyunca eşsiz bir kaynak olmuştur.

Başkurt boy ve kabilelerinin dağılım haritalarını düzenlemeyi ilk defa olarak Rudenko denemiştir. Aslında önceki dönemde bu konuda hiçbir selefi olmadığından gayet zor bir problemle karşı karşıya

2 MİB (Materialı po istorii Başkirskoy ASSR), 1956, Ekler.

kalmıştı. Başkurtlar'ın boy-kabile düzeni konusunda özel olarak materyal derlememesi Rudenko'nun işini daha da zorlaştırmaktaydı.

Aynı zamanda maddi medeniyet konusunda biriktirilmiş olan verilerin sentezi ve tarihî etnografya bağlamında yorumu, bu bilgilerin etnik (boy-kabile) birimleriyle bağlantısının kurulmasını öngörmekteydi. Rudenko, Başkurt topraklarının Çar hükümeti tarafından "boş" toprak alanlarının tespit edilmesi amacıyla 1898 yılından itibaren yapılmakta olan kadastro çalışmalarından yararlanmıştır. Bu kadastro çalışması sırasında, Başkurtlar'ın topraklar üzerindeki mülkiyet hakları bir zamanlar Başkurt boylarına (veya onların alt birimlerine) verilmiş olan tapulara dayanılarak incelenmekteydi. Tapu senetleriyle teyit edilmiş olan bu tür toprakları (veya bunların parçalarını) özel "Başkurt parselleri" olarak tarla sınırlarıyla ayırmaktaydılar. Başkurtlar'ın mülkiyet haklarıyla ilgili tüm materyal ve belgeler, Başkurt topraklarının parsellenmesi amacıyla Ufa, Orenburg ve Perm eyaletlerinde kurulmuş olan komisyonların elinde toplanmıştı; Başkurt parsellerinin haritaları bunlara dayanılarak düzenlemişti. Rudenko, 1907 yılında tüm Başkurt parsellerinin listesini, arazi haritalarını ve bunların coğrafi durumuyla ilgili verileri bu komisyonlardan temin etti.[4] Başkurt toprak parsellerinin adlarını, XVIII. Yüzyıl ortalarında Rıçkov[5] tarafından yayınlanmış olan "nahiye ve kabile" listesindeki etnonimlerle karşılaştırdı. Karşılaştırmalar birçok parsel adının Rıçkov'un listesindeki "nahiye", keza "tüb ve oymak" adlarıyla örtüştüğünü ortaya koydu. Rudenko, seçtiği yönteme uyarak Başkurt parsellerinin tümünü veya hemen hemen tümünü şu veya bu kabileye ait gösterdi.[6] Çalışma sırasında bir husus da ortaya çıktı; XVIII. Yüzyılda mülk tapularını yalnız Başkurtlar değil, Mişerler ve Tatarlar da almış ve bu durumda mülk sahibi Başkurt olarak kayıtlara geçmeğe başlamıştı. Ortam şartlarında toprak üzerinde mülkiyet hakkını kaybetmiş olan Başkurt kabileleriyse (Ulu-Kıtaylar, Ural ötesi Aylı'lar vb.) reaya[7] sınıfına dahil edilmiş, dolayısıyla

3 OİB, 1956, s. 142-144.

4 Rudenko S. İ. *Başkirı. Opıt etnologiçeskoy monograŞ*, s. 19; aynı yazar: *Başkirı,* s. 54

5 Rıçkov, *TopograŞya Orenburgskaya,* s. 93-100.

6 Rudenko, *Başkirı*, s. 55-59.

7 Reaya -tarım ahalisinin öncelikle çiftçileri kapsayan bir grubu olup, XVI-XIX. Yüzyıllarda Başkurdistan'da İtil ve Ural boylarındaki halkların temsilcilerinden oluşmakta ve cemaat topraklarını kullanabilmek, vergi ödemek ve değişik yükümlülükleri yerine getirmek gibi bazı şartlara uymaları kaydıyla Başkurt topraklarında yaşamaktaydılar.

parselleme listelerine alınmamışlardı. Rudenko, kesinlikle emin olduğu durumlarda, kendi elindeki materyallere dayanarak, Başkurt parsel listelerinde uygun düzeltmeler yapmış: Tatar-Mişer parsellerini listelerden ayıklamış, toprak üzerinde mülkiyet haklarını kaybederek reaya sınıfına katılan Başkurt kabilelerinin ve onların alt birimlerinin adlarını listelere eklemiştir. Böylelikle "hakiki" Başkurt toprak parsellerini Rıçkov'un listesine uygun bir biçimde tasnif eden Rudenko, temin etmiş olduğu parselleme haritalarına dayanarak "Kabile Gruplarının ve Başkurt Toprak Parsellerinin Haritası"nı sentez yapmış ve bunu ilk defa 1916 yılında yayınlamıştır. 1955 yılında (yeni materyallerin derlenmemiş olması yüzünden) söz konusu harita herhangi bir değişiklik yapılmaksızın ikinci defa yayınlanmıştır.

Rudenko'nun haritası bilimsel değerini halen kaybetmiş değildir. 124 Başkurt toprak payının adını 20 "kabile grubu" içinde tasnif etmiş ki, gerçekte bu durum, en büyük Başkurt boylarının dağılımını doğru biçimde yansıtmaktadır..

Başkurtlar'ın boy-kabile yapısına ilişkin en değerli bilgiler XVIII. Yüzyıla, diğer bir deyişle Çar yönetiminin Başkurt toplumunun iç yapısına ilgisinin arttığı döneme aittir. XVII. Yüzyılda ise değişik belgelerde sadece bazı Başkurt boylarının adı anılmaktadır. XIX. Yüzyılda idari sistemde sık sık yapılan değişiklikler ve bunun Rusya genelindeki sisteme uydurulması süreci Başkurtlar'ın boy-kabile yapısına yönelik ilginin azalmasına sebep oldu.

Boy-Kabile Yapısına İlişkin Bilgiler

Başkurt nahiyelerinin zaman itibariyle en erken listesi 1725-1726 yıllarında, Sibirya ve Kazan Hazine İşletmeleri Genel İdaresi Başkanı Tuğgeneral G. V. Gennin'in talimatı doğrultusunda çalışan Kungur şehremini Yukhnev tarafından düzenlenmiştir.[8] Yukhnev, 4 Başkurt yolunun tümünden bilgi toplamıştır; yalnız Nogay yolunun 7 nahiyesine Başkurtlar tarafından "sokulmadığını" kaydetmektedir (Tablo 1). Nahiyelere dair bilgilerin şehremini tarafından bölgelerde - Başkurt nahiyelerinde - derlenmiş olması Yukhnov listesinin gerçeklik düzeyini yükseltmektedir. Listenin dolgunluğu da bununla açıklanabilir; Başkurtlar'ın hemen hemen tüm boy adları ve kabile

8 MİB, 1949, s. 483-485.

adlarının birçoğu burada yerini almıştır. XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde oluşturulan ve Başkurt nahiyelerini ilk defa kayıt altına alan bir listenin bu denli dolgun olması fevkalade önemlidir. Listede hane sayıları ve yetişkin erkek nüfusa ilişkin tahmini hesaplara da yer verilmiştir ki, hem XVIII. Yüzyıl başlarında Başkurtlar'ın toplam sayısının belirlenmesi, hem de ayrı ayrı boyların ve coğrafi grupların Başkurtlar arasındaki ağırlığına ilişkin doğru tasavvurların şekillendirilmesi bakımından bu husus çok önemlidir. XVIII. Yüzyıl başlarında Kazan ve Osin yolları üzerindeki birçok Başkurt boylarının kabile bazında karışmış olduğu, yine "Kama nehri ötesinde" Başkurt boylarının varlığı vb. gibi konularda Yukhnev'in verdiği diğer bilgiler de ilgi çekicidir.

Yukhnev'in listesini kullanırken, nahiye isimlerinin Rusça yazılması sebebiyle çoğunlukla tahrif edilmiş olduğunu dikkate almak gerekir. Gerçi bu durum XVII. Yüzyıla ait tüm listeler için geçerlidir. Rus kulağı için alışılmamış ve yabancı olan boy-kabile adları (Başkurt seslerini yansıtan harflerin Rus alfabesinde olmayışı yüzünden) Rus yazısına aktarıldığı zaman kaçınılmaz olarak tahrif edilmekteydi. Daha sonraki dönemlere ait listelerin varlığı ve farklı okumaların saha materyalleriyle karşılaştırabilmesi konusunda geniş imkanların olması sayesinde, tahriflerin büyük çoğunluğunu tashih etme imkanı vardır. Fakat bazı nahiye adlarının (örneğin Takein, Gulya) Başkurtça nasıl seslendirildiğini tespit etmek henüz mümkün olmamıştır.

Tablo 1*

Şehremini Yukhnev tarafından 1725-1726 yıllarında derlenmiş olan Başkurt nahiye isimleri

Yollar	Nahiyeler	Hane sayısı	"Savaşabilecek erkek nüfus"
Sibirya	Salaut	138	414
	Katay	206	618
	Mekoti	45	135
	Tersyat	40	120
	Sıgran	40	120
	Ak-Katay	112	336
	Karatabın	325	975
	Çirli	120	360
	Aylı	530	1590
	Siski	152	456
	Sardi	135	405
	Kubakan	315	945
	Kudi	225	675
	Trukhmen	217	651
	Tubelyak	57	171
	Mursin	222	666
	Duvan	100	300
	Kuşi	79	237
	Ufa	76	228
	Şigirin	37	111
	Balakçın	120	360
	Umit	130	390
	Tanıp	170	510
	Kusin	120	360
Nogay	**Sibirya Yolu toplamı:**	3711	11135
	Yemuran-Tabın	500	1500
	Piter-Tabın	700	2100
	Pelev	700	2100
	Kubelya	600	1300
	Yukarı Tamiyan	1000	3000
	Burse	sokmadılar	
	Sunkipşa	sokmadılar	
	Tingaur	sokmadılar	
	Usingir	sokmadılar	
	Aşağı Tamiyan	1300	3000
	Kipşa	sokmadılar	

* 1-7530 no'lu tablolarda nahiyelerin idari yollar (iller) içindeki yeri, keza nahiye ve onlara bağlı kabile (oymak, tüb) adlarının yazılışı kaynak metinde olduğu gibi gösterilmiştir.

Tablo 2
(Son)

Yollar	**Nahiyeler**	**Hane sayısı**	**"Savaş yeteneği olan erkek nüfus" sayısı**
Nogay	Yurmatı	1000	3000
	Merkit	700	2100
	Ksi-Tabın	650	1950
	Karçir-Tabın	600	1800
	Kumrun Tabın	650	1950
	Duvan Tabın	550	1650
	Beşanul	sokmadılar	
	Takein	1150	3450
	Min	sokmadılar	
	Başkurtlar'ın 1725-1726 yıllarında Yukhnev'i sokmadıkları nahiyelerde, o daha önceleri ticari amaçlı gezilerde bulunmuştu.	4900	
Kazan	**Nogay yolu toplamı**	15000	45000
	Kayman	500	1500
	Duvan	670	2010
	Karşi	700	2100
	Yurmi	570	1710
	Şaşkadin	650	1950
	Şuran	400	1200
	Gulya	500	1500
	Muşikin	400	1200
	Bolyar } Bu nahiyelerde Başkurtlar dışında Tatar, Mari ve Çuvaşlar da yaşamaktadır.	1000	300
	Yenelçu }	500	1500
	Tsirgi	1000	3000
	Kaynigari	400	1200
	"Ayrıca özel köylerde"	100	300
	"Yeni vaftiz edilmiş daha 25 köy..."	250	750
	"Ayrıca Kama nehri ötesindekiler"	200	600
Osinsk	**Kazan yolu toplamı**	7840	23520
	Garey	450	1350
	Tersyat	200	600
	Uran	8000	2400
	Gaypi	600	1800
	"Daha ... değişik köylerde"	54	162
	Osinsk Yolu toplamı	85967	6312
	Bu dört yolun toplamı	28655	85967

1730 yılına yakın bir tarihte Ufa eyalet idaresinde, haneler sorumlusu F. Jilin ile Ufa sakinlerinden S. Tretyakov ve İ. Gavrenov'un sözlerine dayanılarak 'Başkurt Nahiyeleri Listesi" düzenlenmiştir (bkz. Tablo 2). Bu belge nahiyelerin coğrafi konumunu (esasen nehirlere göre) yansıtması bakımından özellikle değerlidir. Saha materyallerinin listedeki verilerle karşılaştırılması, XVIII-XIX. Yüzyılda Başkurt boylarının dağılımındaki önemli değişiklikleri işleme imkanı vermektedir. Bunun dışında liste, Başkurtlar'ın XVIII. Yüzyıl başlarından önceki, diğer bir değişle 16-XVII. Yüzyıldaki dağılımını belirleme imkan sağlamaktadır. Bu bakımdan Listede Kıpçak, Tamyan, Tangaur, Bürzen, Tabın, Gayna kabilelerinin İk nehri boylarında, diğer bir değişle Başkurdistan'ın batı mıntıkalarında varlığı gösterilmektedir ki, söz konusu nahiyeler XVIII. Yüzyılda artık buralarda yoktu. Bilinen diğer listelerde bu tür bilgiler bulunmamaktadır.

1735 yılında Orenburg İnceleme Heyeti başkanı İ. Kirillov, Başkurtlar'ın "nahiyelere veya kabilelere göre" dağılımını yansıtan yeni bir "Liste" sundu.[9] Liste yalnız Ufa Eyalet Komisyonu tarafından derlenmiş bilgilere göre değil, aynı zamanda "Başkurt halkının asil önderlerinin" "anlatılarına" göre düzenlenmişti. Listeye bakılırsa İ. Kirillov Başkurt nahiyelerinin sayısına ve adlarına bir açıklık getirme amacını gütmemiştir, buna ihtiyaç da yoktu; zira Yukhnev ve Jilin listeleri kendisi tarafından muhtemelen bilinmekteydi. Tecrübeli bir politikacı olan Kirillov, Başkurt toplumunun iç yapısının bilinmesi gerektiğini anlıyordu. İşte bu amaçla idari yapının değil, Başkurtlar'a özgü boy-kabile düzeninin belirlenmesi amacını gütmekteydi. Bu husus, Kirillov tarafından gayet net biçimde belirtilmektedir. "Liste"nin ilk maddesinde "gerçek kabilelerin" (Rusya düzenine göre "nahiyelerin") - ki bizim derecelendirme sistemimize göre boylara tekabül etmektedir - adları belirtilmektedir; ikinci maddede "türeme kabilelerin" - Kirillov'un görüşünce "gerçek kabilelerin alt birimlerinin - adları verilmiştir. Bu son husus bağlamında Kirillov kabile örgütlerinin kastetmekte olup, hatta "kabile" kavramını ifade eden Başkurt terimlerine ("aymaklar ve tüpler") bile yer vermiştir. Böylelikle Kirillov "Listesi" mahiyet itibariyle Başkurt boy-kabile yapısına ilişkin ilk liste niteliğindedir. Elbette bu liste doğal olarak mükemmel değildir; buradaki boy-kabile adları önemli ölçüde tahrif edilmiş, özellikle ayrı ayrı boyların (Yuramtı, Ayle, Tabın vb.) yapıları karakterize edilirken birçok yanlışlar yapılmıştır.

9 MİB, 1936, s. 135-138.

Tablo 2

Başkurt nahiyeleri konusunda, haneler sorumlusu F. Jilin ile Ufa sakinleri S. Tretyakov ve İ. Gavrenev'in anlatımları doğrultusunda 1830 yılına yakın bir dönemde düzenlenen liste

Yollar	Nahiyeler	Bulundukları bölge
Nogay Yolu	Min	Dema, Urşak, Çermesan nehir boyları
	Kurpeç-Tabın	Belı, İnzer, İlim ve "diğer nehir" boyları
	Yurmatı	Belı, İgen, Aşkadar ve "diğer nehir" boylar
	Katay	İnzer nehri, Belı nehrinin yukarı boyları
	Kıpçak	Belı, Büyük ve Küçük İk, Mendim nehirleri ile Belı nehrinin yukarı boyları
	Bürzen	Belı, Büyük ve Küçük İk ve "diğer nehir boyları"
	Telev	Yayık, Mendek nehir boyları, Ural ötesindeki bozkırlar
	Sarıj-Kıpçak	Belı nehri boyları
	Tamyan	Belı, Nuguş ve "diğer nehir boyları"
	Şuran	Ural ötesinde "Sibirya kasabaları yakınlığındaki göl kıyıları"
	Usergan	Belı, Büyük ve Küçük İk, Sakmara, Zilair
	Tingaur	Belı ve Sakmara nehir boyları
	Beket	Ural ötesinde "göl kıyıları"
	Kara Tabın	Belı nehrinin yukarı boyları, keza Ural ötesinde Yayık ve Uy nehirlerinin yukarı boyları, Miass nehri boyları ve göl kıyıları
	Kubelek-Tabın	Yayık, Mendek nehir boyları
Sibirya Yolu	Kudey	Ufa, Sim, Ürüzen, Katav nehir boyları, Tanıp nehrinin yukarı boyları ve "Ufa nehrinin yakınlarında"
	Tanıp	Ay nehir boyları
	Kuşçi-Balıkçı	Ufa ve Tüy nehir boyları
	Yaldaç	Ufa nehir boyları
	Ay	Ay nehir boyları ve "Ural ötesinde değişik yerlerdeki göl kıyıları"
	Meket	"Ural ötesindeki göl kıyıları"
	Bala Katay	"Ural'ın her iki tarafındaki göl ve nehir kıyıları"
	Çeljetu	Ural ötesinde "Ukhtuz fabrikaları yakınlındaki göl ve nehir kıyıları"
	Beket	"Ural ötesindeki göl kıyıları"
	Seniren	"Ural ötesindeki göl kıyıları"

Sibirya Yolu	Kuvakay	Ay, Ürüzen nehirlerinin yukarı boyları; Satka nehir boyları ve "Ural ötesindeki göl kıyıları"
	Kara Tabın	Belı ve Yayık nehirlerinin yukarı boyları
	Buçkur	"Ural ötesindeki göl kıyıları"
	Tabın	"Kara Tabınların bulundukları yerlerde"
	Uylar	Ufa ve Bayki nehir boyları
	Sızgin	Ural ötesinde Miass nehir boyları ve "göl kıyıları"; Ufa nehri boylarında dağlar ve ormanlar arasında, "limanın bulunduğu yerde"
Kazan Yolu	Sarış Kıpçak	İk ve Sün nehir boyları
	Tamyan	İk nehri boyları
	İrekhti	İk nehri boyları
	Tingaur	İk nehri boyları
	Bürzen	İk nehri boyları
	Kıpçak	İk ve Sün nehir boyları
	Ay	İk nehri boyları
	Kurpeç Tabın	İk nehri boyları
	Seniren	İk nehri boyları
	Tabın	İk nehri boyları; "bu Kazan yolu üzerinde bulunan ve yukarıda adı geçen nahiyelerde farklı yol ve nahiyelere ait Başkurtlar yaşamaktadır"
	Karşi	Karmasan nehri boyları
	Duvane	Çermesan nehri boyları
	Şemşedin	Evbazı nehri boyları
	İçki İlan	Belı ve Baza nehir boyları
	Girey	Belı nehri boylarında "her iki sahilde"
	Yalda	Kuyaş nehri boyları
	Yaney	İk, Belı nehir boyları "ve Kama nehri ötesinde"
	Tışki İlan	İki, Baza ve "diğer nehir boylarında"
	İlan	İçki İlan nahiyesiyle "aynı yerlerde"
	Kırgi	Sün nahri ve "diğer nehir boyları"
	Balyar	Kama, İj, Menzel ve "diğer nehir boyları"
	Gayni	İk nehri boyları
Osinsk Yolu	Tazlar	Kizgen nehri boyları
	Uran	Buy nehri boyları
	İrekhti	"Tanıp yakınlarında ve nehir boylarında"

Tablo 3
Ufa ilçesi Başkurtlar'ının nahiye veya kabile taksimatına ilişkin olarak idari danışman İ. Kirillov tarafından 1735 yılında düzenlenen Liste

Yollar	Gerçek kabileler, Rusya düzenine göre nahiyeler	"Türeme kabileler aymak ve tüb olarak adlandırılmaktadır
Nogay Yolu	Min	Çübi, Yaik-Subi, Kulil, Slımen, Merki, Urşak-Min, İlkey-Min, Sarali, Kubov
	Tabın	
	Yurmatı	Yurmatı, Meşer, Teltim, Bakay, Allar, Makar, Armit
	Kıpçak	Puşmas Kıpçaklar, Sugun Kıpçaklar, Çenkim Kıpçaklar, Sarıj Kıpçaklar, Girey Kıpçaklar, Can-Sara, Bayula, Monaş, Cemaş
	Bürzen	
	Üsergen	
	Tengour	
	Tamyan	
	Kubeler	
	Telev	
	Katay	
Sibirya Yolu	Kudey	Kudey, Duvan-Kudey, Trukhmen Kudey, Şaytan-Nar, Nagaylar
	Yelte	
	Tanıp	Tanıp, Unlar, Kır-Unlar
	Balıkçı	
	Kuşçi	
	Aylı	Aylı, Upey, Duvan, Sızgın, Çarlı, Murzalar, Karataulı, Sart, Tubele, Tarlaklı, Çübli-Sızgı
	Kuakan	Yalan-Kuakan, Tau-Kuakan
	Barın Tabın	Barın Tabın
	Kara Tabın	Kara Tabın, Ayala Tabın, Kümürgen Tabın, Bekatın Tabın, Kapsak Tabın, Muzul Tabın, Telev Tabın, Kubelek Tabın, Akşuras Tabın
	Meket	
	Katay	
	Bala Katay	

	Buçkur Sinren Sızgin Çirli Terse Saban	
Kazan Yolu	Karşi Kalnin Şemşedin Yelde Yeney Balyar Duvane İlan Kirgi Bular	Akbaş, Kargin, Kadra Şevo, Ace, Rasmekey, Bakay
Osin Yolu	Tazlar Uran İrekhti Gayni	

Başkurt boy ve kabilelerinin yollara göre tasnif edilmesi prensibinin Rıçkov'u bazı boyları birkaç parçaya bölmeye zorladığına ilk olarak dikkat çekmiş[10] ve ayrıca onun bazı etnonimleri tahrif ettiğini, bu meyanda "adları Tatarlaştırdığını" vurgulamıştır. P. İ. Rıçkov listesinde "eski" Başkurt kabile adlarının yalnız XVII-XVIII. Yüzyılda geleneksel boy-kabile mülklerinin parçalanması sonucunda ortaya çıkmış olan "kabile" adlarıyla karıştırıldığını da buraya ekleyebiliriz.

Burada XVIII. Yüzyıl'a ait pek dolgun olmayan, fakat sık sık baş vurmamız gereken üç listenin daha bulunduğunu hatırlatmak gerekir.

10 Sokolov D. N. *O başkirskix tamgax*, s. 6-7.

Tablo 4

P. İ. Rıçkov'a göre Başkurt halkının nahiye ve kabile ayrımı

Yollar	"Gerçek kabileler veya nahiyeler"	Hane sayısı	"Bunlardan türemiş olan tüb ve aymaklar"
	Min	477	Çubi, Kırkuli, Yaiksuben, Kuli-Min, Slı-Min, Nogaylar-Min, Mirkit, Urşek-Min, İlkey-Min, Sarali, Kubov, İk-Min
	Tabın	387	Biş-Auli, Ksi-Tabın, Yurman-Tabın, Kalçir-Tabın, Kumrut, Duvan-Tabın, Melle-Tabın
	Yurmatı	521	Meşer-Yurmatı, Telti, Bakay, Arlar, Biş-Kazan, Makar
	Kıpçat	1332	Buşma, Sun-Kipçat, Çankim, Sarış-Kipçat, Geres-Kıpçat, Karagay-Kıpçat
	Bürzen	448	Jansa-Bürzen, Bayulı, Muşaş, Yemaş, Karagay-Bürzen, Dir-Bürzen, Nogaylar
Nogay Yolu	Üsergen	381	Ay-Üsergen, Jautübe-Üsergen, Şişaylar, Bişaylar, Süren, Çuraş
	Tingaur	80	Urman-Tingaur, Yalan-Tingaur
	Tamyan	196	Koyane, Mıltı, Myasau, İk-Tamyan
	Tabın	472	Kubelck, Telez, Karagay, Ksi, Yemurantay
	Katay	300	İtil-Katay, Koşen-Katay, İnzer-Katay, Kuzgun-Katay
	Kudey	475	Urman-Kudey, Bilekey-Kudey, Kir-Kudey, Şetan-Kudey, Nogaylar, Zübberdin, Usrak-Kudey, Urusba-Kudey, Kullar-Kudey, Duvan-Kudey, Trukhmen, Lemes-Trukhmen
	Tanıp	335	Kır-Tanıp, Balakhçı, Su-Tanıp, Unlar, Kır-Unlar, Su-Unlar, Baykın, Kaypan, Ukunşi
	Aylı	113	Arşin, Yelan-Aylı, Upey, Duvan, Taz-Duvan, Sızen, Yeirli, Murzalar, Tarnaklı, Karataulı, Sart, Tübeles, Çublısızgın

Sibirya Yolu	Kuvakan; "İset eyalet idaresi"		Yelan-Kuvakan, Tau-Kuvakan, Satka-Kuvakan, Sagit-Kuvakan, Kirkuli-Kuvakan
	Barın-Tabın; "İset eyaletinde"		
	Kara-Tabın; "İset eyaletinde"		Ayla-Tabın, Kükzürrek-Tabın, Kıpçak-Tabın, Musul-Tabın, Akşuraz-Tabın,
	Katay; "Ural ötesinde"		Bala-Katay, Buçkur, Sinren, Sızgın, Bala-Katay, Çirli, Tersat, Bekat, Çaljaut, Sartlar
Kazan Yolu	Karşı	77	Akbaş, Karganar, Kadray
	Kaylı	123	İtil-Kaylı, Kır-Kaylı, Ürektau-Kaylı, Aktau-Kaylı
	Yeldet	201	Ufa-Yeldet, Kır-Yeldet, Bura-Yeldet
	Girey	273	Urman-Girey, İtil-Girey
	Tuguzlar		
	Yeney	400	
	Baylar	561	
	Duvan	82	Duvaneyşev, Acey-Duvan, Rısmekey, Bakay, Talbaz
	İlan	382	Kır-İlan, İtil-İlan, Badra
	Ziren-Yurtı		
	Kırgız	113	
	Bular	231	
Osin Yolu	Tazlar		
	Uvanış		
	Uran	218	
	İrekhti	148	
	Gaynı	562	Mul-Gaynı, Tul-Gaynı

1737 yılında kuzeydoğu Başkurdistan (Ural ötesi dahil) nahiyelerinin listesi düzenlendi.[11] Bu liste (Tablo 5) Başkurdistan'ın kuzeydoğusundaki boy-kabile gruplarının en büyük ve güçlü üç boyu (Katay, Aylı ve Tabın) etrafında gruplaştırılması bakımından ilgi çekicidir. Örneğin 1735 yılı (İ. K. Kirillov) listesinde "gerçek kabileler" veya müstakil nahiyeler olarak tanımlanan boylar bu listede Katay, Aylı veya Tabın birliklerine dahil edilmiştir. Böyle bir gruplaştırma tesa-

11 MİB, 1949, s. 500-501.

düfi olmayıp, kuzeydoğu Başkurtlar'ının eski etnik veya siyasî ilişkilerini yansıtmaktadır. 1737 yılına ait liste bize çok önemli bir bilgi daha sunmaktadır. Bazı kuzey ve kuzeybatı kabileleri (Tanıp, Uran) de kuzeydoğu Başkurtlar'ına (bu arada Katay birliğine) meyil etmektedir. Diğer yazılı kaynaklarda tekrar edilmeyen bu bilgiler, saha materyalleriyle teyit edilmektedir. Başkurdistan'ın tüm kuzeyinin (hem kuzeybatısının hem de kuzeydoğusunun) yerleşik görüşün aksine, tarihî ve etnik bakımdan sıkı sıkıya ilişkili olduğu görülmektedir.

Tablo 5

Kuzeydoğu Başkurdistan nahiyelerinin listesi

Katay tübesi nahiyeleri	Ayli tübesi nahiyeleri	Tabın tübesi nahiyeleri
Katay	Duvan	Kara-Tabın
Salcaut	Upey	Barın-Tabın
Kosçu	Sızgı	Kökeran
Terse	Sart	Mekoti
Sıgran	Murzalar	Ayala-Tabın
Buskur	Karataulı	Kapçi
Şuran	Tübele	Kuvakan
Şigir	Aylı	Trukhmen
Balakçi	Çerli	Kudey
Yeldet	Tırnaklı	Sul-Kudey
Sultanıb		Teleus
Kır-Unlar		Kubele
Kırganıb		

İki başka liste ise bizi, esas olarak, nahiyelerin nüfusu konusunda içerdikleri doğrudan veya dolaylı bilgiler, keza XVIII. Yüzyıl sonlarında Başkurt boy-kabile düzeninde yaşanan değişiklikler bakımından ilgilendirmektedir. Orenburg Araştırma Heyetinde İ. K. Kirillov'un halefi olan kont V. A. Urusyev tarafından 1739 yılında Başkurdistan'da ilk defa olarak Başkurt nüfusun resmi sayımı başlatıldı fakat Başkurtlar'ın direnişi dolayısıyla tamamlanamadı.[12] Nahiyelere göre yapılan ve hem hanelerin hem de yetişkin erkeklerin sayısının dikkate alındığı bu nüfus sayımı Başkurt boylarının boyutları konusunda fikir yürütmeye imkan vermektedir (Tablo 6). Bu arada nahi-

12 İgnatyev R. G. *Pamyatniki doistoriçeskix drevnostey UŞmskoy gubernii*, s. 159-160.

ye adları da az ilgi çekici değildir. Fakat burada, Kirillov ve Rıçkov listelerinden farklı olarak, salt nahiyeleri görebiliyoruz. Urusov listesinin değerini düşüren bir husus da, Başkurtlar'ın tamamını kapsamamasıdır: Sibirya Yolu nahiyelerinin büyük çoğunluğu ile Kazan Yolu nahiyelerinin birçoğu bu listenin dışında kalmıştır.

1775 yılında Kont P. İ. Panin'in talimatıyla düzenlenmiş olan "Başkurt Halkına Dair Tarihî İdari Bilgiler" başlıklı belgede yer alan Başkurt nahiyeleri listesi hayli dolgundur. Bununla birlikte Başkurt nahiyelerinin tarih itibariyle en geç olan bu listesinde, özellikle Sibirya Yolu yönünde, birçok boşluklar bulunmaktadır.[13]

Tablo 6

1739 yılında Başkurtlar Hakkında Kont Urusov'un Talimatıyla Derlenmiş Olan Bilgiler

Yollar	**Nahiyeler**	**Hane sayısı**	**Nufus sayısı**
	Yeney	40	63
	İlan	460	1160
	Ruman-Garey	111	247
Kazan Yolu	Yeldet	145	389
	Şemşedin	228	670
	Duvan	116	326
	Kapşi	48	120
Kazan Yolu Toplamı:		1148	2975
	Rmuran-Tabın	121	274
	Beşeul-Tabın	59	112
	Kurpeç-Tabın	112	224
	Sart	13	32
	Duvan-Tabın	123	317
	Ksi-Tabın	182	453
Nogay Yolu	Kalçir-Tabın	236	612
	Burduk-Tabın	25	71
	Kumruk-Tabın	112	297
	Katay	457	1347
	Tamyün	150	291
	Urman-Timgaur	80	161
	Karagay-Kipçat	162	349
	Garey-Kıpçat	112	234
	Karagay-Bürzen	256	565

13 İgnatyev R. G. *İstoriko-administrativnıya svedeniya*, s. 146-147.

Nogay Yolu	Bay-Bürzen	41	130
	Yelan-Tirgaur	74	198
	Yelan-Useny	361	867
	Aslı-Kıpçat	238	615
	Kizib-Kıpçat	45	128
	İk-Bürzen	68	177
	Ar-Üsergen	45	99
	Buşman-Kipçat	273	689
	Çemkin-Kıpçat	121	344
	Irmatı	353	888
	Teltim-Yurmatı	368	808
	Bay-Bürzen	56	133
	Yaik-Subumin	81	146
	Mir-Kitli	202	389
	Urşak-Min	95	202
	Min	62	118
	Çübimin	69	124
	İlikey-Min	21	29
	Kubov-Min	7	14
Nogay Yolu Toplamı:		4821	11566
Osin Yolu	Gayni	214	1744
	İrekten	183	466
	Yukarı-Uran	572	1715
	Aşağı-Uran	106	371
	Tazlar	52	193
Osin Yolu Toplamı:		1127	4489
Sibirya Yolu	Bunlar	8	17
	Kaypan	59	152
	Tanıb	29	77
Sibirya Yolu Toplamı:		96	236
Bu Dört Yolun Toplamı:		7192	19266

Urusov listesinde olduğu gibi bu listede de Başkurt hanelerin nahiyelere göre sayıları verilmiştir (Tablo 7).

Tablo 7

Kont P. İ. Panin'in talimatı doğrultusunda düzenlenen Başkurt halkına dair tarihî ve idari bilgiler

Yollar	Nahiyeler	Hane Sayısı	Yollar	Nahiyeler	Hane Sayısı
	Yeney	559		İlkeymi	95
	Baylar	408		Urşaklı	143
	Duvane	131		Mirkitmin	128
	Karşi	74		Kırkkulemin	107
	İlan	536		Çebimin	82
	Yermi	140		Burzen	183
	Kıpçat	87		Garey-Kıpçat	108
	Nedırova	94		Karagay-Kıpçat	182
Kazan	Saralim	143		Ugun-Kıpçat	484
Yolu	Kırgız	277		Katay	198
	Urman-Garey	196		Kalçik-Tabın	461
	Seniren	83		Ksitabın	309
	Şemşadin	133	Nogay	Kumruk-Tabın	199
	Kabni	169	Yolu	Teltim-Tabın	138
	Karılan	134		Teltim-Yermatım	329
	Yelde	311		Yerm,	733
	Garey	315		Karatabın	211
	Bailer	604		Yemuran-Tabın	244
Kaza Yolu	Toplamı:	4394		Saralim	106
	İrektı	352		Tamyan	390
Osin	Gayni	795		Tingaur	105
Yolu	Uran	226		Burzen	343
Osin Yolu	Toplamı:	1373		Sart	39
	Ayli	131		Üserget	129
	Tırnaskı	184		Buşman-Kıpçat	210
	Şaytan-Kudey	—		Burzen	115
	Tebele	91		Duvan-Tabın	125
Sibirya	Murzalar	244		Burzen	204
Yolu	Karatabın	264	Nogay Yolu Toplamı:		61100
	Sunlar	284			
	Kuşşi	573			
	Sar	187			
	Duvan	252			
Sibirya Yolu Toplamı:		2225			

Başkurtlar'ın XVIII. Yüzyıldaki etnik yapısına ilişkin yazılı kaynaklar yukarıda gösterilenlerle sınırlı değildir. XVII-XVIII. Yüzyıl arşiv belgelerinde, keza XVIII. Yüzyıl Rus gezginlerinin - P. Palas, İ. İ.

Lepekhin ve İ. G. Girogi- eserlerinde "Başkurt kabilelerine" ilişkin çok sayıda atıflar vardır ve bunlar, gerektiği durumlarda tarafımızdan kullanılmıştır. Fakat Başkurtlar'ın XVIII. Yüzyıldaki etnik yapısına ilişkin başlıca kaynaklar yukarıda gösterdiklerimizdir. Bunlar birbirlerini tamamlayarak bir tür külliyat oluşturmaktadır. Bu külliyattan yalnız Başkurtlar'ın XVIII. Yüzyıldaki boy-kabile ilişkin bilgiler değil, aynı zamanda onların dağılımı, sayısı, idari yapısı vb. konularda da bilgiler elde edinilebilmektedir.

BAŞKURT BOY-KABİLE DÜZENİNİN YAPISI BAŞKURT BOY-KABİLE ADLARININ GENEL KARAKTERİSTİKLERİ

Başkurtlar'ın Boy-Kabile Düzeninin Biçimleri

Biz, "boy" ve "kabile" kavramlarını kullanırken, bu yapılanmaların ekonomik içeriğini değil, dış yapılanma biçimlerini kastetmekteyiz. Başkurtlar'ın XVII-XIX. Yüzyıldaki toplumsal düzeni artık yüzyıllardan beri kabile düzeninin özünü yansıtmamaktaydı; fakat göçebe ekonominin özellikleri sayesinde toplumun örgütlenme biçimleri (bu biçimlerin ekonomik içeriğine[14] kıyasla) daha dayanıklı bir hale gelmişti. Dikkat çektiğimiz bu toplum yapısı, yalnız Başkurtlar'a özgü bir olgu değildir.

Birçok diğer Türk halklarının oluşumuna katkıda bulunmuş olan boylar, etnik oluşum sürecinde Başkurtlar'ın bünyesine de katılmıştır. Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kazakistan halkları, etnik tarihin ortak noktaları dışında, yüzyıllar boyunca ekonomik ve siyasî ilişkiler içinde de bulunmuşlardır. Bu hususlar, göçebe hayvancı halkların toplumsal hayatının bazı yönlerini etkilemiş, bu arada söz konusu halkların boy-kabile yapılanmasının da ön koşulu olmuştur. Vakıa, bu noktada ilgili halkların boy-kabile yapısının ayniyeti söz konusu değildir. Tersine, farklı tarihî kader, üretim araçlarının farklı gelişim düzeyleri ve diğer etkenler, göçebe halkların toplumsal düzeninin farklı alanlarında özgün biçimlerin gelişmesine sebep olmuştur. Bu-

14 Başkurt kabile biriminin sosyal tarihi konusunda bkz.: Kuzeyev, 1987. Bu çalışmada boy-kabile düzeninin yapısı, sadece Başkurtlar'ın etnik yapısına ilişkin materyallerin sistemleştirilme ilkelerinin anlaşılması bakımından gerekli olduğu düzeyde ele alınmaktadır.

nunla beraber geçmişte göçebe halde yaşamış halkların boy-kabile yapısında, yerel özelliklerin yanı sıra, karakteristik ortak çizgiler de vardır ki, bunlar söz konusu toplumların sınıfsal feodal düzen özelliklerini belli ölçüde belirlemektedir.

Tablo 8

Orta Asya, Kazakistan ve Doğu Avrupa Türk Halklarının Boy-Kabile Yapısı*

Özbekler	Karakalpaklar	Türkmenler
Amu-Derya deltası Özbekleri	*Katay Boyu Karakalpakları*	*Harezm Vahası Türkmenleri*
Kongrat - boy (urug) fl	Katay - boy (urug, ülken, uru)	Ata - boy
Aşamaylı - boyun alt birimi (tüpe) fl	Bessarı - kabile (urug)	Omar Ata - boy alt birimi
Kıyat - kabile (urug)	Cunlu - kabile alt birimi (tire)	Dangrık - kabile
Koştamgalı - kabilenin bir bölümü (bölim, ota)	Süyündik - küçük kabile birimi (köşe)	Lakırlar - kabile alt birimi - sülale (topa)z
Lakay Özbekleri	*Muyten boyu Karakalpakları*	*Nohurlu Türkmenleri*
Lakay - boy fl	Muyten - boy fl	Nohurlu - boy fl
Badraglı - kabile fl	Samat - kabile fl	Zertli - boy şubesi fl
Kiçi-Mergen - kabile şubesi fl	Jolan - kabile alt birimi	? Boy şubesinin veya boy-kabile birliğinin isimsiz bir bölümü fl
Kara-kul - kabilenin bir bölümü		Ogrı - kabile fl
		Beğler - kabile alt birimi

* Tablo, K. L. Zadıkhina, B. H. Karmışeva, T. A. Jdanko, G. P. Vasilyeva, V. V. Vostrov, S. M. Abramzon'un araştırmaları, keza saha materyallerine dayanılarak düzenlenmiştir.

Kazaklar	**Kırgızlar**	**Başkurtlar**
Küçük Cüz Kazakları	*Kuzey Kırgızları*	*Varyant 1*
Alçın - boy veya boylar birliği	Bugu - boy	Kıpçak - boy (uru, il)
fl	fl	fl
Cetıruu - kabile birliği veya kuşak	Arık - boy şubesi	Karagay-Kıpçak - kabile (uruu, tüe)
fl	fl	fl
Tabın - kabile	Egizey - kabile	Taukay - kabile alt birimi (ara)
fl	fl	*Varyant 2*
Taraktı-Tabın - Boy şubesi	Beş-Kaman - küçük kabile	Katay - kabile (uru, il)
fl	fl	fl
Akdaulet - kabile alt birimi- sülale	? İsimsiz bir aile-akaraba grubu (bir atanın baldarı)	Kuzgun-Katay - kabile (aymak, uru)
		fl
		Kukbaş - kabile alt birimi (aymak, ara)
		fl
		Şambı - akraba aileler grubu (aymak, ara, nasel)
		Varyant 3
		Tabın - boy (uru, il)
		fl
		Kara-Tabın - kabile (uru)
		fl
		Kökcürgek - alt kabile (tüb, tübe, aymak)
		fl
		Apsalam - kabile alt birimi (aymak)
		fl
		Kulgilde - akraba aileler grubu (tarmıt, aymak)

Orta Asya, Kazakistan ve Doğu Avrupa göçebe ve yarı göçebe halklarının boy-kabile yapısının çok kademeli oluşu, XVII-XIX. Yüzyılda sahip oldukları iç yapının başlıca özelliklerinden bir tanesidir. Kazak, Kırgız, Özbek, Karapalpak, Türkmen tarih ve etnografyasına ait araştırma tecrübelerinden alınan örnekler ve Başkurt etnografyasına ait saha malzemeleri bunu kolaylıkla kanıtlamaktadır. Tablo 8'de sunulan verilerden de anlaşılacağı gibi, söz konusu halkların boy-kabile yapısındaki halkaların (kademelerin) sayısı 3 ila 5 arasındadır. Fakat şunu da dikkate almak gerekir ki, bu tablo, sadece objektif manzarayı değil, aynı zamanda göçebelerin boy-kabile düzeninin tipolojik prensiplerinin tarihî etnografya çalışmalarında zayıf biçimde incelenmiş olduğunu da ortaya koymaktadır. Boy-kabile düzenindeki kademelerin sayısı ve bunlarla ilgili terimler, araştırmacının elinde bulunan bilgi ve söz konusu halkın boy-kabile düzeninin şematik olarak açığa çıkarılması amacıyla kullanmakta olduğu yöntemle de bağlantılıdır.

Bazı örnekler verelim. Karakalpaklar'ın Katay boyu bünyesinde Bessarı kabilesinin yanı sıra on bir boy daha vardır ve bunlar birkaç birlik oluşturmaktadır. Anna, Kuyıp, Ayteke ve Şeruşi kabileleri Tanke adını taşıyan kabileler grubunu oluşturmaktadır.[15] Benzeri "kabile birlikleri" Kazaklar, Türkmenler ve diğer halklar arasında da kaydedilmiştir. Bunlardan bazılarının genetik olduğu kabul edildiği için, araştırmacılar tarafından *fratri* olarak adlandırılmaktadır. Kabile birliklerinin (bazen bunları "alt boy" olarak adlandırıyorlar) genel yapıya dahil edilmesi, yapı içindeki kademelerin sayısını artırmaktadır. Ayrıca bazı çarvacı (hayvancılıkla uğraşan) halklarda geleneksel olarak (ikili yapılanmayla bağlantılı) iki kanat ayrımı vardır: Kırgızlar'da - sağ ve sol, Türkmenler'de - Bozok ve Üçok, Karakalpaklar'da - Arısı Kongrat ve Ondört Uru. Karakalpaklar'da Arıs Kongrat kendi içinde Şulluk ve Caungır olarak iki şubeye ayrılmaktadır. Boy-kabile yapısında kademe sayısı özellikle alt düzeyler (küçük kabileler, kabile şubeleri, kabile alt birimleri, akraba aileler gurubu vb.) hesabına artmaktadır (bkz. Tablo 8). Diğer bir deyişle, söz konusu halklarda boy-kabile oluşumlarının (en üst düzeylerden alt düzeylere kadar) "bütüncül bir şema" çerçevesinde incelenmesi; bünyesindeki değişik düzeylere mensup akraba oluşumların hiyerarşik bağlantılı ve çok basamaklı bir şeceresini ortaya koymaktadır. Fakat Yeni Çağ-

15 Jdanko T. A. *Oçerki istoriçeskoy etnograŞi karakalpakov,* s. 42.

da boy-kabile hiyerarşisi ve toplumun geneaolojik yapısı, eski etnik ve siyasî ilişkilerini, keza halkın tamamının veya yapı birimlerinin etnik bütünleşme sürecini yansıtan ideolojik bir üst yapıdan öte bir şey değildir. XVII-XIX. Yüzyılda boy-kabile yapısının, yalnız toplusal hayatla belli bağlantılarını muhafaza etmiş olan birimleri gerçek bir anlam ifade etmekteydi.

Başkurtlarda *üç halka* veya kademe (ki biz bunları boy, kabile ve kabile şubesi olarak adlandırıyoruz) bu tür bir anlamı muhafaza edebilmişti. Bu yapılanma türünün yeterince eski[16] ve Başkurt boy-kabile yapısının diğer bir özelliğiyle - söz konusu kademelerin değişkenliği - bağlantılı olduğunu düşünebiliriz. Boy-kabile yapısının alt birimlerini - kabile şubelerini - incelediğimizde bu durum özellikle açık biçimde göze çarpmaktadır.

Başkurtlarda kabile şubeleri, en azından kaynakların yardımıyla izlenebilen dönemde, kabilenin bölünmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Başkurt kabilesi birkaç (30-40 ve daha fazla) şubenin toplamından oluşmaktaydı ve bu şubeler de sürekli bölünme eğilimi sergilemekteydi. Şubelerin çoğalması çerçevesinde, yakın akraba aile gruplarının biçimlenme süreci de yaşanmakta, bu gruplar zaman içinde birer şube biçimini almakta ve şubenin hukuki işlevlerini üstlenmekteydiler. Bu süreçlerin sosyo-ekonomik temelini göçebe ve yarı göçebe hayvancı ekonominin özelliklerinde aramak gerekir; bu şartlar, belli bir bölgede beslenmesi mümkün olan hayvan sayısının ciddi sınırlar çerçevesinde tutulmasını zorunlu kılmaktaydı.

Bu durum, dolaylı yollardan da olsa, aynı bölgedeki nüfus sayısını da etkilemekteydi.

Kabile şubelerinin zaman içinde bölünme hareketi 9. tabloda gösterilmiştir. Örnek olarak Min boyu *Mirkit* kabilesinin Taz (veya Saitmambet) şubesi alınmıştır. Çizilen şemanın gerçekliği yalnız ka-

16 Etnografya literatüründe, bizce verimli olan (fakat geliştirilmesi gereken) şöyle bir görüş ortaya atılmıştır: Göçebelerin, XVII-XIX. Yüzyıl kaynaklarına yansıyan boy-kabile yapısı ilkel toplumun son aşamalarında, kahramanlık çağı denilen dönemde (muhtemelen MÖ. I. Binyıl sonlarıyla MS. I. Binyılda) ortaya çıkmıştır ve sadece boy-kabile düzeninin arkaik biçimini yaklaşık olarak yansıtmaktadır. Boy-kabile yapısının XVII-XIX. Yüzyılda kayıtlara geçirilen gerçekleri, anlaşılan göçebelerin tarihindeki askeri demokrasi aşamasının kalıntılarıdır; toprak, hayvanlar ve diğer malvarlıkları üzerindeki kabile mülkiyeti, bu aşamanın karakteristik özelliğidir.

bilenin eski şeceresi ile değil (ki soy kütüğüne dair bilgiler oradan alınmıştır) tabloda gösterilen şubelerin geçmişte var olduğunu kanıtlayan saha verileriyle de teyit edilmektedir. Büyümüş olan şubenin bölünmesi, yakın akraba aile gruplarının zaman içinde diğerlerinden ayrılması ve kendi içinde daha sıkı kenetlenmesiyle başlamaktadır. Bizim örneğimizde böyle gruplar İsmak oğlu Kıtay'ın torunları, keza Baim oğlu Kudayberdi'nin ve Saitmambet oğlu Kinzekey'in torunlarıdır (Kinzekey'in torunlarına tabloda yer verilmemiştir). Süresi en fazla iki-üç kuşağı kapsayan bu süreç, yakın akraba aile gruplarının bağımsız kümeler haline gelmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu tür türeme kümeler, sosyal hayattaki işlevleri ve ekonomik yaşantı bakımından ana kabile şubelerinden farklı değildir. Ayrılan şubeler, genellikle atalarından birisinin adıyla adlandırılmaktadır. Bizim örneğimizde Kıtay'ın torunları kendi şubelerini, onun babası olan İsmak'ın adıyla, Kudayberdi'nin torunları Baim'in adıyla, Kinzekey'in torunları da şube kurucusunun adıyla adlandırmıştır. Bu süreçte kabile şubelerinden birisi (tam bir bölünme durumunda) veya yeni gruplar ayrıldıktan sonra şubenin geriye kalan eski kısmı, (tam olmayan bir bölünme durumunda) bir kural olarak, ana örgütün geleneksel adını muhafaza etmekteydiler.

Merkit-Min kabilesinin Muradım köyü Başkurtlar'ının kabile şubeleri sınırlarının hareket şeması (söz konusu köyün şeceresine dayanılarak düzenlenmiştir). Torunları (veya torunlarının bir kısmı) sürekli olarak bağımsız kabile şubeleri oluşturan ataların adları, keza kabile şubelerinin adları kutular içine yazılmıştır. Taz şubesinin sınırları düz bir çizgiyle, bu şubeden ayrılmış Kara (İsmak), Baim, Kinzekey ve Kıtay gibi şubelerin adlarıysa kırık çizgiyle gösterilmiştir.

Buradaki örnekte Berdıgul, Tatlımambet, Muhamedalip, Yakşimet, Yulmuhambet ve İsengildi'nin torunları eskisi gibi yine de Taz (veya Saitmambet) şubesini oluşturmuştur. Yeni oluşumlar, ata adlarının yanı sıra bazen, ikinci etnonim olan ve söz konusu aileler grubuyla sürekli bir bağlantı arz eden lakaplar (*lekab isem*) da alabiliyordu (İsmak'ın bağımsız bir grup haline gelen torunları *Kara* etnonimini almıştı).

Başkurtlar'ın (ve diğer halkların) boy-kabile yapısı, eski kabile alt şubelerinin bölünmesi ve yeni şubelerin kurulması sürecinde kayıtlara geçirildiğinde, yapı içindeki halkaların sayısı bir veya iki halka artmaktaydı. Araştırmacılar, boy-kabile yapısının alt düzey-

Tablo 9 BU TABLO İÇİN SAYFA 66'YA BAK

lerindeki bu hücreleri (onları bir şekilde ayırt edebilmek amacıyla) değişik biçimlerde adlandırmaktadırlar: alt kabile, kabile kolu, kabile alt birimi, kabile şubesi, küçük kabile şubesi, aile-akraba grubu, patronimi vb. Maamafih söz konusu yapıların iyice işlenmiş tipolojik bir sınıflandırması elbette yapılmış değildir. Göründüğü kadarıyla sağlıklı bir sınıflandırma mümkün de değildir. Çünkü boy-kabile örgütlenmesinin çok kademeli yapısını oluşturan halkaların yukarıda açıklanan değişkenliği ortamında, yeni halkaların oluşması veya bir kademenin diğeriyle kaynaşması ihtimali her zaman yüksekti. Diğer bir deyişle, Başkurt boy-kabile yapısı çok yavaş, ama sürekli bir değişim halindeydi.

Kademelerin değişkenliği üst kademelerden (sürekli bölünmelerin yaşandığı) alt kademelere doğru gerçekleşmekteydi. Bu özellik ve aynı şekilde problemin incelenmesindeki yetersizlik dikkate alındığında, bizim sunduğumuz şemada Başkurt boy-kabile yapısında kabile düzeyinin altındaki kademelerde yer alan (Tablo 8) birimlerin belli bir özelliğe (veya sosyal işlevlere) göre tipolojisinin oluşturulması için henüz erkendir. Örneğin Şambı ve Kulgilde aile-akraba grupları (2 ve 3. varyantlar) sırasıyla Kukbaş ve Apsalim şubelerinden ayrılmış bulunuyor. İlgili şubelerin alt birimleri olarak, ayrılma sürecinde bu şubelerle hiyerarşik bir bağlılık ilişkisi içindeydiler. Fakat bu, sadece bölünme sürecinin son aşamasına özgü geçici bir durumdu. Ana örgütten tam bir ayrılma gerçekleştikten sonra (yeni birimin, kendine ait göç güzergahları, mezarlığı, uygun biçimde değiştirilmiş olan bir *tamga*sı, yardımlaşma gelenekleri vb. olan müstakil bir yerleşim birimine bağlı hayvancı göçebe grubuna dönüşümü, bu sürece paralel olarak gelişmekteydi) yeni şubeler kendilerini ana şubenin değil, kabilenin (bizim örneğimizde, Kuzgun-Katay ve Kök-Cürgek kabilelerinin) bir parçası olarak görmeye başlıyorlardı; ana şubeyle ilişkilerse tamamen şecere niteliğinde olup, gerçek hayatta fiilen kaybediliyordu. Dolayısıyla, Başkurt boy-kabile yapısı çerçevesinde kabile örgütlenmesinin altında birkaç kademenin daha görülmesi durumunda, ilkeler bazında farklı oluşumlarla değil, doğası itibariyle aslında aynı olan hücrelerin değişik gelişim aşamalarıyla karşılaşmaktayız. Kabile şubeleri, köken itibariyle birbirleriyle yakın veya uzak akrabalık ilişkileri içinde bulunabilseler de, sosyal organizmalar olarak hepsi kabilenin birer parçasıdır ve bu konumları icabı (literatürde

"patronimi" adı altında incelenen örgütlenmelere özgü) ekonomik ve sosyal işlevleri haizdir.[17]

Yeni kabile şubelerinin bu özelliği, Başkurtlar arasında kabile yapılanmasının daha üst kademeler için de düşünülebilir. Bizim aileler topluluğu olarak ele aldığımız bu oluşumların üyeleri (kadınlar hariç) baba tarafından aynı kökenden gelmekteydiler (veya böyle düşünmekteydiler). Böyle bir tanımlama, sadece Başkurt kabilesi için değil, onun şubeleri için de geçerlidir. Farklılık, söz konusu oluşumların iç yapılanmasındadır. Kabile sadece geneaolojik bir oluşumdur, yani bir kabilenin kendi aralarında akrabalık bağlarıyla bağlı olması gereken birkaç şubesinin toplamıdır. Genişlemekte olan bir kabilenin bünyesinde, söz konusu kabile şubelerinin köken itibariyle en yakın olanları arasında birleşme ve ayrılma süreçleri yaşanmaktaydı; diğer bir deyişle entegrasyon temeline dayalı olarak paradoksal bir biçimde parçalanma süreci de gerçekleşmekteydi.

Bu tür durumlarda muhtemelen geneaolojik bir parçalanma söz konusudur, diğer bir deyişle, eskiden bir bütün olan kabilenin parçalanması gerçekleşmektedir. Bu süreçler türeme bir kabilenin (örneğin Kara-Tabın içinde Gök-Cürgek, bir Yurmatı kabilesi olan Taltım içinde Tatigas gibi; bkz. Tablo 8) ayrılması ve üzerinde bulundukları toprakların fiilen ayrılarak bağımsız bir kabile mülküne dönüşmesiyle sonuçlanmaktaydı. Ana ve türeme kabileler arasındaki hiyerarşik bağlılık zaman içinde kaybolmakta; bunların hepsi boy bünyesinde birer kabile örgütlenmesi olarak hayatını sürdürmekte, eşit statülere haiz olmakta ve aynı işlevleri yerine getirmekteydiler. Başkurt boyları içindeki çoğu kabilenin bu tarzda oluştuğunu düşünebiliriz. Boy bünyesindeki değişik kabile tamgalarının çizimi de buna işaret etmektedir. Örneğin Kıpçak kabilelerinden Gerey ve Karagay'ın tamgası temelde /¯ ¯\ biçimindeydi. Başkurt tamga işaretlerinin devamlılığı ve sürekliliği,[18] bu kabilelerin bir zamanlar aynı örgütlenmelere bağlı olduklarını kanıtlamaktadır. Daha sonra onlar bağımsız kabilelere özgü tüm işlev ve işaretlere sahip olarak, aralarındaki eski soy bağlarını zaman içinde unutmaktaydılar. XVII-XIX. Yüzyılda bu kabileler Kıpçak boyu çerçevesinde tamamen eşit statülere sahip olmak kaydıyla bağımsız hareket etmekteydiler.

17 Kosven M. O. *Semeynaya obşçina i patronimiya*; Robakidza A. İ. *Osobennosti patronimiçeskoy*.. SPb, 1968.

18 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 75-76, 94-98.

Türk göçebelerin boy teşkilatında da bölünme özelliği veya Abramzon'un[19] ifadesiyle "yeniden üreme" yeteneği görülmektedir. Bölünme süreci siyasî nitelikli olayların etkisiyle hızlanıp yavaşlayabilmektedir. Boyların bölünme sürecini güvenilir verilere dayanarak şematik olarak göstermek imkansızdır, çünkü boy örgütlenmelerinin aktif bir şekilde bölünmekte olduğu dönem Orta Çağa rastlamaktadır ve bu yüzden kaynaklara yeterince yansımamıştır. Fakat biz, bu sürecin sonuçlarını yakından biliyoruz; aynı adları taşıyan, aynı tip tamgalara sahip ve köken efsaneleri birbirine oldukça yakın olan boylar (Tabın, Katay veya Ktay, Kıpçak, Kanlı vb) birçok çağdaş halkın içinde görülmektedir. Bu oluşumlar farklı biçimde adlandırılabilir (boy, şube, kuşak, dal, kabile vb.) fakat onların bölünmüş olduğunu ve değişik halkların etnogenez süreçlerine iştirak ettiklerini inkâr etmek imkansızdır.

Yukarıda anlatılanlar, Türk halklarının (Başkurtlar dahil) bünyesindeki boy örgütlenmelerinin farklı olabileceğini göstermektedir. Tam bir tipoloji iddiasında olmaksızın, XVII-XIX. Yüzyılda Başkurtlar arasında aşağıdaki türden boyların bulunduğunu not edelim: a) Başkurt boy-kabile teşkilatının kökene bağlı yapısının doğal (içsel) gelişimine uygun biçimde oluşanlar (örneğin, başlıca kabile oluşumları ana hücrelerin kökene dayalı bölünmesi sonucunda ortaya çıkan Bürzen, Tangaur, Üsergen boyları); b) ana kabilelerle akrabalığı bulunmayan, fakat birçok tarihî veya siyasî etkenlerden dolayı onlarla bağlılığı bulunan kabile yapılanmalarının yeterince güçlü boylar (Kıpçak, Katay, Ay) etrafında birleşmesi; c) etnik köken itibariyle bağımsız olup, değişik kabile yapılanmalarından kopan ve Başkurdistan şartlarında değişik tarihî gelişmeler sonucu bir araya gelen kabilelerin oluşturduğu birlikler (Tanıp ve önemli ölçüde Tabın kabileleri); d) iç kabile yapılanması olmayan (Salüt, Sinren, Upey vb) fakat köken olarak bağımsız olan ve kendine özgü örgütsel yapısını muhafaza eden etnik oluşumlar.

Başkurtlar'ın (ve kanaatimizce, diğer hayvancı halkların) çok kademeli boy-kabile yapısında bazı kademeler, genel yapının şu veya bu kademesinin geçişli oluşunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla farklı zamanlarda ve koşullarda kayıtlara geçirilmiş olan kademe sayısı hep aynı olamaz. Elbette ki, göçebe hayvancılık aşamasından geçen halklarda boy-kabile teşkilatının tarihî bakımdan evrensel olduğunu

19 Abramzon, *Nekotorıye voprosı*, s. 67.

söylemek için henüz erkendir. Bu yönde Türk halklarıyla ilgili Abramzon, Jdanko, Laşşuk; Kuzey Arabistan göçebe toplumları içinse A. İ. Perşits tarafından başarıyla yürütülmekte olan özel incelemeler gereklidir. Fakat kanaatimizce, göçebelerin, keza belli ölçülerde göçebe ve yarı göçebe Türk halkları temelinde biçimlenmiş olan Orta Çağ Türk ve Moğol boylarında çok kademeli ve değişken boy-kabile yapısının benzerliği (veya ortaklığı) konusunda farazi bir tez geliştirilebilir. Muhtemelen benzer ekonomi faaliyet tipi, benzer sosyal teşkilatların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Başkurtlar'ın boy-kabile yapısında üç kademenin gerçek öneminin muhafaza edilmesi, Başkurdistan'ın XVI. Yüzyılda Rusya devletine bağlanması ve böylece daha gelişmiş bir feodal devletin etki alanına girmesiyle yakından bağlantılıdır. Çünkü bu etkinin Başkurt toplumunun köklü geleneksel müesseselerini tesir altına almaması düşünülemezdi.

XVII-XIX. Yüzyıllar çerçevesinde Başkurt boy-kabile yapısının her kademesinin gerçek sosyal işlevlerini belirlemeğe çalışmamız, sosyo-ekonomik süreçleri aşırı şematikleştirme anlamına gelebilir. Çoğu zaman bazı (özellikle üst) kademeler sadece geleneğin etkisiyle var olmaktadır. Bunlar, toplum içinde sadece tarihî geleneğin etkisiyle bazı (genellikle asgari) işlevler yerine getirmekteydi. Diğer (özellikle alt) kademeler ise, aksine, yeni sosyo-ekonomik koşullara organik uyum sağlayarak, farklı ortamlarda kendilerini muhafaza etmekte ve istikrarlarını korumaktaydılar.

Başkurtlar, Kazaklar, Kırgızlar ve diğer halklarla ilgili olarak patriarkal-feodal toplum düzeni olarak adlandırılan ve köken, sınıf ve hatta sosyal ilişkilerin karmaşık bir harmanı olarak ortaya çıkan düzenin sebebi ve açıklaması burada saklıdır.

Başkurt toplumunda boy-kabile yapısındaki farklı kademelerin sosyal işlevlerini XVI. Yüzyıldan günümüze kadar olan dönem itibariyle incelemiş bulunuyoruz.[20] Şu veya bu kademenin gerçek öneminin muhafaza edilmesinin başlıca sebebi, esasen toprak üzerindeki mülkiyete olan ilgileri ve toprak kullanım düzeni içindeki rolleriyle bağlantılıdır. Başkurt toplumunda XVIII. Yüzyıla kadarki dönemde toprak mülkiyetinin sahipleri (şeklen veya gerçek) olarak boy veya kabileydi. XVIII. Yüzyıl sonlarında sosyo-ekonomik ilişki-

20 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 123-178.

lerin derinleşmesine paralel olarak, boy mülkleri hemen hemen her tarafta kabile mülklerine parçalandı. Hukuken muhafaza edilmiş olan kabile mülkleri çerçevesinde topraktan yararlanma biçimi, Doğu Başkurdistan'da (aynı zamanda mera-göçebe grupları olarak görülen) kabile şubeleri; Batı Başkurdistan'da ise münferit aileler veya akraba aile grupları tarafından gerçekleştirilmekteydi…

Başkurt Boy-Kabile Teşkilatının Oluşum İlkelerine Dair

Başkurtlar'ın etnik yapısının incelenmesi sırasında, boy teşkilatını kabileden, kabile teşkilatını da şubeden ayırt edebilecek kriterlere ihtiyaç vardır.

Boy-kabile teşkilatının değişik kademelerini tanımlayan terminoloji en önemli kriter olabilirdi; fakat Başkurtlar'da bu terminoloji istikrarsız olduğu için, boy veya kabile sınırlarının net biçimde belirlenmesine imkan sağlamamaktadır. Başkurt boy teşkilatı genellikle *uru (ırıu)* olarak adlandırılmaktadır. Bu terim, aynı zamanda sık sık kabile anlamında da kullanılmaktadır. Güneydoğu Başkurtları, bazen kabileden farklı olarak boyu *elken ırıu* (büyük kabile) olarak adlandırmaktadırlar. Kuzeydoğu Başkurtları ise boy için "uru" terimini nadiren kullanıyor ve onun yerine *il* sözcüğünü tercih ediyorlar. Ancak, "il" teriminin daha geniş bir anlamı vardır ve sadece "boy" değil, aynı zamanda "kabile" veya genel olarak "ülke" anlamında da kullanılabilir.

Güneydoğu ve Güney Başkurdistan'da "kabile" kavramı "tübe" *(tüb, tübe)*[21], Kuzeydoğuda ise *aymak* terimleriyle ifade edilmektedir. Batı Başkurdistan'da ise her iki sözcük bilinmekte olup, Belaya nehrinin güneyinde *tübe*, kuzeyinde ise *aymak* kullanılmaktadır. Aynı zamanda Başkurdistan genelinde kabile teşkilatı da boy teşkilatı gibi adlandırılabilir: *uru* veya *il*.

Kabile şubelerini tanımlamak için kullanılan terminoloji özellikle çok çeşitlidir. Kuzeydoğu Başkurdistan'da kabile şubeleri de, aynen

21 Bu terim Başkurtlar dışında Özbek ve Türkmenler'de de bilinmektedir (tupa, topa; bkz. Tablo 8). Göründüğü kadarıyla bu sözcük ġub biçiminde eski Türkçe Kül-Tigin yazıtında da geçmektedir (Malov, *Pamyatniki*, s. 31). V. V. Radlov ġub sözcüğünün "kabile" anlamında çevrilebileceğini düşünmüştür.

kabileler gibi, *aymak* olarak adlandırılmaktaydı. Bazı bölgelerde bu anlamı ifade edebilmek için başka terimler kullanılmaktaydı: *nesil (nesel), tarmıt, terkem (törköm), us (os), yaur (yüer), tüba (tübe)*. Başkurdistan'ın güneyinde ve güneydoğusunda kabile şubeleri için *ara* ve ender durumlarda da *uru* veya *tübe* terimleri kullanılmaktaydı.

Batı Başkurdistan'da kabile şubeleri *aymak*, *ara* veya *nesel* olarak adlandırılmaktaydı, diğer bir deyişle burada hem güneydoğu, hem de kuzeydoğu Başkurdistan terminolojisi bilinmekteydi. Bazen batı ve kuzey Başkurtlar'ının *ara* ve *aymak* sözcüklerini bilmedikleri gözlenmiştir. Bu durumlarda kabile şubeleri köken itibariyle geç dönemlere ait veya Başkurtça olmayan terimlerle ifade edilmektedir: *tamır* (tamır - kök, dal) veya *tarmıt*; tukum (*tokam* - bir atanın torunları); *zat*; *buun* (*bıun*); *kidyak* (*kidek*); *çat* (*sat*); *terkem* (*törköm*); *paroda* (*porud*) ve aynı anlamları haiz olan diğer terimler. Batı ve kuzeybatı Başkurdistan genelinde en yaygın terim olarak *nesel* (*nesil*-sülale, kuşak) kullanılmaktadır.

Boy-kabile oluşumlarını tanımlayan terminolojinin istikrarsızlığı, bu örgütlenmelerin değişik biçimlerinin genel yapı içinde ayırt edilebilmesi imkanını ortadan kaldırmaktadır. Kullanılan terimler, yukarıda da gösterildiği gibi, farklı oluşumlar için aynı, aynı bir oluşum için de farklı olabilir. XVIII. Yüzyıl Rus kaynaklarının Başkurt boy-kabile sisteminin herhangi bir kademesini "kabile" terimiyle tanımlamak için kullandığı terminoloji de istikrarsız ve belirsizdir. Türk halklarıyla ilgili tarihî etnografya literatüründe boy-kabile yapılanmasının değişik kademeleri; boy, şube, nesil, alt boy, fratri, kuşak, dal, çizgi, kabile, alt kabile vb. biçimlerde (uygulanan terminolojinin içeriği ve anlamı net olarak tanımlanmadan) adlandırılmaktadır. Başkurtlar ve diğer halklarla ilgili terminolojideki söz konusu istikrarsızlık, anlaşıldığı kadarıyla bu halkların boy-kabile yapısının özellikleriyle bağlantılıdır. Bu yapının değişkenliği, ilgili terminolojide istikrarsızlığa ve yüksek oranda bir değişkenliğe sebep olmuştur.

Dış evlilik ilkesi, kabile kavramının sınırlarını belirleyen göstergelerden biridir. Fakat Başkurtlar arasındaki evlilik ilişkilerinin incelenmesi, evlilikle ilgili yasakların değişik dönemlerde değişik yapılanmalara yönelik olduğunu ortaya koymaktadır. Bir zamanlar mevcut olan dış evliliğin günümüzde kalıntısı, baba tarafından birkaç kuşağın sınırları dahilinde evlenmenin yasaklanmasıdır. XVII-XVIII. ve hatta XIX. Yüzyılda Başkurdistan'da "kuşak içi" evlilik, kabile ayrımının ekonomik anlamını kaybettiği veya tamamen çökmüş oldu-

ğu bölgelerde, diğer bir deyişle kuzeyde ve batıda yaygındı. Bu ayrımın geçerli olduğu bölgelerde ise söz konusu yapılanmalar arasında dış evlilik geçerliydi. Kabile şubeleri içinde yapılan evliliklere bazı bölgelerde XX. Yüzyıl başlarına kadar müsaade edilmemekteydi.

Başkurtlar'ın evlilik sistemini bir bütün olarak ele alırsak, onlarda dış evlilik ilkesinin "kaygan" nitelikte olduğunu yeterince net biçimde izleyebiliriz[22].

Bazı durumlarda dış evliliğin üst kademelerden (boy) alt kademelere (kabile şubeleri) doğru yavaş yavaş çözüldüğünü, diğer durumlarda ise eski dış evlilik düzeninin boy düzeyinde herhangi bir emaresinin kalmadığını, yalnız şubeler (*tüb* ve *aymak*) düzeyinde bunun muhafaza edildiğini, fakat bu durumlarda da yerini kabile şubesi içinde ve birkaç kuşak çerçevesinde evliliğin yasaklanmasına bırakmış olduğunu görüyoruz.

Böylece dış evlilik ilkesi de Başkurt boy-kabile yapılanmasının sınırlarını belirleyebilmek için bir zemin oluşturmamaktadır. Benzeri durum boy-kabile hayatının diğer unsurları için de geçerlidir. Kabile tamgaları, kuşlar, ağaçlar, uranlar[23] gibi simgeler de kesinlikle herhangi bir örgütlenme tipiyle bağlantılı değildir. Bazen tamga ve boy-kabile simgelerinin bizim boy dediğimiz yapıya özgü olduğu, bazen ise boya bağlı her kabilenin kendine özgü simgeleri bulunduğu görülmektedir.

Geleneksel göstergelerin istikrarsızlığı dikkate alındığında, Başkurtlar arasında boy-kabile yapılanmasının, özellikle de şu veya bu kabile yahut boy teşkilatının sınırlarının belirlenmesi bakımından, nisbeten sağlıklı bir kriter olarak sadece birçok unsurun bir arada ele alınması gerekmektedir. Bu durum materyal yetersizliği ile bağlantılı değildir ve aksine Başkurt boy-kabile teşkilatının çok kademeli ve değişken yapısının bir özelliğidir. Dolayısıyla, tarih literatüründe genel kabul gören "boy", "kabile", "kabile şubesi" gibi terimleri teorik olarak (bir nevi Başkurtlar'ın boy-kabile düzenin kadim halkların boy şemasına uydurarak) kullanmaktayız.

Başkurt boy-kabile yapısının ayrıntılı bir tanımlaması birçok çalışmada ortaya konulmuştur.[24] Bu yapıya ait özelliklerin kısa listesi aşağıdaki özellikleri içermektedir.

22 Daha geniş bilgi için bkz. *Kuzeyev*, 1957, s. 38-43.
23 Belli boy veya kabilelere özgü savaş narası (Çev. notu)
24 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 58-123; Kuzeyev, Bikbulatov, Şitova. *Zauralskiye Başkirı*, s. 175-177, 205-210.

Kabile şubesi (ara, aymak, nesel vb.), akraba ailelerin dış evliliğe dayalı bir grubu olarak, köken itibariyle genellikle çok da kadim olmayan ortak bir ataya dayanmaktadır. Bu tür bir kabile şubesinin mensupları kesinlikle bir arada (müstakil bir aul veya köyde özel bir sokak halinde) yaşamakta olup, ortak bir adları ve kendilerine ait (esasen aynı) tamgaları vardı. Ekonomi alanındaki bazı işlevleri çerçevesinde karşılıklı ilişki içinde bulunan kabile şubesi mensupları, yaz mevsiminde yaylalara bir arada (tek bir mera-göçebe grubu oluşturarak) çıkıyor, hayvanlarını ortak bir sürüde tutuyor, ekonomik faaliyetlerinde birbirlerine yardım ediyor, düğün, defin vb. etkinliklerle ilgili masrafların karşılanmasına katılıyorlardı. Toprak kullanımı düzeni çerçevesinde, kabile şubesinin mensupları çok uzun bir süre boyunca kabile mülklerinin bir kısmından ortaklaşa yararlanıyorlardı.

Başkurtlar'da kabile, akraba olduğu kabul edilen kabile şubelerinden oluşmaktaydı. Henüz çok yakın zamanlara kadar Başkurt kabileleri, genellikle çok ünlü (veya kahraman) bir ortak atadan geldiklerine dair rivayet ve şecereleri muhafaza etmekteydiler. Kabile üyeleri ortak bir ad altında birleşmiş olmakla beraber, temelde aynı (fakat şubeler ve daha sonra da aileler tarafından küçük değişikliklerin yapılabildiği) bir tamgaya sahiptiler. Birçok hallerde yakın geçmişte (XVI-XVIII. Yüzyılda) dış evliliğin söz konusu olduğu gözlenmiştir; fakat kabilelerin birçoğunda dış evlilik görülmemekle beraber, bir veya birkaç yabancı kabile temsilcileriyle evlilik ilişkileri tercih edilmekteydi. Kabile üyeleri genellikle aynı yerde ve bir arada yaşamaktaydılar. Başkurtlar'da kabile çok uzun bir süre boyunca kabile mülkünün ortak sahibi olarak görülmektedir.

Birkaç kabilenin toplamı boy teşkilatını oluşturmaktaydı. Rivayetlerde ve tarihî hikayelerde, boy teşkilatının eski bütünlüğüne ilişkin bazı işaretler muhafaza edilmiştir: Her bir boyun, etnonim dışında, ana şekil itibariyle ortak olan tamgası, ağaç, kuş ve özellikle de (köken olarak boy-kabile teşkilatının askeri demokrasi aşamasıyla bağlantılı olan) savaş narası (uran) gibi alamet-i farikaları da vardı. Elimizdeki şecerelerde, boyları oluşturan kabilelerin kendi aralarında akraba oldukları kabul edilmektedir; ama diğer özellikler (tamga, ağaç, kuş, uran) dikkate alındığında bu tür bir yakınlık ya hiç gözlenmemekte ya da sadece bazı kabilelerle ilgili olarak göze çarpmaktadır. Boyların kendi idari kurumları (ihtiyarlar meclisi, halk toplantıları) ve kabile mülkü olarak taksim edilen boy toprakları vardı.

Birçok durumlarda kabile teşkilatını boy teşkilatından ayırmak çok zor veya imkansızdır. Bu husus özellikle alt birimleri olmayan, fakat diğer oluşumlara katılmayarak müstakil hareket eden oluşumlar için geçerliydi. Bu tür oluşumları boy teşkilatı olarak değerlendirirken, genellikle boylar için geçerli olan az veya çok belirgin kültür özelliklerini, söz konusu Başkurt grubun şivesini dikkate almaktayız. Bu, bir noktaya kadar klasik bir sınıflandırma olmasına rağmen, etnik tarih konularının incelenmesi bakımından yararlı ve doğru bir yöntemdir.

Temeli akrabalık ilkesine dayanan Başkurt boy-kabile yapısı, aynı zamanda çok kademeli olması, (özellikle alt birimlerin) değişkenliği ve boy-kabile oluşumlarının ve bunlara bağlı birimlerin parçalanması gibi spesifik özelliklere sahipti.

Boy-kabile oluşumlarının, boy-kabile yapılanmalarına yönelik Başkurt terminolojisine veya değişken ve istikrarsız dış evlilik düzeni temelinde tanımlanması imkansızdır. Yeni çağda Başkurt boy-kabile yapılanmasının sınırları birçok işarete göre belirlenmektedir. Bunlar arasında, toprak düzeni ve toprak kullanımı çerçevesinde, hatta toplumsal yaşamda söz konusu oluşumun üstlendiği rol ve işlevlere birinci dereceden önem verilmektedir.

Başkurt boy-kabile düzeni çerçevesinde üç kademenin gerçek önemi vardır: Boy, kabile, kabile şubesi. Fakat bu terminolojinin kullanımı indîdir. Bu terminoloji, Başkurt boy-kabile düzeninin gerçek yapısını yansıtmak ve bu oluşumlara özgü işlevleri dikkat almakla beraber, geleneksel anlamı çerçevesinde alışmış olduğumuz sosyo-ekonomik içeriğe sahip değildir.

Başkurt boy-kabile adlarının genel karakteristikleri

Bizim bu araştırmada kendimize mesnet edindiğimiz hareket noktalarından biri, etnik adla onu taşıyanlar arasındaki ilişkiye dair görüştür. Etnonimin doğuşu, yayıldığı coğrafya, gelişimi, kayboluşu veya farklı bir duruma geçişi, diğer bir deyişle etnonim tarihinin tamamı, doğrudan veya dolaylı olarak, halkın kendi tarihiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla (halkın tamamı bakımından bir anlam ifade eden) etnonimlerin tümünün senkronik ve diakronik boyutlarda incelenmesi gerekir. Ayrıca, değişik ortam ve farklı dönemlerde etnonimle-

rin ortaya çıkış kurallarının belirlenmesi, öncelikle boy-kabile oluşumlarıyla ilgili etnonimleri hafızasında muhafaza eden halkların etnik tarihinin karmaşık ve çok kademeli süreçlerine nüfuz edebilmek bakımından gayet önemli bir araçtır. Unutmamak gerekir ki, özellikle mevcut olduğu dönemin tamamı dikkate alındığında "etnonim ve onun nesnesi aynı şey değildir.."[25] *Başkurt* etnonimi, IX.Yüzyılda (yani Orta Asya'da ilk defa kullanıldığı dönemde), XII.Yüzyılda (Moğol saldırıları döneminde) ve XVI.Yüzyılda (Başkurdistan'ın Rusya devletine katıldığı dönemde) etnosun farklı durumlarını ifade etmektedir. Bununla birlikte etnonimle etnos arasında belli mütekabiliyet oranları vardır ve bunlar, halkın etnik tarihinin incelenmesi bakımından fevkalade önemlidir. Boy ve kabile etnonimleri, benzer gelişmeler sergileyebilirlerdi. Şu halde denilebilir ki, yüzyılların derinliklerine indikçe, etnonim ile etnos arasındaki ilişkiler daha dolgun bir biçim almaktadır. Veya tersine, günümüze yakınlaştıkça, etnos, etnonimi muhafaza etmekle beraber, değişik ilişkiler, keza kendi bünyesine farklı unsurları kabul etmesi vb. durumlar sonucunda (bazen esaslı biçimde) değişmektedir. Bu değişikliklerin kanunları (diğer bir deyişle, asimilasyon süreçlerinin kanunları) yeterince incelenmemiştir. Değişik varyantlar söz konusu olabilir: Etnonim muhafaza edilmekle beraber, eski etnosun fiziki görüntüsü (antropolojik tipi) önemli ölçüde değişebilir, fakat dilini ve kültürünü muhafaza edebilir; veya etnonimi ve onunla bir arada günlük konuşma dilini, kültürün birçok özelliklerini kaybedebilir, ama fiziki tipini vs. muhafaza edebilir. Göründüğü kadarıyla Başkurdistan şartlarında bu iki varyanttan birincisi baskın çıkmıştır. Arkeoloji ve antropoloji malzemeleri Başkurt halkının etnik oluşumunda yerli Fin-Ugor ve Sarmat-Alan boylarının belli ölçüde rol oynamış olduğunu işaret etmesine rağmen, bu süreçler Başkurt etnonimlerine oldukça zayıf biçimde yansımıştır. Buradan anlaşılıyor ki, etnonimle etnos arasındaki bağlılık oranının belirlenebilmesi için etnonimin ortaya çıktığı çağın, onun tarihî gelişim şartlarının, etnonimin ve onun tanımladığı halkın söz konusu bölgede ortaya çıktığı veya söz konusu etnosun bünyesine katıldığı zaman ve şartların tespit edilmesi önemlidir.

V. A. Nikonov, etnonimlerde, sonradan tamamen veya kısmen kaybedilen "etnonim öncesi (etimolojik), aynı şekilde salt etnonim içerikli - ifade ettiği nesneyle bağlantılı - anlamların olduğunu belirt-

25 Nikonov B. A. *Etnonomiya,* s. 11.

mektedir". Buna uygun olarak etnonimler, dilbilimciler tarafından, onların etimolojisinin belirlenmesi, etnografya uzmanları tarafından ise halkın etnik bünyesinin ve etnik tarihinin araştırılması bakımından incelenmektedir. Bizim araştırmamızda benzeri bir deneme yapılmıştır; ama etimolojik açıklamaların büyük çoğunluğunun nisbî olduğunu dikkat alarak, bu türden materyalleri ihtiyatlı biçimde kullanmaya çalışmak suretiyle dilbilim otoritelerinin görüşlerine önem verilmiştir. Daha doğrusu, uzun süreden beri dilbilimde kullanılanlara yakın yöntemler kullanılarak, etnonimlerin tarihî etnografik yönden incelenmesine ağırlık verilmiştir..

Başkurt boy-kabile yapısındaki değişik kademelerle ilgili etnonimlerin istikrarlılığı en önemli sorunlardan birisidir.

Başkurtlar'ın boy yapısı daha istikrarlıydı; Başkurt boy adlarının diğer (Türk, Moğol) halklarda görülen boy-kabile adlarıyla karşılaştırılması da bunu göstermektedir. Bu yönde yapılan incelemeler, söz konusu boyun tarihî kaderi ne olursa olsun, boy adlarının tüm Orta Çağ boyunca genellikle kaybolmadığını ortaya koymaktadır. Boyun parçalanması veya çöküşü durumunda, bu adlar kabile etnonimlerine, keza kabile şubelerinin adlarına dönüşmekte, ender durumlarda ise, yer adlarında muhafaza edilmekte; şecerelere, tarihî hikayelere ve epik destanlara yansımakta, yani bir şekilde halkın hafızasında iz bırakmaktadır. Bu önemli bir husustur; çünkü boy adlarıyla ilgili malzemelerin tamamı, Başkurt halkının etnik yapısının oluşum tarihinin incelenmesi için bir zemin oluşturmaktadır.

Kabile ve özellikle de kabile şubelerinin adlarıyla ilgili durum ise tamamıyla farklıdır. Boy adının istikrarlılığı, boy yapısının da istikrarlı olacağı anlamına gelmektedir. Çok kademeli boy-kabile yapısının yukarıda anlatılmış olan değişkenliği, bu noktada tüm yönleriyle açığa çıkmaktadır. Genellikle halkların etnik ilişkilerinin aktifleşmesine yol açan önemli tarihî olaylar döneminde Başkurt boylarından birçoğuna, "kabile" veya çoğu zaman "kabile şubesi" statüsünde pek çok Nogay, Karakalpak, Sart, Türkmen, Tatar (Mişarlar ve Tepterler dahil), Çuvaş, Mari, Udmurt vb. gruplar katılmıştır. Toplumun kendi derin katmanlarında yaşanan sosyo-ekonomik süreçler Başkurtlar'ın etnik yapısını daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu süreçler birçok durumlarda, kabileler ve kabile şubeleri arasındaki farklılıkları zayıflatmış, yeni şartlarda güçlenen ve kalabalık kabileleri çöküş dönemini yaşayan kabilelerle karşı karşıya getirmiştir. Bu

yüzden bazen eski kabile şubeleri kayıtlara kabile olarak geçmiş, bazı kabileler de kaybolmuş ve sadece şube adlarında ve rivayetlerde iz bırakmışlardır. Başkurtlar'ın değişik gruplarının iç göçleri de bu konuda önemli bir etken olmuştur. Çünkü bu göçler sonucunda Başkurt boy ve kabileleri iç içe girerek karışmış ve buna paralel olarak kabile oluşumlarının adlarındaki eski netlik de kaybedilmiştir.

Bütün bu süreçler elbette fevkalade yavaş cereyan etmiştir. Belli başlı her aşamada halkın boy-kabile yapısı istikrarını korumuş; eski etnonimlerin muhafazasında ise gelenekler daha etkin olmuştur. Söz konusu süreçlerin boy-kabile etnonimlerine yönelik yıkıcı etkisi yüzyıllarla ölçülen zaman dilimlerine yayılmıştır. Ancak, Başkurt boy-kabile yapısında (ve buna bağlı olarak etnonimlerde) bu tür değişikliklerin görülmüş olmasının konumuzun ana problemlerinden birini oluşturduğunu belirtmeliyiz. Her ne kadar bunlar yavaş seyreder ise de, Başkurt boylarının büyük çoğunluğunun kabile yapısında görülen karmaşıklık ve renklilik, kabile tamgalarının çeşitliliği, şecerelerin ve tarihî rivayetlerin çelişkili oluşu, birçok durumlarda ise aynı boya ait (Katay, Tabın vb.) insanların farklı kesimlerinin kültüründe görülen spesifik özellikler buradan kaynaklanmaktadır. Bütün bu koşulların, çalışma sürecini fevkalade karmaşık hale getirmekle beraber, aynı zamanda araştırma perspektifini de genişlettiğini özellikle vurgulamamıza ihtiyaç yoktur. Çünkü bu hususlar Başkurtlar'ın etnik yapısındaki değişikliklerin incelenmesine ve bu değişikliklerin birçok yüzyıllar zarfında ulaştığı boyutları belirlenmesine imkan sağlamaktadır.

Böylece, Başkurtlar'ın etnik yapısını restore ederken, *boy etnonimlerinin* yüzyılların derinliklerine dayanan Başkurt etnik tarihini yansıttığından emin olabiliriz. Bu bakımdan kabile etnonimleri daha karmaşık bir olgudur; burada değişik zaman ve dönemlerin (çok geç dönemler dahil) etnik süreçleri iz bırakmış durumdadır. Boy etnonimleri gibi kabile etnonimlerinin de birçoğu Başkurt tarihinin eski ve Orta Çağ dönemleriyle (en azından I-II. Binyıllarla) bağlantılıdır; bir kısmıysa Başkurdistan topraklarında XIII-XVI. Yüzyıllarda, hatta bazen daha geç dönemlerde) yaşanan etnik süreçler çerçevesinde ortaya çıkmış durumdadır. *Kabile şubelerinin* etnonimleri, kronolojik açıdan daha geniş bir dönemin etnik ve sosyo-ekonomik süreçlerini yansıtmaktadır. Kabile şubelerinin oluşum süreçleri arasında kopukluk bulunmadığını ve bu tür sosyal yapılanmaların öm-

rünün ortalama 1,5-2 yüzyıl olduğunu dikkate alarak, kabile şubelerine ait adların büyük çoğunluğunun yeni (XVII-XIX. Yüzyıllara ait) olduğunu kabul etmemiz gerekir. Aynı zamanda, ana boyun adının ve tamgasının kabile şubelerinden birisine geçtiği konusunda görülen ve zamanında bizim tespit etmiş olduğumuz[26]dayanıklı bir geleneğin varlığını da gözden kaçıramayız. Bu durum, kabile şubesi adlarından bazılarının kadim köklere sahip olduğunu göstermektedir. Bir bütün olarak ele alındığında ise, Başkurt (diğer Türk halklarında da görüldüğü gibi) geleneksel boy-kabile etnonimlerinin dayanıklılığı, boy-kabile yapısının üst kademelerinden alt kademelerine doğru inilirken zayıflamakta; eski etnonimlerle yeniler arasındaki oran, boy-kabile sisteminin aşağı kademelerinde yeniler lehine değişmektedir.

Başkurt-boy-kabile etnonimler sisteminde değişik ad tiplerinin olduğu görülmektedir. Etnonim oluşumunun prensipleri farklı ve az incelenmiş bir konudur. Bu konuyu gelecekte yapılacak araştırmalara bırakarak, incelemememizi orta ve alt kademe Başkurt etnonimlerinin biçimsel işaretlerinin genel bir sınıflandırılmasıyla sınırlı tutacağız.

Patronimik[27] etnonimlerin büyük bir çoğunluğu, geç dönemde şekillenmiştir. Bunlar genellikle uzak veya yakın ataların adları (patronimleri) olup, kabile (örneğin Yurmatı'larda görülen Tatigas) veya çoğu zaman şube (Kinzebulat, Baunazar, Burangul vb.) adları olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda bazı kabile adları (Karmış, Munaş, Yamaş vb.) şeklen patronimik adlara benzeseler de, aslında bu türe ait değiller.

Etnografya literatüründe *totemik* olarak tanımlanan etnonimler büyük bir grup oluşturmaktadır; hayvan, kuş, balık, haşere, bitki ve diğer varlıkların adları bu gruba aittir (örneğin kabile adları: kurt, ayı, yılan; şube adları: turna, kuzgun, şahin, baykuş, akbaba, karga, tavşan, köpek, boğa, kurt, maral, fare, kayabalığı, yayın vb.). Bazı araştırmacılar totemik etnonimlerin, çağdaş halkların pagan atalarının hayatında hayvanların, kuşların, ağaçların ve diğer varlıkların kült olarak görüldüğü dönemleri yansıttığına ilişkin haklı bir görüş geliştirmişlerdir. Başkurtlarda, kadim Orta Asya'nın tümü için karakteristik olan "kurt", "köpek" vb. gibi etnonimler, totemik etno-

26 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 98-99.
27 Ata adlarıyla ilgili (Çev. notu)

nimler grubuna sokulabilir. Fakat bu tür etnonimlerin hepsinin eski olduğunu düşünmek yanlış olur. Yeni etnonimlerin oluşumunda devamlılık ve benzetme ilkelerinin büyük önem arz ettiğinin dikkate alınması gerekir. Bu yüzden, hayvan, kuş ve bitki adlarıyla bağlantılı olan bu etnonimlerin (ki Başkurtlar arasında bunların sayısı yüzlercedir) hepsinin çoktan unutulmuş olan gelenekleri zayıf biçimde yansıtan âdetlerle değil, eski totemik kültlerle bağlantılı olduğunu düşünmek her zaman haklı olmamaktadır.

Kabile ve kabile şubelerinin *etnik* adları konumuz açısından özellikle önemlidir. Başkurt etnik yapısının oluşumuna bir ölçüde katkıda bulunmuş halkların ve boyların adları, Başkurt etnonimlerine yansımıştır (örneğin Nogay-Yuramtı, Mişer-Yurmatı, Sart-Kalmak, Türkmen-Kudey kabileleri; Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kızılbaş, Tacik, Özbek, Tatar, Çuvaş, Mokşa, Çeremis, Ar vb. kabile şubeleri). Kabile şubelerinde görülen *boy* adları da bu gruba aittir; bu adlar Türk boylarının veya sonraki dönemlerde Başkurt boylarının karşılıklı olarak karışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır (Tugus, Tau, Argın, Un, Bürzen, Kıpçak, Kanglı vb.).

Boyun diğer kesimlerinden farklı bir bölgede yaşayan kabilenin bulunduğu coğrafyanın özelliklerini yansıtan topografik etnonimler önemli bir grup olşturmaktadır: Yalan-Katay 'bozkır Katayları', Tau-Kanlı 'dağ Kanlıları', Su-Tanıp 'nehir Tanıplıları', Urman Kudey 'orman Kudeyleri'. *Renk* kökenine dayalı etnonimler de topografik etnonimlere yakındır: Kara-Tabın, Ak-Kıpçak, Sarı, Kızılbaş vb. Türkologlardan birçoğunun düşündüğü gibi, bu renk tanımlamaları çoğu zaman dünyanın dört yönünün sembolik yönden tanımlanmasıyla bağlantılıdır: kara - kuzey, sarı veya ak - batı, kızıl - güney, gök - doğu.

Bunların dışında, bir *uğraş türünü* veya bu *türe ait bir özelliği* yansıtan etnonim grubu da vardır (avcı, ayıcı, balıkçı, tapılmış (bulunmuş), şişman, aya çıkan vb.). Bazı etnonimlerin temelinde, geçmiş dönemlerde muhtemelen kutsal anlamlar taşıyan *sayılar* olduğu görülmektedir (*bişul, yeteuru* vb.).

Kabile veya boy çerçevesinde şube adları çok sık tekrarlanmaktadır. Birçok durumlarda etnonimlerin tekrarlanması kabile şubelerinin bölünme ve ortak kabile mülkünün sınırları dahilinde değişik köylere yerleşme süreçlerine tanıklık etmektedir. Fakat aynı adlar, köken itibariyle akraba olmayan şubelerde de görülebilir. Bu durum

özellikle 'Kalmak', 'Kazak', Tatar', 'Çuvaş' vb. gibi etnonimlerle ilgili olup, bunların Başkurdistan'da yaygınlaşması XVI-XIX. Yüzyılların etno-tarih şartlarıyla bağlantılıdır.

Rus devletine bağlandıktan sonra Başkurdistan'da boy-kabile sistemi ve dolayısıyla boy-kabile etnonimleri üzerinde yıkıcı etkiler gösteren bir dizi yeni faktör ortaya çıktı. Nahiye idare sisteminin kurulması ve zaman içinde pekiştirilmesi, keza boy-kabile mülklerinin köy cemaatleri arasında paylaşılmasına yönelik eğilimler, Başkurt toplumunun geleneksel yapısını yıkmakta, insanların boy ve kabile mensubiyetine ilişkin geleneksel görüşlerini sarsmaktaydı. Bu şartlarda boy ve kabile yapılanmalarının dış etnik baskıya karşı direnci hızla azalmakta, belli bir kabileye mensup olma durumu şartlı bir hale gelmekte, halkın hareketliliği ve bu vesileyle de boylar ve kabileler arasında karışma oranı yükselmekteydi. XVIII-XIX. Yüzyılda sadece bazı gelenekler çerçevesinde muhafaza edilebilen, ama yeni sosyo-ekonomik şartlarda artık gerçek bir önem arz etmeyen boy-kabile sisteminin çöküşüne götüren yol böyleydi. Özellikle Başkurdistan'ın kuzeybatısında birçok kabile etnonimlerinin halk tarafından unutulması; genç kuşakların bilincinde kabile adları yerine nahiye adlarının, (genellikle patronimik olan) köy "cemaatleri" veya bazı bölgelerde görüldüğü üzere toprak paylarının geçmesi; daha geç dönemde - XVI-XVII. Yüzyıllarda - ünlü veya bir yönüyle sivrilmiş olan boy-kabile önderlerinin adlarına dayandırılan yeni etnonimlerin eski kabile adlarının yerini alması gibi gelişmeler bu sürecin somut ifadesidir. Rus devletinin, kabile toprak mülklerinin yeniden paylaşımına ve bizzat boy-kabile toprak düzeninin değiştirilmesine yönelik sosyo-ekonomik ve idari önlemleri, Başkurt boy-kabile sistemine yapılan en yıkıcı müdahale olmuştur. Mülk sınırlarının ihlali, kaçınılmaz olarak, boyların iç yapısını çökertmekte veya önemli ölçüde değiştirmekte, bazı durumlarda ise bir bütün olarak kabilenin ortadan kaybolmasına ve adının unutulmasına sebep olmaktaydı. Bununla birlikte tersi yönde gelişmeler de yaşanmaktaydı; kabilenin bir kısmını oluşturan akraba aullar grubu, ortak bir toprak mülkiyetine dayalı olarak birleştiğinde, yeni şartlarda geleneksel "kabile" rolünü üstlenmekteydi. 2-3 yüzyıllık bir uzaklıktan bakıldığında, bu tür "kabileleri" gerçek kabilelerden ve geleneksel etnonimleri de "sahte" etnonimlerden ayrıt edebilmek çoğu zaman kolay bir iş değildir.

Başkurt Tamgaları

Etnogenetik incelemelerde, etnonimlerin yanı sıra boy-kabile simgeleri (tamgalar (ve bunların adları), ağaçlar, kuşlar ve uranlar) de belli bir önem taşımaktadır. Bu materyal, Başkurt etnonimlerinin diğer Türk, keza Moğol ve Sibirya halklarının etnonimleriyle karşılaştırılması bakımından özellikle ilgi çekmektedir. Etnonimlerin örtüşmesi - özellikle bu etnonimleri taşıyan halklar arasında önemli mesafeler bulunması durumunda - tesadüfî bir benzerlik eseri de olabilir (ki çoğu zaman böyledir). Etnonimlerin karşılaştırılması, ayrıntılı biçimde incelenen tarihî koşullar bağlamında yapıldığında haklılık kazanmaktadır; fakat bu durumda da, tespit edilen benzerliklerin etnogenez bakımından değer kazanabilmesi için, dil ve etnografya alanlarına ait materyallerin yardımıyla yapılan bir ek gerekçelendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan, etnonimler alanında kurulan paralelliklerin, etnonimler dışında diğer boy-kabile simgelerinin (tamga, kuş, ağaç, uran) veya en azından onların bir kısmının da örtüşmesi durumunda tamamen kanıtlanmış olduğu kabul edilebilir.

Başkurt tamgalarının incelenmesi özellikle değerlidir. Birincisi, bu konuda yaygın olarak (hem arkeoloji, hem saha) materyalleri derlemek mümkündür; ikincisi, Başkurt tamgalarının evrimi, aynen etnonimlerde görülen bölünme kurallarına tabidir. Bu konu tarafımızdan özel olarak incelenmiş olduğundan,[28] burada yalnız söylediklerimizi görsel olarak sergileyebilecek bir örnekle yetineceğiz:

Üsergen boyunun tamgası: -

Üsergen boyuna bağlı Bişey kabilesinin tamgası: -

Bişey kabilesine bağlı İbanay şubesinin tamgası: -

İbanay şubesine bağlı ailelerin tamgası -

Bu örnek elbette “saf” haliyle verilmiştir; gerçek hayatta, boyların etnik karışıklığı ve mozaikliği yüzünden, bu kurala uygunluğu tespit etmek oldukça zordur. Fakat böyle bir kural vardır ve bunu bir zamanlar Sokolov da fark etmiştir. Bu özellik, diğer Türk boylarının tamgalarında da görülmektedir. Türk tamgalarında görülen istikrarlı devamlılık, boy-kabile tamga işaretlerinin eski çizimlerinin tespit

28 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 75-80, 95-112.

edilmesine, keza bir etnos sınırları çerçevesinde veya komşu etnoslar arasında karşılaştırmalı incelemeler yapılmasına (ki bu tür incelemeler sık sık yapılmaktadır) imkan sağlamaktadır.[29] Türk ve Moğol halklarının birçoğuyla ilgili tanımlayıcı ve konsantre materyalin yeterince bulunmaması, daha geniş çaplı bir mukayeseli değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Türk tamgalarının kökenleri ve sonraki değişim kuralları konusunda henüz XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında başlatılan araştırmaların yarım bırakılması da muhtemelen bununla bağlantılıdır. Takip eden yıllarda Kırım Tatarlarının tamgaları konusunda G. Akçukraklı, Türkmen tamgaları konusunda ise G. İ. Karpov'un yayınları dışında, Türk tamgalarına ilişkin özel çalışmalar yayınlanmamıştır.

Böylece Türk-Moğol halklarının tamgalarına ilişkin araştırmaların çağdaş düzeyi (tamgaların belirlenme oranındaki farklılıklar, tamga işaretlerinin kökeniyle ilgili bir kesinliğin olmayışı vb.) etnogenez problemleri çerçevesinde bunların bağımsız bir kaynak olarak ele alınmasına ve ilgili materyallerin araştırma kapsamına dahil edilmesine şimdilik imkan vermemektedir. Bu tür bir görev, elbette ki etnografları beklemektedir. Bu görev, Orkun yazılarının kökeni konusunda araştırmalar yapmakta olan dilbilimcilerle işbirliği çerçevesinde yerine getirilebilir.

Bilindiği gibi Thomsen, henüz XIX. Yüzyıl sonlarında Orkun yazısının Aramî alfabesiyle köken bağlarının olduğu ve bu yazının belli ölçüde İran aracılığıyla biçimlendiği yönünde bir faraziye geliştirmişti. Gerçi Thomsen, Orkun yazısındaki 38 işaretten yalnız 23 tanesinin Aramî alfabesinde yakın veya uzak benzerlerini bulabilmişti, ama onun bu faraziyesi geniş yankı buldu. Thomsen'in görüşü, günümüz araştırmacılarından birçoğu tarafından da belli ölçüde desteklenmektedir.

Türk yazısının kökenleriyle ilgili başka bir faraziye, XIX. Yüzyıl ortalarında henüz çözülememiş olan Orkun alfabesinin tamgalardan türemiş olduğunu öne süren A. Schethner tarafından geliştirilmiştir. Orkun alfabesinin Türk tamgalarından türemiş olduğuna dair faraziyeyi ilk defa olarak A. Aristov somut materyallere dayanarak geliştirmiştir. Bu araştırmacı, 38 Orkun işaretinden 26 tanesinin Türk

29 Örneğin Abramzon, *Kirgizı i ix etnogenetiçeskiye*, s. 31-32; Vainştein S. İ. *Tuvıntsı-todjiintsı*, s. 79.

tamgalarıyla benzerliğini tespit etmiştir.[30] Aristov'un karşılaştırmalı incelemelerinin sonuçları maalesef yayınlanmamıştır. N. G. Mallitsky bu eksiği bir ölçüde gidermiştir. 'Türk Tamgalarının Orkun Yazılarıyla İlişiklerine Dair' başlıklı makalesinde Aristov'un araştırmalarındaki başlıca tezleri tekrarlamış ve Orkun yazısındaki 20 işaret ile ağırlıklı olarak Kazak tamgaları arasında benzerlikler tespit etmiştir.[31] Elindeki malzeme sınırlı olduğu için Mallitsky'nin karşılaştırmaları her zaman başarılı olmamıştır. Sokolov'un yukarıda sözünü ettiğimiz çalışması, Aristov'un faraziyesini Başkurt tamgalarına dayanarak kanıtlamak yönünde ilginç bir denemedir. 'Başkurt Tamgalarıyla Orkun Yenisey Yazı İşaretlerinin Karşılaştırmalı Tablosu'nda, eski Türk alfabe işaretlerinin büyük bir kısmıyla Başkurt tamgaları arasında görülen paralellikler sergilenmektedir.[32]

D. N. Sokolov, aynı zamanda Orkun yazısının kökeni konusunda da yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur. Sokolov, Thomsen'i takip ederek, bu yazının "Aramî alfabesinin değişik bir türüyle" bağlantılı olduğuna dair faraziyeyi kabul edilebilir görmekle beraber, eski Türk alfabesinin "harflerin Türkler tarafından iyi bilinen tamgalara benzetilerek çizilmesi yoluyla millileştirilmiş" olduğu kanaatine varmıştır."[33] Bazı çağdaş araştırmacılar da son yıllarda eski Türk yazısıyla ilgili olarak toplanan malzemelere istinaden, bazı çağdaş araştırmacılar da, vaktiyle Sokolov'un ileri sürdüğü görüşe katılmaktadırlar. Örneğin A. Amanjolov'un, tamgaları birer *ideogram* veya *logogram* olarak ele alma yönündeki önerisi ilgi çekmektedir. Bu görüşün kanıtlanması başarılabilirse, Orkun yazılarının kökeninde sadece Aramî alfabesinin değil, daha eskilere dayanan hece veya logografik-hece yazı geleneğinin de bulunduğunu düşünmek doğru olacaktır[34]. Bu söylenenler ışığında Başkurt tamgaları da belli ölçüde ilgi çekebilir. Bu adlar, muhtemelen tamga şeklinin herhangi bir gerçek objeyle benzeşmesi veya çevrede görülen herhangi bir imge (ay, yılan, doğan, üzengi, yay ve ok, zıpkın vb.) doğrultusunda oluşmuştur.

---

30 Aristov, *Opıt viyasneniya*, s. 418-419.
31 Mallitsky N. G. *O svyazi tyurkskix*, s. 43-46.
32 Sokolov, age., Ekler bölümü.
33 Sokolov, age., s. 85.
34 Bkz. A. Amanjolov, *Rannaya alfavitnaya pis'mennost' drevnetyurkskix plemen*. Sb. Kazak Tili Jene Adebiyatı Meseleleri, VIII şığuu, Almatı, 1971.

İlerideki araştırmalar hangi yönde gelişirse gelişsin, sanırım Türk etnik tarihi açısından tamgaların değerli ve az incelenmiş bir kaynak olduğu kuşkusuzdur. Tamgalar, incelemelerin şu anki boyutunda Orta Çağ dönemindeki etnik ilişkilerin, göçlerin yönünün incelenmesi konusunda verimli bir biçimde kullanılabilir. Tamgaların Orkun yazısının kökeniyle bağlantılı biçimde incelenmesi, Avrasya Türk halklarının etnik tarihinin daha eski aşamalarına gidilmesine imkan sağlayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BAŞKURT KABİLELERİNİN ETNİK TARİHİ

III- XVII-XIX. YÜZYILDA BAŞKURTLAR'IN COĞRAFİ GRUPLARI

Genel Durum

Bir halk ya da millet[1] bünyesindeki coğrafi gruplar, yaşayan etnosların olağan varlık biçimidir. Etnosun tarihî gelişim özelliklerine,

1 Etnik oluşumların tanımlanması ve onların tipolojisine ilişkin teorik konular, milletle ilgili malum tartışmalara yer veren makalelerde aydınlatıldığı için, bu çalışmada ayrıca ele alınmamıştır. Tartışılan problemlerin bazı yönleriyle ilgili olarak ortaya çıkan görüş ayrılıklarına rağmen, etnografların büyük çoğunluğunun yaklaşımları birbirine oldukça yakındır. Tarihçiler, filozoflar, sosyologlar ve diğerlerinde "etnik birlikler" tanımlaması konusunda farklılık görülmektedir, fakat bu farklılıklar olayın özünü anlama babında değil, esasen onun şu veya bu yönünün tanımlanmasıyla ilgili sübjektif tercihlerden kaynaklanmaktadır.
Biz, Sovyet etnografya biliminde kabul gören "etnik" terminolojiden yararlanarak, aşağıda açıklamakta olduğumuz ortak noktalardan hareket etmekteyiz:
1. Her türlü etnik oluşum tarihsel bir kavram olup, sürekli gelişen işaretler (ki bunların başlıcaları; dil, ülke, kültür, ekonomik hayattır) temelinde biçimlenmektedir; bu işaretlerin önemi ve ifade gücü toplumun sosyo-ekonomik gelişiminin değişik aşamalarında farklılık arzetmektedir. Etnik oluşum tarihinin ilk aşamalarında öncelikli bütünleştirici işlevleri dil, kültür ve ülke bağları üstlenmektedir; oysa toplumun sınıflı gelişim aşamasına girmesiyle, genellikle siyasî ilişkilerle de ikmal edilen ekonomik ilişkiler önem kazanmaya başlamaktadır. Ayrı-

yerleşim bölgesinin fiziki ve coğrafik hususiyetlerine bağlı olarak, coğrafi grupların sınırları gayet belirgin ya da güçlükle fark edilebi-

ca etnik oluşum, sadece şu veya bu işaretler kümesiyle belirlenen bir örgütlenme olmayıp, "kendi bütünlüğünün bilincinde olan", "bütün bir sistemdir"; diğer bir deyişle, net biçimde belirginleşmiş olan etnik bilinci haizdir.
2. Tarih içinde birbirinin yerine geçmiş olan başlıca etnik oluşum tipleri; boylar, halklar, milletler (burjuva ve sosyalist) olarak tespit edilebilir; bunların ortaya çıkışı, varlığı ve gelişimi toplumun sosyo-ekonomik ve siyasî durumunun düzeyi ve karakteriyle bağlantılıdır. Bu anlamda her düzeydeki etnik oluşum bir sosyal yapılanmadır ve etniklik özelliğinin yanı sıra sosyal (sosyo-ekonomik, siyasî) karakteristikleri de haizdir.
3. Etnik oluşumların gerçek tipolojisi, özellikle göçebeler dünyasında erken sınıflı toplumların biçimlendiği dönemde, daha karmaşık bir görüntü sergilemekteydi. Patriarkal-kabile yaşam tarzının geliştiği veya hakim durumdaki feodal ilişkilerle karmaşık bir bütünlük oluşturduğu göçebe toplum düzeni, birçok yüzyıllar boyunca var olmuş ve onların tarihinde başlı başına bir dönem oluşturmuştur. Bu çerçevede, erken Türk göçebeler arasında biçimlenen ve uzun bir süre mevcudiyetini koruyan geçiş nitelikli (boylardan halklara varıncaya kadar) etnik oluşumların kendine özgü boy-kabile ve alan ilişkileri gelişmiştir. Hatta boy-kabile esasına dayalı sınıflandırma düzeni Yeni Çağda oluşumunu kesinlikle tamamlamış olan halklarda (Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Başkurtlar vb.) bir kalıt olarak muhafaza edilmiştir.
Adı geçen erken Orta Çağ etnik oluşumları, tarihî etnografya literatüründe değişik biçimlerde adlandırılmaktadır ("boylar grubu", "boy oluşumu", "ulus oluşumu", "etno-lenguistik oluşum", "boylar birliği", "eski halk", "etnos"); bu durum bir taraftan araştırmacıların, etnik oluşumun gelişimindeki değişik aşamaları ve bir halka dönüşme sürecini yakalama gayretlerini, diğer taraftan ise, halkların oluşumundan önceki döneme özgü etnik oluşumlar tipolojisinin yeterince işlenmediğini yansıtmaktadır.
4. Her türlü etnik oluşumun tarihi, biçimlenme, istikrar ve az ya da çok uzun bir süre var olma ve nihayet ortadan tamamen kaybolma (örneğin diğer oluşumlar tarafından asimile edilme) yahut bir üst ve daha gelişmiş bir birliktelik türüne dönüşme gibi aşamaları içermektedir. Bu aşamaların süreleri yüzyıllarla ölçülmektedir. Etnik oluşumlar (bu arada halklar), kendi gelişimlerinin değişik dönemlerinde, hem etnik hem de sosyal karakteristikler bakımından önemli farklılıklar sergileyebilir. Örneğin mevcut literatürde; "kölelik", "feodal" (ya da sadece "eski"), "burjuva", "sosyalist" türden halklar söz konusu edilmektedir. Fakat halkların sosyal ve etnik yapılanması bir tek düzen, örneğin feodal düzeni çerçevesinde (özellikle de bir üretim tarzı olarak köleliğe yabancı olan ülkelerde) farklılık arz edebilir. Fakat mevcut literatürde,

lir biçimde olabilir. Farklı doğa (bozkır, dağlık, tayga) ve de farklı etno-kültürel (Fin-Ugor, Sarmat-Alan, Türk, XVI. Yüzyıldan itibaren Doğu Slav) ortamların kavşağında bulunmanın getirdiği tarihî etnografik özellikler, Başkurt halkının farklı kesimlerinin etnik gelişim yönlerine belirgin bir hususiyet kazandırmıştır. Bu durum Başkurtlar'ın etnik yapısının ve yerleşim tarihinin coğrafi gruplara göre incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Fakat coğrafi grupların belirlenmesinin belli kriterlere dayandırılması gerekir, bunlar maalesef henüz belirlenmiş değildir. Özellikleri anlatılan etnik grup tiplerinin tanımlanması amacıyla kullanılan terminolojide ("coğrafi", "yerel", "bölgesel", "bölgesel-etnografik", "tarihî kültürel") görülen farklılık buradan kaynaklanmaktadır. Coğrafi ve etnografik gruplar arasındaki sınırların belirsizliği, bizzat bu terminolojide gizlidir. Bunların arasındaki farklılıkların tespitinin zorluğuna mevcut literatürde; yakın dönemde ise Macar materyallerine istinaden[2] dikkat çekilmiştir. Gerçekten de, etnografik grupların belirlenmesinde temel alınan işa-

---

halkların tek bir üretim düzeni çerçevesinde biçimlenme aşamalarını ifade edebilmek için gereken terminoloji oluşturulmamıştır.

5. Yukarıda açıklanan özelliklerin tamamını haiz olan Başkurt etnik tarihinin incelenmesi sürecinde, ağırlıklı olarak, etnosun değişik etnodil ve sosyo-politik durumlarını yansıtan terimler kullanılmaktadır:

Başkort etnoniminin (yazılı kaynaklara göre) ortaya çıktığı dönemden Başkurt boylarının günümüz Başkurdistan topraklarında Türk olmayan boy-kabile oluşumlarıyla aktif biçimde karıştığı döneme kadar geçen aşama çerçevesinde "boylar grubu", "boy birliği" veya Y. B. Bromley'in başarılı tanımlamasıyla "boylar ailesi" (VIII-X. Yüzyıl);

ortak bir adı *(Başkort)* haiz olup, birçok boydan oluşan ve bünyesinde bütün oluşumun Türkleşmesine yönelik etnik entegrasyon ve günümüz Başkurt halkına özgü bazı etnik işaretlerin biçimlenme süreçlerinin yaşandığı aşama çerçevesinde "eski Başkurt etnosu" (XI-XIII. Yüzyıl);

Başkurt halkının gayet iyi bildiğimiz Kıpçak özelliklerinin, aynı şekilde iç konsolidasyonla ilgili sosyo-ekonomik süreçlerin parlak ve net biçimde tebarüz etmekte olduğu dönem çerçevesinde "biçimlenmekte olan halk" (XIII-XVI. Yüzyıl);

Yukarıda tespit edilen gelişimin Başkurtlar'ın coğrafi siyasî konsolidasyonu ile desteklenmekte olduğu dönem çerçevesinde "halk" (XVI-XVII. Yüzyıl).

Bazı terimlerin indî ve betimleyici olmasına rağmen, Başkurt halkının oluşumunda yaşanan farklı aşamalar çerçevesinde kullanılması uygun görülmektedir.

2 Morvay J. *Zur frage der ethnischen gruppen*, s. 410-413.

retler (etnosun ana kitlesinin kültürüne kıyasla farklılık sergileyen bölgesel kültür özellikleri; ayrıcalık bilinci) coğrafi gruplar için de aynı şekilde geçerlidir. Etnografik grupları coğrafi gruplardan ayıran başlıca kriter, herhalde, birincilerin kendine özgü bir adının varlığı (örneğin, Tipter, Mişer, Kreşen, Nogaybek vb.), ikinci gruba mensup bulunanlarda bu tür adların olmayışıdır. Diğer bir farklılık ise, kanaatimize göre, ana etnik yapı çerçevesinde etnografik grupların, coğrafi gruplara kıyasla büyük ölçüde bir "özerkliği" haiz olmalarıdır (örneğin, Tatar halkının bünyesindeki Sibirya Tatarları).

Coğrafi grupların özellikleri nelerdir ve etnik tarih konularının incelenmesinde bunların ayırt edilmesinin önemi nedir? Yazar, Başkurtlar arasındaki coğrafi grupları belirlerken, etnosun bütününde görülen benzer kriterlerle kıyaslandığında belirginliği daha bir öne çıkan işaretler kümesini temel almaktadır. Coğrafi grubun toplu halde bir bölgede bulunması, kendine özgü kültür ve günlük yaşam gelenekleri (çoğu kez ise bunların hepsinin sentezi) gerekmektedir. Çoğu zaman coğrafi grupların günlük konuşma dilinin özgün bir tarzı vardır. Fakat bu grubun belirlenmesinde başlıca kriter olarak, ekonomik ve kültürel ilişkilerin özgünlüğü gösterilebilir. Çünkü birçok durumlarda aynı halk çerçevesinde, kültürel ve günlük yaşam farklılıkları muhafaza edilmekle beraber, konuşma dilinde farklılık görülmemektedir.

Tüm diğer etnik oluşum tipleri gibi, coğrafi grup da bir tarih kavramıdır. Onun genel görüntüsü uzun süre zarfında, birçok unsurun (doğa, coğrafya, ekonomik, etnik, tarihî, demografik, siyasî) etkisiyle biçimlenmektedir. Coğrafi grupların biçimlenmesi bakımından, belli bir etnik bölgede gerçek bir gelenek halini alan içevlilik düzeninin büyük önemi vardır. Fakat etnik tarih araştırmaları bağlamında, söz konusu grubun diğer halklarla kültürel ilişkileri, etnik yapısı, yerleşim tarihi ve benzeri hususların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Dolayısıyla, coğrafi grubun kalıplaşmış etno-kültürel özelliklerini, indî olarak "genetik" ve "kazanılma" diye adlandırabileceğimiz iki grup halinde ele alabiliriz. Bu tür bir sınıflandırma indîdir, çünkü XVII-XIX. Yüzyıla ait coğrafi gruplar kapsamında, "genetik" tanımıyla genellikle eski çağlara ait özellikler kastedilmektedir; ayrıca Eski ya da Orta Çağlara ait olan ve günümüzde "genetik" olarak algılanan özellikler de tarih içinde kazanılabilirdi. "Kazanılma" özellikler tanımı altında ise, nisbeten yakın zamanlarda, Yeni

Çağda, esasen komşu halklarla ilişkilerin etkisiyle ve söz konusu grubun yerel doğa ve coğrafya koşullarına adaptasyonu çerçevesinde kazanılmış olan etno-kültürel özelliklerin düşünülmesi kolaylık sağlayabilecektir. Bu tür bir sınıflandırma, indî olmasına rağmen, coğrafi grup kavramının tanımının genişletilmesine ve elde edilen materyalin halkın etnik tarihinin incelenmesi amacıyla kullanılmasına yardım etmektedir. "Genetik" ve "kazanılmış" işaretlerin orantısına ve bileşimine bağlı olarak, coğrafi grubun oluşum dönemi, onun şekillenmesinde belirleyici etkisi olan unsurlar, değişik dönemlerde kültürel temasların yönü ve kapsamı, keza grubun doğası ve kökeni hakkında bir kanaat oluşturulabilir.

Başkurt coğrafi grupları, köken itibarıyla iki tipe ayrılmaktadır. Temelinde eski boy-kabile oluşumlarının bulunduğu gruplar birinci tipe aittir. Bunların daha geniş etnik yapı (halk) çerçevesinde asimilasyonu bazı tarihi sebeplerden dolayı tamamlanamamıştır. Böyle durumlarda "genetik" işaretler baskındır veya dikkat çekecek kadar barizdir. Kültüründe, günlük yaşamında ve dilinde Orta ve Merkezî Asya boylarına özgü işaretlerin çok yakın zamanlara kadar görülebildiği Güneydoğu Başkurtları bu tür coğrafi gruplara aittir. Nisbeten yakın dönemlerde şekillenen coğrafi gruplar, ikinci tipi oluşturmaktadır. Bunlar, genellikle artık oluşumunu tamamlamış halkın bir parçasıdır. Etno-kültürel görünümleri, tarihi koşullar çerçevesinde ve genellikle dış etnik çevrenin etkisiyle önemli ölçüde değişim geçirmiştir. Bu değişim, halkın kültür gelişiminin genel seyrinden belli bir oranda farklıdır. İkinci tipe ait gruplarda – örneğin son iki-üç yüzyıl zarfında Tatar kültürünün ve Tatar dilinin güçlü etkisini hissetmiş olan Kuzeybatı Başkurtlar'ında – "kazanılmış" işaretler net biçimde göze çarpmaktadır. Tabi ki coğrafi grupların doğasını her durumda net olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü grupların doğasını genellikle "kazanılmış" ve "genetik" işaretlerin sağlam kombinasyonu belirlemektedir. Bu yöndeki araştırmalar, etnik tarihin incelenmesi bakımından başarılı sonuçlar vermektedir.

Coğrafi gruplar, etnik oluşumlar oldukları için, biçimlenmesini tamamlamış olgular değildir. Onlar, ya halkla entegrasyon veya tersine halktan uzaklaşma yönünde sürekli gelişme gösterirler. (Halktan uzaklaşma süreci, söz konusu grubun başka bir halkın bünyesinde erimesiyle sonuçlanmaktadır ki, etnik temas bölgelerinde oldukça sık rastlanan bir durumdur.) Yani coğrafi gruplar, prensip itibariy-

le, sadece Eski veya Orta Çağlarda değil, etnosun var olduğu herhangi bir aşamada ortaya çıkabilir ya da kaybolabilirler. Dolayısıyla, somut ve tarihi bakımdan izlenebilen dönemlerde halk bünyesinde ortaya çıkan coğrafi gruplar, özel bir inceleme yapılmaksızın, daha eski dönemlere ait edilemez. Çünkü bazı hallerde sadece bir yüzyıl içerisinde coğrafi grubun genel görünümü veya bazı işaretleri önemli ölçüde değişebilir.

Bir bütün olarak Başkurt coğrafi gruplarının incelenmesi, halkın hem eski hem de geç dönemlerle ilgili etnik tarihinin araştırılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Coğrafi grubun ekonomi, kültür ve dil bakımından tanımlanması, "genetik" ve "sonradan kazanılan" özellikler arasındaki orantının belirlenmesi, grubun oluşum döneminin tespiti vs. çalışmalar, halkın etnik tarihinin araştırılması bakımından esaslı perspektifler sağlamaktadır. Coğrafi grupların etnik yapısının incelenmesi ve grup tarihinin oluşum döneminden başlayarak günümüze kadar sistemli biçimde araştırılması, Başkurt halkının şekillenmesinde ve sonraki entegrasyon süreçlerinde değişik etnik unsurların boyutlarının ve özgül ağırlıklarının belirlenmesine imkan sağlamaktadır.

BAŞKURDİSTAN'IN TARİHİ-ETNOGRAFİK BÖLGELERİ

Başkurtlar'ın ekonomisi, kültürü ve fizikî tipindeki bölgesel farklılıklar, daha XVIII-XIX. Yüzyıllarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Ünlü antropolog N. Maliyev, Başkurtlar'ı bozkır ve orman sakinleri olmak üzere iki gruba ayırmaktaydı.[3] P. Nebolsin, F. Nefedov ve diğerleri ise, göçebe ve yerleşik Başkurtlar arasında ayrım yapmaktaydılar.[4] Bu gözlemler, değerli olmalarına rağmen, Başkurt halkının gerçekte daha karmaşık olan tarihî-etnografik özelliklerini yansıtmamaktaydı.

Başkurdistan'ın tarihî-etnografik bakımdan bölgelere ayrılması yönünde ilk çalışma Rudenko tarafından yapılmıştır.[5] O, Başkurtlar'ın meskun oldukları toprakları, belirleyici ekonomi tipi, keza

3 Maliyev, *Antropoliçeskiy oçerk,* s. 15.

4 Nebolsin P. Zametki o başkurtax, s. 67; ayrıca bkz. Nefedov F. D. *V gorax i stepax Başkirii.*

5 Rudenko, *Başkirı. Opıt*, s. 320-325.

maddi ve manevi kültür özellikleri bakımından dört bölgeye ayırmış ve bunları aşağıdaki biçimde tanımlamıştır:

1. D o ğ u bölgesi – Ural-ötesi ve güney bozkırları (komşu dağ etekleriyle bir arada). XIX-XX. Yüzyıllar arefesinde Doğu Başkurtları ağırlıklı olarak çarvacılıkla uğraşmakta, yayla göçebeliği geleneklerini muhafaza etmekteydiler. Sürek avı ve av kuşlarıyla avlanma işi geniş çapta sürdürülmekteydi. Kültürün belirleyici unsurları ekonomi tipine uygundu. Beslenmede süt ve et ürünleri ağırlıklıydı. Deri kaplar her tarafta yaygındı. Derinlemesine bir yerleşiklik geleneği olmadığından, sürekli konutlar gayet ilkeldi; genellikle çatısız ve döşemesi doğrudan toprağa temas eden izbeler söz konusuydu. Ormanların bulunmadığı yerlerde, örme, tabaka ve saman izbeler vardı. Taşınabilir yazlık konutlardan, Doğu Başkurtları arasında hem Moğol hem de Türk tipi ızgaralı otağlar yaygındı. Bu bölge sınırları dahilinde, maddi kültürün bazı özellikleri bakımından *kuzey* alt bölgesi ayırt edilmektedir. Buralarda ızgaralı otağın Moğol tipi kullanılmakta, Türk tipi otağ bilinmemekteydi; tabakalı ve saman izbeler daha geniş ölçüde yayılmıştı.

2. D a ğ l ı k bölge – Güney Uralların orta kısmı. Dağlı Başkurtlar'ın Doğu Başkurtlar'a gayet yakın olan kültür ve günlük yaşam gelenekleri, dağlık bölgenin kendi içine kapalı oluşu ve ekonomide ormancılığın önemli rol oynaması yüzünden bazı özelliklere sahipti. Dağlı Başkurtlar'ın beslenmesi süt ürünleri ağırlıklıydı. Henüz XIX. Yüzyılda deri kaplar yaygın olmakla beraber, XX. Yüzyıl başlarında ahşap kaplar üstünlük sağlamaya başladı. Dağlı Başkurtlar, kışın latalarla kaplı kütük izbelerde (döşeme doğrudan toprağa temas etmekteydi); yazın ise yaylalarda, *burama* denilen tahta kulübelerde ve ağaç kabuklarıyla kaplı alaçıklarda oturmaktaydılar.

3. G ü n e y b a t ı bölgesi - Dağlı Başkurtlar'ın batısında, Sakmara nehrinin orta akımlarında, ağırlıklı olarak orman ile bozkırın karışık olduğu geniş bölge. Buralardaki Başkurtlar XX. Yüzyıl başlarında yerleşikti; her tarafta tarımla uğraşmaktaydılar. Nisbeten yakın dönemin çarvacılık geleneklerinin kültürde birçok izleri kalmıştı; ancak, tarım faaliyetlerinin başarısı ve yerleşik düzen alışkanlıkları edinilmesine paralel olarak sürekli değişmekteydi. Beslenme süt ürünleri ve sebze ağırlıklıydı. XIX. Yüzyılda yaygın olan deri kapların yerini XX. Yüzyılda ahşap kaplar almıştı. Güneybatı Başkurtları samanla kaplı kütük izbelerde oturmaktaydılar; döşeme yerden az

yüksekte yapılmaktaydı. Bozkır bölgelerinde örme evler kurmaktaydılar. Yaylalara göçe devam eden aileler Türk tipi keçe otağlardan veya (Güney Uralların batı yamaçlarında) latalardan yapılmış izbelerden yararlanmaktaydılar. Yaylacılık geleneklerinin sürdürüldüğü ve hayvancı kültür unsurlarının daha belirgin olduğu Güney kısımlarını, S. İ. Rudenko *güney* alt bölgesi olarak ayırmaktadır.

4. K u z e y bölgesi – Ufa şehri paralelinden kuzeye ve Ural dağ silsilesinden batıya doğru olan bölge. Kuzey Başkurtları eskiden beri yerleşik tarım halkıydı. Kültürlerinin, komşu Tatar ve Fin-Ugorlar'la birçok ortak yönleri vardır. Burada deri kaplar hemen hemen yoktu; ahşaptan, keza ağaç kabuklarından ve liflerden çeşitli kaplar yapmaktaydılar. Döşemesi yerden çok yüksekte yapılan kütük izbelerde oturmaktaydılar. XX. Yüzyıl başlarında Ay nehri vadisinde eski hayvancı kültürün önemli izleri görülmekteydi. Rudenko, buna dayanarak söz konusu kısımları *doğu* alt bölgesi olarak ayırmıştır.

Başkurt etnografyasıyla ilgili yeni araştırmalar, bu arada el sanatları ve halk giysilerinin incelenmesi, Rudenko tarafından belirlenen tarih-etnografik bölgelerin kronolojik sınırlarının genişletilmesine imkan vermiştir. Rudenko'nun araştırma sonuçlarından görülmektedir ki, eskiden şekillenmiş olan bir halkın yerleşmiş olduğu topraklarda, komşu bölgeler arasındaki sınırlar kaçınılmaz biçimde siliktir. Etnografik bölgelerin sınırlarının belirsizliği, söz konusu aşamada buralarda yaşanan ekonomik ve kültürel değişimin henüz tamamlanmamış olmasından da kaynaklanabilir. XVII-XIX. Yüzyıllarda Başkurtlar'ın yaşadıkları topraklardaki etnografik bölgelerin sınırlarını çizmeğe çalışırken bu tür durumlarla karşılaşmaktayız. Şöyle ki (S. İ. Rudenko'nun sınıflandırmasına göre) Kuzey bölgesinin Doğu alt bölgesiyle Güneybatı bölgesinin Güney alt bölgesindeki Başkurtlar XIX. Yüzyıl sonlarında kültür ve günlük yaşam özellikleri itibariyle, hem Doğu Başkurtlar'ına hem de kendi bölgelerinin halkına aynı derecede yakınlık sergilemekteydiler. Araştırmanın yapıldığı dönem (XX. Yüzyıl başları), söz konusu bölgelerde, Batı ve Kuzey Başkurdistan'a özgü kültürün aktif biçimde nüfuz etme ve yerleşme dönemiydi. Güçlenmekte olan bu eğilime dayanan Rudenko, söz konusu bölgeleri sırasıyla Kuzey ve Batı bölgelerine dahil etmiş, fakat Doğu Başkurtlar'ıyla ortak önemli kültür unsurlarının buralarda henüz muhafaza edildiğini dikkate alarak, her iki bölgeyi birer alt bölge olarak ayırmıştır. Olayı geriye dönük olarak ele alırsak, nisbeten

yakın geçmişte (aşağıda göreceğimiz üzere, XIX. Yüzyıl başlarında) söz konusu bölgelerindeki Başkurt nüfusun, Kuzey ya da Batı Başkurtlar'ına kıyasla, Doğu Başkurtlar'ına daha yakın ekonomik ve kültürel bir geleneğe sahip olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır. Dağlı Başkurtlar'ın müstakil bir bölge olarak ele alınması da, ekonomik ve kültürel karakteristikler bakımından indîdir. Çünkü Doğu Başkurtlar'ına yakınlıkları öylesine belirgindir ki, onların (Rudenko'nun terminolojisini izleyerek) Doğu bölgesinin özel bir Dağlı alt bölgesine ait edilmesi uygun görülmektedir.

Şimdi somut materyallere bakalım. XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında kullanılan Başkurt halk giysilerinin karakteristik çeşitlerinin haritalandırılması, Şitova'nın (her birisi bir bölge için tipik olan) yedi giysi grubu belirlemesine imkan vermiştir: Güneydoğu, Kuzeybatı, Güneybatı, Kuzeydoğu, Samara-İrgiz, Orta ve Doğu (Ural-ötesi) bölgeleri. Bu gruplar değişik zamanlarda şekillenmiştir; bazılarının kökenleri yüzyılların derinliğinde kaybolmaktadır; diğerleri, göreceli bir bölgesel izolasyon yüzünden bir araya gelerek müstakil gruplar oluşturan Başkurt ve Başkurt olmayan (ağırlıklı olarak Tatar) halka özgü giysi unsurlarının geç dönemde ortaya çıkan sentezinin sonucudur. Güneydoğu ve Kuzeybatı Başkurtları'nın giysi takımları en özgün olanlardır. Bunu materyaller de kesin olarak teyit etmektedir. Günümüzde Güneydoğu giysi takımı (üst giysileri – *kezeki, yelen, sekmen*; ayakkabı – *kata*, çizme; erkek baş giysileri – kürk şapka, malakhay; kadın baş örtüleri – *kaşmau, tastar*; mercan, boncuk ve madeni paralardan oluşan gerdanlıklar) Başkurtlar için en tipik takımlar olarak algılanmakta olup, bunların birçok unsurları göçebe dünyasıyla bağlantılıdır.

Kuzeybatı giysilerinde (üst giysiler – *bişmet, sıba*; baş giysileri – kürk şapka/*börk*; kadın baş giysileri - küçük kalpak, yazma, şal; kadın süsleri – toka ve madeni paralardan oluşan gerdanlık, saç bağı) Şitova'nın tanımlamasına göre "Hun" çizgilerinin yanı sıra, Orta İtil boyunun tarımcı halklarıyla, örneğin Tatarlar'la ortak unsurlar ağırlıklı olarak görülmektedir.

Diğer giysi takımları arasında Kuzeydoğu ve Güneybatıya ait bazı giysi unsurları kendine özgü çizgileriyle dikkat çekmektedir. Kuzeydoğu giysileriyle Kuzeybatı giysilerinin birçok ortak yönleri vardır; ama burada Kuzeybatı unsurları baskın değildir. Perm ve buraya komşu olan Kuzey Başkurtlar'ında, Kuzeydoğu giysilerine özgü

çizgiler görülmektedir (örneğin gerdanlıklarda). Kuzeydoğu Başkurt giysilerinde eski kökenleri olan özgün çizgiler de az değildir (deri ve kürk ayakkabı, kadın örtüleri – *kuşyaulık*, alın bağları – *kaş yaka* ve diğer kadın süslemeleri). Güneybatı giysilerinde, Güneydoğu Başkurtlar'ıyla ortak çizgiler baskın olmakla beraber, Kuzeybatı giysilerine özgü önemli unsurlar da görülmektedir. Bununla beraber, Şitova'nın tanımlamalarına göre, Güneybatı giysilerinde (kadın ve kız takılarında, giysilerin değişik kombinasyonlarında, kullanım tarzında) "birçok özgün" çizgiler olduğu gözlenmektedir.

Diğer giysi takımları değişik özelliklerin bir kombinasyonunu oluşturmaktadır: Birinci halde Güneybatı ve Güneydoğu, ikinci ve üçüncü hallerde ise, Kuzeydoğu ve Güneydoğu özellikleri söz konusudur.

Böylece, belirlenen giysi takımları, ne kaynaklandıkları kökenlerin tarihsel etnografik orijinalliği, ne de oluşum dönemi bakımından eşdeğerlidir. Halk giysilerinin anlatılan özellikleri (ki ya eski, genetik kökenleri haizdir ya da yerel zeminde değişik kültür geleneklerinin karşılıklı etkileşimine dayalı olarak nisbeten yakın dönemde şekillenmişlerdir) dikkate alındığında, bunların tarihî Başkurdistan topraklarında, aşağıda gösterilen ve Rudenko tarafından belirlenenlerden farklı olan dört tarihî etnografik bölge temeline dayalı olarak sınıflandırılması uygun görülmektedir:

a) Güneydoğu; Güneydoğu giysi takımları bu bölgeye özgüdür;

b) Kuzeydoğu; Kuzeydoğu bölgesi ve bu bölgeye komşu olan Orta ve Doğu bölgelerine ait giysi takımları;

c) Güneybatı; Güneybatı ve Samara-İrgiz giysi takımları;

d) Kuzeybatı; bu bölge sınırları içinde bir adet (Kuzeybatı) giysi

takımı belirlenmiştir. Kuzeybatı Başkurtlar'ının maddi kültür geleneklerinde, tarihî planda, Kuzey alt bölgesinde Kuzeydoğu Başkurtları'yla, İk alt bölgesinde ise Güneybatı Başkurtlar'ıyla ortak çizgiler olduğu gözlenmektedir.

Giysilerle ilgili olarak önerilen bu sınıflandırma, aynı zamanda Başkurtlar'ın el sanatları halk nakışlarına dair araştırma materyallerine dayandırılmıştır. Halk sanatlarının özellikleri açısından bakıldığında, yine de Güneydoğu ve Kuzeybatı tarihî etnografik bölgeleri daha kontrastlı ve kendine özgü bir manzara arz etmektedir. Yarı gö-

çebe yaşam ortamında gerekli olan sanatlar ve aletler, Güneydoğu Başkurtlar'ına; yerleşik tarım ekonomisinde ihtiyaç duyulan araç gereç üretimi ise Kuzeybatı Başkurtlar'ına özgüdür. Güneydoğuda, çerçevesiz tezgahlarda şerit biçimli desenleri olan yün kilimler *(buy palas)* üretilmekteydi; göçebe dünyasında hayli yaygın olan "kuskar" desenlerine yamuk ağ halinde dikişler yapılmaktaydı. Kuzeybatı Başkurdistan'a özgü dokumacılık tarzı burada az bilinmekte ya da hiç uygulanmamaktaydı. Kuzeybatı bölgesi içinde net olarak üç alt bölge ayırt edilmektedir: Kuzey, Aşağı Belı ve İk. Seçmeli dokuma tekniği buralarda tam da Kuzey kesimlerinde yaygındır. Bu kesimler, söz konusu tekniğin halen uygulanmakta olduğu Kuzeydoğu bölgesiyle yakın etno-kültürel ilişkiler içinde bulunmuştur. İk nehri vadisinde ve Belı nehrinin aşağı boylarında, geometrik desenli halı *(kilem)* üretimi gelişmiştir. Halıcılığın en gelişmiş olduğu bölge ise Güneybatı (Dema nehri havzası) bölgesidir. Geometrik desenli halılar dışında, Güneybatı el sanatlarının özelliğini bir de aralıklı dokumacılık (İk nehri vadisinde de bilinmektedir), kadın giysilerinin örgülü süsleme dikişleri ve (aynı zamanda Güney ve Güneydoğu Başkurdistan'da da yaygın olan) ahşap oymacılığı (kımız kâsesi yapımı) oluşturmaktaydı. Kuzeydoğu bölgesinde, Ay ve Ürü nehirleri havzası ayrı bir alt bölge oluşturmaktadır; burada kadın giysilerine renkli örgülü desenler uygulanmaktaydı. Bununla beraber, Başkurdistan'ın Kuzeybatı bölgesinin tamamında, söz konusu alt bölgeleri (Ay-Ürüzen, Dağlık ve Ural-ötesi) tek bir bölge olarak ele almamıza imkan veren özellikler olduğu gözlenmektedir. Örneğin, XIX-XX. Yüzyılların kavşağında Dağlık ve Ural-ötesi Başkurdistan'da yaygın olan aplikasyon sanatı, geçmiş dönemlerde Ay nehri vadisinde de bilinmekteydi.[6] Benzer durumları ana hatları itibariyle desen çeşitlerinin dağılımı konusunda da gözlemlemek mümkündür.[7]

Değişik sanat dalları gibi, giysi takımlarının da yayılma alanların sınırları hemen hemen her zaman siliktir ve ayrıca değişik etkiler yüzünden sürekli değişmektedir. Aslında burada herhangi bir kültür olayının yayılma sınırları değil, ilgili olayın ağırlıklı olarak gözlemlendiği bölgelerin tespit edilebilmesi söz konusudur. XVII-XIX. Yüzyıllarla ilgili olarak, etkileşim halindeki iki etkenin altını çizelim;

---

6 Rudenko, *Başkirı*, s. 161.

7 Avijinskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Narodnoye iskustva başkir*, s. 235-240.

Kuzeybatıdan Doğu ve Güneydoğu yönünde tarım ve tarım kültürü yayılmış, geleneksel kültürün değişik dalları arasındaki orantıyı etkilemiş ve yeni uğraş alanlarını da beraberinde getirmiştir. Batı – Doğu yönünde göç dalgaları aktif olmuştur; ayrıca Kuzeybatıda değişik Tatar gruplar, Kuzeydoğuda (bu arada, Dağlık ve Ural-ötesi bölgelerinde) ise Rus köylüler yerleşmiştir. Elbette ki bu süreçler, halk giysilerinin, keza süsleme, el sanatları, desenler vb. geleneklerin eski saflığını bozmuş; kültür unsurlarının yeni kombinasyonlarının şekillenmesine imkan sağlamış, bunların yayılma coğrafyasını değiştirmiştir. Bu çerçevede, etnografik bölgelerin sınırlarının kesin olarak XVII-XIX. Yüzyıllarda şekillendiği kabul edilebilir. Bununla birlikte son yüzyılların kültür gelişmelerinin arka planına bakıldığında, her bölgeye ait kültür geleneklerinin özgünlüğü görülebilmektedir.

XVII-XIX. YÜZYILLARDA BAŞKURTLAR'IN COĞRAFİ GRUPLARI VE BUNLARIN ŞEKİLLENMESİNİN BAZI MESELELERİ

Başkurtlar, Ekim devrimine kadarki dönemde yüksek düzeyde entegrasyon sağlamış halklardan değildi. Fakat bu durum, sadece Başkurt toplumunda kapitalist ilişkilerin zayıf gelişmiş olmasıyla açıklanamaz. Çarlık Rusyası dönemindeki sosyo-politik şartlar ve göç süreçleri de büyük önem arz etmekteydi; bunlar XIX. Yüzyıldan başlayarak, Başkurtlar'ın etnik yapısına özellikle net biçimde yansımıştır. Başkurtlar'ın coğrafi gruplarını bu şartlar göz önünde tutularak ele almak önemlidir, çünkü XX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde, ekonomik, kültürel ve dil evrimleri sonucunda Başkurtlar'ın önemli kısmının etnografyasında öylesine dikkat çekici değişiklikler yaşanmıştı ki, bu değişiklikler halkın bölgesel etnografik sınıflandırılması bakımından yeni bir ortam oluşturmuştu.

XIX. Yüzyıl ortalarında Başkurdistan ekonomik faaliyetler açısından üç bölgeye ayrılmaktaydı: a) tarımcı (Kuzey ve Kuzeybatı); b) tarımcı-hayvancı (Güneydoğu, Kuzeydoğu ve Kuzey Ural-ötesi); b) hayvancı (Doğu ve Güney). Belı nehrinden kuzeye ve doğuya doğru bu bölgelerin üçünü de geniş bir orman ve ormanlık dağ şeridi kaplamaktaydı. Buralarda ormanla ilgili faaliyet alanları önemli gelişim kaydetmişti. Kuzeybatı Başkurdistan'da ve Ufa nehrinin aşağı akımlarında Başkurtlar ormancılık faaliyetlerini tarımla; Doğuda ve Gü-

neydoğuda (Güney Ural dağları) ise yarı göçebe hayvancılıkla bir arada yürütmekteydiler.

Değişik kültür geleneklerinin (konut, giysi, halk sanatları) dağılımı ile ekonomik faaliyet bölgeleri arasında şöyle bir korelasyon var: Kuzeybatı bölgeleri XIX. Yüzyıl ortalarında yerleşik tarıma, Güneydoğu bölgeleriyse göçebe hayvancılığa dayalı bir yaşam sürdürmekteydiler. Güneybatı Başkurtlar'ının kültür özellikleri, tarım çalışmalarıyla yayla göçebeliğinin bir arada götürüldüğü karma hayvancı-ziraatçi ekonomiye bağlıydı. Ayrıca Güneybatı Başkurdistan'da, Batıdan Doğuya ve Kuzeyden Güneye doğru inilince tarımın ekonomi içindeki önemi azalmaktaydı. Aşkadar vadisinde ve Samara-Orenburg bozkırlarında Başkurtlar, Güneydoğuda olduğu gibi, yarı göçebe hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Özünde tek tür olmayan Kuzeydoğu kültür gelenekleri, değişik ekonomik faaliyetlere dayanmaktaydı. XIX. Yüzyıl ortalarında karma hayvancı-tarımcı ekonomi buralar (Ay nehri havzası ve Çelyabinsk bölgesinde Ural-ötesi) için de tipikti ve tarımın özgül ağırlığı kuzeyden güneye doğru kaymaktaydı. Dağlık ormanlık bölgede ise yarı göçebe hayvancılık, mevcut doğa ve iklim şartlarında gelişimi zorlaşan tarımla değil, ormancılıkla bir arada götürülmekteydi.

Başlıca ekonomik faaliyet alanları, Başkurtlar'ın değişik gruplarının görünümünü belirgin biçimde etkilemiştir. Bu durum, öncelikle yerleşim alanlarını ve konutları etkilemekle beraber, güzel sanatlara ve kültürün diğer alanlarını da önemli derecede etkilemiş bulunuyor. Sonuç olarak, ekonomik alandaki değişimler bir bütün olarak halkın etnografik görünümüne yansımıştır. Dolayısıyla, belirlenen gelenekler ve bölgesel özellikler, sadece kültürel nitelikli değil, kültüro-ekonomik niteliklidir.

Belli başlı bölgelerdeki kültüro-ekonomik gelenekler tarih içinde oluşmuştur; XIX. Yüzyılda Başkurdistan'ın herhangi bir bölgesinde eski kalıtsal temelin yanı sıra, etnosun söz konusu bölgedeki biçimlenme sürecinde kazanılan önemli bir tabaka da görülmekteydi. Bu bakımdan, Başkurt ekonomisinin MS II. Binyıl boyunca sergilemiş olduğu gelişimi kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır. Çünkü bu süre zarfında sadece herhangi bir uğraşın yayılma alanı önemli ölçüde değişmekle kalmamış, ekonomik faaliyet tipi de değişmiştir.

X. Yüzyılda Başkurtlar göçebe hayvancıydı. Esasen Bugulma platosunda yerleşmişlerdi ve uzak mesafelere göç geleneklerini muhafaza etmekteydiler.

Daha sonraki yüzyıllarda, Başkurtlar'ın bugünkü dağılım bölgesinin büyük kısmına yerleşmeleri Başkurt ekonomisinde yapısal zenginleşmeyle sonuçlanmıştır; bu süreç zarfında baskın Güney Sibirya geleneklerinin (göçebe ve yarı göçebe hayvancılık, bozkır avcılığı) muhafaza edilmesinin yanı sıra, Volga-Kama kökenli önemli çizgiler (tayga avcılığı, orman arıcılığı, ormancılık faaliyetleri) de ortaya çıkmıştır. Başkurdistan'ın XIX. Yüzyıl ortalarında kayıtlara geçirilen bölgelere ayrılmasının ön şartları daha bu dönemde oluşmaya başlamıştı. Söz konusu dönemde tamamen ormanlarla kaplı olan Kuzeybatı Başkurdistan'da geleneksel göçebe hayvancılığın eskiden olduğu gibi geniş çaplarda sürdürülmesi imkansızdı. Böylece, ticari tayga avcılığı ve arıcılık gelişmeye başlayarak, küçük ölçekli yarı göçebe hayvancılıkla bir arada sürdürüldü.

Başkurdistan'ın Rusya'ya katılmasından sonraki dönemde (XVI-XVII. Yüzyıl) göçebe hayvancılığın yarı göçebe hayvancılığa dönük evrimi tamamlandı. Göçebe hayvancılığın yavaş yavaş gerilemesi sonucunda, birçok Başkurt grubun ekonomisinde ticari avcılık ve ormancılık uğraşları daha ağırlıklı yer tutmaya başladı. Kuzeybatı Başkurdistan'da avcı ve ormancı ekonomi temelinde, yerleşik tarım merkezleri oluşmaya başlayarak, zaman içinde ekonomik gelişimin en perspektifli yönü haline geldi.

XIX. Yüzyıl ortalarında bu eğilimler hızla gelişti; tarım, karma tarımcı-hayvancı[8] ve hayvancı bölgeler tamamen net çizgiler kazandı.

Aynı yüzyılın ikinci yarımında, bazı tarihî sebeplerden dolayı, geleneksel ekonomik faaliyet biçimleri hızlı bir değişime uğradı. Bir ekonomik faaliyet tipi olarak göçebe ve yarı göçebe hayvancılık ortadan kalktı. Başkurdistan'ın güneydoğusunda yarı göçebe ekonominin yerine hayvancı-tarımcı ekonomi geçti; eski karma ekonomi faaliyet bölgelerinde ise tarım ekonomisi iyice oturdu. Böylece, XX. Yüzyıl başlarında – S. İ. Rudenko'nun, Başkurtlar arasında araştırmalarını yaptığı dönemde – her tarafta (Güney Uralların ticari orman avcılığının gelişmeye devam ettiği güneydoğu ve dağlık-ormanlık kesimleri hariç) yerleşik tarım, ekonominin başlıca alanı haline geldi. Tabi ki bu durum onun gerçekleştirmiş olduğu bölgesel sınıflandırmayı da etkilemiştir.

8 Hayvancı-tarımcı veya tarımcı-hayvancı tanımlamalarıyla, yarı göçebe Başkurt halkının hayvancılık yahut tarıma öncelik tanıdıkları bölgeler kastedilmektedir. Ekonomi faaliyetlerinin karma oluşu, göçebelik veya hayvancılıktan tarıma geçiş olarak görülen bir aşamadır.

Ekonomi faaliyetlerindeki bu evrimin gözden geçirilmesi; Başkurt kültürünün esasen göçebe ekonomi temelinde gelişmiş olduğuna dair çok önemli bir sonuca varmamızı sağlamaktadır. Güneydoğu, Kuzeydoğu, Dağlık ve Güneybatı Başkurtları, kültürün göçebe temelini XIX. Yüzyıl sonlarında bile şu veya bu şekilde muhafaza etmekteydiler. Kuzeybatı Başkurtlar'ının kültürü yavaş yavaş değişmiştir; önce (XVI. Yüzyıla kadar) ormancı ekonominin daha sonra ise yerleşik tarımcılığın etkisiyle. Yeni temeller üzerinde biçimlenen Kuzeybatı ekonomi-kültür sistemi, henüz şekillenme dönemindeyken, tarım alışkanlıklarıyla bir arada doğuya doğru yayılma yönünde güçlü bir eğilim göstermiştir. Sürekli gelişmekte olan bu eğilim, Güneybatı Başkurdistan'ın ormanlık bozkır bölgesinde XIX. Yüzyıl ortalarına kadar, nisbeten seyrek nüfuslu geniş bölgede bir ölçüde bastırılmaktaydı ve bu yüzden güneybatı Başkurt kültürü belirgin göçebe çizgilerini çok uzun bir süre muhafaza edebilmişti. XIX. Yüzyılın ikinci yarımında manzara değişmeye başladı; yerleşikliğe ve tarıma geçişle bağlantılı olarak, Güneybatı, göçebe kültür geleneklerinin birçok özelliklerini kaybetti. Kuzeydoğuda, özellikle kolonizasyon hareketlerinin XVI-XVII. Yüzyılda henüz aktif biçimde gerçekleştirildiği kuzey kesimlerinde, yeni göçmenlerin ve tarım kültürünün etkisi XIX. Yüzyılda, Güneybatıya kıyasla daha güçlü biçimde hissedilmekteydi. Urallarda fabrikalaşma süreci de bu yönde etkili oldu. Ancak, Başkurdistan'ın Kuzeybatı bölgesinden farklı olarak, burada göçmen Tatar dalgası o kadar da güçlü değildi; bunlarla temas Kuzeybatı Başkurtları'nın kültür değişmelerinin başlıca etkenlerinden biriydi. Kuzeybatı Başkurt gruplarının tümü, dağlık ve orman bölgelerinde oturanlar dahil, temelleri Orta Asya ve Güney Sibirya göçebe dünyasına dayanan kültürlerinin birçok spesifik çizgilerini XIX. Yüzyılda muhafaza etmekteydiler.

Başkurtlar'ın değişik gruplarında eski ve daha geç döneme ait kültür özelliklerinin karşılıklı orantısı konusu ilginç bir konudur. Hatta giysi ve süsleme sanatları gibi istikrarlı kültür olaylarının gelişimi bile (biraz geriden de olsa) ekonomide yaşanan değişikliklerin genel yönünü takip etmektedir. Ekonomik faaliyet türlerinin değişimine uygun olarak, kültürün de biçimleri dönüşmekte ve değişmektedir; geleneksel unsurlar kaybolmakta veya zayıflamakta, yenileri ortaya çıkmaktadır. Bu değişiklikler, öncelikle üretim aletlerini, konutları, yerleşim alanlarını, daha sonra ise giysileri, süslemeleri, uy-

gulamalı dekoratif sanatları kapsamaktadır. Yenilikler, eşyalara ve hatta desenlere yansımaktadır. Bütün bunlar, mevcut bölgesel ekonomi-kültür sistemlerinin burada, Başkurdistan topraklarında, biçimlendiği ve ülkenin Rusya'ya katılmasını takip eden dönemin bu süreçte belirleyici olduğu anlamına gelmektedir. Ekonomi-kültür gelişiminde XVI. Yüzyıldan önce de farklılıklar vardı, ama bu farklılıklar bölgesel bakımdan henüz yeterince şekillenmemişti. Bununla beraber, tüm Başkurt gruplarının kültür geleneklerinde eski çizgiler gözlenmektedir. Fakat Başkurtlar'ın şu veya bu grubuna ait spesifik kültür özelliklerinin kökenini ve eski dönemlerdeki yaygınlık sınırlarını; keza bu kültür çerçevesinde eski ("genetik") ve sonraki ("kazanılma") çizgileri belirlemek her zaman zordur. Bu konuların açıklığa kavuşturulması, söz konusu grubun etnik tarihinin özüne nüfuz etmek anlamına gelirdi. Günümüzde konunun incelenme durumu; Güneydoğu Başkurtlar'ının kültüründe Güney Sibirya ve Orta Asya kökenli çizgilerin net olarak fark edilebildiğini, Kuzeydoğu Başkurtlar'ının kültüründe ise, Orta Asyalı unsurların yanı sıra, bunları Türk-Moğol göçebe dünyasına bağlayan çizgilerin olduğunu söylememize imkan vermektedir. Fakat bunun yanı sıra, hem Güneydoğulu hem de Kuzeydoğulu Başkurtlar'ın kültüründe, ortak ve çoğu zaman daha eski Orta Asya ve Güney Sibirya çizgilerinin olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, Kuzeybatılı Başkurtlar'ın kültürünü karakterize etmek zordur. Bunların kültüründe görülen ve sonuç itibariyle yine hayvancı kültürle bağlantılı olan eski unsurlar, beklenmedik bir sonuca varmamızı sağlamaktadır: Kuzeybatılı Başkurtlar'ın kültürü ve yaşam tarzı birkaç yüzyıl öncesine (XVI. Yüzyıla) kadar Doğu Başkurtlar'ına yakındı. XV-XVI. Yüzyıldan başlayarak, tarihî (Kazan Hanlığına yakınlık ve Batı Başkurtlarının bir kısmının oraya siyasi planda bağlı durumda oluşu), ekonomik ve demografik sebepler yüzünden, Tatar etkisi sürekli yoğunlaşmıştır ki, XIX, Yüzyılda bunun aktif biçimde sürdürüldüğünü görüyoruz. Böylece, Kuzeybatıda ekonomik ve kültürel farklılığın oluşumunun, geç döneme ait süreçlerin sonucu olduğunu görmekteyiz. Esasen bu bölgede Başkurt halkının eski etnik karakteristiklerinin özel olarak incelenmesi de gerekmektedir.

N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre, Başkurtça, Türk dil grubuna girer ve bu grupta, "lehçelerin ayrılması, bölgesel işaretler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte etnik yapıda boy-

kabile düzeninin izleri de muhafaza edilebilmiştir."[9] Bölgesel bir lehçe çerçevesinde, dil özellikleri çoğu zaman söz konusu halk grubunun boy-kabile mensubiyeti ile açıklanabilir. Başkurtçanın lehçe özelliklerinin bu yönü, halkın etnik tarihinin eski ve geç dönemlere ait özelliklerinin karmaşık varlığını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, lehçe ve şivelerin araştırılması, Başkurt etnik tarihinin birçok aşamalarının anlaşılabilmesi bakımından zengin malzeme sunmaktadır. İlgili ekonomi-kültür bölgeleriyle lehçeler arasındaki korelasyon, XVII-XIX. Yüzyılda Başkurt coğrafi gruplarının sınırlarını çizebilmemize imkan vermekle kalmıyor, aynı zamanda Başkurt halkını oluşturan grupların etnik tarihinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesini de mümkün kılıyor.

Başkurtça'nın iki ana lehçesi vardır[10]: İk-Sakmar (Kiyekbayev'e göre İk-Yuşatır), Orta ve Dema (Kiyekbayev'e göre Dema-Karaidel) şivelerini içine alan Güney lehçesi; Ay, Miass (Kiyekbayev bunları tek bir Ay-Yayık şivesi olarak ele almaktadır), Argayaş, Salzegut (Kiyekbayev'e göre Sinar-Karabulak), Kızıl (Kiyekbayev'e göre Sakmar-Kızıl) şivelerini içine alan Doğu lehçesi. Kiyekbayev, Güney lehçesi çerçevesinde Kuzeybatı şivesini ayrı tutmaktadır; ona göre, bu şive yalnız şartlı olarak ve tarihî planda Başkurt şivesi diye adlandırılabilir. Çünkü Kuzeybatı Başkurtları Tatarcayı anadili olarak kabul etmektedirler. Gerçekten de yakın zamanda yapılan nüfus kayıtlarına göre, Kuzeybatı Başkurtlar'ının büyük çoğunluğu Tatarcayı anadili olarak göstermiştir (Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan Başkurtlar'ın, 1959 yılında % 42'si, 1970 yılında ise % 38'i Tatarcanın kendi anadili olduğunu söylemiştir). Fakat Kuzeybatı Başkurtlar'ının günlük konuşma dilinde, Başkurtça ses ve sözcük biliminin birçok spesifik özellikleri muhafaza edilmiştir. Bu durum bazı dilbilimcilerin Kuzeybatı Başkurtlar'ının konuşma dilini, Başkurtçanın özel bir "Batı"[11] veya "Kuzeybatı" lehçesi olarak ele almalarına imkan vermiştir. Tarihî geçmişte ve nisbeten yakın dönemde bu tür tanımlamalara bir itiraz edilemez, ama Başkurdistan'ın kuzeybatısında günümüzün dil ortamına ilişkin konunun aydınlatılması özel araştırmalar (saha araştırmaları dahil) gerektirmektedir.

---

9 Baskakov N. A. *Rodo-plemennıya nazvaniya kıpçakov*, s. 7.

10 Maksutova N. H.*DiyalektograŞya başkirskogo yazıka*, s. 42-43; Kiyekbayev Dj. G. *O zvukax*, s. 44-66,

11 Baişyev T. G. *Başkirkiye diyalektı*, s. 39.

Biz, bu kitabın etnik tarih konularıyla ilgili olduğunu dikkate alarak, Kuzeybatı Başkurtlar'ının konuşma dilini, A. A. Yuldaşev'i izleyerek, 'Başkurt dilinin kuzeybatı' lehçesi olarak adlandıracağız.

Ekonomi-kültür komplekslerinin lehçe ve şivelerin yayıldığı bölgelerle karşılaştırılması, birçok paralelliklerin varlığını ortaya koymaktadır. Güneydoğu Başkurtları İk-Sakmar şivesini, Güneybatı Başkurtlarıysa Dema şivesini konuşmaktadırlar; bu durum, söz konusu iki coğrafi grup arasında, maddi kültür verilerinin ortaya koyduğu tarihî ve bölgesel ilişkilerin varlığını teyit etmektedir. Orenburg, Saratov ve Kuybışev illerindeki karma Başkurt ahali de (Samara-İrgiz Başkurtları) Güney lehçesinin İk-Sakmar ve Dema şivelerini konuşmaktadır. Kuzeydoğu Başkurtları Doğu lehçesini, Ay vadisi Başkurtları (bölgenin kuzey illeri) Ay şivesini, boy-kabile yapısı aşırı karmaşık olan Ural-ötesi Başkurtları ise Argayaş, Salzegut (Çelyabinsk ve Kurgan Başkurtları), Miass ve Kızıl şivelerini konuşmaktadır. Dağlı Başkurtlar özel bir konumdadır. Ekonomi-kültür yaşamı bakımından onlar her iki bölgenin özelliklerini taşımakta; tarihî planda Kuzeybatı Başkurtları'na yakın olmakla beraber, Güney lehçesinin Orta şivesini konuşmaktadırlar. Fakat N. H. Maksutova, Orta şiveyi, iki lehçe arasında "birleştirici halka" olarak görmektedir. Çünkü Dağlı Başkurtlar'ın konuşmaları ile Doğu lehçesine ait şiveler arasında birçok ortak yönler vardır[12]. Kuzeybatı Başkurtları Kuzeybatı lehçesini konuşuyorlar; bu grubun kuzey ve doğu bölümlerinin günlük konuşma dilinde, Başkurtçanın Doğu lehçesi ve Orta şivesine özgü unsurlar vardır; Kuzeybatı bölgesinin güneyinde (örneğin İk nehri vadisinde) ise, lehçebilimciler köken itibarıyla Güney lehçesiyle (Dema şivesi) bağlantılı unsurları kayda geçirmiş bulunuyorlar. Güney ve özellikle Doğu lehçelerine ait şivelerde, söz konusu bölgelerdeki Başkurtlar'ın eski boy-kabile yapısının bazı özellikleri muhafaza edilmişse de, Kuzeybatı Başkurt şivelerinin yerel özellikleri varlıklarını tamamen bölgesel temel üzerinde sürdürmektedirler.

12 N. H. Maksutova, *Nauçnıy otçet o predvaritel'nıkh rezul'tatakh dialektiçeskoy ekspeditsii* 1964 g., s. 2. Elyazması. SSCB Bilimler Akademisi Başkurtistan Tarih, Edebiyat ve Dil Enstitüsü Dilbilim Bölümünde muhafaza edilmektedir.

IV. GÜNEYDOĞU BAŞKURTLARI

Yurmatı, Bürzen (*Böryen*), Üsergen, Tangaur (*Tüügeüer*), Tamyan ve Kıpçak (*Kıpsak*) boyları, Başkurtlar'ın Güneydoğu coğrafi grubuna dahildir.

Yurmatı

Yurmatı'nın kabile yapısı 1 no'lu tabloda gösterilmiştir[1]. Daha önceki çalışmalarımızda[2] Aznay ve İlsektimer kabilelerini Yurmatı boyu içinde göstermiştik. Oysa bunlar aslında Taltim kabilesinin şubeleridir. XVI. Yüzyıl kabile önderleri olan Aznay ve İlsektimer'in torunları XIX. Yüzyılda toprak arazi hisseleri edinmiş, bu durum toprak sınır komisyonu materyallerinde kayıtlara geçirilmiş[3] ve müstakil kabileler olduğu sanılmıştır. Rıçkov'un "tüb ve oymaklar" listesinde (Bölüm 2, tablo 4) anılan Yurmatı "kabileleri" Bakay ve Biş-Kadak (Rıçkov tarafından yanlışlıkla "Bişkazan" olarak adlandırılmıştır); saha materyallerinden görüldüğü üzere Mişar-Yurmatı ve Taltim kabilelerinin şubeleridir.

Yurmatılar'ın bünyesinde 100'den fazla kabile olduğu kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan 39 tanesi patronimik, 21 tanesi etnik ve boy

---

1 4-7. fasıllarda yer alan tablolarda: a) boy ve kabile yapısına ilişkin araştırmaların; b) tamgaların (temel ve en geniş yaygınlığı haiz olan tamgalar ve onların adları gösterilerek) tipolojik incelenmesine yönelik araştırmaların sonuçları yer almaktadır.

2 Kuzeyev, *Oçerki istoriçeskoy*, s. 50; *Rodo-plemennoy sostav*, s. 67; BŞ, s. 186.

3 Rudenko, *Başkirı*, s. 55.

kökenli, 10 tanesi totemistik, 20 tanesi topografik kökenli olup, geriye kalanlar değişik renklerle ve diğer nesnelerle bağlantılıdır. Yurmatı kabilelerinin etnik ve boy-kabile adları şunlardır[4]: Kalmık (3), Mokşa, Çuvaş (veya Çuvaşay), Özbek, Bürzen (3), Bişul, Makar (2), Tabın, Taz (2), Yurmatı (4), Karmış.

Yurmatı tamgaları, görünürdeki farklılıklara rağmen, iki temel tip oluşturmaktadır (tablo 2). Kayıtlara geçirilmiş olan 75 tamgadan 26 tanesi 1 no'lu tamganın, 22 tanesi ise 2 no'lu tamganın varyasyonlarıdır. Söz konusu tamga tipleri Yurmatı kabilelerinin tümünde (Mişer-Yurmatı hariç) üstünlük sağlamış durumdadır (bkz. Tablo 1). Mişer-Yurmatı tamgasının temeli bir çizgi ve bunun varyasyonlarıdır:

XVII-XVIII. Yüzyılda Yurmatı boyları Belı nehri ve onun kollarından Suhayle, Aşkadar, Kugapak, Zigan ve Seleuk nehirleri (harita 2) boyunca yerleşmiş durumdaydılar[5]. Yurmatılar'ın bir kısmı günümüz Orenburg il sınırları içinde Tok ve Küçük Uran nehir boylarında meskundular. XVIII. Yüzyıl başlarında Yurmatılar'ın sayısı 1.000 kişiye yakındı[6]. İşgal ettikleri topraklar ve nüfus sayısı itibariyle Yurmatılar, en büyük Başkurt boylarındandı.

---

4 Kitabın hacmi, boy-kabile adlarıyla ilgili materyallerin tamamını yayınlamamıza imkan vermemektedir. Bu yüzden yazar, 4-7. tablolarda, kayda geçirilmiş olan adları sadece sayı yönünden sınıflandırmakla yetinmiştir. Bu bakımdan, kitabın konusu çerçevesinde önem taşıyan etnik adlar (boy-kabile adları dahil) bir istisna oluşturmaktadır. Parantez içindeki rakamlar söz konusu adın boy içinde tekrarlanma sayısını iade etmektedir.

5 MİB, 1936, s. 135.

6 Başkurt boylarındaki nüfusun sayısına ilişkin olarak XVII-XIX. Yüzyıla ait istatistik bilgileri yoktur. XIX. Yüzyılda Doğu Başkurt boylarının sayısı konusunda değerlendirme rakamları yayınlanmaya başladı; biz bu bilgileri kullanmaktayız. Diğer durumlarda, boylara bağlı nüfusun sayısı, XVIII. Yüzyıl çerçevesinde, Yukhnev, Rıçkov, Urusov ve Panin tarafından düzenlenmiş olan hane kayıtlarına dair verilere dayanılarak belirlenmektedir. Hane kayıtlarına göre Başkurt nüfusun sayısının belirlenmesine yönelik yöntemler konusunda bkz. Kuzeyev, *Etnografiçeskiye gruppı*, s. 335-336.

Bürzen

Bürzen boyunun kabile yapısı 3 no'lu tabloda gösterilmiştir. XVII-XIX. Yüzyılda Bürzenler'in dağılımı (harita 2) tarihî etnografya literatüründe yerleşmiş olan görüşlerden farklıdır. Bürzenler'in başlıca toprakları Güney Ural bölgesinde, Belı nehrinin yukarı boylarında olup, geniş bir şerit halinde Ural-ötesine, ta Ural nehrine kadar ulaşmaktadır. Güneyde Bürzenler Büyük ve Küçük İk, keza Yuşatır nehri havzasında göç etmekteydiler. En azından XVIII. Yüzyıl başlarına doğru Bürzen toprakları ana çizgileriyle bu şekilde oluşmuştu.[7] Bürzenlerin önemli bir kısmı, Dema nehri vadisinde ve daha ötede Tok, Büyük ve Küçük İk, İrgiz, Karalık ve Kamelik nehir boylarında (Orenburg, Kuybışev ve Saratov illerinde) yaşamaktaydılar. XVI-XVII. Yüzyılda Bürzenler Başkurdistan'ın Batı ucunda – Kama nehrinin güney kolu olan İk nehri boylarında yaşamaktaydılar.[8] Fakat artık XIX. Yüzyılda onlar bu yerlerde yoktular ve biz, Bürzenler'in Kama bölgesindeki eski yayılmalarını haritaya yansıtabilmek için yeterince güvenilir malzeme bulamadık.

Bürzenler arasında 200'ün üzerinde kabile adı kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan 60'i antroponimik, 45'i totemik kökenlidir; 75 adın temelini ise etnonimler oluşturmaktadır. Bürzen kabilelerinin etnik kökenli adları: *Kazakh* (11), Kalmık (13), Karakalpak (2), Kırgız, Kızıl-Nogay (Kızıl nehri vadisi Nogayları), Türkmen (4), Sart (3), Mişer, Tatar (12), Çeremis, Çuvaş (5); boy-kabile kökenli adlar: Bayulı (2), İştek, Karagay-Bürzen, Katay, Karatabın, Taz (2), Tuma (4), Tau (7).

Kayıtlara geçirilmiş olan 490 adet Bürzen tamgasının 400'den fazlası, üç temel tipin varyasyonlarıdır (tablo 4). En eski olanları 1 ve 2 no'lu tamgalardır (sırasıyla 260 ve 100 adet). 3 no'lu tamga (40'tan fazla) esasen Büyük İk nehir boylarında yaşayan Bayulı kabilesi Bürzenleri arasında görülmekte olup, dağlı Bürzenler arasında nadir hallerde görülmektedir. Bu tamga, Küçük Cüz'e bağlı Bayulı boyuna mensup Kazaklar'ın tamgasının aynısıdır.[9] Başkurt ve Kazak etnonimlerinin ve tamgaların örtüşmesi, hem Bayulı-Bürzen kabilesinin hem de söz konusu tamganın kaynağını göstermektedir.

7 MİB, 1936, s. 136.
8 Age., s. 138.
9 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 50.

Bürzenler arasında bilinen diğer tamgalar ve bunların varyasyonları (⊓ ✕ ○– // Y ≻–<) diğer Başkurt boylarına veya muhacir etnik gruplara aittir; bu tamgaların Bürzenler arasında yayılmış olması, onların etnik açıdan önemli ölçüde karışmış olduklarına tanıklık etmektedir.

Görüntü bakımından farklı olmalarına rağmen, Başkurt tamgaları eski temellerini kaybetmemiştir. Tipolojik analizin yanı sıra, tamgalar için kullanılan terminoloji de bunu kanıtlamaktadır. Bürzenler'in en yoğun biçimde meskun oldukları Ural ve Ural-ötesi bölgelerinde ana tamgayı (tablo 4, no 1) *yağılbay* (doğan) olarak adlandırıyorlardı; *sükeş* (çekiç) terimi burada hemen hemen bilinmiyordu. Bunun aksine, Dema, Tok, Büyük ve Küçük Uran, İrgiz, Kamelik nehirlerinin havzalarındaki etnik yönden karışık bölgelerde yaşayan Bürzenler, aynı tamgayı *sükeş* (çekiç) diye adlandırıyorlardı ve onun eski adını (bazı istisnalar hariç) unutmuşlardı. Bayulı Bürzenleri her iki terimi de biliyorlardı, fakat bir lehçe sözcüğü olan *yagalbay*'ın anlamını açıklayamıyorlardı.[10] Anlaşılan, boyun ana kitlesinden kopan ve yabancı etnik ortamda yaşayan Bürzenler, tamganın eski adını unutmuş ve böylece onu, yaşadıkları çevredeki varlıkların adıyla adlandırmaya başlamışlardı.

Temel Bürzen tamgası her yerde aynı biçimde çizilmekteydi. Onun Bürzen tamgaları arasında sayıca üstünlük (490 tamga arasında 260 adet) sağlamış olması, tamganın kadim kökenlerine dair (muhtemelen temelini totem olan bir hayvanın çizimi oluşturmaktadır) görüşleri kanıtlamaktadır. Dağ ve orman Bürzenleri arasında birkaç kere bulunmuş olan A. İgnatoviç, yaşlı Bürzenler'in kendi tamgalarını uçuş halindeki kuzgun veya doğan çizimiyle karşılaştırdıklarını yazmaktadır.[11] Ural Bürzenleri arasında, 2 no'lu (tablo 4) tamga da çoğu zaman *doğan* olarak adlandırılmaktadır. Dış görüntü itibariyle farklı olan tamgalara aynı adın verilmesi, çoğu zaman onların daha kadim kökenlere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. 1 ve 2 no'lu tamgaların kökeni ortaktır; bu tamgalar aşağıdaki şema doğrultusunda dönüşmüştür: → > ⫞> Bu kanaat, tüm Bürzen kabilelerinin (Bayulı hariç) temelde aynı kadim tamgaya sahip oldukları anlamına gelmektedir.

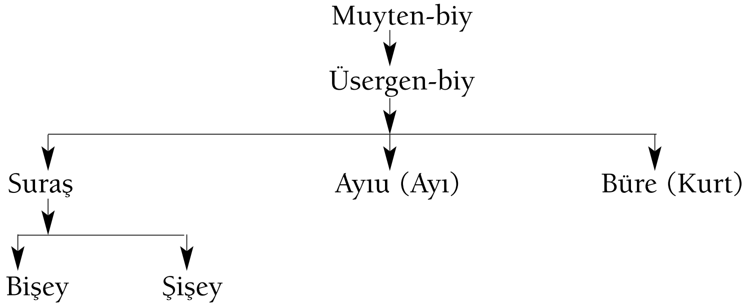
10 Age., s. 49.
11 İgnateviç A. *Başkirskaya Burzyanskaya volost*, s. 47.

XIX. Yüzyıl sonlarına ait değerlendirme verilerine göre, Bürzen Başkurtlar'ının sayısı yaklaşık 50.000 civarındaydı. Tarih ve etnografya verilerine göre, Bürzen boyu, Başkurtlar arasındaki en büyük ve kadim boylardan birisidir.

Üsergen

Üsergenler'in başka ve daha eski bir adı daha vardır: *Muyten*. Rivayete göre, Üsergen boyunun önderi Muyten-bey'in oğludur. Üsergen'in torunlarından Ural-bey, atasının adını kendi boyunun savaş narası (*uran*) olarak kabul etmiştir.[12] Türk boyları tarihinde, boy adlarının savaş narasına (örneğin, Kıpçaklardaki *toksoba* uranı gibi) veya tersine, uranın boy adına dönüşmesine ilişkin örnekler görülmüştür. Üsergen etnoniminin de bu tür bir kökeni olabilir.

Boyun kabile yapısı 5 no'lu tabloda gösterilmiştir. Bizzat Başkurtlar, Suraş, Ayı ve Kurt boylarını en eski boylar olarak kabul etmektedirler; Bişey ve Şişey ise türeme kabileler olup, Suraş kabilesinden inmedirler.[13] Şecerelerde boyun yapısı genellikle şu şekilde çizilmektedir:

XVII-XIX. Yüzyılda Üsergen boylarının başlıca toprakları (harita 2); Sakmar nehri havzasında, keza Tanalık, Büyük ve Küçük İk nehirleri vadisindeydi.[14] Bazı küçük Üsergen grupları, İrgiz ve Kamelik nehirleri boyunda, XVIII. Yüzyılda ise Saratov eyaletinin güneyinde, Büyük ve Küçük Üzen nehirleri vadisinde yerleşmişti.[15]

12 BŞ, 85, 91.
13 Nazaraov, *K etnografii başkir*, s. 166.
14 MİB, s. 1936, s. 136-137.
15 BŞ, s. 202.

Üsergenler arasında yaklaşık 100 kabile adı kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan 30'u antorponimik, 28'i etnik, 19'u totemistik, 17'si ise diğer kökenlere dayalı adlardır. Üsergen kabilelerinin etnik kökene dayalı adları: Kazak (4), Karakalpak (3), Kalmık (3), Türkmen (2), Nogay, Tacik, Tatar, Kazanlı; kabile-boy kökenli adlar: Kıpçak (4), Nayman, Suraş, Taz, Tau, Kubalak-Telyau, Ayı (2), Kurt.

Üsergenler arasında kayıtlara geçirilmiş olan 120 tamgadan 80 tanesi 2 no'lu (tablo 6) tamganın varyasyonları olup, söz konusu tamganın istikrarlı olduğunu kanıtlamaktadır. Başkurtlar, tamgasını temel tamga olarak kabul etmektedirler; fakat 6. tabloda da görüldüğü gibi, bu tamga, 1 no'lu tamganın istikrarlı bir varyasyonudur. Üsergenler, 2 no'lu tamganın da kadim bir tamga olduğunu düşünüyorlar, ama derlenmiş tamgaların bu tipe ait az sayıdaki (7 adet) örnekleri ve benzerlerinin olmayışı, bunların boy-kabile mensubiyetinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Geriye kalan 33 tamga, Bürzen, Tangaur ve Kıpçak tamgalarının varyasyonlarıdır.

XIX. Yüzyıl verilerine göre, Üsergen bölgelerindeki Başkurt nüfusun sayısı 42.000 idi.[16]

Tangaur

Tangaur boyunda kabile taksimatı yok. Bölgesel açıdan, Kuzey ve Güney olarak iki grup oluşturmaktadır (harita 2). Birinci gruba ait olanlar Belı nehrinin yukarı boylarında ve ince bir şerit halinde Ural-ötesine doğu yerleşmişlerdir; ikinciler ise Sakmar nehri boyunda ve yine Ural-ötesinde – Üsergen bölgesinin kuzeyinde – meskundur. Küçük bir Tangaur grubu XVIII. Yüzyılda Karalık nehri boylarına göç etmiştir. XVIII. Yüzyıl kaynaklarında[17] kuzey Tangaurları 'Orman Tangaurları' (Urman Tangaur), güney Tangaurları ise 'Bozkır Tangaurları' (Yalan Tangaur) olarak adlandırılmaktadır.

Boyun ana tamgası hilal biçiminde bir figürdür. Bu tamga her iki Tangaur grubunda olağanüstü istikrarlıdır; kayıtlara geçirilebilen 160 tamgadan 144'ü kesinlikle hilalin değişik varyasyonlarıdır (tablo 7).

16 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 44.
17 Rıçkov, *Topografiya Orenburgskaya*, s. 95.

Tangaur boyu arasında yaklaşık 60 kabile olduğu kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan 14 adedi etnik ve boy-kabile kökenlidir: Kazak (3), Kalmık (4), Kıpçak, Kurt, Upey (2), İmes, Ürmi. Sondaki üç ad, Başkurdistan'ın değişik bölgelerindeki Başkurt boylarının yakın ilişkilerine ve karışmış olduklarına tanıklık etmektedir. Upey etnonimi, kuzeydeki bir boyun, Ürmi ise Başkurdistan'ın batı ucundaki başka bir boyun adıyla aynıdır. İmes'e gelince, o da Başkurtlar'ın görüşlerine göre, Çeremis'lere[18] akraba olan bilinmeyen bir halkın adıdır. Bu bakımdan, S. Mirasov'un Tangaurlar arasında *Bay* adında bir boyun (krş. Batı Başkurt boyu *Baylar*) varlığına[19] ve P. S. Nazarov'un da Üsergen ve Tangaurlar'ın etnik bünyelerindeki Bolgar ve Mişerler'e[20] ilişkin olarak verdikleri bilgi de ilgi çekmektedir.

XIX. Yüzyıl sonlarında Tangaurlar'ın 600 nüfusu vardı, fakat Sokolov'un[21] verdiği bu bilgi sadece Güney grubuyla ilgilidir.

Tamyan

Tamyan boyu, XVII-XIX. Yüzyılda tıpkı Tangaur boyu gibi, iki büyük kitle halinde yerleşmiş durumdaydı (harita 2). Kuzey Tamyanlılar, Belı nehrinin yukarı boylarında ve Ural-ötesinde, güneydekiler ise Belı nehrinin orta akımlarında ve Nuguş nehrinin aşağı kesiminde yaşamaktaydılar. Tamyanlar'ın toprakları XVI-XIX. Yüzyılda daha genişti. Dema, Urşak, Tok, Karalık gibi, Tamyan yerleşim birimlerinin XIX. Yüzyılda bile görüldüğü yerlerde, keza daha batı kesimlerde göçebelik etmekteydiler. İk havzasında (nehrin aşağı boylarındaki bir yerlerde) XVIII. Yüzyılda bir Tamyan nahiyesi vardı.[22]

Çevre halklarla önemli ölçüde karışmış olan Tamyanlar'ın kabile taksimatına ilişkin bir hatıra kalmamıştır. Tamyan kabilelerine ilişkin bilgiler P. İ. Rıçkov'un listesinde (2. Fasıl, tablo 4) ve Mirasov'un makalesinde[23] yer almaktadır. Üç Tamyan kabilesine ilişkin verilerin

18 Başkurtlar'ın tarihî destanlarında, Çeremis (Sirmeş) adıyla sadece ve bizzat Mariler değil, Türk olmayan halkların tümü veya Fin-Ugor kökenli halklar kastedilmekteydi.
19 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 23.
20 Nazarov, *K etnografii başkir*, s. 156.
21 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 48.
22 MİB, 1936, s. 7.
23 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 23-24.

doğruluğu kesindir: Mulüt (*Mölet*), Tavşan (*Kuyan*) ve Mesagut (*Mesağot*)[24]. Rıçkov'un listesinde, bunların dışında, Başkurdistan'ın batısındaki bir İk-Tamyan kabilesi anılmaktadır. Karışmış olmaları yüzünden, Tamyan kabilelerinin bölgesel dağılımını tespit etmek imkansızdır.

Tamyanlar'ın kayıtlara geçirilmiş olan 92 tamgasından 26'sı etnik ve boy-kabile kökenli adlar taşımaktadır: Kazak (3), Kırgız, Karakalpak, Tatar (2), Tepter (2), Kazan, Sart; Kara-Tabın, Taz, Sınren, Ayı (4), Tau (2), Bürzen, Tamyan (4). Sınren, Kara-Tabın ve Taz etnonimleri, Ural-ötesi'nin kuzeydoğusunda (Çelyabinsk ötesi) ve kuzeybatı Başkurdistan'daki boy-kabile oluşumlarının adlarıyla örtüşmektedir.

Tamyan tamgaları, Tangaur tamgalarına nazaran daha çeşitlidir. Kayıtlara geçirilmiş olan 46 tamga arasında 8 tipi ayırt etmek mümkündür; ama bunların yaygınlığı eşit düzeyde değildir. Üç tamga tipi (tablo 8) Tamyanlar arasında daha popülerdir.

1 no'lu tamga, Tamyan boyu dışında görülmemektedir; bu yüzden söz konusu tamganın doğrudan Tamyanlar'a ait ve köken itibariyle daha eski olduğunu düşünebiliriz. İkinci tamga tipi (no. 2) görünüş itibariyle Batı Başkurt boylarından Kanlı boyunun tamgasına, bazı çizgilerine göre ise Kara-Kıpçak tamgasına benzemektedir. Fakat bu tamganın Tamyanlar arasındaki varyasyonları çok özgündür ve onu temel tamgalardan birisi olarak kabul eden Sokolov muhtemelen haklıdır.[25] 3 no'lu tamga temel çizim itibariyle ve varyasyonlar düzeyinde, Bürzen tamgalarından birisine benzemektedir (tablo 2, no. 2).

Tamyanlar'ın sayısı XVIII. Yüzyıl başlarında 21.000 civarındaydı.[26] Orta Çağlarda Tamyan boyu en güçlü ve kalabalık Başkurt boylarındandı.

---

24 P. İ. Rıçkov'un litsesinde sırasıyla: Mıltik, Koyan ve Mesaut "tüb"leri olarak adlandırılmaktadırlar.
25 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 47.
26 MİB, 1949, s. 484.

Kıpçak

Kıpçaklar'ın eski kabile yapısının tespiti, sadece eski boy yapısının bozulmuş olması yüzünden değil, aynı zamanda Başkurdistan'da Kıpçaklar'ın hiçbir zaman dayanıklı ve muntazam bir yapıya sahip olmamaları sebebiyle gayet zordur. Ural boylarına ve Güney Ural eteklerine göç ettikten sonra, onlar artık bir boy değil, birçok kabile ve oymak haline gelmişlerdi. Bunların etnik tarihi Orta Çağların Deşt-i Kıpçak topraklarıyla bağlantılıdır. Bizim tespit etmiş olduğumuz Kıpçak kabileleri listesi (tablo 9) hiç olmazsa kısaca bir açıklama yapılmasını gerekli kılmaktadır.

XVIII. Yüzyıl'a ait 'Liste'de, aşağıda gösterilen Kıpçak boylarına ilişkin bilgi verilmektedir: Buşman (Puşmas, Buşmas, Busmaş, Busman), Suup (Sugun, Sun, Ugun), Sankem (Çamkin, Çankim, Çenkim, Çemkin), Sarış (Sarıj, Saraş, Suraş), Gerey (Geryas, Garay, Garey), Karagay. Etnik yönden kendi aralarında karışmış olan bu oluşumlar, Kıpçak kabilelerin ilk grubunu oluşturmaktadır.

En büyük boy olan Kara-Kıpçak boyu, iyi bildiğimiz XVIII. Yüzyıl listelerinde yer almamıştır. Arşiv verileriyle saha materyallerinin karşılaştırılması, Kara-Kıpçaklar'ın kaynaklarda başka adlar altında kaydedildiğini ortaya koymaktadır: Sarış-Kıpçak (veya 'Sarıj')[27], Aslı-Kıpçak (veya 'Slı', 'İslı', 'Asılı') (2. Bölüm, tablo 6) ve Saykan-Kıpçak.[28] Anlaşılıyor ki, Kara-Kıpçaklar sıradan bir kabile olmayıp, Başkurt Kıpçakları'nın özel bir kolunu oluşturmaktaydılar ve kendi kabile sistemlerini haizdiler; şimdilik bu kabilelerden üç tanesi – Sarış, Aslı ve Saykan – tarafımızca bilinmektedir. Kara-Kıpçaklar'ın iç yapısının karmaşıklığı, onların şeceresine de yansımıştır. Bu şecerelerde Kıpçaklar'ın atası Atagay Bey, "üç tüb halkın" atası olarak adlandırılmaktadır. Böylece Kara-Kıpçaklar, Başkurt Kıpçakları'nın ikinci grubunu oluşturmaktadır. 'Kara-Kıpçak' etnonimi, XVII-XVIII. Yüzyıl kaynaklarında da anılmamaktadır. Çünkü topraklarla ilgili çeşitli akitlerde, tapu anlaşmalarında vs. hak sahibi olarak Kara-Kıpçaklar'ın alt birimleri görülmektedir. Fakat Kara-Kıpçaklar'ın yayılması ve çevre halkıyla karışması sonucu, eski kabile adları unutuldu. Sadece küçük bir Kara-Kıpçak grubu Sarış kabilesine mensup olduğunu halen hatırlamaktadır; Aslı ve Saykan adlarıysa tamamen unutul-

27 MİB, 1936, s. 136; 1949, s. 495.
28 BŞ, s. 104, 207.

muştur. Kabile grubunu bir arada tutan eski 'Kara-Kıpçak' adı ise daha dayanıklı olmuştur.

Bizim listede XVIII. Yüzyıl kaynaklarında adları geçmeyen üç Kıpçak kabilesi daha vardır.

Küçük bir kabile olan Ak-Kıpçak kabilesi, birinci ve ikinci Kıpçak grubuna girmemiş müstakil bir oluşumdur. Bu kabileye ait Başkurtlar kendilerini Türkmen-Başkurt (*Törökmen Başkortı*) olarak adlandırmaktadırlar.[29] Fakat onların kadim adının 'Ak-Kıpçak' olduğu eski rivayetlerden bilinmektedir.[30] Bir zamanların güçlü ve kalabalık Ak-Kıpçak kabilesi Başkurdistan'ın etnik ve siyasî tarihinde büyük rol oynamıştır. Şecerelerin ve tarihî destanların verdikleri bilgilere göre, Ak-Kıpçaklar'ın ataları ile Nogaylar, tüm Güney Başkurdistan'ı ellerinde tutuyorlardı. Kabilenin diğer bir adı olan 'Nogay-Kıpçak' da bu dönemle ilgilidir.[31] Ak-Kıpçak kabilesinin en asaletli atalarından bir tanesi (Kuzı Sultan (veya Kuzey) olup, egemenlik bölgesi Orta Başkurdistan bölgesindeki Zilim nehrine kadar genişlemişti. Ak-Kıpçaklar'ın bir kısmı (Kudey boyuna bağlı Türkmen kabilesi) gerçekten de Orta Başkurdistan'a yerleşmiş durumdaydı. Başkurdistan Rusya'ya bağlanınca, Ak-Kıpçaklar, etnik yönden karışık bir bölgede kaldılar ve zaman içinde diğer kabileler (esasen Kara-Kıpçaklar) arasında eridiler.

Sarı-Kıpçak kabilesinin adı Kıpçak şecerelerindeki bilgilere göre tespit edilebilmiştir. Geçmişte güçlü ve kalabalık bir kabile olan Sarı-Kıpçak kabilesi parçalanmıştır; saha araştırmaları sırasında onun varlığının yalnız zayıf izleri bulunabilmiştir.

Cete-Uru kabilesi, sadece geleneksel olarak Kıpçaklar arasında mütalaa edilmektedir. Bu kabileye mensup olan ve Kıpçak topraklarında meskun bulunan Başkurtlar XVII-XIX. Yüzyılda Kıpçaklar'la öylesine karışmışlardır ki, onlardan ayırt edilemez haldedirler. Aynı zamanda Cete-Uru kabilesi tarihî ve etnik yönden Deşt-i Kıpçak boylarıyla yakın ilişki içindedir. Kıpçaklar kendileri uzun bir süre boyunca bu kabileyi Başkurt değil, bir Kazak kabilesi olarak görmekteydiler. Bununla birlikte XIX. Yüzyılda, Taşlı köyü merkez olmak üzere, karma bir Tatar-Başkurt Cete-Uru kantonu vardı. Nogay

29 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 55.
30 Lossiyevsky M. V. *Bılo Başkirii i başkir,* s.18-20.
31 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 24.

egemenliği zamanında veya daha eski bir dönemde, yedi Başkurt kabilesinin oluşturduğu *Yete-Uru* adında bir birliğin varlığına dair rivayet Güney Başkurdistan'da oldukça yaygındır. Değişik kaynaklar Cete-Uru birliği içine değişik boyları dahil etmektedir; kabilenin adında büyülü yedi sayısının olması sebebiyle, mutlaka yedi (genellikle güneydoğu bölgesinden) kabilenin adı zikredilmektedir. Eski rivayet, P. Nebolsin tarafından da aktarılmıştır; fakat kendisi, Cete-Uru birliğine, Tamyanlılar dışında, sadece Kıpçak kabilelerini almaktadır.[32] Tarihî içerikli folklor verilerine göre (Babsak ile Kusyak destanı) XIV-XV. Yüzyılda Güney Başkurdistan'da (öncelikle Bürzen, Üsergen, Tamyan ve Tangaur boylarından oluşan) bir birlik gerçekten de mevcut olmuş, fakat 'Cete-Uru' adını sonradan almıştır. Halk muhayyelesi, kendi tarihinin "kahramanlık" dönemi ile alışık olduğu etnonimler arasında bağlantı kurmuş, bunlara tamamen yeni, tarihî hikayeye uygun bir anlam kazandırmıştır. Gerçekte ise, 'Cete-Uru' etnoniminin (bu arada Başkurt zemininde de) etnik bir anlamı vardır. Cete-Uru, Yedi-Urug veya Jeti-Uruk kabileleri, Kırgızlar'ın Sarıbagış boyu,[33] Türkmenler'in Salor,[34] Küçük Cüz Kazakları[35] arasında da var. Benzer adı taşıyan boy-kabile oluşumları diğer halklar arasında da görülmektedir.

Başkurt Cete-Uru kabilesi etnik yönden, Kazaklar'ın Küçük Cüz'üne bağlı 'Jetıru' kabilesiyle bağlantılıdır. P. Nebolsin, "Tobol havzasında göçebelik yapan Kırgızlar'ın" bir rivayetini aktarmıştır: "Cidi-Ru Başkurtlar'ı... eski dönemlerde Sibirya'dan gelerek Uralları geçen bir Kıpçak kabilesine bağlı birkaç Kırgız ailesinin torunlarıdır"; "bunlar, Başkurtlar'la akraba oldular".[36] Cete-Uru Başkurtlar'ının ataları, Başkurdistan'a daha yakın olan bölgelerden de gelebilirdiler; Cetı-Ru Kazaklar'ı, Radlov'un anlattığına göre, daha XIX. Yüzyılda, "Orenburg ve Uralsk yakınlarında", diğer bir deyişle kabilenin günümüzdeki topraklarına komşu bölgelerde göçebelik yapmaktaydılar.[37] Böylece, 'Babsak ile Kusay' destanı döneminde yedi veya birkaç boy ile Başkurdistan'ın güneyine yerleşmiş olan ve Kıpçaklar'la sıkı bir yakınlığı bulunan küçük Cete-Uru kabilesinin ka-

32 Nebolsin P., *O başkirax*, s. 3.
33 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 37.
34 Vinnikev, *Rodo-plemennoy*, s. 27.
35 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 81.
36 Nebolsin., *O başkirax*, s. 17.
37 Radlov, *Etnografiçeskiy abzor*, s. 23.

rışmış olduğuna dair bir görüş, Başkurtlar'ın bilincinde iz bırakmış ve bazı araştırmalara da yansımıştır.

XVII-XIX. Yüzyılda Kıpçaklar toplu olarak veya küçük gruplar halinde, kuzeyde Belı nehrinin yukarı boylarından başlayarak güneyde Sakmara nehrinin orta boylarına kadar uzanan geniş bölgede (harita 2) yaşamaktaydılar. Batıda ise, Kıpçak obaları, Dema, Büyük ve Küçük Uran, Tok, İrgiz ve Kamelik nehirlerinin vadilerine yayılmış durumdaydı. Güney Urallarda Kıpçak kabileleri üç grup oluşturmaktaydı. Kuzey grubuna mensup olan Karagay ve Gerey kabileleri, dağlık orman bölgesinde yaşamaktaydılar ve Kıpçaklar'ın ana kütlesinden belli bir oranda kopmuş durumdaydılar. Belı nehrinin her iki sahilinde, nehrin enlem yönünde aktığı bölgede ve Nuguş nehrinin aşağı boylarında ise, Merkez grubunu oluşturan Suun, Buşman ve Sankem kabileleri yerleşmişti. Temelini Kara-Kıpçaklar'ın oluşturduğu, ayrıca Sarış, Ak-Kıpçak ve Cete-Uru kabilelerinin de dahil olduğu Güney grubu, Büyük İk nehri havzasını ve buraya komşu olan topraklarda meskundu.

Kıpçaklar, XVII. Yüzyılda daha geniş topraklara sahiptiler. Kıpçak obaları, henüz XIX. Yüzyıl başlarında kuzeybatı Başkurdistan'da Belı ve Kama nehirlerinin sol sahillerinden başlayarak, Kama'nın Menzeli nehrine karıştığı mıntıkaya kadar olan bölgelerde görülmekteydiler. XVIII. Yüzyıl kaynakları, Kazan yolu sınırları içinde "İk ve Sün nehirleri boyunca" bir "Kıpçak" veya "Sarış-Kıpçak" nahiyesinin olduğunu kayıtlara geçirmiştir.[38] Başkurdistan'ın batısında bir yerlerde, bir Kara-Kıpçak kabilesi olan Saykan kabilesi bulunuyordu; bu kabile beylerinden birisi Kazan'da yaşamış ve burada ölmüştü.[39] Kıpçaklar'ın batı Başkurdistan'da bıraktıkları izler, Kıpçak göçleri dönemiyle bağlantılıdır; bu göçlerin Başkurdistan tarihi açısından önemi aşağıda değerlendirilecektir.

Kıpçaklar'ın başlıca tamgalarının (tablo 10) "iki çizgi", "kapı" ve "yaba" (no. 1, 2, 3) olduğu görülmektedir. Kayıtlara geçirilen 400 tamga arasında, bu üç tamganın varyasyonları 330 adet olup, 1 no'lu tamganın 140, 2 no'lu tamganın 103, 3 no'lu tamganın ise 87 varyasyonu tespit edilmiştir. Kuzey (orman bölgesi) Kıpçak kabileleri (Karagay ve Gerey) arasında 2 no'lu tamga hakim durumdadır. Merkez gruba bağlı kabileler (Sankem, Suun, Buşman) arasında ise 2 ve 3

38 MİB, 1936, s. 136.
39 BŞ, s. 104.

no'lu tamgaların dağılımı eşit olmakla beraber, 2 no'lu tamga esastır. 3 no'lu tamga yalnızca Ak-Kıpçak kabilesine aittir. Bu durum Sokolov tarafından kayıtlara henüz geçirilmiştir .[40] Şunu da ekleyelim ki, Kara-Kıpçaklar bünyesinde yer aldığı tespit edilen ve 'Türkmen' etnik adını taşıyan çok sayıda kabile şubesinin tamgaları da 3 no'lu tamganın varyasyonlarıdır. "Yaba" tamgası, esasen Ak-Kıpçaklar'a ait olmakla beraber, Kıpçak boyları arasında güneyden kuzeye doğru (onların Türkmen-Başkurtlar'la karışmalarına paralel olarak) yayılmıştır.

Kara-Kıpçaklar (Sarış kabilesi dahil) arasında 3 no'lu tamga hakim durumdadır. Kara-Kıpçak tamgası, söz konusu kabile sınırlarının dışında – tüm kuzey ve batı Başkurdistan'da – geniş biçimde yayılmıştır. Bu tip tamgalar Tatarlar'ın bir etnografik grubu olan Tepterler için de geçerli bir özelliktir. Bu veriler, Kara-Kıpçaklar'ın ve Sarış-Kıpçaklar'ın İk nehriyle Sün nehri sahillerinde eskiden yayılmış olduklarına ilişkin kaynak bilgileriyle de tamı tamına örtüşmektedir.

Kıpçak kabileleri arasında yaklaşık 240 şube adı kayıtlara geçirilmiştir. Dağılımları şu şekildedir: Patronimik adlar- 71, totemistik adlar 30, etnik ve boy-kabile adları- 81, diğer varlıklarla ilgili adlar- 30'dan fazla. Etnik adlar: Kazak (4), Kalmık (7), Tatar (4), Mişer, Nogay (2), Çeremis, Çuvaş (2); boy-kabile kökenli adlar: Ayı, Bulekey, Bayulı (2), İmes (3), Sankem (3), Sarış, Suun (4), Hupa (2), Tuma, Taz (2), Tangaur (2), Tangor (3), Türkmen (9), Yurmatı (4), Tau (4), Kara veya Karıy, Yumran(4), Kurpes, Duvan, Karagay (2), Sinren, Mopaş, Kıpçak (4) ve Bürzen. Bu liste, Kıpçak kabilelerin kendi aralarında ve diğer Başkurt boylarıyla, keza komşu ve muhaceret yoluyla gelen etnik oluşumlarla önemli ölçüde karışmış olduklarına tanıklık etmektedir. Kıpçak etnonimleri ile onların çok uzağında (örneğin kuzey bölgelerinde) bulunan Başkurt boy-kabile oluşumlarının etnonimleri (Taz, Bulekey-Kudey, Duvan, Yumran ve Kurpes-Tabın, Sinren) arasındaki paralellikler önemli ölçüde ilgi çekmektedir.

XVIII. Yüzyıla ait çelişkili verilere dayanarak, Kıpçak nüfusun sayısını belirlemek imkansızdır. Fakat Rıçkov'un verdiği bilgilere göre[41] güneydoğu Başkurdistan'da Kıpçaklar en büyük boy-kabile oluşumuydu.

* * *

40 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 55.
41 Rıçkov, İstoriya orenburgskaya, s. 65-66.

Sonuç olarak bazı ortak hususların formüle edilmesi yararlı olacaktır:

1. Güneydoğu Başkurtlar'ının etnik karışıklığına ve kabile yapısının karmaşıklığına rağmen; tamgaların boylara (Üsergen, Tangaur, Bürzen) veya kabile gruplarına (Kıpçak) göre ortak oluşu, net biçimde izlenebilmektedir. Bazı istisnalar (Yurmatı, Tamyan) genel eğilimi ihlal etmemektedir. Güneydoğu Başkurt boy ve kabile gruplarında görülen tamgaların aynı oluşu, kabilelerin karışması veya entegrasyonu ile açıklanamaz. Bu noktada, etnik tarih araştırmalarında dikkate alınması gereken bir olguyla karşılaşmaktayız. Türk göçebelerin, devamlılık ve soy şeceresi bağlarına dayalı, çok kademeli ve değişken boy-kabile yapısı, boy-kabile yaşamının birçok unsurlarının (öncelikle de etnonimlerin ve tamgaların) Eski ve Orta Çağlardan sonraki dönemlere aktarılabilmesini sağlayan kendine özgü bir mekanizmaydı.

2. Güneydoğu Başkurtlar'ının kendi aralarında ve diğer Başkurt boylarıyla karışma oranı fevkalade yüksektir. Güneydoğuda etnonimlerin iç içe geçmiş olması, keza kabile şubelerinin köken itibariyle kuzeydoğu (Kudey, Duvan, Katay) veya batı (Yurmi, Taz, Baylar) etnonimleriyle bağlantılı adları buna işaret etmektedir.

3. Güneydoğu boyları XVII-XIX. Yüzyılda diğer halklarla; Urallarda, Ural-ötesinde ve İk nehri havzasında- Nogay, Kazak, Karakalpak, Kalmık ve Tatarlar'la; Dema nehri havzasında, Orenburg ve Saratov bozkırlarında- Tatar, Mişer, Tepter, Çuvaş ve Mari'lerle karıştılar.

YURMATI BOYUNUN KÖKENLERİ VE YERLEŞİMİNE DAİR

Yerleşim Tarihi

Yurmatı boyunun yerleşim tarihini (harita 3) XIII-XIV. Yüzyıldan itibaren izlemek mümkündür. Bu dönemde Yurmatılar, günümüzdeki toraklarının batısında, "Zay ve Şeşma" nehirlerinin yukarı boyları arasındaki bölgede (Bugulma platosunun ormanlarla kaplı dağlık kesimlerinde) göçebelik yapmaktaydılar.

Tarihî rivayetler, Yurmatı topraklarını biraz daha batıda, "Volga ve Simbirsk taraflarında" göstermektedir[42]. XIV. Yüzyıl sonlarında, Timur ile Toktamış arasındaki sürtüşmeden kaynaklanan "büyük felaketlerle" bağlantılı olarak, Yurmatılar, "Asil Yurmatılar'dan birisinin oğlu Şagali Bey önderliğinde Zay ve Şeşma nehirlerini geçtiler ve "Büyük nehrin ötesine"[43], yani Kama'nın sağ sahillerine taşındılar.[44] Bu göç olayının başlangıcı, 1391 yılı olaylarına bağlanmaktadır; bu dönemde düşman orduların ikisi de, önüne çıkan her şeyi yok ederek, güney Başkurdistan topraklarından geçip gittiler ve Haziran ayında Kundurça nehri kıyılarında – Yurmatı obalarının hemen yanı başında – kanlı bir savaşa tutuştular. O dönemde sadece Yurmatılar değil, yıkımdan ve yağmadan kurtulabilen tüm diğer boylar da, kendi topraklarını bırakarak, kuzeye ve kuzeydoğuya çekildiler.[45] Yeni topraklarda Yurmatılar bir süre Çernaya (*Kara Yılğa*) nehri sahillerinde göçebelik yaptılar, daha sonra ise Şadlık nehri vadisine taşındılar. Hicri 811 (1408-1409)[46] yılında Yurmatı boyu veya onun bir kısmı, henüz Kama boylarında ikamet etmekteydi. Sadece Tuhal Şagali'nin ölümü sonrasında, "Derviş lakablı Gali Şeyeh", "büyük bey" seçildiğinde, Yurmatılar yeniden "atalarının Zay ve Şeşma nehirleri sahillerindeki yurtlarına" döndüler.[47]

Yurmatı boyunun bundan sonraki tarihi, Nogaylar'la yakından bağlantılıdır. Nogay ordasının yükselişe geçmesiyle, Yurmatılar Nogay murzaların [mirza] egemenliğine girdiler. Salname yazarının anlattığına göre, kadim Yurmatı topraklarında "kalabalık Nogaylar göçebelik yapmaya başladılar." Yurmatılar'ın ana kitlesi, eski yurtlarını ebediyen terk ettiler ve güneydoğu yönünde hareket ederek, "Sakmara, Yaik ve Belaya (Belı)" nehirlerine diğer bir deyişle, günümüzde meskun oldukları topraklara ulaştılar.

---

42 Polevıe zapiski, 1953, s. 7.

43 Alıntı yapılan şecerenin orijinal metninde "Büyük nehir" ibaresi "Oluğ İdel' olarak okunabilmektedir (BŞ, s. 27). Ak-İtil, yani Belı nehrinden farklı olarak, Volga veya Kama nehirleri Türkçe kaynaklarda böyle adlandırılmaktadır.

44 BŞ, s. 31.

45 OİB, 1956, s. 51-52.

46 Burada ve ileride, hicri tarihlerin yeni tarihe dönüştürülmesi, 'İ. Orbeli'nin 'Senkronik Tablolar....'ı doğrultusunda yapılmıştır.

47 BŞ, s. 32.

Yurmatılar'ın doğu yönünde hareketleri ani bir şey değildi; çünkü uzun süre Nogaylar'la yan yana göçebelik yaparak, onlarla kaynaşmışlardı. Salname yazarının anlattığına göre, babası Gali Şeyeh'in ölümünden sonra "büyük bey" olan Çaçli Derviş, biricik kızını bir Nogay'a verdi ve bu evlilikten olan iki torununu (Burnak ve Yadgar) yetiştirdi. Yurmatılar'la Nogaylar arasında yapılan nikahlar, Burnak'ın ve diğer kabile önderlerinin Nogay kökenli oluşu başka kaynaklara da yansımıştır. Dolayısıyla, Yurmatı boyunun XV. Yüzyıl başlarında güneydoğuya hareketi, onun etnik bünyesinde bazı değişiklikleri de beraberinde getirmişti; yani Yurmatı ortamına Nogay (Kıpçak) etnik unsuru karışmıştı. Sadece Nogay-Yurmatı kabilesinin değil, muhtemelen Karmış kabilesinin adı da bu dönemle yakından bağlantılıdır. 'Karmış' adı, Lakay Kırgız ve Kazak etnonimleri arasında görülmektedir. Kökenlerini Karmış'a bağlayan Lakaylar, onu Cengiz-han'ın kardeşi olarak kabul etmektedirler. 'Karmış' etnik adının geç dönemde ortaya çıkmasına dair görüş doğruysa[48], bu durumda söz konusu adın Başkurt ortamına taşınması, yalnızca Nogaylar tarafından ve XIV-XV. Yüzyılda gerçekleştirilebilirdi.

Yurmatılar XIV-XV. Yüzyılda eski yurtlarını terk ettiler. Yurmatılar'ın kadim yurdunun hemen yanı başında, İk nehrinin orta akımlarında, XVII-XIX. Yüzyılda *Yurmi* boyuna bağlı Başkurtlar oturmaktaydılar. Bu grubu, toprak sınırlandırma komisyonu belgelerinde bulan Rudenko, onu yanlış olarak *Yür-min* (Yurmin toprak payı) olarak adlandırmış ve Min boyuna mensup göstermiştir.[49] Vakıa burası XVIII. Yüzyıl'a ait bazı kaynaklarda "yermi" adında müstakil bir nahiye olarak geçmektedir.[50] Gerçekten de Yurmi grubu, etnonimlerine, rivayetlerine ve tamgalarına bakıldığında, bir zamanlar Yurmatı boyunun bir kısmı veya ona akraba bir oluşum imiş. Urallarda Yurmatılar arasında yaygın olan Yurmi-han rivayeti, bu durumu gayet iyi anlatmaktadır: Bir av sırasında, hanın tek oğlunun avlamak istediği kuğu, güzel kıza dönüşür. Genç, bu kızla evlenir ve onların torunları Yurmatı boyunu oluşturur[51]. Yurmi ve Yurmatı etnik adları arasındaki ilişki bu rivayette gayet net olarak izlenmektedir. Yurmatı ve Yurmiler'in etnogenetik ilişkisi, Yurmatı ve Yurmiler'in bir süre önce bulunan ortak şeceresiyle kesin bir biçimde ka-

48 Karmışyeva, *Uzbeki-Lokaytsı*, s. 14-32.
49 Rudenko, *Başkirı,* s. 55.
50 İgnatyev, *Pamyatniki doistoriçeskix*, s. 146.
51 1953 yılına ait saha kayıtları, s. 253.

nıtlanmaktadır. Bu şecerede, Yurmi-bey (bu adın aynı metindeki bir diğer yazılış şekli Yurma-Halar-bey'dir) Yurmatı-bey'in oğlu olarak gösterilmektedir[52].

XIV. Yüzyıl sonlarında Yurmi boyu da, tarihi olayların etkisi altında, güney yönünde ilerleyerek, İk nehri vadisine gelmiştir (harita 3). Bunlar burada kaldıkları için, Urallara giden Yurmatılar'la bağlantılarını zaman içinde kaybetmişler. Yurmatılar, kısa zamanda, İk boylarının kuzey ve kuzeydoğu yönlerindeki genel hareket dalgasına kapılmış ve buralarda Tanıp nehrinin yukarı ve Tüy nehrinin orta akımlarına ulaşmışlar[53].

Yurmi grupları, Yurmatılar ve diğer boylarla bir arada Güney Urallara da gelmişler. Örneğin Tangaur boyu bünyesinde Yurmi adında bir kabile şubesi olduğu kayıtlara geçmiştir.

Yurmatılar, Belı nehrine vardıktan sonra, sağ sahile geçerek, göçebeler için pek de uygun olmayan, fakat dönemin tehlikeli ve istikrarsız ortamından uzak bir bölgeye yerleştiler. Yurmatı topraklarının sınırları uzun süre belirlenemedi. Soğuk kış aylarında, Nogaylar'ın ve onlara bağlı diğer göçebelerin daimi saldırı tehlikesi altında sürülerini Belı nehrinin sol sahiline geçiriyorlardı

Belı nehrinin sağ sahili, XVI. Yüzyıl ortalarına kadar Yurmatılar'ın topraklarının ana kısmını oluşturmaktaydı. Buralarda Yurmatı obaları ve avlanma yerleri, özellikle kuzey yönünde, günümüzdeki topraklarının çok ötesine – İlim ve hatta İnzer nehirlerinin yukarı akımlarına kadar – uzanmaktaydı. Yaylalara çıkmak, kürk hayvanları avlamak, keza gelin almak için Başkurdistan'ın kuzeyindeki Ürüzen bölgesine kadar gidiyorlardı. Bazı Yurmatı grupları buralarda kalıcı oldular. Örneğin Ahun köyü Başkurtlar'ının bir kısmı kendilerini Yurmatılar'ın torunları olarak görmekteler. Bunlar arasında anlatılan bir rivayetde "Ahun köyünün ilk sakinleri Yurmatı'lardır"[54] denilmektedir. Halk rivayetlerinin gerçekliğini XVIII. Yüzyıl kaynakları da teyit etmektedir. Rıçkov'un anlattığına göre, XVIII. Yüzyıl ortalarında kuzeydoğu Başkurdistan'da bir "yeirli" (yani Yurmatı) "tüb"ü vardı.[55]

52 SSCB BA BŞ ETDE el yazma eserler fonu. Yurmatı ve Yurmi boylarının şeceresi.

53 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, dosya 21, s. 138.

54 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 11, dosya 6, s. 139.

55 Rıçkov, *Vvedeniye k Astarhanskoy*, s. 67.

XVI. Yüzyılda (şecereye göre, hicri 953 veya 1546-1547 yıllarında) Murzalar "sayısız Nogay gruplarına önderlik ederek" Başkurdistan'ı terk ettiler ve "Kuban'a göçtüler"[56]. Belı nehrinin sol sahilindeki topraklarda nüfus azaldı ve salname yazarının ifadesine göre, "unutulmuş durumdaydı".[57] Bu tarihten itibaren Yurmatılar'ın Başkurdistan'ın kuzeyine ve kuzeydoğusuna göçü durdu. Daha önce dağlara ve ormanlara sıkıştırılmış olan Başkurtlar, yeniden batıya doğru hareket etmeye başladılar. Belı nehrinin sol sahilindeki geniş topraklar Yurmatılar tarafından işgal edildi. Eski topraklara yeniden yerleşme süreci, Başkurt boylarının gönüllü olarak Rusya devletiyle birleşmesi ve bu topraklara – pay mülkiyetine dayalı olarak – sahip olma konusunda Çar hükümetinden beratlar aldıkları döneme rastladı. Belı nehri sahillerindeki Yurmatı toprakları, almış oldukları beratlar doğrultusunda, Urşak nehrine kadar uzanmaktaydı.

XVI-XVIII. Yüzyıllar, Yurmatılar'ın günümüzdeki dağılım haritasının yavaş yavaş oluşmaya başladığı dönemdir. Bozkırda göçler, XVI. Yüzyılda esasen kışlama yerlerine gidiş olarak gerçekleştirilmekteydi. Daha sonra Yurmatılar'ın Belı nehrinin sol sahiline taşınma süreci hız kazanarak, XVII. Yüzyıl sonlarıyla XVIII. Yüzyıl başlarında en yoğun dönemini yaşadı ve bu yüzyılın ortalarında süreç tamamlandı. Rus (ve Rus olmayan) ahalinin Başkurdistan'a gelmeye başlaması, Başkurt topraklarının istimlakini gerektiren şehir, kale ve fabrikaların kurulması, Başkurtlar'ın toprak üzerindeki pay mülkiyetinin kaldırılmasına dair söylentiler vb... bütün bunlar, Yurmatılar'ın sol sahil topraklarını yerleşme sürecinin hızlanmasına yol açtı.

Yeni göçler, boyun zaten bozulmuş olan kabile yapısının tamamen çökmesine sebep oldu. Yalnız Makar (veya Karmış) kabilesi ta-

56 XVI. Yüzyılda Nogay feodallerin Rus Devleti'ne yönelik politikaları farklıydı. Nogaylar'ın bir kısmı, Mirza İsmail önderliğinde, Moskova'yla ittifak kurdu ve biçimsel olarak onun egemenliği altına girdi. Nogaylar'ın, İsmail'in kardeşi Mirza Yusuf'a bağlı olan diğer bir kısmı, buna karşı çıktılar. Başkurdistan'a hakim olan Nogaylar da Moskova egemenliğine karşıydılar. Moskova devletinin Doğu politikaları, Nogay feodallerin birçok imtiyazları ve genel olarak onların Başkurdistan'daki durumu açısından tehdit oluşturmaktaydı. Bu yüzden Rusya'nın kendi doğu sınır bölgelerindeki politikalarının aktifleşmesi, Nogay aristokrasisinin endişelenmesine ve tedirgin olmasına, daha sonra ise Nogaylar'ın bir kısmının güneye – Kuzey Kafkaslar, Kuban gibi diğer bölgelere – göç etmelerine sebep oldu.

57 BŞ, s. 33.

mamen sağ sahilde kalarak, nisbeten topluca yaşama imkanını muhafaza edebildi. Diğer kabilelerden Taltim, Tatigaç, Yurmatı, Mişer-Yurmatı ve Nogay-Yurmatı kısmen sol sahilde kaldı, kısmen de sağ sahile taşındı.[58]

Etnik Tarih

Yurmatı boyunun kökeni ve etnik tarihi, Başkurt-Madyar problemi bağlamında araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Bu problemin ortaya çıkışı ve gelişimi, yukarıda sözü edilen Orta Çağ Arap-Fars ve Batı Avrupa kaynaklarının verdikleri çelişkili bilgilerin yanı sıra, önemli ölçüde Başkurtlar'ın ve eski Macarlar'ın boy-kabile etnonimleri arasında görülen paralelliklerden kaynaklanmaktadır. Konstantinos Prophirogennetos, vatan edinme döneminde (IX-X. Yüzyıl) yedi Macar boyu arasında *Germatov* boyunun adını zikretmektedir. Bu etnonimin izleri çağdaş Macaristan'da "çok sayıda yerleşim biriminin adında" muhafaza edilmektedir.[59] Birçok araştırmacı, Yurmatı boyunun (eski Macarca; Gyarmot, Gyormot, Gyurmot, Gyermat) köken itibariyle bir Ugor boyu olduğunu; daha doğrusu Yurmatılar'ın atalarının eski Macarlar olup, Orta Çağlarda (XIII-XIV. Yüzyıl) Türkleştiğini düşünmektedir.[60] Son yıllarda bu etnonimin ve onun taşıyıcılarının kökenlerine ilişkin yeni görüşler ortaya atılmıştır. V. F. Gening'e göre, Yurmatı (ve de Yurmi) etnoniminin temelinde Samodiy kökenli *Yur* kökü vardır.[61] Hem etnonimin hem de bizzat Yurmatılar'ın Sarmat-Alan kökenli olduğuna dair bir görüş de ifade edilmiştir.[62] Biz, 1962 yılında T. M. Garipov'la beraber yazdığımız bir makalede[63] Yurmatı etnik adının "Ugor dillerinden" alınmış olabileceğini kabul etmekle beraber, boyun kendisinin Türk kökenli oluşundan kuşku duymadığımızı ifade etmiştik. 'Hungaria Major' fikrine ilgileri son dönemlerde dikkat çekici biçimde artmış olan Macar dilbilimciler, Yurmatı etnoniminin etimolojisini Türk kökenine bağlamakla beraber, bu yöndeki araştırmaların tamamlanmamış oldu-

58 Age., s. 34.
59 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 8.
60 Molnar, *Problemı etnogeneza*, s. 115.
61 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 73-75.
62 Gordeyev F. İ. *O poyezdnix sarmatskix*, s. 165; aynı yazar: *Şto takoy "bosıy volk?"*, s. 11.
63 Garipov; Kuzeyev. *Başkiro-Madyarskaya problema*, s. 341.

ğunu düşünmektedirler.[64] Daha kesin bir sonuca ulaşan Nemeth, Yurmatı etnonimi için "Çuvaş damgası taşıyan bir Türk dilinden kaynaklanmaktadır, bizim eski Türkler'den alınmış olan tüm diğer kelimelerimiz de bu kaynaktan gelmektedir", diye yazmaktadır.[65] Bunun gayet önemli bir kanaat olduğunu biraz sonra göreceğiz.

Şimdi Yurmatı boyunun etnik mensubiyeti konusunun çözümüne tarihî etnografya verileri ışığında yaklaşmayı deneyelim.

Mirasov, bize ulaşan tüm Yurmatı şecerelerinde[66] boyun şeceresi ve eski tarihini sürekli olarak Türk dünyasına bağlanmaktadır. Şecerelerden bir tanesi, Kitab-ı Mukaddes'e göre, bütün Türkler'in atası Yafes'e ve onun oğlu Türk'e dayandırılmaktadır; akabinde ise Tütek, İlje, Baktı, Kiyek, İltezer, İlbarıs, Yulbarıs, Akeget, Sulun, Derbaş, Hamat, Amat ve en sonda da Yurmatı adları geçmektedir. Diğer bir şecerede ise, Yurmatı Bey, Bürzen'in öz kardeşi olarak gösterilmiştir.[67] Elbette kendi başına şecereler bir şey kanıtlamazlar. Fakat şunu hatırlatmamızda yarar vardır: Yurmatılar'ı Türkleşmiş Ugorlar olarak gören tüm araştırmacılar, onların Türkleşme tarihini XIII-XIV. Yüzyıla, bazen de XV. Yüzyıla irca etmektedirler. Ancak, Madyarlar'ın rahip Julien'le görüşmesi XIII. Yüzyılda gerçekleşmiş ve rahip kendi hemşehrileriyle Macarca konuşmuştu.[68] Dolayısıyla onların torunlarının kendi dillerini ve özellikle de eski etnik kimliklerini tamamen unutabilmeleri için en az iki yüzyıl geçmesi gerekirdi. Oysa Yurmatılar'ın, ilk redaksiyonu XVI. Yüzyılda yazılan en eski şeceresinde,[69] anlatımın XIII-XIV. Yüzyıldan itibaren başlatılmasına rağmen, Yurmatılar'ın Ugor (eski Madyar) veya umumiyetle Türk olmayan herhangi bir etnik bağlantısına dair hiçbir ima görülmemektedir. Aksine, Yurmatı şecerelerindeki kadim ataların adları eski Türk rivayet ve mitolojisindeki adların aynısıdır[70] veya Orta İtil boyundaki tarihî kişiliklerin adlarını yansıtmaktadır. Örneğin Zay ve Şeşma nehirleri civarında Yurmatılar, "Amat ve Samat hanların"[71], keza XVII. Yüzyıla ait

64 Ligeti, *A Magyar nep*, s. 234.
65 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 19.
66 BŞ, s. 27-29, 173-174; Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 4-5.
67 BŞ, s. 174.
68 İA, 1949, s. 81.
69 BŞ, s. 177-178.
70 Krş. BŞ, 27-29; Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey,* s. 76; Kononov, *Rodoslavnaya türkmen*, s. 39-40.
71 BŞ, s. 31.

"Defter-i Cingizname" kitabında da anılan XIV. Yüzyıl "göçebe hanlarının" yönetimi altında bulunmaktaydılar.[72]

Yerel tarihî rivayetleri inceleyen ilk araştırmacılardan Nazarov, XIX. Yüzyıl sonlarında, Başkurt şecerelerindeki bazı adların köken itibariyle Bolgar onomastiğine dayandığı yönünde bir kanaat ifade etti.[73] Bu gözlem, Yurmatılar için kuvvetle muhtemeldir ve özel olarak incelenmeğe değer. (bkz. örneğin, Yurmatı şeceresinde İlbarıs, Yulbarıs, Derbaş isimleri ve İbn Fadlan'da Baras veya Bars gibi Bolgar adları; Bolgar epigrafi anıtlarında Darvaş adı; Kama boylarında ve Başkurdistan'da Derbişevo, Derbeşka toponimleri). Bu bağlamda, Yurmatılar'ın XIII-XIV. Yüzyılda Bolgar topraklarının güneydoğu sınırlarında meskun oldukları konusunda yukarıda yapılmış olan tespit, özel bir önem arz etmektedir.

Yurmatılar'ın Bolgarlar'la olan ilişkilerinin incelenmesi bakımından Yurmatı boyu ile Yurmi boyu arasındaki etnik akrabalık beklenmedik bir rol oynayabilir. Yurmi etnonimi (*Yermi* biçiminde) Tuna Bulgarları'nın "eski boylarının" adları arasında geçmektedir; Slav-Bulgar adları listesine göre, "Yermi kabilesinden... Gastun adında birisi 2 yıl naiplik yaptı".[74] Bizim için önem arz eden başka bir kaynak daha var. Bu, Tuna Bulgarları'nın eski başkenti Pliski yakınlarında yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen IX. Yüzyıla ait bir kolon üzerindeki yazıdır.[75] Eski Yunancayla yazılan kitabe metninde, şerefine anıt kolon dikilen kişinin kabile mensubiyetini ifade eden dördüncü sözcük *Yermiaris* olarak okunmaktadır. Kazıları gerçekleştiren F. İ. Uspensky tarafından daha o dönemde, bu ad, Slav-Bulgar adlar listesindeki *Yermi* ile karşılaştırılmış, bunların "tamamen örtüştüğü" ve bunun, "kökleri Bulgar tarihinin derinliklerine inen" 5 boydan birisinin adı olduğu tespit edilmiştir.[76] Bu tarihin "derinlikleri" Büyük Bulgarlar tarihinin akıp gittiği Azak civarına dayanabilir. Büyük Bulgar boylarından Yermi'nin sadece Tuna bölgesinde değil, İtil-Kama civarında da berhayat olduğunu düşünmek için argümanlarımız vardır. Bunun kanıtları, Başkurt boy-kabile etnonimi (Yurmi boyu) dışında, aynı kökü haiz olan Çuvaş pagan adları ara-

72 Usmanov, *Tatarskiye istoriçeskiye istoçniki*, s. 113.
73 Nazarov, *K etnografii başkir*, s. 7.
74 Kunik A. *O rodsve hagano-bulgar*, s. 128.
75 Uspensky, *Nadpisi starobolgarskiye*, s. 192.
76 Age., s. 215.

sında da bulunabilir: Yurmekey, Yurmet. V. K. Magnitsky'nin Yurmekey adını "tavraş"lar, yani Çuvaşlar'ın pagan kabile soyadları arasında göstermesi de gayet ilginçtir.[77]

Görüldüğü gibi ilginç bir benzerlik zinciri vardır: Büyük Bolgar ve Tuna Bolgarları arasındaki *Yermi* boyu, Çuvaşlar'da görülen (kabile kaynaklı) *Yurmekey* soyadı ve Başkurt boy etnonimi *Yurmi*. Bu gözlemler, erken Orta Çağ döneminde Yurmatılar'ın etnik mensubiyetine dair araştırmalara yeni bir yön kazandırmaktadır; bu yönün, toponimi, halk edebiyatı, keza bazı kültür olaylarının karşılaştırmalı verileriyle ikmal edilebilmesi mümkündür. Yurmatılar'ın atalarının eski İtil Bolgarları'yla kadim dönemdeki etnik temasları, ayrıca Urallardaki Yurmatı topraklarında görülen oronim ve hidronim verileriyle de teyit edilmektedir. Dağ adları, Tura-Tau (Tanrı Dağı veya Tapınak Dağı) ve Karman-Tau (Müstahkem Dağ); nehir adları, Esem (sim; Çuvaşlar'ın kadim bir içeceği), Uran (çukur, nehir vadisi); Başkurt-Tatarca aynı sözcük *üzen* biçimindedir)... bunların etimolojik açıklamaları, bir zamanlar N. İ. Aşmarin'in de göstermiş olduğu gibi, Bolgar ve Çuvaş dilleri bünyesinde şeffaf biçimde açıklanmaktadır.[78] Güneydoğu Başkurtlar'ının arkaik halk edebiyatı örneklerinin (örneğin 'Ay Uralım, Uralım') Bolgar halk edebiyatında beklenmedik ve şaşırtıcı benzerlerini bulmak mümkündür.[79] Başkurt, Çuvaş ve Tatarlar'ın eski kültür katmanlarında görülen geniş bir ortak alan konusunda daha önce, halk sanatları ve desenlere dayanarak açıklamış olduğumuz kanaatler,[80] bu bağlamda yeni bir biçim kazanmaktadır. Başkurt ve Tatarlar'ın resim sanatında görülen bir dizi benzer unsur, bunların ortak Bolgar temeli dikkate alındığında doğrudan açıklanabilmektedir. Bunu bir örnekle gösterelim. A. P. Smirnov, yonca biçiminde güzel bir desenle süslenen gümüş muskayı (*kaptorga*) "spesifik Bolgar" ürünü olarak kabul etmektedir.[81] Kazan Tatarları, bu tip desenleri Bolgarlar'dan miras almışlar. Güneydoğu Başkurtlar'ı XIX. Yüzyıla kadar sadece söz konusu deseni değil, resim yapısı ile beraber muskanın biçimini de muhafaza etmişlerdi. Başkurt asma avcı çantaları (*kaptırğa*), biçim ve baskılı desenleriyle Bol-

77 Magnitsky, *Çuvaşskiye yazıçeskiye imena*, s. 10.
78 Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, s. 51-66.
79 MK, 1960, s. 103.
80 Avijanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Dekorativno-prikladnoye iskusstvo başkir*, s. 242-243.
81 Smirnov A. P. *Voljskiye bulgarı*, s. 122, tobla 4, resim 71.

gar muskasının ince bir kopyası durumundadır.[82] Yonca deseninin kökleri yüzyılların derinliklerine uzanarak, Orta Asya bozkırlarında ve Altay dağlarının eteklerinde kaybolmaktadır; fakat Başkurtlar'a Bolgar dünyasından miras kalmış ve yaygınlaşmıştır. Çuvaşlar arasında yakın benzerleri olan eski Başkurt kadın baş giysilerinin kökenleri için de aynı şey söz konusudur.[83]

Başkurt Yurmatılar ve Yurmiler'le ilgili rivayetlerde de, söz konusu boyların etnik tarihinde Bolgar-Çuvaş motiflerinin varlığını kanıtlayıcı anlatımlar yer almaktadır. Kuzey Başkurdistan'da, Başkurtlar'ın, "Çeremis veya Çuvaş kökenli"[84] Yurmi halkıyla (*Yurmi halkı*) mücadelesine dair bir destan yazıya alınmıştır. Geçmiş dönemlerde dağlı Başkurtlar, Yurmatılar'ı çoğu zaman "Çeremis Başkurtu" (*Sirmeş Başkort*) olarak adlandırmaktaydılar. Çünkü onları köken itibariyle, Volga-Kama bölgesinin farklı bir dil konuşan Fin-Ugor dünyasına ait kabul etmekte, elbette Çuvaşlar'ı da doğal olarak bu dünyanın bir parçası gibi görmekteydiler.

Bununla beraber, eski Grekçe *Gyarmot* adı ile Başkurtça Yurmatı adı arasındaki benzerlik kati olarak tespit edilmiş durumdadır.[85] Bu benzerlikler, eski dönemlerde, ancak Madyar ve Başkurt boyları arasında belli etnik ilişkilerin gerçekten var olması durumunda ortaya çıkabilirdi.. Bu ilişkiler doğrudan veya dolaylı olabilir; ama günümüzde bunu tespit edebilmek imkansızdır. Çünkü bu çerçevede, erken dönem etnik tarihlerinde çok sayıda gri bölgelerin bulunduğu birçok halkın (Başkurt, Çuvaş, Bolgar, Macar) boy-kabile adları karşılaştırmaya tabi tutulmaktadır. Son dönemlerde bu konuyla ilgili malzeme toplama çalışmaları oldukça yoğun biçimde sürdürülmektedir. Örneğin, Yurmatı boyu bünyesindeki Mişerler'in varlığı uzun süre bir muamma olarak kalmıştır. Tatar-Mişerler'in bu boyun içine bir kabile olarak sonradan katılması söz konusu olamaz. Çünkü tarihî rivayetlere ve diğer kaynaklara bakıldığında, Mişer-Yurmatı kabilesinin, Başkurdistan'ın Rusya'yla birleştirilmesi sırasında artık var olduğu görülmektedir.[86] Ayrıca Mişer-Yurmatı tamgalarının genel

82 Avijanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Dekorativno-prikladnoye iskusstvo başkir*, s.195, 198, tablo 31.

83 Şitova, *Narodnaya odejda başkir*, s. 145.

84 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, Dosya 21, s. 138.

85 Krş., pagan döneminin Çuvaş kişi adı Yurmet; Magnitsky, *Çuvaşskiye yazıçeski imena*, s. 96.

86 BŞ, s. 173.

Yurmatı tamgalarından (tablo 1) farklı oluşu, söz konusu kabilenin farklı (Yurmatılar'a bağlı olmayan) kökenleri olduğunu düşündürmektedir. Tolstov, henüz 1929 yılında Mişerler'in Madyar kökenleri ve 'Mişer' etnonimiyle 'Madyar' etnonimi arasındaki akrabalık ilişkileri konusunda bir tez ortaya atmıştı.[87] Bu görüş, antropolojik malzeme zemininde T. A. Torfimova tarafından kabul görmüş; tarihî etnografya araştırmaları bağlamında ise R. G. Muhamedova bu görüşe destek vererek, *Mişer* etnoniminin Orta Çağa ait *Majar* (*Mojar*) etnoniminin tabii gelişimi sonucunda ortaya çıktığını savunmuştu. Bu genel görüşün doğruluk oranının ağır bastığını kabul etmekle birlikte, yeni etimolojik değerlendirmelerin bu konuda bazı ilginç eklemeler yapılmasına ve açıklık getirilmesine imkan verdiğini söyleyebiliriz.

Araştırmacılar, Macarlar'ın vatan edinme döneminde, *Madyar* ailesiyle ilgili olan ve değişik anlamda kullanılan üç sözcük bulunduğunu kaydetmektedirler: *mod'er* – "Madyar ülkesi' anlamında; *mod-'ar* – antroponim olarak (bir önder adı); ve eski Macar kabilelerinden birinin adı olan *med'er* – etnonim olarak.[88] Böylece burada iki kök olduğunu görüyoruz. Bunlar, ülkeyi veya Macarlar'ın tümünü tanımlayan *mod* köküyle, daha sonra adını halkın tümüne vermiş olan büyük boylardan bir tanesini tanımlayan *med* etnoniminin köküdür.[89] Dilbilimcilere göre, karşılıklı ilişki içinde olan *mod' – med'* köklerini Ugor kaynakları inandırıcı biçimde kanıtlanmaktadır. Çünkü benzer kökler tüm Ugor dillerinde görülmektedir.[90] Ugor etnonimlerinin gelişiminin İtil ve Ural boyları arasında nasıl bir seyir izlediği şeklindeki sorunun cevabını, *modyar* ve *medyer* köklerini araştırarak birbirinden ayıran D. Nemeth'in araştırmalarında bulabiliriz. Nemeth'in ifadesine göre, her iki varyantın gelişimi "eski Rusya'da gözlemlenebilir." Eski Macarcada *modyer* biçimindeki *modyar* kökünden *moǯ̇er* (sırasıyla *mojar*, *majar*); *medyer* varyantından ise *meǯ̇er* ve daha sonra da *miǯ̇*(ǯ̇)*er* ve *miǯ̇ar* biçimleri türemiştir.[91]

Bu açıklamalardan bazı sonuçlara varabiliriz. Birincisi, Başkurdistan topraklarında da görülen ve *mojar*, *majar* eküne dayanan toponimler, Mişerler'in etnik tarihi ve bu adın kökeniyle doğrudan bağ-

87 Tolstov*, İtogi i perspektivı*, s. 158.
88 Lotz, *Etymological Connections of magyar* "Hungarian", "For Roman Jacobson", s.679-680.
89 İV, 1971, s. 93.
90 Lotz, *Etymological*, s. 681.
91 Nemeth, *Ungarische*, s. 17-18.

lantılı değildir. Bu kökü içeren toponimlerin, bir kısmı Madyar birliği içine katılmış olan Ugor veya Fin-Ugor kökenli bir halkın eseri olması görüşü daha inandırıcıdır. Geç Orta Çağlarda Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'da yayılmış olan "macar" kökünü haiz toponimlerle Madyar etnonimi arasında bağlantı kurma girişimlerini de kabullenmek zordur. Muhtemelen burada bir etnonim benzerliği ile karşılaşmaktayız ki,[92] Orta Çağ Türk-Moğol dünyasında "macar" kökünü haiz olan çok sayıdaki etnonim, toponim ve antroponimin gerçek anlamlarının ileride açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. İkincisi, etnik adlandırmasında Ugor-Madyar kökünü taşıyan Mişer kabilesi, etnik köken itibariyle, Madyar birliğine bağlı Ugor boylarından birisiyle bağlantılıdır. Üçüncüsü, Mişer-Yurmatı kabilesine bağlı Başkurtlar, *Medyer* boyundan kopan eski bir Macar grubunun uzak torunları olup, sonradan Yurmatı boyuna katılmışlardır. Macarlar'ın Yurmatılar'ın bünyesine katılım tarihini belirlemek zordur; ama tarihî rivayetler ve diğer dolaylı kanıtlara göre, bu olay, nisbeten geç bir dönemde, muhtemelen Yurmatı boyunun Batı topraklarından Urallara muhaceret ettiği dönemin az öncesinde gerçekleşmiştir. Bu durum tarihî açıdan kolaylıkla açıklanabilir. Julien'in henüz XIII. Yüzyılda Macarlar'la İtil boylarında karşılaşmış olduğunu da hatırlarsak, Macar grupların Türk muhitinde asimilasyon sürecinin ancak XIV-XV. Yüzyıla doğru tamamlandığı sonucuna varabiliriz.

Yurmatı boyunun tarihindeki başlıca olaylar; XIII-XIV. Yüzyılda doğu Kama-ötesinin doğusuna, yani İtil Bolgarları'na komşu olarak yerleşmeleri, Büyük Bolgar kabilelerinden Yurmi ile akrabalıkları, Yurmi kabilesinin Azak ve Tuna Bolgarları bünyesinde de varlığı, Yurmatılar'ın yeni Güney Ural topraklarındaki Bolgar oronim ve hidronimleri, maddi ve manevi kültürde görülen paralellikler, keza "Yurmatı" etnoniminin Bolgar-Çuvaş kökenleri... bütün bunlar, Yurmatılar'ın eski Türk kökenli olduğu görüşünü ortaya koymak için bir zemin oluşturmaktadır. Başkurt ve eski Madyar etnonimlerinin aynı oluşundan çıkardığımız ikinci sonuç ise, Yurmatılar'ın, Macarlar'ın ataları olan Ugorlar'la etnik temasları ve kaynaşmış olmalarıyla ilgilidir. Yurmatılar'ın doğrudan Bolgarlar'a mensup kabul edilişi konusunu burada açık bırakıyoruz. Yurmatılar'ın XIII. Yüzyılda Büyük Bolgarlar'ın ana topraklarının kenarlarına yerleşmiş olmalarını dikkate alarak, kanaatimizi daha ihtiyatlı bir biçimde ifade etmekteyiz; Orta

92 Volkova, *Madjarı*, s. 42; Rteveladze E. V. *K istorii goroda Madjar*, 155.

Çağ Yurmatılar'ı, Ugorlaşmış Türkler'dir ve bir zamanlar Bolgarlar'la birlikte Azak bölgesinden İtil boylarına gelmişlerdir. Bu son hususu, Yurmi (Yermi) kabilesinin tarihi de kanıtlamaktadır; Bolgarlar'ın güneyde bulundukları dönemde bunlar muhtemelen ikiye ayrılmış, Yurmiler'in bir kısmı batıya – Tuna boylarına – göç etmiş, diğer kısmıysa akraba bir boy olan Yurmatılar'la (eğer bu etnonimlerle yekpare bir oluşum kastedilmiyorsa) beraber İtil boylarına gelmiştir.

Bürzen, Üsergen ve Tangaur Boylarının Etnik Tarihi

Bürzen, Üsergen ve Tangaur boylarının etnik yerleşim alanları, Güney Urallarda tek parça halinde bir bölgedir. Sadece Kıpçak yerleşim alanları batı kesiminde bu yeknesaklığı bozmaktadır. Söz konusu boyların tarihi, en azından elimizdeki kaynakların kapsayabildiği dönem zarfında, hep iç içe olmuştur.

Bürzen, Üsergen ve Tangaur Boylarının Orta Asya ve Aral Bölgesiyle Etnik Bağları

Üsergen, Tangaur ve Bürzen boylarına ait kadim rivayetler, Urallara gelmeden önce yaşadıkları toprakların Sır-derya ve Aral boyları olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Üsergen şeceresinde şöyle denilmekte: "Başkurt halkının atası Muyten, kendi kabilesiyle birlikte Sır-derya kenarında yaşıyordu." Bürzen önderinin torunları Aral-biy ve Ural-biy olarak adlandırılmıştı; Ural-biy, Yayık nehri vadisine göç etti, Aral-biy eski vatanda kaldı ve kardeşleri Apek ve Buskın'la birlikte "doğu bozkırlarında... Aral gölünün etrafında göçebelik yapmaktaydı."[93] Bu hikayeler, Güneydoğu Başkurtlar'ı'nın atalarının

93 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 43; Rivayetin bazı varyantları: a) "Çok eski zamanlarda Ak Deniz (Aral) yakınlarındaki Makin şehrinde bir Han yaşıyordu; bu Han'ın Külemelek-Kurklık adında bir kızı vardı. Babası onu yabancılardan korumak için bir zindanda saklıyordu. Zindanda hamile kaldı. Sinirlenen Han onu gümüş bir sandala koydu ve Aral Denizine bıraktı. Bürzen ve Tangaurların ataları bu sandalı gördü ve daha sahildeyken ganimeti bölüştüler: Sandal Bürzen batırın, sandalın içindeki ise, her neyse, Tangaur batırın olacaktı. Sandalı sahile çektiler ve batırlar Han kızını gördüler. Tangaur batırı güzel kızla evlendi ve bu izdivaçtan Tangaurlar türedi." (1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 245-246; benzer bir hikaye Kazaklar arasında da kaydedil-

Sır-derya veya (anlatıcılar tarafından Aral Gölü'yle özdeşleştirilen) efsanevi Mbuf (varyantları Ufa, Up, Muf) Denizi sahillerinden Urallara göç ettiğinden bahseden pek çok efsanelerini çağrıştırmaktadır[94]. Bu göç hikayesinde şöyle denmektedir: "Çok eski zamanlarda, Başkurtlar'ın ataları Sır-derya sahillerinde yaşarken, kaderin emri mucibince eski vatanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Fakat Başkurtlar engin bozkırlarda yollarını kaybettiler; artık ölümün kaçınılmaz olduğunu düşünmeye başladıkları sırada bir kurt ortaya çıktı. Kurt, insanları yanına yaklaştırmadı; ama onları terk de etmedi, hep onların az ilerisinde yürüdü. Bunun üzerine yaşlılar şöyle dediler: "Kurdu takip edin; kurt bizim önderimiz (*ıruubaşı*- kabile başkanı. *R. K.*) olsun." Başkurtlar'ın ataları birçok günler ve geceler boyunca kurdun peşinde yürüdüler. Kurt yürüdüğünde insanlar da yürüdüler, kurt durduğunda insanlar da durdular. Ural dağlarına vardıklarında, kurt aniden kayboldu. Ve yaşlılar anladılar ki, Ural dağları, onun verimli vadileri ve bozkırları Başkurtlar'ın yeni vatanı olacak."[95] Bu tip hikayelerde şu ana fikir her zaman öndedir: Üsergen,

---

miştir; bkz. Potanin, *Kazak-kirgizkiye*, s. 46; rivayetin hikaye yapısının Tatar yazılı edebiyatına nüfuz etmesi konusunda bkz., Usmanov, *Tatarskiye istoriçeskiye*, s. 108); b) "Tangaurlar, tarihlerinin başlangıcında Sır-derya kenarında yaşıyorlardı. Başkurtlar'ı yeni vatanlarına sokmayan Kuzey halkını Urallardan kovmak için, orada bir ordu topladılar." (1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 106); c) Urman-Tangaurların ataları Buhara'dan geldiler. Atalarımız, şimdi Başkurt dağları adlandırlan dağların eteklerinde göçebelik etmekteydiler." (1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 116-117); d) "Buhara yakınlarında dört kardeş yaşıyordu: Türkmen, Nayman, Başkort ve Tacik. Kardeşler yer darlığı hissettiler ve Başkort'u oralardan sıkıştırp çıkarttılar. O da çekip Urallara gitti." .(1953 yılına ait saha derlemeleri, defter 1, s. 38).

94 SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, dosya 292, s. 12.

95 Bu çok sayıda ama yakın varyantlar halinde anlatılmaktadır. Üsergen boyuna bağlı Kurt boyunun kökenine ilişkin efsane ise farklıdır: "Üsergen boyundan olan genç bir avcı av sırasında dişi bir kurda rastladı ve onu öldürmek istedi. Fakat kurt insan sesiyle konuşarak dedi: "Ey genç! Benim kuyruğumdan tut ve yere vur." Avcı onun dediği gibi yaptı ve dişi kurt güzel bir kız oldu. Genç onunla evlendi. Soydaşları kabile yasalarının ihlaline kızdılar; genci ve onun kurt eşini kovdular. Kurt kız ileride yaşayacakları ülkenin yolunu biliyordu. Onlar uzun süre gittiler ve Urallara geldiler. Burada onların torunları halen Kurt kabilesi olarak adlandırılmaktadır (*büreler tokomo)*. Onlar Başbure, Urtabure, Sakmarbure ve diğer köylerde yaşamaktadırlar." (SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 21, dosya 6, s. 242).

Tangaur ve Bürzenler, yeni vatanlarını Kurt (eski Başkurtlar'ın koruyucu totemi) sayesinde bulabilmişler.

Kurt bir totem olarak Orta Asya'nın eski Türk ve Moğollarının mitolojisinde önemli yer işgal etmekteydi. Türk-Moğol mitolojisinde kurt, bütün Türk ve Moğollar'ın atası ve koruyucusu olarak görülmektedir.[96] Türk-Moğol halklarının totemizmine ilişkin muazzam bir malzemeyi bir araya toplayan Tolstov; "gök" veya "göksel/semavi" kurdun "Orta Asya totemizminde esn eski katmanı oluşturduğu" belirterek onun "Orta Asya'da birçok halkın" atası rolünde görüldüğü sonucuna varmıştır.[97]

Oğuz ve Türkmen folklorundaki benzer hikayeler, konumuz açısından özellikle ilgi çekmektedir. Radlov'un kanaatine göre, Türkmenler'in mitolojik atası Oğuz Kağan'la ilgili efsaneler zincirinde "mavi kurt – *gök Böri*", Türkler'in önderi ve koruyucusu olarak görülmektedir. Oğuz Kağan destanında, Başkurt efsanesini çağrıştıran mısralar vardır: "... ve (Oğuz Kağan) gördü ki, ordusunun içinde gök tüylü, gök yeleli bir kurt dolaşarak kendisine yardım etmektedir. Bu kurdun peşine takılarak yollarına devam ettiler. Birkaç gün sonra bu gök tüylü, gök yeleli, yüksek boylu kurt durdu; ordusuyla beraber Oğuz da durdu..."[98]. Bu hikayenin yankıları günümüz Türkmen folklorunda da görülmektedir. T. A. Jdanko, Türkmenler'in Sırderya'nın aşağı akımlarından güneybatıya doğru – Tecen ve Atrek boylarına – bir köpeğin önderliğinde göç ettiklerine dair bir efsane derlemiştir.[99]Karşılaştırma amacıyla bir Başkurt efsanesine daha bakalım: "Çok eski zamanlarda kudretli bir Türkmen hanı (başka bir rivayette: kudretli Oğuz Han) tüm Başkurtlar'ı yendi ve kendine bağladı. Han, dört Başkurt kızıyla evlendi, fakat yalnız beşinci kız hamile kaldı. Ve han şöyle dedi: "eğer oğlan olursa, Başkurtlar'a özgürlüklerini vereceğim." Hanın Başkurt eşi ikiz oğlan doğurdu. Başkurtlar hanın egemenliğinden çıkarak, yola koyuldular, ama engin çöllerin bir yerinde (diğer rivayette: Türkmenistan çöllerinde; Buhara yakınlarındaki çöllerde) yolu kaybettiler. Bu sırada önlerinde garip bir hayvan peyda oldu; kurt mu köpek mi belli değildi. Başkurt-

96 Potanin, *Vostoçnıye motivı*, s. 29; Kononov, *Opıt analiza*, s. 47; Gumilev, *Altayskiye vetv tyurok-tuguyu*, s. 105; Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 103.

97 Tolstov, *Perejitki totemizma*, s. 15.

98 Radlov, *Ob Uygurax*, s. 24.

99 Jdanko, *O blizosti*, s. 162.

lar bu hayvanın peşinden üç ay yol gittiler. Sonunda büyük bir nehre vardılar; burada hayvan kayboldu."[100]

Oğuz Han, Buhara, Başkurt dağları, Türkmenistan, Türkmen hanları, kurt ve köpeğin anılması; Güneydoğu Başkurtlar'ının tarihî hikayelerinde sıradan bir durumdur. Radlov'un notu ve tarihî folklorla ilgili yeni materyaller ise, Oğuz-Türkmen folklorunda olduğu gibi, Başkurt etnogenetik rivayetlerinde de kurdun (bazen köpeğin) eski Başkurtlar'ın önderi ve koruyucusu konumunda olması bakımından dikkat çekmektedir. Bir bütün olarak, Güneydoğu Başkurtlar'ının (bir totem-önder ve koruyucu olarak) kurtla ilgili rivayetleri, Oğuz mitolojisindeki benzer hikayelere çok yakındır.

Son zamanlara kadar Altay Türkleri'nde, Yakutlar'da, Buryatlar'da, keza Türkmen, Kazak, Tatar ve diğer halklarda kurtla ilgili birçok inanç ve düşünce şekli muhafaza edilmekteydi.[101] Türk halkları arasında "kurt kültünün" karakteristik özelliği, kurdun her türlü felaketi (hastalığı, nazarı vb.) önleyicisi ve kabilenin koruyucusu olarak sunulmasıdır. Kurt, kabilenin refahını ve bizzat varlığını korumaktaydı; daha sonraları ise ailenin "koruyucu totemi" olmuştur.

Güneydoğu Başkurtlar'ına ait etnografya materyallerinde, bir totem olarak kurdun rolü gayet açık biçimde görülmektedir. Henüz XX. Yüzyıl başlarında, inşa edilecek evin eşik altına kurt kafatası veya kurt derisi gömme geleneği uygulanmaktaydı. Kaynak kişilere göre, bu uygulama kabileyi, aileyi kötü güçlerden korumak amacıyla yapılmaktaydı: "Kabile ve aile refah içinde yaşasın ve çoğalsın"[102].

Kurt dişlerinden yapılmış tılsımlar taşıma geleneği yaygındı. Bu tılsımlar, "nazara karşı" bir kolye biçiminde çocukların boynuna takılır veya çocuk elbisesine dikilirdi. Yüzbaşı G. İ. Strijevsky, XVIII. Yüzyılda V. N. Tatişçev'e yazdığı mektubunda şöyle diyordu: "Başkurtlar, hastalığı tedavi etmek için boyunlarına, kollarına veya ayaklarına kurt dişleri bağlıyorlar."[103] Güneydoğu Başkurtlar'ı, henüz birkaç on yıl öncesine kadar, veremi kurt ödüyle, birçok diğer has-

100 SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 21, dosya 6, s. 242; 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 186, 260-261.

101 Tolstov, *Perejitki totemizma*, 12-15;Potapov, *Volk v starinnıx*, 136-140; Potanin, *Kazak-kirgizkiye i altayskiye predaniya*, s. 171, 172; Nasırov, *Poverya i obryadı kazanaskix tatar*, s. 226; Karpov, *Tamga*, s. 56.

102 SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 23, dosya 5, s. 254.

103 Strijevsky G. İ. *Otvetı kapitana*, s. 173.

talığı ise haşlanmış kurt etinin veya kurt tırnaklarının suyu ile tedavi ediyorlardı[104]. Kurdun koruyucu totem olarak kutsanması, etnonimlere (Üsergen boyuna bağlı Kurt kabilesi, keza birçok boyun bünyesinde görülen kurt şubeleri), toponimlere (Üsergen topraklarında *Başbüre* veya *Bürebaş* adını taşıyan dört yerleşim birimi vardır), onomastiğe (*Bürebay* erkek adı) yansımıştır.

Güneydoğu Başkurtlar'ı, Türkler'in kurttan türediğine dair eski totemistik görüşleri, diğer halklara kıyasla daha net biçimde muhafaza etmişlerdir. Bu durum, *Başkort* etnonimine izafe edilen halk etimolojisi örneğinde gayet iyi biçimde görülmektedir. Üsergen ve Tangaurlar, bu etnonimin kökenini, atalarının Sır-derya'dan yeni vatana kurt önderliğinde gelmiş olmalarına dair (yukarıda anılmış olan) efsaneye bağlamaktadırlar. Efsanenin içeriği doğrultusunda, etnonim *baş* ve güneybatı (Oğuz) dillerinde kurt anlamına gelen *kort* veya *ğort* olmak üzere iki kısma ayrılmaktadırlar; *başı kort*, "kurt başkanlığında" veya "kurt başı" anlamındadır[105].

Böylece tarihî etnografya materyalleri, Üsergen, Tangaur ve Bürzen boylarının etnik tarihinin Orta Asya kaynaklarına tanıklık etmektedir. Bu boyların etnogenetik içerikli efsaneleri, eski atalarını efsanevi bir döneme – Orta Asya'da "kadim Türk" Açina'nın bayrağında kurt kafasının yer aldığı dönemlere – götürmektedir. MS I. Binyılın ilk yarısında Batı Sibirya ve Orta Asya bozkırlarını sel gibi basan göçebe dalgalarına kapılan Başkurtlar'ın ataları da göç ettiler ve birkaç yüzyıl boyunca, Sır-derya havzasını, ayrıca onu kuzeyden ve güneyden kuşatan bozkırları, daha sonra ise Aral sahillerinin engin topraklarını içine alan geniş bir bölgede yaşadılar.

104 SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 47, dosya 1-2, s. 121-122.

105 Bu çevreye ait olan tipik bir efsane: "Eski zamanlarda Üsergenler sıcak bölgelerde yaşamaktaydılar; göç sırasında karşılarına bir kurt çıktı. Kurdu kovdular, fakat gitmedi. İnsanlar durduğunda kurt da duruyor, hareket ettiklerinde kurt da onlarla beraber yoluna devam ediyordu. Böylece uzun bir yol gittiler, fakat bir gün kum çöllerinde yollarını kaybettiler. Bu zaman kurt uluyarak, insanlara nereye gitmeleri gerektiğini gösterdi. Kurdu takip eden Üsergenler yolu buldular. Kurt bu insanlara önder (*baş*) oldu. Onlar bu kurda *Başbure* adını taktılar. O zamanlar Başkurtlar '*kort*' kelimesini kullanıyorlardı. Bu yüzden kurdu da *Başkort* adlandırdılar. Zaman içinde Üsergenler de kendilerini *Başkort* olarak adlandırmaya başladılar. (SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 21, dosya 6, s. 242).

Bacgardlar ve Burcanlar Asya'da

Güneydoğu Başkurt boylarının atalarının MS. I. Binyılda Orta Asya'da, daha net bir ifadeyle Sır-derya ve Aral havzalarında bulunmuş olmaları, Başkurtlar'ın etnogenezi bakımından ilkesel bir değeri haizdir. Bu yüzden etnografya materyallerinin diğer kaynaklarla karşılaştırılması önemlidir.

Üsergen, Tangaur ve aynı şekilde bazı diğer Başkurt boylarının ataları, erken Orta Çağ döneminde Arap ve Fars kaynaklarında, Bacgard, Bacgurd, Bascirt veya Başhart ortak adları altında bilinmekteydiler. Bürzenler, MS. I. Binyılın sonlarından ta XIV. Yüzyıla kadar Hazar havzasından Bizans'a değin kendi adlarıyla (Arapça Burcan, Borcana) anılmaktadır. Biruni, Mesudi, Gardizi, El-İdrisi ve diğer Doğulu yazarların eserlerinde Bacgard ve Burcanlar'a dair bilgiler yer almaktadır.

Biruni'ye göre; "yedinci iklimin işgal ettiği ve Türkler'in değişik şubelerinin meskun olduğu bölge... Başhart dağlarını, Peçenek hudutlarını, Suvar ve Bolgar şehirlerini içine almaktadır."[106] Biruni'nin daha eski bir geleneğe (İbn-Hordadbeh, IX. Yüzyıl) dayanan bilgileri, çok sayıda Arap ve Fars kaynağında tekrarlanmaktadır. Bu bilgiler hemen hemen hiç değiştirilmeden XIII. Yüzyıl yazarlarından El-Kazvini'nin eserine alınmış olup, bu eserden de XIV-XV. Yüzyılların diğer yazarlarının eserlerine aktarılmıştır. XV. Yüzyılın ilk yarısında Abdurraşid El-Bakuvi, yedinci iklimin "Başkırt dağlarından El-Bacanak hudutlarına doğru, Suvar ve Bolgar şehirlerinden geçerek, El-Muhit denizinde son bulduğunu" yazmıştır.[107] Tarih araştırmalarında "Başhart dağları" eskiden beri Ural dağlarıyla özdeştirilmektedir; ama bu görüş sadece günümüz Başkurtlar'ının Güney Ural bölgesinde yaşamakta olduklarına dayandırılmaktadır. Biruni'nin yukarıda alıntı yaptığımız parçayı almış olduğu kaynağın yazarı muhtemelen, VIII-IX. Yüzyılın ve daha öncesinin tarihî etnografya haritasını yansıtan farklı bir durumu kastetmiştir. Peçenekler'in IX. Yüzyılda Emba-Yayık-Volga bölgesinde bulunduklarına dair bilimde esaslı biçimde yerleşmiş olan tezin değiştirilmesi hemen hemen imkansızdır.[108] Son yıllarda bu tez, arkeolojik incelemelerle de teyit edilmiştir. Bu

106 Zaxoder B. N. *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostoçnoy Yevrope*, s. 146.
107 Al-Bakuvi, *Kitab talhis al-asar*, s. 111.
108 Kurat N. A. *Peçeneg Tarihi*, s. 28-30.

incelemelerde, İtil boyundaki Peçenek-Tork bakiyelerinin Jiguli dağlarının kuzeyine yayılmadığı kaydedilmektedir.[109] Dolayısıyla "Peçenek hudutları" Ural dağlarıyla Suvar ve Bolgar şehirleri arasında bulunamazdı. Arap coğrafya geleneğine göre, yedinci iklim "aslen Türkler'den olup vahşilere benzeyen bazı insan topuluklarının yaşadığı ormanların ve dağların bulunduğu Doğu bölgesinden başlamaktadır."[110] Biruni ve muakiplerinin, Peçenek hudutlarında gösterdiği "Başhart dağları" Doğuda bir yerlerde, büyük bir ihtimalle, VIII-IX. Yüzyılda Sır-derya'nın orta akımları ile bu bölgeyi kuzey ve güneyden kuşatan bozkırlarda göçebelik yapan Peçenekler'e mücavir Doğu bölgelerinde olabilir. Aşağıda da kani olacağımız üzere, başka materyallerin devreye sokulması bu kanaatimizin gerekçelerini çoğaltabilir.

Kaynaklarda eski Başkurtlar'ın Sır-derya ve Aral boylarında bulunduklarına dair doğrudan bilgiler de verilmektedir. Mesudi (X. Yüzyıl) Türk göçebelerin Doğudan Batıya hareketlerinin sebeplerini anlatırken, "dört Türk boyunun" "Gürgenç Denizi" (Aral) yakınlarında Guzlar, Karlıklar ve Kıpçaklar'a karşı verdikleri savaşı da anlatmaktadır. Mesudi, bu boyların adlarını da vermiştir: Bacanak, Bacane, Bacgard ve Naukerde.[111] Yazar, bu bilgileri 'Kitab at-Tanbih vel-işraf' adlı eserinde, daha önce yazmış olduğu ve günümüze ulaşmayan başka bir eserine atıf yaparak ve bazı ayrıntılar da ekleyerek aktarmaktadır: "... biz ise bu dört Türk boyunun Doğudan hareket etme sebeplerini, keza Curcan Gölü yakınlarında onlarla Guzlar, Karlıklar ve Kimaklar arasında savaşlar ve baskınlar yüzünden çıkan olayları 'Kitab Fünun El-Maarif ve Macera Fi-d-duhur as-Savalif' adlı kitabımızda anlatmıştık."[112] VIII-IX. Yüzyılda Sır-derya ve Aral boylarında Oğuz, Karlık ve Kimak-Kıpçak boylarıyla Peçenekler'in temas edebilme imkanları kanıtlandıktan sonra,[113] Mesudi'nin verdiği bilgiler konusunda, vaktiyle İ. Marquart ve Yakubovsky tarafından ifade edilen kuşkulara yer kalmadı. Mesudi tarafından adları zikredilen boyların (en azından bunlardan üç tanesinin: Bacanak, Bacane ve Bacgard) "Curcan Gölü" (Aral Gölü – R. K.) yakınlarında

109 Pletneva C. A. *Peçenegi, torki i polovtsı*, s. 154; Fedorov-Davıdov, *Koçevnikı Vostoçnoy Yevropı*, s. 141.
110 Al-Bakuvi, *Kitab talhis al-asar*, s. 111.
111 Garkavi, *Skazaniye musulmanskix psateley*, s. 148.
112 MİTT, 1939, s. 166.
113 Klyaştornıy S. G. *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki*, s. 177.

yenilgiye uğradıktan sonra Kuzey Kafkasya'ya, Hazar ve Alanlar'ın arasına yerleştikleri bilinmektedir. Konumuz açısından bu olayların gerçekleştiği dönemin belirlenmesi önemlidir. Araştırmacılar, Peçenek tarihinin IX. Yüzyıldaki genel kronolojisine dayanarak, söz konusu olayları IX. Yüzyılın ortasıyla sonu arasında bir yere oturtmaktadırlar.[114] A. N. Kurat ise daha eski ve muhtemelen doğru bir tarih vermektedir. Balazuri'nin (IX. Yüzyıl) tarafımızca bilinmeyen bir kaydına atıf yaparak, Peçenekler'in ve onlara müttefik olan boyların halife Abdullah ibn Kahir zamanında, yani 830-844 yıllarında, yenilgiye uğradıklarını ve Aral bozkırlarını terk ettiklerini yazmaktadır.

Başkurtlar, Aral boylarından Batıya hareket ettikten sonra, Gardizi'nin (X. Yüzyıl) eserinde yeniden anılmaktadır. Onun anlattıklarına göre, "Başgird, Hazarlar'da yüksek zümrelerden birisidir. O, Hazarlar'la Kimaklar arasında yerleşmiştir. Hazar hakanı, Başgirdler'e bir kişi göndererek Saklablar'ı sıkıştırmasını önermişti..."[115] Fakat X. Yüzyılda Başkurtlar, Kıpçaklar'ın kuzeyindeydiler ve kesinlikle "Hazarlar ile Kimaklar arasında" olamazlardı. Gardizi, Başkurt boyları tarihinin, Hazarlar'ın doğusunda (veya kuzeydoğusunda) ve Kimaklar'ın batısında, diğer bir deyişle, Hazar ve Aral bozkırlarında göçebelik yaptıkları bir dönemini anlatmaktadır. Arap-Fars edebiyatının devamlılık geleneğine ciddi biçimde sadık olan Gardizi, X. Yüzyılda söz konusu bölgede etnik haritanın önemli ölçüde değiştiğini dikkate almadan, seleflerinin Başkurtlar'la ilgili eserlerinden alınmış bilgileri çalışmasına dahil etmiştir.

Biruni, Mesudi ve Gardizi'nin verdikleri bilgilerden hareketle, Başkurt boylarının göç bölgesinin yavaş yavaş doğudan batıya kaymış olduğunu tasavvur edebiliriz. Başkurt boylarının nisbeten uzun süre bulundukları bölgeler, muhtemelen Sır-derya'nın orta boylarındaki bozkırlar, daha sonra ise Aral bozkırları olmuştur. Kaynaklara göz atalım.

Bizi ilgilendiren bilgiler, İdrisî'nin (XII. Yüzyıl) eserinde yer almıştır: "Hiyam nehrinden aşağıda, Ruza nehrine, Guz ülkesini Bascirtler'den ayıran büyük dağlardan gelen büyük bir nehir karışmaktadır. Bu dağlar Murgar dağları olarak adlandırılmaktadır."[116] Bu bö-

114 Agacanov S. G. *Oçerki istorii oguzov*, s. 129; Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 58.
115 Macartney C. A. *The Maguars in the ninth century*, s. 37.
116 MİTT, 1939, s. 221.

lüm, Ruza nehrinin[117] Harezm (Aral) Denizi'ne aktığını söyleyen Ceyhani'den (X. Yüzyıl başları) alınmıştır. İdrisî ile Ceyhanî'nin alıntı yaptığımız bu bilgilerinin kaynağı İbn-Hordadbeh (IX. Yüzyıl) veya hatta onun öncülleridir. Çünkü bu bilgilerde Oğuzlar'ın Sırderya'nın kuzeyinde bulundukları, diğer bir deyişle, Orta Asya'ya doğru hareket etmelerinin ilk dönemleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla, ülkeleri "Guz toprakları"na komşu olan Başkurtlar, en azından VII-VIII. Yüzyılda, kuzeyde bir yerlerde veya daha kesin olarak Sırderya'nın orta akımlarının kuzeydoğusunda bulunmaktaydılar.

Doğu kaynakları, Başkurtlar'ın Doğu Avrupa'ya hareket etmelerinin hemen öncesinde, Asya'da bulundukları yeri ve dönemi daha kesin biçimde tespit etme imkanı sunmaktadır. Sellem et-Tercüman'ın, halife El-Vasik tarafından 842 yılında organize edilen gezisiyle ilgili anlattıkları bu niteliktedir. Sellem'in gezisiyle ilgili kendi dilinden anlattıklarına İbn-Hordadbeh'in (ki o da bu bilgileri İdrisî'den almıştır) eserinde yer verilmiştir. Sellem'in halifeye sunduğu raporun Rusça çevirisi, İdrisî'nin eserinden ayıklanarak, N. P. Pantusov tarafından yayınlanmıştır. Halifenin elçileri, Hazar devletinin başkenti İtil'den, beş kılavuz eşliğinde yola çıkmış ve Sellem'in anlattıklarına göre bu kılavuzlar "27 gün sonra onları Başkurt ülkesi hudutlarına getirmişlerdir."[118] Sellem'in halife El-Vasık'a sunduğu raporu inceleyen araştırmacıların çoğu, onun ve yol arkadaşlarının Hazarya'dan doğuya doğru hareket ettiğini savunmaktadır. İ. Y. Kraçkovsky, De Goeje'yi takip ederek, bu gezinin muhtemel amacının Büyük Çin Seddi olduğunu düşünmektedir.[119] Pantusov, Sellem'in görmüş olduğu ülkeler ve halklarla ilgili anlattılarına dayanarak, onun Altay bölgesinde bir yerlerde, Irtış nehrinin yukarı boylarında dolaşmış olduğunu kanıtlamaktadır. Sellem'in"Asya" güzergahı, bir de ona göre doğru sayılabilir ki, kendi ülkesine tam 2 yıl sonra (844'te), "Kafkas ve Hazar toprakları üzerinden doğuya gezi yaptıktan sonra" ve "Barshan, Taraz (Talas) ve Semerkand" şehirlerinden de geçerek Horasan üzerinden dönebilmiştir.

Güzergahı inceleyerek, Sellem'in kendi ekibiyle "Başkurtlar ülkesine" giriş yaptığı bölgeyi tespit etmek mümkündür. Bir günlük or-

117 Ruza nehri, Çu nehriyle eşleştirilmektedir, fakat Aral Denizine değil, Sır-derya'nın aşağı akımlarında bu nehre karışmaktaydı (Agacanov, *Oçerki istorii oguzov*, s. 65-66).

118 Pantusov N. İ. *Svedeniya arabskix geografov*, s. 96.

119 Kraçkovsky*, Arabskaya geografiçeskaya literatura*, s.140.

talama yolun 30 km. olduğunu kabul edersek, Sellem'in ekibi 27 gün zarfında, Hazar'ın başkentinden doğuya doğru 800 km yol katedebilir, yani kuzeybatı Aral bölgesine varabilirdi. Dolayısıyla, 842-844 yıllarında Başkurt boyları, eski topraklarının çok çok batısında, Aral ve Hazar arasındaki bozkırlarda, yükselmekte olan Hazar Hakanlığı'nın doğu uçlarında göçebelik yapmaktaydılar.

Böylece, yazılı kaynaklar ve tarihî etnografya verileri, ortak adı 'Bacgard' olan Türk boylarının Sır-derya bozkırlarında yaşadığını ve yavaş yavaş batıya doğru hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Kitleler halinde batıya hareket etmelerinin hemen öncesinde, Başkurt ve Burcan boylarının yaşadıkları başlıca bölge Aral yöresi olup, onlar burada Peçenek birliği bünyesinde veya Peçenekler'e etnik yönden yakın olmaları hasebiyle, onlarla ittifak ilişkileri içinde bulunmaktaydılar.

Başkurtlar (veya onları oluşturan boylar) Sır-derya ve Aral boyu topraklarına doğudan, İrtış'ın yukarı boylarından, Altaylardan ve Güney Sibirya'dan veya kısmen yukarı Orta Asya'dan gelmişlerdi. V. İ. Filonenko, İrtış nehrinin yukarı boylarında onun iki kolunun Küçük ve Büyük Başkurka (*Olo Başkort, Kese Başkort*) olduğuna henüz 1915 yılında dikkat çekmişti. O, bu durumu Başkurtlar'ın Sibirya'dan gelmelerine dair rivayetlerle ilişkilendiriyordu.[120] Bu tezi, yazılı kaynakların verileriyle teyit etme imkanı var mı?

Kaşkarlı Mahmut'un haritası bu bakımdan gayet değerli malzeme sunmaktadır. Haritayı bu konuda özel olarak kaleme aldığı bir makalesinde inceleyen İ. Umnyakov, haritanın müellifinin M. Kaşkarlı değil, daha eski dönem coğrafyacılarının etkisinde kalmış başka bir kişi olduğu sonucuna varmıştır. Harita müellifinin M. Kaşkarlı'nın kendisi olduğuna dair bir kuşku Kraçkovsky tarafından da ifade edilmiştir.[121] Umnyakov'a göre, Kaşkarlı'nın haritası, boyların XI. Yüzyıldaki değil, daha eski dönemdeki dağılımını yansıtmaktadır. Haritada, Bolgarlar'ın, Suvarlar'ın ve diğer boyların gösterildiği Volga (İtil) nehri yakınlarında Başkurtlar yer almamıştır. Onlar daha doğuda – İrtış nehrinin yukarı akımları ile İli nehri arasında – yerleştirilmiştir. İli nehrinin iki yakası boyunca Yağma, Tukhsi boyları, Cikil boyunun bir kısmı yerleştirilmiş ve onların hemen yanı başın-

120 Filonenko B. İ. *Başkiri*, s. 3.
121 Kraçkovsky, age., s. 268.

da "Başkurt bozkırları" gösterilmiştir.[122] Kaşkarlı Mahmut'un haritasını Umnyakov'dan sonra incelemiş olan diğer araştırmacılar da buna yakın sonuçlara varmışlardır. Özbek bilim adamı H. Hasanov, Kaşkarlı Mahmut haritasının, Biruni'de ve anonim Hudud El-Alem'de (X. Yüzyıl), keza muhtemelen daha eski kaynaklarda yer alan etnik ve coğrafi bilgilerin bir sentezi olduğunu belirlemiştir. Onun yeniden yapılandırdığı "boylar haritasında" "Başkurt bozkırları" İrtış nehrinin yukarı akımları ile İşim nehirleri arasına yerleştirilmiştir. Yukarı İrtış boylarının "Yemek Bozkırı", buraların batısında kalan toprakların ise "Başkurt toprakları" olarak adlandırıldığını ifade eden A. N. Kurat ise, haritanın daha uygun bir yorumunu sunmaktadır.[123]

Etnografya materyalleri de, Başkurtlar'ın söz konusu bölümünün doğulu ve Türk-Moğol kökenli oldukları konusundaki kanaatleri teyit etmektedir. Tangaur Başkurtlar'ı kendi atalarının kökenini Türk Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'e (öl. 732 yılı) bağlamaktadırlar.[124] Güneydoğu Başkurtlar'ı sözlü rivayetlerde kendi eski vatanları olarak genellikle Altayları (*"bezen borongo ilebiz Altay taudarı"*)[125] veya İrtış vadisini anmaktadırlar. XX. Yüzyıl başlarında yayınlanmış olan eski bir rivayette, Başkurtlar'ın uzun süre İrtış nehriyle Aral Gölü arasında, Peçenek ve Kimaklar'a komşu olarak göçebelik yaptıkları anlatılmaktadır.[126] Başkurtlar'ın *Babsak ile Kusyak* destanı ile Yakutlar'ın kahramanlık destanı *Ölengir*'de bazı motif ve sahneler arasında şaşırtıcı bir benzerlik vardır.

Güneydoğu Başkurtlar'ının doğu (Altay – Güney Sibirya) kökenleri, Başkurt maddi kültürünün tarihî açıdan mukayeseli olarak incelenmesi çerçevesinde ve özellikle Başkurt halk sanatı motiflerinde de görülmektedir. Başkurt halk sanatında en eski süsleme motifleri kompleksi, ahşap ve deri üzerine işlenen, kısmen de dikiş ve aplikasyonlarda görülen basit geometrik figürler içermektedir. Bu kompleks içinde yer alan ve Doğu Başkurdistan'da (özellikle oranın güneydoğu kesimlerinde) yaygın olan desenler, Güney Sibirya Türk

---

122 Umnyakov, *Samaya staraya*, s. 108, 115, 118; MK, 1960, s. 64 bkz. Harita.

123 Kurat, *Peçeneg Tarihi*, İst.

124 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 2.

125 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 138.

126 Fahretdinov P. G. *Territoriya*, s. 617.

ve Moğollarında kesin benzerlerini bulmaktadır. Ahşap oymalarındaki benzerlikler özellikle net biçimde görülmektedir. Başkurt ve Altayların içi oyularak yapılan ve oyma nakışlarla süslenen kapları (Başkurtça, *künek*; Altayca, *könök*) öylesine bir benzerlik arzetmektedir ki, bazen bunların hangi halka ait olduğunu belirlemekte zorluk çekilmektedir. Başkurt tepsileri üzerinde görülen kanatlarını açmış kuşların stilize çizimlerinin ve şaman davullarının dış yüzünü anımsatan süslemelerin kökeni, çok yakın zamanlara kadar Altaylılar ve Hakaslar için karakteristik olan eski Türk nakışlarına dayanmaktadır.[127]

Doğu Avrupa'ya Göç Öncesinde Tangaur, Bürzen ve Üsergen Boyları

T a n g a u r. Tangaur etnonimi, "Kortsin ve Moo Gya Tun" bölgesindeki Moğol *Tangaur* boyunun adıyla karşılaştırılmaktadır.[128] Başkurtlar arasında Tangaur, Tangor biçimleri bilinmektedir; Tangaurlar'ın ve güneydoğudaki bazı başka kabilelerin birçok şubeleri bu adı taşımaktadır. Tangaurlar'ın şeceresi, Kungrat Biy'in oğlu Dingaur-biy'e bağlanmaktadır.[129] Rivayetlerde Altaydaki atalar, bir kurt veya İrtış ve Nırtış adlı kabile reisleri önderliğinde Altaylardan göç, Moğol atalar ve genellikle Cengiz-han gibi konular işlenmektedir[130]. Bu verilerin toplamı Tangaur boyunun etnik temelini, eski Moğol boylarından olup daha sonra (XIII-XV. Yüzyılda) Türkleşerek Orta Asya ile Kazakistan'da birçok halkın, özellikle de Özbekler'in oluşumuna katkıda bulunan eski Moğol boylarından Kungratlar'a (Kongrat, Kongirat) bağlamamıza imkan vermektedir.[131] Moğol kökeni, *Tangaur* sözcüğünün etimolojisiyle de teyit edilmektedir; Türk boy adlarında nadir görülen *r* soneki Moğol etnonimlerinin bir grubu için karakteristik bir özelliktir: Tatar, Gungir, Çjamur, Dungor, Tangur (veya Tangor) vb. Sondaki *r*, Tungus-Mancu dillerinde çoğul

127 Avijanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Narodnoye iskusstvo başkir*, s. 151-153, 236-237; İvanov S. V. *Materialı*, s. 606-608.
128 Lebedyeva Y. P. *K voprosu*, s. 225.
129 Nazarov, *K etnografii başkir*, s. 169.
130 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 113-124, 252.
131 Vladimirtsov, *Obşçestvennıy stroy*; Zadihina K. L. *Uzbeki deltı Amu-Dari*.

ekidir.[132] Fakat Tangaurlar, Moğollar'dan daha doğudayken ayrılmışlar; Türkleşme süreci muhtemelen Türk Kağanlığı bünyesindeyken başlamış, daha sonra ise eski Peçenek muhitinde tamamlanmıştır. Tangaurlar'ın tarihi, Moğol etnik oluşumlarının Sır-derya ve Aral yörelerine erken dönemde (XIII. Yüzyıldan çok önceleri) giriş yapmış olmalarının ve İrtış'tan Volga'ya kadar uzanan geniş bölgede Türk boylarına katılarak boyların ve halkların oluşum sürecine iştirak etmelerinin bir örneğidir.

B ü r z e n. Altay ve Güney Sibirya Türk-Moğol halkları arasında, Bürzen etnonimiyle karşılaştırılabilecek herhangi bir boy veya kabile adına rastlanmamıştır. Mevcut kaynaklara göre, eski Bürzenler'in etno-kültürel görünümünün ve etnonimin oluşumu, onların atalarının Altay-Minusin bölgesinden batıya göç etmeleri sonrasında gerçekleşmiştir.

Mevcut literatürde, Bürzenler'in, Arap-Fars kaynaklarındaki *Burcin*'lerle özdeşleştirilmesi bir gelenek halini almıştır.[133] Burcanlar'ın tarihinde birçok karanlık noktalar olmasına rağmen, bu tür karşılaştırmaların haklı olduğu görülmektedir. Doğubilimcilerin büyük çoğunluğu Burcanlar adı altında Tuna Bulgarları'nı kastetmektedir. Bunun da gerekçeleri vardır: El-Bekri, Abu-l-Fida ve Yakut, Burcanlar'dan "Rumlar'ın komşuları" olarak bahsetmektedirler.[134] Fakat Burcanlar'ın Bizans'la komşuluğu ve onların etnik yönden Tuna Bulgarları'yla özdeşleştirilmesi, kaynaklardan da anlaşıldığı üzere, tarihî gelişimin bir sonucudur. Burcanlar Türktü ve kökenleri Orta Asya, hatta daha doğudaki bölgelerle bağlantılıdır.

Bürzenler'in Türk kökenli oluşuyla ilgili görüş, ilk olarak, etnonimin analizine ve tarihî rivayetlere dayanan N. İ. Aristov tarafından ifade edilmiştir.[135] Günümüzde, yazılı kaynakları da bu çerçevede değerlendirmek imkanı oluşmuştur. İbn-ül Esir'e (XII. Yüzyıl) göre VI. Yüzyılda Burcanlar, günümüz Hive bölgesinde Anuşiravan'a karşı savaşa katıldılar.[136] Burada, muhtemelen VI. Yüzyılın 60'lı yıllarındaki olaylar kastedilmektedir; bu dönemde Eftalit Devleti Altay Türkleri tarafından çökertilmiş ve Amu-derya'ya kadar

132 Lebedyeva, *K voprosu*, s. 225.
133 Ramzi M. *Talfik al-ahbar*, s. 242.
134 Kunik A.; Rozen V. *İzvestiya al-Bekri*, s. 64; Garkavi, *Skazaniya*, s. 15.
135 Aristov, *Zametki*, s. 132.
136 Ramzi, Talfik al-ahbar, s. 241.

olan Aral bölgesi toprakları onların kurduğu Türk Hakanlığı'na katılmıştı.[137] İlk başlarda, Eftalitler'e karşı mücadelede Sasani İran'ın desteğini alan göçebe Türkler, kısa bir zaman içinde I. Hosrov Anuşiravan'ın ve varislerinin, kendilerine karşı düşmanca bir yaklaşım içinde olduğunu anladılar; ayrıca bunlar Orta Asya'dan Ortadoğu'ya transit ipek ticaretine de müsaade etmemekteydiler. Bu durumda Türkler, İran'ın ezeli düşmanı Bizans'la ittifak yaptılar. İbn-ül Esir'in de anlattığı gibi, Burcanlar, VI. Yüzyıl sonlarında (588 yılı) Türkler tarafından İran topraklarına düzenlenen geniş çaplı saldırıya katıldılar[138]. Burcanlar, Sasani İran'a karşı savaşlara, yalnız eskiden beri kendilerinin (veya bu oluşumların temelini oluşturan boyların) Sır-derya boylarında yaşamaları veya buralara VI. Yüzyılda Türk göçebe yayılması sonucu gelmiş olmaları durumunda katılabilirlerdi. Son şık, kuvvetle muhtemeldir; çünkü Burcanlar, hakanlığın siyasî hayatına aktif biçimde iştirak etmekteydiler. Sonraki yüzyıllarda onlar Bizans'la sıkı ilişkiler içindeydiler ve Türk hakanların Bizans'la siyasî ilişkileri de artık ifade edilmiş olduğu gibi ilk defa VI. Yüzyılda başlatılmıştı.

Burcanlar VII. Yüzyıl sonrasında hâlâ Orta Asya'daydılar. Bilindiği gibi, Türk Hakanlığı yıkıldıktan sonra onun topraklarında önemli miktarda Türk gruplar kaldı ve "Türk unsuru VII-VIII. Yüzyıllarda Orta Asya toplumu içine sağlam bir şekilde yerleşti".[139] Savaşçı Burcanlar ve Bacgardlar diğer boylarla beraber, VI. Yüzyıl sonlarında ve VII. Yüzyılda, güneyin derinliklerine doğru hareket ederek, Murgab vadisine ve Horasan sıradağlarına ulaştılar. As-'Sam'ani, 'Kitab El-Ansab'da, Merv'e 3 fersah mesafede bulunan bir köyün *Bursancird* olarak adlandırıldığını kaydetmektedir.[140] Türkler'in güneye nüfuz etmeleri sadece askeri hareketlerle bağlantılı değildi. Türk Hakanlığı'nda yaşanan krizler ve iç çekişmeler de bunu etkilemekteydi. VI. Yüzyıl sonlarından itibaren Türk yerleşimciler verimli Buhara vahasına akını oldukça kalabalık kitleler halinde akıp gelmişlerdi.[141]

137 Gafurov B. G. *Tadjiki*, 1972, s. 216.

138 Sır-derya bölgesinde ortak "Bacgard" adıyla bilinen boyların da bu savaşa katıldığını düşünmek için gerekçelerimiz vardır. Horasan dağlarının arkasında, Atrek vadisinde Baccurd (Baccört) adında bir bir şehir vardır. Bu ad, bizi ilgilendiren etnonime benzemektedir.

139 Gafurov, *Tadjiki*, s. 223.

140 MİTT, 1939, s. 327.

141 Tolstov, *Drevniy Xorezm,* 248-249.

Bürzenler'in ve Başkurt boylarının atalarının da belli bir süre boyunca Buhara vahasının Türk halkı arasında bulunmuş olmaları muhtemeldir. Tarihî rivayet ve şecerelerde Güneydoğu Başkurtları'nın atalarının "bir kurt önderliğinde", 'Buhara', 'Buhara civarı' veya 'Buhara yakınlarındaki Başkurt dağları' gibi bölgelerden geldiklerinin sık sık anılıyor olması, bizce bu bağlamda açıklanabilir. Fakat bu bilgiler sadece birer rivayet değildir; 'Başkurt dağları' Buhara vahasının güneydoğusunda, Pamir'in batı yamaçlarında, Vaşgird beldesi ise burasının biraz kuzeydoğusunda, Vahş vadisinde bulunmaktadır.[142]

Burcanlar'ın ana kitlesi, IX. Yüzyılın 40'lı yıllarında Hazar civarına ve daha ötelere akın ettiler ve buralarda onların tarihinde yeni bir dönem – Avrupa dönemi – başladı. Bu tarihten sonra Orta Asya'da Burcan etnonimi hiçbir kaynakta anılmamaktadır. Bu, Ural nehrinin doğusunda kalan bölgelerde 'Burcan' boy-kabile etnoniminin kaybolması ve Burcan boylarının Asya'daki kendi anavatanlarını iz bırakmadan terk etmiş oldukları anlamına mı geliyor? Bu sorunun cevabı sadece Başkurtlar'ın etnik tarihini ilgilendirmiyor; Burcanlar Orta Asya'da ve Aral bölgesindeki çok sayıda boylardan bir tanesi değil, aksine birçok Asya ve Avrupa halklarının etnik oluşumunda belli bir rol oynayan büyük bir boylar federasyonu idi. Abu-l-Fida "El-Burcanlar" hakkında şunları anlatmaktadır: "Bu halk, büyük bir halktır ve ayrıca oldukça savaşçı bir halktır."[143] Aral civarı Peçenekler'inin ve onlarla ittifak içinde bulunan boyların karma hayvancı-tarımcı-balıkçı ekonomiyle uğraştıkları bilinmektedir. Peçenekler'in ve Burcanlar'ın, Aral civarında artık yarı yerleşik düzene geçmiş bulunan kesimleri, buradaki eski topraklarında kaldılar ve daha sonraki dönemlerde Oğuz-Kıpçak muhitinde asimile edildiler. Başkurt Bürzenlere dair tarihî etnografya materyalleri, Burcanlar'ın uzak atalarını Uralların doğusundaki bölgelerde bulabilmemize imkan sağlamaktadır.

Bürzen boyu içindeki eski kabileler *Munaş* ve *Yagalbay* (*Yağılbay* – doğan)'dır. Sonuncu etnonimin izleri Bürzenler'in, çizimi bir doğanın hızlı uçuşunu andıran ana tamgasının adında muhafaza edilmiştir. Kırgız boy-kabile etnonimyasında her iki ad (ve de Başkurt Bürzenler'ine yakın biçimde) muhafaza edilmiştir: *Jagalmay* kabilesi *Munguş* şubesine bağlıdır.[144] *Monuş* etnonimi Tuva'lar arasın-

142 Gafurov, *Tadjiki*, s. 216, 328.
143 Ramzi, *Talfik al-ahbar*, s. 241.
144 Abramzon, *Kirgizı i ix,* s. 284.

da,[145] *Jagaltay*, Karakalpaklar arasında,[146] *Jagalbaylı* ise Kazaklar arasında[147] kaydedilmiştir. Başkurtlar'ın Bürzen (Munaş kabilesine bağlı), Kazaklar'ın Jagalbay ve Kırgızlar'ın Jagalmay kabile tamgalarının tamamen örtüştüğünü ve benzer gelişim süreci sergilediklerini de buraya not düşelim: > → —+ —| S. M. Abramzon, kaynak kişilere dayanarak, bu tamganın Kırgızlar arasında "eski" olduğunu ve "birçok varyantlarda uçan bir kuşun tasvir edildiğini" anlatmaktadır. Bu tamgaların benzerlerini, VIII-X. Yüzyıl'a ait bir Çin kaynağı olan T'ang-hu-yao'dan seçilmiş olan tamgalar arasında bulmak zor değildir. Bu tamgalar, eski türk boylarına aittir ve Orkun kitabelerinde adı geçen Çik boyuna ve Yenisey Kırgızları'na aittir.[148] Yagalbay tipinden olan tamgaların Türk halkları arasında geniş şekilde yayılmış olması, keza yukarıda değindiğimiz diğer veriler, bu tamgaların taşıyıcısı olan başlıca halkların ve bu arada Başkurt Bürzenler'in Orta Asya kökenli olduğunu gösteren ilave kanıtlardır.

Yagalbay (Jagalbay, Jagalmay, Jagaltay) etnoniminin çıkış noktası ve Başkurt, Kazak, Kırgız ve Karakalpaklar arasında yayılmaya başladığı yer, muhtemelen Aral bozkırlarıdır. Bunu sadece Burcan tarihinin olayları değil, aynı zamanda Kazak Jagalbaylar'ın, kendi kabilelerinin "bir zamanlar Aral Denizi'nin güneyinde bir yerlerde" yaşamış olduğuna dair rivayetleri de kanıtlamaktadır. Kanaatimize göre, bu rivayeti aktarmış olan Kazak etnografya araştırmacısı V. V. Vostrov, kudretli "Jagalbaylar'ın" "bir zamanlar saldırıya maruz kalarak geniş bir alana yayıldıklarını" ifade ederken[149] önemli bir buluşa götüren doğru bir yolu takip etmektedir. Şu var ki, "Jagalbaylar'ın" atalarına Burcan deniliyordu.

Burcan etnoniminin etimolojisi vazıh değildir. 'Burcan' sözcüğünün Arap kaynaklarındaki yazılışı İran edebiyat geleneğinden alınmıştır[150]; dolayısıyla, bu etnonim günlük konuşma dilinde biraz farklı biçimde seslendirilebilirdi. Etnonimin etimolojisini açıklamaya çalışan az sayıdaki dilbilimciler, böyle bir çalışmanın Türk ve İran dillerine dayanılarak gerçekleştirilebileceği kanaatindedirler. Örne-

145 Vaynşteyn, *Proishojdeniye*, s. 12-13.
146 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy*, s. 36.
147 Vostrov, *Rodo-plemennoy stroy*, s. 80.
148 Zuyev, *K etniçeskoy istorii usuney*, s. 103, 113, 132.
149 Vostrov, *Rodo-plemennoy stroy*, s. 76.
150 Zahoder, *Kaspiyskiy svod,* s. 37-39.

ğin; Türkçe *can*, *yan*; Çuvaşça *s'ın*; Mogolca *can* – 'insan', "halk', 'boy' anlamındadır; ama sözcük kökünün (Bur) anlamı açık değildir ve onun açıklanabilmesi için İran veya Sarmat-Alan kaynakları uygun bulunmaktadır. Esasen sonekte İran kökeni aranması daha mantıklıdır: *an* İran dillerinde sıfat soneki olup, etnonimlerde sık sık görülebilir (krş., *Alan, Duvan, Uran, Üsergan, Burcan*). Böyle bir ihtimali ifade ederken, Türkler'in VI-VIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da içinde bulundukları şartların dikkate alınması gerekir. Dilleri "hiç kuşkusuz İranî olan."[151] Eftalitler'in çökertilmesi ve itaat altına alınması, Orta Asya'nın İran dilli iç eyaletlerine giriş gibi olaylar, işgalciler açısından da iz bırakmadan geçip gidemezdi. Ayrıca, yayılma sınırları, son yılların arkeolojik araştırmalarına göre güneydoğuya – Aral bozkırlarına – doğru sürekli genişletilmekte olan Sarmat-Alan boylarıyla ilişkiler ve karışma durumları da muhtemeldir. Bu temasların bazı dolaylı kanıtları Başkurtlar'la ilgili materyaller arasında bulunmaktadır. Türkler'in, Eftalitler'i '*Abdel*' diye adlandırdıkları biliniyor.[152] Başkurt kabile şubelerinin *Abdel*, *Aptal* gibi adları, muhtemelen eski etnonimin basit ses benzerleri değildir. M. Umetbayev'in aktardığı eski bir Başkurt rivayeti de belli ölçüde ilgi çekmektedir. Anlaşılan burada Orta Asya'daki Arap fetihleri (VII. Yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. Yüzyıl) döneminin olayları yankı bulmuştur. İşgalciler "Hatay'dan (?) Başkurtlar'ın akrabaları olan Uygurlar'a gittiler; oradan Türkistan'a, oradan da Haveristan'a ve daha sonra *Alan-Burcan'lara* gittiler."

Böylelikle, gözden geçirilen materyaller tamamı, Burcanlar'ın Türk kökenli ve Peçenekler'le akraba olduklarını, Güney Sibirya antropolojik tipinin oluşum bölgelerinden birisindeki İran dilli unsuru bir ölçüde içine aldığını ve onun etno-kültürel etkisini hissettiğini söylememize imkan vermektedir.

Ü s e r g e n. Üsergen kabile adlarının Karakalpak, Özbek ve Kırgızlar arasında benzerleri vardır. Zerafşan Kıpçakları'nın *Çuraş* şubesi Üsergenler'in *Suraş* boyunun; Kırgız boy-kabile etnonimlerinden *Beşey* ve *Kara-Beşey*[153] Üsergenler'in *Bişey* kabile adının karşılığıdır. Başkurtlar'ın Aral bölgesiyle etnik ilişkilerinin belirlenebilmesi için, Üsergen boyunun etnik karakteristiklerinin Karakalpaklar'ın *Muy-*

151 Gafurov, *Tadciki*, s. 208.
152 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 105.
153 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 47, 77.

ten[154] boyu ile karşılaştırılması gerekir. Üsergenler'in ve tüm Başkurtlar'ın (*Başkort halkı babası*) atası, şecerelere göre, Muyten-Bi adını taşımaktadır.[155] Eski 'Muyten-Bi Şarkısı'nda Üsergenler 'Muyten'in çocukları' veya 'Muyten' olarak adlandırılmaktadır:

Bütün Başkurtlar Muytenlere tabi oldu,
Üsergenler çoğaldı,
Bürzen, Kıpçak beyler onlara boyun eğdi...
Yüz tamgalı Başkurtlar Urallara göç etti[156].

Muyten etnonimine, sadece Başkurt, Karakalpak ve Özbek boy-kabile adları arasında rastlanmıştır. Özbek Muytenler'in oralara Karakalpakistan'dan gittikleri bilinmektedir. Etnonimlerin örtüşmesi, keza atalarının Aral bölgesinden ve Sır-derya vadisinden gelmiş olmalarına ilişkin Üsergen rivayetleri, Üsergen ve Muytenler'in kadim etnik köklerinin ortak olduğu şeklindeki bir görüşün henüz 1950'li yıllarda ifade edilmesini sağlamıştı. Karakalpaklar'la ilgili etnografya literatüründe bu görüş desteklenmiş ve varılan sonuçların önemli ölçüde geliştirilmesine imkan sağlayan yeni materyaller bilim dünyasına kazandırılmıştı.

Karakalpak ve Zerafşan Muytenleri arasında, *Baylar* ve *Bişul* kabilelerinin olduğu tespit edilmiştir. Her iki ad da Başkurt boy-kabile adları arasında görülmektedir: *Baylar*- Batı Başkurdistan'da, *Bişul* ise İç Başkurdistan'da birer kabiledir. Etnonim benzerlikleri, bir taraftan Zerafşan'daki Muytenler'in, diğer taraftan da Başkurt Baylar boyunun yerleşim bölgelerindeki yer adlarıyla da desteklenmektedir (krş., sırasıyla, Bişbulak-Bişbulyak; Bişkent – Bişaul). Etnonim ve toponimlerde görülen paralelliklerin tesadüfi olmadığı tespit edilmiştir. İlerideki bölümlerde görüleceği üzere, Başkurt Baylar ve Bişul boyları Üsergenler'le akrabadır.

Üsergen ve Muytenlerin aynı etnik tarihe sahip olmalarının bir başka kanıtı da, bunların tamgalarının aynı oluşudur. Karakalpak Muytenler'in tamgası olan "şanışkı" zıpkını[157] Başkurtlar'da günümüze kadar muhafaza edilmiş olan eski Türk tamgasının geç döneme ait bir modifikasyonudur. Tamgaların gelişimi şöyle gerçekleşebilirdi:

154 DAHH, s. 100, 218.
155 BŞ, s. 84.
156 SSCB BA Başkurt Şubesi Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 23, Dosya 6, s. 79.
157 Jdanko, Oçerki, s. 53.

Göçebe Üsergenler'de
Balıkçı Muytenler'de

Muytenler, en kadim Karakalpak boylarındandır. Muyten tarihi araştırmacılarına göre, bu boyun etnik kökenleri Masagetler'e kadar uzanmaktadır; daha sonraki dönemlerde ise Muytenler Eftalitler'in ve özellikle de hakanlık döneminde Türk göçebelerin etkisi altında kalmışlardır. Etnonimin kökeni, boyun kadim etnik tarihiyle bağlantılıdır ve Jdanko'ya göre İran dilleri çerçevesinde açıklanmaktadır (krş., Muyt-an, Üserg-an, Burc-an...).

Muyten-Üsergenler'in etnik tarihi, MS I. Binyılda İtil Bolgarları'yla ilişkilidir. Bolgarlar'ın, oldukça geniş ölçüde Başkurt-Üsergenler'in oluşumuna katkıda bulunmuş oldukları daha önce Nazarov tarafından ifade edilmişti (1890). Orta Asya Muytenler'inin İtil Bolgarları ve Başkurtlar'la eski ilişkilerine dair materyaller (İtil boylarına göç rivayetleri, Karakalpak-Bolgar-Başkurt folklor ilişkileri vb.) Jdanko[158] ve Tolstova[159] tarafından yayınlanmıştır. Fakat bu ilişkilerin niteliği ve kapsamı açık değildir. L. S. Tolstova, bu ilişkileri, Muytenler'in etnik oluşumunu MS I. Binyılda Kuzey Karadeniz, Kuzey Kafkasya, Aşağı ve Orta İtil bölgelerindeki bozkırlarda, sırasıyla, Sarmat, Avar, Hazar, Bolgar ve Başkurtlar arasında gerçekleşmiş olmasına ve Altın Orda döneminde ise Aral bölgesine göç etmelerine bağlamaktadır.[160] Bu durumda, Karakalpak Muytenleri üzerindeki Bolgar etkisi batı yönünden gelmiştir ve nisbeten geç dönemlerle ilgilidir. Bu tür ilişkiler gerçekten de olmuştur. MS I. Binyıl sonlarından başlayarak II. Binyıl ortalarına kadar olan dönemde Güney Ural ve Ural boyu ahalisinin Aral bölgesiyle etnik temaslarının varlığı kuşku götürmemektedir. Söz konusu dönemde boy-kabile gruplarının Ural-Aral çizgisindeki hareketleri her iki yönde gerçekleşmekteydi. Başkurtlar ile Karakalpak-Özbek Muytenleri arasındaki bazı etnonim paralellikleri (Bişul, Baylar, Suraş) bu hareketler bağlamında açıklanabilir. Fakat I. ve II. Binyılların sınırında İtil ve Ural civarının etnik tarihindeki bu olaylar, Başkurt-Bolgar ve Karakalpak-Bolgar etnik ilişkilerinin açıklanmasına yardımcı olamaz. Üsergen-Muytenler'in Bolgarlar ile etnik ilişkilerinin eski aşamaları, muhtemelen onların İran dilli atalarının Orta Asya'da Türkleştirildiği dönemle bağlantılıdır. Bu olayların, Or-

158 Age., s. 55.
159 Tolstova, *K voprosu*, s. 63.
160 Age., s. 65.

ta Asya, Aral havzası ve (Türkler'in bir dönemde baş rol oyuncusu olduğu) Güney Rusya bozkırlarındaki tarihî olayların genel bağlamı içinde ele alınması gerekmektedir.

Güneydoğu Başkurtlar'ının Ataları Doğu Avrupa'da

Güneydoğu Başkurtlar'ının takip eden dönemdeki etnik tarihini tasavvur edebilmek için, bilimsel literatürde genellikle özdeşleştirilen *Burcan* ve *Bolgar* etnonimlerinin tarihî ilişkilerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Arap-Fars kaynaklarından yapılan çevirilerde Burcan etnonimi hemen hemen hiçbir varyasyon değişikliğine uğramamaktadır: Burcan (El-Cermi, Hudud El-Alam, Mesudi, İbn-ül Esir, Yakut), El-Burcan (Kazvini, Abu'l-Fida), Borcân (El-Bekri), Burcana (El-Fazari). Yalnız Mesudi, bu etnonimin başka bir biçimini de vermektedir: Bacnı (veya Bacane). Mesudi'nin bu ad altında doğrudan Peçenekler'i kastetmiş olması düşünülemez, çünkü Bacnı ile bir arada Bacanak halkının da adını vermektedir. A. Y. Garkavi, Mesudi'yi yorumlarken, Bacane (Bacnı) etnoniminin Kazvini'de (XIII. Yüzyıl) görüldüğünü kaydederek, bunun Kıpçak boylarından birisi olabileceğini söylemektedir. Ama bu pek inandırıcı değil; tersine, Mesudi'ye göre Bacane, Guzlar'a, Karlıklar'a ve Kimaklar'a, yani Kıpçaklar'a karşı yapılan savaşlara katılmaktaydı. Vakıa Garkavi kendisi de, yaptığı yoruma kuşkuyla yaklaşarak, Bacane (Bacnı) ve Burcan etnonimlerinin özdeşleştirilmesi ihtimaline yer vermiştir.[161] El-Bakuvi ise (XV. Yüzyıl) Bacanak ile Bacane'nin farklı boylar olduğuna açıkça işaret etmektedir. El-Bakuvi şunları yazıyor: "Bacanak ülkesi, altıncı iklimin kuzeyinde yaşayamakta olan bir Türk halkıdır"; "Bac(n)a ülkesi... Türk halkındandır" onlar "üzüm, incir ve siyah kızılcığın bol olduğu" yerde yaşamaktadırlar.[162] Anlaşılan, El-Bakuvi'nin eserinde, Burcanlar'ın Orta Asya'da yaşadığı dönemden bahsedilmektedir.

Bacane ve Burcan etnonimlerinin ayniyetinin kanıtlanması, doğrudan Mesudi'nin metnine de dayandırılabilir. Onun, Aral Denizi yakınlarında, "Doğudaki dört Türk boyu" – Bacanak, Bacane, Bac-

161 Garkavi, *Skazaniye*, s. 127, 148.
162 Al-Bakuvi, *Kitab talhis*, s. 102-103.

gard ve Naukerde[163] – konusunda verdiği bilgilere yukarıda atıf yapılmıştı. Bu dört Türk boyundan üçünün Güney Rusya bozkırlarında bulunması konusunda ise Mesudi şunları yazmaktadır: Astronomi cetvellerini düzenleyen astronomlara ve diğer eski bilgelere göre; Burgar, Rus, Bacnı, Bacnak ve Bacgurd (ki bunlar Türklerin üç şubesidir) denizi aslında Neytas denizidir".[164] Mesudi, bu "Türkler'in üç şubesini", eskiden Aral Denizi yakınlarında görülen kombinasyonda, Karadeniz ("Neytas Denizi") civarına yerleştirmektedir; yalnız Karadeniz bölgesinde görülmeyen ve yeni şehirlerin sakinleri olup, muhtemelen Asya vatanında kalmış Naukerde adı burada zikredilmemektedir. Aynı boyların Aral Denizi ve sonra da Karadeniz bölgesinde bulunmasıyla ilgili olarak Mesudi'nin verdiği farklı bilgiler, Burcanlar'ın Orta Asya'daki tarihlerine dair yukarıda sunulan bölümle bir arada mütalaa edildiğinde, Doğu kaynaklarındaki *Bacane* (*Bacan, Bacnı*) ile *Burcana* (*Burcan*) ile aynı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla, Burcanlar ve Bacgard'lar batıya hareket ettikten sonra Peçenekler'le bir arada Azak ve Karadeniz bozkırlarına yerleşmiş durumdaydılar.

Burcan ve Bolgar etnonimlerinin özdeşleştirilmesi daha da zordur. Arap kaynakları Burcanlar'ı genellikle Rum (Bizans) sınırlarının yanı başında göstermekte veya onları, Bizans'a karşı giriştikleri savaşlar münasebetiyle anmaktadır. Bu husus Burcanlar'ın Tuna Bolgarları ile özdeşleştirilmesi konusunda başlıca gerekçe olarak kullanılmıştır.[165] Fakat Doğulu yazarların Burcanlar konusunda sundukları tarihî etnografya karakteristikleri, böyle bir özdeşleştirme için yeterli zemin oluşturmamaktadır. Mesudi, El-Bekri, Kazvini ve El-Fazari'nin verdikleri bilgileri toparlarsak, Burcanlar pagan olup, "büyücülerin dinine bağlıdırlar"; ülkeleri geniştir; savaş için yetiştirdikleri atlar otlak-

---

163 V. F. Minorsky, *Naukerde* adını, *Naugarda* olarak okumakta ve Novgorod'lularla eşleştirmektedir. Ama S. P. Tolstov'un yorumu daha inandırıcıdır: *nau-* İran dilinde "yeni", *kerd* ise 'şehir', 'köy' kavramını ifade etmek için kullanılan en eski Hint-Avrupa köklerinden birisidir. T. A. Jdanko, eski *kerd* biçiminin yerine eşanlamlı İran sözcüğü olan *kent*'i koymaktadır. Bu yorum çerçevesinde *Naukerde* adı, yeni şehirlerin (köylerin) sakinlerini tanımlamak için kullanılabilirdi.

164 Garkavi, *Skazaniye*, s. 127.

165 Bartold, *Hudud al-alem, rukopis tumanskaya*, s. 28; Kraçkovsky, *Arapskaya jeografiçeskaya literatura*, s. 132; Kovalevsky, *Çuvaşı i bolgorı*, s. 34; Dunlop, *The History of the Jews of the Khazar*, s. 12.

larda özgürce otlamaktadır ve barış zamanlarında kimse (idam cezası korkusundan) savaş atına binemez; "Burcanlar'dan birisi öldüğünde, onun uşak ve maiyetini bir araya topluyor, onlara bilge özdeyişler anlatıyor ve ölen kişiyle bir arada yakıyorlar" (Mesudi). Burcanlar'ın parası yok, tüm alışverişlerini ve düğün masraflarını atlar ve koyunlarla karşılamaktadırlar; Burcanlar'ın ülkesi kuzeye doğru öylesine ilerlemiştir ki, oralarda gece dört saat kısadır; onlar sürekli olarak Rumlar, Slavlar, Hazarlar ve Türkler'le savaşmaktadırlar.[166] Görüldüğü gibi bu açıklamalar VIII-X. Yüzyıldaki Bolgarlar'ın ve Bolgar Devletinin etnik ve siyasî özellikleriyle çelişmemektedir.[167] Bunu Garkavi de fark etmiş ve kaynaklardaki karışıklığa dikkat çekerek, şunları yazmıştır: "Muhtemelen onlar (Burcanlar-R.K.) pagandırlar; çünkü tam bu dönemde Tuna Bolgarları arasında dinî literatür gelişmekteydi[168]"; Garkavi, Burcanlar'ın (Tuna Bolgarları mı? – R. K.) Hazarlar'la mücadelesine dair bilgilerin anlaşılmaz olduğunu düşünmektedir.[169] Bu yaklaşım çerçevesinde, Burcanlar'ın (Tuna Bolgarları mı?) IX-X. Yüzyılda göçebe ekonomisi uygulamalarını, keza onların topraklarının kuzey ülkelerinde olduğuna dair bilgileri de açıklamak imkansızdır. Arap coğrafya bilimi açısından Kuzey Karadeniz'in ve Rum sınırlarının uzak kuzey olarak tasavvur edilmesini düşünmek de zordur. Oysa bu bilgileri, Burcanlar'ı anlatan Abu'l-Fida da tekrarlamış ve somutlaştırmıştır: "Onların ülkesi uzak kuzeydedir; mesafenin uzaklığı ve huylarının kötülüğü yüzünden durumları tarafımızca bilinmemektedir".[170] Ünlü ölüleri ve onların maiyetini yakmak geleneğinin Tuna Bolgarları'na atfedilmesi de kolay değildir. Bilindiği gibi Altay Türkleri ölüleri yakıyorlardı. Volga'nın batısında, Hunlar'dan sonraki dönemde ortaya çıkan ceset yakma geleneğinin görüldüğü mezarlar, buralara gelmiş olan Türk unsurla bağlantılıdır.[171] Bu geleneğin Azak Bolgarları arasında yayılmış olması bile kuşkuludur; onlar defin törenlerinde (cesetleri yer altında oyulmuş mezarlara gömerek) Sarmat geleneğini devam ettirmekteydiler.[172]

166 Garkavi, *Skazaniye*, s. 9, 11, 126; Kunik i Rozen, *İzvestiya Al-Bekri*, s. 64; Ramzi, *Talfik al-ahbar*, s. 242.
167 VSİ, III, 1957, s. 223-231.
168 Mesudi, Burcanlar'ın "kutsal kitapları yok" diye açıkça not düşmüştür.
169 Garkavi, *Skazaniye,* s. 125.
170 Ramzi, *Talfik al-ahbar*, s. 241.
171 Artamonov, *İstoriya xazar,* s. 101.
172 Smirnov, *Oçerki drevney*, s. 183.

Burcanlar'la ilgili bilgilerdeki karışıklık ve çelişkiler, Bolgarlar ile Burcanlar'ın akraba, fakat farklı etnik yapılanmaları oluşundan kaynaklanmaktadır. Doğulu yazarlar, kendi geleneklerine uyarak, seleflerinin verdikleri bilgileri aktarırken kronolojiye kesinlikle özen göstermiyorlardı. İşte bu yüzdendir ki, X-XIV. Yüzyıl yazarlarının eserlerinde, Burcanlar'ın daha eski dönemlerine ait bilgiler yer almıştır. Bilgileri daha eski dönemlere ait olan Arap yazarlar, Bolgarlar ile Burcanlar'ı hep ayrı göstermekte; onları, diğer boy birlikleri ile bir arada ve genellikle Kuzey Kafkasya'dan Bizans sınırlarına kadar olan topraklarda yaşayan, ama farklı etnisiteye mensup halklar olarak tanımlanmaktadırlar. Yakut sayesinde tanıdığımız tarihçi Hişam ibn El-Kelbi (VIII. Yüzyıl ve IX. Yüzyıl başları) "Yafes oğulları arasında" şu halkların adlarını saymaktadır: "Yunan, Saklab, Abdar (yani F. F. Şarmua ve A. Y. Garkavi'ye göre, Bolgarlar- R. K.), Burcan, Burcas ve Fars."[173] El-Cermi'nin verdiği bilgiler 845 yılından sonrasına ait değildir. O, Bizans ve Bizanslıları anlatırken, "onlara komşu olarak yaşayan Burcan, Avar, Bolgar, Slav, Hazar ve diğer soylardan olan" halkları da anmaktadır.[174] Görüldüğü gibi El-Cermi, Burcanlar ile Bolgarlar'ın farklı olduğunu belirttiği gibi, "devletlerini" de komşu olarak göstermemiştir. Burcanlar ile Bolgarlar'ın birbirinden farklı halklar oluşu, Mesudi'nin eserinde özellikle sarihdir. Muhtemelen El-Kelbi'yi takip eden ve onu tamamlayan Mesudi, Yafes oğullarını şöyle sıralamıştır: "Aşban, Rus, Burcan, Hozrac, Fars, Modyan, denizdeki adaların sakinleri ve Bolgarlar."[175] Burcanlar ile Bolgarlar'ın birbirine ne denli uzak bölgelerde gösterildiği dikkat çekmektedir. Bunlardan ilkinin Hazarlar'ın (Hozrac) yanı başında, ikincisi ise "deniz (Akdeniz) adaları" sakinlerinin yakınlarında bulunduğu ifade edilmektedir. Burcanlar batıya – Bizans sınırlarına doğru – yer değiştirdikten sonra, Mesudi onları Bolgarlar'dan daha kesin biçimde ayırarak şöyle demektedir: "223 yılında (837-838 yılları- R.K.) Mikhail oğlu imparator Theofilos sefere çıktı; Burcan ve El-Bolgar kralları da onunla beraberdi."[176]

Görüldüğü gibi Arap bilim adamları, Bolgarlar ile Burcanlar sözcükleriyle (onların Bizans sınır boylarına göç etmelerinin ilk dönemlerinde) farklı etnik ve siyasî oluşumları kastetmekteydiler. Bu

173 Garkavi, *Skazaniye*, s. 15.
174 Kraçkovsky, *Arabskaya*, s. 131.
175 Garkavi, *Skazaniye*, s. 125.
176 Kovalevsky, Çuvaşi i Bolgarı, s. 59.

husus, Burcanlar'ın köken itibariyle, Orta Asya'daki yerli İran dilli halkla temas ve kaynaşma sonucunda akraba boylar topluluğuna dönüşen muhacir Türkler olduğuna dair yukarıda formüle ettiğimiz görüşü dolaylı olarak teyit etmektedir. Doğu Avrupa'da Burcanlar ile Bolgarlar'ın kaynaklara da yansımış olan yakın ilişkileri, Burcanlar'ın Yukarı Karadeniz boylarında Bolgarlar'a komşu oluşlarıyla ilgili bilgilerden başka, etnografya verileri de değişik bir sonuca varmamıza imkan vermektedir: Bolgar ve Burcanlar'ın etnik temasların başlangıcı, onların Avrupa'ya muhaceretinden önceki tarihlerine kadar inmektedir. Doğu Avrupa'ya göç döneminde Bacgard ve Burcanlar, Peçenek dünyasına aittiler; ama çoktan batıya göç eden Bolgarlar'la onlar arasındaki daha eski etnik tarihî bağlar kopmuş değildi.

Burcan ve Bacgardlar'ın Başkurdistan topraklarına gelmeden önce Doğu Avrupa'daki tarihlerinin başlıca aşamalarını belirlemeye çalışalım.

Bu konunun en zor yanı, Burcan ve Bacgardlar'ın Kuzey Kafkasya bozkırlarına nüfuz etme dönemiyle ilgilidir. Arap yazarlardan Mesudi, Burcanlar'ın Bizans sınır boylarına gelişleri konusunda kesin bir tarih vermektedir. 837-838 yıllarında Burcan ve Bolgarlar, yukarıda da anımsatıldığı üzere, Bizans imparatoru Theofilos'un seferine katılmışlardı. Fakat Peçenekler'in Avrupa'ya X. Yüzyıl sonlarında geldikleri bilinmektedir. Eserini 948-952 yıllarında kaleme alan Konstantinos Porphyrogennetos, Peçenekler'in bu tarihten 50 yıl önce gelmiş olduklarını yazmaktadır. Reginonis Chronicon'a dayanan Artamonov'a göre Peçenekler Dinyeper'in doğusunda kendisinin iktidar döneminden bir süre önce – 889 yılında görülmüşlerdi.[177] Peçenekler'in veya onlarla ittifak içinde olan boyların Asya'dan Avrupa'ya gelişi konusunda yeni görüşlerin oluşturulabilmesi bakımından Yakut'un 'Mu'cem el-Buldan' adlı eseri fevkalade önemlidir. Yakut, bu konuda "Burcan, Hazar topraklarında bir ülkedir" demektedir.[178] Bu kısa cümlede bile, dakiklik açısından şaşırtıcı bilgiler bulunmaktadır. Burcinler ise, Mesudi'nin verdiği bilgilerde ifade edildiği gibi "Hazar topraklarında", diğer bir deyişle, Rum sınırlarının çok uzağında, Kuzey Kafkasya'da bir yerlerde sakindirler. Bu çok önemli bir ayrıntıdır. Çünkü kaynaklar Azak Bolgarları'nı (aynen İtil Bolgarları gibi) Burcan olarak değil, *Burgar, Bulgar, Bulkar, Bolkar, Bargaz* olarak adlan-

177 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 350-351.
178 Ramzi, *Talfik al-ahbar*, s. 241.

dırmaktadır. Buradan şu sonuca varılabilir: Adı geçen kaynaklarda "hazar topraklarındaki" Burcanlar'la Bolgarlar değil, bizzat Burcanlar kastedilmektedir. Yakut sözlerine devamla şöyle demektedir: "(Şair) Abu-Nahil et-Temimi der ki: Biz Gilan'dan başladık ve onların tahtı çöktü. Ordularımız kanlı savaşlarda süvarileri geri püskürttüler... Ve onlar yaklaşık olarak Rum ve Burcan (toprakları) aralarına geri çekildiler."[179] Abu-Nahil et-Temimi'ye[180] yapılan atıf ve Gilan'ın (Hazar'ın güneybatı bölgesinin) anıldığı hesaba katıldığında, Yakut'un burada Araplar'ın Kafkaslar üzerine düzenledikleri seferleri kastettiği anlaşılmaktadır (bu seferler sırasında Araplar, Tiflis'e ulaşmışlardı). Bu durum, Burcanlar'ın VII. Yüzyılda *Sır-derya* civarında yaşamaya ve Orta Asya'nın güney bölgelerine sızmaya devam etmekle birlikte, Bolgarlar'la (onların en geç VI. Yüzyılda Avrupa'ya göç etmesinden sonra) ilişiklerini koparmadıkları anlamına gelmektedir. Öbür türlü Burcanlar'ın (Bürzen) VII. Yüzyılda Ural nehrinin batı ve doğu kesiminde bulunmalarını açıklamak imkansızdır.

Yaklaşık bu dönemde, Bacgirdler, İtil boyuna gelmeye başlamıştır. VII. Yüzyılın son çeyreğinden önce yazıldığı sanılan[181] 'Ermeni Coğrafya'sında, Volga'nın aşağı kesimlerinde Basil boyunun güçlü Hazar ve Buşk (veya Butk) halklarından saklandığı ifade edilmiştir. Volga bölgesine kışı geçirmek amacıyla gelen *Buşklar*, Artamonov'a göre Başkurtlar (Bacgird), *Basil*'ler ise Ermeni kaynaklarında Barsil, Arap kaynaklarında Bersula olarak geçen[182] Bolgar boyudur. Artamonov'un karşılaştırmaları diğer kaynaklarla çelişmemektedir. Gardizi, onlardan bahsederken, doğu bölgesinde Hazarlar'la komşu olarak yaşadıklarını, Hazar kağanına tabi olduklarını ve 2000 süvarileri bulunduğu belirtmektedir.

Demek ki, Burcan ve Bacgirdler'in tarihleri iç içedir; onların Aral Gölü ve Hazar Denizi civarından Kuzey Kafkasya bozkırlarıyla Kuzey Karadeniz'e[183] göç etmeleri VII-IX. Yüzyılda gerçekleşmiştir.

179 Aynı yerde.
180 Muhtemelen Abu-Cerir at-Tamimi (653-733 yılları) kastedilmektedir.
181 Patkanov, *İz novogo spiska*, s. 28.
182 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 234.
183 Eski Başkurtlar'ın Kuzey Karadeniz bölgelerinde bulunmaları, doğulu yazarlar tarafından sık sık anılmaktadır. Bunların arasında, Bacgurdlar'ın Peçenekler'le bir arada "Neytas Denizi"yakınlarında bulunduklarına ve Bizans üzerine ortaklaşa seferler yaptıklarına dair Mesu-

Dolayısıyla Mesudi'nin, Peçenek, Bacgard ve Burcanlar'ın Guz, Karlık ve Kimak kuvvetlerine karşı verdikleri savaşmaları, bu savaşta yenilen Peçenekler'in ve müttefiklerinin Aral boylarından batıya göç etmeleriyle ilgili olarak anlattıkları, uzun bir mücadelenin ve göç geleneğinin sadece son aşamasıdır. Bacgard ve Burcanlar'ın VII-IX. Yüzyılda gerek Aral ve *Sır-derya* boylarında, gerekse Aşağı İtil ve Azak bozkırlarında bulunmaları; bütün bu bölgelerin söz konusu dönemde geniş, fakat sıkı iç ilişkileri olan etno-kültürel bir dünya olduğu anlamına gelebilir. Diğer bir deyişle, incelediğimiz dönemin erken aşamalarıyla ilgili olarak, Bacgard ve Burcanlar'ın Sır-derya ve Aral'dan ayrılarak Aşağı İtil boylarına ve Kuzey Kafkasya bozkırlarına yerleşmeleri değil, onların ana yerleşim merkezlerinin (tek, ama oldukça geniş) bir bölgede yavaş yavaş batıya doğru kayması söz konusu olabilir. Burcan ve Bacgardlar, Peçenekler'in hem bölge hem de zaman itibariyle öncü grupları olarak düşünülebilir; Burcanlar, çok eskiden beri Bolgarlar'la etnik ve tarihî ilişkiler içinde olduklarından, Balkan Yarımadası'nda onlarla hemen kaynaştılar. Tuna boylarına yaklaşık elli yıl sonra ulaşan Peçenekler, burada, hızlı bir Slavlaşma sürecine girmiş olan karma bir halkla karşılaştılar.

Kuzey Kafkasya'da bulundukları dönemde Bacgard ve Burcanlar'ın etnik tarihini ancak genel hatlarıyla belirlemek mümkündür. Hazar Hakanlığı'nın oluşum dönemi, – VII-VIII. Yüzyıllar – Kuzey Kafkasya ve komşu bozkırlarda yaşayan halklar açısından karmaşık ve zor bir dönemdi. Daha sonra Hazar Hakanlığı'nın bariz bir şekilde kendini gösteren siyasî yayılmacılığı da bu yüzyıllarda tamamlan-

di'nin verdiği bilgiler en dakik olanlarıdır. El-Belhi'ye göre, Bacgardlar "iki boydan oluşmaktadır." Birisi "Bolgarlar'ın yakınlarında" ormanlarda yaşamaktadır ve Bacgardlar'ın bu boyu "Bolgarlara bağlıdır"; diğer Bacgardlar, Peçenek sınırındadır. "Bunlar ve Peçenekler Türk'tür ve Rum'ların yakın komşularıdır" (İTDM, 1937, s. 33). Yakut'un verdiği bilgilere göre, "Başgird ülkesi, Konstanopolis ile Bizans arasındadır". El-Dimaşki, Abu-l-Fida, El-Bakuvi ve bazi diğer geç dönem Arap yazarlar, Karadeniz sahilinde yaşayan halklar arasında Başkurtları da anmaktadırlar. Bilim literatüründe, A. L. Schlezer tarafından ifade edilen (1813) ve daha sonra diğer araştırmacılarca geliştirilen bir görüşe göre, Avrupa'da "Bacgard", Bacgurd", "Bacgird" adlarıyla hep Madyar'lar kastedilmektedir. Fakat yeni materyaller, bu tezden vazgeçilmesini ve Başkurtlar'ın atalarının bir kısmının kuzey Karadeniz bölgelerinde (ta Bizans sınırlarına kadar) bulunmuş olabileceğinin itiraf edilmesini zorunlu kılmaktadır.

dı. Azak civarındaki Büyük Bolgar Devleti'nin Hazarlar'la olan ilişkileri farklı aşamalardan geçtikten sonra, nihayet bu devlet hakanlığın darbeleriyle dağıldı.[184] Bolgarlar'ın bir kısmı batıya- Kuzey Karadeniz'e ve Tuna'nın aşağı boylarına- yöneldi; bir kısmı kuzeye yöneldi ve buralarda X. Yüzyıl başlarına doğru İtil Bulgarları Devleti kuruldu. Kuzey Kafkasya bozkırlarında gelişen ve Bulgarlar'ın büyük göçlerine sebep olan olaylar, sadece onları etkilemekle kalmadı. Kaynaklara göre, Bolgarlar'ın etrafında, "Neytas Denizi sahillerinde sayısız miktarda Türk halkları yaşamaktaydı"[185]

Yeni arkeolojik araştırmalar da, kuzeye (İtil boyuna) göç eden Bolgar ordusunun etnik yapısının birçok boydan ve hatta akraba olmayan gruplardan oluştuğunun yeterince net biçimde belirlenmesine imkan sağlamaktadır.[186]

Azak bölgesinde Büyük Bolgarlar'ın egemenliği altındaki "Türk halkları" arasında Bacgard ve Burcanlar da var mıydı, yoksa Başkurt-Bolgar etnik bağları daha sonraki dönemlerde İtil boyunda mı oluşmuştu? A. P. Smirnov, 'İtil Bolgarları' adlı monografisinde, Bolgarlar'ın İtil boyuna gelişini VII. Yüzyılın sonlarına bağlamaktadır.[187] Daha sonraki araştırmalarında bu tarihi kesinleştiren yazar şöyle der: "Bolgarlar'ın Orta İtil boylarına gelişinin VIII-IX. Yüzyılda gerçekleştiğini kesin olarak kabul edebiliriz."[188] Bu tarih, A. H. Halikov'un son araştırmalarıyla da teyit edilmektedir; Büyük Tarhan mezarlığındaki mezarların çoğu VIII. Yüzyıl ile IX. Yüzyılın ilk yarısına aittir.[189] Görüldüğü gibi Bolgarlar'ın İtil boyuna muhaceret tarihiyle, Bacgard ve Burcanlar'ın Kuzey Kafkasya'da görülme tarihleri (VIII-IX. Yüzyıl) örtüşmektedir. Demek ki, Bacgard ve Burcanlar, Azak Bolgarı'yla etnik ve siyasî temaslar içinde bulunmuş, Bolgar boylarının batıya ve kuzeye doğru yer değiştirmeleriyle sonuçlanan olaylara iştirak etmişlerdir. Bacgard-Burcan göçebelerin Bolgarlar'la olan eski ilişkileri burada yenilenmiş veya aktifleşmiştir. Bolgarlar'la dostâne ilişkiler içinde bulunan veya Bolgar beylerin egemenliği altına giren Burcan ve Bacgardlar, çoğu kez ortak 'Bolgar' adıyla tanınmışlardır. Daha önce belirtildiği gibi, Burcan ve Bacgard adları Orta

184 Age., s. 19.
185 Al-Bakuvi, *Kitab talhis*, s. 111.
186 Smirnov, *Nekotorıya sporniye voprosı*, s. 167.
187 Smirnov, *Voljskiye bolgarı*, s. 3.
188 Smirnov, *Nekotorıya sporniye voprosı*, s. 160.
189 Geningn; Halikov, *Ranniye bolgarı*, s. 63, 65, 76.

Çağ dünyasında bilinmekteydi, ama bu adlar Güney Rusya bozkırlarında zaman içinde Bolgar, Türk ve kısmen de Ugor etnonimleri arasında erimiş, sonuçta *Burcan* adı Orta Çağ tarihçilerinin eserlerinde Tuna Bolgarları'nın ikinci adı olmuş, *Bacgard* ise bazen Başkurtlar'ın, bazen de Macar-Madyarlar'ın adı olarak anılmıştır.

Elbette bu anlatılanlar Burcan ve Bacgard'ların Bolgarlar arasında tamamen erimiş olmaları anlamına gelmez. Tersine, Bolgarlar ile olan eski (Hun dönemiyle bağlantılı) genetik akrabalığa rağmen Burcan ve Bacgardlar kendilerini Altaylara ve Orta Asya'da bulundukları döneme bağlayan kültür özgünlüğünü muhafaza edebilmişlerdi. Orta İtil boylarının sol kıyısındaki Tankeev mezarlığında elde edilen seramiklerin özellikleriyle (testilerin biçimi, çamurun bileşimi) Orta Asya'nın kuzey bölgelerindeki seramikler arasında bağlantı kuran A. H. Halikov'un gözlemleri, bu bakımdan gayet ilgi çekicidir.[190] Tankeev mezarlığı kültür mirası (VIII. Yüzyıl sonlarıyla IX. Yüzyılın ilk yarısı) güney bozkırlarından Orta İtil boylarına Bolgarlar'la birlikte (veya onların hemen sonrasında), etnokültürel yönden Orta Asya ve Aral civarıyla bağlantılı olan boyların da gelmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Peçenek dünyasına özgü dil ve kültürel gelişim eğilimlerini, birçok boydan oluşan Bolgar muhitine, bizzat Burcan ve Bacgardlar'ın da aralarında bulunduğu bu boyların taşımış olduğu düşünülebilir.

VIII-IX. Yüzyılda Bacgard ve Burcanlar'ın konuştukları dil, tamamen farazi olarak belirlenebilir. Kaşkarlı Mahmut, Bolgar, Suvar ve Peçenek dillerinin akraba olduklarını kaydetmektedir.[191] Peçenek birliği içinde yer alan Bacgard ve Burcanlar'ın dili, tarihî olarak muhtemelen Bolgar diline yakındı. Fakat VIII-IX. Yüzyıl'a gelindiğinde bu dil, ileride batıya yönelecek olan gruplar halinde Sır-derya ve Aral civarında biriken Türk boylarının etkisiyle belirlenen yeni bir gelişim çizgisi kazandı. Benzer bir sonuç dil materyallerinin incelenmesi yoluyla da elde edilmiştir. A. P. Kovalevsky, Azak Bolgarları'nın adının doğu kaynaklarında "z-grubu Türk dillerinin etkisiyle" bir değişim (Bolgar, Balkar > br ¡a, Bargaz, Burgaz) geçirdiğine dikkat çekmektedir.[192]

190 Gening; Halikov, *Ranniye bolgarı,* s. 83-84.
191 MK, 1960, s. 66.
192 Kovalevsky, *Çuvaşi i bolgarı,* s. 34.

Göç sürecinde yalnız Bolgarlar değil, Burcan ve Bacgard boyları da bölündü. Bolgar boylarından *Yermi*, batıya, Tuna boylarına göç etti; bir kısmı ise, Bolgar ordusuyla beraber İtil boyunda kaldı ve daha sonra Başkurt halkının içine karıştı (Yürmi boyu). "El-Burcan" halkının "Hıristiyanlardan olduğunu ve aralarında teslis inancını yaygın bulunduğunu" yazan Abu'l-Fida, muhtemelen, batıya göç ederek, Bolgarlar'la bir arada Slavlaşamaya ve Hıristiyanlaşmaya maruz kalan Burcanlar'ı kastetmektedir.[193] "Başkırtların" Kustantiniyye ile Bolgarlar" arasında yaşadığını "çoğunluğunun Hıristiyan olduğunu" yazan El-Bakuvi de Bacgard tarihiyle ilgili benzer olaylar anlatmaktadır.[194] Bacgard ve Burcanlar'ın bazı grupları sonraki dönemlerde Güney Rusya bozkırlarına yönelen Türk göçebe dalgalarına katıldı. Kadim Başkurt oluşumların izleri Kıpçak[*] dünyasında da görülmektedir: X. Yüzyılda 'Başk'rt' adında bir Kıpçak hanı[195] ve *Başkırd* adında bir Kıpçak kabilesi olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.[196] Oğuz ve Kıpçaklar'a karışan Burcan grupları Orta Çağda Kuzey Karadeniz ve Kırım Türklerinin oluşumuna iştirak ettiler. Oluşum sürecine Burcanlar'ın önemli katkıda bulundukları etnik yapılanmalardan bir tanesinin Gagavuzlar olduğunu da düşünebiliriz. Henüz XVIII. Yüzyıl başlarında gezginler ve bilim adamları, Gagavuzlar'ı kastederek, Avrupa'da Budzyan[197] veya Budzin Tatarlar'ının[198] varlığından bahsetmekteydiler.

Bacgardlar'ın diğer bir kısmı (öncelikle Üsergenler ile Tangaurlar) ve Burcanlar'ın bir bölümü (Bürzenler) kuzeye doğru yöneldiler. Başkurtlar'ın X. Yüzyıl başlarına kadar İtil boyunda veya Güney Urallarda görülmediklere göz önünde bulundurulursa, Bacgard ve Burcanlar'ın zaman itibariyle Bolgar göç hareketinin artçı gruplarını oluşturdukları anlaşılır. El-Kazvini ile *Abu'l-Fida,* Burcanlar'ın "uzak kuzeyin derinliklerine nüfuz ettiklerini" yazarken muhtemelen bu olayları kastetmişlerdir.

193 Ramzi, Talfik al-ahbar, s. 241.
194 Al-Bakuvi, Kitab talhis, s. 111.
* Yazar, Rus tarih geleneğine uyarak bazen 'Kıpçak' yerine Rusça 'Polovets' adını kullanmaktadır. Çev. notu.
195 PSRL, I/395; IX/213.
196 Navşirvanov Z. Ş. *Predvaritelnıya zametki*, s. 34.
197 Strahlenberg, I. *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia,* s. 34.
198 PKİM, 1935, s. 151.

İtil Bolgar boylarının güney ve kuzeyine yerleşen komşu savaşçı göçebeler – Bacgard ve Burcanlar – bu bölgede birleştirici etnik güç oluverdiler.

Başkurtlar'ın Güneyle İlişkilerine Dair Tarihî Etnografya Materyalleri

Başkurtlar'ın atalarının Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'le etnik ilişkileri, tarihî etnografya materyallerinde de iz bırakmıştır. Başkurt destanlarında, atalarının Kaf-Tau'dan[199] geldiğine, Kafkas dağları yakınlarındaki eski "Başkurt" göçebelere, Karadeniz civarındaki veya Kırım ülkesindeki "akraba boylara" dair çok sayıda bilgiler yer almaktadır. XVI. Yüzyıl ortalarında, Başkurdistan'ın Rusya devletine birleştirilmesi öncesinde, Kazan Hanlığı'nın çöküşünden rahatsız olan Başkurt ve Nogay asilzâdeleri, kendi ata topraklarına – Kuban'a – geri dönmeyi tartışıyorlardı. Başkurtlar'ın etno-coğrafi görüşleriyle ilgili olan bu çok önemli ayrıntı, birçok şecerede yer almıştır. Yurmatı şeceresinde şöyle denmektedir: "Atalarımız Kuban'dan yer ve su için geldiler."[200] Esasen Güney Rusya bozkırlarında meskun olan Peçenekler'in Don'dan çok çok aşağılarda yerleşebilecekleri, araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir.[201] "Don'un güneyindeki" topraklar, Kuban havzası anlamına gelmektedir, ki muhtemelen Bacgardlar'ın bir kısmı da buraya yerleşmiştir. Bu durum, tarihî etnografya materyalleri dışında, Başkurdistan ve Kuzey Kafkasya oronimyası ile hidronimyasında A. A. Kamalov[202] tarafından tespit edilen yakın paralelliklerle de teyit edilmektedir (*Kubau, Maşak, İrgiz, Karan* vb.). XVIII. Yüzyılda Başkurtlar'ın bir kısmı gerçekten de Başkurdistan'ı terk etmiş ve Nogaylar'ı takip ederek güneye gitmişlerse de, büyük çoğunluğu bir süre sonra tekrar Urallara dönmüşlerdir.[203]

Başkurtlar'ın totemistik mitolojisi ile Kuzey Kafkasya kökenli eski hikayeler arasındaki bazı benzerlikler de özel olarak incelenmeyi hak etmektedir. Kurtla ilgili rivayet, Türk halkları nezdinde iki te-

199 Kafdağı (Başkurtça)
200 BŞ, s. 28.
201 Şçerbak A. M. *O runiçeskoy pismennosti*, s. 79.
202 Kamalov A. A. *Gidronomiya Başkirii*, s. 197.
203 BŞ. S. 33, 108, 206.

mel unsur içermektedir: Kurt, Türkler'in atasıdır; ve kurt, Türkler'in koruyucusu ve önderidir. İkinci motif, Başkurt folklorunda özellikle iyi muhafaza edilebilmiştir. Totem, koruyucu ve önder sıfatıyla, eski Macar rivayetlerinde yaygın olarak bilinmektedir. D. Györffy, eski Macar kroniklerinde yer alan bir hikayeyi aktarmaktadır: Macarlar'ın atası Menrot'un oğulları Hunor ile Mogor, av sırasında genç bir geyiği takip ederek Maeotis'de (Azak bataklıkları) yeni vatanları Lebedya'ya giden yolu keşfettiler.[204] Bu rivayetin bir varyantı Kayserili Prokopius'un eserinde ilginç ayrıntılar eşliğinde anlatılmaktadır. Prokopius'un anlattığına göre, eski çağlarda; "kalabalık Hun kitleleri" Kuzey Kafkasya'nın geniş topraklarında meskun oldukları dönemde, Hun kralının, "birisi Utigur, diğeri Kutrigur adında iki oğlu vardı." Bir gün av sırasında bu gençler "bir geyiği kovaladılar... geyik onlardan kaçarak, bu sulara daldı. Gençler... geyiğin peşinden gittiler ve onunla beraber karşı sahile çıktılar." Hikayenin devamı özellikle ilginçtir: "Gençler Maeotis'in diğer sahiline vardıklarında "takip ettikleri hayvan hemen kayboldu."[205] Benzer bir hikaye VI. Yüzyıl Bizans tarihçisi Agathius'un eserinde de yer almıştır.[206] Bu rivayeti, Hunlar'la bağlantılı olarak, Jordan da (VI. Yüzyıl) aktarmaktadır: "Bu boyun insanları bir defasında, her zamanki gibi, İç Maeotis sahillerinde av ararken, aniden karşılarında bir geyiğin peyda olduğunu farkettiler; geyik suya girdi, kâh ilerledi, kâh durdu, yol gösterdi. Onu takip eden avcılar, Maeotis Gölü'nü yürüyerek geçtiler; oysa o zamana kadar bu gölün deniz gibi geçilmez olduğunu düşünüyorlardı. Ancak, hiçbir şeyden haberi olmayan bu kişilerin önünde İskit toprakları görüldüğünde geyik kayboldu."[207] Hayvanın mucizevi bir kılavuz olarak yer aldığı bu hikaye, batılı yazarların eserlerinde henüz V. Yüzyıldan itibaren bilinmekteydi: Sozomen[208], Zosimos, Eunaphius[209] vb.

"Mucizevi" veya "kutsal" kılavuz hayvanla ilgili Kuzey Kafkas rivayetleri, Güneydoğu Başkurtlar'ının, vatanlarına bir kurdu izleyerek geldiklerine hikaye eden rivayetlerine şaşırtıcı biçimde benzemektedir; Başkurtlar'ın ataları çölleri ve engin bozkırları geçtikten

204 Györffy, *Kronikaink es*, s. 181-182.
205 Prokopii iz Kesarii, *Voyna s gotomi*, s. 385-386.
206 Agafiy (Agathius), *O tsarstvovanii Justiniana*, s. 147,148.
207 İordan, *O proisxojdenii i deyaniyax getov*, s. 90.
208 Latişyev, *İzvestniya drevnix*, s. S. 763.
209 Skrijinskaya Y. Ç. *İordan i yego "Getica"*, s. 271-273.

sonra Urallara varınca kurt da, aynen geyik gibi, kayboluyor. Türk-ler'in ve Moğollar'ın atası ve koruyucusu ata kurtla ilgili ve köken itibariyle Orta Asyalı olan bu rivayetle, Hunlar'ın, Bolgarlar'ın veya Madyarlar'ın kılavuzu ve önderi olan mucizevi hayvanla ilgili rivayet arasındaki benzerlik ve paralellikler, bu kadim boyların Asya ve Doğu Avrupa topraklarında yaşanan etnik tarihlerinin bağlantılarına dair yazılı kaynaklara önemli bir ek oluşturmaktadır. Koruyucu kurtla ilgili Orta Asya rivayetleri ile mucizevi hayvanla ilgili Doğu Avrupa rivayetlerindeki motiflerin örtüşmesi ve çağrışımı, güneydoğu Başkurtlar'ının tarihî folklorunda özellikle belirgindir. Kurt imgesini ve kurt kültünü, güneydoğu Başkurtlar'ının ataları Orta Asya'daki vatanlarından getirmişler. Başkurt rivayetlerindeki yeni vatanı bulma motifi ve rivayetin karakteristik ayrıntıları ise Kuzey Kafkasya kökenlidir.

Bürzen, Üsergen ve Tangaur Boylarının Güney Urallarda Yerleşim Tarihi

Bacgardlar ve Burcanlar, MS I. Binyıl ile II. Binyılın kavşağında İtil-Bolgar dünyasının güney ve güneydoğu uçlarında göçebelik yapmakta ve yavaş yavaş Güney Ural dağlarının eteklerine doğru hareket etmekteydiler. Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar (eski Başkurtlar) Bugulma platosunun orta bölgelerinde önce güneyde daha sonra ise doğuda Yurmatı-Yurmi boylarına komşu oldular.

Güneydoğu Başkurtlar'ının rivayetlerinde, eski dönemlerde atalarının şimdiki Başkurdistan'ın güneybatısına yerleştiklerine dair doğrudan veya dolaylı birçok kanıt vardır. Bürzenler, İk nehrinin yukarı boylarındaki bozkırları ve Dema nehri vadisini kendilerinin "eski göç bölgeleri" olarak biliyorlar[210]. 1920'li yılların başında S. Mirasov tarafından yazıya geçirilen bir destanda, İk, Büyük ve Küçük Kinel, Dema nehirlerinin sahillerindeki topraklar "Bürzen memleketi" olarak adlandırılmaktadır.[211] Kendisi kaybedilen, fakat içeriği S. Mirasov tarafından aktarılmış olan bir şecerede, Tangaur, Bürzen ve Üsergenler Belı ve Dema (ki Bürzen kahramanlarından Buskın-biy güya bu nehrin sahiline defnedilmiştir) nehirlerinin kolları kastedilerek "Karma-

210 1953 yılı saha derlemeleri, s. 95; defter 3, s. 8, 31.
211 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 74-75.

san ve Çermasan kökenli" olarak anılmaktardırlar. Başkurt obalarının güney sınırları her zaman belirsiz olmuştur. Çoğu kaynaklar bu sınırların İtil-Yayık nehirleri arasındaki bölgeden, Büyük İrgiz nehri havzasından, Büyük ve Küçük Üzen nehirlerinin yukarı boylarından ve Çiji feyezan bölgesinden geçtiğini ifade etmektedir. XVI-XVIII. Yüzyılda her iki Üzen nehrinin yukarı boylarında ve Çiji vadilerinde Bürzen ve Üsergenler'in ortak arazileri vardı.[212]

Başkurt folklarında da Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar'ın eski yerleşim merkezinin Bugulma platosunda olduğuna dair paralellikler bulunabilir. A. İgnateviç'in XIX. Yüzyıl ortalarında Bürzen Başkurtları arasında derlediği bir masala göre, Güney Urallarda, ünlü Şulgan mağarası yakınlarındaki Gışma Gölü'nün dibinden mucizevi bir şekilde çok güzel atlar çıktı.[213] Bu hikayede, 'Zayatülek ile Hıu-hılu' epik destanının izlerini fark etmek zor değil; söz konusu destanın en dolgun varyantı Güneydoğu Başkurdistan'da yazıya alınmıştır ve "kadim Bürzen gölü" Asılı-Kul ile ilişkilidir. G. İ. Potanin'in tabiriyle, bu "deniz kızıyla ilgili bozkır destanı"nı Bürzenler kendileriyle beraber Urallara taşımışlardır ki, İgnatoviç'in dağlı Bürzenler arasında kayda aldığı versiyon da onun çok sadeleştirilmiş geç bir versiyonudur.

Güneydoğu Başkurtlar'ının Müslümanlığı kabul etmeleri de onların Bugulma platosuna yerleşmeleriyle bağlantılıdır. Yakın zamanlarda bulunan bir şecerede şu satırlar yer almaktadır: "Bürzenler'den üç derviş, Bolgar'da bilgilere vakıf olarak geri döndüler ve halkı hakikat yoluna yönelttiler.[214]" Bolgar'da dinî eğitim gören vaizlerin mezarlarının topografyası, tamamen Batı Başkurdistan'la sınırlıydı ve hiçbir zaman Güney Urallara – Bürzenler'in şimdiki topraklarına – yayılmış değildi.[215] Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar, XI-XII. Yüzyılda Bolgarlar'ın aracılığıyla, diğer bir deyişle, İtil Bolgarya'sı sınırlarının hemen yanı başında bulundukları dönemde Müslüman oldular.

Bugulma platosu, XIII. Yüzyıla kadar Bürzen, Üsergen ve Tangaur topraklarının merkezi durumundaydı, fakat dağlık Güney Uralların yaylalarını ve av yerlerini de eskiden beri biliyorlardı. Güneyden sürekli olarak yeni göçebe grupların gelmesi, eski Başkurt boylarının

212 BŞ, s. 77, 80, 199.
213 İgnatoviç A. *Başkirskaya Buryatskaya volost*, s. 39-40.
214 1953 yılı saha derlemeleri, s. 95; 1958, defter 3, s. 8, 31.
215 Velyaminov-Zernov, *Pamyatnik s arabsko-tatarskogo nadpisyu v Başkirii*, s. 257-259; Yusupov, *Vvedeniye*, s. 111.

hem kuzeydeki Tanıp havzasına, hem de doğuya (Ufa platosu yönünde) nüfuz etmelerini hızlandırmıştır (harita 4).

Bürzen, Üsergen ve Tangaur boylarının yerleşimi konusunda XIII. Yüzyılda önemli değişiklikler oldu. Bu boylar, Moğol yayılmasının ilerlemesine paralel olarak Ural yöresinin güneybatı bölgelerinden Güney Uralların dağ eteklerine çekildiler ve geniş bir şerit halinde Ural nehriyle Belı nehri arasına yerleştiler. Güneydoğu boyları, yeni topraklarında, Güney Urallar ile Aral civarı arasında göçebelik yapan ve muazzam bozkır dünyasının bir kısmını oluşturan göçebelerin bir bölümünü kendi (artık "Başkurt" denilen) etnik etki daireleri içine aldılar. Zaman zaman Ural nehri sahillerine de geçmekte, kışlamak için sonbaharda tekrar Aral ve *Sır-derya* civarlarına dönmek üzere, sıcak yaz aylarını dağ eteklerinin bereketli çayırlarında geçirmekteydiler.

XIII-XIV. Yüzyılın fırtınalı ve acımasız olayları, Başkurt boylarını Güney Uralların dağ eteklerinden dağlara doğru çekilmeye zorladı. Yalnız Üsergenler Güney Urallarda kaldılar. Çarlık yönetiminin XVII-XVII. Yüzyılda çıkardığı fermana binaen Üsergenler'e yine aynı topraklar tahsis edildi.[216] Bozkırda nisbeten barışçı bir ortamın oluştuğu uygun yıllarda, Üsergenler Ural nehrinin yukarı boylarına nüfuz edebiliyorlardı. Üsergen obaları bu bölgede İlek, Or, Emba nehirlerinin yukarı akımlarına ve İrgiz bozkırına saçılmaktaydı. Acımasız baskın ve iç savaşlarla geçen yıllarda, özellikle XIV. ve XV. Yüzyılların kavşağında Nogay feodal devletinin kuruluş döneminde; Üsergenler, doğal bir savunma hattı olan Ural nehrinin sağ sahiline geçerek, Sakmara, Zilair, Kasmarka ve Büyük İk nehrileri boyunca kuzeye – Güney Uralların dağlık vadilerine doğru – hareket etmekteydiler. Bişey kabilesine bağlı Üsergenler'in bir bölümü daha uzaklara giderek, Uralların batı yamaçları boyunca ilerleyip Ürüzen ve Ay nehirlerine ulaştılar. Bu grubun oralarda bulunduğunu gösteren işaretler, kuzeydoğu Başkurdistan'da günümüze kadar muhafaza edilmiştir: Murzalar boyu bünyesinde Bişevlerovo (*Buşey*) adında bir köy vardır. Bu köyün yaşlıları, atalarının Sakmara bölgesinden gelmiş olduklarını anlatırlar[217]. Köyde iki oymağın adı *Bişey* ve *Büreş*'tir; ikinci etnonimle Üsergenler'in *büre* ("kurt") kabilesi arasında kolaylıkla paralellik kurulabilir.

216 BŞ, s. 73.
217 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste, 11, Dosya 6, s. 102.

Nuguş ve Belı nehirlerinin yukarı akımlarına doğru hareket eden Bürzen ve Tangaurlar, ormanlarla kaplı dağlık bölgelere yerleştiler. Bu göç hareketinin kesin tarihini belirleyen yazılı kaynaklar muhafaza edilmemiştir. Şecerelere dayanılarak yapılan hesaplara göre (ki bunlar rivayetlerden çıkarılan tarihlerle örtüşmektedir), Güney Ural taygasının en uç bölgesinde yer alan ve bu yüzden buralardaki Bürzen topraklarının en eski bölümlerini oluşturan Bürzen obaları (Kiyekbayevo, Akbulatovo, Maksutovo, Atikovo vb.) XIV. Yüzyılla XV. Yüzyılın başlarında kurulmuştur[218]. Üsergen şecerelerine göre yapılan hesaplar da benzeri sonuçlar vermiştir.[219] Farklı kaynakların böylesine örtüşmesi, elde edilen sonuçlara güvenle yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, güneydoğu Başkurtlar'ının Güney Uralların iç bölgelerine hareketi, Yurmatılar'ın doğuya hareket tarihiyle örtüşmektedir. Bu dönem, Timur'la Toktamış, Altın Orda hanları ile prensler arasında acımasız ve zorlu çatışmaların yaşandığı günlerde, yeni bir siyasî oluşum olan Nogay Ordası'nın yükseliş dönemidir. Bu olaylar XIV-XV. Yüzyıllarda vukû bulmuştur.

Güney Uralların ormanlarla kaplı dağlık bölgelerinde, geleneksel çarvacılığın eskisi gibi geniş çapta sürdürülmesi imkansızdı. Orman ekonomisi, XIV-XV. Yüzyılda emtia değerini haiz olamazdı. Aksine bu ekonomi, ancak XVIII. Yüzyılda yükselebilmiştir. Avcılık ve orman arıcılığı da, tam olarak hayvancılık ekonomisinin yerini alamazdı. Başkurtlar, ilk dönemlerde, oraya tam olarak taşınmadan önce, fazla kar almayan Ural-ötesi bozkırlarda hayvanlar için kışlaklar kurdular[220]. Zaman içinde Bürzen ve Tangaurlar'ın büyük çoğunluğu Sakmara nehrinin yukarı boylarına ve Ural-ötesine yerleşerek, yaylak için dağlara yalnız bahar ve yaz döneminde gitmeye başladılar. Dağlı Başkurtlar'ın Ural-ötesine hareketi ve orada sürekli yaşamak için aulların (obaların) kurulması daha sonraki dönemlerde, XVII-XVIII. Yüzyılda gerçekleşti.[221] Dağlarda yaşamaya devam eden Başkurtlar, karma hayvancı-avcı-ormancı ekonomi uygulamaktaydılar. XVII. Yüzyıldan itibaren ise bu ekonomide ormancılık dikkat çekecek ölçüde ağırlık kazanmaya başladı..

218 A. y., Liste, 16, dosya 3, s. 8; 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 53; 1958 derlemeleri, s. 50.
219 BŞ, s. 85-86, 201.
220 1958 uılına ait saha derlemeleri, defter 2, s. 440, 446.
221 MİB, 1949, s. 584-586.

Dağlı ormancı Başkurtlar, XVI. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başları arasında güney ve batı yönlerinde geriye doğru çekilmeye başladılar. Sakmar-Ural-ötesi Başkurtlar'ının büyük bir grubu, Büyük ve Küçük İk, Saelmış ve Yuşatır nehirleri havzasına yöneldi[222]. D. Sokolov'un tespitlerine göre, o dönemlerde "boyun yarıdan fazlası" yer değiştirdi.[223] Bunlar, yeni yerleşim bölgelerinde Bürzenler ile Kara Kıpçaklar arasına yerleşerek, etnik haritayı önemli ölçüde değiştirdiler. XVIII. Yüzyılda burada ortak bir Kıpçak-Bürzen ilçesi kuruldu. Yirmi yıl önce, buradaki köylerden hangisinin "Bürzen", hangisinin "Kıpçak" olduğunu sadece bazı ihtiyarlar hatırlamaktaydı.

XVII. Yüzyılda, diğer bir deyişle, aynı ülke içinde geniş çaplı yer değiştirmelerin sanki durması gerektiği nisbeten geç dönemde, Bürzenler'in önemli ölçüde yer değiştirmeleri, geleneksel hayvancılık biçimlerine yönelik güçlü bir eğilimin varlığıyla açıklanabilir. Nüfus sayısının arttığı, bozkır alanlarının ise sınırlı olduğu Sakmara ve Ural-ötesi bölgeleri, göçebe hayvancılara artık dar geliyordu. Otlakları genişletme gayretleri, nüfus dağılımında önemli değişiklikler yaşanmasına sebep olmaktaydı. Göçlerin diğer bir sebebi ise, çarlığın kışkırtmaları sonucu Başkurt ve Kazaklar'ın karşılıklı baskınlarının daha acımasız bir hafhaya girmiş olmasıydı. Mesele sadece bu baskınların şiddet dozajını artırması değildi. Vakıa bu baskınlar da önemli bir rol oynuyordu, ama asıl sebep Başkurtlar'ın yeni meralar bulmak için Kazaklar'la bir çatışmayı göze almadan, Ural nehrinin sol sahiline geçemiyor olmalarıydı. Bürzen rivayetlerinde, onların atalarının Sakmara ve Ural-ötesi bölgelerinden göç etmelerinin sebebi, Kazaklar'la sık sık yapılan çatışmalardan kaçınmak olarak açıklanmaktadır. XVII. Yüzyılda Bürzenler arasında, bu tür durumlarda genellikle bir özlem şeklini alan "eski" vatan ve onun "engin düzlükleri"yle ilgili hatıralar henüz unutulmamıştı. Dağlı ve Ural-ötesi Başkurtlar'ı, Nogaylar'ın gidişinden sonra iç ve güneybatı Başkurt topraklarının sınırlarında önemli değişiklikler olduğundan habersiz değillerdi. Bürzen kabileleri, kendilerini bu eski toprakların "meşru" mirasçıları olarak görüyorlardı ve yeni Bürzen göçlerinin ana kitlelerinin bizzat bu eski topraklara yönelmesi de tesadüfi değildi. Aslında bu göçler, bir zamanlar Bürzenler'in ormanlara ve dağlara, De-

222 1857 yılına ait saha derlemeleri, s. 33, 36; 1958 yılı, defter 1, s. 29; defter 2, s. 40.

223 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 63.

ma nehri vadisine ve Volga-Yayık nehirleri arasına doğru çekildikleri Güney Başkurdistan'a yönelikti. Bürzenler, Büyük ve Küçük İk, Saelmış, Yuşatır nehirleri boyunca uzanan topraklara artık uzun zamandan beri Kıpçaklar'ın yerleşmiş olduğunu dikkate almaya pek de niyetli değillerdi. Hatta XIX. Yüzyılda dahi kendilerini "gerçek Başkurtlar" olarak gören Bürzenler, Kıpçaklar'ı "Nugay" olarak tanımlıyorlardı.[224] Bürzenler'in buralara yerleşmesi ilk başlarda çok sayıda ihtilaflara sebep oldu; sonunda bu ihtilaflar büyüyerek, Bürzenler'le Kıpçaklar arasında miras arazilerle ilgili mahkeme davalarına dönüştü.[225] Kıpçaklar, henüz XVIII. Yüzyıl sonlarında bile (1789 yılında), "berata göre" kendilerine ait olan topraklara "keyfi biçimde" yerleşmiş olan Bürzenler'e yönelik eski şikayetlerinin görülmesinde ısrar ediyorlardı.[226] Fakat bu, eski anlaşmazlıkların artık sadece bir kalıntısıydı. XVIII. Yüzyıl sonları ile XIX. Yüzyılda Bürzenler, Kıpçaklar'la ve diğer güneydoğu Başkurtlar'ıyla iyice kaynaştılar. Boy bilinci ve boylar arasındaki eski kavgalar da, artık tarihî bir anakronizmden başka bir şey değildi.

Bürzenler'in Ural-ötesinden güney Başkurdistan'a göçünü, diğer Bürzen grupların Büyük ve Küçük Uran, Tok nehrileri havzasına ve gneybatının daha ileri bölgelerine göçleri takip etti (harita 4). Dema nehri boyunda Bürzenler 16 köye yerleştiler. Bir kısmı atadan kalan toprakları aldı ve XVIII. Yüzyılda önemli toprak parçalarına sahip oldu. Çoğu toprak payları Asılı-kul'un yakınlarında, eski Bürzen göç bölgesindeydi. Fakat Dema'ya gelen Bürzen göçmenlerin çoğu, Nogaylardan sonraki dönemde Dema vadisine yerleşme konusunda güneydoğu Başkurtlar'ının önüne geçmiş olan Min boyun mensup Başkurtlar'ın yanında yanaşma durumuna düştüler.

Diğer Bürzen, keza Üsergen ve Tangaur grupları, Tok, Büyük ve Küçük Uran, Büyük İrgiz ve onun kolları olan Karalık ve Kamelik nehirlerinin vadilerine yerleştiler.[227] XVII. Yüzyılda Bürzen ve Üsergenler daha güney kesimlerde, Büyük ve Küçük Üzen, Çiji nehirlerinin vadilerinde ve Çiji taşkın ovasında görülmeğe başladılar. Başkurtlar, buralarda XX. Yüzyıla kadar göçebelik yaptılar. Gerçi Saratov eyalet yönetimi, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak

224 Nazarov, *K etnografii başkir*, s. 351.
225 Age., s. 359.
226 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 61.
227 BŞ, s. 73, 79-80, 95, 223-224.

"Çiji" Başkurtlar'ı Büyük İrgiz ve Kamelik nehirlerinin yukarı boylarına cebri iskan politikasını uygulamaktaydı[228]; ama sonuçta İrgiz-Kamelik havzasında boy-kabile kimliği konusunda ikili bir tanımlama oluştu. Başkurtlar, tam belirgin biçimde olmasa bile, boy mensubiyetlerini hatırlıyor ve kendilerini Bürzen, Üsergen, Tangaur, Yurmatı vb. olarak adlandırıyorlardı. Gerçekte bu, hemen hemen çökmüş olan bir geleneğin sadece devamıydı. Oysa İrgiz-Kamelik halkının "yeniler (*yanılar*) ve "eskiler" (*iskeler*) olarak iki bölüme ayrılması gerçek bir anlam ifade ediyordu. XVII-XVIII. Yüzyılda Güney Urallardan, Ural civarından (ve genellikle Başkurdistan'dan) Büyük İrgiz havzasına gelmiş olanları "eskiler" olarak adlandırıyorlardı. Bu grup (muhtemelen, bünyesinde İç Başkurdistan'dan gelmiş olan Bişul boyuna bağlı göçmenler bulunduğuna göre) *Bişul* olarak da adlandırılmaktaydı. Büyük İrgiz havzasına güneyden – Büyük ve Küçük Üzen nehirleri havalisinden ve Çiji taşkın ovasından – gelmiş olan Başkurtlar'ı ise "yeniler" veya *Sezeler* (yani Çiji'liler) olarak adlandırıyorlardı. Çiji taşkın ovasında Başkurt yerleşim birimleri, seyrek de olsa, 19111 yılında bile görülmekteydi, fakat daha sonra onlara dair herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

XIV-XIX. Yüzyılda Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar'ın Etnik Yapılarındaki Değişiklikler

Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar'ın XIV-XV. Yüzyılda Ural civarında ve Güney Urallarda bulunmaları; ilk başlarda Altın Orda'ya, sonra Nogaylar'a bağlı olan, daha sonra ise Tatarlar'ın, Başkurtlar'ın, Kazaklar'ın vb. şekillenmelerine katkıda bulunan Kıpçak ve Kıpçaklaşmış oluşumlarla aktif katılımı, karşılıklı ilişkiler ortamında yürütülmüştür. Bu dönemde güneydoğu Başkurtları arasında Bayulı-Bürzen, Nogay-Bürzen etnonimleri, keza Kızıl-Nogay, Nogaylar vb. adları taşıyan kabile şubeleri ortaya çıkmıştır.

Bürzenler'in *Bayulı* kabilesinin tarihi, XIV-XV. Yüzyılda Güney Başkurdistan'da yaşanan etnik süreçleri özellikle net biçimde ortaya koymaktadır. Kazaklar'ın Küçük Cüz'üne mensup olan *Bay-Ulı* şubesi, Aday, Tapa (veya Tama), Maskar ve Tastar kabilelerini içine al-

228 Stepanov P. D. *Etnografiçeskoye izuçeniye*, s. 211-212.

maktaydı.[229] Bay-ulı Kazaklar'ı XIX. Yüzyılda Ural ve Emba nehirleri arasında göçebelik yapıyorlardı.[230] Karakalpaklar arasında da Bayulı kabilesinin varlığı kayıtlara geçmiştir.[231] Bayulı ve Bay-Ulı etnonimlerinin ve ilgili tamgaların (bkz., tablo 4, no. 3) aynı oluşu, Bürzen Bayulı'ların Kazaklar'la akrabalığına ve Güney Başkurdistan'a (yani Kazak soydaşlarının hemen bitişiğindeki kuzey bölgesine) yerleşmelerine dair rivayetler, bu boyun Kazak Bay-Ulı boyundan türemiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bayulı etnoniminin kökeniyle ilgili literatür Vostrov[232] tarafından özetlenmiştir. Bu etnonime ilişkin yorumlar arasında S. A. Amonjolov'un faraziyesine olumlu bakan Vostrov'a göre, Bayulı mensupları, *Begulı* adında Türk boyunun torunlarıdır. Begulı boyu XII. Yüzyılda Kidan sınırı boyunca göçebelik yapmaktaydı.[233] S. A. Amonjolov'a göre, Begulı (veya Bayulı) boyu, Kidanlar güçlendikten sonra, batıya yani günümüz Batı Kazakistan topraklarına göç ettiler.[234] Bayulı'ların Güney Urallara saçılıp Bürzenler'e karışmaları ise, XIV-XV. Yüzyılda, yani Kıpçak boy-kabile gruplarının Başkurdistan'a göçü ile hemen hemen eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Aynı zaman içinde Güney Urallara diğer Bayulı unsurları da gelmiştir: Maskar (Maskara), Tastar etnonimleri Başkurdistan'ın değişik bölgelerinde kayıtlara geçirilmiştir.

XVI-XIX. Yüzyılda Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar'ın kendi güney ve doğu komşularıyla ilişkileri devam ettirilmiş, fakat bu ilişkilerin niteliği zaman içinde değişmiştir. Başkurt etnosunun artık biçimlenmiş olduğu, etnik bilincin belirginleştiği dönemde, Başkurtlar'da kabileler veya sülaleler arası geleneksel ekzogami ile bir arada, etnik düzeyde yeterince net bir etnogami de görülmektedir. Elbette bu dönemde güneydoğu Başkurdistan'a başka yabancı gruplar da gelmiştir; ama bu etnik etkileşimler artık son gelen grupların Başkurt ortamında asimilasyonu yönünde cereyan etmekteydi. Bununla beraber güneydoğu Başkurtlarının, Kazaklar ve Karakalpaklar ile devam ettirilen ilişkileri ve geleneksel çarvacı yaşamı, Başkurt kültürünün

229 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 23.
230 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 83.
231 DAHH, s. 212, 231.
232 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 77.
233 Aristov, *Zametki*, s. 304.
234 Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 68.

bozkırlı çizgilerini besleyip desteklemekte ve muhtemelen onların fizikî tipindeki Güney Sibirya özelliklerinin oturmasına imkan sağlamaktaydı.

Bürzen, Üsergen ve Tangaur boylarının bünyesinde; *Kazak*, *Karakalpak* ve *Türkmen* gibi şube adlarının 30'un üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu etnonimlerin Başkurt ortamında görülme tarihleri farklıdır ve birçok durumlarda yabancı bir halkın Güney Urallara gelişiyle bağlantılı değildir. Kazak, Karakalpak ve Türkmen etnonimlerinin yaygınlığı, çoğu zaman, Başkurtlar ile komşu göçebeler arasında sürdürülen (gerçi seyrek olan ve XIX. Yüzyıl ortalarına doğru tamamen sona erdirilen) nikah ilişkileriyle, aynı şekilde baskınlar sırasında kadınların, kızların ve çocukların esir alınmasıyla açıklanabilir. Bunların torunları da, daha öncekiler gibi, kendi halkının etnik adını sahiplenmekteydi.

Kazak etnik etkilerinin izleri, uzun yıllar boyunca Küçük Cüz'ün yakın komşuları olan Üsergenler arasında daha belirgindir. Fakat Orta Cüz Kazakları da Or ve Yayık bozkırlarına kadar gelebilmişlerdi. Üsergenler arasında *Mambet* adını taşıyan birkaç kabile şubesi tespit edilmiştir; bunların şecereleri Kazaklar'ın Orta Cüz'üne bağlı Argın boyundan Sarı Kupadı'ya dayanmaktadır[235]. Güney Başkurdistan'da *Argın* adını taşıyan kabile şubelerine mensup Üsergenler köken itibariyle kendilerini, XVII. Yüzyılda Başkurtlar arasına katılmış olan Kazaklar olarak tanımlıyorlar. Argın boyu XIII. Yüzyılda Cetısu'da bir yerlerdeydi; XIV-XV. Yüzyılın kavşağında ise kuzeye doğru göç etmeğe başladılar. XVI. Yüzyıldan itibaren artık İşim ve Or bölgeleriyle buraların daha batısında gayet iyi tanınıyorlardı.[236] Argın boyu, Kazaklar'ın oluşumunda büyük rol oynamıştır; Argın grupları kendi yükseliş dönemlerinde Orta İtil boyuna ve hatta Kırım'a kadar ulaşmışlardı.[237] XVII-XVIII. Yüzyılda ise artık Başkurtlar'ın güney ve doğu komşularıydı.

18-XVIII-XIX. Yüzyılda güneydoğu Başkurdistan'daki etnik süreçlerde yeni bir eğilim kendini gösterdi. Bu eğilim, bozkırla ormanların buluştuğu kesimlerde özellikle belirgindi. Çünkü bu dönemde

235 SSCB BA BŞ El Yazma Eserler Fonu, Mambet, Kaltay ve Tungatar köyleri Başkurtlar'ının Şecereleri.

236 Mukanov, *Etniçeskiy sostav*, s. 8, 23.

237 Markeviç, *Geografiçeskaya nomenkulatura*, s. 11.

batıdan – İtil ve Kama ötesinden – karmaşık etnik yapıya sahip köylü göçmenlerin kolonizasyon hareketi başlamıştı.

Bu kitle içinde Ruslar ve Tatarlar çoğunlukta olmakla birlikte önemli Çuvaş, Mari vb. gruplar da vardı. Başkurtlar'a dil, kültür ve din bakımından akraba olan Tatarlar'ın Başkurt ortamına nüfuz etmesi özellikle dikkat çekiciydi: Bürzen, Tangaur ve Üsergenler arasında *Tatar*, *Mişer* ve *Kazanlı* adını taşıyan 15 şube tespit edilmiştir. Batıdan gelen kolonizatörlerin geliş tarzı başkaydı; baskınlar ve esir almalar artık geçmişte kalmıştı. İtil-Kama havzasında boş toprak arayan çiftçiler, maraba, icarcı ve alıcı olarak Başkurt topraklarına yerleşiyorlardı. Başkurt "miras topraklarından" hak kazanmak amacıyla, "Başkurt adını" alan, Başkurt kadınlarla evlenen, kızlarını Başkurtlar'la evlendiren ve sonuçta asimile olan kişiler (bu arada Tatar kökenliler de) göçmenler arasında az değildi. Benzeri süreçler, - ama daha küçük çaplarda,- Başkurtlar'la Çuvaş ve Mariler arasındaki ilişkileri için de geçerliydi (güneydoğudaki üç Başkurt boyu arasında Çuvaş ve Ceremis adını taşıyan yaklaşık 10 kabile şubesi tespit edilmiştir).

Başkurdistan'ın güneydoğusunda XVIII-XIX. Yüzyılda gerçekleşen etnik süreçler, esasen Bürzen, Üsergen ve Tangaurlar ile Orta Asya, Aral bölgesi ve Kazakistan bozkırları arasındaki eski etnik ve tarihi bağların kopmasına ve tersine, İtil-Ural boylarındaki tarihlerinin erken dönemlerini yaşamış oldukları bölgelerin, diğer bir deyişle, İtil boyu ve Urallar'ın Türk ve Fin kökenli halklarıyla temasların yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

Tamyan Boyunun Kökenleri ve Yerleşme Tarihi

Tamyan boyuna bağlı Başkurtlar ile Kazaklar'ın Küçük Cüz'üne bağlı olan ve XIX. Yüzyılda Sır-derya'nın yukarı boylarında, Taşkent yakınlarında bir yerlerde yaşayan[238] *Tama* boyu arasında etnik akrabalık bağlarının bulunduğuyla ilgili görüş, N. A. Aristov tarafından ortaya atılmıştır.[239] Aristov muhtemelen haklıdır; ama onun hipotezinin doğru kabul edilmesi konusunda bazı zorluklar gözüküyor. Bunlardan biri, etnonimin sonunda farklı bir takının yer almış olmasıdır: Başkurtlar'da *Tam'yan* veya *Tamyan*; Kazaklar'da *Tama*; Kara-

238 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor,* s. 23.
239 Aristov, *Zametki*, s. 405.

kalpaklar'da *Tama*; Özbek-Kuramalar'da *Tama*, Özbek-Lakaylar'da *Kara-Tuma*; Kırgızlarda *Kara-Tuma*, *Ak-Tuma*; Altaylarda *Karatuma*, *Tumat*; Tuvalar'da *Tumat*.[240] Bu etnonimin Başkurtlar arasında kullanılan biçimi, başka halklarda görülmemiştir. Tamgaları karşılaştıralım: Sokolov ile Grodekov'a göre Kazak Tama'ların tamgası / // biçimindedir. Vostrov bu verileri bir ölçüye kadar tashih etmiştir: Turgay ili Tama'larında |, Sır-derya Tama'larında ise – \\ biçimindedir.[241] Başkurt Tamyanlar'ın tamgaları ⌈⌉ ⌊_ (tablo 8) biçimindedir. Üçüncü tamga, Bürzenler'in Tamyan muhitine nüfuz etmelerinin sonucudur; dolayısıyla başlıca Tamyan tamgaları ilk iki tamgadır. Görüldüğü gibi bu tamgalar arasında benzerlikler olduğu gibi, farklılıklar da vardır. At nalı biçimindeki tamgaya Kazak Tamalar arasında rastlanmamıştır. Bu çerçevede, Tamyan etnonimini Küçük Cüz Kazaklar'ının Bayulı boyuna bağlı *Tana* kabilesiyle karşılaştırmak imkanı doğmaktadır. Tana kabilesi (ki Tama boyuyla akrabadır) XIX. Yüzyılda Başkurtlar'la bir arada Ural ve Emba nehirleri arasında göçebelik etmekte olup, tamgası ○ ve | biçimindeydi; diğer bir deyişle, daire ile at nalının aynı figürün modifikasyonları olduğu göz önünde tutulursa, Tamyan tamgalarına benzemektedir.[242] *Tana* şubesi, Türkmen-Yomutlar arasında da vardır. Tamyan rivayetlerinde ataların eski vatanı olarak Altaylar (*Altay yaktarı*) gösterilmektedir[243]. Vostrov ve Mukanov, Kazaklar'ın *Tama* (ve dolayısıyla *Tana*) boyu ile Moğollar bünyesindeki Bargutlar'ın bir kolu olan *Tuma* boyu arasında genetik bir ilişki olduğu yönünde bir tez geliştirmiş bulunuyorlar.[244] Tuma (Tumat) boyu[245] "Kırgız ülkesinin sınırları içerisinde", Yenisey'in yukarı boylarında bir yerlerde yaşamaktaydı. Kazak etnografların bu karşılaştırması yerindedir. Benzeri bir devamlılık durumunun Başkurtça *Tangaur* ve Moğolca *Tangur (Tangor)* etno-

240 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 4; DAHH, s. 194; Karmışyeva, *Uzbeki lokaytsı*, tablo 4; Fayziyev, *O rodo-plemennom sostava,* s. 46; Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 23.

241 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 88.

242 Aristov, Aristov, *Zametki,* s.384.

243 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 132, 148; 1958 yılı derlemeleri, Defter 1, s. 93, 101.

244 Vostrov i Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 100.

245 V. V. Vostrov ve M. S. Mukanov bu etnonimi *Tumate* biçiminde takdim etmekteler. *Tumat* ve *Tumate* sözcükleri aynı anlamı ifade etmektedirler, çünkü Moğolca çoğul eki olan *–t*, Mancur dillerinde aynı işlevi yerine getiren *–te* ekine tekabül etmektedir.

nimleri için de geçerli olduğuna yukarıda değinmiştik. Her iki etnonim de son zamanlara kadar Moğollar arasında bilinmekteydi; XVIII. Yüzyılda Moğollar'da *Tangut* ve *Tumat* kabilelerinin bulunduğu tespit edilmiştir.[246]

Tangaur ve Tamyan boyları, diğer güneydoğu Başkurt boyları arasında yakın ilişkileriyle fark edilmektedir; özellikle XVIII-XIX. Yüzyılda onların meskun oldukları ormanlık bölgede Tamyan-Tangaur adını taşıyan ortak bir nahiye kurulmuştu (oysa bu tür bir oluşum doğu Başkurtlar'ına özgü bir durum değildir). Bu yakınlık, her iki boyun da (atalarının Sayan-Altay yurtlarına kadar uzanan) etnik temellerinin aynı oluşundan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında, her iki boyun da eski Moğol kökenli olduğunu, Tangaur ve Tamyan etnonimlerinin güneydoğu Başkurdistan'da ilk haliyle – *Tangor (Tanğor)* ve *Tuma* – yaygın olarak kullanılması da teyit etmektedir. Bir husus daha ilgi çekmektedir: Tamyanlar'ın kuzey grubu Ural-ötesinde, Büyük ve Küçük Kızıl nehirleri boyunda yaşamaktadırlar. Bu durum, Tama-Tuma boyunun yukarı Yenisey boylarındaki eski vatanlarını, özelikle bu nehrin yukarı akımlarında yer alan kollarından birisini – Küçük Yenisey veya Kızıl-Kem (qisil – dere, yar[247]) çağrıştırmaktadır.

Böylece, diğer güneydoğu Başkurt boyları gibi, Tamyanlar'ın etnik tarihinin kökleri de Altay-Sayan bölgesinin karmaşık etnogenez dünyasına dayanmaktadır. Nasıl Bürzen ve Üsergenler Türkler'in varisleri iseler, Tangaur ve Tamyanlar da aynı şekilde eski Moğol boylarıyla bağlantılıdırlar.

Orta Cüz'e bağlı (Tama boyunun da dahil olduğu) Alçın boy birliğinin tarihini inceleyen Vostrov ile Mukanov, söz konusu birliğin göç hareketlerini şöyle anlatırlar: MS I. Binyılda Alçınların ataları, Altay bölgesindeydiler. X-XI. Yüzyılda ise Alçınlar'ın bir kısmı artık Kuzey Karadeniz bölgesinde ve Güney Rusya bozkırlarında yaşamaktaydı. Tama'lılar da onlarla birlikteydi. Alçın Birliği XIII. Yüzyılda İtil'in aşağı akımlarına ve daha doğuya doğru hareket ederek, XIV. Yüzyılda Nogay Ordası'nın çekirdeğini oluşturdular.[248]

Bu şemayı ayrıntılı hale getirirken, Tama boyunun atalarının Doğu Avrupa'ya doğru hareketlerinin zamanını yaklaşık olarak belirle-

246 Lebedyeva, *K voprosu o rodovom*, s. 221-222.
247 DTS, s. 447.
248 Vostrov i Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 75.

mek mümkündür. Türkleşmiş Moğol boylarının erken dönemde Cetısu bölgesine ve batı yönünde daha ötelere doğru ilerlemeleri, en azından Türk hakanlıkları döneminde gerçekleşmiştir. Bu insanlar kalabalık Türk boy birliklerinin arasında erimişlerdir. Bu husus, Tama (ta-ma yuy-sun) boyunun, Doğu kaynaklarında (erken Orta Çağda Cetısu'nun sakinleri olan) Usunlar arasında gösterilmesiyle dolaylı olarak teyit edilmektedir.[249] Dolayısıyla, Tama boyu, Ural ve İtil nehirlerinden batıya doğru olan bölgelere X. Yüzyıldan daha önce, Peçenek akınları sırasında Bacgard ve Burcanlar'la bir arada veya onların hemen peşinden gelebilirlerdi. Bu görüş, *Tama* etnoniminin *Tamyan* biçimini almasını da açıklamaktadır. Böyle bir etnonim değişikliği, adları benzer ekler içeren boylarla (Bürzen, Üsergen) komşuluk halinde veya onların bünyesinde bulunma durumunda, yani Orta Asya'da gerçekleşebilirdi. X. Yüzyılda Tamyanlar'ın ataları İtil'in batısında görülmektedir; oradan ise, Ural civarında etki alanına girmiş oldukları Bacgard-Burcan oluşumlarının peşi sıra, Ural civarına hareket ettiler.

Tamyanlar'ın, Kazak Tama boyundan olan akrabalarıyla etnik temasları Altın Orda döneminde de kesintiye uğramadı. Hem Başkurtlar'ın doğu komşuları olarak *Turgay bozkırında* yaşayan Tama grubu, hem de Ural ve Emba nehirleri arasına saçılan (güney komşuları) Tana grubu, bu temaslara iştirak etmekteydiler. Tama ve Tana adlarının aynı olduğunu ifade eden Kazak araştırmacılar, ilgili boyların da etnik açıdan aynı bir oluşumun farklı kolları olduğu görüşündeler. *M* ve *n* seslerinin yer değiştirmesinin bir kural olduğu dikkat alınırsa, bu doğru bir yaklaşımdır.[250] Bu aynı zamanda, Tana ve Tama boylarının farklı tamgaların yanı sıra bir de ortak bir tamga kullanmalarıyla da teyit edilmektedir (bu tamga ana Tamyan tamgalarından biriyle aynı biçimdedir). Ural civarında Tamyanlar ilk başlarda Bugulma platosuna, daha doğru bir ifadeyle "İk nehrinin yukarı akımlarına", "Dema'nın yukarı boylarına", "Belebey bölgesine" yerleştiler[251]. Buradan onlar, yaklaşık olarak XII-XIII. Yüzyıl aralığında, Belı nehrinin güney menderesine göç ettiler. Tamyanlar'ın bu bölgeye göçleri, Bürzenler'in göçünden bir süre önce gerçekleşti.

249 Semenyuk, Morjanov, *Materialı,* s. 185.
250 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 88.
251 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 132; 1958 yılı derlemeleri, Defter 2, s. 68; Defter 3, s. 4-5, 8.

Çünkü Bürzenler'in tarihî rivayetlerinde, atalarının "Tamyan halkının topraklarına yerleştikleri", "onları Nuguş'tan kovdukları" vb. hususlar sürekli vurgulanmaktadır[252].

Tamyanlar ile Bürzenler'in göç hareketleri arasındaki kronolojik mesafe belli değildir. Sadece rivayetler değil, Tamyanlar'ın Batı Başkurdistan'da bıraktıkları gerçek izler de bunu kanıtlamaktadır. Göç döneminde Bürzenler ile Üsergenler gibi, Tamyanlar'ın da önemli bir kısmı İk ve Dema nehirlerinin vadilerinde kaldılar (harita 2). XVI-XVII. Yüzyılda Tamyanlar, "eski" miras topraklarının mülkiyet beratlarını aldılar; XVIII. Yüzyılda da Kazan yolu sınırları içindeki toprak haklarını "çar fermanlarıyla" teyit ettirdiler.[253] Hatta XVIII. Yüzyıl başlarında Başkurdistan'da "İk nehri boyunda Tamyan nahiyesi" bile vardı.[254]

Tamyanlar'ın büyük kısmı, Bürzen ve Tangaurlar'la beraber, Uralların ormanlarla kaplı dağlık bölgelerine girdiler. Diğerleri Belı nehrinin güney menderesinde, Nuguş nehrinin ağzında kaldılar ve önemli ölçüde Kıpçaklaştılar. Tamyanlar'ın daha sonraki güzergahları, Bürzen ve Tangaurlar'la aynıdır. Yaklaşık olarak onlarla aynı zaman dilimi içinde (XV-XVI. Yüzyıl) Ural-ötesine yerleştiler ve yine onlarla eşzamanlı olarak (XVI-XVIII. Yüzyıl) Tamyanlar'ın geriye doğru, Nuguş, Dema, Urşak yönünde ve daha güney kesimlere doğru göç hareketi gerçekleşti. Nuguş, Dema ve Urşak bölgesine geri dönen Tamyanlar, XIX. Yüzyılda bile Ural-ötesindeki soydaşlarıyla aktif iletişim içindeydiler. Onlarca ve yüzlerce kilometre yol katederek birbirlerine misafir oluyorlardı. Az sayıda gruplar veya aileler ise tekrar Ural-ötesine yerleştiler. Çünkü Dema bölgesinde yanaşma durumuna düşmüşlerdi.

BAŞKURT KIPÇAKLAR'IN ETNİK TARİHİ

Kıpçaklar ve Deşt-i Kıpçak

Kıpçaklar (Polovetsler, Kumanlar)la ilgili bilgiler, hem Doğu hem de Batı dillerinde kaleme alınan pek çok kaynakta dağınık vaziyette-

252 1958 yılına ait saha derlemeleri, Defter 3, s. 8.
253 BŞ, s. 154.
254 MİB, 1936, s. 137.

dir (bu konuda bibliyografya bilgileri için bkz., Bartold, 1968a; Pletneva, 1958). Kıpçaklar hakkında yeni bilgiler ve veriler içeren Orta Çağ kaynaklaryla ilgili yayınların sayısı sürekli artmaktadır. Son yıllarda, araştırmacılar tarafından (eskiye kıyasla daha cesur bir biçimde) Kıpçaklar'a ait kabul edilen büyük miktarda arkeolojik malzeme toplanmıştır. Önemli ölçüde genişletilmiş ve yenilenmiş veriler esas alınarak, Kıpçaklar'ın, Orta Çağda yayıldıkları Orta Asya, İtil boyu ve Kuzey Kafkasya gibi önemli mıntıkalarda cereyan eden tarihlerini kapsayan bir dizi genel araştırma kitapları yayınlanmıştır.[255] Yine de Kıpçak tarihinde her şeyin artık açıklanmış olduğunu düşünmek aşırı bir iyimserlik olur. Tersine, Barthold, İ. Marquart gibi araştırmacıların bilinen çalışmaları üzerinden elli yıldan fazla bir süre geçtikten sonra bile, araştırmacılar Kıpçak tarihiyle ilgili muazzam materyali tekrar işlemek ve onların birçok halkın etnik ve siyasî tarihinde oynamış oldukları rolü yeniden değerlendirmek zorundadırlar. Tarihî dilbilim, Türk dillerini sınıflandırarak ve bu çerçevede geniş Kıpçak grubunun Batı kolunu tespit ederek, Doğu Avrupa ve Orta Asya halklarının etnik şekillenmesinin son aşamalarında Kıpçaklar'ın yerini diğer bilim dallarına kıyasla daha kapsamlı biçimde değerlendirebilmiştir. Antik Çağdan geç Orta Çağlara kadar olan dönemde Kıpçaklar'ın etnik ve siyasî tarihine dair bir çalışmanın yapılması, tarih biliminin henüz halledemediği meselelerden birisidir. Değişik bölgelerde veya değişik halkların bünyesinde bulunan Kıpçak boy-kabile oluşumlarının incelenmesi, ileride Kıpçak tarihinin oluşturulmasına yardım edebilecektir.

Kıpçak tarihinin eski dönemleri yüzyılların derinliğinde kaybolmuştur. Onlarla ilgili ilk güvenilebilir bilgi, VIII. Yüzyılın ortalarına aittir; Uygur hakanı Moyun-Çur (başka bir okunuşa göre: Bayançor) anısına dikilen anıtta, "(bizim üzerimizde) elli yıl egemen olan" "Türk-Kıpçaklar (*Türk Kıbçak*) ibaresi geçmektedir.[256] Dolayısıyla Kıpçaklar, en azından VI. Yüzyıldan itibaren Sayan-Altay platosunun sakinleri olmuş veya komşu bölgelerden buralara gelmişlerdir. Daha önce G. Y. Grumm-Grjimaylo (ki M. İ. Artamonov da onu desteklemektedir) Kıpçaklar'ın atalarının Altay Ting-ling'lerinin batı kolu olduğunu ve MÖ III. Yüzyılda Hunlar tarafından fethedildiklerini ka-

255 Kıpçaklar konusunda kaynaklar ve araştırmalarla ilgili yeni liste için bkz. Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*.

256 Malov, *Drevniye i novıye*, s. 34, 38.

nıtlamıştı.[257] Bu hipotez, İslam kaynaklarında geçen "*Kıpçak* ülkesi" ile Çin kaynaklarındaki Hunlar tarafından "fethedilmiş" olan "K'u-she... ülkesi"nin[258] özdeşleştirilmesine dayandırılmaktadır. Bu özdeşleştirme doğruysa, Kıpçaklar'ın vatanı, İrtış'ın yukarı ve orta boyları, keza buralara komşu olan bozkırlardır.

Doğu kaynaklarında Kıpçaklar ilk olarak İbn Hordadbeh (X. Yüzyıl) tarafından anılmıştır. Daha sonra ise Kıpçaklar ve Kimaklarla ilgili bilgilere Arap-Fars kaynaklarında sık sık rastlanmaktadır. X. Yüzyıla kadarki dönemde Kimak-Kıpçak boylarının yaşadıkları ana bölge, İrtış'ın orta akımları ve buraya güney yönünde komşu olan bozkırlar olarak gösterilmektedir. Kıpçaklar, VIII-X. Yüzyılda Kimaklar'la koalisyon halinde, belki de onlara bağlı durumdadırlar ve muhtemelen bu iki halk aynı dilin farklı lehçelerini konuşmaktaydılar.[259] Bununla birlikte Kıpçaklar'ın Kimaklar'a siyasi yönden bağlılıkları sürekli değildi; her iki grubun etno-kültürel karakteristiklerinde, muhtemelen onların etnogenetik kökenlerini farklı oluşundan kaynaklanan özellikler vardı.[260]

Kıpçaklar, X. Yüzyılda, belki de daha önceleri, güney (*Sır-derya* havzası) ve batı (İtil boyu ile Güney Rusya bozkırları) yönlerine doğru muhaceret ettiler. Çünkü tam bu sıralarda Sır-derya ve Aral civarındaki bozkırlara Deşt-i Kıpçak adı verilmiştir. Kıpçaklar'ın yerleşmesi ve yükselişine paralel olarak bu yeni ad batıya doğru yayıldı; X. Yüzyıl sonları ile XII. Yüzyıl başlarına doğru, Avrasya'nın oldukça geniş bir şeridi (İrtış'dan Tuna'ya kadar) "Kıpçak Bozkırı" – Deşt-i Kıpçak – olarak adlandırılmaktaydı.

Etnik şekilleniş açısından Kıpçaklar'ın güney ve batı yönünde gerçekleştirdikleri göçler sırasında, Peçenek ve Oğuzlar'la ilişkileri birinci dereceden önem taşımaktadır. Kıpçaklar, Peçenekler'i henüz Asya'da yaşadıkları dönemlerde biliyorlardı. Çünkü VIII-IX. Yüzyılda Kıpçak boyları, Sır-derya ve Aral civarında göçebe halde yaşayan Peçenekler'in kuzey komşularıydılar. VIII. ve özellikle de IX. Yüzyılda Kuzey Kafkaslara ulaşan göçebe dalagaları arasında Kıpçak unsurunun da bulunduğunu belirten görüş mesnetsiz sayılmaz.[261] Elbet-

257 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 57-59; Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 420.
258 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 1, 50.
259 MK, 1960, s. 66.
260 Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*, s. 42-44.
261 Polyak A. N. *Novıye arabskiye*, s. 42.

te burada bir kitle göçü söz konusu değildir, ama Kıpçaklar'ın batı bölgelerine, sanıldığından daha erken bir dönemde saçıldıkları hususunu gözden kaçırmak doğru olmaz. Kıpçak grupların Aral civarında ve Güney Rusya bozkırlarında (oralarda Peçenekler'in etnik yönden ağırlıkta olduğu bir dönemde) ortaya çıkışı, onların hareketlendiğini ve Orta Çağların kudretli ittifaklarından birinin yükselişe geçtiğini kanıtlamaktadır.

Kıpçaklar'ın Oğuzlar'la olan ilişkileri net olarak bilinmemektedir. Kaynaklar, bu iki halkın etnik yönden birbirine yakın olduğunu vurgulanmaktadır. Örneğin Kaşkarlı Mahmut, Oğuz ve Kıpçak dillerinin yakın olduğunu kaydeder.[262] Reşidüddin'e göre Kıpçaklar, Oğuz soyu ile "karışmış" bir halkın torunlarıdır.[263] Bazı araştırmalarda ise Kıpçaklar 24 Oğuz boyu arasında anılmaktadır. Geniş bir yaygınlığı olan ve ayrıntıları Reşidüddin[264] ile Ebu'l Gazi[265] tarafından kaydedilen bir rivayete göre Kıpçak, Oğuz-han'ın bir çatışma sırasında öldürülen "beylerinden" veya "nukerlerinden" birisidir. Sefer sırasında doğan erkek çocuğu Oğuz-han evlat edinmiş ve ona Kıpçak adını vermiştir. "Çocuk büyüdüğünde de ona "çok sayıda il ve nuker" verdi ve "Tip, İtil ve Yayık ülkelerini" fethetmekle görevlendirdi; Kıpçak, buralarda "üç yüz yıl hükümran oldu". Başkurt Kıpçaklar'ının şecerelerinde de aynı efsane yer almaktadır: "... Kıpçak, Lokman Hakim'in soyundandır; babası, Oğuz-han'ın ordusunda komutandı; birliği yenildikten ve kendisi (Kıpçak'ın babası) öldükten sonra savaş sırasında doğan oğlu Kıpçak'ı Oğuz-han kendi himayesi altına aldı."[266] Bu rivayet ve efsaneler muhtemelen Kıpçaklar ile Oğuzlar'ın, henüz Oğuzlar *Sır-derya* civarında bulundukları ve Kıpçak-Kimak boylarının güney komşusu oldukları dönemlerdeki etnik ilişkilerini ve kaynaşmalarını anlatmaktadır. Fakat göründüğü kadarıyla, aralarındaki kadim ilişkilere rağmen, Kıpçaklar'la Oğuzlar'ın kökenleri farklıdır. Ebu'l Gazi'ye göre Kıpçaklar, adı Oğuz-han tarafından verilen, "ama onun soyundan olmayan..." "birkaç ilden" birisidir.[267] Batıya doğru hareketleri sırasında Kıpçaklar Batı Kazakistan ve Kuzey Karadeniz bozkırlarındaki Oğuz-Peçenek boylarını da iç-

262 MK, 1960, s. 66.
263 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, s. 83.
264 Age., s. 84.
265 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 43-44.
266 BŞ, s. 95; diğer varyantlar için: BŞ, s. 104, 115.
267 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 51.

lerine aldılar. XI-XII. Yüzyılda ise onlar, esasen Türk boylarından oluşan ve Kıpçaklar'ın siyasî ve kültürel egemenliği altında bulunan bir karışım durumundaydı.

Kıpçaklar'ın siyasî yükselişi zaman itibariyle XI. Yüzyıl ile XIII. Yüzyılın ilk on yılını kapsamaktadır. Gerçi onlar merkezi bir devlet kuramadılar, fakat yine de oldukça geniş topraklar üzerinde egemen bir güç olarak dönemin büyük tarihî olaylarına bir şekilde iştirak ettiler.

Kıpçaklar'ın başlıca siyasî hedefleri, Güney Rusya bozkırları ile Kuzey Karadeniz'in zengin bölgeleriydi. Başkurdistan bu yolun kenar kısmını oluşturmaktaydı ve yükseliş dönemini yaşayan göçebeleri fazla ilgilendirmiyordu. Elbette ki bu durum Kıpçak grupların 1X-XI. Yüzyılda ve hatta daha erken dönemlerde Başkurdistan'a girmedikleri anlamına gelmemektedir; çünkü Başkurtlar'ın *Sır-derya* havalisi, Aral ve Kuzey Kafkasya'yla geleneksel ilişkileri kesintiye uğramamıştı. X. Yüzyılda Kıpçak-Kimak boyları *Sır-derya* ve Aral civarlarında egemenliklerini sağladıkları dönemde, kuzeybatı sınırları Güney Urallara kadar ulaşmaktaydı.[268] Bu dönemde bazı Kıpçak grupları kuzey yönünde ta Urallara kadar nüfuz edebilirlerdi. Ama yine de XIII. Yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Kıpçaklar'ın Başkurdistan'a kitleler halinde girmiş olduğunu düşünmek için gerekçelerimiz yeterli değildir. Göçebelerin geniş çaplı hareketlerinin, söz konusu dönemde yükseliş çağını yaşayan Bolgar Devleti'nin dikkatini çekmesi gerekirdi ve ayrıca bu olaylar Başkurt şecerelerinde de iz bırakmalıydı. Oysa bu konuyla ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır.

Kıpçaklar'ın Başkurdistan'da görünmeleriyle ilgili ilk bilgiler Moğollar'ın Doğu Avrupa fetihleri dönemine aittir. *Deşt-i Kıpçak* bozkırlarına Moğol öncü birliklerinden daha erken ulaşan korkunç söylentiler, göçebeleri hareketlendirdi. Lavrentyev salnamesinde (1239), Kıpçaklar'ın yığınlar halinde "Tatarın önünde" Bolgar topraklarına doğru hareket ettiklerini anlatmaktadır. Benzeri bilgiler Doğu kaynaklarında da yer almıştır: İbn El-Esir'e göre, Moğol birliklerinin yaklaşmasının hemen öncesinde "Kıpçaklar herhangi bir savaşa girmeden kaçıyorlardı"; "bazıları bataklıklara, bazıları dağlara saklandı, bazıları da Rus ülkesine gitti."[269] Ebu'l Gazi ise Kıpçaklar'ın önemli bir kısmının Urallara ve İtil boyuna yöneldiklerini kaydet-

268 Kumekov, *Gosudartstvo kimakov*, s. 60.
269 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 26.

mektedir. Cuçi-han'ın Kıpçaklar'ı imha etmesi konusunda korkunç manzaralar çizen yazar, sözlerini şöyle bitiriyor: "Kurtulanlar, İştek'lere sığındılar.[270]

Şu halde Kıpçaklar'ın Başkurdistan'a yığınlar halinde göç etmeleri Moğollar'ın Doğu Avrupa fetihlerinin hemen arifesine ve başlangıç dönemlerine rastlamaktadır.

Orta Çağ Kıpçaklar'ının Etnik Yapısına Dair

En-Nuveyri, XIII. Yüzyılda Memluk sultanı Baybars zamanında yazılan bir salnameden aktarma yaparak, Kıpçak boylarının listesini sunmaktadır: Toksoba, Yeta, Burcoğlu, Borlu, Kanguoğlu, Ancoğlu, Durut, Karabaroğlu, Cuznan, Karabirkli, Kotan. Daha sonraki dönemde En-Nuveyri'nin listesi İbn Haldun tarafından tekrar edilmiştir.[271] Doğu kaynaklarında en kalabalık Kıpçak boyları gösterilmektedir. Nisbeten küçük boylar, bazı istisnalar hariç, tarihçilerin dikkatini çekmemiştir. Yalnız Ed-Dimaşki (XIII-XIV. Yüzyıl başları) Kıpçaklar'ın bir kısmının Harezm'e gelişini anlatırken, onların şubelerinin de adını vermiştir: Tau (*Tağ*), Buzanki, Başkırd vb. Kıpçak grubu halklarının boy-kabile yapısının incelenmesi, daha önce bilinmeyen ve esasen Deşt-i Kıpçak halkıyla bağlantılı bazı etnonimlerin tespit edilmesine de imkan sağlamıştır. Örneğin Kazaklar'ın Küçük Cüz'üne bağlı Baybaktı boyu bunlardan bir tanesidir; bu boya ait şecerenin eski dönemle ilgili bölümünde Toksoba adıyla karşılaşıyoruz. Bu ad, en kalabalık Kıpçak boyunun adıyla örtüşmektedir.[272]

Tarihî etnografya literatüründe, genel olarak, bünyesinde "Kıpçak" sözcüğünü barındıran veya En-Nuveyri'nin listesinde yer alan etnonimler, Orta Çağ Kıpçaklar'ına hamledilmektedir. Kıpçaklar'la ait boy-kabile gruplarının (ve onların tamgalarının) adları aşağıdaki listede gösterilen halkların etnik yapısında yer almaktadır:

270 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 44.
271 Tiesenhausen, Sbornik materialov, s. 540-541.
272 Vostrov i Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 94-95.

1. Nogaylar – Kıpçak (Kıpşak) boyu; Kara-Nogaylar ve Ak-Nogaylar arasında	—\ —\ (Baskakov, *Nogayskiy,* s. 133, 136, 188-189)
2. Kırım Tatarları – Kıpçak boyu	‖ (Navşirvanov, Predvaritelnıye, s. 83)
3. Başkurtlar – Kıpçak boyu ve Kıpçak boyuna bağlı Karakıpçak kabilesi	‖ (bkz. 10 no'lu tablo)
4. Kazaklar – Orta Cüz'e bağlı Kıpçak boyu	Tamgalar: ‖ // \\ ═ (Sokolov, *O başkirskix,* s. 91; Amanjolov, s. 12; Vostrov, Mukanov, *Rodo-*, s. 75) | veya ‖ (Levşin, *Opisaniye,* s. 135; Grodekov, Kirgizı, s. 5)
5. Kırgızlar – İçkilik grubuna bağlı Kıpçak boyu	—+ (Abramzon, *Etniçeskiy,* s. 104)
6. Karakalpaklar – On Dört Uru koluna bağlı Kıpçak (Kıpşak) boyu	| (Jdanko, *Oçerki,* s. 37)
7. Özbekler – Zerafşan Özbekleri arasındaki "Esas Boy" Kıpçak (Grebenkin, *Uzbeki,* s. 59, 100)	Tamga gösterilmemiştir
8. Altaylar – Kıpçak kabilesi (söökü) (Potapov, *Etniçeskiy sostav,* s. 23-24)	Tamga gösterilmemiştir

"Kıpçak" sözcüğü içeren toponimler Osmanlı Türkler'inin[273] ve Gagavuzlar'ın[274] yaşadıkları bölgelerde de tespit edilmiştir.

Nogay ve Kırgız tamgalarını | tamgasının varyasyonları olarak kabul edersek, yukarıda verilen Kıpçak tamgalarının hepsi eski ve kendi aralarında akraba olan iki tamga tipine indirgenebilir: Çizgi ve çifte çizgi | tamgası Peçenekler'e aittir ve onlardan (Kıpçak-Peçenek karışımı sonucunda oluşan) Kanglı'lara geçmiştir; ‖ tamgası ise, birinci tamganın tekrarlanması sonucu ortaya çıkmış, daha "genç" Kıpçak oluşumlarının işareti olarak kullanılmıştır. Kıpçak etnik birliğiyle ilgili olarak yapılan bazı çalışmalardaki hata da muhtemelen

273 Yeremeyev, *Etnogenez turok*, s. 94.
274 Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 49.

bu muazzam bölgede Kıpçak tamgalarının tek tip oluşuna dayanmaktadır.

Orta Çağ Kıpçaklar'ının etnik yapısı, onların İrtış'tan Kuzey Karadeniz'e doğru göç hareketleri dikkate alınırsa, birçok çağdaş Türk boyunun yapısından daha az karmaşık değildir. Yukarıda Kıpçaklar'ın Peçenekler ve Oğuzlar'la karışmış olduklarını anlatmıştık. Fakat En-Nuveyri'nin listesindeki Kıpçak-Oğuz-Peçenek kırması olan adlar az değildir. Nitekim İbn Haldun da "bu saydığımız halkların hepsi aynı kökenden gelmiyor" biçiminde çok önemli bir not düşmüştür.[275] Muhtemelen *Kanguoğlu*, bildiğimiz Kanglı'lardır. Bunlar, birçok araştırmacı tarafından Kangarlar'la (Peçenekler'in kendilerine verdikleri ad) ve Orkun anıtlarındaki Kengeresler'le özdeşleştirilmektedir.[276] Aynı zamanda Kanglı'lar, Deşt-i Kıpçak'ta eski etnonimi muhafaza eden karma bir Peçenek-Kıpçak boyu olarak ele alınmaktadır. Keza bir Peçenek-Oğuz boyu olan *Bayaut* (*Baut, Bayat*) da XII. Yüzyılda Kıpçaklar veya Kanglılar ile bir arada hareket etmişlerdir.[277] Aşağıda da görüleceği gibi, Başkurt ve Nogaylar arasındaki *Türkmen* etnonimi, köken itibariyle Oğuzlar'la, Gerey (Gereyle, Gerey, Gere) etnonimi Moğollar'la bağlantılıdır ve her ikisi de Doğu Avrupa'da Kıpçaklar'la bir arada görülmüşlerdir.

Kıpçaklar'ın bünyesinde Moğol unsurunun bulunduğuna çok önceleri İ. Marquart değinmiş ve Barthold[278] da bu konuda onu desteklemiştir. İbn Haldun da bu konuda şöyle der: "Hikayenin akışı... gösteriyor ki, Durut boyu Kıpçak, Toksoba boyu ise Tatar'dır."[279] Sanıyorum Kıpçaklar'ın kökeni bu yönüyle henüz incelenmemiştir. Zaten Kıpçaklar'ın ve onların arasında Moğol grupların Kuzey Kafkasya'ya henüz VIII. Yüzyılda gelmiş olduklarına dair görüş yeniden ortaya atılmış bulunuyor.[280] Kıpçaklar'ın bünyesinde eski bir Moğol unsurunun varlığı meselesi gayet karmaşıktır, ama görüldüğü gibi bu meselenin gündeme getirilmesi için yeterince gerekçe mevcuttur. Bu bağlamda son yıllara ait bazı arkeolojik buluşlar dikkat çekmek-

275 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 542.

276 Golubovsky, *Peçenegi, Polotsvı i torki*, s. 55; Gumilev, *Drevniye tyurki*, s. 143. Barthold, *Kangar* ve *Kengeres* adlarının eşleştirilmesine kuşkuyla bakmıştır (Bartold, *Novıy trud,* s. 404-405).

277 Tolstov, *Goroda guzov*, s. 93.

278 Bartold, *İstoriya turetsko-mongolskix narodov*, s. 400.

279 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 541-542.

280 Polyak, *Novıye arabskiye*, s. 174.

tedir. *Sır-derya* havzasında ortaya çıkarılan bazı Kimak meskenlerinin incelenmesi sonucunda, onların benzerlerinin eski Moğol şehirlerindeki yaygın ısıtma sisteminin bir tür kopyası olduğunu ortaya koymuştur. Bu gözlemler, Marquart'ın Kimaklar'ın Moğol veya en azından Orta Asya kökenli oldukları şeklindeki görüşünün, arkeolog S. Ahincanov ile L. Yerzakoviç tarafından yeniden gündeme taşınmasına sebep olmuştur.[281] İtil boyundaki Bolgar şehrinde yapılan kazılarda "Moğol şehirlerine özgü" tipi yansıtan meskenler bulunmuştur.[282] Yine de Kimaklar'ın Moğol kökenli oldukları hususunun kanıtlanmış olduğu söylenemez.[283] Bugüne kadar toplanan malzemeler, Kimak-Kıpçak boylarının etno-kültürel oluşumunda Orta Asya unsurunun (bu arada muhtemelen Moğol unsurunun da) belli bir rol oynamış olduğunu ortaya koymaktadır. Zaman içinde bu görüşü Türk-Moğol etnonimlerine dayanarak kanıtlama imkanının ortaya çıkacağını ümit edebiliriz. Kıpçak boyları içinde Moğol grupların varlığı, sonraki dönemlerle ilgili olarak, daha kolay biçimde kanıtlanabilir durumdadır. Bilindiği gibi eski Kıdan İmparatorluğu halkının bir kısmı, XII. Yüzyılda (1125 yılında) batıya – Türkistan sınırları dahiline – doğru hareket ederek, orada Kara Kıtay (Kıdanlar'ın Müslüman kaynaklarındaki adı) adında bir devlet kurmuşlardı ve bu devletin batı sınırları Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktaydı. Ama Kıpçaklar, Kidanlar'la daha eski dönemlerde karşılaşmışlardı. Doğu kaynakları, Balasagun bölgesinde Kidanlar'ın henüz X. Yüzyıl başlarında hareket halinde olduklarını ifade etmektedir.[284] Kıpçaklar'ın Kıtaylar'la, daha sonra da Kara-Kıtaylar'la temasları sırasında Moğol boy-kabile grupları Türk muhitine sızmış ve burada Türkleşmiştir; bunun yansımaları Kazaklar, Özbekler ve Karakalpaklar arasında yaşamakta olan *Kara-Kıpçak* etnoniminde görülmektedir.

Kıpçaklar, Aşağı İtil boyunda ve Kuzey Karadeniz bölgesinde, en azından bozkırdaki etki ve güçlerinin geliştiği ölçüde, yerli halkın diğer gruplarını içlerine aldılar ve asimile ettiler. Öbür türlü Kıpçak dilinin Altın Orda'da (birçok kaynak tarafından vurgulanan) "hızlı zaferini" başka türlü açıklamak imkansızdır. El-Ömeri'nin verdiği bilgilere göz atalım: "Eski çağlarda bu devlet bir Kıpçak ülkesiydi. Fakat Tatarlar burasını ele geçirince, Kıpçaklar onların tebaası oldu-

281 Ahincanov i Yerzakoviç, *K voprosu o proisxojdenii*, s. 67-68.
282 Smirnov, *Ranniye koçevniki*, s. 35-46.
283 Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s.35-46.
284 Bartold, Novıy trud, s. 396.

lar. Bu yüzden Tatarlar onlara (Kıpçaklar'a) karıştılar ve akraba oldular ve toprak onların (Tatarlar'ın) tabii ve ırki özelliklerine baskın çıktı; onların hepsi Kıpçaklar gibi oldu, sanki onlarla aynı soydanmış gibi..."[285] Fatihlerin nisbeten kolay Kıpçaklaşması, yalnız (birçok araştırmacının da vurguladığı gibi) onların arasında Moğollar'a kıyasla Türkler'in nüfusunun daha fazla olmasından kaynaklanmamaktadır. Moğol grupların Kıpçaklaşma eğilimi çok eskiden belirmeğe başlamıştı ve Moğol fatihlerin bu sürece katılmaları bir etnik geleneğin devamıydı. *Alan-Kıpçak* savunmasını parçalamak isteyen Moğollar'ın, İbn El-Esir'e göre, Kıpçaklara "Biz ve siz aynı halkız ve aynı boydanız" demiş olmaları, sadece diplomatik kaygılarla açıklanamaz.[286]

Ortak bir Türkçe kullanımına ve ortak bozkır kültürüne dayanan dil ve kültür birliğine rağmen, Kıpçak boylarının oluşturduğu karma muhitte barış ve yeknesaklık yoktu. Deşt-i Kıpçak'ın 1222-1230 yıllarında Moğollar tarafından işgali, Kıpçak bozkırını yıpratan karşılıklı didişmeler ve çelişkiler sayesinde kolaylaşmıştı. İbn Haldun, Kıpçak boyları arasındaki anlaşmazlıkları, bu boyların farklı kökenlerden gelmesine bağlamaktadır.[287] Tiesenhausen'in En-Nuveyri'den aldığı bir parçada, Kıpçak boylarından Toksoba ile Durut arasındaki "eski rekabet"ten bahsedilmektedir; bu rekabet Toksobalar'ın düşman tarafına geçmesi ve Durutlar'ın darmadağın edilmesiyle sonuçlanmıştır.[288] Kıpçaklar arasındaki iç savaşlar, Moğollar'ın fetih faaliyetlerini kolaylaştırmakla kalmadı elbette. Çünkü bu iç çekişmeler öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, acımasız fatihlerin kılıçlarından kurtulmak isteyen Kıpçak boyları, selameti ya Deşt-i Kıpçak'ın uzak köşelerine kaçmakta buldular, ya da (Toksobalar gibi) fatihlere teslim olarak, onların yardımıyla eski rakipleriyle baş etmeye çalıştılar. Kıpçaklar'ın yığınlar halinde Urallara göç etmesinin hemen öncesinde Deşt-i Kıpçak'ta oluşan karmaşık etnik ve siyasî manzara böyleydi.

---

285 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 235.
286 Age., s. 32-33.
287 Polyak, *Novıye arabskiye*, s. 42-43.
288 Tiesenhausen, age., s. 541.

Başkurt Kıpçaklar'ının etnik Tarihi

Başkurt Kıpçakları (daha doğrusu, ortak bir "Kıpçak" adı altında birleşmiş olan kabileler) arasında, tamgaları da net biçimde farklılık arz eden üç boy dikkat çekmektedir.

B i r i n c i g r u b u n temelini *Kara-Kıpçak* kabilesi oluşturmaktadır. Kara-Kıpçak etnoniminin yazılışı ve telaffuzu konusunda iki görüş mevcuttur. Çoğu araştırmacılar, son zamanlara kadar 'Kara-Kıpçak' biçimini tercih etmekteydiler (*kara*- siyah). D. N. Sokolov XVIII. Yüzyıl kaynaklarına dayanarak, bu kabile adının doğru biçiminin *Karıy-Kıpçak* olması gerektiği yönünde bir görüş açıkladı.[289] Saha derlemeleri ve şecereler, Sokolov'un kanaatini desteklemektedir.[290] Kaynak kişiler, bu etnonimi genellikle yaygınlaşmış biçimiyle Kara-Kıpçak olarak telaffuz etmektedirler; ama daha bilgili olan yaşlı kişiler "eski" adın *karıy* biçiminde olduğunu belirtiyorlar. Onlara göre bu sözcük, "ezeli, en eski" anlamına gelmektedir[291]. Eski Türçede *qari* gerçekten de "eski, yaşlı" anlamını ifade etmektedir[292]; fakat bu halk yorumu, muhtemelen geç dönemlerde sözcüğe yeni bir anlam kazandırma çabasının ürünüdür. A. N. Kononov "Dede Korkut Kitabı"na yazdığı açıklama notlarında, Türk dillerinde *kara* sözcüğünün anlam dökümlerini vermiştir: 'siyah', 'kötü', 'fena' ve aynı zamanda 'kuzey', 'baş'/'esas, 'güçlü'.[293] Dolayısıyla, Kara-Kıpçak (Karıy-Kıpçak) sözcüğü "güçlü", "kalabalık" veya "büyük" Kıpçaklar'ın etnonimi olabilir. Bu bakımdan bazı Moğol paralelleri de dikkat çekmektedir. "Gizli Tarih"te *gari* [khari] (çoğulu *qarin*), terimi, kabile, boy, ülke anlamlarında kullanılmaktadır.[294] B. Y. Vladimirtosv'a göre bu terim "büyük kabile", "sülale" anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla, *Karıy-Kıpçak* "büyük Kıpçak kabilesi", "Kıpçaklar ülkesi" anlamını ifade edebilirdi. Nitekim Fars yazarlar da bu terimi "Deşt-i Kıpçak" olarak aktarıyorlar. Bu etnonimin önerilen analizini devam ettirirsek, İ. Marquart'ın, Müslüman kaynaklarına göre Kimaklar'ın Moğollar'dan türemiş oldukları tarzındaki görüşünü ve İbn Haldun'un yukarıda atıf yapılan "Toksoba boyu, Tatarlar'dandır"

289 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 5.
290 BŞ, s. 102.
291 1958 yılına ait saha derlemeleri, defter 3, s. 9, 13, 20.
292 DTS, s. 426.
293 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 259.
294 Kozin, *Sokrovennoye skazaniye*, s. 524, 526.

şeklindeki notunu hatırlamak yerinde olacaktır. Bu adlar konusunda nihai bir değerlendirme yapılması çalışmamızın amaçları dışındadır. Çünkü bizim amacımız, sadece Kara-Kıpçak kabilesinin kadimliğini, onun Altay-Sayan platosu ve dolaylarındaki Türk-Moğol etnik dünyasıyla etnogenetik bağlarını göstermekten ibarettir.

Kara-Kıpçak etnonimi, Başkurtlar dışında, Kırım Tatarları[295], Kırgızlar[296] ve Kazaklar arasında da görülmektedir; ayrıca Kazaklar arasında Kara-Kıpçak kabileleri "en kalabalık ve dal budak atmış" kabiledir.[297] Bu önemli özellik; *Sarış, Aslı (İslı), Saykan* (tablo 9) gibi kabileleri içine alan Başkurt Kara-Kıpçaklar'da da görülmektedir. Kara-Kıpçaklar'ın bazı kabile adları diğer halkların etnonimleri arasında da kaydedilmiştir. Zerafşan Kıpçakları arasında *Çarış* veya *Sarış* kabilesi vardır.[298] Nogaylar arsında da *Sarış* adını taşıyan bir kabile vardı: "Ormambet Biy" destanında Nogay beyinin Ayım veya Sarışa-Ayım adında bir kızından söz edilir.[299] *Sarış-Kıpçak* toponiminin varlığı Kırım coğrafi adları arasında da kaydedilmiştir.[300]

Kara-Kıpçaklar'ın türeyişi Başkurt şecerelerinde de, Reşidüddin ve Ebu'l Gazi'nin eserlerinde olduğu gibi anlatılmaktadır. Anlaşılan bozkır folklor geleneği sınır tanımamış. Kıpçaklar'ın türeyişiyle ilgili Orta Çağ görüşleri Başkurt zemininde bir miktar daha ayrıntı kazanmış durumdadır: Kıpçak Han (veya Kıçak Han) Oğuz'un manevi oğludur ve Oğuz tarafından "İtil nehri vadisini" fethetmekle görevlendirilmiştir.[301] Kıpçak, kendi topraklarında üç yüz yıl hükümdarlık etti ve "bütün Kıpçak kabileleri onun torunlarıdır."[302] Başkurt Kıpçaklar'ına gelince, onlar Kıpçak Han'ın oğlu Laç-biy (veya Lajbiy)'den türemişlerdir. Laç-biy'in oğlu Kulsarı-biy "üç Karıy-Kıpçak kabilesinin babasıdır", diğer kıpçak kabileleri ise Laç-biy'in diğer oğlu Alımlı veya Almay-biy'in sulbündendir.[303] Bu bilgilerde iki husus dikkati çekmektedir: Birincisi, Kara-Kıpçaklar ile diğer Kıpçak boylarının kökeni arasındaki farklılık vurgulanmaktadır; ikincisi, Kıp-

295 Markeviç, *Geografiçeskaya nomenklatura*, s. 11.
296 Abramzon, *K semantike kirgizskix etnonimov*, s. 338.
297 Vostrov, Mukanov. *Rodo-plemennoy sostav,* s. 75.
298 Grebenkin, *Uzbeki,* s. 100.
299 Tolstova, Utemisov, *Utoçneniye nekotorix voprosov*, s. 43.
300 Markeviç, *Geografiçeskaya nomenklatur*, s.11.
301 BŞ, s. 104, 116.
302 BŞ, s. 104.
303 BŞ, s. 104, 116.

çak Han'ın Oğuz-han tarafından evlat edinilmesi motifi ve geleneksel Kıpçak-Oğuz folklorunda görülen başka hikayeler, Kara-Kıpçaklar dışındaki diğer Kıpçaklar'ın şecere ve rivayetlerinde yer almamaktadır.

Bir bütün olarak yukarıda anlatılanlar, keza Toksaba kabilesinin 'Kara-Kıpçak' uranı, Başkurt Kara-Kıpçaklar'ının Orta Çağ Kıpçak boyu olan Türk-Moğol kökenli Toksabalar'dan türemiş olduğunu göstermektedir. Değişik halklar içinde yer alan Kıpçak boylarının çoğunluğunda tamgaların aynı (Karakalpak örneğinde uranlar da örtüşmektedir) oluşu da bunu kanıtlamaktadır.

İkinci grubu ise, tamgaları biçiminde olan Gerey ve Karagay kabileleri oluşturmaktadır. Sankem, Buşman ve Suun kabileleri de onlara yakındır; bunların tamgaları arasında, gösterilenler hariç, Y biçiminde bir tamga daha görülmektedir. Buşman kabilesi için yaba biçimindeki tamga temel tamga olup, kapı biçimindeki tamga sonradan alınmadır (tablo 9).

Buşman kabilesinin kökeni Cüveyni ve Reşidüddin tarafından aktarılan hikayeler sayesinde açıklığa kavuşturulmuştur. Bu hikayeye göre, Moğollar, işgal etmiş oldukları Kıpçak topraklarında hâlâ direnmekte olan bu halkı sindirmek için mücadele ettikleri dönemde karşılarında Kıpçaklar vardı. "İtil kıyılarında, o topraklardaki utanmaz beylerinden birisi olan" ve etrafına "diğer eşkıyadan çete" toplayan, "Kıpçaklar'ın Olburlik boyuna mensup Baçman" çılgınca bir direniş göstermekteydi.[304] Mengu Kaan, ele geçirilen Baçman'ı acımasızca idam ettirdi. Baçman'ın kabilesinden olan akrabaları fatihler tarafından öldürüldü veya sindirildi. Baçman'ın yakın çevresinden olan insanların bir kısmı İtil'i takip ederek kuzeye gittiler ve XIII. Yüzyılda Başkurtlar'a katıldılar. Fakat bu göç hareketi bir müddet sonra – Altın Orda döneminde – de gerçekleştirilebilirdi. Kazaklar arasındaki *Buşman* kabilesi, Kungrat boyuna bağlıydı.[305] Bilindiği gibi Moğolların Kungrat boyu, Türkleşme sürecinde birçok Türk boyunu da kendi bünyesine almıştır. Bir Kıpçak kabilesi olarak gösterilen Olburlik'in adı, muhtemelen En-Nuveyri'nin listesindeki Burlı etnoniminden türemiştir.

304 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey,* s. 38.
305 Levşin, *Opisaniye kirgiz-kazaçix*, III/10.

Emir Baçman ve onun Moğollar'a karşı verdiği mücadelenin Tatarlar tarafından da bilindiği[306] göz önünde tutulursa, Kıpçak-Buşmanlar'ın Tatar halkının etnik oluşum sürecine de katkıda bulundukları anlaşılır. *Buşman (Bıçman)* adında bir şube Kırgızlar'ın Azık boyu içinde de görülmüştür ki, Abramzon bu şubenin Altay kökenli olduğunu düşünmektedir.[307] Demek ki, Buşman-Bıçman, kadim bir Türk etnonimidir ve rivayetlerde (bozkır gelenekleri doğrultusunda değişerek) Buşman-Kıpçak beyinin adına dönüşmüştür (krş., Bürzen Bey, Kıpçak Bey vb.).

Gerey-Kıpçaklar'ın etnik tarihi biraz farklı bir görünüm arzetmektedir. Kazaklar'ın Orta Cüz'e bağlı Kungrat boyunun tamgaları ile Gerey-, Karagay- ve Suun-Kıpçak tamgaları tamamen birbirinin aynısıdır. Kazak Kungratlar arasında en azından iki Başkurt etnoniminin (Buşman ve Baylar) de var olduğu dikkate alındığında, bazı Başkurt boy-kabile oluşumlarının Kungrat kökenli olduğuna dair bir kanaat oluşabilir. Fakat tarihin zikzakları, ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşıktır. Kapı biçimli tamga bileşik bir tamga olmakla beraber, Türk boyları arsında da nadiren görülmektedir. İlginçtir ki, birçok tamganın karşılıklarının bulunabildiği Orkun alfabesi harfleri arasında, kapı biçimli tamgayı andıran bir işaret yok.[308] Bü yüzden de, aşağıda gösterilen paralellere dikkat edilmesi gerekmektedir:

1 Başkurt Gerey-, Karagay- ve Suun-Kıpçak kabilelerinin tamgaları (Tablo 9)

2 Kazak Kungrat boyunun tamgaları (Aristov, *Opıt vyasneniya*, s. 417)

3 Kazaklar'ın Orta Cüz'e bağlı Karagirey boyunun tamgası (Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s.5)

4 Kazak Kerey boyuna ait tamgalardan birisi (Grodekov, age., s. 5) — tamgasının varyasyonu

5 Küçük Cüz'e bağlı Haca kabilesinin tamgası (Sokolov, *O başkirskix*, s. 91)

306 BTE, s. 174-175.
307 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 39.
308 Malov, *Pamyatniki*, s. 17; Sokolov, *O başkirskix tamgax,* Ekler bölümü.

6 Küçük Cüz Kazaklar'ının "Sultan" tamgası

7 Altın Orda hanlarının "biçim itibariyle üzengiye benzeyen" tamgaları (Aristov, *Zametki*, s. 13)

Sanıyorum tamgaların ayniyeti konusunda bir kuşku yok. Dikkati çeken bir husus daha var: Aynı tamgalar, hem Altın Orda zâdeganları, hem Akzak "sultanları" (eğer bu bir kabile adı değilse), hem Kungratlar, hem de Gerey, Karakirey, Kerey gibi boy-kabile oluşumları arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlar arasında bir ilişki var mı? Tamganın buralarda yayılması, Kungrat ve Kerey boylarının XIII. Yüzyılda Altın Orda merkezine gelişleri, burada Türkleşmeleri ve bu Türkleşmiş (Kıpçaklaşmış) grupların daha sonra bazı halklarla birlikte Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya göç etmeğe başlamasıyla aynı döneme rastlamadığı anlaşılıyor.

Kereyit ile Kazaklar arasındaki Kerey boyunun muhtemel ilişkileri ve bu konuyla ilgili mevcut literatür, Vostrov ve Mukanov tarafından incelenmiştir. Kereyitler'in Türklüğü veya Moğolloğu konusunda henüz XIX. Yüzyılda Aristov ve Grumm-Grjimaylo, Barthold, H. Howorth vb. tarafından başlatılan tartışmanın sonuçlanmış olduğunu düşünmek için erkendir; ama yine de Kereyitlerin Türk kökenli olduğunu savunanların sayısı artmaktadır.[309] Henüz Moğollar'dan önceki dönemde Çin sınır boylarında kendi devletini kurmuş olan güçlü ve kalabalık Kereyitler Türk[310] kökenli olsalar bile, hiç kuşkusuz bu devletin 1202 yılında Moğollar tarafından çökertilmesi sonrasında batıya doğru göç hareketleri, fatihlerle bir arada gerçekleşmiş ve bu süreçte boyun bünyesine Moğol unsuru da katılmıştır. Bunun dolaylı kanıtlarından bir tanesi, XVII. Yüzyılda Moğollar arasında *Kirey* adını taşıyan bir boyun varlığıdır.[311]

V. V. Vostrov ile N. A. Amanjolov'a göre Kereyitler'in bir kısmı batıya doğru (İtil boylarına kadar) yönelmiş; burada *Kereyit* etnik adını muhafaza edebilmiş ve daha sonraki dönemlerde bu ad altında Özbek ve Kırgızlar arasına, küçük bir grup ise Kazaklar arasına katılmıştır.[312] Kereyit (Kereid, Kiriet, Kiriyet) etnonimine Kuzey Kara-

309 Bkz. Örnegin Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 47-52.

310 Reşid-ed-Din, Kereyitleri "Moğol adını yakın zamanda almış" boylara dahil etmektedir (*Sbornik*, I, s. 77).

311 Lebedyeva, *K voprosu o rodovom*, s. 221.

312 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 47; Mukanov, *Etniçeskiy sostav*, s. 6.

deniz bozkırlarında yer adları arasında da rastlanmıştır.[313] Kereyitler'in diğer kısmı Kuzey Kazakistan'da kalmış ve burada *Kerey (Kara-Kerey, Abak-Kerey)* adı altında Kazaklar'ın Orta Cüz'üne katılmıştır; bu süreçte eski etnonimin sonundaki *–t* soneki kaybedilmiştir. Kanaatimizce bu şema mevcut materyaller dikkate alınarak düzenlenmiştir ve yeterince ikna edicidir[314]. Fakat Orta Çağ bozkır halkının sürekli uzun mesafeli göç hareketleri dikkate alındığında, Kereyitler ile Kereyler arasına kesin sınırlar çizilmesi doğru değildir. Hatta sonraki dönemlerde onların kendi aralarında ilişkiler kurduklarını veya Batı Kereyitler'inin tekrar doğuya ve bazı Kirey gruplarının da batıya göç ettiklerini düşünmek de fazla mümkün gözükmüyor. Bu tür yer değiştirmeler, Orta Asya halklarının etnik tarihinde iyi bilinen ve gayet sıradan olaylardır. Başkurtlar arasında *Gerey (Gerey-Kıpçak)*, *Gere*, Kırım Tatarları arasında *Gerey* etnonimlerinin görülmesi, Kereyler'in en azından bir kısmının batıya göç etmiş olmasıyla açıklanmaktadır.

Altın Orda içinde Kereyit ve Kereyler ile Kungratlar arasında belli ilişkiler olmuştur. Moğol Kungrat boyu, Altın Orda'da oldukça etkiliydi. Aristov'a göre Kungratlar "kuşkusuz Cuçioğlulları sarayında ve tabi halkların yönetimi konusunda büyük yetkilere sahiplerdi."[315] Altın Orda hanlarından Tokta'nın eşinin Kungrat boyundan olduğu bilinmektedir.[316] Kungrat tamgası muhtemelen bu koşullarda sabitlenmiş ve "tabi halklar" arasında da yaygınlık kazanmıştır. Kungratlar'ın imtiyazlı konumunun bir kanıtı da, Kungrat tamgasının Altın Orda'da asil zümrelerin tamgası haline gelmesi, daha sonraki dönemlerde ise Kazaklar'da "sultan" tamgası olarak kullanılmasıdır. Hatta Kungratlar Altın Orda bünyesinde tamamen Türkleştikten sonra bile boy bütünlüğünü kaybetmeyen ender Moğol boylarından bir tanesidir.[317] Kungratlar'ın kendi içlerine aldıkları Türk

313 Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 48.
314 A. Cikiyev, bu konuda farklı bir görüşü savunmaktadır: Oğuz-han'ın odalıklardan olan altı oğlundan birisinin adının Gereyli oluşuna dayanan A. Cikiyev Türkmenler'in Gerey kabilesini VIII. Yüzyıl Oğuz boylarına bağlamaktadır. Fakat Ebu'l Gazi'nin eserinin çok geç dönemde düzenlendiğini dikkate aldığımızda, Kazak etnografların yaklaşımının daha sağlam biçimde gerekçelendirilmiş olduğu görülmektedir.
315 Aristov, *Zametki*, s. 370.
316 Grekov, Yakubovsky. *Zolotaya Orda*, s. 100.
317 Age., s. 298.

grupların sayısı da az değildir: Orta Asya halkları içinde Kungrat boylarına bağlı kabile etnonimlerinin ezici çoğunluğu Türkçedir.[318] Bu şartlarda Kungratlar ile Kereyitler arasında yakın temaslar olduğunu düşünmek tabiidir; daha önceleri Moğol fetihlerine bir arada katılmaları ve doğunun uzak bozkırlarında kalan vatanlarıyla ilgili ortak anıları da onları yakınlaştırmaktaydı. Benzer oluşumlar bünyesindeki Kıpçak, Kungrat ve Kerey (veya Kereyit) etnonimlerinin aynı oluşu ve ayrıyeten sanki farklı gibi görünen oluşumlarda tamgaların ayniyeti, kanaatimizce bu yaklaşım çerçevesinde açıklanabilir. Başkurt Gerey-Kıpçak kabilesiyle Kazaklar'ın Kara-Girey ve Kerey kabilelerinde görülen Kıpçak işaretlerinin renkliliği ve karmaşıklığı arasında tamgaların (ve etnonimlerin) benzerliği yeterince net biçimde fark edilmektedir.

Görüldüğü gibi, Gerey-Kıpçaklar'ın ve benzer tamgalara sahip diğer Kıpçak kabilelerinin meydana çıkışları, XIII. Yüzyıl ile XIV. Yüzyıl başlarında Altın Orda'da yaşanan etnik süreçlerle yakından bağlantılıdır. Bu boylara mensup Başkurtlar, Deşt-i Kıpçak'ta Kireyler (ki bunlar Kereyitlerin bir koludur) ve Kungratlar'la kaynaşan Kıpçaklar'ın torunlarıdır. Kungratlar'a bağlı olmalarından dolayı, bazı etnonim ve tamgaları da muhtemelen onlardan almışlardır.

Ü ç ü n c ü g r u b a giren *Ak-* veya *Türkmen-Kıpçaklar'ın* (ki tamgaları yaba biçimindedir) etnik tarihi, M. V. Lossievski ile P. Nazarov'un tahminlerinin aksine, Hazar-ötesi Türkmenler'iyle bağlantılı değildir. Aslında onlar da sadece *Türkmen* etnoniminden hareket etmişlerdi. Bu etnonim, Güneydoğu Başkurt kabile şubelerinin adları arasında sık sık (sadece Kara-Kıpçaklar arasında 10'dan fazla) görülmektedir. Halk muhayyilesi Başkurt gencin uzak Türkmenistan'dan bir kızla evlendiğine dair bir rivayet geliştirmiştir, ama bu, "Türkmen" etnonimlerinin varlığını açıklayabilmek için geç dönemlerde ortaya çıkmış olan ürünlerdendir.

Türkmen boy-kabile adları, Nogaylar[319], Özbekler[320] ve bazı diğer halklar arasında da görülmüştür. XVI-XVII. Yüzyılda Kazaklar, Karakalpaklar ve Başkurtlar arasında küçük grupların göç hareketlerini belgelemek mümkün olduğu halde, Başkurt ve Türkmenler arasında benzer ilişkilerin varlığı konusunda kanıtlar bulabilmek im-

318 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy*, s. 37, tablo.
319 Baskakov, *Nogayskiy yazık*, s. 135.
320 Moşkova, *Nekotoriye obşçiye*, s. 136.

kansızdır. Şu an için Türkmen etnoniminin Başkurt muhitine çok erken dönemlerde girmiş olduğunu var saymaktan başka yapabilecek bir şey yok.

Arap kaynaklarında ilk defa X. Yüzyıl coğrafyacılarından El-Mukaddesi'nin eserinde görülen "Türkmen" sözcüğü, *Sır-derya* Oğuzlar'ının bir kısmını tanımlamaktadır.[321] V. G. Moşkova tarafından Semerkand ve Buhara illerindeki Özbek gruplar arasında derlenen rivayetler bu bakımdan ilgi çekmektedir. Bu rivayetlerden birinde şöyle deniliyor: Nurata Türkmenlerinin ataları *Sır-derya* bölgesinde yaşamaktaydı; XII. Yüzyılda Hoca Ahmet Yesevi ile yaşanan bir anlaşmazlık yüzünden, oradan ayrılarak Amu-derya bölgesine ve daha ilerilere – Hazar ötesine göç ettiler. Fakat hepsi gitmedi; uzun bir göçü kaldıramayacak olan fakir kesimler iki nehir arasında kalarak, Nurata dağlarına yerleştiler. Rivayette ilginç bir ayrıntı daha yer almaktadır: "Önderleri Akman ile Karaman'ın Batıya gönderdiği Türkmenler'in bir kısmı tekrar Nuratau'ya geri döndüler[322]. Dolayısıyla X-XII. Yüzyıl Sır-derya Türkmenleri, esasen Oğuz boylarıdır ve belli oranda Karlıklar'la karışmışlardır. X. Yüzyıl başlarında Karakıtay ve Kıpçaklar'ın baskısı sonucu bozkırda başlayan muazzam hareketlenme, Selçukların malum göç hareketiyle ve Oğuz-Türkmenler'in Hazar-ötesine yerleşmeleriyle sonuçlandı.[323] Fakat Türkmenler'in bir kısmı *Sır-derya* bölgesinde kaldı ve zaman içinde Nuratau'ya doğru yer değiştirdi. XIII. Yüzyıl başlarında Sır-derya havzasına gelen Moğollar burada yeterince kalabalık bir Türkmen nüfusla karşılaştılar.[324] Moğol dalgasına kapılan Türkmenler, tekrar Batıya yöneldiler. Fakat XIII. Yüzyıl Türkmenleri artık atalarından farklıydılar; onlar X. Yüzyıl sonlarından ve özellikle de XII. Yüzyıldan itibaren Kıpçaklar'la karışmaya başlamışlardı. *Sır-derya Türkmenler*'i Altın Orda devletinin iç bölgelerinde – İtil-Yayık nehirleri arasında – Kıpçaklaşmakla birlikte, kendi etnonimlerini muhafaza edebildiler. İşte Başkurt Türkmen-Kıpçaklar, bu gruplardan birinin torunlarıdır. Etnonim dışında folklor paralellikleri de vardır: Akman ve Karaman adını taşıyan kabile önderleri, birçok Başkurt rivayet ve şecerelerinde de yer almaktadır; özellikle, XIII-XIV. Yüzyılda Maveraünnehir'le etnik bağları yazılı kaynaklarca da teyit edilmekte olan Min kabile-

321 Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 548.
322 Moşkova, *Nekotoriye obşçiye*, s. 136-145.
323 Agacanov, *Nekotorıye problemı*, s. 196-197.
324 Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 585, 589.

sinin rivayet ve şecerelerinde durum böyledir (bkz. 6. bölüm). Bazı Kıpçak ve bu arada Başkurt kabilelerinin Oğuz kökenli oluşunu *Tau* etnonimi de kanıtlamaktadır. Bu noktada çok sayıda paralellikler Başkurtlar (25'ten fazla *Tau, Taulı, Karataulı* adının varlığı kayıtlara geçirilmiştir), Türkmenler, Karakalpaklar ve Özbekler arasında görülmektedir. *Tau* etnonimi, nadir olmakla birlikte bazen doğuda da, örneğin Dağlık Altay'daki Tubalar arasında görülmektedir.[325] Eski rivayetler *Tau* etnonimini Oğuzlar'a bağlamaktadır: Oğuz-hanın altı efsanevi oğlundan birisi *Tağ* adını taşımaktadır.[326] Son olarak şunu da belirtelim ki, Başkurt Türkmen-Kıpçaklar'ın kendilerine özgü "Türkmen" tamgası vardır ve bu tamga yukarıda adı geçen halklar arasında geniş ölçüde yayılmıştır. Bu tamga tipi (tablo 9) Başkurtlar arasında *huyır ayak* (çalı horozu ayağı) veya *kazayak* (kaz ayağı) diye adlandırılmaktadır. Sonuncu ad – *Kazayaklı* – Başkurtlar, Karakalpaklar,[327] Nogaylar, muhtemelen Gagavuzlar[328] ve Özbekler arasında bir etnonim olarak da bilinmektedir. Şu halde, Başkurtlar arasında Türkmen, Tau, Kazayaklı etnonimlerinin ortaya çıkışı Başkurt etnik tarihinin Kıpçak dönemiyle ilintilidir.

Kıpçaklar'ın Başkurdistan'da Yerleşimi

Kıpçaklar, Başkurdistan'a güneyden ve güneydoğu yönlerinden geldiler. Rivayet ve şecerelerde, "bizim ata ve babalarımız Azak Denizi'nden geldiler" ve "İtil'i geçerek" yeni vatanlarına yerleştiler" diye anlatılmaktadır.[329] Henüz yakın zamanlara kadar Başkurt Kıpçakları arasında, eski ata yurtlarının Kuban bozkırları olduğu yönünde yaygın bir görüş vardı.[330] XIII-XIV. Yüzyılda Kıpçaklar tüm Ural eteklerinde geniş bölgelere yerleşerek, özellikle Belı ve İk nehirleri arasında yoğunlaştılar. Göç bölgelerinin güney sınırları belirgin değildi; İtil-Yayık nehirleri arasının tamamı, Büyük ve Küçük Üzen nehir vadileri ve Çiji taşkın ovası da dahil, onların göç bölgesiydi. Fakat henüz XIII-XIV. Yüzyılda yeni göç dalgalarının baskısı altında

325 Potapov, *Tubaları gorgono Atlaya*, s. 52.
326 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/52.
327 DAHH, s. 98.
328 Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 48.
329 BŞ, s. 95.
330 s. 108.

kuzeye ve doğuya doğru çekilmek zorunda kaldılar. Güney Ural Kıpçaklar'ının destanlarında ve şecerelerinde genellikle atalarının "Dema'nın yukarı boylarından", "Kineli derelerinden", Samara'nın yukarı akımlarındaki Tok-Çuran bölgesinden", Kama'ya akan İk nehri boylarından" vb. yerlerden dağlara çekildikleri anlatılmaktadır[331]. Bu bölgelerin tamamı, Bugulma platosu ve Samara nehri havzasıyla örtüşmektedir. Bu topraklardan kuzeye doğru hareket eden Kıpçaklar, Belı'nın yukarı ve orta akımlarında nehrin sağ sahiline de geçtiler (Harita 5). Kıpçaklar, XIV. Yüzyılda Dema[332] nehrinin aşağı boylarında, Belı nehrinin sol sahilinde ve Zilim nehri vadisinde hükümranlık etmekteydiler.[333]

Kıpçaklar'ın büyük kısmı İk nehrinin batısında kalan bölgelere yöneldi. Nitekim henüz XVIII. Yüzyılda "İk ve Sün nehir boylarında" "Sarış Kıpçak" nahiyesi vardı ve Belı'nın aşağı akımlarının her iki sahilindeyse (Kama nehrine karıştığı mıntıkada) "Girey" nahiyesi yer almaktaydı.[334] Bugulma platosunun doğusunda bir yerlerde – Asılı-Göl bölgesinde – Aslı kabilesine mensup Kıpçaklar göçebelik yapmakta; Batı İk nehrinin yukarı boylarında Ak- veya Türkmen-Kıpçaklar yaşamaktaydı. Onların rivayetlerinde şu hikaye anlatılmaktadır: Üç kardeş kunduz avlamak için İk nehri boylarından Saelmış nehrine geldiler; kardeşlerden birisinin öldürmek istediği yaşlı kunduz bir kütüğün üstünde oturup, eski bir ezgiyi seslendirmekteydi: "Kardeşler, gerçek vatanlarının Saelmış sahilinde olduğunu anladılar ve tüm kabile halkıyla İk'ten kalkıp buralara geldiler[335]."

Kıpçaklar, XIV. Yüzyıl sonlarına doğru ortak *Başkurt* adını taşıyan boyların yaşadıkları bölgelerin hemen hemen her tarafında göçebelik etmekteydiler. Büyük bir ihtimalle Kıpçak dalgasının geniş cephesi, şimdiki Tataristan'ın güneyini de içine almaktaydı.

Kıpçaklar'ın Bugulma platosundan kuzey ve doğu yönlerine hareketleri, çökü dönemini yaşayan Altın Orda'da yaşanan olaylarla bağlantılı olarak, XIV. Yüzyıl ile XV. Yüzyıl başlarında özellikle yoğunlaştı. Bu dönemde Kıpçaklar veya Kıpçaklaşmış boy-kabile olu-

331 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 271; 1957 yılına ait derlemeler, s. 21-22, 29.
332 TSGALİ, Fon, 2175, liste 2, Dosya 344, s. 2.
333 BŞ, s. 116.
334 MİBB, 1936, s. 137.
335 1957 yılına ait saha derlemeleri, s. 21-22.

şumları, günümüz Başkurdistan topraklarının değişik bölgelerine yerleştiler veya Ural dolaylarında kaldılar. Gerey-Kıpçaklar, Zilim nehri vadisinde kaldılar; fakat daha sonra oralardan doğuya doğru itildiler. Karagay adında bir kabile, Gerey-Kıpçaklar'dan ayrılarak dağlık vadilere yerleşti. Geriye kalanlar – Kara-, Ak-, Sankem- ve Buşman-Kıpçaklar, Belı nehrinin güney dirseğinden Sakmara nehrinin aşağı akımlarına kadar uzanan arazileri içine alan topraklara yerleştiler; ama XV-XVI. Yüzyılda Nogaylar'ın baskısı karşısında Nuguş nehri boyunca kuzeye ve doğuya- Büyük İk nehrinin sol kolları üzerindeki ormanlık bölgelere çekildiler. Fakat Kıpçaklar, Sakmara nehrinin aşağı akımlarını daima başlıca yerleşim bölgeleri ve "eski toprakları" olarak gördüler.[336]

Güney Ural Kıpçaklar'ının XVI-XIX. Yüzyıldaki hareket yönleri ve aşamaları, diğer Güneydoğu kabileleriyle aynıdır. Tangaurlar ve Bürzenler'le bir arada Karagay-Kıpçaklar da Ural-ötesine geçtiler. Burada doğrudan sunamadığımız saha araştırma materyalleri, Gerey-Kıpçak topraklarının en batı ucundan başlayarak Kıpçaklar'ın doğu ve Ural-ötesine doğru yavaş yavaş gerçekleştirmiş oldukları yer değiştirme sürecinin izlenebilmesine imkan sağlamaktadır. Bürzenler'in XVII. Yüzyılda güneye göç ederek yerleşmesi sonucunda, Kıpçak toprakları parçalandı. XVII-XVIII. Yüzyılda Nogaylar çekip gittikten sonra, Bürzenler ve diğer güneydoğu Başkurtlar'ıyla bir arada Kıpçaklar da önce batıya yani Sakmara nehrinin sağ kolları boyunca yer alan eski topraklara, daha sonra ise Büyük ve Küçük Üzen vadileri ile Çiji bölgesine yerleşmek amacıyla güneye doğru hareket ettiler. XIX. Yüzyılda diğer Başkurt boylarıyla beraber bu bölgeden çıkarılarak Büyük İrgiz nehir boylarına iskan edildiler.

* * *

1. Güneydoğu Başkurtlar'ının boy-kabile yapısı ve yerleşim tarihi, onların etnik tarihlerinin değişik aşamalarını yansıtmaktadır.

Yurmatı kabilesi, oluşum sürecindeki İtil Bolgar Devleti topraklarında ve mücavir bölgelerde Türk ve Ugor (eski Madyar) nüfusun karışımı zemininde şekillenen Başkurt etnosunun erken (Bolgar-Ugor) dönemiyle bağlantılıdır. Söz konusu boyun XIII-XIV. Yüzyılda doğu Kama ötesinde İtil Bulgarlar'ının hemen yakınlarında bulunmaları, keza *Yurmatı* etnoniminin eski Macar yer adlarından

336 Sokolov, *O başkirskix tamgax,* s. 62.

Gyermat ile aynı oluşu, Yurmatılar ile bir Bolgar kabilesi olan Yermi (Yurmi) arasındaki etnik akrabalık, Yermi kabilesinin Azak ve Tuna Bolgarları arasında bulunmuş olması, Yurmatılar'ın Güney Urallardaki yeni vatanlarında Bolgar dağ adlarının (Tura-tau, Kurman-tau) ve hidronimlerinin (Esem, Uran) varlığı, keza Başkurtlar, İtil Bolgarları, Tatarlar ve Çuvaşlar'ın kültürlerinde görülen paralellikler de bu kanaatimizi teyit etmektedir. Ayrıca Yurmatı adının kökeni de "Çuvaş damgası taşıyan bir Türk lehçesine dayanmaktadır, ki bizim (Macarların-R.K) tüm diğer eski Türkçe sözcüklerimiz bu lehçeden alınmıştır.[337]"

Ural bölgesindeki etnik süreçlerde bütünleştirici rolü üstlenen Üsergen ve Tangaur boyları (erken Orta Çağ Bacgardları) ile Bürzen boyu (erken Orta Çağ Burcanlar'ı) da Tamyan boyu gibi, Orta Asya kökenli boylardır (Türk- Üsergen, Bürzen veya Moğol- Tangaur, Tamyan). Bu *eski Başkurt* boylarının tarihi, Aral havalisinin İran, Ugor ve özellikle de Peçenek-Türk ortamında, daha sonra ise Azak Bolgarlar'ının etno-politik yörüngesinde cereyan etmiştir. Bacgard ve Burcanlar, Doğu Avrupa'ya göç ettikleri dönemde Peçenek dünyasına mensuptular, fakat Doğu kaynaklarına ve bazı tarihî etnografya verilerine bakılırsa, onların batıya göç eden Bolgarlar'la olan daha kadim etnik ve tarihî bağları tam olarak kaybedilmemişti.

Orta Asya ve Altayların Türk ve kısmen Moğol kökenli kabilelerinden olan Kıpçak kabileleri, etnik entegrasyon sürecini Deşt-i Kıpçak'ta yaşadılar.

2. Yurmatı, Üsergen, Tangaur ve Bürzen kabilelerinin Kuzey Kafkasya'dan muhaceretleri IX. Yüzyılda gerçekleşti. Bacgard-Burcan kabile grupları da, tıpkı Yurmatılar gibi, Ural civarına Bolgar dalgası içinde veya onun peşinden geldiler.

3. Yurmatı, Üsergen, Tangaur, Bürzen ve Tamyan boylarının ilk yerleşim merkezleri, Bugulma platosunda nehirlerin ayrışma mıntıkasından (günümüzde Tataristan ÖSSC'nin doğu kesimleriyle ile Kuybışev ilinin kuzeydoğu ilçeleri) Belı nehrinin sol sahiline kadar olan toprakları kapsayan bölgedeydi. Yurmatı boyu, güneydoğu bölgesinde Bolgarlarla komşu olan Bozkır Zay ve Şeşma boylarındaki topraklara yerleştiler; Üsergen, Bürzen, Tangaur ve Tamyanlar ise batı yönünde Yurmatılarla, doğu yönünde ise Belı nehriyle komşu olan topraklarda göçebelik yapmaktaydılar.

337 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 19.

4. Başkurdistan'a yönelik Kıpçak göçleri XI-XII. Yüzyılda, daha yoğun biçimdeyse XIII-XIV. Yüzyılda gerçekleşti. Kıpçaklar, ilk aşamalarda Belı nehrinin batısında kalan tüm Başkurt topraklarına yerleştiler. Yerli ve daha önce gelmiş olan boylarla karışan Kıpçaklar, Başkurtlar'ın etnik görünümünün şekillenmesinin son aşamalarında önemli rol oynadılar.

5. XIII-XV. Yüzyıllar, Başkurt boylarının Ural civarından Güney Urallara ve Ural-ötesine yönelik en yoğun göç hareketlerinin gerçekleştiği bir dönemdir. Güneydoğu boyları buralarda Türk göçebeleri asimile etiler. Bu göçebelerin ülkenin güneydoğu bölgelerinden başlattıkları muhaceret, I. Binyıl ortalarından itibaren hiç durmamıştı. Güney Urallar ile Aral havalisinin, gayet derin tarihî geleneğe dayanan etnik ilişkileri, daha sonraki dönemlerde de geliştirildi ve Güneydoğu Başkurtlar'ının bozkır kültürünün ve geleneksel ekonomik faaliyet biçimlerinin istikrara kavuşmasında önemli rol oynadı.

6. Başkurtlar'ın güneydoğu coğrafi grubunun etnik temeli, yerli (Fin-Ugor), Bulgar-Ugor (Yurmatı) ve kadim Başkurt (Üsergen, Bürzen, Tangaur) unsurlara dayalı olarak şekillenmiş ve adı geçen son grup, bu süreçte belirleyici rol oynamıştır. Güneydoğu Başkurtlar'ının etnik gelişiminde Kıpçaklar önemli rol oynamış ve bu süreç çerçevesinde kendileri de eski Başkurtlar'a özgü birçok özellikleri benimsemişlerdir. Güneydoğu Başkurtlar'ının konuşma dili, Başkurt dilinin Güney Lehçesinin İk-Sakmar şivesini oluşturmaktadır.

Tablo 1

Kabile	**Temel veya en yaygın tamgalar ve bunların adları**
1 Taltim (Teltem)	Yaba (henek) Tarak
2 Tatigas (Teteges); 16-XVII. Yüzyılda Taltim kabilesinden ayrılmıştır	
3 Karmış; diğer adı- Makar	Kaz ayağı
4 Yurmatı	Kaburga (Kabırğa)
5 Nogay-Yurmatı (Nuğay-Yurmatı); diğer adı (tahmin olarak) Ar veya Arlar	
6 Mişer-Yurmatı; diğer adı- Karağay-Mişer	Çubuk Kanca

Tablo 2

Ana tamga	Varyasyonlar
1	
2	

Tablo 3

Kabile	Temel veya en yaygın tamgalar ve bunların adları
1 Munaş (Monaş)	Şahin (Yağılbay); çekiç
	Şahin (Yağılbay)
	Kapı (Kapka);
2 Nogay-Bürzen (Nuğay-Böryen)	Ev (Yort tamga)
3 Yamaş	Çalı horozu ayağı (huyır ayak)
4 Yansarı; diğer adı- Jansa	Şahin (Yağılbay)
5 Bayulı-Bürzen (Bayulı-Böryen)	
	Yaba (henek)

Tablo 4

Anatamga	Varyasyonlar
1	
2	
3	

Tablo 5

Kabile	Temel veya en yaygın tamgalar ve bunların adları	
1 Suraş		Elemge (eyerne)
		Kuyruk altı koşumu (koyoşkan)
2 Ayı (ayıu)		Yaba (henek)
3 Kurt (Büre)		
4 Bişey		
5 Şişey		

Tablo 6

Ana tamga	Varyasyonlar
1	
2	

Tablo 7

Ana tamga	Varyasyonlar

Tablo 8

Ana tamga	Varyasyonlar	Temel tamganın veya varyasyonların adları
1		Nal (dağa) Kuskar (koç)
2		
3		Deri işlemek için ahşap kanca (irek)

Tablo 9

Kabile	**Ana veya en yaygın tamgalar ve bunların adları**
1 Buşman-Suun-Kıpçak (Boşman-Huun-Kıpsak / Boşman-Hıuın-Kıpsak	Balta taşımak için kemere takılan deri ilmek (şelteu)
Suun (Huun veya Hıuın)	
Buşman (boşman)	
2 Sankem-Kıpçak (Senkem-Kıpsak)	
3 Gerey-Kıpçak (Gerey-Kıpsak)	Kapı (kapka) Yay (yeye)
4 Karagay-Kıpçak (Karağay-Kıpsak)	Terazi, Saka Sırığı (mıhkal) Kuskar (koç)
5 Kara-Kıpçak (Kara veya Karıy-Kıpçak)	İki çizgi (ike hızık); iki çubuk (ike tayak); kaburga (kabırğa) Kuyruk altı koşumu (koyoşkan) Yaba (henek)
6 Sarış Kıpçak (Sarış-Kıpsak)	Yaba (henek)
7 Ak-Kıpçak; diğer adları: Türkmen-Kıpçak, Nogay-kıpçak (Ak-Kıpsak, Törökmen-Kıpsak, Nuğay-Kıpsak)	Çalı horozu ayağı (hayır ayak); Kaz ayağı (kazayak)
8 Sarı-Kıpçak (Harı-Kıpçak)	
9 Cete-Uru (Yete-Irıu)	

Tablo 10

Ana tamga		Varyasyonlar
1		
2		
3		

V. KUZEYDOĞU BAŞKURTLARI

Yukarıda da gösterildiği gibi Başkurtlar'ın kuzeydoğu grubu, Kuzey (Ay-Ürüzen), Ural-ötesi ve Dağlı olmak üzere alt gruplara ayrılmaktadır. Başkurdistan'ın bu bölgesinde tarihî olarak üç boy-kabile gurubu (Ay, Katay ve Tabın) şekillenmiş olup, bunlar Kuzey, Uralötesi ve Dağlı alt grupların temelini oluşturmaktadır.

AY BAŞKURTLARI

Etnik Yapı

Başkurtlar'ın Ay grubu yedi boydan oluşmaktadır (Tablo 1); bunlardan sadece ikisinin – *Ay*[1] ve *Kudey* boylarının – iç yapısı kademelidir. Geriye kalanların – *Murzalar*, *Duvan*, *Koşsı*, *Sızgı* ve *Upey* boylarının – iç yapısında kademeli bir yapı görülmemektedir. Ay (veya Aylı) birliğinin oluşumu XIV-XV. Yüzyıla dayanmaktadır.[2] Ay nehri havzasını işgal eden ve çoğu zaman kendi aralarında tarihî veya etnik bir bağ bulunmayan göçebeler, ilk aşamalarda değişik kabile ve boy oluşumları yığınından ibaretti. Daha sonraki dönemlerde, kitlesel hareket dalgası yatıştığında ve boy-kabile yurtları belirginleştiğinde, bu tür boy ve kabile yığınları gruplar veya birlikler halinde bir araya gelmeye başladılar ve bu oluşumlar göçebeler için tipik olan boy teşkilatı biçimini almaya başladı. *Ayle* veya *Aylılar,* bu tür "bölgesel" boy veya daha doğru bir ifadeyle boy-kabile oluşumlarından bir tanesidir.

1 Ay grubu boy ve kabilelerinin birçoğunun birden fazla adı var (bkz., Tablo 1).
2 Kuzeyev, *Oçerki*, s. 60-63.

XVIII. Yüzyıl listelerinde Murzalar, Duvan, Koşsı, Sızgı ve Upey boyları Ay boyu içinde (öz Ay kabileleri ile bir arada) gösterilmektedir (II, tablo 3). Fakat hukuki durumlarında önemli farklılıklar vardı. Aylı kabileleri – Ay, Tırnaklı, Karatavlı, Türkmen, Sart-Ayle – esasen ortak Ay mülklerine sahiptiler. Duvan, Murzalar, Koşsı, Sızgı ve Upey ise bunun aksine olarak, Çar yönetimine karşı doğrudan sorumluluk taşımakta olup, "dedeler ve atalardan" kalan boy-kabile mülklerinin sahipleriydiler. Onlar Ay birliği[3] bünyesine sadece siyasî yönden, kadim ittifak ilişkilerinin bir devamı niteliğinde katılmaktaydılar. Fakat artık tamamen geçmişte kalmış bir geleneğe sadece bir sadakatten ibaret olan bu durum, henüz XVIII. Yüzyılda bir anakronizm olarak algılanmaktaydı. Örneğin P. Pallas ve İ. Lepekhin Kuzeydoğu Başkurdistan'da (bizim elimizdeki materyallerle de net olarak teyit edilen) bir durumu tespit etmişlerdi: Sadece öz Ay kabileleri ve Ay nehri boylarında oturan bazı küçük Başkurt grupları kendilerini Aylı olarak görmekteydiler. Ufa platosunun diğer Başkurtları ise kendilerini fiilen bağlı bulundukları boy veya kabilenin adıyla adlandırmaktaydılar. Bu durum 1 no'lu tabloya yansıtılmıştır.

Başkurtlar'ın Ay grubunun yerleşim bölgesi, XVII-XIX. Yüzyılda gayet genişti: En uzak Ay obaları, batı yönünde Dema nehri vadisinde ve Usen nehrinin yukarı akımlarında, doğu yönünde ise Tobol nehrine birkaç kilometre mesafedeydi. Ay obalarının başlıca yerleşim bölgesi, Ufa (nehri kuzey menderesi), Ay, Ürüzen, Sim ve Lemeza nehirlerinin suladığı vadilerdi. XVIII. Yüzyılda Aylılar esasen Ay nehrinin akımı boyunca ta Büyük ve Küçük İk, Oka vb. nehirlerin yukarı boylarına kadar olan bölgelerde göçebelik yapmaktaydılar. Duvanlar, Büyük İk nehri boyunca geniş topraklara yayılmıştı; Sızgılar ile Upeyler ise bir zamanlar güneyde- Ay nehri ve onun kolları boyunca saçılmışlardı.[4]

Başkurtlar'ın Ay grubunun toplam nüfusu (Ufa şehremini Yukhnev'in düzenlediği verilere göre) XVIII. Yüzyıl'ın ikinci yarımında 15 000 civarındaydı.[5]

Ay birliği içinde 275 oymak tespit edilmiştir. Bunların arasında patronimik ve etnik (boy-kabile kökenliler dahil) adlar, toplam adların yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır: Patronimik adlar- 90, et-

3 MİB, 1949, s. 500.
4 BŞ, s. 79.
5 MİB, 1949, s. 488-489.

nik adlar- 86 adettir. Hayvan, kuş, balık adları yaklaşık % 10 (26 adet) civarındadır. Diğer varlıklarla ilgili etnonim sayısı ise 34'tür.

Etnik adlar: Kazak (7), Kırgız (5), Kalmak (5), Karakalpak, Buhar (4), Kızılbaş (2), Türkmen (2), Özbek, Sart (3), Mangol, Nogay, Aksuvaş (Beyaz Çuvaş), Çuvaş, Çeremis (3), Mişer (3), Tipter (3), Tatar. Kazak (veya Kırgız), Kalmak, Tatar, Mişer, Tipter etnonimleri Ay grubunun yaşadığı tüm bölgelerde yaygındır, ama Ural-ötesi bölgelerde Kazak (Kırgız) adını taşıyan oymaklar daha sık görülmektedir. Buhar, Sart, Özbek, Kızılbaş, Karakalpak, Türkmen adları ağırlıklı olarak öz Ay'lılar arasında görülmüştür; fakat bunlardan bazıları (Türkmen, Buhar) Kudeyler ve Koşso boyları arasında da bilinmektedir. Başkurtlar arasında ender görülen Mangol etnonimi Murzalar arasında tespit edilmiştir.

Boy-kabile adları: Ay veya Ayle (varyantı: *etimgen eyze*- köpek emen Aylı) (3), Bişey, kurt (*Büre* veya *Büres*) (5), Kudey (2), Kuvakan, Salüt, Tabın, Taz (7), Tungatar, Kükürgek, Sırzı, Taulı (3), Tugız (3), Kumıy (6), Altmış Kulak, Ayı (*Ayıu*), Etimgen (3), Küsük (*Kösok*) (4).

Kuvakan, Kükürgek, Salüt, Tabın, Tungatar ve Sırzı etnonimleri, Aylılar'ın kuzeydoğu Başkurtlar'ının Tabın ve Katay gruplarıyla karışmış olduğuna tanıklık etmektedir. Aylı Başkurtlar'ında, Tabın etnonimlerinin ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir; Kataylar'la etnik ilişkilerse daha zayıf olmuştur. Güneydoğu ve batı Başkurtları ile Aylıları ilişkilendiren etnonimler: Kurt (*Büre*), ayı (*Ayıu*), Bişey (Üsergen boyuna bağlı üç kabilenin adıdır), Büres, Taulı ve Tugız (Güney Urallarda defalarca kayıtlara geçirilmiş olan oymaklar), Taz (Kuzeybatı Başkurdistan'da bir boy ve Kıpçak, Üsergen, Bürzen vb. boylara bağlı oymaklar). *Altmış Kulak*, Kumıy, Küsük, Etimgen, Tungatar etnonimleri de, Ay ve Kudey etnonimleri gibi, Aral veya Orta Asya kökenlidir.

Ay Başkurtlar'ının boy-kabile tamgaları önemli farklılıklar sergilemektedir. Gerçi çoğu boylar veya kabileler içinde tamgaların tipolojik birliği yeterince net biçimde görülmektedir, ama Ay Başkurtları örneğinde Başkurt tamgalarının bir özelliğini daha görmekteyiz. Temelde aynı olan bir tamga, gelişim sürecinde farklı boy, kabile ve hatta bölgesel gruplarda varyantlaşma bakımından farklı şekiller (veya farklı stiller) ortaya koyabilir.

Ay Başkurtları arasında 215 tamganın varlığı tespit edilmiştir (Ay boyu- 88, Kudey- 52, Koşsı- 26, Duvan- 16 vd.). Ay boyu (Ay ve Karatavlı kabileleri) tamgası, zengin muhayyile gücüyle yaratılan varyasyonlara (Tablo 2, no.1) rağmen, temelde aynı (88'de 43) biçimdedir. Ural-ötesi bölgelerdeki Aylılar'da temel tamganın varyasyonları bir ölçüye kadar farklıdır. Murzalar boyunun tamgası da temel itibariyle birbirine benzemektedir.

Ural-ötesi Sartlar'ında tamganın temel birliği gayet net biçimde görülmektedir. Sartlar'ın tamgası 8 rakamı biçimindedir. Bu tamga ile Ay boyu tamgası arasında bir benzerlik kurmak zor; çünkü Ay tamgasının bu tür varyasyon değişimleri yok. Ay nehri boyunda yaşayan Sartlar'ın çoğunda tamga bir daire biçimindedir; birçok durumlarda bu tamganın varyasyonları Tabın tamgasını andırmaktadır. Sartlar, Ay nehri vadisine gelmeden önce çok uzun bir süre Ural nehrinin yukarı akımlarında, Tabın topraklarında yaşadılar. Keza Ural-ötesi Sartlar'ının önemli bir kısmı da Tabın topraklarından gelmiştir. Onların tamgası, çift çizgili bir dairedir; bu, Başkurtlar arasında yeni tamga oluşturmanın başlıca yöntemlerinden biridir. Dolayısıyla, Sart-Aylı tamgaları temel itibariyle Tabın tamgası olmakla beraber, kendi orijinal varyantlaşma sürecinden geçmişlerdir.

3 no'lu tamga yaba tamgası – Kudeyler'e ve Türkmen-Ay kabilesine özgüdür. Bu tamga ile Türkmen-Kıpçak kabilesine ait tamganın (Bölüm 4, tablo 9) aynı oluşu hayli ilgi çekicidir. En çok Kudeyler arasında (52'de 25) yayılmış olan 3 no'lu tamganın varyasyonları fevkalade karmaşık ve çeşitlidir.

4 no'lu tamga az sayıda olup, esasen Duvanlar'da ve birkaç adet de Koşsı boyunda olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda görüleceği üzere, bu tamga batı Tabın'larında da görülmüştür. M. V. Lossiyevsky, henüz geçen yüzyıl sonlarında onların arasında yaşatılan bir efsaneyi yazıya aktarmıştır. Bu efsaneye göre Cengiz-han, Tabınlar'a kuş, ağaç ve tamga "lutfetmiştir." Tamganın adı "sırka" olarak aktarılmaktadır; muhtemelen "sırka" deri işlemede kullanılan kancanın adıdır. 4 no'lu tamganın Batı Tabın tamgasıyla aynı oluşu, Koşsılar ile Tabınların muhtemelen akraba olduğunun bir göstergesidir.

Üç Kudey kabilesi arasında (52'de 22) iyi bilinen 4 no.lu tamga, Duvan (XVI.'da 8) ve Sızgı (13'te 9) boyları arasında da yaygındır. Bu tamganın Kıpçaklar'daki esas tamgalardan (Bölüm 4, tablo 9) birisi ol-

duğunu da hatırlatmamız gerekir. Bu tamganın bir taraftan Kudeyler ile Duvanlar, diğer taraftan da Sızgılar arasında uğradığı değişiklikler-de bazı farklılıklar görülmektedir ki, tablomuza da yansıtılmıştır.

Ana çizgileri itibariyle Yuramtı ve Bayulı-Bürzen tamgasının bir benzeri olan 6 no'lu tamganın, Koşsı boyunda (26'da 15) tamamen orijinal varyasyonları var ve bunlara güneydoğuda hiç rastlanmamıştır. Diğer tamgalar (no 7, 8) az sayıda tespit edilmiştir ve Upey tamgaları hakkında bir fikir edinilebilmesi amacıyla Tablo 9'da gösterilmiştir.

Ay Başkurtlar'ının Kökeni ve Yerleşim Tarihi

Ay boy-kabile grupları, Kuzeydoğu Başkurdistan'a hem doğudan-Ural-ötesinden, hem de batıdan gelerek yerleşmişlerdir. Duvan, Koşsı ve Kudey boyları, eski dönemlerde Batı Başkurdistan'daydılar; oradan doğu ve kuzeydoğu yönlerinde hareket ettiler. Sızgı ve Upey boylarının tarihi de Batı Urallarla yakından bağlantılıdır. Ay boyu (Ay, Karatavlı, Tırnaklı, Sart kabileleri) ile Murzalar boyu ise, bunun aksine, Ay nehri vadisine gelmeden önce daha güneydoğuda- Ural-ötesinde bulunuyorlardı.

Murzalar ve Ay Boyları

Mevcut araştırmaların çoğunda Ay boyunun kökeni Sibirya Tatarlarının bir parçası olan ve Ayalı adını taşıyan boy-kabile gurubuna bağlanmaktadır. Bu konuda temel (ve sanıyorum tek) gerekçe, söz konusu etnonimler arasındaki biçimsel benzerliktir: *Ay (eyze)* – *Ayalı*[6]. Ay ve Ayalı etnonimleri arasında bir paralellik kurulmasının yanlışlığını D. G. Tumaşeva, Türk dillerinin yapısı bakımından, ikna edici biçimde ortaya koymuş bulunuyor. Başkurt Ay boyu ile ilgili etnonimlerin çoğunun "Samodiy ve Fin-Ugor adları bağlamında açıklanabildiğini" ifade eden V. F. Gening'in bakış açısı daha ilgi çekicidir.[7] Bazı Ay etnonimlerinin eski Ugor veya Samodiy kökenli olduğu, tarihî etnografya verileri ışığında gayet mümkün görülebilse

6 Ahatov G. H. *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 66.
7 Gening V. F. *Mazuninskaya kultura*, s. 66.

de, her zaman mutlaka Batı Sibirya ile bağlantılı olmayabilir. Yine de kuzeydoğu Başkurtlar'ının etnik gelişiminde bu yönün fazla abartılması için yeterli bir zemin bulunmamaktadır. Ay grubunun Başkurdistan'a Batı Sibirya'dan geldiği ve boyun ana kitlesinin "İrtış'ın orta akımlarındaki ilk vatanlarında" kaldığı yönündeki kanaat de,[8] yine bu iki etnonim (başkurtça *Ay / Ey*, *Eyze* ve Batı Sibirya Tatarlarında *Ayalı*) arasında öngörülen, fakat kanıtlanamamış olan görüşe dayandırılmaktadır. Elimizdeki tarih ve etnografya materyalleri, Ay boylarının tarihini bir noktaya kadar farklı biçimde açıklayabilmemize imkan sağlamaktadır.

Öz Ay boylarının (Ay, Tırnaklı, Karatavlı, Sart[9]), keza Murzalar boyunun efsane ve rivayetleri, onların atalarının Urallara Sır-derya boylarından veya Buhara yakınlarındaki (artık bildiğimiz) "Başkurt dağlarından" geldikleri yönünde hikayeler içermektedir. Rivayetlerin birçok varyantları var: "Babalar ve dedeler" eski vatanları olan "Sır-derya boylarında", "Başkurt dağlarında", "Özbekistan'da" bir koyun sürüsünü kaybettiler ve onu aramaya koyuldular. İz sürerek ta Urallara- kendi yeni vatanlarına geldiler[10]. "Sır-derya ötesindeki" Buhara beylerinden birisi, boynuzlu aygır önderliğindeki bir at sürüsünü kaybetti; sart-Ay'lar bu sürünün izini sürerek Başkurdistan'a geldiler vs"[11].

---

8 Age., s. 65.

9 Beşinci Ay boyu olan *Türkmen* boyu aslında öz Ay boylarından değildir. Onlar Ay topraklarına XV-XVI. Yüzyılda yerleşmiş olan Türkmen-Kudey'lerin torunlarıdır (SSCB BA Başkurt Şubesinin Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 42-44).

10 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 19, 28, 30. Benzer rivayetler şecerelerde de yer almaktadır: Ay boyunun atası Yulbuğa kaybolan sürüsünün izini sürerek Orta Asya'dan- Başkurt dağlarının eteklerinden Güney Uralların kuzey eteklerindeki Miadak bölgesine geldi. Sart-Ay'lar ise kaybolan koyunlarının izini sürerek "Sır-derya ötesinden" Urallara geldiler ve bu yüzden onlara "kara kuyruklu Sart" (karakoyrak Sart) denmektedir (BŞ, s. 66, 218).

11 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 370-371. Sart-Ay rivayetlerinde, boyun atalarından (aslen Türkmen olan) Delbahun Bey, Ay nehri boylarına Hive'den gelmiş. Malekhuca ise Urallara Buhara'dan gelmiş; onun büyük oğlu Karaküsük'ten olma altı torunu vardı, bu torunların türemeleri altı Sart köyünün halkını oluşturmuştur: altı auıl hart veya Altauzar (1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 23-24; 1959, s. 27). Sart-Ay tarihî destanları, Müslüman atalarının Başkurdistan'a gelişini çoğu za-

Murzalar tarafından da bilinmekte olan şu Ay hikayesi en anlamlı olanıdır: "Eski zamanlarda bizim adımız Sır-derya Başkurtları'ydı. Atalarımız Sır-derya sahillerindeki Kaip (Kayep) denilen yerde yaşıyorlardı. Zengin atalarımızdan birisinin boz atı (*bu at*), bir kısrağı (*baytal*) ve güzel kızı Gadelbanu kayboldu. Üç genç bunları aramaya koyuldular. Uzun zaman iz sürdüler ve Turgoyak yakınlarında kızı buldular. At izleri ise Urallara götürmekteydi; gençler Yayık nehrinin yukarı boylarına kadar geldiler ve Ay nehrine ulaştılar. Burada doğanın güzellikleri karşısında büyülenmişlerdi. Gençler nehirlerden birisini Ay, diğerini ise Üzen (yani Ürüzen- R. K.), bu nehirlerin arasındaki dağı ise Mübarek dağ (*Ködret Tau*) olarak adlandırdılar. Küçücük bir ırmağın sahilinde atları da buldular ve gerisin geriye Sır-derya boylarına döndüler. Gençler gördükleri yerleri anlattılar ve tüm Sır-derya Başkurtları Urallara göç ettiler. Gelenler arasında Mırzabek (*Mırza bek*)- Murzaların atası, İmsa- Tırnaklılar'ın atası ve onun kardeşi Tumsa-Ay'lıların atası vardı"[12]. Rivayetin değişik varyantları olsa da, hepsinde Ay Başkurtlar'ının eski vatanı olarak Sır-derya boyları veya Orta Asya'nın diğer bölgeleri gösterilmektedir. Sadece Murzalar boyunun bazı tarihî rivayetlerinde atalarının Altay'lardan veya Moğolistan'dan geldiği anlatılmaktadır[13].

Güneydoğu Başkurtlar'ının yeni vatana bir kurdu takip ederek, Ay Başkurtlar'ının ise kayıp koyun sürüsünün (karayağız atın, boynuzlu aygırın veya at sürüsünün) izini sürerek gelmelerine ilişkin rivayetler, aynı kökene dayanmaktadır. Ay Başkurtlar'ının rivayetlerindeki hikaye, kurdu Türkler'in önderi, atası ve kılavuzu olarak sunan kadim totemci hikayenin yeni dinsel koşullarda değiştirilmiş olan geç dönem versiyonudur. Bu değişim muhtemelen X-XI. Yüzyılda Aral havalisinde ve daha güneydeki Sır-derya vadisinde, göçebe periferisine yönelik İslam etkilerinin yoğun olduğu dönemde gerçekleşmiştir. Rivayetin yaygınlık kazanması, muhtemelen MS I. Binyıl ortalarında gerçekleşmiştir; bu dönemde Doğudan gelen kitlesel göç dalgaları, Sır-derya ve Aral havalisi ile mücavir bölgeleri içine almaktaydı. I. Binyıl sonlarından itibaren, değişik boy gruplarının şekillenişine ve ekonomik, siyasî, coğrafi ve diğer etkenlerin şu veya bu etnik gruba yönelik etkileri-

man onların misyonerlik hedeflerine bağlamaktadır (SSCB BA BŞ Bilim arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 51; 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 19).

12 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 304.

13 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 157.

ne paralel olarak, rivayetin ana hikayesi her bölgede kendine özgü yerel çizgiler kazanmıştır. Sır-derya ve Aral havalisini erken terk etmiş olan Başkurt boylarından Üsergen, Tangaur ve Bürzen boyları (Güneydoğu grubu) Doğu Avrupa'ya hikayenin en eski (ve de Kuzey Kafkas kökenli ayrıntılarla zenginleştirilmiş) varyantını taşıdılar. Uzun bir süre daha Doğuda kalmış olan boy-kabile grupları (örneğin Ay boyları) ise kendi rivayetlerinde eski hikayenin sadece yeni varyantlarını muhafaza edebildiler. Farklılıklara rağmen, Güneydoğu ve Kuzeydoğu Başkurt rivayetlerinde yeni vatana yerleşme konusunun anlatıldığı temel hikaye aynıdır. Buradan şu sonuca varılabilir: Güneydoğu ve Ay Başkurtları Urallar bölgesine farklı dönemlerde gelmiş olmakla birlikte, her ikisinin ataları akraba topluluklardır ve VII-IX. Yüzyılda Sır-derya ve Aral bozkırlarında yaşayan Peçenek-Oğuz-Kıpçak boyları arasında bulunmuşlardır.

Ay boy-kabile etnonimlerinin analizi de onların atalarının güneyle bağlantılarını teyit etmektedir. Buhar, Sart, Özbek, Kızılbaş, Türkmen, Karakalpak gibi adlar bu kanaati doğrulamaktadır. Fakat bu etnonimlerin Ay Başkurtları arasında görülmesi tarihi koşullar çerçevesinde daha geç dönemlere de irca edilebilir. Benzerlerinin aynı zamanda birkaç halkta görülmekte olması sebebiyle eski ilişkilerin varlığını kanıtlayan etnonimlere bir göz atalım.

Ay (*Ayle*) etnonimi değişik halklarda değişik biçimlerde görülmektedir: Türkmenistan Özbekler'inde- *Aynlı*,[14] Nurata Türkmenler'inde- *Altı-Ata-Aytamgalı*,[15] Türkmen-Nohurlu'larda- *Ayı*,[16] Kırgızlar'da- *Ay*.[17] *Ay* kökünü haiz etnonimlerin görüldüğü her yerde mutlaka *Sart* adı da görülmektedir. Nurata Türkmenleri arasında *Sart-Topi* ve *Sart-Aytamgalı* kabileleri Altı-Ata-Aytamgalı boyuna, Kırgızlar arasındaki *Sarttar* kabilesi ise Adigine/Adıgün koluna bağlıdır.[18] Ay ve Sart etnonimlerinin Başkurt, Nurata Türkmenleri ve Kırgızlar arasındaki aynı boy-kabile oluşumları çerçevesinde kesinlikle bir arada kullanılması (şunu da vurgulayalım ki, hepsinin tamgası da aynıdır ve *ay/hilal* biçimindedir[19]) Ay ve Sart boylarının ata-

14 Vinnikov Ya. R., *Rodo-plemennoy*, s. 99.
15 Moşkova V. G. *Nekotoriye obşçiye elementı*, s. 148.
16 Valisyeva G. P. *İtogi rabotı*, s. 91.
17 Vinnikov, age., s. 150.
18 Abramzon, *Kirgizı*, s. 26.
19 Kırgız Ay ve Sart boylarının tamgaları S. M. Abramzon tarafından yayınlanmıştır. Nurata Türkmenlerinin tamgaları ise V. G. Moşkov tara-

ları arasındaki tarihî veya büyük bir ihtimalle etnik bağların eskiliğini kanıtlamaktadır. Bu ilişkilerin, Ay ve Sart boylarının hemen hemen bütün Orta Asya halkları arasına, keza Güney Urallar ile Batı Sibirya'ya yayılabilmelerine imkan sağlayabilecek bir yerden başlaması gerekirdi. Böyle bir yer, Sır-derya ve Aral havalisiydi.

Orta Asya ve Kazakistan'da diğer Ay kabile adlarının da paralelleri vardır: krş. Başkurtlar arasında *Mırzalar* ve Kazak Argın boyu içinde[20] *Mırzagul* adını taşıyan kabileler; Lakaylar'ın Esen-Hoca kabilesinin *Mırzagul* şubesi[21]. Bu Lakay kabilesi içinde aynı zamanda *Altmış* adını (ki Türk halkları arasında ender görülen bir etnonimdir) taşıyan bir şube daha vardır; Ay boyu Başkurtları arasında bu şubenin de karşılığı vardır: *Altmış-Kolak*. Ay etnonimlerinin Türkmen paralelleri özellikle anlamlıdır. Anılmış olan örnekler dışında, başka birkaçına daha göz atalım. Türkmen İmreli boyunun *Kumlı* ve *Dağlı* olmak üzere iki şubesi vardır.[22] Yukarıda açıklanmış olduğu üzere, Oğuz-Kıpçak muhitiyle bağlantılı olan Tau etnonimi, Ay Başkurtları arasında da iyi bilinmektedir (*Tau, Taulı* boyunun *Karataulı* kabilesi). G. P. Vasilyeva Ay kabile şubelerinden *Tekeş*, *Abdel* ve *Kızılbaş* adlarını Türkmenler'in *Teke* boyu ile Harezm ve Stavropol'da yaşayan İğdir Türkmenler'inin *Abdal* ve *Kızılbaş* etnonimleriyle; *Etimgen* ('köpek emen') ve *Kösök* ('enik') adını ise Türkmenler'in *Yomut* boyunun (bu boyun adı Türkmen halk rivayetlerinde de aynen Başkurtlar'da olduğu gibi yorumlanmaktadır) ve Kocuk ('enik') kabilesinin adlarıyla karşılaştırmaktadır.[23] Tabi ki bu paralellerin gerçekliğinin kanıtlanması için ek argümanlara (öncelikle dilbilim argümanlarına) ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat bazı düzeltmelerin yapılabilme imkanı genel durumu değiştirmemektedir. Hepsi bir arada – Ay'lı boy-kabile birliği içinde – bulunan, diğer bir deyişle yekpare ve karşılıklı ilişki içinde yaşayan, Ay (veya Ayle), Taulı (veya Karataulı), Etimgen (varyant: Etimgen Ayle), Küsük (varyantlar: Etküsük, Karaküsük), Altmış vb. etnonimlerin Oğuz-Türkmen ve bir bütün olarak Orta Asya kökenli olduğuna dair bir kuşku duyulmamaktadır.

fından yayınlanmamış olsa da, bizi ilgilendiren boy-kabile oluşumlarının adları – Aytamgalı – söz konusu tamgaların biçimine açık bir gönderme yapmaktadır. Tamgaların adları ('ay tamga') tüm ilgili örneklerde aynı biçimdedir.

20 Semenyuk G. İ.; Morjanov V. M. *Materialı,* s. 185.
21 Karmışyeva B. H. *Nekotorıye dannıye*, s. 9.
22 Vasilyeva G. P. *Turkmenı-noxurlı*, s. 98.
23 Vasilyeva, *O nekotorix obşçix*, s. 202-203.

Ay boylarının etnik tarihi, rivayet ve efsaneler dışında, Türkmenistan ile Başkurdistan'ın tarihî ilişkilerine dair hikayelere, Ay boylarının kökenini konu alan şecerelere, keza bazı Türkmen-Başkurt folklor örneklerine de yansımıştır. Orta Çağ Arap-Fars geleneği izlenerek, birçok halkın ve boyun kökenine ilişkin bilgilerin verildiği eski Başkurt şecerelerinin birisinde, Ay boylarının soy ağacı aşağıdaki biçimde açıklanmaktadır. Bu şemaya bir de kısa bir açıklama notu eklenmiştir:

Toglanış- Türkistan'ın önderiydi.

Ø

Aflah- Kırgızlar'ın (yani Kazakların- R. K.) atası; göçebeydi.

Ø

Mard (şecerenin diğer varyantında- Morad- R. K.)

Ø

Türkmen

Ø

Kinji (Buhara'yı fethetmiştir)

Ø

İştek – Başkurt hanı; İştek'in birçok oğlu vardı.

Ø

Eski vatanı Ğomod nehri boylarındaydı (*Ğomod deryasında*).

Ø	Ø	Ø
Bikatun- pagan olarak ölmüştür	Sart	Tırnaklı
Ø		

Ayle- Ata yurdu olan Miass vadisinde, babasının ölümünden sonra 50 yıl hükümranlık etti ve 90 yaşındayken Miass vadisinde öldü[24].

Bu şecerenin birkaç varyantı saha çalışmaları sırasında derlenmiştir. Bazı nüshalarda boşluklar, bazılarında ise, aksine, eklemeler vardır. Farklılıklara rağmen, tüm varyantlar Ay boyu mensuplarının Orta Asya kökenlerine ilişkin kendi görüşlerini net olarak yansıtmaktadır.

24 Umetbayev, 1897, s. 45.

S. M. Abramzon tarafından Kırgızistan'da derlenen bir rivayet ilginç biçimde bu şecereyi çağrıştırmaktadır: "Burut'un Kabıran ve Usun adında oğulları vardı; Kabıran'ın da iki oğlu vardı: Eştek ve Nurkunan. Usun'dan tüm Kazaklar, Nurkunan'dan Oygut, Kırgız ve Cediger'ler, Eştek'ten ise Başkurtlar türemiştir."[25] Gözden geçirdiğimiz şecere ve rivayette, farklı Türk boylarının ve halklarının kökenine ve soy ilişkilerine dair çok eski bir efsanenin farklı varyantlarını görebiliyoruz. Tabi ki her etnik muhitte, tarihî koşullara ve folklor geleneğine bağlı olarak, halkların ve boyların şeceresi özgün biçimler almıştır.

Yukarıda sergilenen materyallerin bir sentezini yapmaya çalışırsak, varacağımız sonuç şu olabilir: Öz Ay kabilelerinin erken etnik tarihi Sır-derya ve Aral havalisinde cereyan etmiştir. Dolayısıyla, Altın Orda çağında ve daha sonraki dönemlerde Ay Başkurtlar'ının Karakalpaklar ve Türkmenler'le etnik temasları sadece daha eski ilişkilerin bir devamı niteliğindedir. Ay boyunun kökeni Oğuzlar'la bağlantılıdır. Eski Oğuzlar'ın Reşidüddin tarafından düzenlenen şeceresinde, Yaraz, Düker, Durge ve Yairli boyları *Ay* ('ay' veya 'yarımay') bölümü olarak sınıflandırılmıştır ve bu grubun adı Oğuz'un ikinci oğlunun adıyla bağlantılıdır.[26] Yarımay biçimindeki tamga (Ay-tamga) da muhtemelen eski Oğuz tamgasıdır. Örneğin S. P. Tolstov, Ay-tamga'yı Türkmen Ali Eli'nin tamgası olarak görmektedir ki, *Ayı* kabilesinin kökeni de bu boyla bağlantılıdır.[27] Dolayısıyla, tüm Türk halkları arasında var olduğu görülen Ay boylarının (veya kabilelerinin) kökeni Oğuzlar'a dayanmaktadır. Başkurt örneğinde başka bir paralellik de bu durumu teyit etmektedir: Oğuz-han'ın torunlarından birisi *Kumı* adını taşımaktadır[28]; bu ad, Ay kabilelerinin[29] ve altı kabile şubesinin (Komıy / Kumıy) adında muhafaza edilmiştir. Bizim argümanlarımız arasında şu nokta da önem taşımaktadır: Başkurt Ay grubu adlarının en yakın benzerleri, kökenlerinin Sır-derya Oğuzlarına bağlı oluşu, V. G. Moşkova tarafından kanıtlanmıştır ve Nurata Türkmenler'inde görülmektedir: krş., Nuratalılarda *Altı-Ata-Aytamgalı* Başkurtlar'da *Altau-zar*. Ayrıca *Toguz – Tuğız*. *Tuğız* ve *Tüğızak* etnonimleri genel olarak hemen tüm Ay grubunda yaygındır.

25 Abramzon, *Kirgizı i ix etnogenetiçeskiye*, s. 64.
26 Raşid ed-din, *Sbornik letopisey*, I/76, 86.
27 Tolstov, *Perejitki totemizma*, s. 8.
28 Kononov, *Rodoslavnaya Turkmen*, s. 51.
29 BŞ, s. XVII.8.

Başkurtlar ve Nurata Türkmenleri dışında, Toguz etnonimi Tubalar (Togus)[30], Kırgızlar (Toguzak, Toguz uul)[31], Karakalpaklar (Togızak)[32], Nogaylar (Tokuz) tarafından da bilinmektedir. Bu etnonim *Tokuz* biçiminde Kuzey Karadeniz coğrafi adları arasında – Gagavuzlar'ın yaşadıkları bölgede – de görülmüştür.[33] N. A. Baskakov, dilbilimsel inceleme sonucunda, Tubalar arasındaki Togus etnonimiyle Orkun yazılarındaki Toguz-Oğuzlar arasında köken ilişkisi bulunduğunu tespit etmiştir.[34] Bu tespiti, Türk boylarının yayılma koşullarını da göz önünde tutan bazı düzeltmeler yaparak, diğer halklarda ve bu arada Ay Başkurtlar'ında görülen Tokuz etnonimlerine teşmil etmek de mümkündür.

Başkurt Ay boyunun Sır-derya Oğuz dünyasına mensub oluşu, tüm Ay kabilelerinin Oğuz kökenli olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki, Oğuzlar'ın kendi tarihi de Cetısu, Altay ve İç Asya ile yakından bağlantılıdır. I. Binyıl sonlarında Doğudan gelen göçebelerin çoğunun seyir güzergahı Sır-derya ve Aral havalisine yönelikti. Ay boyu bünyesinde, Doğu bölgelerinden gelen gruplar (Kıpçaklar, Türkleşmiş Moğollar vb.) yer almış olabilir. Çünkü bazı hususlar etnik ortamın da buna müsait olduğunu göstermektedir. Murzalar'a ait bir rivayete göre Moğolistan onların ata yurdudur; bu boyun içinde bir Moğol kabilesi vardır. Tokuz etnonimi Altaylardan Tuna'ya kadar yayılmıştır. Tırnaklı ve Karatavlılar, Altaylardaki akrabalarıyla henüz yakın zamanlara kadar sürdürülen ilişkilerine dair hikayeler anlatmaktadırlar vb[35]. V. G. Moşkova, Nurata'lıların etnik tarihini incelerken daha net bir sonuca varmıştır: Ay-Tamgalı boyu, "belirgin Moğol tipini haiz brakisefallar"dır. Bunlar, Sır-derya Oğuzlarının torunları arasında "yabancı bir grup" durumundaydılar.[36]

VII-IX. Yüzyılda Oğuz-Peçenek unsurunun ağırlıklı olduğu bir karışım olarak ele alabileceğimiz Ay boyları grubu, Sır-derya ve Kuzey Aral havalisinde belli bir süre Ugorlar'la yani Türk boylarının kuzey komşularıyla ilişki içinde olmuşlardır. MS I. Binyılın ikinci yarımında Ugorlar'ın bir kısmı, bu bölgede, örneğin Başkurtlar'ın

30 Potapov, *Tubaları gornogo atlaya*, s. 53, 64.
31 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 130.
32 Jdanko, *Oçerki*, s. XVI.7
33 Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 49.
34 Baskakov, *Altaiskiyi yazıki*, s. 28.
35 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 147.
36 Moşkova, *Nekotorıya obşçiye elementı*, s. 151.

ataları arasında, Türk muhitine karışmıştır. Başkurtlar'ın ikinci adı olan *İstek*, *İştek* adı da bu olaylarla bağlantılıdır. Bu adı Başkurdistan'a getirenler Ay Başkurtlarıdır. Bu ad, bazı "eski Başkurt" boyları (Üsergenler ve Tamyanlar) tarafından da bilinmekteydi.[37]

Ay, Sart, Tırnaklı boylarının birçok şecerelerinde, ilgili kabilelerin ataları "Başkurt Hanı İştek'in" oğulları veya torunları olarak tanımlanmaktadır (BŞ, s. 171). *İştek* etnonimi erken Orta Çağda Sır-derya ile Aral havalisi ve bunlara komşu bozkırlarda ortaya çıkmıştır. Buradan da bir boy-kabile etnonimi veya ataların şecerelerde yer alan adları olarak, Başkurtlar'a, Karakalpaklar'a (*İştek, Estek*- Kıpçak boyuna bağlı bir kabile,[38]) Kırgızlar'a (*Eştek*,[39]) ve daha sonra da Tobol ve Baraba Tatarları'na geçmiştir. Kırgız geleneklerinde İştek (Valihanov'a göre İstek, Abramzon'a göre Eştek) Manas'ın dayısı olmakla beraber, Solto boyunun da atasıdır ve Ay-tuu ('ay doğuşu' mu?) ile Sart kabileleri de bu boya bağlıdır. En şaşırtıcı olanı ise, tüm Solto kabilelerinin tamgalarının 'Ay-tamga' biçiminde oluşudur.[40] Bu veriler, Abramzon tarafından derlenmiş olan ve yukarıda atıf yaptığımız rivayetle bir arada ele alındığında, Başkurt ve Kırgız *İştek* (*Eştek*) etnonimleri arasında eski dönemlerde kesinlikle bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır. Başkurt kaynaklarında Ay boylarıyla bir arada güneydoğu boylarından Üsergen ve Tamyanların da İştek'ler arasında gösterilmesi,[41] hem bizzat adın hem de Başkurt-Ugor ilişkilerinin çok eski olduğunu kanıtlamaktadır. Buradan hareketle daha bir sonuca varmak mümkündür: Ay boylarının ataları Sır-derya ve Aral havalisinde, Arap-Fars kaynaklarında "Bacgard" ve daha sonraki dönemlerde bazı Orta Asya yazarları tarafından (Nesreddin ar-Rabguzi, Ebu'l Gazi) "İştek"[42] olarak adlandırılan boylar grubunun ya içinde veya bu boylarla yakın temas halinde bulunmuşlar.

Bacgardlar ile Burcanlar batıya göç ettikten sonra, Ay boylarının, keza Sartlar'ın[43] ataları bir süre daha Sır-derya ve Aral havalisinde

37 BŞ, s. 174-175.

38 DANN, s. 127, 293, 307.

39 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 137.

40 Age., s. 24, 27; *Kirgizı i ixetnogenetiçiskiye*, s. 364.

41 BŞ, s. 171.

42 İstek (İştek) etnonimi konusunda ek bilgi edinmek için bkz., Kuzeyev, *K etniçeskoy istorii*, s. 241-248.

43 *Sart* etnoniminin kökeni, Sart-Ay'lıların etnik tarihine de ışık tutabilen bazı özelliklere sahiptir. "Sart" sözcüğünün anlamı zamana ve coğrafi

kaldılar. Ve henüz o dönemlerde, söz konusu bölgeye özgü göçebelik düzeni dairesine girdiler: Hayvanlar kışın Sır-derya ve Aral havalisinin az kar tutan bozkırlarında, yazın ise uzak kuzey bölgelerde – Turgoyak, Tobol, Uy yaylarında ve Ural eteklerinde – beslenmekteydi. Deşt-i Kıpçak'ta durum karıştığında, Ay kabilelerinin bir kısmı, artık bilinen göçebe güzergahlarını kullanarak Güney Urallara hareket ettiler ve burası onların yeni vatanı oldu.

---

kuşaklara bağlı olarak değişmiştir. Bu konuyla ilgili özel incelemelere girmeden (ilgili literatür için bkz. Karmışyeva, *Etnografiçeskaya gruppa*, CE, no. 1) bir hususa dikkat çekmek isteriz: "Sart" teriminin esasen Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde yerleşik şehir halkını tanımlamakta olduğuna ilişkin görüş (Grebenkin, *Uzbeki*, s. 2-3) XIX. Yüzyıl bağlamında tamamen doğru olmakla beraber, konuyu her yönüyle açıklayabilmek açısından yetersizdir. Barthold, "Sart" sözcüğünün (Sartagul, Sartaul veya Sartol) Moğol ve Tibet kaynaklarında ilk başlarda genel olarak Türkistanlıları, daha sonraki dönemlerde ise (etnik kimlik farkı gözetmeksizin) Türkistan müslümanlarını tanımlamak için kullanıldığını yazmaktadır. Bu son anlam X-XI. Yüzyılda yaygınlık kazanmış ve Moğol fetihlerinin hemen öncesinde, Barthold'un ifadesiyle "kesin olarak yerleşmiştir". Müslümanlığın göçebe muhitlerine yayılmasına paralel olarak, yeni dini kabul eden boylar (en azından eski dini inançlarına sadık kalan Türkler tarafından) "Sart" olarak adlandırılmaya başlandı. Elbette ki bu durum, istikrarın olmadığı söz konusu dönemlerde bazı yerleşik grupların – Sartların – muazzam göç dalgalarına kapılarak uzak yolculuklara çıkmadıkları anlamına gelmemektedir. Yalnız Başkurt etnonimleri arasında değil, yer adları arasında da "Sart" unsurunun bol miktarda görülmesi (köyler: Sart, Sart-Batrakovo, Sart-Smirnovo, Sart-Çişme, Sart-Nauruzovo, Sart-baş, Sart-Lobovo vb) değişik varyantların mümkün olabildiğini ortaya koymaktadır. Fakat Sart-Ay'lı kabilesi atalarının "yerleşik şehirli" olduklarını kanıtlayacak herhangi bir veri yok. XVIII-XIX. Yüzyılda Ay boylarıyla ilgili etnografya gözlemleri sonucunda da bu tür materyaller elde edilememiştir. Ay nehrinin orta ve yukarı akımlarındaki Başkurtlar, XVIII. Yüzyıl sonlarında henüz yarı göçebe hayvancılık yapmaktaydılar. Halbuki Sart-Ay'lıların İslam dinini kabul etmiş olan göçebe Türkler olduğu yönünde (dolaylı da olsa) bazı bilgiler vardır: yukarıda alıntı yapmış olduğumuz şecerede verilen bilgilere göre, Ay boyunun atası Bikatun "pagan olarak öldü", kardeşi Sart ise Müslüman idi. Dolayısıyla, değişik halkların etnonimleri arasındaki benzerliklere, etnogenetik rivayetlere ve tamgalara bakılırsa, Sart-Ay'lıların ataları bizzat Ay'lılar veya onlara akraba olan (ve göçebeler arasında İslam'ı ilk kabul edenlerden) bir Türk göçebe grubudur. Kadim ataların misyonerlik faaliyetlerine ilişkin olup, rivayetlere çok geç dönemde giren motifler, keza Müslüman din önderi Said'in şeceresine dahil edilme vb. gibi hususlar bu durumun yansımalarıdır.

Murzalar ve Ay Boylarının Yerleşim Tarihi

Güney Urallar ile Ural eteklerinde etno-kültürel ve ekonomik ilişkiler öylesine girifttir ki, Ay Başkurtlar'ın yerleşim tarihini kesin olarak belirlemek fevkalade zordur. İskit-Sarmat döneminde Harezm ve Maverünnehir'le Ural-ötesi arasındaki ekonomik ve etnik ilişkilere birçok araştırmacı sık sık dikkat çekmiştir. Daha sonraki dönemlerde (yaklaşık MS I. Binyıl ortalarından itibaren) Türk göçebelerin hareketleri, eski ilişkilerin bir devamı ve daha da genişletilmesi niteliğindeydi. Bu ortamda Aral-Ural göç devresi (ki Ebu'l Gazi'nin ifadesiyle, bu devre içinde göçebeler yaz dönemini "Yayık'ın yukarı boylarında, kış dönemini ise Sır-derya deltasında" geçirmekteydiler) onlar için ekonomik bir zorunluluk haline geldi. Güney Urallarda incelenen Asyatik çizgileri haiz göçebe kültür eserleri arkeologlarca VIII-IX. Yüzyıla ait olarak kabul edilmektedir. Majitov, 1964; 1966. Fakat Ay kabilelerinin kitlesel göçlerini bu yüzyıllarla sınırlamak için yeterli gerekçeler bulunmamaktadır. Çünkü değişik göçebe grupları artık bu dönemde gelmiş olabilirlerdi. Aral civarından batıya doğru gerçekleştirilen en aktif göç hareketleri, IX-XII. Yüzyıllarda gerçekleşti. Bu dönemde Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar'ın göç hareketleri sonucunda oldukça geniş bölgelerin etno-coğrafi haritası hızlı değişimlere uğradı. Bu yüzyıllar aralığında, muhtemelen söz konusu dönemin ikinci yarısında, Başkurt Ay kabilelerinin ana ("üs") toprakları Sır-derya'dan Urallara kaydı; zaten duruma bağlı olarak, bozkırlarda kışın güneye doğru mevsimlik göçlerini sürdürmekteydiler. Ay kabilelerinin kesin yerleşim hareketi daha sonraki dönemlerde gerçekleşemezdi; çünkü bu tür durumlarda kesinlikle karşımıza çıkması gereken Cengiz-han ve oğulları ile yardımcılarının adları, ilgili rivayet ve destanlarda geçmemektedir. Sart etnonimi ve İslam dininin Aral göçebelerinin en azından bir kısmı arasında X. Yüzyıldan önce yerleşebilmiş olması hemen hemen imkansız olduğu için, bu tarihi daha eskiye bağlamak da mümkün değildir.

Ay ve Murzalar kabileleri ilk başlarda Güney Urallarda Ay, Belı, Yayık, Uy ve Miass nehirlerinin subasar bölgelerine yerleştiler (Harita 7). Eski Başkurt göçebelerin, hayvancılar açısından sert iklimli Ural-ötesine yerleşmeleri de benimsenmekte olan ülkenin fizikî coğrafya şartlarıyla yakından bağlantılıydı. Yamaçlarındaki karların erken erimesi, sınırları içinde geniş çaplı su taşkınlarının görülmemesi, karın az düşmesi sebebiyle meraların kışın bile hayvan otlatmaya

elverişli oluşu, bozkırların ve dağ eteklerindeki yaylaların baharın ilk günlerinden itibaren taze otlarla kaplanması gibi sebepler yüzünden bu topraklar, kadim Başkurtlar'ın ilk ve başlıca kışlık yerleşim mıntıkalarını oluşturdu. Bu şartlarda göçebelerin uzak Sır-derya ve Aral havalisi yönüne düzenledikleri geleneksel göç hareketleri sınırlandı veya zaman içinde tamamen durdu.

Ay kabilelerinin toprakları, subasar bölgeden Ural nehrinin yukarı akımlarını izleyerek güneye doğru inmekteydi. Başkurdistan ÖSSC'nin şimdiki Abzelil ilçesinde – Yarlıkapovo köyü yakınlarında – Aylegen adında bir dağ vardır. Rivayete göre, "Ay halkı" ilk olarak buraya gelmiş; dağın zirvesinde güya bir mezarlık varmış ve Ay'lılar kahramanlarını buraya defnederlermiş[44]. Ay'lılar, Uralların zirvelerinden kuzeye, "Miaç (Miass) nehri vadisine" ve daha ötedeki Ay nehrine doğru ilerlediler. "Ay nehri başlarında dağlar var", diye anlatmaktadır tarihçi: "O dağda Seydaş-han'ın karargahı vardı."[45] Sart-Ay'lılar ve Murzalar da aynı bölgede göçebelik yapmaktaydılar. Henüz XVIII. Yüzyılda Uralların doğusunda, Miass nehrinin yukarı boylarında bir yerlerde, "Sart nahiyesi" vardı.[46] Murzalar arasında anlatılan bir rivayete göre, atalarının eski toprakları bir Tabın köyü olan Tungatar yakınlarında, keza Ural nehrinin yukarı boylarındaydı.

Ay kabilelerinin sonraki hareket yönlerini yalnız tahmin edebiliriz. Bu hareketler, Ay kabilesi topraklarının yavaş yavaş Ay nehri vadisine ve komşu topraklara kayması biçiminde gerçekleşti. Onların Yayık ve Miass nehirlerinin yukarı akımlarından ayrılmalarının sebebi, kalabalık ve güçlü Tabın kabilelerinin, özellikle XIV. Yüzyıl sonlarından itibaren yoğunlaşan baskılarıdır. Sart-Ay'lılar ise bir süre daha Tabın topraklarında kalmaya devam ettiler. Ancak, XV. Yüzyılda Sartlar'ın bir kısmı diğer Ay kabilelerini takip ederek, Ay nehri havalisine yöneldi. Bu döneme gelindiğinde nehrin vadisi tamamen meskunlaşmış durumdaydı. Sartlar Ay topraklarının batı sınırlarında küçük toprak parçalarına yerleşerek, daha önce gelen Ay kabilelerinden Duvan ve Murzalar arasına sıkıştılar. Urallarda kalan Sartlar, zaman içinde Ural-ötesi bozkırlarına itildiler[47]. Küçük Sart grup-

44 1958 yılına ait saha derlemeleri, Defter 3, s. 60.

45 BŞ, s. 171.

46 Palas P. *Puteşestviye po raznim*, s. 18.

47 Ural-ötesi'nin Başkurtlar tarafından iskan edilmesi konusunda daha ayrıntılı bilgi edinebilmek için bkz. Kuzeyev, *Rodo-plemennoy sostav*, s.180-202.

ları henüz XVI. Yüzyılda Tobol, Miass ve Uy nehrileri arasında, gölleri çevreleyen bozkırlarda göçebelik yapmaktaydılar. Fakat Uralötesi Sart-Ay'lıların çoğu oralara ancak XVIII. Yüzyılda geldiler. Sartlar'ın Ural-ötesine[48] geçmesi, onların ikinci bir yerleşim bölgesinin oluşmasına yol açtı. Sartlar'ın küçük bir bölümü, eskiden olduğu gibi, Yayık nehrinin yukarı boylarında kaldı, fakat burada onlar esaslı biçimde Tabınlar'a karıştılar. Sartlar'ın (ve genel olarak Ay kabilelerinin) Tabınlar'la karşılıklı ilişkileri ve muhtemelen onlara bağımlılığı elbette bazı izler bırakacaktı. Maddi kültürde görülen bazı ortak yönler, keza Ay ve Tabın Başkurt şiveleri arasında yakınlığın oluşması bu dönemle ilgilidir.[49] Sartlar'ın birçoğu Tabın tamgasını almıştır. Tabın topraklarında Sart-Nauruzovo köyünün halen mevcut bulunması; buradaki kabile şubelerinden Tubal'ın eski Sart-Ay tamgasını muhafaza etmesi, onların Ay boyuna ve Sır-derya etnik çevresine mensup oluşlarının bariz bir delilidir.

XVI.-XVIII. Yüzyılda Ay'lıların da önemli bir kısmı Ay nehrinin yukarı boylarından ayrılarak Ural-ötesine yerleşti. XVIII. Yüzyılda ise, Başkurt isyanları ve bu isyanların sonuçları çerçevesinde, Ay'lıların Ural-ötesine akışı yoğunlaştı. Büyük toprak parçalarının maden işletmeleri için müsadere edilmesi sonucunda Ay'lıların doğuya yönelişi özellikle hız kazandı.[50] Ural-ötesinde Ay'lılar genel olarak Miass ve Teça nehirleri arasına yerleştiler. Burada, 'Kuzey' ve 'Güney' olmak üzere iki grup oluşturdular. Bu iki grup, sadece bölgeye geliş tarihleri ve pek önemli olmayan tamga varyasyonları bakımından farklılık arzetmektir. Güneylilerden daha sonra gelmiş olan Kuzey grubu mensupları, tabi halk olarak Tabın topraklarına yerleşmiştir; Bunlara genellikle *Etembey-eyze* ("az topraklı Ay'lı") diyorlar[51]. Güney Ay'lılar daha kalabalıktı; onlar genel olarak eski Ay topraklarına

48 Sartlar'ın Ural-ötesinde bulunmaları, onların Batı Sibirya'da XVII. Yüzyılda görülmeğe başlayan Buharalılarla eşleştirilmesine sebep olmuştur. (Sart adlandırılan halk, bu adı 80 yıl önce Buhara'dan çıkarak Başkurdistan'a gelmiş olan tacirlere izafeten almıştır"; TSGDA, derece XVI, Dosya, 932, s. 100). Fakat XVII-XVIII. Yüzyılda Batı Sibirya'daki Buharalıların sayısı öylesine azdı ki, onların, mensupları (Sart-Ay'lılar gibi) Ay nehri boylarında altı ve Ural-ötesinde 7 köye yerleşmiş olan kalabalık bir kabile oluşturmaları imkansızdı. Sartların Batı Sibirya Buharalıları ile eşleştirilmesinin imkansızlığını G. F. Miller de ifade etmiştir.

49 Rudenko, *Başkirı*, s. 157-199; Kiekbayev, *O zvukax*, s. 55-57.

50 Palas, *Puteşestviye po raznim*, s. 114.

51 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 21, Dosya 9, s. 26IX.

yerleştiler ve yer yer kendi mülk haklarını onaylatabildiler. Ay'lıların bu kesimi kendilerini Asaba-eyze ("mülk sahibi Ay'lı") olarak adlandırmaktadır. XVIII. Yüzyıl ortalarında Ay'lıların bir bölümünün doğu yönünde daha uzaklara – Yu ve Tobol kıyılarındaki bozkırlara – hareket ettikleri görülmektedir. Oratda Katay'la komşul olarak, kısmen de Sart topraklarına (onlarla aynı köylere) yerleştiler.

XVI. Yüzyıl ortalarından başlayarak küçük Ay grupları (özellikle Sart-Ay'lılar) Batı Başkurdistan'a sızmaya başladılar. Bir Sart grubu Belı nehrinin orta akımlarının sol sahillerine (Harita 7) yerleşti; "Sart toponimlerinin" çoğu da buralarda görülmektedir.[52] Sartlar'ın bir kısmı ise daha batıya doğru, İk nehri deltasına hareket etti; orada "Sart-Min" nahiyesinde bulundukları XVIII. Yüzyıl kaynaklarında tespit edilmiştir. Ay nehri boylarındaki Sart-Ay rivayetine göre, "Menzelinsk nahiyesinde" eski bir Sart mezarlığı vardır[53].

Aylı'lar, Batı Başkurdistan'da Dema nehri sahillerine ve Usen nehrinin yukarı akımlarına yerleştiler. Hatta bunlar, XVIII. Yüzyılda "Kazan yolu üzerindeki Yeney nahiyesinde" de görüldüler. Onlara buralara "bir tahribat yüzünden... yaşamaya gelmişlerdi", daha doğru bir deyişle, Başkurt isyanlarının yatıştırılması sonrasında Ay vadisinden kaçıp gelmişlerdi.[54]

Kudey Boyu (Kökenleri ve Yerleşimi)

Kudey köken rivayetlerinde üç konu öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisine göre Kudey boyunun kökeni Kafkasya'yla bağlantılıdır. Şaytan-Kudey rivayetinde şöyle denmektedir: "Atalarımız Kafkasya'dan geldi, orada büyük mücadele vardı", gelip "kimselerin bulunmadığı" bu topraklara yerleştiler[55]. İkinci hikaye, Orta Asya'yı ata yurt olarak gören Türkmen-Kudeyler arasında yaygındır. Nijniye Lemezı köyünde yaşayan 100 yaşındaki bir kişi, bu rivayetin bir versiyonunu derleyen N. Maliyev'e "Orta Asya'dan, Türkmenistan bozkırlarından" gelmiş olduklarını" söylemiştir.[56] Ayrıca Türkmen-

52 Kiekbayev, *Voprosı başkirdskoy toponomiki*, s. 234.
53 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 1, s. 52.
54 MİB, 1955, s. 325.
55 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 150.
56 Maliyev, *K voprosu*, s. 127.

Kudeyler (tüm diğer Kudeyler gibi) kendilerini komşuları olan Kuvakanlar'dan ve Murzalar'dan ayırmakta ve onların "Sibirya'dan geldiklerini" düşünmektedirler.

Daha eski olan üçüncü gruba ait rivayetlerde ise, Kudeyler'in Batı Başkurdistan'dan – "Beledey'den", "Menzelinsk nahiyesinden", "İk nehri bölgesi" vb. yerlerden – gelmiş oldukları anlatılmaktadır[57]. Türkmen kabilesine bağlı Yüvey şubesi de "Kazan taraflarından" gelmiştir. Urman-Kudeyler arasında derlenen daha değişik bir rivayet de içerik itibariyle bu grubunkine yakındır: "... Atalarımız Mari'lerdendi ve avlanmak için buralara Kazan taraflarından gelmişlerdi." Anlaşılan ilk önce üç kardeş – Tekeş, Tuyış ve Kutuş – gelmişlerdi; en eski Urman-Kudey köyleri halen bunların adlarını taşımaktadır.

Kudey rivayetlerinde görülen farklılıklar, bu boyun etnik yapısının karmaşıklığını yansıtmaktadır. F. L. Berhgolts (1893) ile N. Maliyev, Türkmen-Kudeyler ile Urman-Kudeyler arasında ekonomik faaliyet ve günlük yaşam alanlarında görülen hayvancı–ormancı farklılığına çok önceleri dikkat çekmişlerdi. Kudey boyunun karmaşıklığı, kültürde ve tarihî folklorda çok sayıda katmanların varlığı gibi özellikler, boyun (en azından başlıca Kudey kabilelerinin) etnik yapı oluşumunun uzun sürdüğünün ve kökenlerinin çok kadimlere dayandığının bir göstergesidir. Orta Asya ve Doğu Avrupa Türk halkları arasında Kudey etnonimlerinin karşılıklarının görülmemesini de bu boyun Başkurdistan'a erken çağlarda gelmiş olmasına bağlamak gerekir. Sadece iki paralellik görülmektedir: Orta Asya'nın doğu uçlarında, Kırgızlar'ın Bugu boyuna bağlı bir *Kedey* kabilesi[58] ile Altaylarda (Tuvalar'ın Khemçik grubuna bağlı) *Kede* kabilesi (*Kede*

57 1961 yılına ait saha derlemeleri, Defter 1, s. 47; SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 78. Aşağıda Urman-Kudeylere ait bir rivayetin tam metnini veriyoruz: "Atamızın adı Urman'dı (bir varyanta göre: Yurman); onun babasının adı Kukan, dedesinin adı ise Kokbüre (yani, Mavi veya Gök kurt) idi. Eski çağlarda Urman, kabilesiyle beraber Urallardan uzaklarda, Kısındık bölgesinde göçebelik yapmaktaydı. Ama orada büyük bir çatışma çıktı. Urman, yaşlı Kalman'la beraber Menzelü nehri boylarına göç etti. Orada uzun süre yaşadılar. Bir gün Kıdras adında bir Başkurt, Kazan'a giderken yol üstünde Urman ve akrabalarının beyaz otağlarını gördü ve onlara misafir oldu. Kıdras, akrabalarının uzaklarda- Urallarda yaşadıklarını Urman'a anlattı. Az sonra Urman kendi halkıyla beraber Asılı-Kul bölgesine, oradan da Sim nehri boylarına göç etti." (1955 yılına ait saha derlemleri, s. 62).

58 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 17.

Oorçak[59]). Abramzon, Kedey şubesinin bağlı olduğu Kırgız Bugu boyunu "Eski Türk ve erken Orta Çağ boylarına" mensup göstermekte ve bunların oluşum ve gelişimlerinin VI-IX. Yüzyılda gerçekleştiğini söylemektedir.[60] Başkurt Kudeyler'in eski Kudey (Kedey) birliğinden kopması muhtemelen Sayan-Altay bölgesinde, Türk göçebelerin batıya yönelik erken göçleri döneminde gerçekleşmiştir. Bu önerme, Tuva ve Kırgız etnonimleriyle olan benzerliklerle, boyun Kafkaslardan gelişiyle ilgili rivayetlerle, keza Kudeyler'in doğu ve güney ilişkilerini kanıtlayan diğer verilerle (ataların adları: Mavi veya Gök kurt; dağlık-ormanlık bölge Başkurtlar'ının fizikî antropolojisinde görülen belirgin Karadeniz özellikleri karşılaştırıldığında, bizi şöyle bir sonuca götürmektedir: Eski Türk dünyasına mensup olana asıl Kudeyler, tıpkı Bacgardlar gibi (veya onların içinde) Altaylardan Kuzey Kafkasya'ya gelmişlerdir. Kudeyler, güney bozkırlarından İtil-Ural bölgesine Bacgard-Burcan boyları ile aynı kitle içinde gelmiş ve burada Ural eteklerine veya rivayetlerde gösterildiği gibi İk ve Menzel nehirleri havalisine, daha sonra ise Asılı-Kul bölgesine yerleşmişler (harita 8). Ural eteklerinde Kudeyler eski boy adını muhafaza etmekle beraber, önemli etnik değişimler yaşadılar. Başkurt birliğinin temelini oluşturan Üsergen, Tangaur ve Bürzen boylarıyla karışma süreci devam etti. Bu süreç Kudey kabile şubelerinin adlarına da yansımış durumdadır: Suraş, Kurt (Büre), Tama, Tau vb. Kudeyler muhtemelen daha İk ve Menzel nehir boylarındayken artık bu şartlar içinde bulunuyorlardı. Burada Ugor (muhtemelen eski Madyar) unsurların onların arasına karışma oranı gayet yüksekti. "Mari" atalarla ilgili rivayetler ile bir Bolgar-Ugor adı olan Yurman (krş. Yurmi) sözcüğü bu olayları yansıtmaktadır. Çünkü Mariler, en azından XVI. Yüzyıla kadar ne İk ve Menzel nehirleri bölgesinde, ne de daha doğu kesimlerinde varlardı. Kudeyler'in Güney Urallardaki şimdiki topraklarına gelişleriyse, bu tarihten iki yüz yıl önce gerçekleşmişti. Bir Kudey bahadırının Şeytanın kızıyla evlenmesiyle ilgili efsane de kanaatimizce Ugorlar veya diğer yerli boylarla karışma konusunu yansıtmaktadır. Şeytan etnonimi, geç dönemlerde ortaya çıkmış olup, Başkurtlar arasında yabancı boyları veya daha doğru bir ifadeyle farklı bir inanca mensup grupları (bu durumda Kudeyleri) tanımlamak için kullanılıyordu. Şeytan adını taşıyan şubeler dağ-orman Başkurtlar'ının birçok boy ve kabilesi içinde görülmektedir. Konuy-

59 Potapov, *Oçerki narodnogo*, s. 48.
60 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 38.

la ilgili hikayelerde onların ("ecinni taifesinden olmaları sebebiyle") Müslüman mezarlıklarına defnedilmedikleri anlatılmaktadır. Yaşlı kişiler, Başkurdistan ÖSSC İglisk İlçesi Minevo köyünde (Kudey topraklarında) henüz XIX. Yüzyılda "şeytanlar" için özel bir mezarlık bulunduğunu hatırlamaktaydılar.[61]

Kudey boyu XIII-XIV. Yüzyılda doğuya doğru yer değiştirmiş olmakla birlikte, genellikle Belı nehrinin sol sahillerinde yerleşmişti. Bu dönemde, Batı Başkurdistan halkının tamamı gibi, Kudeyler de güçlü Kıpçak dalgasının etkisine kapıldılar. Tamgaları (Bölüm 4, tablo 9; Bölüm 5, tablo 2, no. 3) Türkmen-Kıpçak kabilesi tamgalarıyla aynı olan Türkmen-Kudey kabilesinin ve Türkmen şubelerinin ortaya çıkışları da bu döneme rastlamaktadır. Kudeyler'in ata yurtlarının Orta Asya veya Türkmenistan'da olduğunu anlatan ikinci grup rivayetler de onlara aittir. Kıpçak döneminde (XIII-XIV. Yüzyıl) Taz etnonimi Kudeyler arasında yaygınlık kazanmıştı. Tazlar, eski dönemlerde Katav ve Ürüzen nehri boylarında bağımsız oluşumlardı; ancak, XVIII. Yüzyılda, fabrikaların kurulmasıyla birlikte, eski kabile topraklarından kovuldular ve kuzeydoğu Başkurtlar'ının ve bu arada Kudeyler'in arasına katıldılar[62].

XIV. Yüzyılda Kudeyler, Ufa nehrinin delta bölgesinde Belı nehrinin orta akımlarındaki her iki sahili ve daha ötedeki güney bölgelerini işgal etmekteydiler. O dönemlerde Kudey beyinin karargahı Zalim nehrinin ağzındaydı.[63] Kudeyler, burada Min Başkurtlarıyla bir arada göçebelik yaptılar ve onlarla olan yakın ilişkilerini sonraki yüzyıllarda da devam ettirdiler. Nogay yayılmacılığının yoğunlaşmasına paralel olarak Kudeyler ile Minlerin hemen hemen tamamı, XIV-XV. Yüzyıl kavşağında Belı nehrinin sağ sahiline göç ettiler. Kudeyler'in bir kısmı Ufa nehrinin aşağı boylarındaki ormanlık bölgelere yerleştiler. Geriye kalanlar Sim nehri boyunca yukarı bölgelere, daha sonra ise oradan Ürüzen ve Lemeza nehirleri bölgesine hareket ettiler. Ufa ve Sim nehri bölgelerinde Kudeyler (Bulekey ve Urman kabileleri) Minler'le özellikle yoğun biçimde karıştılar. Bu bölgelerdeki Kudeyler'in konuşma dili, şivebilim uzmanlarına göre, Min Başkurtlar'ının Dema şivesinin bir koludur. Ürüzen nehri boylarındaki Kudey kabileleri (Şeytan, Kır) Ay havzası Başkurtlarıyla uzun

61 Mingajetdinov, *Etnogenetiçeskiye motivı*, s. 306.
62 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 144-145.
63 BŞ, s. XVI.

süren temaslar ve karışmalar sonucunda, dil ve kültür itibariyle Ay grubu bünyesine katılmış durumdalar. Kudeyler'in batı ve doğu bölümleri arasındaki ilişkiler zaman içinde zayıfladı; Kuzeybatı Başkurtlar'ının rivayetlerinde ve hatta şecerelerinde, kendilerine yakın olan Ürüzen Kudeyler'ini geleneksel soy ağacına "ekleyerek", yeni oluşan "akrabalığa" ideolojik zemin oluşturdular.

Duvan ve Koşsı Boyları (Kökenleri ve Yerleşimleri)

Duvan boyu, altı yedi yüzyıl önce Başkurdistan'ın kalabalık oluşumlarından birisiydi. XVII-XIX. Yüzyılda Ay nehri sahillerinde Duvan boyu dışında Tabın boyuna bağlı bir Duvan kabilesi; XVII-XVIII. Yüzyılda ise Belı nehri boylarında Birsk şehri yakınlarında geniş bir Duvan nahiyesi vardı (harita 8). Duvan rivayetlerinde genellikle Duvanlar'ın atası olan *Kormı bahadırın* "Altaydan", "İrtış'tan", "Güneyden", "Mekke yönünden" geldiği, önce İk, daha sonra Belı nehri sahillerinde yaşadığı, daha sonra ise 13 oğluyla beraber Ay vadisine yerleştikleri anlatılmaktadır. Hikayeye göre onlar bu göç esnasında yolda bir erkek çocuğu bulur ve on dördüncü oğul olarak onu da yanlarına alırlar. Çocuğa "Tabındı (Tabın) adını verirler ve kendileriyle beraber Ay vadisine götürürler.[64]" Ay Duvanlıları içinde Tabın ve Tabındı adını taşıyan kabile şubeleri vardır. Bu rivayetler ve etnonim benzerliklerinden başka, Duvanlılar ile bazı Batı Tabın kabilelerinin tamgalarının aynı oluşu gibi hususlar, geçmiş dönemlerde Duvan boyu ile büyük bir boylar birliği olan Tabın arasında etnik tarihî ilişkilerin varlığını göstermektedir.

C. Kiekbayev (*a* ünlüsünün *u*'ya dönüşebilme kuralına dayanarak) Duvan ve Tabın etnonimlerinin aynı etnonim olarak yorumlanması gerektiğini önermektedir: Davan>Tabın>Duvan.[65] Fakat tarihî etnografya verilerine göre, Duvan ile Tabın akraba ama bağımsız oluşumlardır. Duvan etnonimi, Kırgızlar'ın Çerik boyunda *Duban,*[66] Kuram Özbekleri Tama boyunda *Duvana,* Küçük Cüz Kazakları arasında *Cuvan* veya *Cuvan Tayak Argın*[67] biçiminde kayıtlara geçmiştir. Bütün bu durumlarda söz konusu etnonimler Tabın etnonimiyle

64 1958 yılına ait saha derlemeleri, s. 42, 51-52, 7IX.
65 Kiekbayev, *O zvukax*, s. 240-241.
66 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 50.
67 Semenyuk; Morcanov, *Materialı*, s. 185.

paralel biçimde yaşamaktadır. Başkurt Duvanlılar kendi rivayetlerinde Tabın boyu mensuplarını Maykı Bey'in torunları, onun kardeşi Yulbuğa'yı ise kendi ataları olarak görmektedirler.[68]

Duvan etnonimini, Reşidüddin'e göre ilk başlarda Salciut, Tatar ve Katakin boylarıyla bir arada Cengiz-han'a düşman olan Moğol boylarından Durban boyunun adıyla (*Dürben*) eşleştirmek mümkündür.[69] B. Y. Vladimirtsov, Reşidüddin'de geçen Dırban adının diğer kaynaklardaki Dürben adıyla aynı olduğu görüşündedir.[70] Fars tarihçisine göre, Durbenler "Baarin boyuna yakındır: ikisi de aynı kökenden ayrılmıştır."[71] Eğer Baarin etnonimini Tabınlar arasındaki bir Başkurt kabilesi olan Barın'la eşleştirmek doğruysa, Tabın ve Duvan boylarının aynı değil, fakat akraba oldukları (ki bunu aşağıda da göreceğiz) konusunda yeni bir kanıt elde etmiş oluyoruz. Türk halklarının oluşumunda Durbanlar'ın rolü tarihçi ve etnograflar tarafından birçok kez ifade edilmiştir.[72] Durbanlar'ın batıya göç hareketleri XIII. Yüzyıl Moğol seferleriyle birlikte gerçekleşmiştir. Fakat Durbanlar, bu süreçte Kıpçak ortamında bulunmakla beraber kadim adlarını da kaybetmediler. Duvan tamgaları (tablo 1) arasında, bazı eski örnekler muhafaza edilmesine rağmen, Kıpçak tarzı (kapı, yaba) tamgalar ağırlıklı yer tutmaktadır.

İlk başlarda Duvanlar Samara nehri vadisinde göçebelik yapmaktaydılar; buradan kuzeye doğru hareket ettiler ve Belı nehri boylarındaki çok geniş topraklara yerleştiler. Boyların Bugulma platosundan topluca hareketleri döneminde Duvanlar'ın bir kısmı XIV. Yüzyılda kuzeybatı Başkurdistan üzerinden Ay nehri vadisine hareket etti. Duvan göçebelerinin Ay havzasına yerleşim tarihi XIV. Yüzyıldan sonrasına rastlamış olamaz; çünkü Ay boylarına XV. Yüzyılda yerleşen Sartlar burada Duvanlar'ı eski sakinler olarak buldular ve hayvanları için onlardan otlaklar talep etmek zorunda kaldılar[73]. Duvanlar'ın diğer kısmı ise, Tabın boylarıyla bir arada Belı nehrinin yukarı boylarına – İnzer nehrinin delta bölgesine – yöneldi. Duvan-Tabınlılar gibi, Duvan-Ay'lılar da Belı nehri boylarındaki eski toprakla-

68 BŞ, s. 218.
69 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, s. 78, 100.
70 Vladimirtsov, *Obşçestvenniy stroy mongolov*, s. 47, 49.
71 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, s. I/187.
72 Zahidina, Uzbeki, s. 32.
73 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 42-43.

rı üzerindeki mülkiyet haklarını XVIII. Yüzyıla kadar muhafaza ettiler; zaten soydaşlarının küçük bir kısmı buralarda kalmıştı.[74]

Koşsı boyu, çok eski zamanlardan – henüz Başkurdistan'a göç etmeden önceki dönemlerden – Duvanlar'la bağlantılı bir boydur. Koşsılar, "Altay'dan" veya "güneyden... iki ihtiyarın"- 14 oğluyla beraber Duvan ile Koşsı'nın Başkurdistan'a gelmiş olduklarına dair rivayetler anlatmaktadırlar. Rivayetin Koşsı varyantlarında bazen iki yerine üç ihtiyar görülmektedir: Koşsı'nın öz kardeşi Balıksı (Ufa nehrinin güneyinde bir boy adı) da onlarla berabermiş[75].

Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre "Kaan'ın hizmetinde bulunan" ve "kuşçubaşı" olan "emir Mazuk-Kuşçi" Durban boyundandı.[76] Sanıyorum sadece Durban boyun değil, Kuşçi boyunun da "Moğol kökenli" olduğuna dair birçok tarihçi tarafından ortaya atılmış olan tez, Orta Çağ tarihçisinin bu notuna dayandırılmaktadır.[77] Oysa Kuşçi boyu gerçekte Moğol değil, bir Türk boyudur.

XVI. Yüzyıla ait bir kaynakta Şeybani-han'ın torunu Abulhayr'ı göçebe Özbekler'in hanı olarak "seçen" boylar arasında Kuşçi boyunun (ve yine Durman>Surban>Duvan boyuyla bir arada) bulunduğu da ifade edilmektedir. Bu konuya ilişkin bilgileri, XV. Yüzyılın ikinci yarısında yazılan "Futuhat-i Hani" adlı eserin yazarı Al-Herevi (Binai) vermektedir.[78] Göçebe Özbek kitlelerle birlikte Kuşçi boyu da güneye doğru hareket etmiştir. XVII. Yüzyıl kaynaklarına dayanan Barthold, Kuşçiler'in Özbekler'in arasında bulunduğunu ifade etmektedir.[79] A. D. Grebenkin'in Zerafşan Özbekleri arasında tespit ettiği Kutçi boyu[80] ise söz konusu Kuşçi adının yanlış yazılmasının ürünüdür. Amu-derya Türkmenleri ile Kaşkaderya'nın yukarı boylarında yaşayan Türkmenler'in (ki Türkmenistan'a "Özbekistan'dan gelmişlerdir"[81] kabile oluşumunun adı da kayıtlara 'Kutçi' biçiminde geçirilmiştir. Bir Kuşçi kabilesi de Türkmen Salor boyu içinde vardır.[82] XVI. Yüzyılda Kuşçi adını taşıyan bir boy-kabile yapılanma-

74 MİBB, 1949, s. 53, 79, 189.
75 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, Dosya 451, s. 4XIII.
76 Raşid ed-Din, *Sbornik letoposiy*, I/187.
77 Magidoviç İ. P. *Territoriya i naseleniya Buharı ve Xorezma*, s. 214.
78 İbragimov, *Futuhat-xani Binai*, s. 5.
79 Bartold, *Ulugbek i yego vremya*, s. 394.
80 Grebenkin, *Uzbeki*, s. 59.
81 Vinnikov, *Rodo-plemennoy*, s. 80-81.
82 Karpov, *Plemennoy i rodovoy sostav*, s. 3.

sı Kazaklar arasında da vardı. XVI. Yüzyılın 30-40'lı yıllarında – göçebe Özbekler Sır-derya boylarından ayrılarak güneye gittikten sonra – Kazak bozkırlarında bir Kuşçi şubesi kalmıştı; onlarla ilgili bilgiler Mesud İbn Kuhistani tarafından XVI. Yüzyıl ortalarında yazılan ve Şeybanoğullarını anlatan "Tarih-i Abulhayr Han" adlı eserde yer almaktadır.[83] Kuşsı adında bir kabile Kuzey Kafkasya'da Kara-Nogaylar arasında da tespit edilmiştir.[84] Kırgızlar'da ise Kuşçu boyu "ana" ve "eski" boylar arasında gösterilmektedir.[85] Bu boyun adını 'Koşşe' biçiminde yazan N. İ. Grodekov, Kırgız Kuşçu boyunun tamgasını yayınlamıştır ki, Tabın tamgasının aynısı olan daire biçiminde bir tamgadır.[86] Bu etnonim, Kafkasya ve Anadolu'da yer adlarında yaşamaktadır. A. Hüseyinzade, Azerbaycan'da, İran Azerbaycan'ında ve Türkiye'de 'Kuşçu' kökünü içeren 10'dan fazla yer adını örnek vermektedir: Kuşçular, Aşağı Kuşçu, Kuşçu Ali vb.[87]

Koşsı veya Kuşçu etnoniminin anlamını tüm araştırmacılar Türk dillerine dayanarak açıklamaktadır: *guşçi* – kuş avcısı,[88] "kuş yetiştirenler,"[89] "kuşla avlananlar."[90] Başkurtlar kendileri de bu boy adını aynı şekilde veya buna yakın bir anlamda yorumlamaktadırlar. Sadece bu husus bile söz konusu boyun Moğol kökenli olduğu şeklindeki görüşleri geçersiz kılmaktadır. Yukarıya aldığımız küçük alıntıya iyice dikkat edilirse, Reşidüddin, "Kuşçular'ın" tamamının değil, sadece onların reisi olan *Mazuk-Kuşu*'nun Durban kökenli (Durban emirlerinden Pulad'ın kardeşi) olduğunu söylemektedir. Reşidüddin'in ifadesine göre, Kuşçular, Moğollar ve bu arada Durbanler tarafından fethedilmiş bir Türk boy-kabile oluşumudur ve fatihlerin komutası altında han sarayına bağlı olarak görev yapmaktadırlar. Kırgız Kuşçuların tarihi de bu kanaati desteklemektedir: Radlov'a göre, Kırgız Kuçu (*Kuşçu*) boyu ile bazı diğer boylar, "Tanrıdağları ve Yenisey vadisi Kırgızlar'ıyla ilişkilerine" işaret etmektedirler.[91] *Kuşçu* (*Koşso*) etnoniminin Çin kaynakla-

83 İbragimov, *Futuhat-hani Binai*, s. 4-5.
84 Baskakov, *Nogayski yazık*, s. 136.
85 Abramzon, *Etniçeskiy sostav,* s. 10, 71.
86 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 7.
87 Hüseyinzade A. *K etimologii*, s. 89.
88 DTS, s. 471.
89 Tolstov, *Perejitki totemizma*, s. 8.
90 Hüseyinzade A. *K etimologii*, s. 92.
91 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 22.

rında geçen *Geşu* boyuyla karşılaştırılması doğruysa,[92] VI-VII. Yüzyılda Kuşçular, Türkler'in Orta Asya'ya yayılma hareketine katılmış ve Batı Türk Hakanlığı'na bağlı boylardan birisi olmuşlardır. S. M. Abramzon, Kırgız Kuşçu boyunu, kökenleri Altaylar, İrtış boyları ve Doğu Tanrıdağları bölgesinin eski Türk dönemiyle bağlı olan gruplardan birisine mensup olarak görmektedir.[93] Bu arada şunu da ilave etmeliyiz: Türk Muğan-han (6. Yüzyıl) 'han' unvanının yanı sıra 'Kuşu' kabile adını da kullanmıştır.[94]

Demek ki, Kuşçu – Koşsı boyu, köken olarak Orta Asya'ya bağlı boylardandır. MS I. Binyılın ikinci yarısında, batıya yönelik Türk fetihlerine katılan Kuşçular, XII. Yüzyılda artık Durbanlar'a bağlıydılar. Uralların batısında Moğol fetih hareketleri dalgası içinde göç eden Kuşçular, Orta Çağ kaynaklarından bildiğimiz kadarıyla, Batu-han'ın ordusunda kalabalık bir birlik oluşturmaktaydılar.[95] Ancak, zaman içinde Durbanlar'la birlikte Deşt-i Kıpçak'ın sınırsız bozkırlarında Kıpçak dil ve kültürünü benimseyerek eridiler. Durbanlar ve Kuşçular, XIII-XVI. Yüzyılda sayısız seferler ve değişik bölgelere yapılan göçler sebebiyle dağıldılar ve muhtelif halklar (Kırgız, Özbek, Türkmen, Kazak, Nogay, Başkurt, Azeri ve Türkler) arasına dağıldılar.

Koşsı boyunun Başkurdistan'da yerleşim hareketleri, Duvan göçlerine (gerçi Koşsılar onların batısındaydılar) paralel biçimde cereyan etti (harita 8). Rivayetlere göre, bu boy ilk başlarda "Samara ve Melekas nehir boylarına" yerleşti (Melekas nehri Ulyanov ilindedir)[96]. Daha sonraki tarihlerde Koşsı boyu oralardan koparak İk nehrinin deltasına doğru hareket etti ve oradan Kama nehrinin sol sahilini takiben kuzey Başkurdistan'a geçti. Bilahere daha ilerilere doğru ilerleyerek Ay vadisine yerleşti. Rivayetlere göre, İk nehrinin aşağı boylarında, Belı nehrinin sağ sahillerinde bir zamanlar Koşsılar'ın yaşamış olduğu bölge de geleneksel olarak Melekas adını taşımaktaydı[97]. Gerçekten de Kama sahilinde, Yelabuga'nın tam karşısında ve az yukarılarda, yaklaşık olarak Büyük Piz nehrinin deltasında *Melekas* adını taşıyan yerleşim birimleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir. XIV. Yüzyıl sonlarında Kama sahilinde *Melekas* adın-

92 Biçurin, *Sobraniye svedeniye*, I/288-289.
93 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 60.
94 Gumilev, *Drevniye tyurki*, s. 28.
95 Hüseyinzade A. *K etimologii*, s. 91.
96 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 54.
97 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 63, 69, 89 vb.

da bir köy vardı. Toktamış ile Timur'un mücadele yıllarında "Mir-Timur" orada bulunmuştu.[98] Koşsı boyunun Ay nehri sahilindeki en eski köyü (*töp-auıl*) halen *Melekas* adını taşımaktadır.

Koşsı ve Duvan boyları, Ay nehri havzasında, Ay'lıların kuzeyinde göçebeliğe uygun ormanlı bozkır topraklarına yerleştiler ve Ay'lılara bağımlı hale geldiler. Koşsılar'ın bugün üzerinde bulundukları toprakların kuzeyine ve güneyine doğru bayağı geniş sınırlara sahip toprakları vardı. Hatta Koşsı rivayetlerine göre, Sızgı ve Upey boyları da onların topraklarına yerleşmişlerdi. Ancak, bu tür motifler tarihî hikayelerde, toprak anlaşmazlıkları yüzünden, genellikle daha sonraki dönemde eklenmiş unsurlardır. Fakat Koşsı ve Duvanlıların kabile mülkleri gerçekten de genişti: XII-XVIII. Yüzyılda bu boylara bağlı topluluklar, kendi topraklarına sık sık göçmen almakta, topraklarını kiralamakta veya satmaktaydılar. Koşsı ve Duvanlıların Ay vadisine yerleşmeleri sonrasında da batıdan bu bölgeye yapılan göç hareketleri devam etti. Örneğin Koşsılar batı bölgesi boylarından Yeney, Yeldat boylarına bağlı Başkurtlar'ın kendi topraklarına yerleşmelerine müsaade ettiler;[99] XVIII. Yüzyılda kurulan Malo-Kuşşi (Küçük Kuşçi) nahiyesi ise tamamen Tatarlar'dan oluşmaktaydı. Batıdan gelen ve bazen yoğunlaşan bazen zayıflayan göç dalgaları, XIX. Yüzyıl ortalarına kadar devam etti. Bu süreç Ay Başkurtlar'ının etnik ve kültürel oluşumunda önemli bir rol oynadı ve böylece bu kültürde İtil Tatarları kültürüyle ortak yönleri bulunan bir katman oluştu.[100]

Sızgı ve Upey Boylarının Kökenleri

Sızgı ve Upey boyları, eski Başkurt oluşumlarındandır, etnik tarihlerinin birçok yönleri bilinmemektedir. Sızgı rivayetlerinde onların Ay boyuyla akraba olduklarına işaret edilmektedir. İhtiyarların anlattıklarına göre, Sızgılar'ın ataları Engildi ile Ay'ların ataları Ay (veya Aygildi) kardeşlermiş[101]. XVI.-XVII. Yüzyılda Ural-ötesine yerleşen ve Ay'lılarla karışık olarak yaşayan (harita 6) Sızgılar, dil ve kültür bakımından gerçekten de (örneğin Katay veya Tabın Başkurt-

98 İTDM, 1937, s. 44.
99 MİB, 1936, s. 77.
100 Avijanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Dekorativno*, s. 238-242; Şitova, *Narodnaya odejda başkir*, s. 171-181.
101 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 41, 5IX.

lar'ına kıyasla) Ay'lılara daha yakındırlar. Sızgılar, Uralların batı taraflarında, Ufa platosunda, "eskiden" daha güneyde kalan kesimlere, Ay nehri boylarına yerleşmişlerdi. Daha sonra "Belebey taraflarından" bizim "kardeşlerimiz" (?) geldi ve Sızgı obaları kuzeye çekilerek, buralarda Kungur Tatarlar'ıyla komşu oldu.[102]

Fakat XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru Ufa nehri boylarında Sızgılar hemen hemen kalmamıştı. Topraklarının bir kısmı fabrikalar kurmak ve Krasnoufimsk şehrini genişletmek için müsadere edilmiş, bir kısmına ise bizzat Sızgılar Tatarlar'ın ve akraba saydıkları Tayni Başkurtlar'ının yerleşmelerine izin vermişlerdi .[103] Sızgılar, Tatarlar'la ve muhtemelen buralarda hayli kalabalık olan Mariler'le (ki bunların Perm ülkesinin kuzey yolu boyunca gerçekleşen göç dalgası XV-XVI. Yüzyılda hiç durmamıştır) karıştılar. ("Tatarı Povoljya...". Muhtemelen bu yüzden, Tatarlaşmış Sızgılar arasında, Sızgı boyu atalarının "Kazan'dan gelmiş olduklarına" dair rivayetler duymak mümkündür[104].

Upeyler ise XVIII-XIX. Yüzyıla doğru yerleşim yoğunluğunu kaybettiler. Yoğun nüfuslu Rus ve Tatar yerleşim birimleri arasında ayrı adacıklar halinde yaşamaktaydılar. Boyun bir kısmı, eski Upey topraklarına kurulan Mihalovsk fabrikası bölgesinde, Ufa nehri sahillerini işgal etmekteydi. XVII. Yüzyılda ve XVIII. Yüzyıl başlarında Upey obaları (aynen Sızgı obaları gibi) Kungur'a ulaşmış durumdaydı.

Upey Başkurtları da önemli ölçüde Tatarlar'la karışmış ve Tatarlar'ın bir kısmı Başkurtçayı benimsemiştir. Onların yerleşim bölgesinde her iki halkın geleneksel kültür unsurlarını içine alan özgün bir karma kültür oluşmuştur. Bu yüzdendir ki Upey rivayetlerinde Başkurt tarihinin motiflerini Tatar tarihi motiflerinden ayırmak oldukça zordur. Yalnız en eski Upey köyü olan Şokurovo'da dikkat edilmesi gereken bir rivayet yazıya alınmıştır. Bu rivayette, "çok eski çağlarda" Şokur Upeyler'ine atalarının "Sibirya'dan veya İrtış'tan" geldikleri anlatılmaktadır[105]; ancak, şimdilik bu bilgileri teyit etmek veya reddetmek imkansızdır. Geçen yüzyıl sonlarında Upey Başkurtları arasında bulunan N. L. Skalozubov'un yazdıklarına göre onlar, "bozkır Başkurtlar'ının çok sevdiği Sabantuy törenleri düzenlemez-

102 MİB, 1955, s. 133.
103 MİB, 1936, s. 133-134.
104 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 38, 44, 65.
105 1959 yılına ait saha derlemleri, Defter 2, s. 24.

ler; İtil Başkurtlar'ının dili Azigul (yani Sızgı- R. K.) Başkurtlar'ının dilinden biraz farklıdır; onlar Şokurovo dilini kaba bulmakta, oranın sakinlerini de Kalmak veya Kungur olarak adlandırmaktadırlar."[106] Upeyler'in Kalmıklar'la ve özellikle de Kungur Tatarlar'ıyla karşılıklı ilişkiler içinde bulundukları bilinmektedir ve karışmış olmaları kuvvetle muhtemeldir; ama bu durum onların kökeniyle ilgili sorunu çözemez. Sızgı ve Upey boylarının yerli Fin-Ugor kökenli oluklarını belirten görüş cazip gelmektedir. Son dönemlerde bu boyların etnonimleriyle ilgili paralellikler Samodiy ve hatta eski Baltık dillerinde bulunmaya başladı. Sızgı etnonimi (*Hızğı, Sıskı*) örneğin Samodiy dillerindeki *sıskı-* "kayık" sözcüğüyle, Upey (*Öpey*) etnonimiyse Baltık dillerindeki *upe-* "nehir" sözcüğüyle karşılaştırılmaktadır. Bu durumda yalnız Upey boyunun adı değil, Ufa nehrinin ve şehrinin adı da aynı sözcüğe dayalı olarak yorumlanmaktadır (krş. Ufa – *Öfö>Öpö>Öpéy*; Ufaley – *Öpelé*). Burada önerilen çözümlerin mümkün gözükmesine rağmen, tarihî etnografya verileriyle çelişki oluşturduğunu vurgulamak gerekir. Upey etnoniminin, örneğin güneydoğu Başkurtları arasında (bir Upey şubesinin varlığı Tangaur boyu arasında da tespit edilmiştir) yaygınlığını "Samodiy" ve özellikle de "Baltık" hipotezi çerçevesinde açıklayabilmek zordur; Sızgılar'ın, atalarının Ural eteklerinden veya Bugulma platosundan geldikleri, keza Gayni ve diğer Batı Başkurt boylarıyla akraba olduklarıyla ilgili tarihî rivayetleri de bu konuda önemli bir sorun oluşturmaktadır. Aynı zamanda Türk-Moğol dünyasında etnonim benzerliklerinin bulunmayışı, Sızgı ve Upey boyları ile onların adlarının Türk veya Moğol kökeni meselesinin de gündeme getirilmesini engellemektedir. Tüm mevcut veriler ve yukarıda açıklanan mülahazalara istinaden şu görüşü bir faraziye olarak ileri sürebiliriz: Sızgı ve Upey boyları Ural eteklerinin eski sakinleridir; XIII-XIV. Yüzyılda veya biraz daha erken dönemlerde genel bir hareket dalgası içinde kuzeye ve kuzeydoğuya göç etmişlerdir. Köken itibariyle Fin-Ugor'lardan olan Sızgı ve Upeyler, henüz eski Başkurt muhitinde (ki burada Yurmatı-Yurmi ve Bacgard-Burcan boylarının etnik sentezi kastedilmektedir) Türkleşmişlerdir. Bu görüşün doğruluğunu, kuzeydoğu Başkurt etnonimlerinin benzerlerinin "pagan" Çuvaş "ad ve soyadları" arasında bulunması da dolaylı olarak teyit etmektedir: Krş. Başkurtça *Bülekey, bülek* – Çuvaşça *Öelekey, Melek*; Başkurtça *Öpey* – Çuvaşça *Opay*.[107]

106 Skalozubov N. *İz zametok vo vremya razyezdov,* s. 10.
107 Tepluhov A. F. *O proisşedşiy*, s. 94-96.

KATAY BAŞKURTLARI

Etnik Yapı ve XVII-XIX. Yüzyıldaki Yerleşim Durumları

Katay boy-kabile grubunun etnik yapısı 3 no'lu tabloda gösterilmiştir. XVIII. Yüzyıla ait tüm listelerde, Rıçkov listesi hariç, Salüt (Salaut, Çeljet, Çajaut, Saljaut), Bikata (Mekete), Sinren (Sıgran, Seniren), Terek (Terset, Tersut) nahiyeleri Katay nahiyesiyle bir arada ve eşit olarak ele alınmaktadır. P. İ. Rıçkov, tüm bu oluşumları "tüb ve aymaklar" olarak Ural-ötesi Kataylar'ının bünyesine sokmakta ve böylece söz konusu boyların etnik ve tarihi ilişkileriyle ilgili (Başkurt önderler tarafından sağlanan) bilgileri kendi listesine yansıtmaktadır. Fakat Salütler, Bikatalar, Sinrenlar, Tersekler, tarihi planda Katay boyuyla yakın ilişkiler içinde bulunsalar da, hiçbir zaman bu boya bağlı kabileler olmamışlardır.

Bizim listeye mahalli etnik oluşumlardan *Kalmak* ve *Başkurt Kozakları* da eklendi; bunlar Ural-ötesinde, Kataylar'la karışık olarak yaşamakla beraber, etnik açıdan onların etkisi altında şekillenmişlerdir.

Katay grubunun çekirdeğini Kataylar oluşturmaktadır. Üç boy (İnzer-Katay, Kuzgun-Katay, İdel-Katay) Kataylar'ın batı veya ormanlık-dağlık kısmını; diğer üç boy (Ulu-Katay, Bala-Katay ve Yalan-Katay) ise doğu veya Ural-ötesi kısmını oluşturmaktaydı. Batı Katay kabileleri, XVIII. Yüzyıl başlarında Güney Ural sıradağlarının kuzey yamaçlarını ve "İnzer sahilleriyle Belı'nın yukarı boylarını" işgal etmekteydiler. Doğu Katay kabileleri "Uralların her iki tarafında göllerin ve nehirlerin sahillerinde" yaşamaktaydılar.[108] Doğu Kataylar'ın büyük kısmı, XVIII. Yüzyılda Ural-ötesinde- Sinar, Teça ve Karabolka nehir boylarında yaşamaktaydılar. Kuzeydoğu Başkurdistan'da Ufa, Büyük ve Küçük İk nehirlerinin yukarı akımlarında kalan Kataylar'ı genellikle (en eski köylerin veya en kalabalık boyların adıyla) Belyan-Katay veya Maskara-Katay diye adlandırıyorlar. Uralların doğu ve batısındaki Kataylar XVIII-XIX. Yüzyılda Rus ahaliyle sadece dağlarla değil, ayrıca geniş maden işletme bölgeleriyle (Nezapetrovsk, Verkhneufaleysk ve Nijneufaleysk, Kıştımski, Karabaşevsk vb.) ayrılmış durumdaydı. Yalan-Kataylar (bozkır Katayları) Tobol nehrinin bir kolu olan Uy nehrinin kuzeyindeki göllerin çevresine yerleşmiş durumdaydılar. Yalan-Katay kabilesinin çekirdeğini Uy ve

108 MİB, 1936, s. 135.

Tobol nehri boylarındaki bozkırlara XVII-XVIII. Yüzyılda yerleşmiş olan Ulu-Kataylar ile Bala-Kataylar oluşturmaktadır.

Salütler XIX. Yüzyıl sonlarında Ural-ötesinde (Karabolka, Sinar nehirleri ile çok sayıda göllerin sahillerinde) Başkurt topraklarının en uç kuzeydoğu kesimlerini işgal etmekteydiler. XVIII. Yüzyıl başlarında da yaklaşık olarak aynı topraklarda- "Ural-ötesinde, Utekh fabrikaları civarında" yaşamaktaydılar.[109]

Bikatin, Sınren ve Tersek boylarına bağlı Başkurtlar, XIX. Yüzyılda "Ural-ötesinde göller boyunca" Ural-ötesi Katayları ve Salütler'le karışık olarak yaşamaktaydılar.[110] Sınrenler ile Tersekler, Salütler'le karışmışlardı; onların köyleri haritalarda, esasen XIX. Yüzyıl başlarına ait arşiv verileri ve edebi kaynaklara dayanılarak gösterilmiştir.[111]

Katay grubuna bağlı boyların (Kalmak ve Başkurt Kozaklar hariç) toplam nüfusu XVIII. Yüzyıl başlarında yaklaşık 7.000'di ve bunun 3.000'ini Kataylar, yaklaşık 1.500'ünü Salütler oluşturmaktaydı.[112] "Ayuk Kalmıkları" 1782 yılında "Çelyabinsk bölgesinde" 362 kişiydi[113]. Fakat bu rakam küçültülmüştür; çünkü daha önce, XVIII. Yüzyıl ortalarında, Ural-ötesi Kalmıklar'ının birçoğu Başkurtlar'ın arasında gösterilmiştir.

Katay grubu genelinde 160 oymak adının varlığı kayıtlara geçirilmiştir; bunun ezici çoğunluğu (132) sadece Kataylar'la ilgilidir. Katay etnonimlerinin bu kısmının yapısı Ay Başkurtlar'ında görülen durumun aynısıdır: Patronimik ve totemistik adlar yaklaşık 20 adet, etnik ve boy-kabile adları 56 adettir. Değişik varlıkları tanımlayan adlar ise 30'un üzerindedir. Etnik ve boy-kabile adlarının bölgesel dağılımında bazı özellikler görülmektedir. *Buhar* ve *Sart* etnonimleri sadece bir defa, o da yalnızca Ay boyu mensuplarının yaşadıkları bölgede kaydedilmiştir. Yani bu etnonimler Kataylar için tipik değildir. Kalmak (10), Kazak (4), Mişer (3) etnonimlerinin yayılma alanı oldukça geniştir. Bu etnonimler, özellikle Ural-ötesi Kataylar'a özgüdür; onlar XVII-XVIII. Yüzyılda Kazak ve Kalmıklar'la, keza Tatarlar'la yakın ilişki içindeydiler. Etnonimlerin büyük kısmı Katay kabilelerinin karşılıklı olarak karıştıklarını ve Tabın kabilelerinin Ka-

109 MİB, 1936, s. 136.
110 Aynı yerde.
111 Popov, *Hozayvstvennoye opisaniye*, s. 5, 8.
112 MİB, 1955, s. 484.
113 TSGDA, derece XVI, Dosya, 932, s. 100.

taylar üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır: Katay (8), Salüt, Sınren (3), Tersek, Tabın (3), Barın, Kükürgek. Aynı zamanda Katay etnonimleri arasında, onların Güneydoğu ve Batı Başkurtlar'ıyla etnik bağlantılarını yansıtan izler de muhafaza edilmiştir: Tamyan, Tuma, Taz, Hupa, İlan vb.

Katay Başkurtları arasında yaklaşık 155 tamga kaydedilmiş (tablo 4); ancak, bunların çoğuna Kataylar (116 adet) ve Salütler (19 adet) arasında rastlanmıştır. Katay boyunda hakim konumda (116'da 90) olan tamga, listedeki 1 no'lu tamgadır. Daha önceki çalışmalarımızda (1962) ^ figürünü Katay tamgasının temeli olarak sunmuştuk, fakat onun 1 no'lu tamganın sadece bir varyantı olduğu anlaşıldı. Tamganın adı – belğa – da onun başlangıçtaki çizimini anımsatmaktadır: Başkurtlar, bir tarafa doğru eğik olan ve esasen kenarlıkların delinmesi için kullanılan aleti bu sözcükle adlandırıyorlardı. Batı Başkurdistan'da ise Katay tamgası (dış benzerlik dikkat alınarak) *sükeş* – çekiç – olarak adlandırılmaktaydı. Şunu da vurgulamamız gerekir ki, Kataylar, Bürzenler'inkinin aynısı olan T tamgasını hiçbir zaman doğan (*yağılbay*) olarak adlandırmazlar. Bu husus, Bürzen ve Katay tamgalarının eski temel itibariyle farklı oldukları anlamına gelmektedir.

Bikata tamgalarını kaydetmek mümkün olmamıştır. Sınren ve Tersek tamgaları ise az sayıda kaydedilebilmiştir. Tamgaların Sınrenler'e mi yoksa Tersekler'e mi ait olduğunu belirlemek (XVIII. Yüzyıl arşiv belgelerinde bu boylara ait tamga işaretlerinin bulunmaması yüzünden) kolay değildir. Salütler tarafından da bilinmekte olan Tersek tamgasını (no 4) 'tarak tamga'nın (*tarak tamğa*) "Tersek tamgası" olarak adlandırıldığını Salüt rivayetlerine dayanarak belirleyebildik. Sınren tamgası ise tahmini olarak belirlenmiştir: Sınrenler arasında kaydedilen 5 tamgadan üçü, temel itibariyle, 3 no'lu tabloda yer alan tamganın biçimini tekrarlamaktadır; geriye kalan iki tamga ise Salütler'e aittir. 5 no'lu tamga Kuzgun-Kataylar ve Kalmaklar arasında yaygın olmakla beraber, Kalmaklar'da sadece iki varyantı kaydedilmiştir. Kalmaklar'ın farklı biçimlerde tamgaları da vardır.

Etnik Tarih

K a t a y B o y u (kökenleri ve etnik yapının biçimlenmesi). Katay (Ktay, Kıtay, Kitay, Kitan, Khtay, Khıtay) etnonimi tarihî etnografya kaynaklarında iyi bilinmektedir. Orta Cüz Kazakları arasında Kıtay veya Ktay Argın adını taşıyan bir kabile vardır.[114] *Ktay* birliği, On Dört Uru cemaatine bağlı dört Karakalpak boyundan biridir.[115] *Kıtay* veya *Ming-Ktay* adı Kırgız boy-kabile listesinde de birkaç defa geçmektedir.[116] *Ktay* kabile grupları Zerafşan Özbekleri[117] ile Ceyhun nehri deltasındaki Özbekler[118] tarafından da bilinmektedir. Nihayet Nogaylar arasında da bir *Ktay* kabilesi vardır.[119] Bu etnonimin *Kara-Katay* şekli, Başkırtlar dışında, sadece Kırgızlar arasında kaydedilmiştir. *Ktay*, *Kitay* etnonimleri Gagavuz ve Bulgar yer adlarında da iz bırakmıştır: Kara-Kitay, Kirgiz-Kitay, Katay vb.; Kırım'da dahi bu tür yer adları görülmektedir: Oy-Kitay, Orta-Kitay, Kara-Kitay, Sarı-Kitay vb.[120]

Tarihî etnografya literatüründe, Ktay (Kıtay, Katay) boy-kabile grubunun kökenini Kara Kidanlar'a bağlayan görüş yaygınlık kazanmış durumdadır. Fakat bizzat Kidanlar'ın kökenleri konusunda farklı görüşler vardır. XIX-XX. Yüzyıl araştırmacılarının birçoğu, Kidanlar'ın Moğol olduğunu kabul ederler.[121] Bazı araştırmacılara göre Kidan dili, ortak Moğol dilinin temelini oluşturmuştur.[122] Diğer araştırmacılar ise, Kidanlar'ın etnik mensubiyetine dair görüşlerini daha ihtiyatlı biçimde formule etmekte ve onları "gayr-ı Türk kökenli" olarak tanımlamaktadırlar.[123] Bunu ifade ederken, muhtemelen Barthold'un kendi döneminde geçerli olan ve Kitaylar'ın "bazı Moğol unsurlarının karışması" kaydıyla "Tungus kökenli" olabileceğini öngören dilbilim geleneğine dayandırdığı bir uyarısı dikkate alın-

114 Semenyuk, Morjanov, Materialı, s. 185.
115 Jdanko, *Oçerki istografiçeskoy istografii karakalpakov*, s. 39.
116 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 7; Vinnikov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 138.
117 Grebenkin, *Uzbeki*, s. 59.
118 Zadıkhina, *Uzbeki deltı Amu-dari*, s. 329.
119 Baskakov, Nogayskiy yazık, s. 184.
120 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 10.
121 Vasilyev, *İstoriya i drevnosti*, s. 3-26; Pelliot, *A propos des Comans*, s. 14, Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 375.
122 Victorova, *K voprosu o rasselenii mongolskix plemen*, s. 51.
123 Bernştam, *Sotsialno-ekonomiçeskiy stroy*, s. 80.

mıştır.[124] Kara-Kitaylar'ın Türk kökenli olabileceği görüşü, son yıllarda (esasen dilbilimciler arasında) sık sık dile getirilmektedir. Bu hipotez, öncelikle özel adların ve unvanların etimolojik analizine dayandırılmaktadır.[125]

Kidanlar ve onların devamı olan Kara-Kitaylar, bin yıldan daha fazla bir süre gündemde kalmışlardır. (III-IV. Yüzyıldan Moğol fetihlerine kadar ve daha sonraları). Kidanlar, köken itibariyle Moğol'dur ve Siyenpi boylarının güney grubuna aittirler.[126] Kidan boyları günümüz Moğolistan topraklarının güneydoğusunda yaşıyorlardı ve X. Yüzyıla kadar oradaydılar. VI. Yüzyılda kurulan Türk Hakanlığı ile mücadele Kidanlar'ın yenilgisiyle sonuçlandı ve Orkun yazılarındaki bilgilere göre, Türk kağanlarına vergi ödemek zorunda kaldılar.[127] Kidanlar X. Yüzyıla kadar Türkler'le, daha önce ise Hun konfederasyonuna bağlı boylarla ilişki içindeydiler ve onlarla karışmışlardı; ancak, aralarına önemli bir Türk unsuru karışmış olması onların etnik tipini değiştirmedi.

X. Yüzyılda kurulan Kidan Devleti (Leao), XII. Yüzyıla kadar varlığını sürdürebildi. Kidanlar bir dizi başarılı seferler gerçekleştirerek, Japon Denizi'nden Türkistan'a kadar olan bölgede birçok boyları ve muazzam toprakları hakimiyet altına almayı başardılar. Fakat kurdukları imparatorluğun çok sayıda iç ve dış düşmanlarıyla sürekli mücadele etmek zorunda kaldılar ve sonuç olarak Kidan İmparatorluğu 1125 yılında çöktü. Kidanlar'ın önemli bir kısmı batıya– Cetısu bölgesine yöneldi ve burada Orta Çağ yazarları onları Kara-Kidan veya Kara-Kitay olarak adlandırmaya başladılar. Burada Hsi-Leao (Batı Leao) veya Kara-Kitay devletini kurdular. Devletin başkenti Balasagun'du. Yeni devletin imparatorları "gür-han" unvanını kullanıyorlardı. Reşidüddin'e göre: "Mâverâünnehir ve Türkistan'daki Gür-hanlar, Kara-Khitay halkındandır."[128] Kara-Kitaylar'ın siyasi nüfuzu, devletin en güçlü döneminde "batıda Hazar Denizine kadar ulaşmaktaydı."[129]

124 Bartold, *İstorii Turkistana*, s. 48.
125 Amanjolov, *Voprosı dialektigoloji*, s. 59.
126 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 375.
127 Malov, *Pamyatniki*, s. 38, 43.
128 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/130.
129 Bartold, *O xhristianstve v Turkistane*, s. 291.

Kara-Kitay İmparatorluğu XIII. Yüzyılda (iç çekişmeler yüzünden yıprandığı bir dönemde) Cengiz-han tarafından fethedildi. Kara-Kitaylar'ın bir kısmı muhtemelen Moğol ordularına katıldı, bir kısmı da bozkırlara kaçtı. İbn el-Esir, bu olayları gayet anlamlı biçimde ifade etmektedir: "(Bu arada) Cengiz-han Türkistan'a geldi; Kaşgar'ı, Balasagun'u ve ülkenin tamamını ele geçirdi. Daha önce gelen Tatarlar'ı oradan kovdu, onların izi bile kalmadı; onlar da Hataylar gibi dağılıp gittiler."[130]

Kara-Kitaylar'ın etnik tarihine değinen kaynaklarda, onların Kara-Kitay Devleti içinde önemli ölçüde Türkleştikleri kaydedilmektedir. İbn el-Esir'e göre XI. Yüzyıl ortalarında Cetısu'ya 16.000 Kidan ailesi yerleşmiştir.[131] Bu bilgi doğruysa[132], Kara-Kitaylar'ın ana kitlesi Cetısu'ya saldırmadan önce, daha erken gelmiş olan soydaşlarının yerli ortamda kaynaşması ve Türkleşmesi gerekirdi. Uygurlar'ı fethetmeleri ve uzun süre Kıpçaklar'a komşu olarak yaşamaları,[133] keza "Kanglı ve Karlık süvari birliklerinin" yer aldığı 10.000 kişilik bir ordunun kurulması[134] gibi hususların Kara-Kitaylar üzerinde bir etki yapmamış olması mümkün değildir. Kaşgarlı Mahmut, Kitaylar'ın Türkleşme sürecini (ki XI. Yüzyılda muhtemelen yeterince derin olmakla beraber, henüz tamamlanmamıştı) gayet net ifadelerle yansıtmaktadır: "Khitaylar'ın ayrı bir dili ve yazısı var. Türk dilini tam olarak bilmiyorlar.[135]"

Başkurt Kataylar etnik köken itibariyle, XII. Yüzyılda Türkistan'da devlet kurmuş olan Kara-Kitaylar'a bağlıdır. Doğu Kataylar'ın etnonimlerinin (*Kara-Katay*) Orta Çağda Kidanlar'ın Cetısu'daki torunlarının adlarıyla tam olarak örtüşmesi de bu konuda oldukça önemli (fakat tek olmayan) bir vakıadır. Kataylar'ın tarihî rivayetleri de onların doğudaki kökenlerini teyit etmektedir. Bu rivayetlerde Altayları, İrtış vadisini, Baykal Gölü vs. atalarının yurtları olarak gösterilmektedir[136]. Başkurt Kara-Kitaylar ile Orta Çağ Kara-Kita-

130 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 6.
131 Bortold, *Oçerk istorii Semireçya*, s. 49.
132 G. Grumm-Grjimaylo, Kidanların bu denli erken bir göç hareketine pek ihtimal vermemektedir.
133 Golubovsky, *Peçenegi, Polovtsı i Torki*, s. 52.
134 Grumm-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya, s. 395.
135 MİTT, 1948, s. 184.
136 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 231, 234; 1959 derlemeleri, Defter 2, s. 46, 63.

lar'ının etnik yakınlığını, halen değişik halkların bünyesinde bulunan "Katay" boylarının tamgaları da teyit etmektedir:

1 Başkurtlar: Katay; Kara-Katay	Balğa
2 Kırgızlar: Kıtay; Kara-Kıtay	(Grodekov, 1889, s. 7; Abramzon, 1960, s. 103).
3 Özbekler: Zerafşan'daki Katay boyunun Balğalı kabilesi	Balga (Grebenkin, 1872, s. 100)
4 Karakalpaklar: a) Kıtay boyunun Kayşılı kabilesi b) Ktay	(Jdanko, 1950, s. 39, 41 Şomış (Kepçe)
5 Nogaylar: Kıtay	Şomiş (Kepçe)

Karakalpak ve Nogaylar'da görülen kepçe biçimindeki tamgalar, köken itibariyle Dulat-Tabın tamgalarıdır; bu tamganın Ktay muhitine girmesi ve Ktay-Tabın ilişkileri konusuna aşağıda değineceğiz. Şimdilik Başkurt ve Kırgız Ktay boylarının, keza Özbekler'in Balgalı ve Karakalpaklar'ın Kayşılı kabilelerinin tamgaları arasında sarih olarak görülen benzerliği vurgulamamız gerekir. Kırgız, Başkurt, Özbek ve Karakalpak halkları içindeki Ktay oluşumlarının etnonim ve tamgalarının ortaklığı, onların etnik kökenlerinin de ortak olduğu anlamına gelmektedir. Aristov, "Zerafşan Kıtayları"nın ve bu arada Balgalı kabilesinin "Kidanlar'ın bir kısmının torunları" olduğunu daha önce ispat etmişti.[137] Kara-Kitaylar'la Kırgız Kıtaylar arasında etnik ve tarihî bağlar olduğu ise zaten tespit edilmiş durumdadır.[138] Bir yandan etnonim ve tamgaların ayniyeti, diğer yandan değişik halkların bünyesinde yer alan Ktay boy-kabile oluşumlarının etnik kökeniyle ilgili rivayetler arasındaki benzerlikler, onların Orta Çağ Kara-Kitaylar'ıyla yakın bağları bulunduğunu ve etnik kaderlerinin ortak olduğunu göstermektedir.

Ktay boy-kabile oluşumlarının ve bu arada Başkurt Kara-Katay-lar'ının etnik tarihi, yalnız Orta Çağ Kara-Kitaylar'ının *Naymanlar*'la (veya Doğu kaynaklarının Sekiz Oğuzlar'ıyla) karşılıklı ilişkileri bağlamında anlaşılabilir. XI. Yüzyıldan geç olmamak kaydıyla, Nay-

137 Aristov, *Zametki,* 432.
138 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 148.

manlar Khangay dağları bölgesine ve Kara irtış vadisine yerleşmişlerdi. Öylesine güçlüydüler ki, Nayman Buyruk-han, Cengiz ailesinin sürekli büyüyen yayılmacılığını bile önemsemiyordu. XII. Yüzyıl sonlarında (1198-1199 yıllarında) Cengiz-han, Ong-han'la birlikte Naymanlar üzerine yürümüş; ama Merkit ve Salciutlar dahil birçok boyun desteğini almalarına rağmen yenilmişlerdi.[139] Naymanlar ve muhtemelen onlarla ittifak içinde olan boylara bağlı diğer göçebeler batıya kaçarak, Kara-Kitaylar'ın topraklarına gittiler. Burada Kara-Kitaylar'a baskın çıktılar ve egemenliği ele geçirdiler. Buyruk'un mirascısı olan Küçlük-han hatta Gürhan İmparatorluğu'nun başına geçti,[140] ama 1218'de, Küçlük-han'ın ordusu Moğollar'a yenildi. Nayman ve Kara-Kitaylar'ın etnik ilişkileri ve karışmaları muhtemelen çok ileri düzeydeydi (hatta Küçlük-han bir Kara-Kitay kızıyla evlenmişti). Naymanlar'ın Gürhan İmparatorluğu'ndaki 20 yıllık egemenliği döneminde, onların dilinin, en azından Cetısu'da belirleyici konuma geldiğini düşünebiliriz.

Naymanlar'ın etnik kimliği meselesi, uzun süreden beri tartışmalı durumdaydı (bu konuda literatüre bkz. Viktorova, 1958; Murayama, 1959). Birçok araştırmacı (Vasilyev, Barthold, Vladimirtsov, Petruşevsky, Şastina) Naymanlar'ı batı Moğolları olarak görmektedir. Fakat Naymanlar'ın muhtemel Türk kimliği konusu, henüz XIX. Yüzyıldan itibaren ifade edilmeye başlanmıştır. Bu görüş, son dönemlerde giderek artan biçimde belgelerle güçlendirilmektedir. Japon araştırmacı S. Murayama, Nayman etnoniminin (ona göre, etnonimin temelini Moğolca 'sekiz' sözcüğü değil, Türkçe 'inan' – "güvenmek", "itibar etmek" sözcüğü oluşturmaktadır), adların, unvanların, keza bazı tarihî verilerin analizine dayanarak, Naymanlar'ın Türkçe konuştukları kanaatine varmıştır.[141] Reşidüddin'in, Naymanlar'ın Cengiz-han İmparatorluğu bünyesinde kendilerini Moğollar mensup olarak görmeye başladıkları, daha eski dönemlerde ise "bu adı tanımadıkları" şeklindeki açıklaması, bu bilgiler ışığında yeni bir anlam kazanmaktadır.[142] Fakat Reşidüddin bu açıklamasıyla başka bir süreci kastetmiş de olabilir. Yani Türk Naymanlar, Moğollar'ın komşusu ve başarısız rakipleri olarak, X-XII. Yüzyılda Moğol etkisine maruz kalmış veya muhtemelen kısmen Moğollaşarak, kendilerini Moğol ola-

139 *Tevarih-i Güzide*, s. 89.
140 Bortold, *Oçerk istorii Semireçya*, s. 53-55.
141 Murayama S. *Sind die Naiman Türken oder Mongelen?,* s. 191-197.
142 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/102.

rak görmeye başlamış da olabilirler. Naymanlar'ın ister Türk, isterse Moğol etnik kimliğini kanıtlamak için gerekçe olarak gösterilen etkenler de, esasen ancak böyle çelişkili bir ortamda şekillenebilirdi. Nayman grupları, Moğollar'a yenildikten sonra, yeni biçimlenmekte olan birçok halkın (Kazaklar, Özbekler, Nogaylar, Başkurtlar vb.) bünyesine katıldılar. Bu halkların boy-kabile yapısı içinde yer alan Ktay ve Naymanlar karşılıklı ilişki içindedirler. Bazen aynı oluşumun yakın ve eşit parçalarıdır (Özbekler, Kırgızlar ve Nogaylar arasında görüldüğü gibi) veya (Kazaklar'da olduğu gibi) Ktaylar, Naymanlar'ın bünyesindedir. Ktaylar ile Naymanlar'ın Kazaklar'ın bünyesindeki orantıları oldukça manidardır; çünkü en kalabalık Nayman gruplar Moğol döneminde Sır-derya havalisindeki Kazak bozkırlarına göç etmiş ve Kazak halkının oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. S. A. Amanjolov'un ve Vostrov'un yayınlamış oldukları Nayman şeceresinde, Ktaylar efsanevi Nayman'ın torunları olarak gösterilmektedir (Nayman Æ Sugurş Æ Kurmanay Æ Tolegatay Æ Kıtay...). Naymanlar ile Ktaylar arasındaki karışma durumu ve yeniden tesis edilen "akrabalık" onların tamgalarına da yansımıştır.

Nayman tamgalarının, yukarıda anılmış olan Ktay tamgalarıyla (keza Başkurt Kataylar'ın tamgalarıyla – tablo 4) karşılaştırılması, Nayman ve Ktay tamgalarının eskiden beri aynı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tamganın Naymanlar'a veya Kara-Kitaylar'a ait olduğu konusunda kesin bir hüküm yürütmek şu açan için zordur. Çünkü ortak bir tamga (*Balğa* tamga) kullanan Nayman kabileleri, aynı zamanda farklı biçimlerde tamgalar da kullanmıştır.[143]

1	Kazak Naymanlar'ın ortak tamgaları		(Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav,* s. 47)
	Bu tamganın başka bir biçimi şu şekildedir		
2	Özbek Naymanlar'ın tamgaları		(Grebenkin, *Uzbeki,* s. 59)
3	Nogay Naymanlar'ın tamgaları		(Baskakov, *Nogayskiy yazık*, s. 132-133, 184)

143 Mukanov, *Etniçeskiy sostav*, s. 8.

Sonuç itibariyle, Nayman-Ktay boy tamgalarının aynı temele dayanmaları, onların XII. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl başlarında hayli kaynaşmış olduklarının altını çizmekte ve Kara-Kitaylar'ın Türkleşme sürecinin tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Yayılma sırasında Ktay ve Nayman etnonimleri arasındaki sıkı ilişki, bu boyların batı hudutlarına da taşınmıştır; Kırım'da ve Kuzey Karadeniz havalisinde "Nayman" toponimleri sürekli olarak "Ktay" toponimlerine eşlik etmektedir: Ktay-Nayman, Kara-Nayman, Nayman, Ongar-Nayman vb.[144]

Bir bütün olarak ele alındığında, değişik halkların yapısı içinde Nayman-Ktay boy bağları ve Nayman-Ktay tamgalarının kadim temelinin aynı oluşu, keza şecere ve tarihî rivayetlerin[145] ortaklığı gibi hususlar, bu boy oluşumlarının erken Orta Çağlara dayanan ilişkilerini günümüze şaşılacak derecede düzenli biçimde taşımış durumdadır. Bu özellikler bakımından Başkurt Kataylar'ın, Naymanlar'la yoğun biçimde karışmış olan ve (en azından Moğollar tarafından XII. Yüzyıl sonlarına doğru ilk yenilgiye uğratıldıkları tarihte) Doğu Türk lehçesi konuşan Kara-Kitaylar'ın torunları olduğunu kabul etmek gerekir.

Eski Türk yazıtlarında (Kül Tigin ve Tonyukuk anıtlarında) *Az* adıyla anılan[146] boylar, Kidanlar'ın (Kara-Kitaylar'ın) etnik yönden biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. *Az*, *As* kökünü haiz etnonimler Altaylardan Urallara kadar uzanan oldukça geniş bir bölgede bilinmektedir. Altaylar arasında Baylak As; Teleütler'de Tört As[147]; Kırgızlar'da Azık boyu[148]; Başkurt-Kataylar'da *As*, *Assı* şubesi vardır. Bu kökü içeren toponimlerin yayıldığı coğrafya ise daha geniştir: Cetısu, Fergana ve Kuzey Kırgızistan'da As, Assa, Oş, Talas vb.; Sır-derya havalisinde Asa, Asar, Asias, Yası vb.; Ural ve İtil-Kama bölgesinde Assı, Asılı, Ası, Aşa, Oş; Kafkaslarda Assı, Assa; Kırım'da Büyük

144 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 10; Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 48.

145 Kuzı-Kurpes ile Mayan-hılu destanı hem Başkurtlar, hem de Kazaklar arasında iyi bilinmektedir. Araştırmacılara göre bu destan Nayman Kazak muhitinde oluşmuştur. Destanın Başkurt versiyonu Uralötesi Başkurtları arasında, esasen Kataylar'dan derlenmiştir. Muhtemelen destanın tamamı veya temelindeki hikaye, Orta Çağlarda ortak Nayman-Ktay etnik zemininde oluştuğu bölgelerden Başkurt Kataylar tarafından getirilmiştir.

146 Malov, *Pamyatniki*, s. 41, 67.

147 Kızlasov, *İstoriya Tuvı ve sredniye veka*, s. 50.

148 Abramzon, *Kirgizi i ix*, s. 39.

Ass, Temes Ass, Assı Corokçi. Literatürde *Az* kökünü haiz etnonim ve toponimlerin kökenlerine ilişkin olarak farklı görüşler yer almaktadır. Kafkas ve Kuzey Karadeniz bölgesinde görülen etnonimler As/Alanlar'a ait gösterilmekte; bunların kendi hareket güzergahları üzerinde *As* kökünü içeren hidronim ve toponimler bırakmış olduğu düşünülmektedir. Bir süre önce, kadim As/Alan terimleri ile Orta Asya toponimleri arasındaki tarihî bağlar konusunda, arkeolojik materyaller kullanılarak, ilginç bir çalışma yapıldı.[149] Bu çalışmaya göre, Alanlar'ın ataları olan ve MS I. Binyıl ortalarına kadar Hazar yöresi ile Aral ve Sır-derya arasındaki bozkırlarda yaşayan Aslar bizzat Usunlar'ın etnik mirasçılarıdır. Sır-derya ve Aral civarı bozkırlarından yayılmaya başlayan Usunlar/Aslar (Assi, Assian) – Alanlar kendi adlarını (toponim olarak) eskiden yaşamakta oldukları bu bölgeden doğuya ve batıya taşıdılar. Aslar'ı (Assi, Asian) Usunlar'la özdeşleştirme girişimleri, literatürde birkaç kez reddedilmiş ve son dönemlerde bu tür karşılaştırmalar bir kez daha "ciddi temeli olmayan basit bir ihtimal" olarak değerlendirilmiştir.[150] Orkun anıtlarındaki Az'larla Altay kabilelerinden Tört As, Baylak As ve Kırgız boylarından Azık arasında paralellik kuran araştırmacıların yaklaşımları daha ciddi biçimde gerekçelendirilmiştir.[151] Mevcut bilgilere göre Azlar, VIII. Yüzyıl başlarında Altaylar ve Sayan bölgesinde yaşıyorlardı ve hem o sıralarda, hem de daha sonraları Cetısu Türgişler'ine bağlıydılar. Barthold'a göre Azlar muhtemelen Türgeşler'in bir koluydu.[152] Diğer araştırmacıların kanaatine göre ise, köken itibariyle Kıpçaklar'a yakın boylardandı.[153] Azlar, her helükârda VIII-IX. Yüzyılda Türkçe konuşan boylardandı ve özellikle XI.-XII. Yüzyılda batıya hareket eden Kara-Kitaylar'ın arasında bulundukları dönemde durum kesinlikle böyleydi. XIII. Yüzyılda veya ondan bir süre önce Azlar, diğer göçebelerle bir arada, Kafkaslar, Kuzey Karadeniz ve Urallar dahil tüm Deşt-i Kıpçak bozkırlarına yayılmışlardı. Dolayısıyla, Doğu Avrupa'da görülen Az/As kökü içeren tüm toponimlerin Alanlar'a bağlanmasına ihtiyaç yoktur. Bu arada bizzat Kafkaslarda eskiden beri Osetler, Balkarya'ya 'Ass', buranın sakinlerine ise 'Assiag' demekteydiler.[154] Diğer bir deyişle, As etnonimi bir zamanlar

149 Akişev, Baypakov, Yerzakoviç, *Drevniy Otrar*, s. 185-187.
150 Gafurov, *Tadjiki*, s. 131.
151 Kızlasov, *İstoriya Tuvı*, s. 50; Abramzon, *Kirgizı i ix,* s. 39.
152 Bartold, *Oçerk istorii Semireçya*, s. 485.
153 Kurat, *Peçeneg Tarihi*. İstanbul.
154 Kaloyev B. A. *Gidronimiya Başkirii*, s. 23.

(MS I. Binyılda) tam olarak Alanlar'ı ifade etmiş olsa bile, XII-XIII. Yüzyıla gelindiğinde bu bağlantı tamamen kaybolmuştu. Çünkü göçebe dalgaları yeni etnonimler getirmişti ve bunların bazıları benzer biçimde seslere sahip olmakla birlikte, köken itibariyle tamamen farklıydı. Belki Cüveyni'nin (XIII. Yüzyılın ikinci yarısı) verdiği bir bilgiyi de bu yönde yorumlamak gerekir. Çünkü Cüveyni, Doğu Avrupa'da Cengiz-han tarafından fethedilen halklar arasındaki Alanlar ile Aslar'ı ayrı halklar göstermektedir.[155] Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Başkurtlar arasındaki As ve Assı etnonimlerinin İtil-Kama ve Güney Ural bölgesinde Katay göçleriyle beraber görülmeğe başladığını düşünebiliriz. Bu etnonimin ve onu taşıyan halkların Katay muhitine katılmaları, muhtemelen Kara-Kitaylar'ın Türk halklarıyla ilişkilerinin değişik aşamalarıyla bağlantılıdır. Başkurt As ve Assı etnonimlerinin doğu kökenleri (açıklanan gerekçeler dışında) aynı zamanda Kırgız Azık (Asık) boyuna bağlı iki kabilenin adı ile Katay etnonimleri arasında tespit edilen paralelliklerle de teyit edilmektedir: Kırgızca *Kuzuguna-Azı*k – Başkurtça *Kuzgun-Katay*; Kırgızca *Börü-Azık* – Salüt boyuna bağlı *Börö* şubesi.

Kara-Kitaylar üzerindeki Kıpçak etkisi birkaç aşama geçirmiştir. Kara-Kitaylar'ın Cetısu'da bulundukları dönemde önemli bir Kıpçak etkisine maruz kalmış olmaları ihtimalini daha önce Grumm-Grjimaylo dile getirmişti.[156] Başkurt Kataylar arasında Kıpçak – Kara-Kitay etkisinin erken aşaması, *Sarı* kökünü haiz çok sayıda etnonim ve toponimlerde iz bırakmıştır: Bala-Kataylar arasında *Sarı* kabile şubesi; Ural-ötesi Kataylar'ı arasında görülen *Sarılar* grubu ve *Sarılar* adını taşıyan eski bir köy. Sarı sözcüğü bir etnonim veya etnonimin bir parçası olarak, diğer Başkurt boy-kabile oluşumlarında ve bu arada Kıpçaklar arasında da görülmektedir. Kataylar bu etnonimle ilgili değişik rivayetler anlatmaktadırlar: Katay Başkurtlar'ının ataları doğuda bir yerlerde göçebelik yaptıkları dönemde, onları Harı halkı (sarı halk) olarak adlandırıyorlarmış; Katay sürülerinin kışladığı İtil boyundaki bir yaylanın adı Harı Tau (Sarı Dağ) idi ve bu ad, söz konusu halkın bir kısmı üzerinde kalmıştır vs[157].

Sarı etnonimi Türk halkları arasında çok yaygındır: Tuvalar'da-*Sarıg, Sarıglar*; Kazaklar'da- *Sarı-Kıpçak, Sarı Argın, Segiz Sarı, Sarı-*

155 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, II/22.
156 Grumm-Grjimaylo, s. 411.
157 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 2, s. 103, 106.

Usun; Türkmenler'de- *Sarı* ve *Ersarı*; Karakalpaklar'da- *Bessarı*, *Arsarı*, *Sarı*; Kırgızlar'da- *Saruu*, *Sarı*; Hakaslar'da (Sagaylar'da)- *Sarıg*; Uygurlar'da- *Sarı Uygur*, *Sarıg Uygur* vb.

Sarı boylarının ve ilgili etnonimin kökenleri henüz tam olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir ve ayrıca bu konudaki malzeme de yetersizdir. T. A. Jdanko, *Ktay* boyuna bağlı Bessarı kabilesinin atalarının, etno-kültürel özellikler itibariyle, "Orta Asya'nın doğu bölgesine" yakın olduğunu yazmaktadır.[158] Bu değerlendirme, Biruni ve Avfi'nin "Sarı (veya Sari) ülkesi" hakkında verdikleri bilgilerle örtüşmektedir. Barthold da bu ülkenin "Cetısu'nun batı kısımlarında, Çu nehri vadisinde" olduğunu düşünmektedir.[159] Ve muhtemelen, Sarı halkını (veya Sarı ülkesi sakinlerini) Kıpçaklar'la eşleştirmekte haklıdır. Doğu kaynakları, XI. Yüzyıl ile XII. Yüzyıl başlarında Sarı Türklerinin, İslamı kabule zorlanacak olmaktan korkarak, kendi topraklarını bırakıp Kara-Kitay devletinin topraklarına yerleştikleri yönünde bilgiler vermektedir. Doğal olarak onlar burada Kara-Kitaylar'ın Türkleşmesine de katkıda bulunmuşlardır. Doğu kaynaklarındaki bazı muğlak bilgilerin yanı sıra, etnonimin bizzat kendisi Sarı boylarının Kıpçak kökenli oluşuyla ilgili ipuçları vermektedir ki, onu Kıpçaklar'ın en azından bir kısmının eski Türkçedeki adı olarak yorumlayabiliriz. (Krş. Polovets – polovıy – açık sarı renk; sari – *sarïy*, beyazımsı; DTS, s. 488). Bu karşılaştırmalar, vaktiyle Marquart'ın Orta Çağ Kıpçaklar'ının açık sarı saçlı bir halk olduğu şeklinde öne sürdüğü, diğer araştırmacıların da desteklediği varsayıma dayandırılmaktadır. Sarı kökünü içeren etnonim, toponim ve hidronimlerin (Saru Tau, Sarı Kekher, Sarı Yurt, Sarı Su, Sarı Köl vb) Deşt-i Kıpçak'ın devâsâ genişlikteki topraklarında yaygınlaşmış olması, bu etnonimle Kıpçaklar'ın yükseliş dönemi arasında bağlantı kurulmasına imkan vermektedir.

XIII. Yüzyıl başları ve ortalarında, artık Türkleşmiş olan Kara-Kitaylar'ın bir kısmının Deşt-i Kıpçak bozkırlarına yerleşmeleri sonucunda Kıpçak unsurun etki gücü önemli ölçüde arttı. Kazaklar[160], Zerafşan Özbekleri ve Karakalpaklar arasında[161] Ktay-Kıpçak veya Kıpçak-Ktay gibi çifte etnonimlerin oluşumu bu sürecin özgün yadi-

158 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy etnografii*, s. 44.
159 Bartold, *Novıy trud o polovtsax*, s. 44.
160 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 73.
161 Grebenkin, *Uzbeki*, s. 59.

gârıdır. Birçok araştırmacı tarafından kaydedilen ve Jdanko[162] tarafından ayrıntılı biçimde incelenmiş olan bu vakıa, Kara-Kitaylar'ın Kıpçaklaşması sürecini yansıtmaktadır. Hatta bu bağlamda Kıpçak ve Ktaylar'ın karşılıklı evliliklerin tercih edilmesi sebebiyle yakınlaşması ve kaynaşması da ihtimal dahilindedir. Ktay-Kıpçak etnonimi, genel olarak "Kıpçak olan Ktay" biçiminde anlaşılmaktadır (krş. Kıpçak-Mangıt, Kıpçak-Tabın, Nogay-Kıpçak vb.). Başkurt Kataylar'ın etnonimleri arasında da çifte Kıpçak-Katay adları görülmemektedir. Başkurt Katayları üzerindeki geç dönem Kıpçak etkisi, "Kıpçak" kabile şubelerinin adlarına (Kıpçak, Türkmen, Tau) ve "Kıpçak" tamgalarına yansımış durumdadır.

Böylece Kara-Kitaylar'ın etnik tarihi, en azından XII. Yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Türk muhitinde seyretmiştir. Bu muhitte Nayman, Az, Kıpçak boyları ağırlıklı olmakla beraber, Uygur ve Karlık etkisi de önemli derecede olmuş olabilir. Çünkü Başkurt Kataylar'ın etnik karakteristikleri arasında, onları Altay ve Orta Asya'ya bağlayan çizgiler bariz bir şekilde dikkat çekmektedir. İki eski Katay köyünün adı Masakara'dır ve Katay kabile şubelerinden biri de aynı adı taşımaktadır. Masakara etnonimi Kazaklar arasında da görülmektedir: Küçük Cüz'e bağlı Bayulı şubesi içinde Maskar adını taşıyan bir kabile vardır.[163] Bunların karşılıkları Batı Moğolistan'da da bulunmaktadır. Khoton Moğol grubuna mensup Derbet (Dürbet) halkı arasında bir Maskar kabilesi vardır. Katay Başkurtları ile Altay ve Güney Sibirya halklarının kültüründe görülen ortak unsurların da bu yönde ele alınması gerekir. Başkurt halk sanatlarında, kökenleri bizi Sayan-Altay platosuna, Güney Sibirya ve Merkezi Asya bölgelerine götüren iki önemli desen sisteminin varlığı söz konusudur.[164] Ayrıca Başkurt Kataylar'ın atalarının Türk-Moğol dünyasıyla olan eski ilişkilerinin önemli bir diğer kanıtı da, günlük konuşmada kullandıkları dildir. Kuzeybatı Kataylar'a (dağlık orman bölgelerine) özgü *lt, nt, mt, mk, nk* gibi ses kümeleri eski Türk dilinin Orkun-Yenisey anıtlarında görülmektedir. C. Kiekbayev, buna dayanarak Başkurt-Kataylar'ın "Orkun ve Selenge sahillerinden çıkmış olduklarını" ifade etmektedir.[165] Bu tür bir ifade tarzı fazla katı olabilir, ama

162 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy etnografii*, s. 115-115.
163 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 23.
164 Aviajanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Narodnoye iskusstvo başkir*, s. 125, 151, 241.
165 Kiekbayev, *Voprosı başkirskoy toponomiki*, s. 234.

Katay Başkurtlar'ının Asya kökenlerini ifade etmesi bakımından tamamen doğru bir yaklaşımdır.

Salüt boyu

Kiekbayev, Salütler'in (*Halüt, Salühüt, Salüğüt, Salöt*) kökenini Selçuklular'a bağlamaktadır.[166] Bu görüşü tarihî etnoğrafya materyalleriyle teyit etmek imkansızdır. Başkurt Salütler etnik yönden, muhtemelen, MS II. Binyılın ilk yüzyıllarında Türk-Moğol mücadelelerinde aktif rol oynayan Moğol boylarından Salciutlar'la ilişkilidir. Bu arada A. N. Kononov[167] da Selçuklular'ı (daha doğrusu Selçuklu hanedanının atası Selçuk'u) Salciutlar'ın efsanevi önderi Salci ile karşılaştırmanın çok "çekici" olduğunu düşünmektedir (krş. Salci+ut = Salci+k; burada Türkçe bir takı olan *-k* Moğolca *-ut* çoğul takısına tekabül etmektedir).

Salciutlar'ın Moğol kökenleri Reşidüddin tarafından açıkça gösterilmektedir. Buna göre Salciut boyu, "Alan Koa'nın Bukutu-Salci adındaki ortanca oğlunun sulbünden gelmedir"; "Alan Koa, Kuralas boyundandı, bu boy ise Moğol Darlekinler'in bir koludur."[168] Reşidüddin, Cengiz-han'ın zaferlerini anlatırken, Salciutlar'ın Moğollar'a "akraba olduklarını" tekrar hatırlatmaktadır.[169] Salciutlar, XII. Yüzyıldan itibaren Nayman ve Kara-Kitaylar'la aynı kaderi paylaşmışlardır. Salciutlar, Cengiz-han'a karşı hasmane bir tavır sergileyen Tatar, Durban ve Katakin boylarıyla birlikte Moğollar'ın karşısına dikildiler. O dönemlerde Salciutlar ve müttefik boylar, "Angara-Müren nehrini" oluşturan nehirlerin aşağı akımlarında" yaşamaktaydılar.[170] Fakat Salciutlar bu savaşlarda başarılı olamadılar ve bir kısmı Cengiz-han tarafından ortadan kaldırıldı; hayatta kalanlarsa "baş eğdiler ve Cingiz-han'ın ayağına düştüler."[171] Bunula birlikte "köle" statüsüne düşmelerine rağmen Salciutlar muzaffer hana yandaş olamadılar. Nitekim Cengiz-han, XII. Yüzyılın son yıllarında bütün gücüyle Naymanlar'a karşı harekete geçtiğinde, Salciutlar da diğer boy-

166 Kiekbayev, *Fonetika başkirskogo yazıka*, s. 4.
167 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 102.
168 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/178; II?14.
169 Age., I/179.
170 Age., I/101-102.
171 Age., I/148, 179.

larla birlikte, Nayman Buyruk-han'ın yanında yer aldılar.[172] Yenilgiye uğratılan Naymanlar "Kara-Khitay ülkesine, Gur-hanın yanına gittiler."[173] Salciutlar da onlarla beraberdi.

Salciutlar, Moğollar tarafından ikinci kez mağlup edildikten sonra, Nayman-Katay boylarıyla bir arada (ki artık Türkleşmişlerdi), Cetısu'dan ayrılarak Deşt-i Kıpçak'a hareket ettiler. Ve büyük bir ihtimalle burada, Türk denizinde eriyip gitmişlerdir. Sadece Kara-Kitaylar'la birlikte Başkurdistan'a yerleşen küçük bir Salciut zümresi, Türk dünyasının kuzey kenarlarında kendi eski adını muhafaza edebilmiştir. Katay ve Salüt boyları, Başkurdistan'da daima bir arada yerleşmekteydiler (Harita 6). Bu durum ve Salütler ile Kataylar'ın "kardeş" olduklarını anlatan rivayetler, söz konusu boylar arasındaki ilişkilerin eskiliğini teyit etmektedir.

Başkurt Salüt boyunun eski Moğol kökenleri, daha sonraki dönemlere ait paralel etnonimlerle de kanıtlanmaktadır. Moğolistan'daki vatanlarında Orta Çağ Salciutlar'ının torunları Salçjot boyudur. Bu boy, XVIII. Yüzyılda Aokhan bölgesinde bulunuyordu.[174] Tuvalar'ın Salçak nahiyesinde bir Salçak boyu vardır. L. P. Potapov, bu boyun adını Salciut etnonimiyle karşılaştırmaktadır.[175] Salüt oymak (ki bir zamanlar müstakil bir boy idi) adı olan *Bore (Börö)* ile XVII. Yüzyılda Çjarut ve Aru-Kartsin bölgesinde yaşayan Moğol *Boro* kabilesinin,[176] keza Buryatlar'ın *Boro* (Bur) kabilesinin adı ile benzeşmektedir. Bu bağlamda, Kazak Naymanlar arasında Bura (Bora)-Nayman kabilesinin varlığı da bir tesadüf olamaz.[177] Kazaklar'ın Bura-Nayman kabilesinin kökeni de muhtemelen Başkurt Bore-Salüt boyu ile aynıdır. Bunların ikisinin de etnik kaderi eski Moğol dünyasıyla, daha sonra ise Kara-Kitay ve Nayman boylarıyla bağlantılı olmuştur. Salütler'in konuşma dili, Kuzeydoğu lehçesinin müstakil Salzegut (veya Sinara-Karabulak) şivesini oluşturmaktadır. Bu şivenin ses düzeni çerçevesinde; tüm durumlarda *z* ve *z* yerine *h* telaffuz edilmesi temel bir özelliktir: *kazzar*(kazlar) yerine kahtar; *kızıl* (kırmızı) yerine *kıhıl*; *toz* (tuz) yerine *toh*. Salüt şivesi, kelime dağarcığı itibariyle, esasen Doğu Ural-ötesindeki Kataylar'ı içine alan Ar-

172 *Tevarih-i Güzide*, s. 89.
173 Raşid ed-Din, age., I?106.
174 Lebedyeva, *K voprosu o rodovom sostave,* s. 221.
175 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 53.
176 Lebedyeva, *K voprosu o rodovom sostave,* s. 220-221.
177 Semenyuk, Morjanov, *Materialı,* s. 185.

gayaş şivesine yakındır.[178] Bununla beraber, dilbilimcilerin gözlemlerine göre, Başkurt dilinin tüm şiveleri arasında Moğolca ile en fazla ortak kelimeye sahib olan şive Salüt şivesidir.[179]

K a t a y ve S a l ü t l e r'i n d a ğ ı l ı m ı. Katay ve Salütler'in ataları, Başkurdistan'a gelmeden önce, "Kafkas yakınlarında", "İtil ve Don nehirleri boyunda ve Kırım'a kadar olan bozkırlarda" göçebelik yapmaktaydılar. Bu alıntı henüz geçtiğimiz yüzyılda Batı Kataylar'ı (ormanlık dağlık bölge) arasında F. L. Bergholts tarafından derlenmiş olan bir rivayetten yapılmıştır.[180] Bizim derlemiş olduğumuz rivayetlerde, Başkurdistan'a yönelen eski Kataylar'ın atalarının İtil'i geçmek zorunda kaldıkları ısrarla tekrarlanmaktadır, yani Başkurdistan'a götüren kadim güzergahın güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönelmiş olduğu düşünülmektedir. Rivayetin devamında anlatılanlara göre, "Cengiz-han zamanında" Katay ve Salütler "Sarı dağlar" bölgesinde bir yerlerde göçebelik yapmaktaydılar[181]. Moğol akınları dalgasına kapılan Kara-Kitay ve Salciutlar (veya onların bir kısmı) herhalde İtil ötesine geçerek, Güney Rusya bozkırlarına girmişler. Siceut, Saceut toponimleri, "Ktay" ve "Nayman" toponimleriyle birlikte Azak Denizi'nden batıya doğru ve Kırım'da kaydedilmiştir.[182] Katay ve Salütler'in ataları, XIII. Yüzyıl'ın ortalarından veya ikinci yarısından geç olmamak kaydıyla, Başkurdistan'da İk ve Belı nehirleri arasında göçebelik yapmaktaydılar (Tablo 9). Tüm batı Başkurdistan'daki Katay köylerinin yerleşimi ve "Katay-Salüt" toponim ve hidronimlerinin dağılımı bu durumu kolaylıkla kanıtlamaktadır: Almaşev ilçesinde Dema nehrinin bir kolu olan Katay-Yılga nehri; İk, Sün, Dema, Belı nehirleri boyunda yer alan Katay ve Salzagut köyleri. Kataylar'ın izleri batı bölgelerde de görülmektedir: Kuybışev İline bağlı Parau köyündeki XVIII. Yüzyıla ait bir mezar taşında Katay şubesi (*Katay nesle*) adı geçmektedir.[183] İk nehrinin sol sahilindeki Tatar-Başkurt köylerinde (Tataristan ÖSSC), İk nehri ve onun kolları boyunca yer alan toprakların, keza Sün vadisinin "çok eski zamanlarda Kataylar'ın olduğu" konusunda çok sayıda rivayet derlenmiştir[184]. Atalarının

---

178 İşbulatov, Maksutova, *Başkirskaya dialektologiya*, s. 6-8b

179 Maksutova, *Obşçiye korni*, s. 32.

180 Berxgolts fon Lev, *Gornıye başkirı-kataytsı*, s. 75.

181 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 39; 1959 yılına ait derlemeler, Defter 2, s. 44-45.

182 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 11.

183 Yusupov, *Bulgaro-tatarskaya epigrafika*, s. 223.

"Ufa'nın çok ötelerinde", "Asılı Göl" bölgesinde bulunmuş olduklarına ve buralardan "büyük savaş" yüzünden ayrıldıklarına dair rivayetler, Urallarda- Kataylar arasında halen anlatılmaktadır[185]. Dağlı Kataylar, Menzelinsk kantonunda İk nehri sahilinde defnedilmiş olan Katay beylerinden Arıp-biy'den bahsetmektedirler. Kataylar, halen yaşamakta oldukları topraklardan (*yanı yort*) farklı olarak, İk vadisini "İske yort" (*eski yurt*) olarak anlatmaktadırlar.[186] Başkurdistan'ın güneybatısında uzun süre bulunmuş olmalarının (ki Kataylar eski Başkurt boylarıyla ilişki içindeydiler) sonucu olarak Katay etnonimleri arasında bazı güneydoğu ve özellikle de batı boylarının adları yer almaya başlamıştır: Tamyan, Taz, İlan vb.

Kataylar'ın Urallara göçü, Timur ile Toktamış arasındaki "büyük savaş" yıllarında, diğer bir deyişle XIV. Yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte göçebelerin kuzey ve doğu yönünde bazı hareketleri daha eski dönemlerde de gerçekleşebilirdi. Katay ve Salütler'in bir kısmı doğuya- Belı nehrinin orta boylarındaki dağlık ormanlık bölgelere ve İnzer nehrinin aşağı boylarına yöneldi. Bu dönemin izleri Belı nehrinin orta boylarında Salüt toponimleri olarak görülmektedir. Daha sonra Kataylar ve onlarla kaynaşan küçük Salüt grupları, Tabınlar tarafından İnzer nehrinin yukarı boylarına doğru itildiler ve oradan da Belı nehrinin yukarı akımlarına yöneldiler. Belı nehrine ulaşan Kataylar (Kuzgun ve İtil kabileleri) Tamyanlar ve Ural-ötesi Tabınlar'ı ile önemli ölçüde karıştılar. Ayrıca Batı Sibirya ile Kazakistan'dan gelen Türk göçebe grupları da Kuzgun-Kataylar'a karıştılar. Kuzgun-Kataylar'ın bir kısmı arasında (örneğin Aşağı Semenova köyünde) atalarının doğudan – İrtış bölgesinden, Sibirya bozkırlarından vb. – gelmiş olduklarını anlatan rivayetler bu yüzden ortaya çıkmış bulunuyor. Kuzgun-Kataylar ile İdel-Kataylar'ın Ural-ötesi Tabınlar'la karışması, onların dil ve kültürünü de etkilemiştir. Kataylar'ın söz konusu kesimleri, etnik ve dil özellikleri itibariyle, İnzer boylarında oturan ve dillerinin yukarıda bahsettiğimiz fonetik özelliklerini muhafaza etmiş olan soydaşlarına değil, Doğu komşularına daha yakın görünüyorlar.

Katay ve Salütler'in ana kitlesi ise kuzeye ve kuzeybatıya yöneldi. Rivayetlere göre, onların ataları "Sün nehrinin kuzeyine doğru

184 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, Dosya 451, s. 53-54.
185 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 39, 220.
186 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye Başkir*, s. 74.

uzun süre yol gittiler ve Perm Sibiryası'na ulaştılar[187]." Kataylar ve Salütler göç esnasında, genel göçebe geleneklerine uyarak, büyük su engellerinin az olduğu güzergahları izlemekteydiler. Hızlı Tanıp nehri boyunca böyle bir güzergah vardı; onun yukarı akımlarında ise çok eski zamanlardan beri bilinen ve Beserti, Sılva, Çusovoy nehrinin yukarı akımları üzerinden Urallara götüren bir yol bulunuyordu. Katay-Salüt Başkurtlar'ının kuzeydoğuya yönelen ve Duvanlar ile Koşsı boylarının göçleriyle eşzamanlı olarak gerçekleşen göçü, Ural eteklerinde ve Belı vadisindeki diğer birçok boyu da hareketlendirdi; bunların arasında Bikata, Sınren, Tersek, Sızgı, Upey vb. boylar vardı. Tanıp nehrinin yukarı boylarında (Tüy nehri vadisinde) kalan ve Balıksı boyuna bağlı olan Başkurtlar da bu göçe katıldılar (bkz. 7. Bölüm).

Katay ve Salüt boylarının kuzeydeki ilk (XIV-XV. Yüzyılda) yerleşim bölgeleri, hem Başkurt rivayetlerine, hem de belgesel verilere dayanılarak tespit edilmektedir. Salüt yerleşiminin merkez bölgesi İseti nehrinin yukarı boylarında ve Sısert nehri vadisindeydi.[188] Vakıa onların obaları XVI.-XVII. Yüzyılda tüm İserti nehri boyuna (ta deltaya kadar) yayılmış durumdaydı. Kataylar, Çusovoy nehrinin yukarı akımlarını mesken edinmişlerdi. Katay rivayetlerinde "atalarımız, halen Bilimbay istasyonunun bulunduğu yerde yaşamaktaydılar" denmektedir[189]. Katay ve Salütler'in göç ve yerleşme tarihi "Ural-ötesi Başkurtları" başlıklı çalışmamızda ayrıntılı biçimde irdelenmiştir.[190] Burada ise söz konusu olayların yalnız küçük bir özeti sunulmaktadır. Katay ve Salütler'in Ural-ötesine göçleri aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Onlar, Ural-ötesi bozkırların yolunu çok eskiden biliyorlardı, fakat ilk başlarda sadece yayla döneminde veya kış aylarında hayvanları oralara götürmekle yetinmekteydiler. XVI.-XVII. Yüzyılda Katay-Salüt obalarının Çusovoy, Sılva, Biserti nehri boylarında görülmesi sıradan bir durumdu; hatta zaman zaman Kama'nın sol sahillerine çadır açtıkları da oluyordu.[191] Hatta XVII. Yüzyıl ile XVIII. Yüzyıl başlarında bile, Perm Sibiryası'ndaki eski

187 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 2, s. 44.

188 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 105.

189 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 2, s. 48-49). Bilimbay istasyonu Çusovoy nehri sahilinde, Pervouralsk şehrinin kuzeybatısındadır.

190 Kuzeyev, *K etniçeskoy istorii başkir*, s. 182-189.

191 MİB, 1936, s. 79, 163, 196, 231, 244.

toprakları Başkurtlar'ın hepsi terk etmiş değildi. Örneğin 1695 tarihli 'Uralların Sibirya Taraflarındaki Tartışmalı Başkurt Toprakları Dosyası'nda "Çusovoy nehrinin yukarılarındaki" bir Başkurt nahiyesinin adı geçmektedir.[192] Katay ve Salütler'in kuzey bölgelerinde bulunması, onların etnik yapısı açısından belli sonuçlar doğurmuştur. Burada Başkurtlar yerli Ugor halkının (Vogullar'ın) bir kısmını asimile ettiler. Başkurt ve Vogullar'ın ortak askeri hareketlerinin yanı sıra, Başkurt ve Vogul nüfusun aynı yerleşim birimlerini paylaştıkları birçok kaynakta zikredilmektedir.[193] XVII. Yüzyıl belgeleri, Başkurtlar'dan sık sık 'Vogul' (Voguliç, Vogulyatin) olarak bahsetmektedir. Bazı araştırmacılar (örneğin İşbulatov), bu bilgilere dayanarak, Salütler'in Ugor kökenli olduğuna dair görüş ifade etmektedirler. Fakat Salütler'in dilinde ve kültüründe, bu yönde yorumlanabilecek kesin ve önemli veriler bulunmamaktadır. Rivayetler ve tarihî bilgiler, Katay ve Salütler'in yerli Ugor halkıyla karışmalarının XVI.-XVIII. Yüzyılda gerçekten de yaşanmış olduğunu, fakat bu sürecin Vogullar'ın Başkurt ortamında asimile edilmesi yönünde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu temaslar, XVII. Yüzyılda Katay-Salüt yerleşim bölgelerinin güney ve güneybatı yönünde yer değiştirmesi, keza Vogullar'ın Ural-ötesine göç etmesi sonucunda yavaş yavaş zayıfladı ve zaman içinde tamamen sona erdi.

Katay ve Salütler'in Çusovoy sahillerinden, İseti nehrinin yukarı boylarından ve genel olarak kuzey topraklarından ayrılması iki önemli olayla yakından bağlantıldır: Bir taraftan Perm ülkesinin ve Sibirya'nın ele geçirilmesi yönünde Rus politikalarının yoğunlaşması sonucunda Başkurtlar eski göçebelik mekanlartını terk etmek zorunda kaldılar; diğer taraftan ise, Sibirya Hanlığı zayıfladı ve bu durum Başkurtlar'ın Ural-ötesi bozkırlarına göç etmelerine imkan verdi. Sılva ve Çusovoy nehir boylarında göçebelik yapan Başkurtlar, XVI. Yüzyıl'ın ilk yarısından başlayarak, Rus askeri birliklerinin sürekli saldırılarına maruz kalmaktaydılar. Bu durum karşısında, Katay ve Salüt Başkurtlar'ının göç hareketlerinin güney ve güneydoğu yönlerinde gerçekleşebileceği daha o dönemde belirlendi. Fakat Başkurtlar'ın kuzey topraklarından kitleler halinde ayrılmaları XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısında ve hatta sonlarında başlamış olup, Stroganov'ların bu bölgelerdeki faaliyetleri ve özellikle de Yermak'ın akın-

192 MİB, 1936, s. 90.
193 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 211.

ları ve Batı Sibirya'nın fethiyle ilintilidir. Muhtemelen, rivayetlerde de ifade edildiği gibi, Katay ve Salütler'in Çusovoy, Sılva ve Bisert bölgelerinden ayrılmalarına sebep olan "güçlü baskılar" ibaresiyle, Çeremisler'in ve "onlara katılan Başkurtlar'ın, Votyak ve Ostyaklar'ın 1572 yılında başlattıkları ve bir ara Kama'ya kadar ulaşarak, oralarda yağma ve cinayetler sonucu büyük yıkıma sebep oldukları" başarısız isyan kastedilmektedir.[194] Yermak'ın seferleri ve Perm bölgesinin Rus devleti tarafından kesin biçimde ele geçirilmesi, süreci hızlandırarak, Başkurtlar'ın kuzeyde önemli yer değiştirmelerine sebep oldu, ki sonuçta Başkurtlar, G. F. Miller'in ifadesiyle "Rus iktidarını artık tanımadılar... ve uzak bölgelere gittiler."

Güneye ilk olarak Salütler göç ettiler. Onlar İseti nehrinden güneye doğru, Sinar ve Teça nehir havzalarına yerleştiler. Kataylar tekrar bölündüler. Onların ana kitlesi güneye – Ufa nehri vadisine ve Ay nehrinin sağ kolları olan Büyük İk ve Küçük İk nehirlerinin yukarı boylarına yerleştiler. Kataylar'ın diğer kısmı ise Salütler'i takiben, Ural-ötesine yönelerek, orada Sinara ve Teça nehirlerinin yukarı boylarına yerleşti. Ufa nehri boylarındaki Katay Başkurtlar doğuda dağlar, batıdan ise Duvan-Koş obaları arasına sıkıştılar. Toprak yetersizliği onların sürekli olarak Ural-ötesine göç vermelerine sebep oldu. Fakat artık XVII-XVIII. Yüzyılda Katay göçmenler oralarda da boş topraklar bulamıyorlardı. Birçoğu Tabınlar'ın veya Salütler'in yanında ücretli olarak çalışmak durumunda kaldı. Kataylar, kendilerini Salüt feodal aristokrasisinin baskılarından kurtarabilmek için 1717'de Teça nehrinin yukarı boylarındaki toprakların mülkiyet hakkına ilişkin bağış beratı almayı başardılar. Fakat bu beratın alınması, küçük toprak parçalarına sahip olanların durumunu fazla değiştirmedi. Bu durum, Katay Başkurtlar'ın önemli bir kısmının (hem Ulu-Kataylar'ın, hem de Bala-Kataylar'ın) daha doğuya – Tobol ve Uy boylarındaki bozkırlara – hareket etmelerine sebep oldu. Onlara buralarda Yalan-Katay (Bozkır Katayları) adı verildi.

Sinren, Tersek ve Bikata boyları. *Sinren* boyu XVII. Yüzyılda Batı Sibirya'nın siyasî hayatında aktif rol oynamaktaydı. Sinrenler, Başkurt Tabınlar'la bir arada, XVII. Yüzyılda Tobol'dan batıya doğru uzanan bozkırlarda Kuçumoğulları'nın ana dayanağı durumundaydılar.[195] Sinren bölgeleri, XVII-XVIII. Yüzyılda

194 Age., s. 288.
195 Age., s. 27, 29,167.

birkaç kere yer değiştirmiştir (Harita 9). Sinrenler, XVI. Yüzyıl sonlarıyla XVII. Yüzyıl başlarında Prens Aley'le beraber "Tümen'e yedi günlük mesafedeki beş göller" bölgesinde göçebelik yapmaktaydılar.[196] Kısa süre sonra Sinrenler, Tümen'den ayrıldılar; 1623 yılında artık Verkhotur nahiyesindeydiler.[197] Burada İseti nehrinin sol sahilinin yukarı ve orta boylarındaki topraklara saçılmışlardı. B. O. Dolgikh'in tahminine göre, İseti ile Pışma nehirleri arasında yer alan Baçkır (Kirillov ve Rıçkov'un listelerine göre- Buçkur; 1737 kütüğüne göre- Buskur) nahiyesinde de Sinrenler yaşamaktaydı.[198] Dolgikh, bu tahminde bulunurken Miller'in "Baçkır'lıların obaları Uteş veya Usteme gölü sahillerindedir" şeklindeki sözlerine dayanmaktadır. Bu bilgiler, sahada derlenen materyallerle tam olarak örtüşmektedir: Sinren rivayetlerinde, atalarının, günümüzdeki yerleşim bölgelerine – Sinara nehrinin yukarı boylarına veya Sinara ve Teça nehirleri arasında – kuzeydeki Ataj (*Öktes*) gölü sahillerinden geldikleri anlatılmaktadır[199]. Sinrenler'in İseti nehrinin sol sahillerinden ayrılmaları ve güneye yerleşmeleri XVII. Yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Pışma ve İseti sahillerindeki Başkurt ve Tatar halkın yerine yavaş yavaş Ruslar yerleşmeye başlamıştı. XVIII. Yüzyıl başlarında İseti nehrinin kuzeyindeki bölgelerde, bazı nadir istisnalar hariç, Başkurt köyü kalmamıştı. İseti nehrinin sol sahiline göç eden Sinrenler, oralarda boş topraklar bulamadılar ve bu yüzden kendilerinden önce gelmiş olan Salütler'in topraklarına icarcı olarak yerleştiler. Bu dönemde Sinrenler'in sayısı sadece birkaç yüz kişiydi. Bu yüzden toprak mülkiyet hakkından yararlanabilmek amacıyla XVIII. Yüzyılda kendilerini Salüt boyu mensupları olarak göstermeğe başladılar ve kısa süre zarfında gerçekten de onlara karıştılar.

Sinrenler'in kökeni henüz tespit edilebilmiş değildir. B. O. Dolgikh'e göre Sinrenler "ancak sonradan Türkleşmiş olan bir Ugor halkının torunları olabilirler". Ancak, aynı yazar, tıpkı Tersekler gibi Sinrenler'in de "köken itibariyle" "Türk dilli" olabilecekleri ihtimalini göz ardı etmemektedir.[200] Salütler gibi Sinrenler de yerli Ural halklarıyla gerçekten önemli ölçüde kaynaşmış durumdalar; fakat

196 Age., s. 28.
197 MİRMO, 1959, s. 117.
198 Dolgix B. O. *Rodovoy i plemennoy sostav narodov sibiri v xVII v.*, s. 42, 44, 47.
199 1953 yılına ait saha derlemleri, s. XII.
200 Dolgix B. O. *Rodovoy i plemennoy sostav narodov sibiri v xVII v.*, s. 22.

onların atalarının Ugor veya Fin kökenli oluşu meselesi halen tartışmalıdır; çünkü Sinrenler Orta Uralların veya buralara batı yönünden komşu olan Perm bölgelerinin yerlisi olmayıp, Bugulma platosundan gelmişlerdir. Henüz XVII-XIX. Yüzyılda Başkurdistan'ın uzak batı ve güney bölgelerinde Sinren köylerinin varlığı kaydedilmiştir; ancak, bu durumu onların yerli Fin-Ugor kökenli oluşuyla açıklamak zordur veya daha kesin bir ifadeyle imkansızdır. P. İ. Rıçkov'un listesinde "Ziryan" kabilesi veya "Ziryan obaları" Kazan yolu üzerinde gösterilmektedir (2. Bölüm, Tablo 4). XVII-XVIII. Yüzyıla ait diğer kaynaklarda ise bu gruba bağlı Başkurtlar "Zaryan" veya "Sıryan" olarak adlandırılmaktadır.[201] Başkurt Sinren (*Henren*) etnoniminin bu pek de doğru olmayan Rusça transkripsiyonlarını fazla ileriye götürmek ve son dönemlerde yayınlanan bazı çalışmalarda olduğu gibi, Başkurtlar'ın etnik oluşumuna Ziryanlar'ın katkıda bulunmuş olduğunu iddia etmek doğru değildir. Gerçekten de Rıçkov "Ziryan" adıyla Sinrenler'i kastetmektedir; onların torunları İk nehri sahilindeki Sıngaryanovo köyünde, keza batı ve güney Başkurdistan'ın diğer köylerinde halen yaşamaktadırlar (Tablo 9). Sinrenler, Kataylar'la birlikte güneybatı bölgelerinden göç ederek, Perm Sibiryası'na, bilahere daha doğudaki Ural-ötesine yerleştiler. Miller, Sinrenler'in Çusovoy nehri boylarına batıdan gelmiş olduklarını belirterek, onları "Ufa nahiyesinden gelen kaçaklar" olarak adlandırmıştır.[202]

Böylece, Sinren göçleri tarihi onların atalarının Ural Ugorlar'ından (bu arada Vogullar'dan) olduğuna dair görüşü çürütmektedir. Aynı zamanda Sinren adının Türk-Moğol dünyasında da karşılığı yoktur; fakat bu adın sonundaki spesifik ek bazı eski Başkurt etnonimlerinde de görülmektedir (krş. *Henren, Böryen, Üsergen, Tamyan* vb.) Bir husus daha ilgi çekmektedir: Tamyan boyu içinde (bölgesel olarak en az XIV. Yüzyıldan beri günümüz Sinrenler'iyle temasta bulunmayan) bir Sinren şubesi vardır.

Mevcut materyaller Sinrenler'in etnik tarihinde aşağıdaki noktaların gerekçelendirilmiş olduğunu kabul etmemize imkan vermektedir: a) Sinrenler'in ilk vatanı Bugulma platosu ve Ural eteklerinin güneybatı bölgeleridir; oralarda XX. Yüzyıl başlarına kadar onların (eski boy-kabile adını da muhafaza etmiş olan) soydaşları yaşamaktay-

201 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 12, 288; Rudenko, *Başkiri,* s. 59; Dolgix, ag., s. 42.

202 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 42.

dı; b) Sinrenler, güneybatı Ural eteklerinde, Katay ve Salütler'in oralara gelişinden çok önceleri yaşamaktaydılar; burada eski Başkurt boylarıyla aktif temaslarda bulundular ve muhtemelen onlara karıştılar. Bu karşılıklı etkileşimin bir sonucu da Tamyan boyu içindeki Sinren etnonimleri ve muhtemelen bizzat Sinren adının morfolojik yapısıdır; c) XIII-XIV. Yüzyılda Sinrenler Kuzey ve Kuzeydoğu yönlerinde gerçekleşen muazzam göç hareketlerine kapıldılar. O dönemlerde güçlü olan Katay ve Salüt etkisine maruz kalan Sinrenler, onların güneybatı Başkurdistan'dan kuzeydoğuya doğru uzanan hareket güzergahlarını takip ettiler. Sinrenler'in köken itibariyle Bugulma platosunun veya bu havalinin Türkleşmiş Ugorlar'a veya Sarmat-Alanlar'a mı, yoksa Bürzen, Üsergen, Tamyan, Tangaur ve diğer eski Başkurt boylarının da içinden çıkmış olduğu, karmaşık ve esasen Türk olan muhite mi ait oldukları konusu materyal yetersizliği yüzünden henüz açıklığa kavuşturulmuş değildir.

Küçük bir oluşum olan *Tersek* boyu da gayet hareketliydi. XIV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl başlarına kadar Tersekler "Çusovoy'un yukarılarında" Tersek nahiyesinin bulunduğu yerlerde yaşıyorlardı (Harita 9). Buralarda Tersek toprakları Ufa nehrine kadar uzanmaktaydı. İ. Lepekhin'in verdiği bilgilere göre, "Sergin işletmeleri... 1740 yılında İvan Demidov tarafından, Ufa nehrine akan Serga nehri sahillerinde, Tersek ve Upey nahiyelerine mensup Başkurtlar'dan satın alınan topraklarda inşa edildi."[203] XVII. Yüzyıl başlarında Tersekler'in büyük çoğunluğu Tümen nahiyesine kaçtı. Orada da 1630 yılında, İseti nehri sahillerindeki Buçkur nahiyesinin yanı başında bir Tersek nahiyesi oluştu.[204] Sinrenler'le yaklaşık aynı dönemde Tersekler de Pışma ve İseti nehirleri arasını terk ederek, daha güneydeki Salüt topraklarına yerleştiler.

Tersekler'in kökeni konusu gayet karmaşıktır. Tersekler'in etnik tarihinin Sinren tarihine paralel olarak gelişmiş olma ihtimali düşüktür. Tersek ve Sinrenler'in Orta Urallarda "eski bir Ugor halkının torunları" olduğuna dair görüşün Tersekler'le ilgili kısmı, anlaşıldığı kadarıyla, gerçeği yansıtmaktadır. Örneğin Tersekler'in "Çeremisler'in torunları" (*bez Sirmeşler neselennen*) olduklarına dair rivayetleri, keza *Tur*, *Tor*, *Ter* (ve de *Terhek*) etnonimlerini Komi-Züryan dilindeki *Turi*, Mansa dilindeki *Tari*, Macarca'daki *Daru* – 'turna' sö-

203 Lepexin İ. İ. *Zapiski puteşestviya*, s. 219.
204 Dolgikh, age., s. 21-26, 47.

züklerine bağlayan V. F. Gening'in[205] tarihî filolojik çalışmaları da bu görüşle çelişmemektedir. Bununla beraber Tersekler'in Ural-Ugor kökenleri konusunun çözülmüş olduğunu düşünmek için henüz erkendir. Ne var ki, kısa bir süre önce, XVIII. Yüzyıl başlarında, Perm Sibiryası ve Orta Uralların Ugor halklarının hudutlarına çok uzak olan batı bölgelerinde Tersek yerleşim birimleri vardı. Osinsk yolu üzerindeki "Tersek nahiyesi"nin adı "oradaki Başkurt, Meşeryak, Çeremis, Vodan köyleri" ile bir arada anılmaktadır.[206] Diğer verilerle bir arada ele alındığında bu bilgiler şu anlama gelmektedir: Başkurdistan sınırları içinde Tersekler'in göçü batıdan doğuya yönelik olarak geçekleşmiştir.

Tersekler'in Ugor kökenli oldukları düşünülebilir; fakat bu durumda, Çusovoy nehri havalisinde ve mücavir topraklarda Ugor halkının sonradan (XV-XVII. Yüzyılda) Türkleştirilmesi değil, erken dönemde Türkleşmiş olan Ugorlar'ın Güney Sibirya ve Kazakistan topraklarında (ormanla bozkırın sınır bölgelerinde) göçebe hayvancılığa geçiş yapmaları ve fiilen Türk Dünyası'nın bir parçası haline gelmeleri söz konusu olabilir. Tersekler, XVI.-XVII. Yüzyılda göçebeydiler; aksi durumda Ugor-Tersekler'in 1603 yılında Uy ve Toguzak nehir boylarında "avlanabilmelerini"[207] tasavvur etmek zordur. Böylesine uzak mıntıkalar arasında hareket, Tersekler'in (farazi biçimde de olsa) eşleştirildiği Vogullar açısından değil, sadece eski göçebeler açısından doğal bir durumdu. Bizce Tersekler'in etnik tarihinin köklerini, henüz MS I. Binyıl sonlarında batı yönünde gerçekleşen genel göç hareketine katılmış, ama Türkleşmiş Asya veya Sibirya Ugor halkı arasında aramak gerekir. Örneğin Aktübe İlinde Tersekkan adında bir nehir vardır ve muhtemelen bu ad Tersekler'in atalarının eski göç hareketlerinin bir eseridir. Tersekler, günümüz Başkurdistan topraklarına XIV-XVII. Yüzyılda yerleştiler; yerleştikleri bölgelerde yerli Ugor ve Fin-Ugor gruplarını asimile etmeleri kaçınılmazdı. Fin-Ugor dillerinin Başkurt diline sözcükler düzeyinde açık etkileri, öncelikle Kuzey Başkurtları arasında görülmektedir.

XIX. Yüzyılda sayıları "5 köyde 867 kişi" olan[208] *Bikatalar*, Uralötesine Ufa nehrinin yukarı boylarındaki Katay yerleşim bölgelerin-

205 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 78-79; Litkin, *İs istorii sl varnogo sostava permskix yazıkov*, VYA, no. 5, s. 55.
206 MİB, 1949, s. 485; Vodanlar'ın diğer adı Udmurt'dur.
207 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 148.
208 Popov, *Xozaystvennoye opisaniye*, s. 5.

den geldiler. Bikatalar kendilerini Kataylar'a akraba bir kabile olarak görmektedirler. Uralların hem batısında hem de doğusunda Kataylar'ın yanı başında yerleşmiş olmaları, keza Bikatalar'ın kendilerini eskiden beri Kataylar'ın bir parçası olarak görmeleri, onların arasındaki eski etnik ve tarihi bağlara işaret etmektedir. Fakat Başkurdistan'da Bikatalar, Kataylar'a kıyasla daha eski bir oluşumdur. Başkurt şecereleri, Bikatalar'ın atası olan Bikata'yı, Başkurtlar'a onların ikinci adını kazandırmış olan efsanevi İştek'in dördüncü oğlu olarak tanıtmaktadır.[209] Ama Bikata'nın Baylar ile Yurmi'nin babası olmasına dair bilgiler daha ilginçtir. Bilindiği gibi Yurmi, Bolgar boylarından birisinin adıdır. Şecere, muhtemelen onların Bikata tarihinde İk Başkurtlar'ının akrabaları veya komşuları olarak, henüz Batı Başkurdistan'da İk ve Sün nehir boylarında göçebelik yaptıkları dönemleri yansıtmaktadır. Bu veriler ışığında Bikata boyu etnik köken itibariyle, Batı Sibirya'nın güneyinde veya Kuzey Aral havalisinde İstek veya İştek adını alan MS I. Binyıla ait Türk-Ugor oluşumlarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Bikatalar'ın güneybatı Başkurdistan'a göç etmeleri, muhtemelen Bolgar boyları (ve bu arada Yurmi boyu) veya eski Başkurt boyları (Baylar boyu dahil) ile eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bikatalar, birkaç yüzyıl boyunca (tıpkı Sinrenler, Tersekler, Sızgılar ve Upeyler gibi) güneybatı Ural eteklerinde, Yurmi, Yurmatı, Baylar, Üsergen, Tamyan, Bürzen ve diğerleri ile bir arada göçebelik yapmış; bir süre sonra ise güçlü Katay göç hareketlerine kapılarak Perm Sibiryası'na ve daha sonra da Ural-ötesine gelmişlerdir.

Bir bütün olarak Sinren, Tersek ve Bikata boylarının etnik kökeni önemli bir faraziye payı konularak halledilmektedir. Bu, sadece materyel yetersizliğinden kaynaklanmayıp, aynı zamanda MS 1. Binyılda Aral havalisinde, Batı Sibirya ve İtil boyunda Türk-Ugor ve Türk-Sarmat etnik ilişkilerinin yetersiz araştırılmasıyla da ilgilidir. Fakat Başkurt etnogenezini ilgilendiren konulardan biri, bu çerçevede gayet kolay biçimde çözüme kavuşturulmaktadır: Sinren, Tersek ve Bikata boyları, henüz Kataylar ve Salütler gelmeden çok önceleri Bugulma platosunda yaşamaktaydılar; onlar, bizim kaynaklara göre, Yurmatı, Yurmi, Üsergen, Bürzen, Tamyan, Tangaur vb. boyların Başkurt halkının etnik temelinin şekillenmesinde baş rol oynadıkları süreçlere fiilen katıldılar. Ama aslında kuzeyde ve kuzeydoğuda etnik süreçlerin yönünü Ural eteklerinin eski sakinleri olan Sinrenler, Tersekler ve Bikatalar (hatta Upeyler ve Sızgılar) belirlemektey-

209 BŞ, s. 174.

di. Eski Başkurt boylarının etnik gelişim eğilimlerini Bugulma platosundan bu topraklara onlar taşımışlardı.

Sinren, Tersek ve Bikatalar ile Sibirya Tatarları arasında (Kataylar ile Salütler arasında olduğu gibi) aktif bir iletişim vardı. Zaman zaman (bozkırda oluşan şartlara bağlı olarak) bu boylar Kuçumoğullarının siyasî etki ve egemenlik alanı içinde yer almakta, bozkır hanlarının eski şan ve kudretinin canlandırılması yönünde onların verdikleri mücadelelere katılmaktaydılar. Ziryanlar, Tersekler ve Bikatalar (veya Belyakovlular), keza Kataylar da, kaynaklarda sık sık "Tatar" olarak adlandırılmaktadırlar.[210] Başkurtlar ile Sibirya Tatarlar'ının XVI.-XVII. Yüzyıldaki etnik ilişkileri konusunun özel olarak ve kapsamlı biçimde incelenmesi gerekmektedir. Öncelikle bizzat Sibirya Tatarlar'ının ve onlara bağlı değişik etnografik grupların etnik yapısı ve etnik tarihi açıklığa kavuşturulmamıştır. Ama Ural-ötesi Başkurtlar'ının XVI.-XVII. Yüzyıldaki etnik manzarasının özelliklerini tasavvur etmek zor değildir. Bu dönemde, özellikle değişik Başkurt grupların yaşamakta olduğu kenar bölgelerde, Başkurt halkının etnik bütünleşmesi tamamlanmamış olduğundan, bu bütünleşme değişik faktörlerin etkisiyle yeni yönlerde gelişebilirdi. Kuzeydoğu Başkurdistan'daki, özelliklede Ural-ötesindeki Türk ahalinin bir kısmı hem (Başkurt boylarının ezici çoğunluğunun gönüllü olarak katıldığı) Rusya Devleti'ne, hem de yenilgisi ve kriz yaşadığı açıkça görülmekte olan, fakat bazı göçebelerin geleneksel sempatilerini toplayan Sibirya hanlığına karşı yaklaşımlarını henüz netleştirmemişti. Bu şartlarda, değişik boy-kabile oluşumlarının etnik yönden Başkurtlar'a veya Sibirya Tatarlar'ına eğilimli olmaları gayet doğaldı. Yalnız Sibirya Hanlığı'nın kesin çöküşü bu sorunu çözebildi ve Ural-ötesinde kalan Türk boy-kabile grupları Başkurtlar'a katıldı. Fakat Ural-ötesi halkının bir kısmı (öncelikle Kuçumoğullarının akınlarına katılan Sinren ve Tersekler) Sibirya Tatarlar'ıyla birlikte doğuya çekilerek, Altaylara kadar göç ettiler. L. P. Potapov'un yazdığına göre,[211] Çulum sahillerindeki Kızıl'lılar arasında İşim ve Tobol bölgelerinden gelmiş gruplar varmış. Ural-ötesi ve Kuzeydoğu Başkurtları arasında, bazı ataların Altaylara "geri dönmüş" olduklarına, oralarda toprak aldıklarına ve hatta bu mülklerden kira bedeli tahsil ettiklerine dair rivayetler vardır[212]. Bir zamanlar aktif olan Sinren, Ter-

210 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 105.
211 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 89.
212 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 2, s. 18-XIX.

sek ve Bikata nüfusunun azlığı ve boy bağımsızlıklarını kaybetmiş olmaları, herhalde bu boylara mensup grupların belli oranlarda Kuçumoğlu Tatarlar'ına katılarak Sibirya'ya ve doğu yönünde daha ötelere gitmiş olmalarıyla açıklanabilir.

Kalmaklar ve Başkurt Kozakları. *Kalmak* (Kalmak, Sart-Kalmak) boy-kabile grupları, Başkurtlar dışında, Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar ve diğer halklar arasında da görülmektedir. Bazı dilbilimciler Kalmak adını (etnografya literatüründe kabul gördüğü gibi) Oyrat-Kalmaklar'a değil, Türkçe '*kalmak*' veya '*kalıu*' sözcüğüne bağlamakta ve buna dayanarak Kalmak boy-kabile gruplarını "hem dil özelliklerine hem de diğer emarelere göre öz Türk" boyları arasında göstermektedirler.[213] Sanırım etnonimi bu şekilde yorumlamak mümkün; fakat Kalmaklar'ın etnik mensubiyeti meselesi tarihî veriler ışığında yeterinde açık biçimde çözümlendirilmektedir. Ayrıca birçok araştırmacı, Oyratlar'ın ikinci adı olan Kalmık etnoniminin de Türkçe '*kalmak*' sözcüğünden türemiş olabileceğini düşünmektedir.[214]

Rivayete göre Başkurt Kalmaklar'ın atası, buralara İrtış bölgesinden gelmiş olan Buranagarak'tır. Başkurt Kalmıklar arasında görülen Buran ve Buranagarak oymakları köken itibariyle Buranagarak'a bağlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu rivayette, Batı Sibirya'da XVII. Yüzyılda görülmeğe başlayan Kalmıklar kastedilmektedir. Ural-ötesi Başkurtları arasında, henüz onların dedeleri hayattayken Kalmaklar'ın şamanist olduğuna ve bu yüzden onlara Kafir-Kalmak dendiğine dair hikayeler dinlemek mümkündür. İslamı kabul ettikten sonra onları 'Sart' olarak adlandırmaya başladılar[215]. 1872 yılında düzenlenmiş olan "Başkurt ve Mişer Halkının Nüfusuna Dair Tutanak"ta verilen bilgilere göre, "Ayuk'lu olarak adlandırılan Kalmaklar'ın ismi, eskiden Ural ile İtil arasında göçebelik yapmakta olan Ayuk-han'dan gelmektedir"; bu bilgilerden sonra ise belgede adı geçen Ayuklular'ın "80 yıl önce Başkurdistan'a geldikleri, İslam dinini ve genel olarak Başkurt ibadet tarzını kabul ettikleri" anlatılmaktadır[216].

Kalmıklar (Oyratlar) Sibirya'da XVI. Yüzyıl sonlarında, Batı Sibirya'nın Rus Devleti'ne bağlandıkları dönemde görüldüler. Fakat Si-

213 Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 53.
214 Nominoxov, *Proisxojdeniye slova "kalmık"*, s. 99-101.
215 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter, s. 58.
216 TSGDA, Derece XVI, Dosya 932, s. 100.

birya Hanlığının çöküşü ve Rus Devleti'nin konumunun henüz sağlamlaşmadığı bir ortam Kalmıklar'ın ilerlemesine imkan verdi. Böylece Kalmıklar, Başkurtlar'a karşı Nogay hanlarının hak ve salahiyetlerine sahip olduklarını iddia etmeye başladılar. Kalmıklar'ın iddiaları ve yayılmacı eğilimleri, onlarla Başkurtlar arasında genel bir düşmanlığa yol açtı. Mamaafih iki taraf arasındaki ilişkilerde barış dönemleri ve hatta değişik siyasî eylemlerde ortaklaşa hareket ettikleri dönemler de oldu. Kalmıklar, Tobol'un yukarı boylarında ilk defa 1606 yılında görüldüler. Sonraki yıllarda birçok kere Başkurt obalarını yağmalayarak, İseti ve hatta Pışma nehirlerine kadar ilerlediler. 1621 yılında Kalmık başbuğu Başkurtlar'ı yenilgiye uğrattı; 1629 ve 1633 yıllarında Kalmıklar, Katay nahiyesine saldırdılar.[217] Kalmık ve Başkurtlar arasında, hayvanların ele geçirilmesi ve insanların esir edilmesiyle sonuçlanan karşılıklı saldırılar, XVII. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başlarına kadar devam etti. Bu olaylar sırasında Ural-ötesine bir grup Kalmık yerleşerek, Rus çarının hizmetine girdi. Bunlar, mülkiyet hakkı da alarak yeni bir "kabilenin" temelini oluşturdular. Yalan-Kataylar'ın yanı başına yerleşen Kalmıklar önemli ölçüde onlara karıştılar.

Başkurt Kozaklar, karma Başkurt-Tatar etnik grubunu oluşturmaktadır. Bunlar, Uralların değişik nahiyelerinden gelen Başkurtlar'dan ve toprak alabilmek için XVIII-XIX. Yüzyılda memur zümresine katılan Tatarlar'dır. Başkurt Kozaklar arasında, Pugaçev isyanının yatıştırılma döneminde Çarlık tenkil müfrezelerinden kaçarak Ural-ötesine sığınan Başkurt ve Tatarlar da azımsanmayacak miktardadır. Çarlık yönetiminde hizmet veren topraksız Başkurtlar ve Tatarlar da XIX. Yüzyılda buralara yerleştiler. Böylece zaman içinde Başkurt Kozaklar arasında Tatar unsuru çoğunluğu oluşturmaya başladı; etnik yapılarında önemli Başkurt özellikleri görülmekle birlikte, artık XIX. Yüzyıl sonlarında, kendilerini esasen Tatar olarak adlandırmaktaydılar.

217 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 19-30, 99, 105,

TABIN BAŞKURTLARI

XVII-XIX. Yüzyılda Tabın Başkurtlar'ının Etnik Yapısı ve Dağılımı

XVIII. Yüzyıl kaynaklarında ortak Tabın adıyla anılan boy-kabile grubu, Başkurtlar arasında nüfus bakımından en kalabalık ve yapı itibariyle en karmaşık gruptur. Tabın birliğinde altı boy vardır: Tabın, Kuvakan, Sırzı, Bişul, Badrak ve Kumruk. Ayrıca bizzat Tabın boyu dokuz, Kuvakan boyu altı, Bişul ise iki kabileden oluşmaktadır. XVIII. Yüzyılda Tabın Başkurtlar'ının toplam sayısı yaklaşık 60 bin civarındaydı[218] ki, tüm Başkurt halkının hemen hemen dörtte birine tekabül ediyordu. Tabın Başkurtları Batı ve Doğu olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Batı Tabınlar toplu halde İç Başkurdistan'da, doğudan Ural dağları, kuzeyden Ufa platosu, batıdan Bugulma platosu ile çevrili Belı ovasında yaşamaktadırlar. Batı Tabınları (31. 000) yoğun nüfuslu, nisbeten küçük bir bölgede XVIII. Yüzyıl başlarında sayı itibariyle doğu Tabınlar'ından bir miktar fazlaydılar.

Doğu Tabınlar'ı başlıca Ural-ötesine – Yaik'in yukarı akımlarına ve Ural nehirleriyle Batı Sibirya nehirlerinin su ayrımı bölgesine – yerleşmiş durumdalar; bazı gruplar da, diğer boylarla karışık olarak Ural-ötesindeki bozkırların göller bölgesinde yaşamaktadırlar. Kuvakan boyu istisna durumundadır. Bu boy, Belı nehrinin yukarı boylarındaki dağlık bölgelerle Ürüzen ve Ay nehri arasındaki ormanla kaplı dağlık bölgede yaşamaktadır. Doğu Tabınlar'ın toplam sayısı XVIII. Yüzyıl başlarında 26.500 civarındaydı.

Tabın Başkurtlar'ının bazı önemli grupları, batı ve güney Başkurdistan'da, İk, Çeremşan, Tok, Küçük Uran sahillerinde, keza İrgiz-Kamelik havzasında yaşamaktadır.

Tabın Başkurtlar'ının etnik yapısı saha materyallerine dayanılarak belirlenmiş; bu bilgiler arşiv kaynakları ve şecerelerdeki veriler doğrultusunda tashih edilmiştir. Tabın grubunun 5 no'lu tabloda sunulan tüm boy ve kabile adları, XVIII. Yüzyıl kaynaklarıyla teyit edilmektedir. Elbette burada, Tabın Başkurtları konusunda esasen çelişkili ve eksik bilgiler sunan listeler değil, öncelikle "Ana liste" kastedilmektedir.

218 MİB, 1949, s. 484.

Tabın grubu içinde en kalabalık boy, Tabın boyudur. 9 Tabın kabilesinden dördü – Kara-Tabın, Barın, Teleüt ve Kubalık – Ural-ötesinde (Doğu Tabın kabileleri); geriye kalan beş boy – Kese, Yumran, Kalser, Duvan ve Sart – ise İç Başkurdistan'da (Batı Tabın kabileleri) yaşamaktadır. Bu 9 kabilenin Tabın boyuna ait olması, onların ortak bir kökenden türedikleri anlamına gelmez. Eski dönemlerde Barın, Teleüt ve Kubalak kabileleri Tabınlar'a akraba olmakla beraber, bağımsız oluşumlardı. "Ana liste"deeki bazı kayıtlarda 'Barın', 'Tele', 'Kubalak' nahiyeleri 'Tabın' nahiyesinden ayrı olarak zikredilmektedir. Fakat bu, çok eski ilişkilerin bir yansımasıdır. XVIII. Yüzyılda İ. Kirillov ile Rıçkov, Tele, Barın ve Kubalak "tüp ve oymaklarını" Tabınlar'ın bünyesine sokmaktadırlar. Ural-ötesinde ortak arazilere sahip olmaları, Tabın kabileler birliğinin bir gerçeklik olduğunun en sağlam kanıtıdır.

Kara-Tabın, Tele, Barın ve Kabalak kabilelerine, müstakil toprak mülkiyet haklarını teyit eden beratlar verilmemişti. XVII-XVIII. Yüzyılın kavşağında sosyal tabakalaşmanın derinleşmesi, feodalleşen üst tabakaların toprak üzerinde mülkiyet haklarını kendi ellerinde toplama eğilimleri, "ortaklar" arasında bitmez tükenmez tartışmalara sebep olmaktaydı. Fakat yüzyıllardan beri devam etmekte olan gelenekler, kendini bu koşullarda bile hissettirmekteydi. Örneğin Tabın ve Kuvakan kabileleri arasında devamlı yaşanan ihtilaflardan birisi, 1728 yılında şu şekilde sonuçlanmıştı: Taraflar, "toprak mülkiyeti konusunda kendi aralarında anlaştılar" ve "kendi topraklarında atalarının, dedelerinin ve babalarının eskiden beri yaşadığı gibi yaşama" kararına vardılar.[219]

Doğu Tabın kabileleri arasında en kalabalık ve muhtemelen en güçlü olanı Kara-Tabın kabilesiydi. Tüm Tabın topraklarını kapsayan ve Çar tarafından düzenlenen mülkiyet beratı sadece Kara-Tabınlar'a verilmişti. Tabın topraklarını, söz konusu dönemde bayağı kalabalık göçebe gruplardan korumaya çalışan tarhan Akıncı Tanikeyev, 1932 tarihli bir dilekçesinde "Kara-Tabın nahiyelerine" ait toprakların sınırlarını şöyle çizmektedir: Güneyde, Aykar dağında "Bürzen nahiyesi işaretinin dikilmiş olduğu" Kızıl nehrine kadar; batıda, Belı nehrine ve nehir boyunca yukarıya doğru Ay nehrinin yukarı boylarına kadar; kuzeyde, "Miass'ın yukarısından" bu nehir boyunca aşağıya– Ural-ötesine ve daha güneydoğudaki "Uy nehrinin

219 MİB, 1955, s. 252.

deltasına ve Tobol nehri ötesindeki bozkırlara kadar."[220] Dilekçede, XVIII. Yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde Doğu Tabın kabilelerinin yaşadıkları bölgenin sınırları çizilmiştir.

Kara-Tabınlar'ın karmaşık bir iç yapısı vardı. Bizim listede (Tablo 5), Kara-Tabın kabilesinin bir türemesi olan Gök-Cürgek (İ. K. Kirillov'a göre- Künyürgen, P. İ. Rıçkov'a göre- Kükzürrek) kabilesi yer almaktadır. XVIII. Yüzyıl kaynakları, Kara-Tabınlar arasında aşağıdaki kabilelerin (bizim uyguladığımız adlandırmaya göre- alt kabilelerin veya oymakların) adlarını vermektedir: Ayala (veya Aila)-Tabın, Kıpçak-Tabın, Karagay-Tabın, Ayle-Tabın, Sankem-Tabın, Kudey-Tabın, Kırgız-Tabın, Musul (Muzul)-Tabın, Akşuraz-Tabın.[221] Adlardan da anlaşılabileceği üzere, bu kabilelerin Kıpçak (Kıpçak-Sankem, Karagay-Tabın), Kudey, Aylı ve diğer gruplara mensup Başkurtlar olduğu, Tabınlar'ın Kuçumoğulları yanında mücadelelere katıldıkları XVI.-XVII. Yüzyılda Kara-Tabınlar arasında yer aldıkları veya onlara tabi kılındıkları açıkça görülmektedir. Söz konusu dönemde Kara-Tabınlar, Batı Sibirya'da aktif bir güçtü. Kaynakların Kara-Tabın "kabilelerinden" Ayala-Tabın ve Kırgız-Tabınlar'ı anması tesadüfi değildir: Sibirya Tatarlar'ının (*Ayala*) ve Kazaklar'ın (*Kırğız*) ayrı ayrı gruplarının Tabınlar'a katılması söz konusu dönemde gayet sıradan bir olaydı. Musul ve Akşuraz adlarının kökeni de benzer biçimdedir. Fakat adı geçen gruplardan hiçbirisinin adı, XIX. Yüzyılda Kara-Tabınlar bünyesinde kaydedilmemiştir. Aslında bu doğal bir durumdu: Şartların değişmesi sonucu Kara-Tabınlar'ın siyasî aktivitesi azalmış, daha doğrusu Tabın Başkurtlar'ının da sürekli katıldıkları XVII-XVIII. Yüzyıl Başkurt isyanlarının Çarlık tarafından kanlı biçimde bastırılması sonucunda bu kabile sindirilmişti. Kara-Tabınlar'a katılmış olan Kıpçak, Kudey, Aylı ve diğer gruplar, onlardan ayrılarak kendi boylarına ve topraklarına geri döndüler veya Tabın ortamında bir iz bırakmadan asimile edildiler.

Batı Tabın boyları arasında en kalabalık olanlar, Kese, Yumran ve Kelser boylarıydı. P. İ. Rıçkov, Tabın bölgesinin doğusunda da Kese, Yumran (Emuran, Yurman) boylarının adını saymaktadır. Bu durum, geçmişte Batı ve Doğu Tabınlar'ı arasında yakın ilişkiler olduğunu kanıtlamaktadır. Tarihî olarak Tabınlar ile bağlantılı olan Duvan ka-

220 MİB, 1936, s. 80-81.
221 MİB, 1955, s. 496-497; Rıçkov, *O sposobax*, s. 68-71; Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 23-24.

bilesi, Batı Tabınlar'a (bölgesel olarak) görece geç dönemde, XV-XVI. Yüzyılda katıldılar. Küçük bir oluşum olan Sart (Sart-Tabın adı, "Ana liste"nin 1739 ve 1775 yıllarına ait listelerinde geçmektedir) kabilesine mensup Başkurtlar, Tabın topraklarına Ay vadisinden gelerek yerleşmiş olan Sartlar'ın torunlarıdır.

XVIII. Yüzyıla ait bazı listelerde (Bölüm II, tablo 2) Batı Tabın kabileleri arasında Kürpeç (*Kürpes*) kabilesi de anılmaktadır. Günümüzde bu etnonim unutulmuştur; ama XIX. Yüzyıl sonlarında küçük bir Kürpeç-Tabın yurtluğunun varlığı bilinmektedir.[222] Kurpeç-Tabınlar, Belı nehri vadisine yerleşmeden önce Batı Başkurdistan'da yaşamaktaydılar ve XVIII. Yüzyıl başlarında İk nehri sahillerinde küçük bir Kürpeç-Tabın nahiyesi vardı.[223] İk nehri sahillerinde de iki Tabın köyü muhafaza edilmektedir. Bu köylerin sakinleri kendilerini Tabın olarak tanımlamakta, fakat kabile mensubiyetlerini hatırlamamaktalar. Bunlar, muhtemelen Kürpeç-Tabınlar'ın torunlarıdır ve civardaki Tatar ahaliyle önemli ölçüde karışmışlardır. Kurpeç adını taşıyan bir kabile şubesi de, Tok-Çuran vadisindeki Tabınlar arasında kaydedilmiştir.

Bağımsız boylardan ikisi – Kuvakan (XVIII. Yüzyıl kaynaklarına göre, Kubakan, Kuvakay, Kuakan) ve Sırzı (Çirli), Doğu Tabın kabilelerine yakındır (Harita 6). XVI.-XVII. Yüzyılda Kuvakanlar, sayıca kalabalık ve karmaşık bir yapıya sahip boylardandı. XVIII-XIX. Yüzyılda önemli ölçüde dağıldı ve küçük gruplar halinde Ural-ötesine ve Başkurdistan'ın diğer bölgelerine yerleştiler. Bunun başlıca sebebi, Kuvakan topraklarının, Küçük ve Büyük Satki nehirleri bölgesinde kalan Ürüzen ve Ay nehirlerinin yukarı akımları arasındaki kesimlerinde, madencilik amacıyla gerçekleştirilen yoğun kolonizasyon faaliyetleriydi. Muazzam toprak parçaları maden işletmecilerine tahsis edildi ve Kuvakanlar eski topraklarının kenar bölgelerine göç ettiler veya dağ vadilerini tamamen terk ettiler. Ürüzen ve Ay nehirlerinin orta akımlarını işgal eden Kırkuyle ve Tübeles kabileleri nisbeten yoğun yerleşim biçimlerini muhafaza edebildiler. Tübeles kabilesinin bir kısmı Ay topraklarına yerleşti. Bu yüzden XVIII. Yüzyıla ait listelerin birçoğunda onlar Ay kabilelerinden birisi olarak gösterilmiştir. Sırzı boyu XVI. Yüzyılda Ay nehrinin yukarı akımlarında bir yerlerde Kuvakanlar'a komşu toprakları işgal etmekteydi. Daha

222 Rudenko, *Başkirı*, s. 55.
223 MİB, 1936, s. 137.

sonra ise Sırzılar, Ural-ötesine göç ederek, Teça ve Miass nehirleri arasına yerleştiler.

Gerçi P. İ. Rıçkov, Bişul (XVIII. Yüzyıl kaynaklarında Beşanul, Biş-aul, Beşeul) ve Kumruk boylarını Batı Tabınlar arasında göstermektedir, ama Bişul, Kumruk ve Bardak boyları Tabın Başkurtları bünyesinde değillerdi. Badrak boy-kabile oluşumu, "Ana liste"de (Burduk-Tabın olarak adlandırıldığı 1939 yılına ait liste hariç) hiç anılmamaktadır. Rivayetlerde ve kaynak kişiler tarafından boy-kabile kimliği ile ilgili verilen bilgilerde, bu üç boyun bağımsız olduğu vurgulanmaktadır. Onların Tabın Başkurtları arasına katılması, Başkurdistan'daki hem yerli hem de sonradan gelme birçok ahali gruplarının Tabın etki alanına girmelerine sebep olan bazı tarihî olaylar sonucunda gerçekleşmiştir.

Tabın Başkurtlar'ının kabile şubelerinin etnonimleri de bazı özellikler açısından farklılık sergilemektedir. Toplam 260 etnonim kaydedilmiştir ki, bunlardan 190'ı öz Tabın adları, geriye kalan 70 adedi ise diğer beş boyla ilgilidir. Ay ve özellikle de güneydoğu Katay Başkurtlar'ından farklı olarak, Tabın etnonimleri arasında "totemistik" adlar daha az yer işgal etmektedir: Tabın kabilelerinde görülen 190 ad arasında sadece 9 adedi totemik adlar arasında gösterilebilir. Patronimik isimlerle değişik varlıkları yansıtan adlar da nisbeten azınlıktadır: 260'da 35 ve 25. Buna karşın etnik (boy-kabile adları dahil) adlar (260'da 100) ile anlamları henüz belirlenmemiş olan (70 adet) adlar çoğunluktadır.

Etnik ve boy-kabile kökenli etnonimlerin çok sayıda olması, Tabınlar'ın etnik aktivitelerini ve önemli ölçüde kaynaşmış olduklarını yansıtmaktadır. Doğu Tabınlar'ın etnik adları: Kazak (5), Kırgız (4), Kalmak (5), Mangol, Mişer, Çuvaş, Sart (2), Özbek, Kakhas; boy-kabile adları: Kudey, Kıpçak, Kızılbaş-Katay, Meskeu (Batı Başkurdistan'da bir kabile adı), Sankem (bir Kıpçak kabilesinin adı), Taz (2), Tugız veya Tugızak, Sarı (2), Süyündük (Kıpçak etnonimi), Hunnı (2), Un (Kuzeybatı Başkurdistan'da bir boy), Subey (Subi- bir Min kabilesi (3). Batı Tabınlar'ın etnik adları: Ar (veya Udmurt), Kazantatar (Kazan Tatarları) (2), Kalmak (3), Kırgız, Kakhas (Hakas mı? 4), Mangol, Mişer, Türkmen (2), Çeremis (3), Çuvaş; boy-kabile adları: Bayulı (Bürzen kabilesi), Mirkit (Min kabilesi; 2), Bişul (bu adın Yanbişul, Segleyan-Bişul biçimleri dahil; 3), İmel (veya İmes; Güneydoğu Başkurdistan'da bir etnonim), Katay, Tau, Taz, Tugız,

Tırnak veya Tırnaklı, Uran (Kuzeybatı Başkurdistan'da bir boy; 2) vb. Batı ve özellikle de Güney Başkurdistan'daki Tabın köylerinde Ümran (6), Duvan (2), Kurpes (2), Tabın (2) etnonimleri, keza Yurmatı, Sankem, Kıpçak, Min, Kanlı vb. en yaygın etnonimlerdir. Uralötesi Tabınlar'ın etnonimleri arasında, onların Doğu ve Güney komşularıyla karışmış olduklarını kanıtlayan etnonimler çoğunluktadır. İç Başkurdistan Tabınlar'ı arasında Orta İtil boyu ve Batı Başkurdistan boylarıyla ilintili etnonimler çoğunluktadır. Fakat her iki grup arasında, Tabın Başkurtları tarihinin en eski dönemlerinin ortak olduğunu teyit eder nitelikte bir katman olduğu fark edilmektedir.

Tabın Başkurtlar'ının etnik bakımdan kaynaşmaları, onların tamgalarına da yansımıştır. Özellikle Batı Tabınlar'ın tamgaları çok çeşitlidir; bu tamgalarda başlıca tipleri, yalnız belgesel kaynaklardan elde edilen materyallere dayanarak tespit etmek mümkün olabilmiştir.[224] Toplam 130 tamga elde edilmiştir ve bunlardan 150'si Tabın boyuna, 80 tanesi ise diğer boylara aittir. İnceleme sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir. Doğu Tabın kabilelerinin, keza Kuvakan ve Sırzı kabilelerinin tamgalarında ortak bir temel olduğu (No. 1) görülmektedir; fakat bu ortak temel iki yönde gelişmiştir. Teleü ve Kubalak kabilelerinde daire biçimli tamga ve onun varyasyonları ağırlıklıydı; Kara-Tabın, Barın kabileleri ile Kuvakan ve Sırzı boylarında ise kepçe biçimli tamgalar yaygındı. Fakat bu farklılık fazla ciddi değildi; Doğu Tabınlar arasında tamganın her iki varyasyonu yeterince iyi bilinmekteydi. Sayısal olarak Doğu Tabınları arasında 1 no'lu tamga kesin bir üstünlük sağlamış durumdadır. Dört doğu Tabın kabilesinin kayıtlara geçirilmiş olan 63 tamgasından 54 tanesi bu tamganın varyasyonlarıdır. 1 no'lu tamga sadece 5 adet olarak, Tabınlar arasında ve İç Başkurdistan'da bilinmektedir. Daire veya kepçe biçimli tamga batı ve güney Başkurdistan Tabınları arasında (Dema, Tok, Büyük ve Küçük Uran vadilerinde) muhafaza edilmektedir. Toplam 230 tamga arasında 1 no'lu tamganın varyasyonları yaklaşık 90 adettir. Teleu kabilesine mensup Başkurtlar arasında, Katay veya Bürzen tamgasının aynısı olan (no 9) bir tamga yaygınlık kazanmıştır. Teleü'lüler onun eski olduğu, "atalardan ve dedelerden miras kaldığı" görüşünde olsalar da, söz konusu tipe ait tamganın ortaya çıkışı muhtemelen Tabın-Katay veya Tabın-Bürzen ilişkilerinin ürünüdür.

224 MİB, 1936, 1955, Ekler.

İç Başkurdistan'daki Tabın Başkurtları arasında birkaç tamga tipi öne çıkmaktadır. 2 no'lu tamga (kaydedilmiş 18 tamgadan 13 tanesi) Kese-Tabın kabilesi için karakteristiktir. Bu tamga Duvan-Tabınlar arasında da iyi bilinmektedir; fakat burada muhtemelen Kese-Tabınlar'la karışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır; çünkü geleneksel Duvan tamgası 'kapı' biçiminde olan 5 no'lu tamgadır. Şunu da vurgulayalım ki, Kese-Tabın tamgası (no 2) temel çizgileri itibariyle Yurmatı tamgasını hatırlatmaktadır ve birazcık farklı varyasyonda icra edilmiştir.

Kese, Kalser ve Yumran kabileleri arasında bilinmekte olan 3 no'lu tamga, temel biçim ve varyasyonları itibariyle orijinaldir; sırasıyla, 18'de 4, 10'da 5, 9'de 3. Diğer Türk tamgaları arasında benzerleri bulunmayan bu tamga, çizim itibariyle bazı Fin-Ugor halklarına özgü[225] gerçek nesnelerin soyut resimlerini anımsatmaktadır (örneğin, ağaç gibi). Esasen Kalser-Tabınlar'a özgü 4 no'lu tamga da gayet orijinal olmakla beraber, Başkurdistan'ın diğer bölgelerinde görülebilmektedir. Bu tipe ait tamgalar sadece ana çizgileriyle birkaç varyasyon olarak tespit edilebilmektedir. Çoğu zaman diğer tamgalardan (örneğin Kıpçak tamgalarından) ayırt edilemez biçimler alabilir. 6 no'lu tamga Bişul, Kumruk ve Badrak boyları arasında yayılmıştır (sırasıyla: 34'te 18, 19'da 9, 8'de 4). Bişullar'da görülen (34'te 5) 7 no'lu tamga da muhtemelen onun bir varyasyonudur (krş.). Temel çizgileri aşırı geleneksel olan 6 no.lu tamganın benzerleri, Orkun yazıtlarında ve diğer Türk halklarının tamgaları arasında görülmektedir. Komşu Kudey boyundan almış oldukları 'yaba' biçimli tamgalar (no. 8) Kumruklar arasında yaygın olarak bilinmektedir.

Doğu Tabınlar'ın Etnik Tarihi

Tabın boyu. Tabın etnoniminin başlıca taşıyıcıları Kara-Tabın kabilesidir. Tabın boy adının benzeri, sadece Kazak boy-kabile etnonimleri arasında görülmektedir. Kazaklar'ın (Küçük Cüz'e) bağlı Tabın boyu da kalabalık ve yapı itibariyle karmaşık bir oluşumdu.[226] Kazak Tabınlar, XIX. Yüzyılda Sır-derya nehriyle Üstyurt platosundan Tobol nehrine ve Orenburg bozkırlarına kadar uzanan geniş bölgede yaşamaktaydılar. Daha XVIII-XIX. Yüzyılda

225 Şimçenko Yu. B. *Tamgı narodov Sibiri XVII veka*, s. S. 20, tablo 5, 7.

Kazak-Tabınlar'ın olağan göç güzergahı kışın Üstyurt ve Amu-derya deltası, yazın ise Ural-ötesi bozkırlarıydı.[227] Kazak-Tabınlar, Başkurdistan sınırları yakınlarında kısmen Orenburg ve Uralsk bölgesinde, kısmen de Tobol ve güneydeki Emba boylarında göçebelik yapmaktaydılar.[228]

Sadece etnonimlerin değil, tamgaların da aynı oluşu, Başkurtlar'la Kazak Tabınlar arasında eskiden beri etnik ve tarihî ilişkilerin varolduğunu göstermektedir. Başkurt-Tabınlar gibi Kazak-Tabınlar'ın da tamgasının temelini daire ve onun değişik varyantları oluşturmaktadır: [229]. Araştırmacılar, Kazak-Tabınlar arasında başka tamgalar olduğunu da tespit etmişlerdir: Başkurt-Tabınlar arasında bunların da benzerleri mevcuttur.

Kazak ve Başkurt-Tabınlar'ın uranlarında ve tamga adlarında da bazı benzerlikler görülmektedir. Sır-derya Tabınlar'ının uranı *serke*'dir. Kalser-Tabınlar'ın tamgası da aynı adı taşımaktadır. Tamgalarla ilgili olarak *serke* sözcüğünün anlamı açık değildir. Bu sözcüğün *hörgö*, *sörgö* ("deri işlemek için kullanılan kanca') terimiye eşanlamlı olabileceği ihtimali, sözcüğün daha eski anlamına daha geç dönemlerde yeni anlamlar eklenmesinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Fakat sözcük anlamının nasıl çözümlendirilmesinden ayrı olarak, göçebeler için olağan bir durum (uran adının tamgaya geçmesi veya bunun tersi) söz konusudur. Sır-derya Tabınlar'ında *tastagan*[231] terimi hem uran hem de tamga adı olarak kullanılmaktaydı.[232] Fakat göçebeler tarafından uranlara atfedilen askerî anlam, bu sözcüklerin belli bir nara özelliğinin olmasını öngörmektedir; örneğin, Başkurt Kuvakan boyunun uranı- *handal*, örs anlamındadır; Tabınlar'ın bir kısmının uranı olan *salauat* ise inat ve ısrar anlamlarını haizdir.[233] Bu yüzden 'tastagan' sözcüğünün bir uran olma ihtimali

226 Semenyuk, Morcanov, *Materialı*, s. 185; Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 96 vd.

227 Viktorov, *İndikatsiya starıx putey*, s. 445.

228 Radlov, *Etnografiçeskiye obzor*, s. 23.

229 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 4; Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 13.

230 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav ve rasseleniye*, Ekler bölmümü; Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 96-97.

231 Tastagan (Başkurtça, *tustağan*, *tustak*) – kımız içmek için kullanılan ağaç kâse.

232 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 4-5.

233 BŞ, s. 634.

düşüktür ve muhtemelen boy tamgasının kadim adıdır. Dolayısıyla, ilk başlarda *serke* teriminin hem Başkurt hem de Kazak-Tabınlar'ın uranı olduğunu ve 'saldırmak', "püskürtmek" anlamlarına geldiğini düşünebiliriz (krş. Başkurtça: höröü- kovmak, püskürtmek, sürmek[234].) Başkurt ortamında, daha sonraki dönemlerde bu sözcük tamgayı ifade etmeğe başlayarak, çağrışım babında ise kaşağının dış görüntüsüyle ilişkilendirilmiştir; krş. Bişul boyunun tamgası *sörgö* (Tablo 5).

Böylelikle Başkurt ve Kazak-Tabınlar'ın akrabalığı birkaç kıstasa göre (etnonimler, tamgalar ve adları, uranlar) tespit edilebilmektedir. Başkurtlar'ın etnik tarihinde Tabınlar'a önemli rol atfeden N. A. Aristov, söz konusu Başkurt etnonimiyle Kazak etnoniminin aynı olmasından hareketle, Tabınlar'ın etnik kökeninin Küçük Cüz Kazaklar'ına bağlı Tabınlar arasında aranması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.[235] Fakat günümüzde genel olarak Tabınlar'ın kökeni konusunu gündeme getirmek imkanı oluşmuştur.

Atalarının kökeni konusunda Başkurt Tabınlar ne biliyorlar? Çok sayıda rivayet dışında, elimizde altı adet Tabın şeceresi bulunmaktadır.[236] Çok sayıda isimden oluşan karmaşık bir piramit şeklindeki bu şecereler, çoğu zaman, Cengiz-han'ın çağdaşı ve komutanlarından yarı efsanevi bir kişilik olan Maykı-biy'in adıyla bitmektedir.[237] Rivayet ve şecerelere göre Maykı-biy, Cengiz-han'dan ülke (il), ongun (akbaba), ağaç (dağ çamı), uran (salavat) almıştır.[238] Rivayetten anlaşıldığı kadarıyla, Moğollar tarafından mağlup edilen veya muhtemelen gönüllü olarak onlara bağlanan Maykı-biy, kendi imtiyazlarının fatihler tarafından tanımasını başarmıştır. Orta Çağ tarihçisinin notları arasında bu konuda doğrudan bilgiler verilmektedir: Maykı-biy "Cengiz-han'a hediyeler sunarak, onun yakını oldu; Cengiz-han'la aynı arabada yolculuk etti."[239] Kara-Tabın boyu, Maykı-biy'in torunu Kara-Tabın-biy (diğer adı Kara-Gaziz) ile başlar. Küçük Cüz'e bağlı Kazak Tabın boyu mensupları da kendi kökenlerini Maykı-biy'e bağlamaktadırlar.[240]

234 BRS, s. 634.
235 Aristov, *Zametki ob etniçeskix sostav*, s. 406.
236 BŞ, s. 155-165, 215.
237 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, II/274.
238 BŞ, s. 156.
239 Age., s. 165.
240 Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 32.

Tabınlar'ın eski rivayet ve efsaneleri, onların ata yurdunun Altaylar olduğunu göstermektedir. İşte bu rivayetlerden birisi: "Çok eski zamanlarda Tabınlar, Altaylarda yaşıyorlardı. Hatta Tabın adı bile Altay anlamına (?) gelmektedir. Bir zamanlar Altaylarda Uygurlar vardı; bizim atalarımız (*olo atayzar*) Uygur'du. Bir gün Tabın önderi (*reis*) kendi soydaşlarını Altaylardan İrtış'a götürdü. Reisin telli bir sazı vardı ve bu sazda, İrtış dalgalarının gürültüsü eşliğinde, Tabınlar'ın günümüzde bile söylemekte oldukları ezgileri besteledi. İrtış boyunda halk çoğalarak kalabalıklaştığında Tabınlar, Belı nehri boylarına geldiler.[241]" Tabın rivayetlerinde Altay, Moğolistan veya Kerulen nehrinin adları, Maykı-biy'in Cengiz-han'ın tebaalığına geçtiği yerler olarak anılmaktadır[242]. Tabınlar'ın Güney Sibirya veya genel olarak Asya kökenli olduğu görüşü daha önce de ifade edilmiştir; fakat bu yorum sadece Tabın (Tabun) etnoniminin anlamında Moğolca esas alınmak suretiyle 'beş' anlamına dayanılarak yapılmıştır. Ve bu durumda genellikle Moğolistan Altaylarının yüksek zirvelerinden birisi olan Tabın-Bogdo-Ola dağına (Beş Tanrı Dağı) atıf yapılmaktadır; veya bir Moğol-Buryat boyu olan Tabunut-Tabangut boyunun adı verilerek, etnonimler bazında karşılaştırma yapılmaktadır. "Tabın Sorunu"nun bu tarzda halledilmesi her ne kadar cazip görünüyorsa da, sanırım kabul edilecek bir yanı yoktur. Nayman etnoniminin de Moğolca esas alınmak suretiyle 'sekiz' anlamına dayanılarak benzer biçimde yorumlandığını, oysa dilbilimcilerin bu sözcüğün Türk kökenli olduğu şeklindeki kesin argümanlarını hatırlayalım. Eski Türkçe de, bu sözcükle ilgili değişik yorumlar getirilebilmesine imkan tanımaktadır: Eski Türkçe *tabın*, *tapin*, Başkurtça *tabınıu* 'hizmet etmek', 'ibadet yapmak', "dua etmek'. Aynı zamanda Tabın sözcüğü, söz konusu boyun daha eski ve Türkçe olan adının bir transformasyonu veya geç döneme ait yeni bir yorumu da olabilir; ses yapısı da, - örneğin Kül-Tigin yazıtında görülen Ta-Tab - Tatabı etnoniminde olduğu gibi[243] biraz farklı olabilirdi. Diğer bir de-

241 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 201.

242 A. y., s. 263, 283. Benzer bir hikaye Kazak-Tabınlar arasında 20. Yüzyıl başlarında G. N. Potanin tarafından derlenmiştir: "Çocukluk günlerinde Cengiz-han Kerulen nehri boyunca yukarıya doğru- Altaylara kaçtı. Maykı Bey önderliğindeki on iki bey, kendisini han olmaya ikna edebilmek için onu aramaya koyuldular. Sonunda Cengiz'i buldular, bir araba yaptılar, 11 bey bu arabayı çekmeğe başladı, Maykı Bey ise hanın yanına oturdu ve ilk bey oldu."

243 Malov, *Pamyatniki*, s. 36, 38, 40, 43.

yişle Tabın etnoniminin ve bununla bağlantılı olarak boyun da Moğol kökenli olduğuna dair bir kısım araştırmacılar tarafından ısrarla ifade edilen görüşün kanıtlanmış olduğunu düşünmek için henüz çok erkendir. Başkurt şecerelerinden birisinde[244] Maykı-biy'in atası Tömen Bey (Tumen Biy)'in adı geçmektedir. 1947 yılında Karakalpakistan'ın Kungirat ilçesinde K. L. Zadıkhina tarafından derlenmiş bir rivayette de Maykı-biy, Tümen'in (veya Bumın'ın) torunu olarak takdim edilmektedir.[245] Bu bilgiler gayet önemlidir. Tümen (veya Bumın), efsanevi Aşina'nın torunu olmakla beraber, gerçek bir tarihî kişiliktir. Eski Çin kaynaklarının Rusça transkripsiyonlarında bu ad *Tumın* olarak yazılmaktadır; Tu-Kue Türklerinin yükselişiyle ilgili efsanede, Tumın döneminde "bu oymağın bir hayli çoğaldığı" dile getirilmiştir.[246] Diğer bir efsanede Tümen – Tumın – Bumın, VI. Yüzyılda eski Türk (Tu-Kue) Devleti'nin kurucusu olarak sunulmaktadır. Tumın veya Bumın Kağan adı Orkun yazıtlarında da geçmektedir.[247] Kaynaklarda Tümen adı, kendi boyunun kudretini arttırmayı ve Türk– Tu-Kue'lerin siyasî yükselişini sağlamayı başaran bir önder olarak geçmektedir. Bu son motif, Tabın şeceresinin başlangıcının bağlandığı Tümen-biy hakkındaki Başkurt ve Kazak rivayetleriyle örtüşmektedir. Böylece ataların Altay'lardaki ilk yurdu olduğuna işaret eden rivayetler ve boyun Türk kökenli olduğu yönündeki faraziyeler, Tabın şecerelerindeki eski Türkçe adlar arasında da kanıt bulmaktadır.

Tabın tamgasının başlıca tipi (daire biçimli tamga) hem Kazaklar hem de Başkurtlar arasında gayet yaygındır. Bu tip tamga (tablo 6, no 1) Kazaklar'ın Büyük Cüz'üne bağlı kalabalık bir boy teşkilatı olan Dulat boyunun esas tamgasıyla tam olarak aynıdır. Dulat tamgasının temelinde de aynı daire biçimli çizimler olduğu görülmektedir. Onun varyasyonlarının yakın benzerlerini ise Tabın tamgaları arasında bulabilmek çok kolaydır. Dulatlar'ın (Reşidüddin'e göre: Duklat) kökeniyle ilgili değişik yorumlar vardır. Barthold da dahil birçok araştırmacı, muhtemelen Reşidüddin'in verdiği bilgilere dayanarak, onların Moğol olduklarını kabul etmektedir. Fakat daha XIX. Yüzyıl sonlarında N. A. Aristov ile N. F. Katanov hemen hemen eşzamanlı olarak, Dulatlar'ın Türk kökenli olduğuna

244 BŞ, s. 158.
245 Zadixina, *Uzbeki Deltı Amu-dari*, s. 343.
246 Biçurin, *Sobraniye svedeniye*, I/222.
247 Malov, *Pamyatniki*, s. 36.

dair kanıtlar ortaya koydular. Katanov, Dulatlar'ı eski Türkler'le özdeşleştirdi. Katanov'un yazdığına göre: "Dulat Devleti MS. VI. Yüzyıldan VIII. Yüzyıla kadar Tarbagatay'da ve Güney Moğolistan'da varlığını sürdürmüştür. Bu krallığın başkenti Altayların eteklerindeydi."[248] Günümüzde genel olarak Kazak bilim adamları tarafından yapılan araştırmalar, Aristov ile Katanov'un kanaatlerini teyit etmektedir. Dulatlar "eski Orkun-Yenisey Türkler'inin doğrudan torunlarıdır"; bu alıntının yazarı Amanjolov'a göre, Dulat etnonimi Moğollar öncesi döneme ait *dulu* (*du-lu*) sözcüğü ile bağlantılı olup, ortaya çıkması da eski Türk hakanlıklarının tarihiyle ilgilidir. Dulat-Tabın tamgalarının ortaklığı, Dulatlar'ın eski Türk kökeni ve Türk Hakanlığı tarihindeki rolü, Tabın şeceresinin eski Türk Devleti'nin kurucusu Tümen'e bağlanması... bütün bunlar Tabınlar ile Dulatlar'ın atalarının etnik bağlarını kanıtlamanın ötesinde, bizzat Tabın boyunun etnik temelinin de Türk kökenli olduğunu ortaya koymaktadır[249]. Bu çerçevede, Başkurt etnonimleri arasında Dulat adlarının sürekli varlığı anlaşılabilir bir durumdur. Dulat kabilelerinden birisi Süyündük kabilesidir. Süyündük etnonimi Türkmenler (Teke boyu), Lakay Özbekleri ve Karakalpaklar (Kıpçak boyu) arasında değişik biçimlerde kaydedilmiştir. Vostrov ile Mukanov, bu durumu, Dulatlar'ın veya onların etnik mirasçılarının, Türkmenler'in, (göçebe) Öz-

248 Katanov, *Alfabitniy ukazitel sobstvennıx imen*, s. 12.

249 V. V. Vostrov ile M. S. Mukanov, Kazak-Tabınlar'ın kökeniyle ilgili farklı bir görüş ifade etmişler. Onlara göre, "Batı Kazakistan ve Ural-ötesi bozkırlarında" Tabınlar "yerli bir boy" olup, bilinmeyen sebepler yüzünden parçalanmış ve boyun bir kısmı kuzeye- Başkurtlar'ın yanına göç etmiştir. Batı Kazakistan'da kalan Tabınlar "Moğollardan sonraki dönemde Büyük Cüz boylarına bağlı insanları da bünyesine almıştır"; bu bağlamda Dulatlar'ın bazı grupları da söz konusu edilmekte ve Tabınlar arasında görülen "Dulat" adları bu çerçevede açıklanmaktadır. Bu şemanın teyit edilmesi amacıyla S. İ. Rudenko'ya atıf yapılmakta ve Başkurtlar arasındaki Tabın boylarının Moğollar öncesi döneme ait olduğu ifade edilmektedir. Fakat burada bir anlaşmazlık söz konusudur; çünkü S. İ. Rudenko sadece rivayetin özetini sunmuş ve hiçbir yorum yapmamıştır. "Tabın boyunun yerli – Batı Kazakistan veya Ural-ötesi – kökenlerini gerekçelendirmek imkansızdır; çünkü, örneğin, hem Kazak hem de Başkurt-Tabınlar'da görülen Dulat tamgası dışarıdan alınma veya ikincil olmayıp temel tamgadır. Aynı zamanda şunun da dikkate alınması gerekir ki, sonradan gelme Tabın boyu, birçok yerli etnik oluşumları (kabile, uruk, kabile şubesi) asimile etmiş veya birer bağımsız grup olarak kendi bünyesine almıştır.

bekler'in, Karakalpaklar'ın ve diğer göçebe Türkler'in oluşumuna katkıda bulunmuş olmalarının birkaç yüzyıldan beri muhafaza edilen kanıtları olarak değerlendirirken muhtemelen haklılar.[250] Başkurtlar arasında Süyündük (Höyöndok) şubesi, Kara-Tabın kabilesi, keza Bişul ve Kıpçak boyları içinde görülmektedir.[251] Süyündük etnonimi Başkurdistan'da hangi dönemde ortaya çıkmış olursa olsun, onun taşıyıcıları kendi adlarını eski Türkler'den almışlardır.

Kara-Tabınlar'ın etno-kültürel karakteristiklerinde dikkat çekici Moğol unsurları vardır: Tabınlar'da kabileler ve oymaklar yalnız Moğolca bir sözcük olan *aymak* terimiyle ifade edilmektedir. Onların (ve aynı şekilde Kataylar'ın) ızgaralı keçe çadırları (Güney Başkurdistan'daki yuvarlak "Kazak" veya Türk tipi çadırlardan farklı olarak) sivri çatılı Moğol tipi çadırlardır. Tabınlar'ın en karakteristik desenleri Merkezi Asya veya Altay kökenlidir. Bu desenler, esasen Güney Sibirya'nın Moğol halklarının desenlerine yakın olmakla beraber, Tabınlar arasında da genellikle (bazen ise sadece) Doğu Tabın grubu arasında yayılmıştır.[252] Tabınlar'ın Moğol kültür çizgilerini Altın Orda döneminde kabul etmiş olduklarını düşünmek yanlış olurdu; çünkü XIII-XIV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta etnik süreçlerin baskın olan eğilimi tamamen başka yöndeydi. Kaynakların da belirttiği gibi, Moğollar "Kıpçaklar gibi" olmuşlardı. Dolayısıyla, Tabınlar üzerindeki Moğol etkisi, daha doğru bir ifadeyle Türk-Moğol karışması çok önceleri gerçekleşmişti.

Bu çerçevede Tabınlar ile Kataylar'ın – Kidanlar'ın torunlarının – eski ilişkileri de gözden kaçırılamaz. Tabınlar ve Kataylar, Başkurdistan'a göç ettikleri ilk dönemlerden itibaren hep komşu olarak yaşamışlardır. Tabın ve Katay kültüründe ortak çizgiler çoktur. Aylılar'la birlikte Başkurtlar'ın Kuzeydoğu gurubunu oluşturan Tabın ve Kataylar, Başkurt dilinin Kuzeydoğu (veya Kuvakan) şivesinin yakın ağızlarını konuşmaktadırlar. Tabın ve Kara-Kitay boylarının eski etnik yakınlığının izleri, değişik halkların içinde yer elen *Ktay* boy-kabile grubunun etnik tipinde de görülmektedir. Örneğin Karakalpak ve Nogay tamgaları, tipi itibariyle, Tabın tamgalarının aynısıdır: Tabın ve Kataylar'ın etnik karakteristiklerinde görülen ortaklıklar, kudretli bir boy birliği olan Dulu (Du-

250 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 40.
251 Bş, S. 118, 156.
252 Avijanskaya, Bikbulatov, Kuzeyev, *Narodnoye iskusstvo başkir*, s. 242.

lat)'ların kollarından eski Tabınlar'ın, Türkler'in siyasî yükseliş döneminde, Kidanlar'ın Kara-Kitay bölümüyle (ki o dönemde Türk boylarının güney komşularıydı) çok eski ilişkilerinin bir sonucudur.

Erken Türk-Moğol ilişkileri konusu yukarıda ele alınmıştı. Gözden geçirilen veriler, bu ilişkilerin farklı dönemlerde ve farklı bölgelerde değişik biçimler aldığını açıkça ortaya koymaktadır; ayrıca bu ilişkilerin etnik sonuçları Moğollar'ın Türkleşmesi ile Türkler'in Moğollaşması arasında gidip gelmektedir. Yine de, çağdaş Avrasya etnik haritasından geriye doğru bakarak, IV. Yüzyıl ile XIV. Yüzyıl arasındaki bin yıllık dönemi genel bir bakışla gözden geçirdiğimizde, Altaylardan Tuna'ya kadar olan muazzam bölgede sadece Moğollar'ın değil, birçok diğer boyların da Türkleşme eğilimlerinin daha güçlü olduğunu görebiliyoruz. Bu eğilimin oluşumunda, Türk hakanlıklarının yükseliş dönemiyle ilgili siyasî etkenler önemli rol oynamıştır. Konumuzla ilgili olarak, Kidanlar'ın kuzey cephelerinden birisi de muhtemelen eski Türkler'e bağımlı olmuş ve hakim boylardan (Dulat) birinin sadece tamgasını değil, Türk kültürünün birçok özelliklerini de almıştır. Henüz o dönemlerde, Türk Hakanlığı bünyesinde Kidanlar'ın Türkleşme süreci başlamıştır. Kül-Tigin yazıtında, Türkler'e bağlı boylar arasında Ktaylar (Kıtaylar)'ın adının da zikredilmesini[253] yalnız bu çerçevede yorumlamak mümkündür. Bununla beraber, Moğol grupların eski Türk muhitine girişi ve orada asimile olmaları, net olarak fark edilebilen Moğol kökenli kültürel etkilerin bu yeni Türk oluşumlar arasında uzun bir süre yaşamasına sebep olmuştur; halen bu etkiler, hem Dulatlar'ın (ve bu boyun şubelerinin) hem de Başkurt-Kazak Tabınlar'ın etnik tipinde göze çarpmaktadır.

Tabınlar'ın daha sonraki tarihi, onların yavaş yavaş batıya hareket etmeleriyle ilgilidir. Henüz hakanlıklar döneminde, Tabınlar (Dulatlar'ın içinde veya onların peşinden) önce Kara İrtış sahillerine (ki bu husus Başkurt, Tabınlar'ın rivayetlerinde yer almaktadır) daha sonra ise Cetısu'ya hareket ettiler. Tabınlar'ın etnik oluşumunun başka bir aşaması da, onların Cetısu'da bulunmaları ve akabinde batıya hareket etmeleriyle ilgilidir. Bu noktada Orta Çağ Usunlar'ının Tabın etnogenezinde oynadıkları rol söz konusudur.

Kara-Tabın şeceresinde Maykı-biy hakkında şunlar anlatılmaktadır: "Onun adı Uyşin Maykı-biy'dir."[254] Kazak Tabınlar'ın şeceresi

253 Malov, *Pamyatniki,* s. 40, 43.
254 BŞ, s. 164.

de Uyşin veya Uyşun Maykı-biy'le bağlantılıdır. Bazı Kazak araştırmacılar bu sıfatın ortaya çıkmasını, Uysunlar'ın Tabınlar'ın ataları üzerindeki etkisine bağlamaktadırlar.[255] Gerçekten de, Cuçi-han'ın ordusunda binbaşı olan Maykı (Mayku, Bayku), Reşidüddin'e göre, Uysun (Uşin, Huşin) boyundandır.[256] İranlı tarihçinin verdiği bu bilgiler, Tabın-Usun ilişkilerini teyit etmekte olup, konuyu kapatıyor gibi görülebilir. Fakat mesele çok daha kapsamlıdır; bu noktada birçok Türk halkının tarihindeki bilinmeyen sayfalara temas edilmektedir. Çünkü Maykı-biy, sadece Başkurt ve Kazak Tabınlar'ın boy-kabile şeceresinin başlangıç noktası değildir. Kendilerini esasen Usun olarak tanımlayan Büyük Cüz'e bağlı Kazaklar'ın tamamı kökenlerini Maykı-biy'e bağlamaktadır. Ç. Valihanov'un rivayetlere dayanarak düzenlediği Büyük Cüz Kazakları'nın şeceresi (yan kolları bir tarafa bıraktığımızda) şöyle görünmektedir: Tobey Æ Uysun Æ Maykı[257]. T. A. Jadanko tarafından yayınlanan şecerelerde[258], Özbekler ve Karakalpaklar akraba halklar olarak gösterilmektedir. Çünkü onların da ortak atası Maykı-biy'dir. Karakalpakistan'ın Kungirat ilçesinde derlenen bir rivayette, Maykı-biy'i dört halkın (Özbekler, Karakalpaklar, Kazaklar ve Nogaylar'ın) atası olarak gösteren bir şecere anlatılmaktadır. Özbek, Karakalpak ve Nogaylar arasında Tabın adını taşıyan boy-kabile oluşumları bulunmamaktadır. Bu halklar arasında Maykı-biy, esasen Uyşin, Uşin, Uyşun, Usun adlarını taşıyan boy-kabile oluşumlarının atası olarak kabul edilmektedir. Uyşun boyu önce göçebe Özbekler'in daha sonra ise Zerafşan Özbekleri'nin bünyesinde bulunmaktaydı. Uyşun-Mitan adında bir boy, Karakalpaklar arasında da kaydedilmiştir. Sarı-Usun boyu ise Büyük Cüz Kazaklar'ının kalabalık boylarından birisidir.

Bu verileri Tabın (ve dolayısıyla Başkurt) tarihi açısından değerlendirmeden önce, Usunlar'ın etnik mensubiyeti konusunu geniş çizgileriyle ele alalım. Öncelikle Huşin – Uyşin – Uşin – Uyşun – Uysun etnonimlerini eşleştirmek doğru mu? Anlaşılan, evet; Kazak araştırmacıların (dilbilimcilerin ve etnologların) bu konuda herhangi bir kuşkuları yok. Bunun da ötesinde, literatürde sadece bu etnonimlerin aynı olduğu yönünde değil, hem de Orta Çağ Usunları ile Kırgızlar'ın Sarı-Usun, Özbekler'in Uyşun ve Büyük Cüz Kazakla-

255 Amanjolov, *Voprosı dialektolojii*, s. 32.
256 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/78; II/274.
257 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 25-26.
258 Jdanko, *Karakalpaki*, s. 25-26.

rı'nın Usun boylarının ortak kökenleri haiz olduğu konusunda da görüş ifade edilmiştir.[259] Dolayısıyla Reşidüddin'in Maykı-biy'in Uşin (Huşin) boyundan olduğuna dair verdiği bilgiler yeni bir yön kazanmış bulunuyor; buna göre, köken itibariyle Türk (Dulatlar'a yakın) olan ve o sıralarda Altaylardaki vatanlarında Moğol boylarıyla karışan Tabınlar, daha sonraki dönemlerde (örneğin Cetısu'da) Usun gruplarını da bünyelerine almış olabilirler.

Usunlar'ın kökeninden bahseden çok sayıda tez arasında, onların oluşumunda öncelikle Saka birliğine mensup boyların, daha sonra ise Moğol ve Türkler'in belirleyici olduğunu öngören tezler bizce daha isabetlidir. Geçen yüzyıl sonlarında N. A. Aristov'un ortaya attığı ve Usunlar'ın Türk dilli olduğuna dair tez, mevcut literatürde daha geniş destek bulmaktadır. Son dönemlerde bu tez, Y. A. Zuyev'in çalışmalarıyla daha da geliştirilmiştir. Zuyev, Çin kaynaklarına dayanarak, Usunlar'ı Hunlar'la özdeşleştirmekte ve "Usun yolu"nun, "Türk kitlesinin batıya yayılma" yönünde izlediği en eski yol olduğunu düşünmektedir.[260] Zuev'in bu ilginç görüşü, Milattan sonraki dönemin başlarında Hunlar'ın (Hyunnular'ın) etnik yapılarının tam olarak tespit edilmesi durumunda destek görecektir. Usunlar'ın oluşumunda Moğol unsurların katılımı (veya tersine- Moğol etnik yapısının oluşumuna Usun katılımı) Reşidüddin'in verdiği bilgilere[261] ve Usun (Uyşun)'ların kabile yapısına bakıldığında, gayet muhtemel görülmektedir. Usun konusunu araştıranların Cetısu'daki yerli boyları da hesaba katmaları gerekmektedir. Bir bütün olarak Usunlar'ın etnik kimliğinin belirlenmesi, zaman koşulları dışında yapılamaz. Usun tarihinin erken dönemleri, eski çağın henüz az incelenmiş olan etnik süreçleri arasında kaybolsa da, geç dönem Usunları'nın Cetısu'da Türk dilli olduğuna dair kanıtlar yeterince inadırıcıdır.

MS. II. Yüzyılda Cetısu'ya (İli nehri vadisine) yerleşmelerinden önceki dönemi kapsayan Usun tarihi pek de açık değildir. Eğer Zuyev'in Usunlar'ın oluşumuna Hunlar'ın katkıda bulundukları görüşü doğruysa, bu durumda Usunlar, doğudan gelerek Cetısu topraklarına yerleşmiş olmalılar. Fakat MS. I. Binyıl ortalarına kadar olan dönemde doğudan yapılan göçlerin Usun tarihindeki rolünü fazla büyütmek için yeterince gerekçe bulunmamaktadır.

259 Pelliot, Hambis, *Histoire des Campagnes de Gengis khan*, s. 71-72.
260 Zuyev, *K etniçeskoy istorii usuney*, İİAE AN KazSSR, no. 30, s. 18.
261 Raşid ed-Din, *Sbornik letapisey*, I/78, 122, 171.

Usun ve Saka dönemlerine ait yadigârlar arasında müşahede edilen ve arkeologlar tarafından vurgulanan genetik bağlılık, Fars dilli yerli Saka boylarının Saka-Usun halkının oluşumuna katkıda bulundukla-rına işaret etmektedir.[262] Göçebelerin Cetısu'ya yönelik hareketleri Milattan sonraki ilk yüzyıllarda süreklilik kazanmıştır; bu nedenle Usunlar'ın etnik tipinin de yavaş yavaş değiştiğini ve Türkleşme yönünde gelişme gösterdiğini düşünmek mantıklıdır. Usun etnik adı, MS. VI. Yüzyıldan itibaren kaynaklarda eski anlamında (bir boylar konfederasyonu olarak) anılmamaktadır. Fakat Usun boyları kaybolmamış, aksine muazzam toprakları ve değişik boyları kendi siyasî etki alanı içine katmış olan hakanlığın göçebe dünyasının bir parçası haline gelmişlerdi. Örneğin Cetısu'da Usunlar'la aynı bölgeye Dulatlar da yerleşmiş bulunuyordu ve bu topraklar, Vostrov ile Mukanov'a göre, "boyun etnik toprakları" haline gelmişti.[263] Dulatlar'ın sonraki tarihi ve Usunlar'la aktif biçimde karışmaları, Kazak etnografların vardıkları sonucu teyit etmektedir: Cetısu'da Dulatlar ile Usunlar sonuçta Büyük Cüz Kazaklar'ının etnik temelini oluşturmuştur.

Tabın tarihine geri dönelim. Türk Hakanlığı'nın yükseliş döneminde onların ataları, Dulatlar'la birlikte Cetısu'ya hareket ettiler ve on yıllar belki de yüzyıllar boyunca Usunlar'la yakın temas kurarak akrabalık bağlarıyla yaşadılar. Henüz Cetısu'dayken, Cetısu boylarının, I. Binyıl sonlarına doğru, güç ve etkileri sürekli artmakta olan Kimak-Kıpçak boylarıyla etnik temaslar kurmaları gerekirdi. Bu, Kıpçak entegrasyonunun başladığı ve çok aktif biçimde geliştiği bir dönemdi. Türk dillerinin Kıpçak grubunun (ve buna paralel olarak ilgili halkların) oluşumu, sadece XIV-XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak boylarının ayrışması ve bunların Başkurt, Nogay, Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek etnogenezinin son aşamalarına katkıda bulunmalarının bir sonucu değildir. Bu aşama öncesinde uzun süreli ve güçlü bir entegrasyon dönemi yaşanmıştı; bu dönemin doruk noktası, Kıpçaklar'ın (monolit bir devlet kurmasalar da) siyasî aktivitelerinin en yoğun olduğu XI.-XII. Yüzyıla tekabül etmektedir. Türk tarihinin Oğuz-Peçenek-Kanglı döneminde temelleri atılan Kıpçak dil ve kültür entegrasyonu, geniş toprakları ve çok sayıda boyları kapsamaktaydı. Cetısu ve oradaki boylar, Kıpçak etkisinin daha ilk

262 Zadneprovsky Yu. A. *Ob etniçeskoy prinadlejnosti pamyatnikov koçevnikov Semireyçu usunskogo naroda*, Stranı i Narodı Vostaka, X, s. 30-34; Gafurov, *Tadjiki,* s. 139.

263 Vostrov, Mukanov, *Rodo-lmennoy sostav*, s. 37.

döneminde bu daire içindeydiler. Kıpçaklar'ın batıya (Aral civarına ve oradan da İtil boylarına) yönelik kitlesel göçleri gerçekleştiğinde, birçok Kıpçaklaşmış boy da onlarla birlikte bu yeni göç hareketine katıldılar. Tabınlar'ın ataları da bu göç dalgasına katılmış ve böylece Dulat-Usun etnik kitlesinden kopmuşlardır.

Yukarıda açıklanan bu şemanın doğruluğunun, tabi ki Tabınlar'la ilgili bölüm çerçevesinde, kanıtlanması gerekmektedir. Bu konuda bazı veriler Karahanlı Devleti tarihinden temin edilebilir. Karahanlı İmparatorluğu'nun (X-XI. Yüzyıl) başkenti Balasagun, Cetısu'daydı. Türk yöneticilerin ilk defa olarak İslam dinini kabul ettiği bu devletin başında İlek-Hanlar hanedanı vardı.[264] Karahanlı Devleti'nin etnik temelini muhtemelen Karlıklar ve hem Altaylarla hem de Deşt-i Kıpçak bozkırlarıyla yakından bağlantılı olan Türk göçebeler oluşturmaktaydı. Bu dönemde Usunlar, Dulatlar ve Tabınlar henüz Cetısu'daydılar ve Karahanlılar'ı takip ederek İslam dinini kabul ettiler, daha doğrusu kabul etmeğe başladılar. Çünkü İslamın göçebeler arasına kesin olarak yerleşmesi daha çok zaman alacaktı. Karahanlı hanedanın kurucusu Kara-han'dı. İbn el-Esir'e göre, İslamı ilk kabul eden de odur. Kara-han'ın oğlu Buğra-han'dı; onun halefi İlek-han XI. Yüzyıl başlarında bütün gücüyle İslamı Türk göçebeler arasında yaymaktaydı. Türkler'in kitleler halinde İslama girişi 1043 yılında gerçekleşmiş, 10.000 çadırlık bir göçebe nüfus İslamı kabul etmiş ve kurban bayramında 20.000 hayvan kesilmiştir.[265] Karahanlı yöneticilerin adları Tabın şecerelerine şaşılacak kadar düzenli biçimde yansımıştır; fakat bu tür kaynaklar için geçerli olan tipik kronolojik kayma da görülmektedir. Daha yakın dönemlere ait olan ve bu yüzden daha parlak görülen gerçek kişiler (Maykı-biy) şecerelerin baş kısımlarında yer almış, erken döneme ait yarı efsanevi ve unutulmaya yüz tutan kişiler ise onların torunları olarak gösterilmiştir. Kara-Tabın şeceresine göre: Maykı-biy'in oğlu İlek-biy, onun oğlu Bolga (Boğra)-han veya Bulgair Bey, onun oğlu ise Kara-Gaziz (Kara-han)'dır. Bu sonuncusu, şecere yazarına göre Kara-Tabın boyunun atasıdır.[266] "Gaziz" (Aziz) sıfatı Kara-Tabın boyunun "atası" Kara-Gaziz'in (kendi prototipi Kara-han gibi) İslam dinini kabul etmiş olduğunu göstermektedir. Bu benzerliklere dayanarak fikir yürütürsek, İbn el-Esir'in

---

264 Bartold, *O xhristvianstve*, , Soçineniye II/288.
265 Age., s. 290.
266 BŞ, s. 165.

anlattığı 10.000 çadır arasında Tabınlar da vardı. Çünkü "bu Türkler yazın Bolgar topraklarının sınırlarında, kışın ise Balasagun yakınlarında" göçebelik yapmaktaydılar.[267] Daha o dönemde, XI. Yüzyıl ortalarında, Tabın-Usun oluşumlarının bazı öncü grupları "Bolgar topraklarına komşu" bölgelere yerleşmiş olabilirlerdi. Etnonimlerdeki paralellikler bunu teyit etmektedir. Vostrov, Kazak Sarı-Usunlar arasındaki *Kırk* kabilesinin eski Usunlar'dan olduğunu düşünmektedir.[268] Başkurtlar arasında Kırkkuzak (*Kırkküzek*) ve Kırklar (*Kırktar*) kabile şubeleri Kese-Tabın kabilesine ve Sırzı boyuna; Kırk-Uyle (*Kırküle*, *Kırk-öyle*) kabilesi ise Kuvakan ve Min boylarına bağlıdır. Tabınlar arasında iki defa kaydedilmiş olan *İlekaymağı* (İlek kabilesi) etnonimi de muhtemelen bu dönemle ilgilidir.

Uzun mesafelere (bizim örneğimizde, Balasagun'dan "Bolgar topraklarına) göç hareketleri, göçebeler arasında genellikle yeni topraklara yerleşmenin ilk aşamasıydı. İbn el-Esir'in verdiği tarih (1043 yılı) zaman itibariyle, Kıpçaklar'ın, Batı Kazakistan ile İtil-Yayık nehirleri arasını işgal ettikleri ve Güney Rusya bozkırlarına yöneldikleri döneme denk gelmektedir. Cetısu'daki Dulat-Tabın ve Usun boylarından kopan ve Deşt-i Kıpçak topraklarında görülen Tabınlar ile Usunlar'ın bir grubu, Kıpçak etkisini sadece hissetmekle kalmamış; etnik bakımdan çok renkli, fakat yağma ve yıkıcı akınlar bağlamında hırslı ve yekpare olan bu bozkır siyasî oluşumunun (birçok diğer boylar gibi) bir parçası haline gelmişlerdi. Tabınlar ve "Uyşunlar" Kıpçak hareketi bünyesinde Karadeniz sahillerine kadar ilerlediler. Tabınlar'ın tarihî folklorunda, atalarının "deniz sahilinde" bulunmalarına veya Urallara "deniz tarafından" veya "Karadeniz sahillerinden" geldiklerine dair doğrudan göndermeler az değildir[269]. Kazak Küçük Cüz'ü içinde Tabınlar'ın bağlı olduğu Alçın boyunun da XI. Yüzyılda Karadeniz bozkırlarında göçebelik yaptığını burada vurgulayalım.[270] Kırım'ın yer adları arasında Uyşun adı, o dönemlerin bir anıtı olarak muhafaza edilmiştir.[271]

Deşt-i Kıpçak'ın kendi sınırları içinde XI. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl başlarında boyların sürekli hareketi ve karışmaları söz konusudur.

267 Bartold, *O xristianstve*, Soç. II/290.
268 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 31.
269 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 21, Dosya 4, s. 416.
270 Vostrov, *Rodo-plemennoy sostav i rasseleniye*, s. 75-76.
271 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 8.

Bunlar, ortak bir Kıpçak konfederasyonu içinde bulunmakla beraber, belli bir siyasî güce sahiptiler. Kıpçak boyları arasındaki karmaşık ilişkilerde bu hususun büyük önemi vardı. Tabınlar ile onların etrafında birleşmiş olan boy-kabile oluşumları, gerçekleştirdikleri akınlar sırasında Karadeniz'e ulaşmışlardı, fakat onların başlıca bölgesi, Vostrov ile Mukanov'un tespit etmiş oldukları üzere, Üstyurt dahil Batı Kazakistan bozkırlarıydı. Tabın rivayetlerinde, onların "deniz tarafından" hareket ederek "İrgiz nehri boylarına", "Üzen nehri boylarına", "Aktübe'ye" geldikleri veya "İtil nehrini geçtikleri" anlatılmaktadır[272]. Tabınlar ve onlarla beraber gelmiş olan Usunlar, bu bölgede bulunurken, Cetısu'daki soydaşlarıyla ilişkilerini sürdürmekte ve muhtemelen onlarla askeri bir ittifak içinde bulunarak, Deşt-i Kıpçak'ta önemli rol oynamaktaydılar. Tabınlar, Türkleşmiş Alan ve Ugor kalıntılarının da aralarında bulunduğu yerli boylar dahil, birçok boy-kabile oluşumunu yanlarına alarak, belli bir dönem içinde Deşt-i Kıpçak'ta etkili bir güç oluşturdular. Bilindiği üzere Deşt-i Kıpçak, merkezi bir yönetim kurma yönünde yoğun gayretler sarfedilmesine rağmen, monolit bir devlet değildi. Bu sürecin sonuçlanmasını, diğer sebeplerle bir arada, etnik bütünlüğün olmayışı ve boy aristokrasisinin merkez otoriteye karşı olan güçleri engellemekteydi. Deşt-i Kıpçak'ın XII. Yüzyıldaki bu özelliğini göz önünde tutan Grekov ve Yakubovsky, "burada birkaç beyliğin varlığı söz konusudur" şeklinde bir hükme varmışlardır. Bu "beylik"lerden birisi de Tabınlar'a aitti. Maalesef kaynak yetersizliği yüzünden bu konuda bilgilerimiz henüz şematik olmakla beraber, elde olan materyaller bütünü ve söz konusu dönemde olayların gelişme mantığı, bazı düzensiz bilgilere ve bu arada şecereler ile tarihî folklor verilerine güvenle yanaşabilmemizi sağlamaktadır. Bu kaynaklara dayanarak Tabınlar'ın siyasî tarihini restore etmeğe çalışacağız. XIX. Yüzyıl Başkurt bilim adamı M. Umetbayev, gözden geçirdiği "eski yazmalara" atıfta bulunarak, şunları yazmaktadır: "Tabın hanlığı kudretliydi" ve 17 boydan oluşmaktaydı; "Uyşin Maykı-biy" önceleri "Kırım ve Kuban'ı elinde tutmaktaydı, daha sonra ise "Cengiz-han'ın müsaadesiyle, Ural nehrinin yukarı boylarından İrtış nehrine kadar uzanan" ülkeyi yönetti[273]. Elbette burada, bozkır folkloruna özgü abartma geleneği söz konusu olabilir, ama işin bu tarafı şu anda bizi ilgi-

272 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 281, 290, 301.

273 "Ufa Şehrinin kurulmasından Önce Ufa Ülkesindeki Olaylar". El yazısı. SSCB BA BŞ Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsü yazma eserler arşivinde muhafaza edilmektedir, yaprak 3, arka sayfa.

lendirmiyor. Önemli olan, tarihî gerçeklerin bu bilgiler arasında yer almış olmasıdır. Yaklaşık XII. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl başlarında Tabınlar, birçok boyu kendilerine tabi kılarak veya yanlarına alarak, Deşt-i Kıpçak'ın derinliklerinde bir boy konfederasyonu kurabilmişlerdi. Bu konfederasyonun kurcusu ve önderi Maykı-biy'di. Tabınlar'la birlikte Usunlar da, Tabın konfederasyonunun veya "beyliğinin" önemli bir kurucu unsuruydu. Maykı-biy'in kendisi dahi, yukarıda ifade edildiği gibi, köken olarak "Uyşun"du. Vakıa Tabınlar'ın genel şeceresi, daha önce belirttiğimiz gibi, Tu-Kue Devleti'nin kurucusu Tümen'e dayanmakla beraber, Karahanlı Devleti'nin İlekhan'lar hanedanından bazı adları da içermektedir. Maykı-biy'in oluşturduğu birlik içinde ileri düzeyde bir Tabın-Uysun kaynaşmasının gerçekleştiğine, Aristov tarafından yayınlanan eski bir rivayet de tanıklık etmektedir: Cengiz-han bir defasında "Uyşunlar'ın beyi olan Uyşin Maykı-biy'i yanına çağırdı" ve ona dedi: "Senin ağacın karaağaç olsun, kuşun kartal olsun, savaş uranın Salavat olsun."[274] Benzer bir rivayet, Başkurt Tabınlar arasında da derlenmiştir; ayrıca, iki işaret (uran- Salavat, kuş- kartal) çerçevesinde, "Uyşinler" ile Başkurt Tabınlar'ın boy-kabile emareleri tamamen örtüşmektedir.

Tabın tarihinin incelenmesini bitirirken, bu bölümün başında anımsattığımız rivayete tekrar dönelim: Maykı-biy "Cengiz-han'ın yoldaşıydı"; onunla aynı kağnıya binmişti vb. Tabınlar'ın tarihî rivayetlerindeki bu hikaye, Deşt-i Kıpçak'a yönelik Moğol fetihleri başladığında Maykı-biy'in fatihlerin yanında yer almasıyla bağlantılıdır. Bu, yukarıda da anlatıldığı gibi, Deşt-i Kıpçak'ta yaşanan olumsuzluklardan ve sürdürülen rekabetten, keza Tabın-Uysun ittifakı içinde (Türkleşmiş olsalar da) Moğol kökenli unsurların varlığından kaynaklanmaktaydı. Tabın kabile şubelerinin adları arasında Moğol etnonimlerinin izleri gayet belirgindir. Onlarla ilgili yorumlara bu bölümün başında yer verilmişti.

Kıpçaklaşmış Tabınlar'la Usunlar, öz Kıpçak boylarıyla birlikte, Altın Orda halkının (bu devletin XIII-XIV. Yüzyılda bilinen olaylar sonucu çöküşüne ve halkın değişik bölgelere dağılışına kadarki dönemde) temelini oluşturmaktaydı. Kendi topraklarında kalan Tabınlar'ın çoğunluğu Kazaklar'ın ve Başkurtlar'ın (muhtemelen kısmen de Nogaylar'ın) bünyesine katıldı; doğuda kalan Usunlar ise Orta Asya ve Kazakistan halkları içinde eridi.

274 Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave*, s. 28.

T e l e ü–T a b ı n ve K u b a l a k-T a b ı n k a b i l e l e r i. Teleü ve Kubalak kabileleri Kara-Tabınlar'a en yakın kabilelerdir. Bölgesel olarak Kubalak-Tele'ler, Kara-Tabınlar'ın güney komşularıdır. Her iki kabile kendilerini akraba olarak görmektedir. Rivayete göre Teleü ve Kubalak kardeştir[275]. Rivayet, Teleü ve Kubalaklar'ın etnik ve tarihî yakınlığını yansıtmaktadır. Bu kabileler tüm göstergeler itibariyle doğu Tabınlar'a ait olmakla beraber, dil ve kültürlerinde bazı özellikler de vardır. Onların konuştukları dil, Kubalak-Teleü alt ağzı olarak adlandırılmakta olup, henüz birkaç yüzyıl önce Tabın şivesi tarafından bertaraf edilmiştir. Kubalak-Teleü ağızlarında Teleüler ile Kubalaklar'ın konuşma dilinde bazı kelime farklılıkları görülmektedir. Kubalak Başkurtlar'ının günlük konuşma dilinde, onların güney komşuları olan Tamyanlar'ın etkileri hissedilmektedir. Kubalak-Teleü kadınlarının giysileri ve takıları da özgündür. Kuzeydoğu Başkurtlar'ının en güneydeki grubu olan Kubalak-Teleüler, komşu Bürzenler, Kıpçaklar ve Tamyanlar'a kıyasla farklı bir etnografik gruba mensup olmalarıyla dikkat çekmektedirler.

Teleü etnonimi, Başkurtlar dışında, Kazaklar, Karakalpaklar (Tileukussşi biçiminde) ve Özbek-Kuram'lılar arasında bilinmektedir. N. A. Aristov, Teleüleri erken Orta Çağ Türk boylarından *Tele*lerle özdeşleştirmiştir.[276] Vsotrov ile Mukanov da Kazak *Teleü* boyunun kökenini bu şekilde açıklamaktadırlar. Onların kanaatine göre, Kazak-Teleüler'in ataları Tele boyuna mensup Türklerdir ve bunlar "Henüz VI. Yüzyılda Türk Hakanlığı'nın bünyesinde bulunmaktaydılar".[277] *Teleü* (*Tele* değil) biçimindeki bu etnonim sadece Başkurtlar, Kazaklar, Özbekler ve Karakalpaklar arasında tespit edilmiştir. Adı geçen halkların bünyesindeki Teleüler'in akrabalığı, tarihî destan ve rivayetlerde henüz unutulmuş değil. Onların yerleşim tarzlarında görülen bazı özellikler de bu konuda ipuçları vermektedir: Teleü kabilesine mensup Kazaklar, henüz XIX. Yüzyılda yazın Emba ve Yayık nehirleri boyunca Tabınlar'a komşu olarak göçebelik yapmaktaydılar.[278] Karakalpak Teleü-Kusşi şubesi, etnik bakımdan Tabınlar'a yakın olan Ktay boyuna bağlıdır. Altın Orda döneminde Teleü kabileleri Tabın konfederasyonunun yörüngesindeydi; gelişen tarihî olaylar sonucu buradan dağılarak, Başkurtlar'ın, Kazaklar'ın ve Özbek-

275 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste XVI., Dosya 1, s. 43.
276 Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave,* s. 297-298.
277 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 106.
278 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 23.

ler'in arasına yerleştiler. Başkurt ve Kazak Teleü kabilelerinin bir zamanlar aynı oluşum içinde bulunduklarını, tamgalarının benzerliği de teyit etmektedir: Başkurt Teleüler'in tamgasının ikinci tipi (Tablo 5) Kazak Teleüler'in, N. Grodekov'un verdiği bilgiler sayesinde bilinen tamgasıyla örtüşmektedir:

Tele boylarının tarihiyle ilgili geniş bir literatür vardır. Bir süre önce L. P. Potapov, Altaylıların kökeniyle ilgili yeni çalışmasında, Tele tarihiyle ilgili genel bir bölüm sundu.[279] Potapov, Tele boylarını etnogenez bağlamında Teleü, Telengit ve Tölösler'le karşılaştırmaktadır. Başkurt (ve ayrıca Kazak) Teleüler, bu üç oluşum arasında, köken itibariyle Teleüler'e bağlıdır. Bu kanaat öncelikle etnonimlerin yakınlığıyla (Teleü etnoniminde –t bir takıysa, bu durumda Teleü ile Teleü aynıdır); diğer taraftan ise tarihî koşullardan kaynaklanmaktadır. Ortak Tele adını taşıyan boylar MS. ilk yüzyıllarda genellikle Merkezi Asya'nın doğu kesimlerinde, Gobi çölünün kuzeyinde göçebelik yapmaktaydılar. Kuzey Çin hanedanlarının tarih kayıtlarında (IV-VI. Yüzyıl) Tele [T'ie-le] boyları, Kao-kui olarak adlandırılmaktadır. Kao-kui boyları MS. I. Binyılın başlangıcında muhtemelen kuzey Hunları arasındaydılar; Hunlar da Moğolca konuşan Siyenpiler'le önemli ölçüde karışmış durumdaydı. MS I. Binyılda Merkezi Türk ve Moğol unsurların Asya, Moğolistan ve Altaylarda kurulan imparatorluklar bünyesinde kaynaşması, göründüğü kadarıyla önemli boyutlara varmıştı. Fakat bu dönemlerde eski Türk ve Moğol göçebeler arasında düşmanlık ve rekabet de sürdürülmekteydi. Kaokuiler, Ju-janlar'la eski mücadelelerini devam ettiriyorlardı; bu mücadele V. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle yoğunlaşmıştı. Kao-kui (tele) boylarının önderi A-fu-chi-lo, Ju-janların hakimiyetinden kurtulmak niyetiyle "100.000 arabalı halkını Moğol Altayları üzerinden batıya, şimdiki Cungarya topraklarına götürdü. Tele boylarının Kara İrtış vadisinde göçebelik yapmaya başlayan bu kısmının içinde, L. P. Potapov'a göre, "çağdaş Teleüler'in ataları da bulunmaktaydı". Tele boyları eski Türk Hakanlığı tarihinde (VI-VIII. Yüzyıl) önemli rol oynadılar. Bu dönemde Teleler'in bir kısmı (genel olarak Cungarya'ya göç eden kesimler) batı yönünde çok uzaklara– Aral ve Hazar denizlerine kadar yayılmışlardı.

Bu anlatılanlar, Teleü kabilesinin (ve ona akraba olan Kubalak kabilesinin) kökenlerine yeterince açıklık getirmekle beraber, Tabın tarihinin de başlıca aşamalarına uymakta, keza Tabınlar ile Teleü-

ler'in ataları arasında (henüz hakanlıklar döneminde veya bu boyların önemli kısmının Cetısu'ya hareket etmekte olduğu günlerde) etnik tarihî bağ kurabilme imkanına işaret etmektedir. Bu arada, N. A. Aristov, Moğol Altaylarının batı yamaçlarındaki Tele boylarının Dulu ittifakına girmiş olduklarını anlatırken bu durumun altını çizmektedir. Tabınlar ile Teleüler'in (ve onlara akraba Kubalaklar'ın) Merkezi Asya'da Türk tarihinin derinliklerine inen etnik akrabalığı, onların Dulu (Dulat) konfederasyonuna dahil oldukları dönemde, keza Batı Moğolistan'da Moğol kabileleriyle temasları ve Usun oluşumlarıyla karıştıkları dönemlerde de muhafaza edilmiştir. Kubalak-Teleüler ile Tabınlar'ın etnik tarihî bağları, Deşt-i Kıpçak'ta Tabınlar'ın yükseliş dönemlerinde daha da pekişmiştir. Bu çizilen şemanın doğruluğunun bir kanıtı da her iki adın (Tölös, Teles ve Kubulek biçimlerinde) Kırgız boy-kabile etnonimleri arasında bulunmasıdır.

B a r ı n-T a b ı n b o y u. *Barın* etnonimi, Başkurtlar dışında, Kırgız etnonimleri arasında kayıtlara geçirilmiştir: Barın boyu, Kıtay ve Nayman boylarıyla bir arada Bagış grubuna dahildir.[280] Kırgız Baarin boyunun tamgası (S. M. Abramzon'a göre: — ◯— Başkurt Barın-Tabınlar'ın tamgasının (Tablo 145) aynısıdır. Barın-Tabınlar arasında bir Tungatar (*Tunğatar*) şubesi de vardır ki, aynı etnonim Kırgız Barınlar arasında mevcuttur.[281]

Barın, Baarın (Grumm-Grjimaylo'ya göre: Barin, Bayrin) mensupları asıl Moğollardır. XIII. Yüzyıl sonlarında Moğol Barın boyu Selenge havzasında göçebelik yapmaktaydı.[282] Reşidüddin "Durban boyuna yakın olan ve onların kökünden gelen Baarin" boyunu ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Cengiz-han'ın Camuha ile mücadelesi sırasında Baarinler önce Camuha'nın yanında yer aldılar, fakat az sonra Cengiz-han'ın hizmetine girdiler.[283] Bir "Moğol boyu" olan Barınlar arasından sonraları çok sayıda yönetici ve "Cengiz-han'ın yakını" olan kişiler çıkmıştır. Barın-Tabınlar'ın Moğol kökenli oluşu, onların geç döneme ait şecerelerine de yansımıştır. Şecere, Barın ve Duli'den (XIV. Yüzyılda Ak Orda'da hakim hanedanın enerjik Cengizoğullarından birisi; Toktamış'ın babası) başlatılmaktadır[284].

279 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 147-157.
280 Vinnikov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 145.
281 Abramzon, Etniçeskiy sostav, s. 63.
282 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 501.
283 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/187.
284 SSCB BA BŞ TDE Enstitüsü Yazma Eserler Arşivi. Barın-Tabın kabilesinin şeceresi.

Barınlar'ın batıya göçü ve Tabın grubuna katılmaları muhtemelen XII-XIII. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Cengiz-han'ın 1206 yılında Yenisey Kırgızlarını fethettiği ve onları Baarin boyundan olan Khorçi'ye bağladığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Baarınlar, Kırgız muhitinde Türkleşmiş olabilirler. Fakat bu, oldukça geç dönemle ilgili bir tarihtir ve çok uzak bölgelerde yaşayan Başkurt Barınlar ile Kırgız Barınlar'ın bazı etnonim ve tamgalarındaki ortaklığı ikna edici biçimde açıklayabilmek için yeterli değildir. Başka bir şema daha uygun görünmektedir: Cengiz-han ile Camuha arasındaki mücadele döneminde Baarinler'in bir kısmı Kara-Kitaylar'ın yanına kaçtı. Göçebe Baarinler bu yolu eskiden beri biliyorlardı. Cetısu'ya gelen Baarinler, Kara-Kitaylar'la Naymanlar'ın, keza batı bozkırlarına gitmiş olan Tabınlar'la ilişkilerini koparmamış olan Dulat ve Usunlar'ın etnik kuşatmasında kaldılar. Baarinler'in bir kısmı güçlenmekte olan Tabın birliğine girdi, bir kısmı ise Cetısu'da kaldı ve daha sonra Kırgızlar'a katıldı. Türk-Soğd toponimlerinden *Tunkatağ* (*tun-* gece; *katağ-* bekçi) Teleüler tarafından benimsenerek, Kırgız ve Başkurtlar'ın etnonim ve toponimleri arasında *Tungatar* biçiminde muhafaza edildi.[285]

Kuvakan ve Sırzı boyları. Kuvakan ve Sırzı kabilelerinin etnik tarihi, Kara-Tabın kabilesinin tarihiyle yakından bağlantılıdır. Sadece tamgaların değil, şecere ve rivayetlerin de tamamen aynı olması bunu kanıtlamaktadır. Bu rivayetlerde Kuvakanlar ve Sırzılar kendilerini Kara-Tabınlar'a yakın ve akraba oluşumlar olarak takdim etmektedirler. Sırzı kabilesi, Ural-ötesine yerleşmeden önce Ürüzen vadisinde yaşamaktaydı. Henüz yakın zamanlarda buralardaki Çolpan köyü civarında Sırzı-yort (Sırzı yurdu), Sırzı-ziyarat (Sırzı mezarlığı) gibi toponimlerin varlığı kayıtlara geçirilmiştir. Sırzılar, Kuvakanlar'la yan yana yaşamaktaydılar. Bu bölgede (günümüz Salavat İlçesinde) kurumuş nehir yataklarından birisi halen Kuvakan ırmağı (*Kıuakan yılğahı*) olarak adlandırılmaktadır.

Kuvakan rivayetlerinde atalarının "Altaylardan", "Moğolistan'dan", "Baykal gölünden", "Kazakistan'dan" gelmiş oldukları anlatılmaktadır[286]. Kuvakanlara bağlı Tübeles veya Tubalas (S. Mirasov'a göre, *Tübes*) Başkurtları, Taymas-biy'i atalarından birisi olarak görmektedirler. Rivayete göre toprakları "Altay dağlarındaymış". Yi-

285 Şçerbak, *Znaki na keramike i kirpiçax*, s. 381.
286 SSCB BA BŞ Bilim Arşisi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 76, 88, 92, 134-133.

ne bu anlatılara göre, Tübeles-Kuvakanlar kendi soydaşlarıyla ilişkilerini XIX. Yüzyıl sonlarında henüz kesmiş değillerdi; bu akrabaları onları "vatana (yani Altaylara) geri dönmeye" ikna etmeye çalışıyorlarmış.[287]" Bu rivayet, gayet anlamlı birçok etnonim de sunmaktadır. Kuvakan kabile adlarından olan Kırkule (Kırkuyle) ve Kırktar, yukarıda açıklandığı gibi, Altaylarda, Çelkanlar arasında da bilinmektedir. Kuvakanlar arasında Moğol etnonimi kaydedilmiştir. Fakat Tübeles kabilesinin iki şubesinde *Hun* (Hun) adının muhafaza edilmiş olması özellikle şaşırtıcıdır. Yaşlı kaynak kişiler rivayeti anlatırken bu hususun altını vurgulamaktaydılar: "Bizim kabilemiz Hunlar'dandır" (*bezen ırıubız Hundarğan*)[288].

Kuvakan boyunun etnik kökenlerinin açıklanması çerçevesinde, Türkçe *ku* sözcüğünün bazı araştırmacılar tarafından 'kuğu' anlamında yorumlanması dikkat çekmektedir.[289] *Ku* (*kıy*)- Kuzey Altaylardaki Lebed nehrinin eski Türkçe adıdır; Ku-kişi, Kuu-kiji- 'Lebed tarafının insanları' anlamında olup, Kuzey Altaylardaki Çelkanlar'ın veya Kuu-kijiler'in adıdır; bunlarla Kuvakanlar arasında, yukarıda anlatılmış olan diğer benzerlikler de görülmektedir. Kuu veya Kular adında bir boy-kabile grubu Tuvalılar arasında da var.[290] Başkurt Kuvakanların rivayetlerinde, Ürüzen nehrinin yukarı boylarına ilk olarak iki genç avcının geldiği anlatılmaktadır. Onlar, soydaşlarının yerleşmesi için toprak arıyorlardı; bu toprakları beğendiler ve buradaki iki en yüksek dağı Kukşi-tau ve Başıtaş-tau olarak adlandırdılar[291]. Bu benzerliklerin kökü, Kuvakanlar'ın (ve onlara akraba olan Sırzılar'ın) Kuzey Altay boylarıyla eski etnik ilişkilerindedir; bu boylarla hem Kuvakanlar hem de bir bütün olarak Tabın Başkurtları arasında maddi kültür, resim sanatı, akrabalık sistemi vb. alanlarda da birçok ortak yönler vardır.

Reşidüddin, "halen Moğol denilen" fakat daha önce "farklı adları olan" boylar arasında Kukan veya Kurkan boyunun adını da anarken, muhtemelen Kuvakanlar'ın atalarını kastetmiştir.[292] Kuvakan

287 A. y., s. 88.
288 A. y. s. 85.
289 Radloff, *Aus Sibirien*, s. 211-212; Aristov, *Zametki*, s. 5; Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 209.
290 Vaintein, *Proisxojdeniye i istoriçeskaya etnografiya tuvınskogo naroda*, s. 12.
291 SSCB BA BŞ Bilim Arşisi, Fon 3, Liste XI., Dosya 6, s. 60-63.
292 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/77, 125.

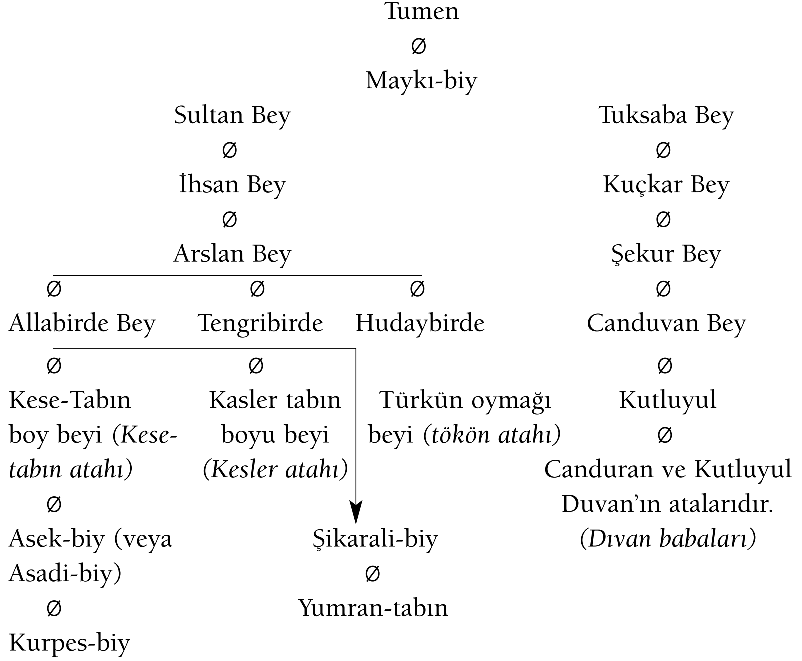
etnonimlerine bakıldığında, kökenleri itibariyle eski Türk ve eski Altay kökenli olan ve Tele boylarıyla bağlantısı bulunan bu boyun, henüz Eski Çağda ve özellikle de sonraki göç hareketleri döneminde bazı Moğol ve muhtemelen Ugor-Samodiy kökenli boy-kabile gruplarını da içine aldığını görüyoruz. Bu son husus, Kuzey Altaylıların, Yenisey ve Ob bölgelerinin Ugor ve Samodiy boylarıyla eski etnogenetik ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu ilişkiler daha önce Radlov ve Aristov tarafından gündeme getirilmiş, günümüzde ise yeni materyaller kullanılarak Potapov tarafından ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

Batı Tabınlar'ın Etnik Tarihi

T a b ı n K e s e, K a l s e r, Y u m r a n b o y l a r ı n ı n k ö k e n l e r i. Aşağıya almış olduğumuz şecere parçasında Batı Tabın Başkurtlar'ının şeceresi yer almıştır.[293]

Batı Tabınlar'ın yapısını düzenli biçimde sunabilmek ve onların aynı kökten geldiklerini kanıtlayabilmek amacıyla bu soy ağacının ne kadar özenle düzenlenmiş olduğunu açıklamaya ihtiyaç yok. Sadece üç kardeşin adlarına dikkat etmek yeterlidir: Allabirde, Tengribirde ve Hudayberde. Bu adların üçü de 'Allah tarafından verilen' anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu şecere etnik ve tarihî ilişkileri de yansıtmaktadır; bu ilişkiler, belli bir aşamada Batı Tabın kabilelerinin bu tür bir şecere oluşturmalarını gerekli kılmıştır. Bu kabilelerin etnik tarihi oldukça karmaşıktır. Batı Tabınlar, dil ve kültür bakımından Güneybatı (Dema) Başkurtlar'ıyla Tabın grubu (bazı göstergeler bakımından ise Kuzeydoğu) Başkurtları arasında bir geçiş grubudur. Batı Tabınlar'ın etnik tarihinin bu özelliği, boy-kabile yapısında, tamgalarda ve rivayetlerde görülen birçok ortak hususlarla da teyit edilmektedir.

293 Umetbayev, *Yadkar*, s. 48-49.

Batı Tabın kabileleri arasında bizi öncelikle (bu grubun ana oluşumu olan) Kese-Tabın kabilesinin ve onlarla yakın ilişki içindeki Kalser-Tabın ve Yumran-Tabın kabilelerinin etnik tarihi ilgilendirmektedir. Batı Tabın kabilelerine ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Onların eski rivayetleri yukarıda sunulan şecere tarzında olup, birçok yönleriyle Doğu Tabın rivayetleriyle örtüşmektedir. Bununla birlikte Batı ve Doğu Tabın kabilelerinin etnonim ve tamgaları arasında farklılıklar benzerliklerden daha fazla öne çıkmaktadır. Kalser ve Kese-Tabınlar'ın ataları, rivayetlere göre Altaylardan, Moğolistan'dan ve Yabıkkaragay bölgesinden gelmişler. Bu bölge, Sibirya'da "Tayga istasyonunun" bulunduğu yerdedir. Yabıkkaragay'da Kese-Tabın beyi, Bayçıgur adında bir batırdı. Batı Tabın boylarının etnonimleri – Mangol, Kakhas, Tukıs, Taz (Tas) – tarihî rivayetlerle bir çelişki içinde değildir. Kaynak kişiler (halk tarihinin bilicileri) de adı geçen "kabilelerin" Altaylardan geldiklerinden emindiler[294].

294 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 209; 1961 yılına ait derlemeler, Defter 2, s. 49-51.

Ataları Maykı-biy'in Cengiz'den kaburga (*kabırğa*) biçimli tamga, ağaç (dağ çamı) ve uran almış olduklarına dair rivayetler Kese-Tabın Başkurtlar'ına aittir.[295] Kaburga biçimli tamga (Tablo 6, no. 3) Başkurdistan'da sadece üç Tabın boyu tarafından bilinmektedir: Kese, Kalser ve Yumran. Bu son derece önemli bir durumdur. Çünkü ilgili Batı Tabın kabilelerinin, tarihin belli bir aşamasında en azından etnik yönden karışmış olduklarını göstermektedir. Batı Tabın boylarının etnonimlerinin benzerleri fazla değildir. Türkmen Salorlar arasında Kiçi adında kalabalık bir kabile vardı; bu kabilenin bünyesinde çok sayıda küçük kabile ve bu arada Kırk-üyli kabilesi bulunuyordu.[296]

Kiçi ve Kırk etnonimlerinin bir araya gelmesi dikkat çekicidir, çünkü Kırk adı Tabınlar arasında da (yukarıda anlatılmış olduğu üzere) oldukça yaygındır. G. İ. Karpov Türkmen Kiçi kabilesinin adını *Kese* olarak, diğer bir deyişle Başkurt yazılışına tamamen uygun biçimde vermektedir.[297] Küçük bir Kiçi-Mergen kabilesi, Gissar Lakaylar'ının Badraglı boyuna bağlıdır.[298] Burada da Kiçi ve Badraglı etnonimlerinin aynı oluşum içinde bir araya gelmiş olması dikkat çekmektedir; çünkü Başkurdistan'da da Kese kabilesi ile Badrak boyu komşu olarak yaşamakla birlikte, kadim tarihî ilişkilerini sürdürmektedirler. Kırgızlar'ın İçkilik grubu içinde *Kesek*[299], Toca Tuvalıları arasında *Kezek-Kuular* adında birer boy vardır.

Başkurtlar'da Kese, Türkmen-Salorlar'da Kese (veya Kiçi), Lakaylar'da Kiçi-Mergen, Kırgız ve Tuvalılar'da Kesek ve Kezek etnonimlerinin ayniyeti, bu oluşumların ortak bir kökenden geldikleri veya tarihlerinin bazı eski aşamalarının ortak olduğu anlamına mı gelmektedir? Muhtemelen, evet; fakat Kese (kiçi) etnoniminin Orta Asya ve Doğu Avrupa'da görülmesi ancak batı yönündeki erken Türk göçleriyle açıklanabilir. Akademisyen Nemeth, Kese etnonimini eski bir Macar boyunun adıyla özdeşleştirmektedir; ki bu boyun adını Konstantinos Porphirogennetos *Kasi* biçiminde vermektedir. Nemeth, çağdaş Macaristan toponimleri arasında Kese etnonimiyle ilgili yaklaşık 50 örnek bulmuştur: Kesz, Keszi, Keszo, Keszü... [300]. Eski Baş-

295 Umetbayev, *Yadkar*, s. 49.
296 Vinnikov, *Rodo-plemennoy i etniçeskiy sostav*, s. 39.
297 Karpov, *Plemennoy i rodovoy sistem turkmen*, s. 3.
298 Karmışieva, *Uzbeki-lokaiytsı*, s. 10.
299 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 27.
300 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 11.

kurt-Madyar ilişkileri zemininde, Başkurt Kese etnoniminin Macar boyunun adıyla karşılaştırılması doğal ve doğru bir yöntemdir. Artık eski Türk-Ugor ilişkilerinin geniş boyutlu olduğu, değişik dönemlerde ve değişik bölgelerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Kalser ve Ümran etnonimleri de bu ilişkiler bağlamında yorumlanabilir. V. F. Gening, Kalser (*Kelser*) kabile adını, Sibirya halklarının (bu arada Türk, Ugor ve Samodiyler'in) etnonimlerinde çok yaygın olarak kullanılan *kal-kol-kul-kul'* köküne bağlamaktadır. Yazar, *kal* etnonim kökünü eski Türçe üzerinden açıklamak eğilimindedir.[301] Bu durumda, Başkurt boy-kabile adları ile Ugor ve Samodiy etnonimleri arasında sürükleyici karşılaştırmalar yapan V. F. Gening, kanaatimizce doğru yoldadır. Güney Altaylardaki Kalcır hidronimi ve Kırgızlar arasındaki Kalcır etnonimi[302] de bu yaklaşımın dolaylı kanıtları olabilir.

Yumran etnonimi, temelinde *Yur* kökünü içeren bir adın transformasyonu olabilir. P. İ. Rıçkov'un listesinde ve XVIII. Yüzyıla ait bazı arşiv kaynaklarında bu kabilenini adı Yurman biçiminde yazılmıştır ki, Yurmin ve Yurmi adlarına, sözün kökü ise Yurmatı etnonimine çok yakındır. Batı Tabın toprakları Yurmatı topraklarının kuzey sınırlarındaydı. Bu bölgenin bazı toponimlerini dilbilimciler Bolgar ve Fin-Ugor dillerinden hareketle yorumlamaktadır. Batı Tabın Başkurtlar'ının konuşma dilinin spesifikliği özellikle ciddi bir konudur. Bu dilde, eski Türkçe'ye özgü olup günümüz Uygur, Yakut ve Çuvaş dillerinde de görülen fonetik kompleksler (nk, nt, mk, lt, nt) mevcuttur.

Bir bütün olarak, yukarıda sunulan materyallere göre, Batı Tabın kabilelerinin etnik tarih şeması şöyle görülmektedir: Doğu Tabınları'nda olduğu gibi, Kese, Kalser ve Yumran kabilelerinin de etnik tarihi, Merkezî Asya ve Altayların eski Türk muhitiyle ilgilidir. Bu görüş, tarihî rivayetlerdeki verilerle de teyit edilmektedir. Bu rivayetleri görmezden gelmek doğru olamaz, çünkü onlar tüm Tabınlar'ın gelişim tarihiyle çelişki içinde değildir. Kese adının sadece Başkurtlar'ın değil, ayrıca Macarlar'da, keza Türkmen ve Lakaylar arasında görülmesi de bu adın zaten kadim olduğunun bir kanıtıdır. Kese ve Kalser etnonimlerinin ve bu adların taşıyıcılarının kökenlerinin Merkezî Asya'nın Türk-Moğol dünyasında, keza MS. I. Binyılda kuzey kesimlerindeki Ugor-Samodiy gruplarıyla yakın ilişki içinde olan Altay boyları arasında aranması gerekmektedir.

301 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 76.

MS. I. Binyıl başlarında eski Türkler (etnik bakımdan genellikle karışmış olan birlikler bünyesinde), Aral havalisi ve Batı Kazakistan bozkırlarındaki göçebeleri de peşlerine takarak batıya yöneldiler. Bu dönemde aynı etnonimler (değişik göçebe ittifaklarının kurulması ve dağılması yüzünden) henüz Türk veya Ugor dillerini konuşan değişik boylara ait olabilirdi. M. İ. Artamonov'un[303] Ugor olarak kabul ettiği İtil boyu Ogorları bünyesinde bir Koçagir (veya Kiçi-gir) boyu vardı; Kiçi Türkler'inin Ugorlar'la (henüz Doğunun derinliklerinde başlatılmış olan) etnik temasları, VI-VII. Yüzyılda İtil boyunda doruk noktasına ulaşmış olabilirdi.

Kese, Kalser ve Yumran Başkurtlar'ının ataları, MS. I. Binyılın ikinci yarısında Bolgar boylarının ortak kitlesi içinde Başkurdistan'a yerleştiler. Bunlar, Belı nehri boylarına yerleşmeden önce uzun bir süre Bugulma platosunda, Yurmatı-Yurmi boylarına komşu olarak veya aynı topraklarda yaşadılar. Kese-Tabınlar kendi rivayetlerinde, Dema nehrinin yukarı boylarındaki Narış-tau (Narıs-tau) havalisini veya İk nehri vadisini "eski yurt" olarak anmaktadırlar. Türk ve Ugor (eski Macar) boylarının bu bölgedeki temasları ve karışmaları en yoğun biçimde gerçekleşmişti.

Kese, Kalser ve ümran boylarının bugünkü topraklarına yerleşmeleri XIII-XIV. Yüzyılda gerçekleşti; bu tarihlerde onlar göçebe Tabınlar'ın güçlü bir dalgası içine sürüklenmiş ve fethedilmiş olarak, bu birliğe katıldılar ve birer "Tabın" kabilesine dönüştüler. Tarihî etnografya verilerine bakılacak olursa, ekonomi ve kültürde, bozkır folkloru ve dil alanında Tabın göçebe geleneklerinin onlar üzerindeki etkileri baskın olmuştur. Batı Tabınlar arasında Maykı-biy'le ilgili rivayetler, yukarıda atıf yapmış olduğumuz şecere vs. de buradan kaynaklanmaktadır. Batı Tabınlar kabilelerinin etnik bakımdan ileri düzeyde karışmış olduğunu, onların tamgalarının çeşitliliği de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Doğu Tabın tipi tamga işaretleri Batı kabileleri arasında önemsiz derecede az görülmektedir. Bunun aksine olarak, Kese-Tabınlar'da temel itibariyle Yurmatı tamgalarının aynısı olan tamgaların varlığı kayıtlara geçirilmiştir (Tablo 6, no. 2). Bu gözlemler, Kese, Kalser ve Yumran boylarının Tabın kültür ve dil etkilerine maruz kaldıkları, fakat buna rağmen onlara az karıştıkları, kendi kabile yapılarını, tamgalarını ve Yurmatılar'la geleneksel ilişkilerini koruyabildikleri anlamına gelmektedir.

---

302 Abramzon, *Kirgizı i ix*, s. 59.

303 Artamonov, *Oçerki drevneyşey istorii xazar*, s. 41.

B i ş u l, B a d r a k, K u m r u k b o y l a r ı. Bişul, Badrak ve Kumruk boyları XII-XIII. Yüzyıldan, ama belki de daha öncesinden itibaren Tabın etkisine maruz kalmış, fakat etnik bakımdan hiçbir zaman Tabınlar'ın bünyesinde bulunmamışlardır.

Bunların arasında *Bişul,* en büyük boydur. Bununla beraber, XVIII. Yüzyıla ait hiçbir kaynakta adı geçmemektedir. Yalnız P. İ. Rıçkov'un listesinde Tabınlar arasında bir "Biş-Aul tübü" kaydedilmiştir; gerçekte ise bu birim Bişul boyunun küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. XVII.-XVIII. Yüzyıl kaynaklarında Bişullar'a dair bilgilerin yer almamasının sebebi onlar kendilerine toprak payları tahsis edilmesine ilişkin beratlar almamaları ve müstakil bir boy-kabile nahiyesi oluşturmamalarıydı. XVII-XVIII. Yüzyıl Başkurt isyanları döneminde eski toprak imtiyazlarını tamamen kaybetmiş olmaları da mümkündür. Bişullar'ın büyük kısmı, XVIII. Yüzyılda Ak Göl civarında, Yurmatılar'ın hemen bitişiğinde yaşamaktaydılar. Bişul rivayetlerinde anlatılanlara göre, Salavat isyanına katılmaları yüzünden onların atalarını "Ak Göl havalisindeki eski topraklardan" kovdular. Kuzeye hareket eden Bişullar, kısmen Duvan ve Kumruklar'ın kısmen de Min boyuna bağlı Mirkit kabilesinin topraklarına (esasen serbest çalışanlar statüsünde) yerleştiler[304]. Bişullar'ın kendilerine ait toprak paylarının olmayışı, boy yöneticilerinin gözünde, ilgili "rivayetlerde" bu boyu Başkurt "oymak ve kabileleri" arasında saymamak için yeterli gerekçe oluşturmaktaydı.

Bişul etnogenetik rivayetlerinde, mitolojik hikayelerin güçlü etkisi hissedilmekle beraber, bu etkiler halk hafızasından önemli ölçüde silinmiş veya İslamî görüşler doğrultusunda modernize edilmiştir. Anlatılan umumi rivayete göre, mucizevi (bir ışından, "şurali"den- orman devinden vb.) biçimde hamile kalan Başkurt kız, beşiz erkek çocuk doğurdu; bunlar Bişul kabilesinin temelini oluşturdular. Bu hikaye eski Türk (Hun) hikayesinin uzak bir yansıması olup, aynı hikayeyle kâh doğuda kâh batıda değişik biçimlerde karşılaşmaktayız. Cuveyni, Karakorum yakınlarında bulunmuş olan "yazılı taş"tan okuduğu bu hikayeyi ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Selenge ve Tolga nehirlerinin birleştiği yerde iki ağaç vardı; bunların arasında bir dağ yükselmişti. Uygurlar yaklaştıklarında "dağ yarıldı" ve onlar "beş güzel erkek çocuk gördüler". Çocuklar, ağaçların kökünden akan beyaz sütle beslenmekteydiler. Cocuklara isim verdiler

304 1957 yılına ait saha derlemeleri, s. 3, 5, XI.-12, XVII.

ve onlardan birisi – Baku-han – en büyük han oldu; “kardeşleriyle beraber doğuyu ve batıyı fethetti, Beşbalık şehrini kurdu.”[305] Birlik ve dostlukları halk refahının teminatı olan beş kardeşle ilgili hikayeler, eski Bolgar rivayetleri arasında da görülmektedir. “Bolgarya ve Katraglar’ın sahibi” Kubrat ölürken, beş oğluna “hiçbir zaman ayrılmamayı, çünkü yalnız bu yolla hep hükümran olabileceklerini” vasiyet etti.[306] V. F. Kahovsky’ye göre bu beş oğul efsanesi, “bir gerçeği” yansıtmaktadır; fakat burada sadece efsane ile gerçeğin örtüşmesi söz konusu olabilir. Çünkü beş kardeşlerle ilgili efsane, Bolgar Devleti’nin kuruluş çağından daha eskidir. Saha derlemeleri sırasında, Bişul Başkurtları birçok defa bu beş kardeşin hepsinin adlarını vermeğe çalıştılar, ama kimse bunu beceremedi. Dolayısıyla, Bişul etnoniminin kökenleri Merkezî Asya’da Türk mitolojisinin derinliklerinde kaybolmaktadır. Bu efsanenin yankıları ta oralardan Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz havalisi ve Urallara kadar ulaşmıştır. *Biş* unsuru içeren etnonimlerin (ve toponimlerin) yayılma alanı daha geniştir: Kazaklar’ın Büyük Cüzü’nde *Bes-ten-Bala* kabilesi kaydedilmiştir; Karakalpak Ktaylar arasında *Bes-Sarı* kabilesi; Özbekler arasında *Bişul, Bişkalı, Biş-Yüs, Bişkuli, Bişbala, Bişsarı, Bişsart*, *Beşogul, Beşuru Kuştamgalı;* Nogaylar arasında Besavıl Uruv etnonimlerinin varlığı kayıtlara geçirilmiştir. Bu örneklerin sayısı arttırılabildiği gibi, çok sayıda benzer toponimlerin olduğu da gösterilebilir (Beşbalık, Bişbulak, Beştau). Bu adlardan bazıları, kutsal beş sayısının halk tarafından çevreye yansıtılmasının bir sonucu olarak kabul edilebilirse de, Başkurtlar’da Bişul (‘beş oğul’), Zerafşan Özbekler’inde *Beşul* ve *Beşbala* (‘beş çocuk’), Kurama Özbekler’inde *Beşoğul* (‘beş oğul’), Kazaklar’da *Besten bala* (‘beşizler’) gibi etnonimlerin genetik bağlarını inkâr etmek imkansızdır.

Beş kardeşle ilgili mitolojik hikayelerin Türk folklorunda oldukça yaygın olduğu göz önünde bulundurulursa, etnonim paralelliklerinin, söz konusu halkların bünyesinde eski Türk etnik unsurunun bulunduğu anlamına geldiği sonucuna varabiliriz. Söz konusu unsurun etnik temelini muhtemelen Altaylardaki veya Batı Moğolistan’daki bir boylar birliği oluşturmuştur; buralarda rakama dayalı boy-kabile adlarının kullanılması geleneği oldukça yaygındı (Sekiz Oğuz, On Uygur vb.). Bu konuda kaynaklarda da bilgiler muhafaza

305 Radlov, Ob uygurax, s. 56-62.
306 Bizanslı Theokharios Salnamesi, s. 184.

edilmiştir: Telengit, Urasut ve Koştemi (Uryankit) boyları *Beş kavm* ('beş boy') adıyla bilinmekteydi. "Kırgızlar'la savaş sırasında" bu boylar Cengiz-han tarafından fethedilmişti.

Bişullar'ın eski tarihinin koşulları, onların etnogenezine Moğol grupların ve hatta yukarıda adı geçen Beş Kavm boylarının mensup olduğu "orman boylarının" da katkıda bulunmuş olduklarını elbette ki reddetmemektedir. Fakat Bişul boyu (veya en doğrusu- Bişul boyları) köken itibariyle Türk'tü. Bişul tamgalarının (Tablo 6, no. 6) başlıca biçimleri bu konuda ek kanıtlar sunmaktadır; bu tamga biçimlerinin diğer Türk halklarında, keza Orkun anıtlarında çok sayıda benzerleri görülmektedir.[307]

Bişul boyu içinde eskiden kabileler vardı. Şimdi ise, Bişul-Ungar veya sık sık adlandırıldığı biçimiyle Bişaul-Ungar kabilesi dışında bu düzen artık unutulmuştur. Dönüşmüş olan bu adın etkisi altında kalan bazı kaynak kişiler, Ungarlar'ın beş köy (*bişauıl*) oluşturduğunu düşünmektedirler, oysa köylerini hepsinin adını kimse bilmemektedir. Bu konuda en bilgili olan yaşlılar ise, bu kabilenin doğru adının Bişul-Ungar olduğunu hatırlıyorlar[308]. *Ungar* etnonimi sürekli olarak araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu ad çoğu zaman Ugorlar'la özdeşleştirilmekte ve eski Madyar-Başkurt etkileşimi çerçevesinde yorumlanmaktadır. Araştırmaların bu yönde yürütülmesi cazip olabilirdi; üstelik Ungar etnonimi Bolgar-Çuvaş dil özelliklerinin (arkaik konsonantizm olgusunu içeren merkez şivesi) ve Fin-Ugor hidronimlerinin yaygın olduğu bölgede (İnzer, Sim, Yurmaş) bulunmaktadır. Fakat Başkurt *Ungar* etnoniminin Orta Çağlara ait *Ugor* etnonimiyle doğrudan karşılaştırılabilmesi imkansızdır. Çünkü Ungar – Hungar kelimesinin yapısı "spesifik Alman yapısı olup, *Ongur*'dan gelmektedir.[309] Başkurt Ungar etnoniminin kökeni konusu, anlaşıldığı kadarıyla şimdilik belirsiz olarak kalmaktadır. Bununla birlikte, gelecek araştırmacıların dikkatini *Un* kökünü içeren çok sayıda Başkurt etnonimlerine çekmek isterim. XIV-XV. Yüzyılda, henüz Ufa şehrinin kuruluşundan çok önce, Bişul-Ungarlar, Başkurt Un boyunun komşusuydu; günümüzde bu boy daha kuzeyde – Belı ve Ufa nehirleri arasında – yerleşmiş durumdadır (bkz. 7. bölüm).

307 DTS, s. 15.
308 Eski kabile ilgili hatıralar, Yanbişul, Segleyenbişul vb. gibi şube adlarında muhafaza edilmiştir.
309 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 11.

XVI.-XVII. Yüzyılda Ufa şehri çevresinde batılı göçmenlerden oluşan geniş bir bölgenin kurulması sonucunda, kuzeydeki Un boyu Başkurtları ile güneydeki Bişul-Ungar Başkurtları bölgesel olarak ayrıldılar. Ungar etnonimi, *Un* (boy adı) ve *gar* (*gor, ğur*) unsurlarından oluşmakta ve bazı araştırmacılara göre eski Türkçe 'boy', 'kavim, 'kabile' anlamlarını ifade etmektedir. Dolayısıyla Ungarlar, Un boyunun bir kolu olup, farklı bir ortamda kalınca özerk bir oluşum olarak Başkurt Bişul boyuna katılmış ve zaman içinde bu boya karışmıştır. Başkurtlar dışında, Ungar etnonimi Kırım'da Ongar-Nayman biçiminde kaydedilmiştir.

Böylece Bişul boyu, eski Türk boy-kabile oluşumlarından olup, Başkurdistan topraklarındaki etnik tarihi de eski Başkurt boylarının buralara geldiği dönemden itibaren başlamaktadır. XIII-XVI. Yüzyılda veya bir süre önce Bişullar, Katay ve Tabın kabilelerinin etkisine girmiş ve bu etkiler, onların daha sonraki etnik tarihini ve yerleşim durumunu belirlemiştir.

Kumruk ve Badrak boylarının etnik tarihine dair materyaller kısıtlıdır. Kumruklar kendi anayurtları olarak Moğolistan'ı, çoğu zaman da Güney Sibrya'daki Yabıkkaray bölgesini göstermektedirler. Anlattıklarına göre ataları bu topraklardan ayrılarak batıya hareket etmişler. Kumruklar'ın Başkurdistan'a yerleşmesi XIII-XIV. Yüzyılda Tabınlar'la yaklaşık aynı dönemde gerçekleşmiştir. Zaten rivayetlerde de "İrgiz bozkırlarından" (günümüz Aral havalisindeki İrgiz nehri kastedilmektedir) ayrılmalarını, oralarda Ak Orda hanları arasında çıkan "büyük savaşa" bağlamaktadırlar. Daha sonraki dönemlerde, artık Başkurdistan topraklarında, Kumrular, tamgalarına bakılırsa (tablo 5), komşu Kudey kabileleriyle önemli ölçüde karışmışlardır.

XIX. Yüzyılda bünyesinde sadece üç köyü barındıran Badrak boyu ise bir zamanlar kalabalıkmış. *Badraklar,* İç Başkurdistan'a göç etmeden önce İk nehrinin yukarı boylarında yaşamaktaydılar; orada günümüzde de Badrak (*Baẓrak*) adını taşıyan birkaç köy vardır. Bu etnonimin izleri Kuzey Başkurdistan'da da bulunmaktadır. Orada Yanaul ilçesinde Badraş (Beẓereş) adında bir köy vardır. Badrak adını taşıyan boy-kabile grupları Büyük Cüz Kazakları (*Badrak-Kanlı*), Gissar Lakayları (*Badraglı*), Türkmen Yomutlar (*Badrag*), Nogaylar (*Badırak*) vb. arasında görülmektedir. Başkurt Badrak grubu bu Nogay boyuna daha yakındır. Başkurt-Badraklar kendi ataları olarak Akman'ın adını anmaktadırlar; Min şeceresinde onun "Murzalar so-

yundan" yani Nogaylar'dan olduğu anlatılmaktadır.[310] Biçim bakımından orijinal olan Badrak tamgası (Tablo 5) Nogay Badırak kabilesinin, N. A. Baskakov tarafından yayınlanan tamgasıyla aynıdır. Başkurdistan topraklarında Badrak adının geniş şekilde yayılmış olması da Nogay grupların buralara nüfuz etmeleriyle bağlantılı olabilir. Aynı zamanda Badrak boy-kabile gruplarının birçok halkların (Başkurt, Kazak, Özbek, Türkmen, Nogay) içinde bulunması, keza Başkurt Badraklar'ın Bişul ve Kumruk boylarıyla kadim ilişkileri, onların kökenlerini doğuda- Türk-Moğol boylarının şekillendiği bölgelerde aramak gerektiğine işaret etmektedir.

Tabın Başkurtlar'ının Güney Urallara Yerleşme Tarihi

Öz Tabın boylarının Başkurdistan'a gelişi, yaklaşık olarak XIII. Yüzyıl ortalarına rastlamaktadır. Moğol fetihlerinin ilk dönemlerinde Tabınlar, daha önce Deşt-i Kıpçak'ta sahip oldukları konumu muhafaza etmekte ve "İrgiz'den İrgiz'e"[311] kadar yayılmış olan eski obalarında yaşamaktaydılar. Fakat şartlar hızla değişmekteydi ve Moğol askeri feodal sistemi her yerde sert bir düzen geliştirmekteydi. Tabın birliği dağıldı. Kabilelerin bir kısmı kuzeye göç etti; bu dönemde birçok göçebe boylar Altın Orda devletinin bu kenar bölgelerinde saklanmaya çalışıyorlardı. Başkurdistan'da Tabınlar, Bugulma platosunun doğu kısmına yerleştiler (Harita 10). Günümüzde bile hem Ural-ötesi Tabınlar'ı, hem de Dağlık Orman Tabınlar'ı, atalarının "Sakmar nehri vadisinde", "İk nehrinin yukarı boylarında", "Asılı Göl kıyılarında" yaşamış olduklarını hatırlamaktadırlar. Tabınlar kendi rivayetlerinde Asılı Gölü "Kara-Tabın gölü" olarak adlandırmaktadırlar, bu ad XVIII-XIX. Yüzyılda öylesine yayılmıştı ki, birçok yayınlarda bile yer almıştır. 1958 yılında Marakayevo köyünde bize gösterilen eski bir yazma eserde şu satırlar yazılıydı: "Kubalaklar'ın ataları (*Kubelekterdin tön ataydarı*) Sakmara nehri taraflarından geldiler."[312] Başkurtlar'ın Bugulma platosundan doğuya ve kuzeye (dağlara ve tayga ormanlarına) doğru aktif biçimde yerleşmeleri,

310 BŞ, s. 52.

311 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 191. Kuzey Aral havalisindeki İrgiz nehriyle İtil'in bir kolu olan Büyük İrgiz nehri kastedilmektedir.

312 1955 yılına ait saha derlemeleri, s. 48; 1958 saha derlemeleri, Defter 2, s. 86, 92.

XVI. Yüzyılda Altın Orda devletinin dağılma sürecine girmiş olmasıyla bağlantılıdır. Güçlü ve kalabalık bir boy-kabile grubu olan Tabınlar, İk ve Dema nehirleri vadisinde ve Asılı Göl kıyılarında diğer gruplara kıyasla daha uzun süre kalmaya devam ettiler. XIV. Yüzyıl sonlarında Tabınlar Dema ve İk vadilerinin ormanlık bozkırlarını terk etmeğe zorlandıklarında, Başkurdistan'ın günümüzdeki sınırları içinde kalan topraklar Tabınlar'dan daha önce gelen boylar tarafından iskan edilmiş durumdaydı. Doğu Tabın boylarından Kuvakan ve Sırzılar, Güney Ural sıradağlarını kuzey yönünde geçerek Uralötesine doğru hareket ettiler. Burada onlar söz konusu sıradağların kuzey yamaçlarına, Yayık nehrinin yukarı akımlarına ve nehirlerin su ayrımı bölgesine yerleştiler. Tabın Başkurtları buralardan başlayarak Miass, Uvelek ve Uy nehirleri boyunca ilerlediler ve zaman içinde Ural-ötesine nüfuz ettiler; yine de uzun bir süre dağ eteklerinden fazla uzaklaşmadılar. Tam tersine, daha XVII-XVIII. Yüzyılda Tabın toprakları dağların derinliklerine sokulmuş durumdaydı; burada, yeni Tabın topraklarının sınırları içinde, Ürüzen nehrinin orta boylarında, Kuvakanlar ve Sırzılar göçebelik yapmaktaydılar.

Tabınlar, Aylılar'ı nehirlerin su ayrımı bölgelerinden kuzeye doğru sıkıştırıp çıkarttılar, fakat Ürüzen nehrinden Miass nehrine kadar olan bölgenin tamamında Güney Aylılar'ın komşusu olarak kaldılar; "Yayık doruklarında" ise Sart-Aylılar'la ortak topraklara yerleştiler. Tabınlar, Aylılar'ı çoğu zaman "dünür" (*koda*) olarak adlandırmaktadırlar. Bölgesel yakınlık ve yoğun evlilik ilişkileri, Tabınlar ile Aylılar arasında (Batı grubu zorlu dağlık bölgelerde, Kuzey grubu ise uzun bir süre kuzeyde- Ufa nehri bölgesinde yaşamaya devam eden Kataylar'a kıyasla) nisbeten bir dil yakınlığına sebep olmuştur. Tabınlar ile Aylılar arasındaki yakınlaşmanın bir sebebi de, Aylılar'ın Aral civarı ve XV. Yüzyılda göçebe Özbekler'in yerleştiği Sır-derya bozkırlarıyla sürdürmeğe devam ettikleri sürekli ilişkilerdi. Tabın-Aylı etnonimlerine (Özbek, Sart vb.) bakılırsa, XV-XVI. Yüzyılda doğudan göçebe gruplar gelmeğe devam etmiş ve bunlar Aylı veya Tabın muhitlerinde karışmışlardır. Göçebe Özbekler'in XVI. Yüzyıl başlarında "kışın Sır-derya deltasında yaşadıkları", yazın ise "Yayık nehrinin yukarı akımlarına hareket ettikleri" şeklindeki bilgiler, bu göç hareketlerinin gerçekliğini teyit etmektedir.[313] Batı Tabın kabileleri Başkurdistan'da kaldılar. Bunlar ilk başlarda Belı nehrinin sol

313 Dadikhina, *Uzbeki deltı Amu-dari*, s. 321.

sahillerine yerleşmişlerdi, oradan da (İnzer-Kataylar'ı sıkıştırıp) dağlara doğru hareket ederek, İnzer, Sim ve Zilim nehirlerinin aşağı akımlarına yerleştiler.

Hem Doğu hem de Batı Tabın Başkurtları, Güneybatı Urallar bölgesiyle ilişkilerini kaybetmediler; yer değiştirmelerde genellikle gözlendiği üzere, oralarda birçok Tabın grupları kalmıştı. Söz konusu bölgede siyasî şartların değişmesine, bu arada Kazan Hanlığı'nın kurulmasına ve Kazan hanları egemenliğinin pekişmesine paralel olarak, daha önce Urallara göç etmiş olan Tabın grupları batıya geri döndüler. Başkurt kabilelerinin Kazan Hanlığı'yla karşılıklı ilişkileri az incelenmiştir ve esasen iyi bilinmemektedir. Tarih literatüründe yaygınlık kazanmış bir teze göre, Başkurdistan'ın tamamı veya onun batı kesimleri (Kazan Yolu) Kazan hanlarının "egemenliği altında" olmuştur.[314] Fakat belgelerle desteklenmiş olmayan bu tez, tartışmalıdır ve kanıtlanması gerekmektedir. Kendilerini tamamen batı politikalarına ve güç ve kudretini arttırmakta olan Rus Devleti'yle mücadeleye vermiş olan Kazan hanlarının Başkurtlar'ın tam "bağımlılığını" sağlamaya çalışmaları düşük bir ihtimaldir.[315] Öbür türlü onların söz konusu dönemde etkili olan Nogay yöneticilerle karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz olurdu. Kazan hanlarının Başkurdistan'a yönelik herhangi bir sefer yaptıklarına, buralarda Kazan idari veya vergi düzeninin kurulmuş olduğuna dair kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Buna karşın, Kazan hanlarının Başkurt boy-kabile yöneticilerini kendi yanlarına çekmek yönünde gösterdikleri çabalar kaynaklara yansımış durumdadır.[316]

Rus Devleti'ne karşı geleneksel Altın Orda politikalarını sürdürmek isteyen Kazan hanları, askeri hayata alışkın olan Başkurt göçebeleri sefer ve akınlarında kullanıyor, onlara ihtiyaç hissediyorlardı. XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başlarında Tabın grupların batıya-Kama yakınlarına ve İk nehrinin aşağı boylarına yerleşmeleri bu durumla yakından bağlantılıdır. Kurpeç-Tabınlar'ın yer değiştirmeleri yukarıda anlatılmıştı; onların torunları "Tataristan'ın Mamadış nahiyesinde" yaşamaktadır. Yaklaşık aynı dönemde Kara-Tabınlar'ın da bir kısmı İk nehrinin aşağı akımlarına yerleşti. Şecerede şöyle denmektedir: "Kara-Tabın-biy", Miass nehri boylarındaki "eski top-

314 Vitevsky, *İ. İ. Nepluyev i Orenburgskiy kray*, s. 125-126.
315 OİB, 1956, s. 52.
316 Usmanov, *Prisoyedineniye Başkirii*, s. 53-54.

rakları terk ederek Çulman nehri vadisine yerleşti ve burada Kazan hanlarından Çurtmak'a hizmet etmeye başladı."[317] Kazan hanları hizmetine girenler, genellikle yerli halkla önemli ölçüde karışan ve göçebelerin savaşçı geleneklerini kaybetmiş olan Batı Başkurtlar'ından değillerdi. Bunların büyük çoğunluğu Bugulma platosunun eski yerli sakinleri olan Başkurt göçebelerdi ki, atalarının Bolgar Devleti bünyesindeki hizmetlerini henüz tamamen unutmamışlardı ve bu geleneği canlı tutmaktaydılar. Bu yüzdendir ki, İk nehri vadisinde henüz XVIII. Yüzyılda bile Bürzen, Kıpçak, Tamyan, Tabın, Katay ve diğer nahiyeler vardı. Bu açıklanan hususlar, Kazan Hanlığı'nın Başkurdistan'daki etki veya egemenlik alanlarının sınırlarını belirlemek amacıyla yapılan çalışmaların bir yararı olmayacağını ortaya koymaktadır. Kazan hanlarının, Başkurt soyluların ve sıradan göçebelerin karşılıklı ilişkileri tamamen farklı bir nitelik arz etmekteydi; ayrıca bu ilişkiler Başkurt toplumunda feodalleşme süreci çerçevesine uymaktaydı.

Tabınlar'ın Başkurdistan'a yönelik göç hareketlerinin son aşaması, onların Ural-ötesine ilerlemeleriyle ilgilidir. Tabınlar'ın Ural-ötesine yerleşmeleri daha önce yayınlanmış olan çalışmalarımızın birisinde ele alınmıştır.[318] Burada ise, Başkurtlar'ın Ural-ötesi coğrafi grubunun oluşmasıyla ilgili bazı genel hususlara değinmemiz daha doğru olacaktır. Bunu gerekli kılan başka bir sebep ise, Başkurtlar'ın Ural-ötesinde Tobol nehrine kadar olan bölgede henüz X. Yüzyılda yaşamakta olduklarına ilişkin olarak Orta Çağ Başkurdistan tarihine dair literatürde eskiden beri yaygınlık kazanan tezin yeniden gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi gerekmektiğidir.[319] Bu teze göre Başkurtlar, söz konusu bölgenin yerlileri olup, Tobol boylarına doğrudan Sibirya'dan gelmişlerdir. Başkurtlar'ın XVI-XVIII. Yüzyılda Ural-ötesine yerleşmeleri iki aşamada gerçekleşmiştir: a) XVI. Yüzyıl ile XVII. Yüzyıl; b) XVII. Yüzyıl sonlarıyla XVIII. Yüzyıl. Bu aşamalar kronolojik olarak birbirinin devamı olmakla birlikte, söz konusu dönemlerde gerçekleşen Başkurt göçlerinin sebepleri bakımından farklılık arz etmektedir. Başkurtlar'ın Ural-ötesine aktif biçimde yerleşmeye başlamalarının ilk aşaması Ruslar'ın "Perm Sibiryası"na doğru ilerlemeleri, Yermak'ın seferleri, Sibirya Hanlığı'nın

317 BŞ, s. 165.
318 Kuzeyev, *K etniçeskoy istorii başkir*, s. 192-194, 201-202.
319 OİB, 1956, s. 7.

ve Kuçumoğullarının yenilgisi, "Stroganovlar çarlığının" kolonizasyon politikalarının yoğunluk kazanmasıyla bağlantılıdır. Bu kısmın ikinci bölümünde de gösterildiği üzere, bu dönemde Ural-ötesine esasen katay grubunun boy-kabile oluşumları – Salütler, Kataylar, Sinrenler, Tersekler, Bikatalar – göç ettiler. Ural-ötesine yönelik Tabın göçleriyse, bu dönem öncesinde de olduğu gibi, nehirlerin su ayrımı bölgesinden ve Ural nehrinin yukarı boylarından Miass, Uvelek ve Uy nehirleri boyunca bozkırların derinliklerine yönelik olarak zaman içinde gerçekleşti.

Bu dönemde Başkurtlar'ın Kuçum-han ve halefleriyle ilişkileri yeterince incelenmemiştir. XVI. Yüzyılda Ural-ötesine yerleşen Başkurtlar arasında, Sibirya Tatarlar'ına tarihî ve etnik bakımdan en yakın olanlar Tabınlar'dır. Tatarlar'ın Sibiryalı gruplarının Tabınlar arasında ve bazı Tabın grupların da Tatarlar arasında bir ölçüde asimile edilmesi, sadece XVI. Yüzyıla özgü bir şey değildir. Tabınlar ile Sibirya Tatarlar'ının atalarının akrabalığı ve tarihî ilişkileri, Tabınlar'ın Deşt-i Kıpçak'ta kalabalık bir birlik oluşturduğu ve yöneticilerinin de diğer boylara karşı iktidar mücadelesi verdikleri çok önceki dönemlerle ilgilidir. Gerçekte nelerin yaşanmış olduğunu bilmek kolay değildir, fakat İrtış-İşim boylarının soylu kesimleriyle ilişkiler Başkurt-Tabınlar'ın rivayetlerine ve tarih anlatımlarına yansımış durumdadır. Bu tarih eserlerinin birisinde anlatıldığına göre, İrtış ve İşim sahillerinde İbak-han ile Şibak-han'ın acımasızca rekabet ettikleri dönemde Tabın beylerinden Asadi ve Şikarali "Uralların batısına" kaçtılar. Muhtemelen Asadi ile Şikarali de, iç savaşı fırsat bilerek iktidarı ele geçirme eğilimindeydiler. Her halükârda onlar, rakiplerini sevmeyen İbak-han'ın onları öldürmesini emrettiğini haber alınca kaçıp gitmişlerdi.[320] Şecerede adı geçen kişinin Şeybanoğullarından İbak (İbrahim) Han olması durumunda, XV. Yüzyılın ikinci yarısına ait olaylar anlatılıyor demektir; bu dönemde Tabınlar ile Sibirya hanları (Şeybanoğulları ve daha sonra da Kuçummoğulları) arasındaki ilişkileri, elimizdeki materyallere dayanarak, dostluk ilişkileri olarak tanımlamak imkansızdır.

Başkurdistan'daki Sibirya Yolunun Sibirya hanlarının egemenliği altında olduğuna ve bu yol üzerindeki Başkurtlar'ın "Sibirya hanlarına bağımlılıklarını itiraf ettiklerine"[321] dair görüşler de abartılıdır.

320 Umetbayev, Yadkar, s. 51-53.
321 OİB, 1956, s. 59.

Biraz garip olsa da, bu durumda Sibirya Yolu ile Sibirya Hanlığı'nın adlarındaki ortaklık bir hipnoz etkisi yapmıştır. Gerçekte ise buralarda daha XV. Yüzyılda Nogay murzalar egemendiler ve Sibirya Tatarlar'ının yaptıkları seyrek akınlar genel manzarayı değiştirebilecek durumda değildi. G. F. Miller, Başkurtlar'ın "Kuçum'un hakimiyeti altında bulundukları" yönünde iddialara "inanmak yanlıştır" biçiminde bir tespitte bulunurken haklıdır; çünkü söz konusu dönemlerde "onlar henüz Sibirya sınırları içinde yaşamıyorlardı".[322] XVII-XVIII. Yüzyıla ait kaynaklarda sık sık şu bilgilerle karşılaşmak mümkündür: Başkurtlar Sibirya'ya "Kamenya ötesinden gelmiş olup, bu toprakların sahipleri değiller"; "onların, yani Başkurtlar'ın eski toprakları ve meskenleri Kamenya ötesinde, Ufa taraflarındadır."[323] Önemli bir Sibirya uzmanı olan G. F. Miller'in (Remezov salnamesindeki bilgilerle de teyit edilen) görüşünü revize edebilmek için yeni ve ciddi kaynaklar olması gerekir ki, bunlar da henüz ortada yok.

Başkurtlar'ın Kuçum ve Kuçumoğulları ile az veya çok aktif ilişkileri yalnız XVI. Yüzyıl sonlarında Başkurdistan'ın büyük kısmı Rusya'ya birleştirildikten (1555-1557 yıllarından) sonraki dönemde başlatılmıştır. Başkurt soyluların Sibirya Tatar aristokrasisiyle bu "işbirliği" iki temel sebebin bir araya gelmesi sonucunda mümkün olabilmiştir. Başkurtlar, özellikle de Perm bölgesindeki eski yerlerinden Ural-ötesine kaçan Katay Başkurtları, eski topraklarında yakalandıkları fırtınalı olaylardan dolayı buradaki bozkırlarda saklanmak istiyorlardı. Onların göç etmeye zorlayan bu koşullar, XVII. Yüzyıl belgelerine yansımış durumdadır: "Ve onlar, Başkurtlar, Ufa'ya vergi ödemek istemeyerek büyük hükümdarlara ihanet ettiler ve bu eşkıyalıktan dolayı... Sibirya taraflarına kaçtılar ve uygun yerlerde yaşamaya başladılar."[324] Yeni topraklarda Başkurtlar kendilerini Çarlığın sömürgeci baskılarından korumak durumundaydılar ve Sibirya Hanlığı'nı doğal müttefik olarak görüyorlardı. Kuçumoğulları ise, eski azametlerinin kalıntılarını toparlamaya yönelik umutsuz girişimlerinde, Başkurtları kendi taraflarına çekmeye ve Rus Devleti'ne karşı mücadeleye yönlendirmeye çalışıyorlardı. Olaylar hakkında fevkalade iyi bilgileri olan Tabınlar, Rus birliklerinin ilerlemesini endişeyle izliyorlardı; tabi ki Salüt, Katay vb.'nin Ural-ötesine doğru gerçekleş-

322 Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 198.
323 MİB, 1936, s. 86, 88.
324 Age., s. 87.

tirdikleri kitlesel göçler onları telaşlandırmıştı. Bu şartlarda Tabınlar da, eski düşmanlıklar ve memnuniyetsizliklerin unutulmamış olmasına rağmen, Kuçumoğulları safında mücadeleye katıldılar.

Fakat Başkurtlar, Rus politikalarına direniş yolunu tercih etmelerine rağmen, Kuçumoğulları'yla müttefikliği açıkça bir yük olarak görmekteydiler; onların bu "işbirliği" çoğu zaman zoraki biçimler almaktaydı. Kuçumoğulları'nın Başkurtları "zorla yanlarına aldıklarına" dair bilgilere belgelerde sık sık rastlanmaktadır. Miller, haklı olarak, Kuçumoğulları birliklerinin Başkurt obalarına saldırılarını ve buraları yağmalamalarını, Rus Devleti'ne karşı mücadelenin Başkurtlar tarafından desteklenmemesi yönünde yorumlamaktadır. Yine de Tabınlar, diğerlerine kıyasla daha uzun bir süre boyunca Kuçumoğulları'nın yanında kaldılar. Bunun sebebi, Rus egemenliğinin Tabınlar'ın ana kitlesine daha geç bir dönemde ulaşması ve Tabınlar'ın bir kısmının Kuçumoğulları'nı desteklemeye devam ediyor olmasıydı; fakat bu "dostluk" zaman zaman karşılıklı mücadeleye dönüşmekteydi.

Başkurtlar'ın Ural-ötesine kitlesel olarak yerleşmelerinin ilk aşamasının ana çizgileri böyledir. Bu dönemde Başkurtlar (Tabınlar, Sinrenler, Kataylar, Tersekler vb.) Tümen'de, Tobol ve İşim nehirleri sahilinde görülmektedir. Vakıa onların Ural-ötesindeki başlıca yerleşim merkezleri kuzeyde Pışma nehriyle güneyde Uy ve Toguzak nehirleri arasındaydı. Ural-ötesi Başkurt obaları henüz o dönemde yavaş yavaş Sipar, Teça, Karabolka, Miass, Uvelek nehir boylarına ve "göller" bölgesine yerleşme eğilimindeydi.

Bu açıklanan hususlar ışığında, Kuzeydoğu Başkurtlar'ının etnik oluşumuna Sibirya Tatarlar'ının etkilerini daha net biçimde değerlendirmeğe çalışalım. Geniş bir etnik tarihî perspektifte ele alındığında Sibirya Tatarları ile Kuzeydoğu Başkurtlar'ının (ağırlıklı olarak Tabınlar'ın) arasında birçok ortak yönleri vardır. Bu grupların her ikisi de Deşt-i Kıpçak bozkırlarında etnogenetik gelişimin Kıpçak aşamasından geçmiş bulunuyor. Kuzeydoğu Başkurtları ile Sibirya Tatarlar'ının dil ve kültürlerinde görülen paralellikler birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve incelenmiştir. Fakat günümüz Kuzeydoğu Başkurtları ve Sibirya Tatarlar'ının atalarının etnik etkileşim dönemi ve yeri ile ilgili konular hâlâ tartışmalıdır. Literatürde çoktan beri yer edinerek bir nevi doğal kabul edilen aktif ilişkilerin XV-XVI. Yüzyılda Başkurtlar ile Sibirya Tatarlar'ının Ural-ötesindeki te-

mas bölgesinde yaşandığını öngören tezi, ne tarih ne de etnografya kaynaklarıyla teyit etmek mümkündür. Elbette Ural-ötesi bozkırlarında Başkurtlar ile Sibirya Tatarlar'ının etnik temasları olmuştur ve bu temaslara biz de yukarıda değindik, fakat onların etnik yakınlıklarının (özellikle dil ortaklığının) ana çizgileri, Tabınlar'ın Deşt-i Kıpçak'taki güçlü gruplardan birisi olarak faaliyet gösterdikleri döneme, diğer bir deyişle Başkurdistan'a gelişlerinden önceki döneme tesadüf etmektedir. Kataylar'ın, Tabınlar'ın ve bazı diğer Kuzeydoğu Başkurtlar'ının Sibirya Tatarlar'ıyla etnik ve tarihî ilişkileri XVI. Yüzyılda yeniden canlandı; fakat Ural-ötesi Başkurtlar'ının etnik gelişiminde bu eğilimin ağırlıklı veya bir ölçüde önemli olduğuna dair hiçbir işaret bulunmamaktadır.

Başkurtlar'ın Ural-ötesine yönelik aktif göçlerinin ikinci aşaması, dağlık Başkurdistan topraklarında hisarların ve maden işletmelerinin kurulması ve bu çalışmalar çerçevesinde Başkurt topraklarının müsadere edilmesiyle ilgilidir. Bu faaliyetler tüm Kuzeydoğu Başkurtlar'ını, ama öncelikle Tabınlar'ı etkilemiştir. Miass, Uvelke, Uy sahillerindeki ve Yayık nehrinin yukarı boylarındaki Tabın topraklarında onlarca hisar yapılmıştır ki, esasen bunlar, rahat durmayan ve sık sık ayaklanan Başkurtlar'ın yönetilmesini kolaylaştırmak ve onları Kazaklar'dan ve Kazak bozkırlarından koparmak amacıyla kurulmaktaydı. Hisarlara ve onların etrafına Kozaklar iskan edilmekteydi. Tabın ve Ay topraklarının dağlık kesimlerinde peş peşe Miassk, Zlatoustovsk, Kuspinski, Satkinski, Minyarski vb. demir çelik, bakır işletmeleri ve diğer fabrikalar kuruldu. Başkurtlar'ın kendi topraklarını koruma girişimleri sonuç vermedi ve onlar yavaş yavaş Ural-ötesi bozkırlarının derinliklerine çekildiler (Harita 10). XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru Uy ve Uvelke sahillerindeki Tabın yerleşim birimleri ortadan kalktı; Ay ve Ürüzen nehirlerinin yukarı boylarındaki dağlık bölgelerde ise az sayıda Başkurt kaldı. Bununla eş zamanlı olarak Miass ve Teça nehirlerinin yukarı boylarında Tabın ve Ay obalarının sayısı arttı; daha sonra ise Tabınlar daha doğuda, Tobol sahillerinin göllerle kaplı bozkırlarında görülmeye başladılar. Tabınlar'ın Ural-ötesi bozkırlarına yönelik göç hareketleri XIX. Yüzyılda da devam etti.

Böylece XVI.-XVIII. Yüzyılda Ural-ötesine yönelik Başkurt göçlerinde iki ana akım oluştu: Kuzey yönünden Salütler ve onlara akraba boy ve kabileler gelmekteydi; güneyden ve batıdan ise Tabınlar ve

Aylılar hareket etmekteydi. Daha geç dönemde şimdiki Kurgan ili topraklarına yönelik göçlere ise Kuzeydoğu Başkurdistan'ın tüm boyları katılmıştı. XVII. Yüzyılda Kalmık halkının ana kitlesinden koparak buralarda şekillenmeye başlayan *Kalmak* kabilesi bu süreç çerçevesinde bir istisna oluşturmaktadır.

XVI.-XIX. Yüzyılda Başkurt Ural-ötesinde etnik gelişimin ana mecrası, farklı boylara (Katay, Ay, Tabın) ait Başkurt grupların karşılıklı etkileşimi, karışması ve yakınlaşması, keza bu temel üzerinde özgün bir etnografik bölgenin oluşumu biçiminde tanımlanabilir; bu bölge halkı halen ortak kültür özelliklerini haiz olup, Kuzeydoğu Başkurtlar'ının Ural-ötesi grubunu oluşturmaktadır. Etnografik entegrasyon, aralarında Tabınlar'ın, Aylılar'ın, Sartlar'ın, Kalmaklar'ın vb. bulunduğu Kurgan ili Başkurtlar'ında özellikle belirgin biçimde görülmektedir.

Yine de, etnik tarihlerinin özgünlüğü sayesinde Katay, Tabın ve Ay Başkurtları'nın haiz oldukları dil ve etnografya özellikleri, Başkurdistan'ın tümüne kıyasla nisbeten sınırlı bir bölge olan Ural-ötesinde daha belirgin biçimde görülmektedir. Dilbilimcilere göre, Ural-ötesi Başkurtlar'ının konuşma dilinde üç ayrı şive vardır: Salzegut (veya Siner-Karrabulak), Argayaş ve Miass şiveleri; bunlar sırasıyla Salüt, Katay ve Tabınlar ile Aylılar'ın yerleşim bölgelerinin sınırlarıyla örtüşmektedir. Uy, Miass ve Kubelek-Tele ağızlarını içine alan Miass şivesi, Ay Başkurtlar'ının Ay-Ürüzen şivesiyle birçok ortak özellikleri paylaşmaktadır. Bu durum, Ural-ötesine yönelik göç dalgaları kesişen ve karışan Tabınlar ile Aylılar arasındaki eski etkileşimleri ve yakınlığı yansıtmakta olan tarihî etnografya verileriyle de tam olarak örtüşmektedir. Ural-ötesi Başkurtlar'ının maddi kültür özellikleri de mevcut etnik manzarayı yansıtmaktadır. Başkurt Ural-ötesi'nin kuzey kısımlarının (diğer bir deyişle Katay-Salüt boy-kabile grupları yerleşim bölgesinin) maddi kültüründe, Kuzey Başkurdistan Başkurtlar'ının kültürüyle ortak olan çizgiler hakimdir. Ural-ötesinin güney kesimlerindeki maddi kültür özellikleri Yayık nehrinin yukarı boylarındaki Tabın Başkurtlar'ının kültürüyle esasen aynıdır. Ural-ötesinde, özellikle Aylı göçmenlerin yaşadıkları Kurgan ilinde, Ay nehri havzası Başkurtlar'ına özgü kültür özellikleri göze çarpmaktadır.

XVII-XVIII. Yüzyılda önemli bir Tabın grubu batıya - Asılı Göl havzasına, keza güneye - Tok, Büyük İrgiz, Kamelik nehirleri vadisi-

ne yönelmişti (Harita 10). Bulundukları topraklardaki nüfus kesafeti veya Başkurt ayaklanmalarının acımasızca bastırılması gibi siyasî şartlar yüzünden göçe zorlanan Tabınlar, güneybatıdaki "eski toprakların" iskanında ve "paylaşımında" yer almaya çalışıyorlardı. Batı ve güney yönünde göçlere hem doğu (Kara-Tabın ve Barın kabileleri) hem de batı (Bişul boyu, Ümran ve Duvan kabileleri) Tabınlar'ı katıldılar. Tabın tarhanlarından Akunçık'ın hizmetleri karşılığında "eski topraklar" üzerinde mülkiyet hakkı elde etmesi üzerine, Kara-Tabınlar'ın ve Barın-Tabınlar'ın küçük bir gurubu XVII. Yüzyıl sonlarında Asılı Göl civarına göç etti. XVIII. Yüzyılda Asılı Göl civarındaki Tabınlar'ın nüfusu çoğaldığında, onların atalarının tarhanlık hakları tanınmadı ve Tabın köyleri (icarcı ırgat statüsüyle) Başkurt boylarından Kanlılar'ın topraklarına yerleştiler.

Tabınlar arasında çok eskiden (belki de Başkurdistan'a göç ettikleri dönemden) beri hayvanlarını baharda ve bütün yaz boyunca Samara ve İrgiz-Kamelik bozkırlarına sürme geleneği vardı. Batı Tabınlar'ı arasında bu gelenek XVI. Yüzyılda yeniden canlandı. Zaman içinde (XVI.-XVII. Yüzyıl boyunca) Tabın Başkurtlar'ının (Bişul boyu ile Ümran kabilesinin) bir kısmı güneye - Tok, Büyük ve Küçük Uran vb. nehirlerin vadilerine yerleştiler. XIX. Yüzyılda Başkurt topraklarının kadastro çalışmaları tamamlanınca, bu yer değiştirme olayları onaylandı. Doğu Tabınlar'ı Tok nehri vadisine geç dönemde - esasen XVIII. Yüzyılda geldiler ve çoğu zaman icarcı ırgatlar olarak Yurmatı Başkurtlar'ının topraklarına yerleştiler. 1764 ve 1765 yıllarında Kara-Tabın grupları "sığınmacı" olarak Eski Yuldaşevo köyü topraklarına iskan edildiler; buralara ("eski topraklarındaki sıkışıklıktan dolayı"[325]) Verkhneuralsk nahiyesinden göç etmişlerdi. Batı ve Güney Başkurdistan'da Tabınlar bir arada değil, Yuramtı, Kıpçak, Min vb. boy-kabile gruplarıyla karışmış olarak yaşamaktaydılar.

* * *

1. Kuzeydoğu Başkurtlar'ının boy-kabile yapısı Türk, Moğol ve Fin-Ugor unsurlarından oluşmaktadır; bunlar Başkurt halkının etnik tarihinin bin yıl içindeki değişik aşamalarını yansıtmaktadır.

2. Kese-Tabın, Kalser-Tabın, Yumran-Tabın, Orman-Tabın, Şaytan-Tabın, Bulekey-Kudey, Bişul, Sızgı, Upey, Sinren, Tersek, Bikata

325 Sığınma konusundaki orijinal tutanağın kopyası 1963 yılında Orenburg ili Eski Yuldaşevo köyünde çıkarıldı (bkz. 1963 yılına ait saha derlemeleri, s. 74).

boy-kabile oluşumların kökleri, Başkurtlar'ın etnik tarihinin Türk ve Fin-Ugor (esasen Ugor) grupların karşılıklı etkileşim ve karışımına sahne olan ilk aşamalarındadır. Türk-Fin-Ugor etkileşim ve karışmaları değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda gerçekleşmiştir.

a) Batı Tabın kabilelerinden Kese-Kalser, Yumran (Yurman) kabilelerinin kökeni Orta Asya ve Altayların eski Türk dünyasına dayanmaktadır. Onlar, MS. I. Binyılda göçebelerin genel göç hareketleri içinde batıya doğru hareket etmiş, oralarda Batı Sibirya'nın ormanlık bozkır şeridinde ve Kazak bozkırlarında Ugor boylarıyla kaynaşmışlardır. Henüz o dönemde bu veya benzeri etnonimler hem Türkçe konuşan boylara, hem de Ugor dillerini konuşan boylara ait olabilir.

b) Başkurdistan'a gelmeden önce eski Başkurt boylarının (Bacgard-Burcan) etnik ortamında bulunmuş olan Kudey ve Bişul boyları, köken itibariyle Türk'tür. Güneybatı Urallara yerleşen Kudeyler ve bir noktaya kadar Bişullar, eski Madyar ahalinin kalıntılarıyla, daha sonraki dönemlerde ise Fin-Ugor ve muhacir Türk boylarıyla karıştılar; bu süreçler Kudey ve Bişul boylarının alt birimlerinin etnonimlerine, ayrıca tarihî halk edebiyatına ve bazı kültür öğelerine yansımış durumdadır.

c) Sızgı, Upey, Sinren, Tersek ve Bikata boyları Başkurdistan'ın kuzeydoğusuna Uralların güneybatısından (eski Başkurt halkının şekillendiği ana bölgeden) geldiler. Bu boylar, köken itibariyle yerli Fin-Ugor (Sızgı, Upey) veya muhtemelen daha Batı Sibirya'da Türkleşmiş olan Ugor kökenli (Sinren, Tersek, Bikata) boylardır. Bu boyların tamamı güneybatı Urallarda MS. I. Binyıl sonlarında eski Başkurtlar'ın oluşum sürecine katılmış ve MS. II. Binyılda Katay ve Ay boylarının genel göçüne katılarak kuzey ve kuzeydoğu Başkurdistan'a doğru hareket etmişler; burada yerli halkla yeni bir kaynaşma süreci yaşamışlardır.

3. Ay boyu ve ona bağlı veya onun bünyesinde bulunmuş olan Tırnaklı, Karatavlı ve Sart kabileleri, Kuzeydoğu Başkurtlar'ının nisbeten erken katmanını oluşturmaktadırlar. Kökleri Orta Asya'da olan Aylılar, keza Murzalar, esasen Sır-derya havalisinin Peçenek-Oğuz ortamında şekillendiler. Bacgard ve Burcanlar'ın ana kitlesi Aral civarından ayrılarak batıya göç ettikten sonra Aylılar, Oğuz-Kıpçak etnik ortamının etkisine girdiler.

Urallar ile Batı Sibirya'daki bozkırlarla ve ormanlık bozkırların sınır bölgelerinde Aylılar'ın Ugorlar'la olan ilişkileri, onların eski ta-

rihlerinde bir ölçüde rol oynamıştır. Bacgardlar'ın MS. I. Binyılın ikinci yarısında Yukarı Ob veya Batı Sibirya'daki Türkleşmiş Ugorlar'ı da bünyesine alan bir Türk boylar birliği olduğunu düşünebiliriz. Aylılar, X-XII. Yüzyılda Başkurtlar'ın diğer adı olan İstek veya İştek adını (ki Başkurt-Ugor karışımının eski dönemiyle bağlantılıdır) Urallara taşıyan oluşumlardan birisidir.

4. Katay ve Salütler, Moğol-Türk kökenli boylar olup, Orta Çağda Kidanlar'ın, Naymanlar'ın ve Salciutlar'ın etnik ortamında şekillenmişlerdir. Katay ve Salütler'in etnik tarihi en azından MS. II. Binyıl başlarından itibaren paralel biçimde gelişmiş olup, Kara-Kitay ve Nayman konfederasyonlarının yükseliş ve çöküşleriyle de yakından ilintilidir.

5. Öz Tabınlar (Kara-Tabın kabilesi) ve Tabın birliğine bağlı oluşumlar (Teleü-Tabın, Kubelek-Tabın kabileleri; Kuvakan, Sırzı boyları) eski Türk kökenlidir. Tabın Başkurtlar'ının atalarının erken etnik tarihi Altayların Türk konfederasyonları bünyesinde gelişmiştir. Tabınlar, Moğol boy-kabile oluşumlarıyla, örneğin Kidanlar'la ve onların Türkleşmiş mirasçıları olan Kara-Kitaylar'la aşırı ölçüde karışmış durumdalar. Batıya göç etmelerinin hemen öncesinde Tabın kabilelerinin İtil boylarındaki tarihi Dulat-Usun ve Kıpçak ortamlarında gelişmiştir.

Tabın boyu XII. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'taki en önemli etno-politik oluşumlardan birisinin temelini oluşturmaktaydı; bu oluşum, ağırlıklı olarak Türk ve Moğol (Barın, Duvan) boy ve kabilelerini içine almaktaydı.

6. Kuzeydoğu boylarının etnik yönden şekillenmesinde Kıpçaklar büyük rol oynamışlardır. Onların etkisi henüz XI-XII. Yüzyılda hissedilmekle beraber, en etkili dönemi XIII-XIV. Yüzyıla rastlamaktadır.

Bazı Kıpçak kabileleriyle ile Kıpçaklaşmış boy-kabile oluşumlarının (Türkmen-Kudey kabilesi, Koşsı, Duvan boyları, Taz, Taulı boy-kabile grupları vb.) kuzeydoğu Başkurdistan'a göç etmeleri Kıpçaklaşmanın geç dönemine ait bir olaydır.

7. Kuzeydoğu Başkurdistan'ın iskanı hem doğudan, Ural-ötesinden (X-XII. Yüzyılda Aylılar) hem de özellikle batıdan, Urallar yönünden (XIII-XIV. Yüzyılda Kataylar, Tabınlar) gerçekleşti. Batıdan gelen göç dalgası iki yöne ayrıldı: Katay Başkurtları kuzeybatı Baş-

kurdistan, Tabınlar ise Orta Başkurdistan üzerinden hareket ettiler. XIV. Yüzyılda Başkurdistan'ın kuzeydoğusunda üç boy-kabile birliğinin ana çizgileri belirmeğe başladı: kuzeyde Katay, Ufa platosunda Aylılar, onların güneyinde ise Tabınlar. Daha sonra XVI-XVIII. Yüzyılda bu üç boy-kabile birliğine mensup Başkurtlar Ural-ötesi bozkırlarına yerleştiler; burada Katay, Ay ve Tabınlar'ın yerli ve sonradan gelen halk gruplarıyla (Kalmaklar, Sibirya Tatarları, Kazaklar, Ural ve Ural-ötesi Ugorlar) ile karışmaları zemininde etnografik bir bölge oluştu.

8. Tabın ve Kataylar ile Aylılar, Başkurtlar'ın kuzeydoğu coğrafi grubunun temelini oluşturdular; bunların konuşma dili Başkurtçanın doğu şivesidir.

Birçok boy ve kabilenin, özellikle de Tabınlar ile Kataylar'ın görece uzun bir süre boyunca güneybatı Urallarda bulunmuş olmaları, kuzeydoğu Başkurtlar'ının etnik şekillenme sürecine önemli katkı sağladı. Değişik boyların etno-kültürel bakımdan yaklaşmaları, keza Katay, Tabın ve eski Başkurt boylarının entegrasyonu orada gerçekleşti. Böylece şekillenmekte olan halkın etnik özellikleri, bizzat buralardan başlayarak günümüzdeki Başkurdistan'ın kuzeydoğu bölgelerindeki yeni topraklara taşındı.

Tablo 1

Boy	Kabile	Ana tamga veya en yaygın tamga ve adı
1 Ay (Ey, Eyze, Ayzı)		Ay-tamga
	Ay (Ey, Eyze)	Deve boynu (döye moyun)
	Tırnaklı	Tamgası kaydedilmemiştir
	Karatavlı (Karataulı, Tabılgızar)	
	Türkmen	
	Sart-Ayle (Hart-Eyze)	Kepçe (Sümes)
	Altauzar (Altı Sartlar)	Sekiz (higezle)
	Ural-ötesi Sartları	
2 Murzalar (Myrzalar, Öleşte)		Yay ok (uk-yeye)
3 Duvan (Dıuan)		Kemer üzerinde balta bağlamak için bir ilmik (şelteü)
4 Koşsı (Koşso)		Tavşan (Kuyan)
5 Kudey (Közey)	Şaytan-Kudey	Yaba (henek)
	Kır-Kudey (Kır-Közey)	
	Orman-Kudey (Urman-Közey), Kazayak)	(Kaz ayağı (kazayak)
	Türkmen-Kudey (Törökmen-Közey)	Üzengi (özenke)
	Bülekey-Kudey (Bülekey-Közey)	Tırmık (tırma)

Tablo 1

6 Sızgı			pergel* (kelep)
7 Upey (Öpey)			

Tablo 2

Ana tamga	Tamgayı kullananlar	Varyasyonlar
1	Ay nehri boylarındaki Aylılar; Tırnaklı; Murzalar; Ural-ötesi Aylılar'ın kuzey grubu	
	Ural-ötesi Aylılar'ın güney grubu; Yalan-Aylılar	
2	Ay nehri boylarındaki Sartlar	
	Ural-ötesi Sartları	
3	Türkmen-Aylılar	
	Kudey kabileleri	
4	Duvan ve Koşsı	
5	Kudey kabileleri ile Duvanlılar	
	Sızgı	
6	Koşsı	
7	Upey	
8		

Tablo 3

Boy	Kabile	Ana tamga veya en yaygın tamga ve adı
1 Katay	Dağlık Ormanlık Başkurdistan'daki Kataylar	
	İnzer-Katay (İnyer-Katay)	Çekiç (balğa)
	Kuzgun-Katay (Kozgon-Katay)	Çekiç (balğa)
	İdel-Katay (İzel-Katay)	
	Kara-Katay (Kara-Katay)- kuzey ve Ural Ötesi Başkurdistan'da	
	Ulu-Katay (Olo-Katay)	Nal (dağa)
		Çekiç-yarımay (ay-balğa)
	Bala-Katay (Bala-Katay)	Tırmık (tırma)
		Keçi tırnağı
	Yalan-Katay (Yalan-Katay)	
2 Salüt (Halüt), Salühüt, Salüğüt		yay (yeye)
		zıpkın (haldau)
		yay ve oklar (uk-yeye tamğa)
3 Sinren (Henren)		
4 Tersek (Terhek)		
5 Bikata (Bekatin, Makatin)		Tamgaları kayıtlara geçirilmemiştir
6 Kalmak		
7 Başkurt kozaklar (Kazaçiy Başkorttar)		

Tablo 4

Ana tamga	Damgayı kullananlar	Varyasyonlar
1	Bütün Katay kabileleri	
2	Ulu-Kataylar	
3	Salütler	
4	Tersekler, Salütler	
5	Kuzgun-Kataylar, Kalmaklar	

Tablo 5

Boy	Kabile ve bölgesel kabile grubu	Ana tamga veya en yaygın tamga ve adı
1 Tabın (Tabın)	Tabın- Ural-ötesinde (Doğu Tabınları)	
	Kara-Tabın; Kara- Tabınlar'a bağlı Kök-Cürgek kabilesi (Kük-yörgek)	Kepçe (sümes)
	Barın (Barın)	Kepçe (sümes)
	Teleü	Kase (Tustak)
	Kubalak (kubelek, Kubalak)	Daire (tüngelek)
	Tabın- Orta Başkurdistan'da (Batı Tabınları)	
	Kese (Kese)	Kaburga (kabırğa)
	Yumran (Yomran)	Yaba (henek)

Tablo 5 (devamı)

	Kalser (Kalser)		Serka?
	Duvan (Dıuan)		Kapı (kapka) Kaz ayağı (kazayak)
	Sart (Hart)		Tamgası kayıtlara geçirilmemiştir
	Tabın- Güney ve Batı Başkurdistan'da		
2 Kuvakan (kıuakan)	Yelan (Yılan) Sagit (Seğit) Tau (Tau) Satka (Satká) Kırküyle (Kırköylö) Tübeles, Tubalas (Tübeles, Tübalas)		Kepçe (sümes)
3 Sırzı (Hırzı)			Kepçe (sümes)
4 Bişul (Bişul)	Bişul (bişul) Bişul-Ungar (Bişul-unğar, Bişağul-Unğar)		Söy (kanca) veya Sörge (deri işlememe kancası) Nal (dağa) Kepçe (sümes)
5 Badrak (Bezrek, Buzerek, Yerembet)			Kaydırak (sana/kızak tabanı)
6 Kumruk (Kumrık)			Yaba (henek)

Tablo 6

Başlıca tamga	Tamganın yaygınlığı	Varyasyonlar
1	Ağırlıklı olarak Tabın kabilelerinden Teleüt ve Kubelek; nadiern Orta Başkurdistan'da (Bişullar arasında), keza batı ve güney Başkurdistan'daki Tabın köylerinde de görülmektedir	
	Ağırlıklı olarak Tabın kabilelerinden Kara-Tabın, Barın kabileleri, nadiren Kubelek ve Teleüt kabileleri ile Kuvakan ve Irzı boyları; batı ve güney Başkurdistan'ın Tabın köyleri; münferit hallerde Bişul boyu arasında görülmektedir	
2	Kese-Tabın ve Duvan-Tabın	
3	Kese-Tabın, Ümran-Tabın, Kalser-Tabın	
4	Kalser-Tabın; münferit hallerde, Duvan-Tabınlar	
5	Duvan-Tabın; münferit hallerde, Kumruk boyu	
6	Bişul, Kumruk ve Badrak boyları	
7	Bişul	
8	Kumruk boyu ve münferit hallerde, Batı Tabın kabileleri	
9	Teleüt	

VI. GÜNEYBATI BAŞKURTLARI

Etnik Yapı ve Yerleşim Tarihi

Güneybatı Başkurtları, Dema ve Güney grubu olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Dema grubunun temelini Başkurtlar'ın Min grubu oluşturur. Min Başkurtları, XVII-XIX. Yüzyılda Dema nehrinin doğuş yerinden deltasına kadar uzanan geniş havzada yaşamaktaydılar. Ayrıca onlar Kandrı Göl ile Asılı Göl arasında, Urşak nehri sahillerine ve Çeremsan nehrinin yukarı akımlarına da yerleşmişlerdi. Min toprakları, kuzeyde Ufa nehrinin aşağı akımlarını içine almaktaydı (Harita 11). Güney alt grubunu ise, Tok, Büyük ve Küçük Uran vadilerinde (XVIII. Yüzyılda ayrıca Samara ve Buzuluk vadilerinde) ve Büyük İrgiz nehrinin yukarı akımlarında yaşayan Başkurtlar oluşturmaktaydı. XIX. Yüzyıl kaynaklarında güney Başkurtları genellikle Tok-Çuran ya da İrgiz-Kamelik Başkurtları olarak adlandırılmaktadır. Son dönemlerde ise idari taksimata göre adlar verilmektedir: Orenburg, Saratov, Kuybışev gibi. Güney Başkurtları etnik bakımdan, Başkurdistan'ın her tarafından güneye göç eden boy-kabile oluşumlarının bir harmanı olup, bu harman içinde güneydoğu boyları ile onların kuzeybatı yönündeki komşuları Min, Ümran-Tabın ve Bişul boyları çoğunluğu teşkil ederler.

Min boyunun kabile yapısının rekonstrüksiyonu (Tablo 1) zordur. Tabınlar gibi, bu boy da köken itibariyle değişik birçok boydan müteşekkildir. Ayrıca Dema vadisi, XVI-XVIII. Yüzyılda Urallardan, kuzeyden ve hatta Ural-ötesinden "eski yurtların yeniden iskanı" olarak tanımladığımız göç hareketiyle gelen boyların son durağı durumundaydı. XVII-XVIII. Yüzyılda batıdan, İtil boyundan (esasen

Tatar ağırlıklı) bir göç dalgası gelmeye başlamış ve neticede Dema vadisi etnik bakımdan oldukça karmaşık bir bölge haline gelmiştir. Etnografya açısından kendine özgü bir geçiş noktasına dönüşen bölge, temel dil ve kültür özellikleri itibariyle Güneydoğu Başkurdistan'a ait sayılır, orta (dağlık ormanlık) ve hatta kuzeydoğu bölgeleriyle çok sayıda ortak özellikler arz ederse de, batı Başkurtlarıyla kültürel entegrasyon yönünde sürekli gelişen bir eğilim sergilemekteydi. Min boyu ile batı Başkurt boylarının geçmiş dönemlerdeki oldukça sıkı etnik temasları, bu eğilimin oluşum ve gelişmesinin tarihi zeminini oluşturmuştu.

Dema vadisi halkının etnik yönden karışık oluşu, Minler'in boy mülklerinin değişik kabileler, kabile mülklerinin de köy cemaatleri (ki bunlar çoğu zaman "yeni" kabileler gibi davranmaktaydılar) arasında nisbeten erken bir tarihte (1671 yılında) paylaşılmış olmasının sebeplerinden bir tanesidir. XVIII. Yüzyıla ait bazı kaynaklarda Min boyuna bağlı 17 ve daha çok (Rıçkov'un listesinde 13 kabile adı yer almıştır) "kabile" adının geçmesi de buradan kaynaklanmaktadır, ama gerçekte kabile sayısı çok daha azdı. Başlıca Min kabileleri, Kul ya da İl-Kul, Kırk (ya da Kırküyle), Subi, Mirkit, Kubou, öz Min ve Sarılı olmak üzere toplam yedi kabiledir. Tablo 1'de 9 kabile gösterilmiştir. İl-Kulmin ve Kul-İl-Min aynı boyun değişik parçalarıdır. XVIII. Yüzyılda onların tarla ve meraları henüz ortaktı[1]. Fakat Kul-İl-Minler'in ana arazileri XVII. Yüzyılda veya muhtemelen daha eski bir tarihte ortak kabile topraklarından ayrılmıştı. XVIII. Yüzyıldan itibaren Kul-İl-Min müstakil bir kabile olarak görünmektedir.[2] Urşak-Min, aynı adı taşıyan nehir boylarına yerleşen kabilenin "mahalli" adıdır. Bu kabile, tamgalara ve tarihî rivayetlere göre, Dema vadisinin değişik bölgelerinden muhaceret eden insanların bir araya gelmesiyle oluşmuş "yeni kabilelerden" birisidir.

Min boyunun kabile yapısını yansıtan tabloda oymaklar da yer almıştır. Başkurtların çok kademeli boy-kabile yapısı, fiilen tüm boyların bünyesinde oymakların bulunmasına imkan tanımaktadır. Ama genel olarak göçebelerin tamamına özgü olan bir süreci Minler örneğinde özellikle somut biçimde sergilememiz mümkündür; fakat bu süreci her zaman tam olarak kavrayamayız, daha doğrusu gelişimin belli bir kesitini kavrayabiliriz. Burada eski kabile adlarının

1 1957 yılına ait saha derlemleri, s. 114-115.
2 BŞ, s. 41.

"unutulma" ve yeni adların "yerleşme" süreci söz konusu edilmektedir. Yeni adlar, eski kabilenin parçalanması sonucunda birkaç yeni birimin oluşması veya tamamen dağılan eski kabilenin harabeleri üzerinde (bunların yeni baştan bir araya gelmesi sürecinde) ortaya çıkan birimlerle ilgilidir. İlk başlarda, yeni oluşumun adında (onun bir parçası olarak) eski kabilenin adı muhafaza edilmektedir. Aznay-İl-Kul-Min, Kunkas-İl-Kul-Min, İlsekey-İl-Kul-Min gibi. Daha sonra ikinci bir ad ortaya çıkmakta ve bu adın yapısında yeni etnonim belirleyici olmaktadır: Aznay, Kunkas-İlkey, İlsekey-Min. Görüldüğü üzere, 'Kul unsuru' her üç adda kaybolmuştur. Benzeri bir durum Subi kabilesinde de görülmektedir: Yaiksi-Min, Subi-Min, Distan-Min gibi yeni adlar arasında eski kabilenin etnonimini sadece bir şube devralmıştır. Fakat bütün hallerde 'Min' boy adı bu yeni şube adlarının bir parçasıdır. Bu örneklere bakarak sürecin sonuçlanmasını tasavvur edebilmek zor değildir: İki kabilenini yerinde altı yeni kabile oluşmuştur ve onlardan da sadece bir tanesi eski kabilenin adını yaşatmaktadır. Bu yeni adları taşıyan oluşumlar, zaman içinde bağımsız hale gelmekteydiler. Şu veya bu öğeyi içine alan yeni kabilelerin etnik yapısı da bir ölçüde değişmekte; rivayet, şecere, tamga ve benzeri şeylerle zenginleşmekteydi. Başka bir deyişle birer sosyal yapılanma olarak "gerçek" yani eski kabileler gibi davranmaktaydılar. Tabi ki bu sürecin sadece son aşaması nisbeten hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü sürecin mahiyeti bu aşamada daha açık olarak fark edilebilmektedir. Fakat bu hız da nisbidir ve on yıllarla ölçülmektedir. Halbuki göçebe tarihinin iki bin yılı içinde birkaç on yıl gerçekten de çok kısa bir süre sayılır. Tablo 1'de Min boyunun yapısı, XVII-XVIII. Yüzyılda kesbetmiş olduğu tüm karmaşıklığıyla yer almıştır. Yeni kabilelerin adları esasen patronimik niteliktedir. Kunkas, Distan, Aznay, İlçikey gibi adlar (ki bunlar Min boyu asil ailelerinin torunlarının adlarıdır) Başkurt şecerelerinde yer almakta ve rivayetlerde de sık sık anılmaktadır.[3]

Sarılı-Min kabilesi, (XVIII. Yüzyıl kaynaklarında Sarali, Saramin, Saralım, Sarat-Min) XVIII. Yüzyıl başlarında artık yoktu. XVIII. Yüzyıl ortalarında Sarılı-Minler'in kalıntıları İk nehrinin aşağı akımlarında yaşıyorlardı. Toprakları "Menzeli ve İtil ırmakları arasındaydı."[4] Kabilenin doğru adı, 'Sarılı-Min' olarak saha materyallerine dayanılarak tespit edilmiştir.

3 BŞ, s. 53, 60, 67.
4 MİB, 1955, s. 463.

XVIII. Yüzyılda Minler'in nüfusu 15.000 civarındaydı.

Min kabilelerinin karmaşık etnik yapısı onların Başkurdistan topraklarına yerleşmelerinin başlıca aşamalarını yansıtmaktadır. Minler'in ataları, XII-XIII. Yüzyılda birçok boydan oluşan Kıpçak dünyasının bir parçasıydı. XIV. Yüzyılda Katay boyu ile sıkı ilişki içindeydiler. Bu dönemde batı Başkurdistan'da, esasen İk nehrinin aşağı akımlarında, hatta Stepnoy Zay, Menzeli ve Sün nehirleri civarında (Harita 12) konar göçer hayat sürdürmekteydiler. Kubou-Min kabilesine mensup Başkurtlar, kendilerinin (tıpkı Katay veya Koşsılar gibi) Melekes yahut Melekaç bölgesinden gelmiş olduklarını düşünmektedirler ki, söz konusu bölge onların tasavvurlarına göre "İk nehrinin ötesindedir." Kubou şubelerinden birisi Melekes-Kubou adını taşımaktadır. Kul ve Subi kabilelerinin rivayetlerinde ise ataların "eski topraklarının" İk nehri sahillerinde olduğu anlatılmaktadır. Rivayetlere göre, Kul-Min mensupları İk vadisinden Dema sahillerine "aksakallı" *Kunkas* ile *İştek*'in önderliğinde gelmişler. Bu adlar, Katay şecerelerinde de sık sık geçmektedir.

XIV. Yüzyılda Başkurt boylarının Bugulma platosundan aktif biçimde göç ettikleri dönemde Min kabileleri Kataylar'ı müteakiben Belı nehrini geçerek Belı ile Ufa akarsuları arasındaki topraklara geldiler ve zaman içinde Ufa nehriyle Dema'nın Belı'yla birleştiği bölgeye yerleştiler. Rivayete göre, günümüzde Başkurdistan'ının orta bölgesinin tamamı, hatta Belı nehri boyunca komşu oldukları bütün topraklar Min kabilesinin mülkü imiş. Bu bölgenin sınırları içerisinde, Ufa şehrinden 50 km güneye doğru, evliyadan Hüseyin bey'in Dema sahilindeki türbesi yakınlarında Minler'in eski bir mezarlığı günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Buradaki mezar taşlarında Min tamgaları hâlâ net olarak görülmektedir (Tablo 2'de yer alan 2 no'lu tamga tipi). Söz konusu dönemde Minler'in kuzey ve güney sınırları pek de net değildi. Katay-Tabınlar'ın Urallara doğu muhaceretleri sırasında Minler'in bir kısmı Miass nehrinin yukarı boylarına göç etmiştir. Onların Zlatoust şehri civarında bulundukları da anlatılmaktadır.[5]

Daha sonraki dönemlerde Min boyunun ana kitlesinin iskan hareketleri güneye, doğal şartlar bakımından göçebeler için fevkalade uygun olan Dema vadisine yöneldi. XV. Yüzyıla gelindiğinde Dema vadisi (en azından nehrin orta ve aşağı boyları) Minler tarafından ar-

5 BŞ, s. 70.

tık iskan edilmişti; gerçi Nogayların hükümranlığı ortamında buralarada durum pek de istikrarlı değildi. Fakat XVI. Yüzyıl ortalarında Min Başkurtları öylesine güçlendiler ki, Yurmatılar ve diğer boylarla birlikte Nogaylar'a karşı açık bir mücadeleye giriştiler.

Mücadele sürecinde Min kabileleri Dema ve Urşak vadilerini bu nehirlerin aşağı akımlarından başlayarak yukarılara kadar iskan ettiler. Rus Devleti'ne bağlandıktan sonra Minler XVI. Yüzyılda güneybatı Başkurdistan'ın fiilen tüm toprakları üzerinde mülkiyet hakkına ilişkin beratlar aldılar.

Min mensuplarının Dema vadisine yerleşme tarihiyle ilgili olarak burada sunmakta olduğumuz bilgiler, hem rivayetlerle hem de XVII-XVIII. Yüzyıla ait Min kabilelerinin yerleşim haritalarıyla teyit edilmektedir. Minler'in en büyüğü olan Kul kabilesinin rivayetlerinde "hakiki eski Minler'in... Ufa ötesinde, dağlarda" yaşadıkları mutlaka vurgulanmaktadır[6]. Ufa şehrinin kuzeyinde, aynı adı taşıyan nehrin aşağı akımlarında Kul toponimleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Orada Staro-Kulevo, Novo-Kulevo [Eski Kuloba, Yeni Kuloba] adını taşıyan eski Min köyleri vardır. Dema vadisine yerleşen Kul-Min mensupları, XVIII. Yüzyılda Belı nehri sahillerinde bulunan topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını muhafaza etmişlerdi. Çok eskiden Urşak nehri boylarına yerleşmiş olan İlsekey-İl-Kul-Min Başkurtları, 1723 yılında Belı nehrinin sağ sahilindeki "topraklarına" Tatarlar'ın "yerleşimci" olarak gelmelerine müsaade ettiler.[7] Bubou-Min Başkurtları, kuzeydeki topraklarını herkesten daha geç (ve sadece kısmen) terk ettiler. Onların güneye gelmeye başladıkları dönemde yani "beş Kubou genci" Dema vadisine geldiğinde, topraklar artık paylaşılmıştı. Kubou Başkurtları, Kanlılar'ın müsaadesini alarak, onların Çermasan nehrinin yukarı akımlarındaki topraklarına yerleştiler.

XVII-XVIII. Yüzyılda dağlardan ve ormanlardan gelen göçebeler, dalgalar halinde güneybatı Başkurdistan'a yöneldiler. Güneybatının ormanlarla kaplı tepelik vadileri, "eski atayurtlarındaki" engin ovalarlarla ilgili anılarını henüz kaybetmemiş olan çarvacıları yeniden kendine çekmekteydi. Sadece güneydoğu Başkurdistan'ın komşu bölgelerinden değil, Ural-ötesinden ve kuzeyin uzak bölgelerinden gelen göçebeler buralara yerleşmekteydiler. Örneğin Kul-Min Baş-

6 1955 yılına ait saha derlemeleri, s. 116-1XVII.
7 MİB, 1955, s. 202.

kurtları, XVIII. Yüzyıl başlarında (1706), İset eyaletindeki "eski topraklarından" kopup gelen Salütler'in bile kendi topraklarına yerleşmelerine müsaade ettiler.[8] Dema vadisi, XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru yoğun Min nüfusuyla meskun topraklar olma özelliğini kaybetti. Diğer boylardan olan Başkurt grupların nüfusu güneybatının birçok bölgesinde Minler'in sayısını aşmış veya ona eşit hale gelmişti. Diğer bir deyişle, bunlar artık Min değil, güneybatı etnografik grubuna özgü dil ve kültür özelliklerini haiz Dema Başkurtlar'ıydı.

Yerleşim tarihinin özeti, Min etnonimlerinin özelliklerini de açıklığa kavuşturabilecek niteliktedir. Min boyuna bağlı 164 oymak kaydedilmiştir; bunlardan 60 tanesi (üçte birinden fazlası) etnik veya boy-kabile adlarına sahiptir. Minler arasında, doğu Başkurtlarıyla ortak olan adlar ağır basmaktadır: Bürzen (2), Katay (3), Kükcürgek, Kıpçak (2), Suraş, Tau (3), Tamyan, Tuma, Türkmen, Tugız, Kırgız (3), Kalmak (5), Sart (3). Malum sebeplerden dolayı Minler arasında Nogay adını taşıyan çok sayıda (7 adet) oymak vardır. Bununla beraber, batı Başkurt kökenli etnonimler, doğuya kıyasla Dema vadisinde daha fazladır: Kanlı, Karatay 84), Taz, Vaklar, Yulaman, Min, keza Çeremis (3), Çuvaş (5), Mişer, Tepter vb.

Değişik kaynaklardan derlenen Min tamgaları da Dema Başkurtlar'ının renkliliğini ve karışıklığını yansıtmaktadır (Minler arasında 10'dan fazla ana tamga tipi bilinmektedir). Aynı zamanda spesifik Min tamgalarıyla, köken itibariyle onlara ait olmayan, ama onların eski çağlardan beri kullandıkları tamgalar net olarak ayırt edilebilmektedir. 1 no'lu tamga (Tablo 2) en yaygın (330'da 88) tamgadır ki, iki yönde gelişmiştir. Bu tamganın ikinci gelişim yönü Yayık-Sub-Minler'e özgü bir durumdur. Bu tamga, ana şekil itibariyle Kıpçak tamgalarından birisine benzemekte, fakat varyasyonlarda görülen değişiklikler (özellikle Yayık-Sub-Min tamgasında), onu, en azından Orta Çağlardaki gelişim dönemi çerçevesinde orijinal Min tamgası olarak değerlendirmemize imkan vermektedir. 2 no'lu tamga (330'da 67) Kıpçak kökenlidir. Varyasyonlarda görülen değişiklikler, Minler'in Kıpçak kabilelerinden uzaklarda bulunduğu günlerde tamganın uzun bir gelişim süreci yaşamış olmasıyla açıklanabilir. Kırk, Kul-İl-Min, Urşak-Min kabileleri arasında yaygın olan 3 no'lu tamga (330'da 36) nadiren Kunkas-Min şubesinde de görülmektedir. Benzer tamgalar Yurmatı ve Bürzenler tarafından da bilinmektedir. 4

8 MİB, 1949, s. 26-27.

no'lu tamga (330'da 33 – Min ve Kubou-Min kabileleri) ana şekil itibariyle Üsergen tamgasının aynısıdır, fakat Min tamgalarındaki birçok varyasyon değişiklikleri yeterince özgündür. Min kabilesi içinde Suraş (Üsergen akımlarından birisinin adıdır) şubesinin varlığı, bu tamganın Üsergen kökenli olduğunu teyit etmektedir. Mirkit, Kubou ve Kırk kabilelerin arasında en yaygın olanı T (32) tamgasıdır; bu tamganın varyasyonları Katay varyasyonlarının aynısıdır (tamganın adı da aynıdır: *balğa*).

Söz konusu ettiğimiz bu 5 tamga, bilinen tüm Min tamgalarının dörtte üçünü oluşturmaktadır. Diğer tamgalar arasında Kudey (19, yaba tamga), Tabın (13, kepçe tamga), Kese-Tabın (5), Ay (8) ve Bürzen (4) tamgaları ayırt edilebilir. Gözden geçirilen Min tamgaları, Minler'in Kıpçaklar'la yakın etnik temaslarını ve önemli ölçüde güneydoğu Başkurtlarıyla, batı Tabın kabileleriyle, kısmen de kuzeydoğu boylarıyla karışmış olduklarını ortaya koymaktadır.

Min Boyunun Etnik Tarihi

Yukarıda Min boyunu değişik kökenlerden gelen kabilelerin karışımı olarak tanımladık. Ama bu durum, söz konusu oluşumun 'Min' ortak adını taşıması gibi çok önemli bir özelliği göz ardı ettiğimiz anlamına gelmez. Dolayısıyla, Min kabileler birliğinin çekirdeğini oluşturan Min kabilesinin etnik tarihinin açıklığa kavuşturulması önemlidir. Min rivayetlerinde iki katman var: Biri eskidir ve zorlukla fark edilebilir, fakat henüz XVIII-XIX. Yüzyılda yeterince netti. Diğeri ise yakın bir dönemin – XIV. Yüzyılın – olaylarını anlatmaktadır. Bunlar, gayet net ve sarih olmanın ötesinde, tarih kaynakları tarafından da teyit edilmektedir. Eski rivayetlerde, Minler'in atayurtta- Moğolistan'da yaşadıkları, atalarından Tüklü Ata (Töklö Ata), Çaçle-Ata (Sesle Ata) ve Korçoba Ata (Korsoba Ata)'nın Altaylarda gösterdikleri kahramanlıklar, "büyük savaşlar" yüzünden yeni topraklara göç etmeleri gibi konular işlenmektedir[9]. XIX. Yüzyılda S. Mirasov'un bulduğu bir şecerede Minler kendi kökenlerini Hun hanlarından Balamir'e bağlamaktadırlar.[10] Min folklorunun

9 1955 yılına ait saha derlemeleri, s. 120-121; SSCB BA BŞ Tarih, Edebiyat ve Dil Enstitüsü El Yazma Eserler Arşivi'ndeki 'Min Boyu Şeceresi'.

10 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 7.

Orta Çağ sonlarına ait hikayelerinde Minler'in atalarının Mâverâünnehir'den geldikleri anlatılmaktadır.[11] Minler'in atası, "bin sadaklı Urdas-biy" (*Men hazaklı Uradas-biy*) olarak adlandırılan Sanaklı, Çağatay hanedanına mensup hanlar tarih sahnesinden çekildikten sonra, yani yaklaşık XIV. Yüzyılın ortalarında, Mâverâünnehir'de hüküm süren beylerdendi. Şecerede anlatıldığına göre, çetin iç savaşlara dayanamayan Sanaklı (veya Urdas Bey, Uradas Bey, Urodaç Bey) kabilesiyle beraber Urallara göç etmiş. Sözlü anlatımlarda da Urdas-biy'in adı genellikle Orta Asya ve Sır-derya vadisiyle birlikte anılmaktadır. Şecerelerden bir tanesinde "Biline ki, Cagatay hanedanından 25 kişi Mâverâünnehir'de hükümdarlık yaptı" denilmektedir.[12] Çağatay hanedanına mensup son Mâverânnehir hükümdarı Kazan-han'dı (şecere metninde *Kezan Han*). Kazan-han 1348 yılında öldürülünce, yerine geçen Kazagan (Emir Kızğın) 1358 yılına kadar hükümdarlık yaptı. Kazagan öldükten sonra ülkede bir dağınıklık yaşandı. Mâverâünnehir birbirine düşman birkaç parça ayrıldı. Min şeceresinde olayların anlatımı şu sözlerle bitmektedir: "Daha sonra Sanaklı, han oldu."[13]

XIV. Yüzyıl ortaları ile ikinci yarısında Mâverâünnehir'de çetin iç savaşlar yaşanmış olduğunu kaynaklar da teyit etmektedir. Bu konu, tarih araştırmalarına da yansımıştır.[14] Sanaklı (Urdas biy), Timur devletinin kuruluş arefesinde herhalde Mâverâünnehir'deki (muhtemelen Sır-derya akımlarında) küçük hükümdarlardan birisiydi. Daha sonraki dönemlerde Minler, yükselişe geçmekte olan Timur devletindeki iç savaşlara ve onun Toktamış'la mücadelelerine katıldılar. Bazı Min gruplarının tam da bu dönemde Sır-derya'yı terk ederek Urallara göç etmiş olmaları pek muhtemeldir. Kaynaklarda bildirildiğine göre, 1384 yılında "birkaç soylu" Timur'dan koparak "Toktamış'ın safına geçti. Halk da bunları takiben "bölük bölük" batıya göç etmeğe başladı.[15]

Min (Ming) etnonimine Nogaylar, Kırgızlar ve Özbekler arasında rastlanmıştır. N. A. Baskakov, Nogaylar arasındaki kabilenin adını *"Ming Kup"* olarak vermektedir.[16] "Min kabilesi" Nogaylar arasında

11 BŞ, s. 52, 58, 190.
12 BŞ, s. 190.
13 BŞ, s. 54.
14 Bartold, *Ulugbek i yego vremya*, s. 34-35.
15 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 131-132.
16 Baskakov, *Nogayskiy yazık*, s.136.

XVII. Yüzyılda da kaydedilmiştir.[17] *Ming-Kıtay*, Kırgızlar'ın Cediger boyuna bağlı bir kabiledir.[18] Ming ve Kıtay boy adlarının bir etnonim çerçevesinde bir araya getirilmiş olması, bu oluşumlar arasında eskiden beri ilişki bulunduğunu ve birbirlerini etkilediklerini göstermektedir. Minler, en önemli rolü Özbek etnik tarihinde oynamışlar ve savaşçı göçebe Özbek boyları arasında yer almışlardır. Onların burada Kıtay boyuyla birlikte hareket ettiklerini de belirtmek gerekir.[19] Mingler, XVII. Yüzyılda Semerkand'ın güneydoğusundaki Özbek kollarından birinin adıydı.[20] Radlov ise "Kokand hanlarının Ming boyundan olduğunu" ifade etmektedir.[21] Daha sonraları ise Mingler'i değişik Özbek grupları arasında görüyoruz: Zerafşan Özbekleri,[22] Afganistan Özbekleri.

G. Y. Grumm-Grjimaylo, Mingleri "kökeni bilinmeyen" boyları sınıfına sokmaktadır.[23] G. N. Potanin (1881) Mingler'in, daha doğrusu Mingat adıyla bilinen Moğol kökenli *Mıng* halkının torunları olduğunu ifade etmiştir. Halihazırda Moğolistan'ın Kobdo ovasında yaşayan Mingatlar, Oyrat dilinin bir şivesini konuşmaktadırlar.[24] Grumm-Grjimaylo, Min ve Mingat etnonimleri arasında köken bağlılığı kurulmasının doğru olduğunu düşünüyor ise de, Minler'in Moğol kökenli olduğu şeklindeki görüşe kuşkuyla yaklaşmaktadır.[25] Bu kuşkular haklı olabilir; çünkü Orta Çağda Moğol etnonimlerine dayalı Türk etnonimlerinin veya Türk etnonimlerine dayalı Moğol etnonimlerinin oluşturulması olağan bir durumdu. Min (ya da Mın) sözcüğünün çoğul biçimi olan Mingat etnonimi, bu tür durumlardan birisi olarak görülebilir. Bu düşünceler dikkat alınırsa Minler, Moğol ortamında asimile edilen eski Türk halklarından birisi olabilir. Potapov, küçük bir Tuva boyu olan *Mingatlar*'ın kökeni problemini de buna benzer bir şema doğrultusunda açıklayarak "Mingatlar "Tuva kökenlidir, ama dil bakımından Moğollaşmıştır"[26] demektedir.

---

17 Aİ, 1842, IV/3.
18 Vinnikov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 150.
19 Semenov, *K voprosu o proisxojdenii*, s. 21.
20 MİTT, 1938, s. 328.
21 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 19.
22 Grebenkin, *Uzbeki*, s. 59.
23 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 533.
24 Rona-Taş, *Po Sledam koçevnikov*, s. 128.
25 Grumm-Grijimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 534.
26 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 51.

Min (Ming) boyunun eski Türk kökenli oluşuyla ilgili görüşlerin gerekçelerini, Minler'in Orta Çağ tarihiyle alakalı verilere dayanarak, biraz daha geliştirmek mümkündür. Ebu'l Gazi'nin verdiği bilgilere göre, Özbek-han, göçebe Özbek boylarını (aralarında barış sağlayabilmek için) dört gruba ayırmıştır. İşte Mingler bu sırada Uygurlar'a bağlanmışlardır. Daha sonra Özbek'in oğlu Canıbek, asi Türkmenler'i yatıştırması için Sanaklı-Sin adında bir Uygur'u, Urgenç, Balkhan ve Mangışlak bölgesine göndermiştir.[27] Ebu'l Gazi'nin tarihindeki Sanaklı-Sin ile Başkurt şecerelerinde Minler'in atası olarak gösterilen (*Men hazaklı Uradas Biy*) ve daha sonra Mâverâünnehir hükümdarlarından birisi olan Sanaklı aynı kişidir.[28] Minler'in Uygurlar'a mensup bir boy olarak gösterilmesi ve Sanaklı'nın Uygur kimliği, söz konusu boyun atalarının etnik yönden Türk kökenli oluşuna açıklık getirilebilmesi bakımından önemli hususlardır. Sanırım eski Türk mitolojisini tamamen devre dışı bırakmak doğru değildir; çünkü Türkler'in efsanevi atası olan Yafes'in sekiz oğlundan birisi Ming olarak adlandırılmaktadır.[29]

Böylece Başkurt, Özbek, Kırgız, Nogay, Tuva ve Moğollar arasında görülen Min (Ming, Mingat) boy-kabile oluşumlarıyla, bunların Moğolistan ya da Altaylardaki eski vatanlarına dair rivayetler, boyun ve boy beyinin (Sanaklı) Uygur kimliği, hatta etnonimin Türk kökenli oluşuna dair görüşler,[30] etnik bakımdan (VII-VIII. Yüzyıllarda Tokuz-Oğuz konfederasyonu içinde bulunan) Uygurlar'a yakın olan Minler'in eski Türk kökenli olduğuna dair bir hipotez oluşturulmasına imkan vermektedir.

Mingler'in batıya, Orta Asya ve Sır-derya boylarına göçleri, Moğol fetihlerinden çok önce gerçekleşmiştir. Nurata Türkmen-Özbekleri'nin ve Başkurt Minler'in tarihî folklorunda görülen bazı paralellikler, Minler'in atalarının VII-VIII. Yüzyıllarda Sır-derya Oğuzlar'ının arasında bulunduğunu düşünebilmemize imkan tanımaktadır. Kökenleri Sır-derya Oğuzlar'ına bağlanan Nurata Türkmenleri, yukarı-

27 Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*, s. 74.
28 BŞ, s. 190.
29 Kononov, Rodoslovnaya Turkmen, s.39.
30 A. Vembery, Mangışlak (Ming-kışlak- bin kışlak) sözcüğünü incelerken, Min (Ming) kökünü Türkçe *men* 'bin' sözcüğüne bağlamaktadır. MÖ II. Binyılda Hunların savaş öncesinde ve zaferden sonra insan kurban ederken, onu bin okla öldürdüklerine dair N. Y. Biçurin'in verdiği bilgiler bu anlatılanlar çerçevesinde ilgi çekmektedir.

da sözü edilen bir efsaneyi aralarında yaşatmaktadırlar. Bu efsaneye göre, Oğuzlar'ın ana kitlesi batıya göç ettikten sonra onların önderleri olan Akman ile Karaman, Nurata Türkmenler'ine adam göndererek, onların da kendilerini takip etmelerini istediler.[31] Akman ve Karaman adları (Nuratalılar tarafından bilinmekde olan Barak-han adı gibi) Min rivayetlerinde de sık sık anılmakta ve değişik dönemlere ait olayların kahramanları olarak görülmektedirler.[32]

Diğer Min kabilelerinin etnik tarihi de, yukarıda çizilen manzarayı teyit etmekte ve önemli ölçüde tamamlamaktadır.

Minler'e bağlı Kul (İl-Kul-Min, Kul-İl-Min) kabilelerinden olan Başkurtlar, atayurtları olarak Moğolistan veya Altayları göstermektedirler[33]. Etnonimin yayıldığı coğrafya da bu rivayetleri teyit etmektedir. *Kul* adını taşıyan kabile veya şubeler, Türkmenler'in Yomut ve Ersarı boyları arasında[34]; *Kol* (*Kal*) biçiminde Özbekler ve *Kul* biçiminde Lakaylar arasında[35], *Kul, Kuli* biçiminde Kazaklar[36], *Kul, Kol* biçiminde Tuvalar[37], *Kul* biçiminde Hakaslar arasında ve diğer yerlerde de görülmektedir. Görüldüğü üzere, doğuya doğru ilerledikçe etnonimin yaygınlığı artmaktadır. Etnonimin kökenini Moğol dilinde arama eğiliminde olan Karpov, Türkmen kabile adı olan Kul sözcüğünü Soyot veya Torgautlar arasındaki Kul kabilesinin adıyla karşılaştırmaktadır ki, onun kanaatince etnonimin anlamı "yığın", "halita" kavramlarıyla aynı veya onlara yakındır.[38] Potapov ise, zamanında daha farklı bir görüş ortaya koymuş ve bu görüş V. F. Gening tarafından da desteklenmiştir. Buna göre Kal–Kol–Kul kökünü içeren etnonimler Koybal diliyle bağlantılıdır: *kule* – 'karga' (Koyballar'ın ataları henüz XVII. Yüzyılda Samodiy ya da Ket dillerinde konuşmaktaydılar). L. R. Kızlasov ise farklı bir hipotez geliştirerek Tuvalar arasındaki Kul etnonimini Uygurlar'ın *Kulin* kabile adıyla karşılaştırmakta ve buna istinaden Tuvalı Kul mensuplarının köken itibariyle Uygur olduklarını düşünmektedir.[39] Öyle ya da böyle, tüm

31 Moşkova, *Nekotorıya obşçiye elementı*, s. 143.
32 BŞ, s. 43-53, 67.
33 1957 yılına ait saha derlemeleri, s. 31, 38-40 vb.
34 Karpov, *Tagma*, s. 70
35 Karmışieva, *Etniçeskiye i territorialnıye gruppı*, s. 16-17.
36 Semenyuk, Morvanov, *Materialı*, s. 185.
37 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 47, 48.
38 Karpov, *Tagma*, s. 70.
39 Kızlasov, *İstoriya tuvı*, s. 83.

araştırmacılar Kul etnoniminin kökenlerinin Altaylarda veya Güney Sibirya'da, yani Min boyunun oluştuğu bölgelerde olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Minler'in etnik yönden şekillenmesinde Ugor-Samodiy unsuru da rol oynamış olabilir. (Kuzey Altay boylarının etnogenezinde bu boyların oynadığı büyük rol bir süre önce L. P. Potapov tarafından bir kez daha ileri sürüldü). Fakat Kul, Kola etnonimlerinin Orta Asya halkları (Özbekler, Türkmenler, Kazaklar) arasındaki yaygınlığını onların Samodiy kökenli olduğuna bağlamak pek de mümkün gözükmüyor. Kul etnonimi (*Kul*, *Saba-Kul* biçiminde) birer kabile adı olarak İtil Bolgarları arasında da bilinmekteydi.[40] Bütün bu veriler Kul etnoniminin ve ilgili boyların Türk kökenli olduğu tezini haklı çıkarmaktadır. Kul boy-kabile grupları, Sır-derya boylarına Türkler'in erken göç dalgaları içinde gelmişler; daha sonraki dönemlerde ise Kul oluşumları Orta Asya ve Doğu Avrupa halklarının etnik yönden şekillenmelerine katkıda bulunmuşlardır.

Subi ve *Kubou* kabilelerinin kökeni, Orta Asya'yla bağlantılıdır. Subi etnonimine (*Suba*, *Saba* biçimlerinde) Kazaklar'ın Kızılkurt kabilesi içinde rastlanmıştır.[41] Kubou etnonimi Kırgızlar arasında bilinmektedir: *Kuba* kabilesi Çerik boyuna bağlıdır.[42] Başkurtlar arasında Subi-Min ve Kubou-Min kabile tamgaları ortak Min tamgasıyla bağlantılıdır (Tablo 1, no. 1).

Bu hususlar, söz konusu kabilelerin öz Min boyunun dalları olduğunu düşünmemize imkan vermektedir. Subi ve Kubou kabile adları, muhtemelen Min tarihinin Sır-derya aşamasında ortaya çıkmıştır. 'İskender Anonimi'nde, Ak Orda hanlarından Sası Buka (bu hükümdarın adı Sasbuga, Saşbuta biçimlerinde Min şecerelerinde sürekli yer almaktadır[43]) oğlu Erzen-han, hükümdarlık ettiği kısa dönem (1320-1321) zarfında birçok insana iyilik yaptı, onlara mülk (kube) ve il (sube) dağıttı.[44] Kubi (A. A. Romaskeviç ile S. L. Volin'e göre Moğolca *khubi* – 'pay', 'kısmet') ve sube (Türkçe *sube*, *süybu*– ülke, yöre) sözcükleri Subi-Min, Kubi (Kubou)-Min biçimlerinde kullanılırken "Mineli)", "Min mülkü", "Min ülkesi" anlamlarını ifade edebilirdi. Bu hipotezin doğruluğu, Minler'in özellikle Sır-derya

40 Yusupov, *Bulgaro-tatarskaya epigrafika*, s. 222.
41 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 99.
42 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 49.
43 BŞ, s. 53, 59.
44 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 129.

dönemindeki ortak tarihiyle de teyit edilmektedir. Bu dönemde Minler, kendi rivayetlerine göre, eskiden beri bağlantılı oldukları Kara-Kitay gruplarıyla bir arada hareket ederek, dağılmakta olan Altın Orda Devleti'nde yaşanan siyasî olaylara aktif biçimde katılmışlardı.

Kuba kökünü içeren toponim ve hidronimler, Altaylardan Kafkaslara kadar yayılmış durumdadır. Bu yayılma, Orta Asya ve Doğu Avrupa'daki birçok halkın etnik tarihinin bir parçası olan Kıpçak dönemiyle ilişkilendirilmektedir.[45] Min kabilelerinin yayılma tarihinin tarafımızca tespit edilen başlıca aşamaları da bu görüşe uymaktadır.

Kızıl-Üyle ve Mirkit [Merkit] kabileleri, köken olarak Minler'den değildir. Bu husus tamgalardan da görülmektedir. Söz konusu kabilelerde Minler'e ait tamgalar kullanılmamaktadır. 'Kırk' kökünü içeren etnonimler birçok halklarda görülmektedir: Zerafşan Özbekleri arasında *Kırk*[46]; Kırgız Saruu boyuna bağlı *Kırk* kabilesi[47]; Türkmenler'in Salor boyuna bağlı *Kırk* kabilesi[48]; Kazak Sarı-Uysun boyuna bağlı *Kırk* kabilesi[49]; Karakalpaklar'ın Ktay boyuna bağlı *Kırk* kabilesi[50]; Nogaylar arasındaki *Kırk Şomuşlı* kabilesi[51]. Aynı adlar (*Kırktı*, *Kırktar* biçimlerinde) birçok diğer Başkurt boylarının etnonimleri arasında da görülmektedir. Yukarıda da anımsatıldığı üzere Vostrov ile Mukanov, Sarı, Uysun boyuna bağlı olduğu için Kırk kabilesinin köken itibariyle Usunlar'dan olduğunu düşünmektedirler.[52] Ancak, tarihî açıdan muhtemelen doğru olan bu görüşün başka argümanlarla desteklenmesi gerekmektedir. Kırgızlar, Türkmenler, Başkurtlar, Kazaklar ve diğer halklar arasındaki Kırk boy-kabile oluşumları genellikle farklı boylara bağlıdır. Fakat Kırk adını taşıyan kabilelerin Katay (Ktay) Tabın boy-kabile oluşumlarıyla (ki bunların Usunlar'la ilişkileri ve karışmaları yukarıda ele alınmıştı) daimi etnik ve tarihî ilişkileri özellikle net olarak göze çarpmaktadır. Burada (köken itibariyle Usun olan) Kırk kabilesinin Katay (Ktay) oluşumlarıyla etnik ve tarihî ilişkilerini ortaya koyabilmek için yalnız birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Kırk-Üyle-Min kabilesinin en yaygın

45 Hüseyinzade, *K etimologii toponima*, s. 120-122.
46 Grebenkin, *Uzbeki*, s. 4.
47 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 142.
48 Vinnikov, *Rodo-plemennoy i etniçeskiy sostav*, s. 61.
49 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 30.
50 DAHH, s. 141.
51 Baskakov, *Nogayskiy yazık*, s. 134.
52 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 31.

tamgalarından birisi, tip itibariyle Kataylar'a ait olan *balğa* tamgasıdır (Tablo 1). İşin şaşırtıcı olan yanı, binlerce kilometre ötede, Kırgızlar'ın Kırk Uul kabilesinde de aynı tamganın egemen olmasıdır.[53] Nogaylar arasında ise (adına bakılacak olursa) kepçe-tamga (*şomuş*), diğer bir deyişle Nogay Kataylar'ı arasında kullanılan[54] tamganın aynısı olup, köken itibariyle Dulat-Tabın tamgasıydı. Böylece, Kırk kabilesinin Usun kökenli oluşu, kuvvetli de olsa bir hipotez olarak kalmakla beraber, Kırklar'ın atalarının (ve bir bütün olarak Min oluşumlarının) Sır-derya bozkırlarında Kara-Kitay ve Dulat-Tabın-Usun oluşumlarıyla ilişkileri kuşku götürmemektedir.

Mirkitler'in Moğol kökenli oluşu tartışılamaz. Reşidüddin, Mirkitleri "Moğol adı altında şöhret kazanmış" halklar arasında göstermektedir.[55] Mirkitler, Başkurtlar dışında, Türkmen Salorlar arasında da vardır. Türkmen Mirkit ve Kırk-Ğyle kabilelerinin de, Başkurtlar'daki ilgili kabileler gibi, aynı oluşum içinde bulunmaları dikkat çekicidir.[56] Mirkit grupları, Nogaylar, Güney Kırgızları, Özbekler arasında da görülmektedir. XIV. Yüzyılda Mirkitler Timur ordusu içindeydiler.[57] Doğu yönünde, Altaylarda ve daha ötelerde bu etnonim daha sık sık görülmektedir. Mirkit adını taşıyan kabileler, güney Altaylılar ve Teleütler arasında da vardır[58]; Mirkit (Morkit) boyu XVII-XVIII. Yüzyıllarda "Çjarukh bölgesindeki" Moğollar'ın arasında da vardı.[59] Batıda, Kırım'da, bu etnonim coğrafi adlara yansımıştır: Mirkit, Karamerkit.[60]

Mirkitler'in batıya doğru hareketi onların Cengiz-han'la giriştikleri çatışmayla bağlantılıdır. Mirkitler'in Cengiz'le mücadelesi birçok kaynakta anlatılmaktadır: "Gizli Tarih", Reşidüddin, Ebu'l Gazi; fakat bu çatışmanın sona erdiği yer ve Mirkitler'in akibeti hakkındaki bilgiler fazla sarih değildir. Cengiz-han'ın yükselmeğe başladığı ilk dönemlerde Mirkitler'e karşı seferler düzenlenmekteydi.[61] Mirkitler, 1201 yılında Camuka'nın Cengiz-han'a karşı çıkarttığı ordunun saf-

53 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 103-104.
54 Baskakov, *Nogayskiy yazık*, s. 136.
55 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/75.
56 Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 23, 39.
57 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 425.
58 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 195.
59 Lebedyeva, *K voprosu o rodom sostave*, s. 221.
60 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 11.
61 *Tavarih-i Güzide*, s. 89.

larında yer almışlardı. Onlar Camuka'yla beraber yenilgiye uğradılar, ama Grumm-Grjimaylo onların kesin yenilgilerinin 1216 ya da 1219 yılında gerçekleştiğini düşünmektedir.[62] Bu çatışmalar sırasında parçalanarak değişik bölgelere dağılan Mirkitler'in bir kısmı Altaylarda ve eski yurtları olan Moğolistan'da kaldı. Onlar, burada Altay Türkler'ine katıldılar veya kendi kimliklerini muhafaza ettiler; ama eski güçlerini kaybettiler. Geriye kalan Mirkitler ise batıya doğru çekilerek Aral yöresine ve Batı Kazakistan bozkırlarına ulaştılar. Onlar, buralarda, Barthold'un ifadesine göre, İrgiz nehri sahillerinde kesin olarak dağıtıldılar. Bu tarihten sonra Mirkitler bağımsız bir oluşum olarak anılmamaktadır; değişik gruplar halinde diğer boylara ya da boy birliklerine katıldılar ve bilahere birçok halkın içinde görülmeğe başladılar.

Mirkitler, Cengiz-han'a düşman olan kampta "Naymanlar'la birlikteydiler."[63] Mirkit ve Naymanlar bu birlikteliği uzun süre muhafaza ettiler ve aralarındaki etnik temas oldukça sıkılaştı. Bu boyların tarihî kaderi (Cengiz-han'a karşı mücadele ve yenilgi) onların yakınlaşmalarına ve bütünleşmelerine sebep oldu. Ama daha kalabalık ve güçlü olan Naymanlar'ın etkisi fazlaydı. Başkurt Mirkitler'in tamgası Nayman-Katay tamgasıdır. Kısacası, Naymanlar'ın, Kara-Kitaylar'ın, Mirkitler'in ve diğer boyların XIII. Yüzyıl başlarında batıya (Deşt-i Kıpçak bozkırlarına) doğru hareketi, daha doğrusu kaçışı sırasında çok sayıda yeni boy-kabile oluşumları ortaya çıktı ve bu boylar kendi aralarında karıştılar.

* * *

1. Min boyu eski Türk kökenlidir. Yayılma ve tarihî gelişim döneminde diğer Türk ve Moğol gruplarla karıştılar. Kıpçaklaşma dönemi özellikle önemlidir. Çünkü Minler bu dönemde Kara İrtış bölgesine ve batı yönündeki daha uzak topraklara ulaştılar. Kıpçak tamgasının Minler arasında yaygınlığı, Kıpçaklar'ın Min çevresine nüfuz etmelerinin önemli boyutlarını ve derinliğini ortaya koymaktadır. Naymanlar'ın, Kara-Kitaylar'ın, Mirkitler'in ve diğer boyların Moğollar tarafından çökertilmesi sonucunda bozkırlarda dağınık halde dolaşan ve daha önceden Kıpçaklaşmış olan göçebelerle Minler'in XIII. Yüzyıl başlarında karışmaları da onların Kıpçaklaşma trendini etkilemiştir.

62 Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 424.
63 Age., s. 409.

2. Minler XIII-XIV. Yüzyıllarda Altın Orda Devleti'ne bağlı bir oluşumdu, ancak devletin çöküş sürecine paralel olarak Ak Orda sınırları içinde yer almaya başladı. Minler, Timur'un yükseliş döneminde Mâverâünnehir'de yaşanan iç savaşlara katıldılar. Bazı Min kabilelerinin Mâverâünnehir'den Urallara göç etmeleri, Timur hakimiyetinin pekişmesi ve onunla Toktamış arasındaki adavetle bağlantılıdır. Sır-derya bölgesinde kalan Minler ise çoğunlukla Özbekler'le kaynaştılar..

3. Urallar bölgesinde Min kabileleri, Kataylar'a komşu olarak ya da onlarla bir arada Batı Başkurdistan'a yerleştiler. Bu, Başkurt boylarının Başkurdistan'ın kuzeyine ve doğusuna (dağlara) aktif biçimde göç ettikleri bir dönemdi. Minler bu göç dalgasına kapıldılar ve Ufa nehrinin Dema ile Belı nehirlerine karıştığı bölgeye hareket ettiler. XV-XVI. Yüzyıllarda Min kabileleri Dema havzasının tamamına yerleşerek, buralarda kalan Nogay grupları asimile ettiler.

Güneybatı Başkurtları'nın günlük konuşma dili, Başkurtça'nın güney veya Dema (ya da Dema-Kara İtil) şivesidir.

Tablo 1

Kabile	Şube ya da Mahalli Kabile Grubu	Ana tamga veya en yaygın tamgalar ve adları
1 İl-Kul-Min; diğer adı İlkey-Min		Kapı (kapka)
	Aznay-İl-Kul-Min; diğer adı Aznay-Min	Balta taşımak için kemere eklenen deri ilmik (şeldeü)
		Köpek kaburgası (İt kabırğası)
	Kunkas-İl-Kul-Min; diğer adı Kunkas-İlkey-Min	Kapı (kapka); ev-tamga (yort-tamğa)
		Kaz ayağı (Kazayak)
	İlçekey-İl-Kul-Min; diğer adı İlçekey-Min	Kapı (kapka)
2 Kırk-Üyle-Min		Kaz ayağı (Kazayak)
		Elemge (Kelep)
		Çekiç (Balğa)
3 Kul-İl-Min		Tarak (Tarak)
		Elemge (Kelep)
4 Subi-Min		
	Yayık-Subi-Min; Diğer adı Yayıksı-Min	Pencere (Tezre)
		Kaburğa (Kabırğa)
		Kaburğa (Kabırğa)
		Yaba (Senek)

Tablo 1 (devamı)

	Distan-subi-min		
5 Urşak-Min			Elemge (Kelep)
6 Mirkit-Min			Çekiç (Sükeş)
7 Kubou-Min	Asılı-Kubou Melekes-Kubou		Pencere (Terze) Kuyruk altı kayışı (Koyoşkan) Balta (Balğa)
8 Min			Pencere (Terze)
9 Sarılı-Min; diğer adı Sarat-Min			

Tablo 2

Tamga		Tamganın yaygınlığı	Varyasyonlar
1		İl-Kul-Min (Kunkas kabilesi arasında ağırlıklı olarak kullanılmaktadır), Kul-İl-Min, Subi-Min (Subi ve Distan şubeleri), Urşak Min, Kubou-Min ve Min	
		Subi-Min (Yayık-Subi şubesi); nadir nüshaları eski Min kabilelerinde kullanılmaktadır.	
2		Min, İl-Kul-Min (Aznay şubesi), Subi-Min (Yayıksı ve Subi şubeleri), Mirkit-Min	
3		İl-Kul-Min (Kunkas şubesi), Kırk-Üyle-Min, Kul-İl-Min, Urşak-Min	
4		Min; birkaç nüshası da Kırk-Üyle-Min tarafından kullanılmaktadır	
		Kubou-Min, Min	

VII. KUZEYBATI BAŞKURTLARI

İK BAŞKURTLARI

İk vadisi, eskiden beri meskun bir bölgedir. MS I. Binyıl ortalarında İk kıyılarında, İtil-Kama etnik dünyasına mensup Fin-Ugor boyları yaşıyorlardı. Ama çok erken dönemlerde güney göçebeleri de buraların yolunu öğrendiler. MS I. Binyılın ikinci yarısı ile sonlarında İk vadisi yakınlarında Ugor-Madyarlar'ın ve İtil Bolgarlar'ının yerleşim bölgeleri vardı. İk vadisi, Bolgar-Ugor boylarıyla bir arada eski Başkurt etnosunun temelini oluşturan Türk göçebe grupların da vatanı haline gelmişti. Güneyden gelen yeni göçmenlerin Ural eteklerine girebilmek için eskiden beri kullandıkları "kapılar", İk nehrinin yukarı akımlarında, Ural nehirlerinin su ayrımı bölgesindeydi. Daha sonra, XIII-XIV. Yüzyıllarda, birçok boyların Belı nehri bölgesine, hatta doğu ve kuzey yönlerinde daha ilerilere uzanan yolları İk vadisinden geçmekteydi. Kazan Hanlığı kurulduğu zaman, yani Başkurtlar'la meskun Ural bölgesi ile Tatarlar'ın yaşadığı İtil-Kama bölgesinin etnik sınırları yeterince net biçimde belirlendiği dönemde, İk nehri boydan boya Başkurdistan ile Tataristan arasındaki etnografik sınır haline gelmeye başlamıştı. (Vakıa Başkurtlar uzun bir süre daha bu nehrin batısında da yaşamaya devam ettiler). Meşhur Kazan yolu, XVI. Yüzyıldan itibaren, bir zamanlar Rus ve Bolgar tüccarların Orta Asya'ya giden kervanlarının güzergahı olan Bugulma platosundan geçmeğe başladı ve bir süre sonra da batıdan doğuya doğru uzanan göç kanallarından birisi haline geldi. XVI-XIX. Yüzyıllarda bu yolu kullanarak Ural eteklerine, öncelikle de İk vadisine doğru yeni "kervanlar"– söylentilere göre engin ve geniş Başkurt topraklarında feodal tahakkümden

uzak kalmayı düşleyen Rus, Tatar, Çuvaş, Mari ve Mordva yerleşimci-köylülerinin kervanları akmaya başladı.

İk vadisi Başkurtlar'ının etnik tipi, bin yıldan fazla bir dönemi içine alan tarihin izlerini muhafaza etmektedir. Ama bu malzemenin incelenmesi fevkalade zordur. Değişik dönemlere ait veriler bu bölgede öylesine karışmış ki, onlardan birçoğunun sadece tarihî etnografya materyallerine dayanarak kronolojik ve etnik açıdan ayrıştırılması imkansızdır. XIX-XX. Yüzyıllarda burada etnik karışma öyle bir düzeye ulaşmış ki, bu noktada halklar arasındaki farkları yakalayabilmek çoğu zaman oldukça zordur. Bu durum, etnografya malzemelerinin derlenmesini daha da zorlaşmaktadır. Bu yüzden İk ve genel olarak kuzeybatı Başkurtlar'ının etnik yapısını incelerken, oluşturduğumuz tablolarda daha ziyade XVIII. Yüzyıl arşiv kaynaklarıyla da teyit edilebilen tamgalara yer verildi. Çünkü söz konusu dönemde İk vadisindeki Başkurtlar ile Tatarlar arasındaki farklılıklar henüz yeterince belirgindi.

Etnik Yapı ve Yerleşim Tarihi

XVII-XIX. Yüzyıllarda İk vadisinin başlıca sakinleri Bular, Yurmi, Baylar ve İrekte boylarıydı (Tablo 1). XVIII. Yüzyıl kaynakları (Bölüm II, Tablo 2) İk sahillerinde Kıpçak, Tamyan, Tangaur, Bürzen, Tabın, Kurpeç-Tabın, Sinren vb. nahiyeleri kaydetmektedirler; ama XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru bu boy-kabile oluşumlarının kalıntıları, ana boylara ait arazilerin bulunduğu Urallar bölgesine göç ettiler veya İk Başkurtları içinde eridiler.

Bular boyu, Mışıga ve Kadır adını taşıyan iki kabileden oluşmaktadır. Bunlar, günümüzde tamamen unutulmuştur. Saha derlemelerinde elde edilen malzemeler, Mışıga kabilesinin daha eski olduğunu teyit etmektedir. Kadır kabilesi, Bularlar'ın bir kısmının müstakil birim olarak ayrılması sonucunda ancak XVIII-XIX. Yüzyıllarda şekillenmiş olan oluşumlardandır. Kuzeybatı Başkurdistan'da birçok kabile benzer biçimde oluşmuştur; ama bunlar bazen eski boy-kabile etnonimlerini kullanmış (Mışıga gibi), bazen de yeni etnonimler oluşturmuşlardır.

Baylar boyu üç kabileden oluşmaktadır: Suraş, Salaguş, Kalmaş. İlk iki kabilenin varlığı hem XVIII. Yüzyıl kaynaklarıyla ("Salaguş tü-

bü", "Çuray" veya "Çuraş tübü"[1] biçimlerinde) hem de saha derlemelerinde elde edilen malzemelerle teyit edilmektedir. Çok geniş bir alana yayılmamış olmakla birlikte Kalmaş adı da eskidir; ama Baylar nahiyesine ait XVIII. Yüzyıl tapu kayıtlarında bu ada rastlanamadı.

Bular ve Baylar kabileleri İk nehri sahillerinde iç içe yerleşmiş durumda olmakla birlikte, eskiden Baylar'ın yerleşim birimlerinin merkezi Menzeli nehri boylarındaydı (Harita 13). XX. Yüzyıl başlarında burada Yukarı Baylar, Dağeteği Baylar, Eski ve Yeni Baylar vb. adlar taşıyan köyler vardı.[2] Bu adlardan bazıları halen muhafaza edilmektedir. Salaguş kabilesine bağlı Baylar'ın bir kısmı Kama sahilleri boyunca, İk nehrinin aşağı akımlarına ve "diğer nehirlerin sahillerine yerleşmiştir."[3] Baylar'ın arazileri batı yönünde Stepnoy Zay nehrine ulaşıyordu. Buralarda henüz XIX. Yüzyılda Baylar köyleri vardı. Bular yerleşim birimleriyse, bunun tersine, İk nehrinden doğuya doğru Sün nehrinin orta boylarına kadar uzanmaktaydı. Baylar'ın büyük bir grubu daha güneye, İk nehrinin yukarı boylarına yerleşmiştir.

Yurmi boyu içinde kabile ayırımı yoktur. Bu boy, İk nehrinin orta boylarında bir arada yaşamaktadır; ama Yurmiler eski boy-kabile arazilerinin bu nehrin sol sahillerinde olduğunu gayet iyi hatırlamaktadırlar. Bu husus, tarihî rivayetlerde de vurgulanmaktadır: "İk nehri sınırdı; batısında Yurmiler, doğusunda Nogaylar yaşıyorlardı; onlar nehir üzerinden birbirilerine ok atıyorlardı[4]." Bazı sahil köyleri henüz XIX. Yüzyılda ölülerini sol sahildeki mezarlıklara gömerlerdi. Örneğin eski Yurmi köylerinden Urmanay (Yurmanay) köyünün mezarlığı sol sahilde, nehirden hayli uzak bir yerdeydi. Yurmiler, nehrin batı yönünde Yurmatılar'a komşuydular (veya Stepnoy Zay ve Şeşma nehirleri boyunca onlarla aynı topraklarda yaşıyorlardı) ve araştırmamızın 4. bölümünde de ifade edildiği gibi, XIII-XIV. Yüzyıllarda İk nehrine doğru hareket ettiler. Yurmiler'in İk nehri boylarında Kataylar'la bir arada yaşadıklarıyla ilgili anılar, Yurmi rivayetlerinde sürekli dile getirilmektedir. O dönemlerde (XIII-XIV. Yüzyıllarda) bu topraklar Kataylar'a aitti. Bu husus, yukarıda tarafımızca

1 S. İ. Rudenko tarafından düzenlenen toprak mülkleri listesinde bu etnonimin transkripsiyonu farklıdır: "Tura mülkü".
2 Ahmarov, *O yazike i narodnostiy mişarov*, s. 340-344.
3 MİB, 1936, s. 137.
4 1960 yılına ait saha derlemeleri, s. 24.

açıklanmış olan Orta Çağ Katay tarihiyle örtüşmektedir. Yine Yurmilerin aynı rivayetlerinde, atalarının büyük çoğunluğunun Kataylar'la bir arada veya onları takip ederek kuzeye ve doğuya ("Belı nehri ötesine") göç ettikleri anlatılmaktadır. Bu muhtemel göç güzergahı üzerinde ve Yurmiler'in yerleştikleri bölgelerde *Yurmi* unsurunu içeren toponimlerin yaygınlık kazanmış olması, söz konusu anlatımlara güvenle yaklaşmamızı sağlamaktadır[5]. Anlaşılan Yurmatılar'la Güney Urallara gitmeyen Yurmiler Katay göç bölgesinde kalmışlar. Bu olaylar sırasında Yurmiler tekrar bölündü. Çoğu genel göç dalgası içinde küçük gruplar halinde Başkurdistan'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerine yöneldi; az bir kısmı ise İk nehri boylarındaki arazilerde toplanarak, burada hem boy teşkilatlarını hem de bir arada yaşama geleneklerini sürdürdüler.

İrekte boyuna bağlı Başkurtlar, yukarıda da anlatıldığı üzere, XV. Yüzyılda ve XVI. Yüzyıl başlarında Kazan Hanlığı sınırlarına yerleşerek, hanın hizmetine giren Tabınlar'ın doğu (Kara-Tabın) ve batı bölümlerinin torunlarıdır. Bu husus, İrekte şecereleriyle de teyit edilmektedir[6]. İrekteler'in atası olarak Maykı-biy ile onun oğlu Kara-Tabın-biy'in adları geçmektedir.[7] Kara-Tabın-biy'in oğlu *Çulman-biy* döneminde İrekte Başkurtlar'ının ataları Miass vadisinden Kama (*Çulman*) veya İk sahillerine göç ettiler. Göç tarihi hem şecerelerden

5 Bazı örneklere bakalım. Hidronimler: İk vadisinde *Yurmat* çayı- nehrin yukarı boylarındaki bir kol; *Yürmıy* çayı- Yurmilerin başlıca yerleşim bölgesinin güneyinde İk nehrine karışan Usen nehrinin bir kolu; Birsk nahiyesinde *Yurmi-Kiler* çayı ("kiler" Başkurtça *kileü* 'gelmek', 'hazır olmak' sözcüğündendir) ve *Yurmiaz* çayları; Ufa nehrinin orta ve aşağı boylarındaki sol kolları olan *Yürüzen* (krş. *Yurmi-üzen*) ve Yurmaş çayları. Oronimler: Güney Urallarda *Yurmi-tau* dağı ve *Yurmi-tau* sıradağları. Mikrotoponim ve oykonimler: Başkurdistan ÖSSC Tatışlı ilçesinde *Yurmiyaz* (krş. Yurmi-ayaz 'Yurmi kırı'), XVIII. Yüzyılda İçkiilan nahiyesinde *Yurmi* köyü, Başkurdistan ÖSSC Dörtyol ilçesinde bağlı *Yurmin* köyü vb.

6 İrekteler'in üç şeceresi vardır. bunlardan bir tanesi 1956 yılında bulundu. İkincisi 1955 yılında saha çalışmaları sırasında tarafımızca kopyalandı. Üçüncü şecere ise en ayrıntılı ve değerli şecere olup, 1959 yılında Başkurdistan ÖSSC Tatışlı ilçesinde kaynak kişilerin dilinden iki kere yazıya aktarılmıştır; daha sonra aynı ilçenin Verkhne-Kudaşevo köyündeki eski el yazma nüshası bizim ricamız üzerine köy okulunun öğretmeni tarafından kopyalandı. Kopya SSCB BA BŞ Tarih, Dil ve Edebiyat enstitüsünde muhafaza edilmektedir.

7 BŞ, s. 165.

(kuşak sayısı üzerinden hesap yapılarak) hem de rivayetlerden elde edilen verilere dayanarak, XV. yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başları olarak tespit edilebilmektedir. İrekte şecerelerinde, onların kendi etnik tarihleriyle ilgili bazı ilginç sayfaları aydınlatan hikayeler yer almaktadır. İrekteler'in atalarından birisi Ahmat Şeyeh-biy (veya Şayeh Ahmat-biy)'di; soydaşlarının İk vadisine yerleşmekte oldukları dönemde kabilenin önderiydi. Şecerede ilginç bir not yer almaktadır: "Ahmat Şayeh-biy'in adı İrekte idi." Batıya, Kazan Hanlığı sınırlarına doğru göç sonrasında nasıl olmuş da Tabın (veya Kara-Tabın) etnonimi değişerek İrekte olmuştur? Bu, Başkurtlar'ın Kazan hanının hizmetinde bulunmalarıyla ilgili bir husustur. Yakın zamanlarda bulunan Kazan hanına ait bir fermanda *irek* sözcüğü "kale", "müstahkem mevki", "iç kale" anlamında kullanılmaktadır.[8] Dolayısıyla İrekte (*İrekte, İrekteler*) "kalede hizmet verenler" veya "kale savunmasıyla görevli olanlar" anlamındadır. Bu görüş, 1523 yılında Kazan hanlarından Sahip-Girey tarafından Şeyh Ahmet Tarhan ile onun yedi arkadaşına ve "etrafındaki oğlanlara"[*] verilen bir beratın eski kopyasıyla da teyit edilmektedir. Bu berata göre, Şeyh Ahmet-biy'e, arkadaşlarına ve akrabalarına Kazan hanı tarafından toprak ve "tarhan unvanı" verilmiştir.[9] İrekte şeceresindeki Şayeh Ahmat-biy (veya Ahmat Şayeh-biy) ile han beratında adı geçen Şayeh Ahmat Tarhan muhtemelen aynı kişidir. Kazan hanı, "arkadaşları" ve "oğulları" ile yanına gelerek hizmetine giren Başkurt beylerini tarhanlık pâye ve imtiyazlarıyla donatıyordu. Dolayısıyla, Kazan Hanlığı'yla Başkurtlar arasındaki ilişkiler, bazı tarih araştırmalarında görüldüğü gibi "egemenlik" ve "bağımlılık" formülü çerçevesinde değildi. Feodal bağımlılığın karmaşık bir sistemi olan bu ilişki, arazi bağışı, tarhanlık imtiyazlarının tanınması ve askeri hizmet yükümlülüğünü öngörmekteydi. Kara-Tabınlar'dan olan Şayeh Ahmat-biy (tarhan), "arkadaşları" ve "oğlanları" da Kazan hanına bu tür bir hizmet vermekteydiler ve bu statüleri çerçevesinde yeni bir "kabile adı" olarak *İrekte* adını almışlardı.

Kazan'ın düşüşü ve Başkurdistan'ın Rusya'ya bağlanması sürecinde, zaten çok kalabalık olan İk vadisinde yabancı olan İrekteler, yeni topraklar arayışına girerek, çoğunlukla "Belı nehri ötesine", Hızlı

8 Gosmanov, Möhemmedyarov, Stepanov, *Yana Yarlık*. "Kazan utları", no. 8, s. 148.

* Oğlan: Yiğit, savaşçı; azilzade.

9 Yusupov, *Vvedeniye v Bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, s. 24.

Tanıp nehrinin ormanlık sağ kıyılarına göç ettiler (Harita 13, 14). Bu göç hareketi, XVI. Yüzyılda gerçekleşti. Askeri gelenekleri henüz taze olan İrekte Başkurtları, Tanıp bölgesinde Taz boyunu önemli ölçüde iterek topraklarına yerleştiler.

İk Başkurtlar'ının nüfusuyla ilgili bilgiler muhafaza edilmemiştir. Şehremini Yukhnev, sadece "Yurmi" ve "Balyar" (Baylar) nahiyelerindeki hane sayısı ile "hizmet verebilir" durumdaki Başkurtlar'ın sayısını kaydetmektedir: XVIII. Yüzyılda (yukarıda açıklanmış olan yöntem doğrultusunda) Yurmi nüfusun sayısı yaklaşık 6.000, Baylar nüfusu ise 9.000 civarındadır. İk sahilindeki Erekteler XVIII. Yüzyıla ait hiçbir listede yer almamıştır; Kont Panin'in verilerine göre 1775 yılında Osinsk yolu üzerinde (diğer bir deyişle Tanıp sahillerinde) onlara ait 352 hane vardı (Bölüm 2, Tablo 7). P. İ. Rıçkov'un listesinde XVIII. Yüzyıl ortalarında İk boylarında Bularlar'a ait 231 hane gösterilirse de, Panin ve Rıçkov'un verdikleri sayıların çok düşük olduğu açıktır. Zaten XVIII. Yüzyılda İk bölgesi nahiyelerinde hane sayısı hesabına dayanarak Başkurtlar'ın sayısını belirlemek çok zordur, çünkü Yukhnev'in de ifade ettiği gibi, "buralarda Başkurtlar dışında Tatarlar, Mariler, Çuvaşlar da yaşamaktadır."[10]

İk Başkurtlar'ının yerleşimiyle ilgili olarak yukarıda yapılan değerlendirmeler, onların iç yapılanması ve İk mikrotoponimlerinin özelliklerinin anlaşılması konusunda yardımcı olabilir. Kuzeybatı Başkurdistan'da ve genel olarak İk havzasındaki kabile birimlerinin sosyal yapısı, Doğu Başkurtlar'ının eşit statüdeki örgütlenmelerine benzemiyordu. Haddizatında XVIII-XIX. Yüzyıllarda batı bölgesinde artık kabile birimleri kalmamıştı; boy-kabile mülkleri gibi bu yapı da kaybolmuştu. Biçimsel olarak bu tür mülkler bir yerlerde belki de mevcuttu; ama bir zamanlar tek parça olan boy veya kabile toprakları, artık birçok parçaya bölünmüştü. Köy düzenine geçilmesi sırasında toprak parçaları üzerinde aile mülkiyeti esası getirildi ve kabile toprakları periyodik olarak aileler arasında bölünerek küçük parseller oluşturuldu. Bazı kenar bölgelerde, özellikle de kuzey bölgelerinde, kendi özel adı, tamgası, yardımlaşma geleneği, yerleşim bölgesi vb. olan küçük bir akraba birime mensubiyet bilinci görülürse de, bu bilinç tamamen bir kalıntı halinde yaşamaktaydı; ama toplumun ekonomik hayatında artık hiçbir rolü yoktu.

10 MİB, 1955, s. 489.

Yine de İk köylerinde akraba aileler grubunu veya köyün belli bir kısmını tanımlamakta olan adlar ilgi çekmektedir. Bu adlar, özellikle XVIII-XIX. Yüzyıllarda köylerdeki etnik karışmayı yansıtmaları bakımından önemlidir. Dört İk boyu arasında tespit edebildiğimiz 50 addan 35 tanesi etnik (daha doğrusu sosyo-etnik) veya boy-kabile adlarıdır; bu meyanda "mülk sahibi" anlamında *Başkurt* veya *Asaba* (9), "az topraklı" anlamında *Tipter* (8), toprak sahibi olmayan veya küçük parçalara sahip olanlar anlamında ise *Kazan halkı*, *Kazanlar*, *Kazan kişisi* (8) adları kullanılmaktadır. Birçok köy bu ilke doğrultusunda, Başkurtlar veya mülk sahipleri, Tepterler ve Kazanlılar olarak üçe ayrılmaktaydı. Bu ayrım yeterince istikrarlıydı, çünkü söz konusu gruplar arasında toprak sahipliği bakımından gözlenen farklılıklar XX. Yüzyıla kadar muhafaza edilmekteydi.

İk Başkurtlarının çok değişik şekillere sahip bulunan tamgaları, tamamen aileler özgüdür ve sadece halkın etnik karışıklığını değil, derin katmanlarda gerçekleşen sosyal ayrışım süreçlerini da yansıtmaktadır. Dört İk boyu arasında on gruba ayırabileceğimiz 145 tamga derlenmiştir. Ama bu çeşitlilik içinde eski boy tamgalarının ana figürleri fark edilebilmektedir. Tablo 1'de gösterilen 145 tamga arasındaki 5 tip, toplam 120 tamgadan oluşmaktadır. İk bölgesinde sadece Nular boyunun tamgası (no. 1) orijinaldir. Geriye kalanları (no. 2, 3, 4, 5) daha önce şu veya bu doğu boyunda gördüklerimizle aynıdır. Söz konusu tamgaların dikkat çekici yanı da burasıdır. Yurmiler arasında ağırlıklı olarak kullanılan 3 no'lu tamga, Yurmatı tamgalarından birisiyle (Bölüm 4, Tablo 2, no. 2) tamamen aynıdır. Bu husus, Yurmatı-Yurmiler'in etnik akrabalığı konusunda önemli bir kanıttır. Erekteler arasında, tahmin edilebileceği üzere, Kara-Tabın tamgası (no. 4) iyi bilinmektedir. Ama bu tamgalar Erektiler arasında fazla değildir. Kara-Tabınlar, muhtemelen sadece üst tabakayı yani etrafına değişik grupları toplayarak Erekte kabilesini oluşturan çekirdeği temsil etmektedirler. Erekte köylerinden Melle*-Tamak'ta yaklaşık 300 aileden sadece 60'ında Kara-Tabın tamgası görülmektedir. Buradaki yaşlılar, yüzük (veya kepçe) biçimli tamganın "gerçek" yani "Miass bölgesinden gelen" Erekteler'e ait olduğundan emindirler. Erekteler arasında bazı Batı Tabın tamgaları da bilinmektedir. Baylar boyunun tamgası ana çizimi ve varyasyonları itibariyle Üser-

* Melle : Sarı ve daha ziyade bal sarısı.

gen tamgasının (no. 2) aynısıdır. Baylar kabilelerinden olan birisinin adı (Suraş) ise bir Üsergen kabilesinin adıyla aynıdır.

Diğer tamga tipleri arasında en yaygın olanlar, Katay (no. 5) ve Kara Kıpçak (iki çizgi) tamgalarıdır. Bu son tamganın varyasyonları, önceki bölümlerde tanıtılan tamgalardan (bkz. IV, Tablo 2, no. 1) hiçbir yönüyle farklı değildir. Katay ve Kıpçak tamgalarının İk boyları arasında yayılması, XIII-XIV. Yüzyılların etnik tarih süreçlerini yansıtmaktadır; bu dönemde Katay kabileleri Bugulma platosundan hareket ederek Orta ve Kuzeydoğu Başkurdistan'a, Kıpçaklar ise Batı ve Güneydoğu bölgelerine yerleşmişlerdi.

Bular ve Baylar Boylarının Etnik Tarihi

Bular Boyu. Bular boyunun etnik tarihini ele alırken, *Bular* etnonimi ile İtil Bolgar Devleti'ndeki bir şehrin ve kalabalık bir boyun adı olan *Biler* adının aynı olduğundan emin olmamız gerekir. Bu çok önemlidir, çünkü Orta Çağ doğu ve batı kaynaklarında Biler adıyla genel olarak İtil Bolgarları kastedilmektedir. Ebu'l Fida, Bolgarları *Bilar*[11], Plano Karpini *Biler*[12] diye adlandırmaktadır; Macarca Anonim'in verdiği bilgiye göre, İtil Bolgar Devleti sakinleri Orta Çağlarda Macaristan'da *bilers* olarak adlandırılıyordu.[13] *Biular* ve *Biler* etnonimlerinin aynı sözcük olduğu ve birbirinin yerine kullanıldığı, hem tarih kaynakları hem de dilbilim araştırmalarıyla kanıtlanmaktadır[14]. N. İ. Aşmarin, İtil Bolgarlar'ının başkentinin Çin kaynaklarında *Buliarh* olarak zikredildiğine dikkat çekmektedir. Çuvaş yerleşim birimlerinden Polyarda'nın adı ise N. İ. Aşmarin tarafından yerli bir ad ve eski Polar – Püler – Biler adının yenilenmiş telaffuzu olarak gösterilmektedir.[15] Bununla ilgili olarak N. V. Denisov, Biler şehrinde Çuvaşlar'ın ataları tarafından saygı gösterilen kutsal bir mekanın bulunduğu sonucuna varmıştır.[16] Aşmarin'den önce ise Bi-

11 Chwolson, *İzvestiya o xazarax*, s. 711.

12 PVS, s. 47, 57.

13 Erdeli, *İzvleçeniya*, s. 177.

14 Söz konusu sözcüklerin aynı olduğunu şu husus da dolaylı olarak kanıtlamaktadır: Başkurt *Bular*'lar kendilerini Biler olarak adlandırmaktadırlar (1963 yılına ait saha derlemeleri, s. 40); gerçi arkaik biçimin (Biler) telaffuzu tespit edilmiş değildir (*Bil'er*, *Biler*, *Bilar*, *Biger*?).

15 Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşı*, s. 19.

16 Denisov, *Dannıye etnografii*, s. 82.

ler ve Bular etnonimlerinin aynı olduğu tezini N. İ. Zolotnitsky ortaya atarak, Bolgar etnonimini de bu daire içine almıştır. Zolotnitsky, Bolgar sözcüğünün etmolojisini açıklarken Biger biçiminden hareket etmektedir[17]. Ona göre, *Biger* (veya *Biyger*) etnonimi, Tatar-Bolgarca *biyik* 'büyük' ve *är – er, er*', Tatarca *ir* – 'yer', 'ülke' sözcüklerinden oluşmaktadır. boylece söz konusu etnonimin eski çağlarda *Biyüär* veya büyüg-ar 'büyük ülke' biçiminde olmuştur. N. İ. Zolotnitsky incelemesine şöyle devam etmektedir: "Seslerin gelişim kurallarına göre, ülke adındaki sonraki değişikliklerin ince sesli *Bilig- är, Bulgar* biçiminde, halk dilinde (Çuvaş-Bolgarca) ise gırtlak sesi olan *g* atılarak, Bil- *är, Bulaär* olması gerekirdi; kalın sesli telaffuza göre *Bulgar*, halk telaffuzunda ise *Bul-ar*"[18]. Esasen, burada bizi ilgilendiren Bolgar sözcüğünün etimolojisi değildir. Bilimsel literatürde bu konuda (genellikle bu tür konularda görüldüğü üzere) birçok diğer varyantlar da yer almaktadır. Zolotnitsky'nin kanıtları arasında, keza Aşmarin'in yukarıda atıf yapılan görüşlerinde temel ve bizim için de önemli olan husus, *Bulgar-Bular-Biler* sözcüklerinin birbirlerinin yerine kullanılabilmesi ve bağlantılı oluşudur. Dolayısıyla Başkurt Bular boyunun etnonimi Bolgar kökenlidir.

İk bölgesindeki Bularlar'ın "eski Bolgarlar'la' akraba olduğu ilk defa G. N. Ahmarov tarafından ifade edilmiştir.[19] Ahmarov, incelemelerinde Bular ve Biler etnonimleriyle ilgili olarak Aşmarin tarafından tespit edilen ayniyete ve atıfta bulunduğu ama maalesef yayınlamadığı tarihî rivayetlere dayanmaktadır. Halihazırda elimizde 'Bular Yurdunun Ataları' (*Bular Yortının Babaları*) başlıklı eski Bular şeceresinin bir kopyası vardır[20]. Şecere "Bular halkından" Dinis Bikbraç adında birinin torunu olan Bular-han'dan başlatılmaktadır. Bikbraç "Bular nehri sahilinde" yaşıyordu. Şecere yazarlarının kanaatine göre bu nehir "Stepnoy Zay ile Şeşma nehirleri bölgesinde" bir yerlerdedir. Diğer bir Bular rivayetinin içeriği (maalesef tam metin değil) ise Sokolov tarafından aktarılmıştır. Onun anlattığına göre İk Başkurtları "kendilerinin eski Bolgar ülkesinden geldiklerini" düşün-

17 Biger; Udmurtlar, Tatarları böyle adlandırıyorlardı (Teplyaşina, 1970, s. 184).

18 Zolotnitsky, *Lingvistiçeskaya zametka o nazvanniyax bulgar, bilar i morkvaşı*, s. 47.

19 Ahmarov, *Tepteri i ix proisxojdeniye*, s. 361.

20 SSCB BA BŞ Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü El Yazma Eserler Arşivinde öuhafaza edilmektedir.

mektedirler.[21] Bularlar'ın ve diğer Bolgar grupların gelişi 'Defter-i Cengizname'de (XVI. Yüzyıla ait anonim eser) yer almıştır. Bu el yazma eserde XIV. Yüzyıl sonlarında Altın Orda'da yaşanan olayların etkisiyle Bolgar halkının muhaceretleri anlatılmaktadır. Yazarın anlattığına göre Biler şehri dağıtıldıktan sonra halkın bir kısmı İtil nehrinin sağ sahiline geçmiş, bir kısmı ise Zay nehrinin delta bölgesine yönelmiştir.[22] Bu dağınık veriler arasında bağlantı kurulduğunda, İk bölgesindeki Bularlar'ın, Kama yöresindeki ormanlara, oradan da İk ve Sün nehirleri bölgesine hareket eden Bilar halkının torunları oldukları anlaşılıyor.

Bularlar'ın göç dönemi ve bu göç sırasında meydana gelen olaylar, Bular ve Yurmi gruplarının aynı sıralarda muhaceret ettiklerini göstermektedir. Bular ve Yurmi boylarının İk sahillerine yan yana yerleştikleri, ancak, daha sonra gelen İrekteler'in onların arasında geldiği bilinmektedir. Daha önceki dönemde, 4. Bölümde de gösterildiği gibi, Yurmatılar da batıda- Zay ve Şeşma nehirlerinin vadilerinde yaşamaktaydılar. Dolayısıyla İtil Bolgar Devleti'nde Bular ve Yurmi (dolayısıyla Yurmatı, Kese vb.)ler'in ataları tek bir etno-politik oluşum içinde yer almaktaydılar. Burada açıklanmayan gerekçeler dışında, Bular-Bilar tarihinin bazı hususları da bunu kanıtlamaktadır. Macar kralı Bela'nın muhtemelen XII-XIII. Yüzyıllarda yaşayan anonim tarihçisi Notary Bela'nın, günümüze kadar ulaşmayan eski kroniklere dayanarak anlattığına göre, "İskit ülkesinin soylu önderlerinden" Ügek, 819 yılında "önder Epunedubelian'ın Emeşu adlı kızıyla Dentumogre bölgesinde evlendi."[23] Macar araştırmacılardan D. Dörfi, *Eunedubelian* adının üç kabile adının birleşmesinden türediğini düşünmektedir: Ene (Başkurtça, *Eney*) + Dula[24] + Belar (Biler). Söz konusu bileşik antroponimin bu şekilde yorumlanması birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür.[25] D. Dörefi aynı zamanda "Dentumoger" sözcüğünün Macarlar'ın İtil ve Urallar bölgesindeki eski vatanlarının adı olduğunu düşünmektedir ve bir-

21 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 3.
22 Usmanov, *Şecereler tarihiden sehife*, s. 113, 176.
23 Erdeli, *İzvleçeniya iz xroniki vengerskogo Anonima*, s. 174.
24 Ene, Dula (jenö, gyula) – Eski Macar boylarıdır; Eney/Yeney– Batı Başkurt boylarındandır.
25 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 77; Erdeli, *İzvleçeniya iz xroniki vengerskogo Anonima*, s. 180.

çok araştırmacı bu konuda onun görüşlerini paylaşmamaktadır.[26] Burada söz konusu üç etnonimin hangi bölgeyle (İtil boylarındaki veya Kuzey Kafkas'taki "Dentugomer"le) ilişkilendirilmesi esasen önemli değildir. Önemli olan başka bir husus var. Üç etnonim içeren bu bileşik antroponim şunu kanıtlamaktadır: Belarlar'ın (veya (Bilerler'in), keza onların kuzey komşusu olan Yeneyler'in ataları, Bolgar-Ugor boylarının etnik muhiti içinde bulunmuşlardı ve bu boyların VIII-IX. Yüzyıllarda aktif ilişkiler içinde bulundukları ise kanıtlanmış durumdadır.

Yine aynı Notary Bela'nın verdiği bilgilere göre, Billa ve Boksu kardeşlerin önderlik ettiği bir Müslüman Bolgar grubu yaklaşık 970 yılında Macaristan'a gelmiş, bir süre sonra ise Hesen önderliğindeki diğer bir *bilers* grubu Tuna boylarına yerleşmiştir.[27] D. Chwolson'a göre, Bilerler'in Macaristan'a göç etmesi "968 yılında, Svyatoslav döneminde Rusların yaptığı korkunç baskınların sonucuydu."[28] İtil Bolgaryası halkının muhaceretinde Chwolson'un işaret ettiği olayların etkisi olmuştur, ama şöyle bir sorunun da yanıtlanması gerekir: Bilerler neden çok uzak bir ülkeyi, o dönemde güney Rusya bozkırlarındaki güvenlik şartları dikkate alındığında ulaşılması kolay olmayan Panonya'yı tercih ettiler? Bu sorunun cevabını söz konusu olaylardan en az 150-200 yıl önce yaşanmış olaylarda aramamız gerekir. O yıllarda yoğun Bolgar-Ugor temasları yaşanmış; Madyar boylarıyla birlikte bazı Türk-Bolgar grupları "Atelkuza"ya ve daha ötelerdeki Panonya'ya göç etmiş, bunlardan geriye kalanlar ise Başkurtlar'ın etnik çekirdeğinin önemli bir unsurunu oluşturmuştu. Dolayısıyla X. Yüzyılda Bilerler, Panonya'ya kendi soydaşlarının yanına kaçmışlardı ki, onlara akraba olan iki "Macar" boyunun adı Konstantinos Porphirogennetos sayesinde bizlere ulaşmış durumdadır: *D'yarmat (Yurmatı)* ve *Yene (Yeney)*. D. Nemeth'in son dönemlerde yaptığı bir araştırma, o dönemlerde Macaristan'da Ural eteklerinden gelmiş diğer göçmen grupların bulunduğunu ortaya koymuştur.

Böylece Başkurt Bularlar, etnik köken itibariyle İtil Bolgarlar'ına bağlı olmanın ötesinde, söz konusu dönemin diğer Başkurt (Yurmatı, Yurmi, Yeney) oluşumlarıyla da yakın ilişkiler içinde bulunmakla

26 Györffy, *Kronikaink es a magyar östürtenet,* s. 15-16.
27 Erdeli, *İzvleçeniya iz xroniki vengerskogo Anonima*, s. 176.
28 Chwolson, *İzvestiya o xazarax,* s. 712.

beraber, muhtemelen Bolgar Devleti halkının eski Madyar boylarıyla etnik etkileşim aşaması yaşamış olan kesimlerine mensuptular.

Baylar. Daha önceki araştırmalarımızda, Rudenko'yu[29] takip ederek Baylar boyunu köken itibariyle Bolgar oluşumlarına bağlamıştık.[30] Ama ne yazık ki diğer araştırmacılar tarafından da tekrarlanan bu kanaat doğru değilmiş. Baylar etnonimi, Uralların çok ötelerinde bilinmektedir. Bu etnonim, Başkurtlar dışında, Büyük Cüz'e bağlı Kungrat boyu Kazakları arasında[31], Zerafşan Özbekleri,[32] keza *Baylı* biçiminde XV. Yüzyıl göçebe Özbekleri arasında görülmektedir. Aynı etnonim, *Baydar* biçiminde, XVII. Yüzyıl Moğolları[33] ve Kırım Tatarları[34] tarafından da bilinmekteydi. *Bay* unsuru içeren etnonimler ise Türk halkları arasında daha geniş yayılmış durumdadır: Bay (Uygur); Baybaktı, Bay-Kırgız-Argın (Kazak); Bayandur (Türkmen); Bayulı (Başkurt, Kazak); Baytopi (Özbekler) vb. Bay unsuru içeren etnonimler Orkun dönemi yazılarında ve Doğu kaynaklarında da görülmektedir. Kül-Tigin'in küçük kitabesinde Türkler'in kuzey yönünde "Yir-Bayırku ülkesine kadar" yürüdükleri anlatılmaktadır.[35] Gardizi, Kimaklar'a bağlı boylar arasında Bayandurlar'ı anmaktadır. Ebu'l Gazi, diğer Oğuz oluşumlarıyla birlikte Bayındır halkı (ili) ve Bayat boyu (uruğu) hakkında da bilgiler vermektedir.[36]

Söz konusu adların yayılma coğrafyası, Baylar boyunun etnik kökenlerinin Türk-Moğol dünyasında bulunduğunu göstermektedir. Bazı araştırmacılar, Bayandur-Baydar adının kökenlerini, Reşidüddin[37] tarafından ayrıntılı biçimde anlatılan Moğol Bayaut boyuna bağlamaktadır. Bu karşılaştırmalar, geç Orta Çağ Moğollar'ının boy-kabile etnonimleri arasında Baydar etnoniminin varlığını haklı olarak teyit etmektedir. Bu faraziye doğruysa, o takdirde erken dönemde Türkler'le Moğollar arasında etnik temasların olmuş olması söz konusudur.

Baylar'ın atalarının Güney Sibirya ve Kuzey Altayların Samodiy gruplarıyla kadim ilişkileri de söz konusu olabilir. Sibirya halklarının

29 Rudenko, *Başkirı,* s. 329.
30 OİB, 1956, s. 32; Kuzeyev, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 64.
31 Semenyuk, Morvanov, *Materialı*, s.185.
32 Grebenkin, *Uzbeki,* s. 90.
33 Lebedeva, K voprosı o rodovom sostave, s. 222.
34 Navşirvanov, *Predvaritelnıye zametki*, s. 83.
35 Malov, *Pamyatniki*, s. 34.
36 Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*, s. 55, 56.
37 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/78, 150; II/10, 87.

etnonimlerini inceleyen V. F. Gening bu sonuca varmıştır; bu halklar arasında *Bay* unsurunun yaygınlığı Türkler'dekinden daha az değildir. B. O. Dilgih'i takip eden V. F. Gening Bay sözcüğünün "En'lerin eski adı olduğu" görüşündedir.[38] MÖ I. Binyılda Ting-ling (Dinlin) halkına bağlı gruplardan birisi "Bay-Di" adını taşıyordu.[39] Bay-Di [Pai-ti] etnonimi, G. M. Vasilyeviç'e[40] ve Gening'e[41] göre, Altaylar bölgesinde Merkezi Asya kökenli *Di* grubuyla, yerli (muhtemelen Samodiy kökenli) Bay grubunun melezleşmesi sonucunda oluşmuştur. Türkler'in eski tarihinin seyri ve onların Güney Sibirya ve Kuzey Altay halklarıyla ilişkileri bu hipotezin makbul görülmesini gerektirmektedir. Bu durumda Baylar (Bay-Di-Baydar-Baylar) etnoniminin kökenleri, MÖ I. Binyılında karma Moğol-Türk-Samodiy etnik muhitindedir.

Baylar boyu, Orta Asya ve Kazakistan'a Türk oluşumlarının organik bir parçası olarak gelmiştir. Başkurt Baylar'ın ataları Üsergen boyunun içinde veya etnik çevresinde bulunmuş ve onlarla aynı tarih ve yerleşim süreçlerini yaşamıştır. Baylar tamgası (Tablo 2, no. 2) ile Üsergen tamgasının aynı oluşu ve Baylar boyu bünyesinde Üsergen kökenli *Suraş* boyunun varlığı da bu bakımdan önemli argümanlardır. Suraş kabilesi, Üsergen boyunun Bugulma platosundan Güney Urallara hareket ettiği dönemde ikiye ayrıldı. Suraşlar'ın bir kısmı akraba Baylar boyu bünyesinde kalarak daha sonra İk nehrinin aşağı boylarına yöneldi, diğer kısmı ise Sakmara nehri yöresindeki bozkırlara yerleşti. Küçük Baylar grupları ise Güney Urallara göç ettiler. Bay şubesi veya kabilesinin adı Güneydoğu Başkurtları bünyesinde, örneğin Tangaurlar arasında kaydedilmiştir.[42] Baylar boyunun ana kitlesi ise İk vadisinde kalmıştır.

Baylar boyunun etnik tarihiyle ilgili olarak anlatılan bu hususlar, onların kendi rivayetlerine de ters düşmemektedir. Şecerelere göre Baylar'ın ataları Salman Baba, Sabir Baba ve Sinren Baba adlarını taşıyan üç kişidir.[43] Sonuncu ad, Baylar ve Sinren boylarının yakın et-

38 Gening, *Mazuninskaya kultara,* s. 70.
39 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/43.
40 Vasilyeviç, *Drevneyşiye etnonimi Azii,* s. 44.
41 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 71.
42 Mirasov, *İstoriçeskoye proşloye başkir*, s. 23.
43 SSCB BA BŞ Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor ve Etnografya Saha İncelemeleri Grubunun 1964 yılında Tataristan ÖSSC Bugulma ve Menzeli ilçelerinde gerçekleştirdiği bilimsel gezi sonuçlarına dair rapor, s. 38 (SSCB BA BŞ TDEE arşivinde muhafaza edilmeketdir.

nik veya tarihî ilişkilerinin bir kanıtı olarak yorumlanabilir. İlk başlarda Baylar boyu Dema ve İk nehirlerinin yukarı akımlarında, yani Üsergen, Bürzen, Sinren, Tangaur ve diğer eski Başkurt boylarının yaşadıkları ana bölgede yaşamaktaydılar. Bu dönemde Baylar'ın önderi Derbeş adında biriydi. Bu antroponim, Başkurt şecerelerinde ve bu meyanda Yurmatılar'ın şeceresinde sık sık geçmektedir. Dolayısıyla İk bölgesindeki Baylar boyu MÖ I. Binyılda Bugulma platosuna göç eden ve buralarda Bolgar-Ugor ve diğer yerli gruplarla aktif temaslarda bulunan eski Başkurt boylarının bir parçasıdır.

Baylar etnoniminin günümüzdeki biçimi, daha arkaik ve Başkurt dili için daha karakteristik olan *Baydar* adının Tatar dilinin etkisiyle XV-XVIII. Yüzyıllarda değişime uğramış biçimidir.

AŞAĞI BELI VE KUZEY BAŞKURTLARI

Belı vadisinin aşağı kesimleri (güneyden katılan Dema, Karmasan, Çermasan, Baza ve Sün, kuzeyden katılan Bir ve Hızlı Tanıp nehirleriyle bir arada) MS I. Binyılda değişik boyların- Fin-Ugor, Sarmat-Alan, Türk boylarının- etnik temas bölgesiydi. Türk boylarının kuzeye- Kama bölgesi (Buy, Piz, Tulva, Sılva nehirleri vadilerine) ilerlemesine paralel olarak, etnik temas bölgesi de genişledi. Ama sonuçlarını günümüz Başkurtlar'ının fizik tipinde fark edebildiğimiz birçok etnik süreç buralarda nisbeten yakın bir dönemde- XIV-XVI. Yüzyıllarda gerçekleşti. Aşağı Belı ve Kuzey Başkurdistan'ın ana kesitlerini oluşturan Kazan ve Osinsk yolları, Rusya'nın iç bölgelerinden gelen Novgorodlulular tarafından Perm ve Kama-ötesi topraklara gitmek için yapılan ünlü yola bağlanıyordu. Kuzey Kama-ötesi ile Büyük Perm'e giden yollar, Orta İtil boyu halkları tarafından da bilinmekteydi. Bu halklar, küçük gruplar halinde av peşinden buralara gelmekte ve Ural eteklerinin geniş ve av hayvanları açısından zengin topraklarına yerleşmekteydiler. Sibirya'ya giden yol, XV. Yüzyıldan itibaren özellikle canlandı. Genç ve güçlenmeye başlayan Rus Devleti, aktif ve ısrarlı bir doğu politikası izlemekteydi. Kazan düştükten ve Orta İtil boyu ile Ural etekleri Rus Devleti'ne bağlandıktan sonra, kolonistlerin hızla büyüyen dalgaları (Rus, Tatar, Mari, Mordva, Çuvaş, Udmurt köylüleri) kuzey yoluyla İtil ve Vyatka üzerinden buralara akmaya başladı. Hem devlet tarafından organize edilen hem de kendiliğinden gelişen kolonizasyon hareketleri Ku-

zeybatı Başkurdistan'ın etnik haritasını değiştirmekle kalmadı. Ekonomi de hızlı bir tempoyla gelişmeğe başladı. Bu gelişme, tarım ve ormancılık faaliyetleri, Başkurtlar'ın geleneksel faaliyet alanları olan hayvancılık, avcılık ve orman arıcılığını geri plana itti.

Konumuz açısından bu süreçlerin en önemli sonucu, boy-kabile sisteminin bozulmasıdır. İk havzasında olduğu gibi burada da eski boy-kabile düzeninin sadece bazı dış çizgileri muhafaza edilebilmiştir ki, bunların tespit edilebilmesi sadece XVIII. Yüzyıla ait yazılı kaynaklar sayesinde mümkün olabilmektedir.

XVII-XIX. Yüzyıllarda Etnik Yapı

Aşağı Belı Başkurtları on boydan oluşmaktadır: Yeney, Gere, Kırgız, Yılan, Yeldek, Kanlı, Duvaney, Karşin, Taz, Uvanış. Kuzey Başkurtları ise beş boydan ulaşmaktadır: Uran, Gayna, Balıksı, Un, Tanıp (Harita 13). Bu boy adlarından birçoğunun doğru telaffuzu saha araştırmaları sırasında tespit edilebildi; çünkü XVIII. Yüzyıl kaynakları (ilgili nahiye adlarında) söz konusu etnonimlerin Başkurt telaffuzunu genellikle yanlış yansıtmaktadır.

Kabile şubelerine ait toplam 177 etnonim kaydedilmiştir. Bunlardan 95 adedi Aşağı Belı Başkurtlar'ına, 82 adedi ise Kuzey Başkurtlar'ına aittir. Bu adlar, Kuzeybatı Başkurtlar'ının etnik yönden karışmış durumda olduklarını göstermektedir: *Başkort töbege* 'Başkurt taifesi'[44], Tatarlar, Tipterler, Kazanlılar, Mişerler, Siirmeşler, Arlar, Mariler, Mokşalar. Doğu Başkurdistan'dan farklı olarak, buralarda İtil-Kama bölgesi halklarının etnonimleri ağır basmaktadır. Örneğin Gaynalar arasında dört Ar (Udmurt) şubesi vardır. Gaynalar'ın kendi anlatımlarına göre, *Kuşık Gere* ('Katılan Gere'), Nukşı, Arimes, Maksey şubeleri Başkurtlaşmış Udmurtlar'dan oluşmaktadır. Bunlar kendi arazilerini kullanma hakkı alarak "Başkurt" olmuşlardır[45]. Şerdek, Yuda, Kelteu Tanıp şubelerinin kökeni de benzer biçimde açıklanmaktadır; yalnız bu durumda sadece Udmurtlar'ın değil Mariler'in de Başkurt olmaları söz konusudur. İtil boyu ve Kama bölge-

44 Etnik yönden karışık köylerde Başkurtlar genellikle bir arada yerleşmiş durumdaydılar; bu tür Başkurt grubu ve yerleşim biriminin ilgili bölümüne bu ad verilmekteydi.

45 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 68, 70-71.

si halklarının adlarını taşıyan şubeler, mikro-etnonimyanın beşte birini oluşturmaktadır ki, bu da Kuzeybatı Başkurtlar'ının önemli ölçüde karışmış olmalarının bir göstergesidir.

Bir grup etnonim, bazı kuzey ve aşağı Belı boylarının etnik temelinin Doğu Başkurtları ile ortak olduğunu ortaya koymaktadır. Üsergen etnonimlerinde Muyten, Gere boyu içinde iki kere kaydedilmiştir; eski güneydoğu etnonimlerinden Tau ise, Yeney ve Yılanlar arasında görülmektedir. Güney ve Güneydoğu bölgelerinde Türkey (Balıkçı boyu içinde iki kere kayedilmiştir), Mendi vb. adların aynıları mevcuttur. Yılanlar arasında *Kiygersen* ('güvercin'), Çuraş (Suraş adının Tatarlaşmış biçimi) adlarını, Gaynalar arasında ise Kıpçak adını taşıyan oymaklar vardır. Uranlar arasında ve iki kere de Gaynalar arasında kaydedilmiş olan İstek etnonimi, Başkurt etnosunun erken katmanları ile bağlantılıdır. Uran köyleri arasında *İstek* adını taşıyan bir köy de vardır.

Aşağı Belı ve Kuzey Başkurtlar'ının tamgaları fevkalade çeşitlilik arz etmektedir. Tarafımızca (esasen arşiv kaynaklarından) toplam olarak yaklaşık 900 tamga derlenmiştir. Bunlar, kesinlikle eş değerli olmayan 20 grup oluşturmaktadır. Söz konusu bölgelerdeki Başkurtlar arasında yaygın olan tamgalar Tablo 3'te gösterilmiştir. Tablo 4'te ise tamgaların tipik varyasyonları ve toplam sayısı (takribi olarak) yer almıştır. 900 tamga arasında 9 tipe ait 750 tamga en karakteristik tamgalardır. Geriye kalan 11 tipe ait tamga sayısı 150'nin altındadır. Tablo 4'te gösterilen tamgaların büyük çoğunluğunu daha önceki bölümlerden biliyoruz; ama Aşağı Belı ve Kuzey Başkurtları ile Doğu Başkurtlar'ının etnik temellerinin aynı olduğunu gözler önüne serebilmek için bu tamgaların Batı Başkurt varyasyonlarının özellikle gösterilmesine gerek gördük. Aşağı Belı boyları arasında (bkz. Tablo 3) Kıpçak tamgası (özellikle Kara-Kıpçak) yaygındır (Tablo 4, no 1). Kuzey Başkurdistan'da Kıpçak tamgaları daha azdır, ama orada da sayı itibariyle Uran ve Tanıp tamgaları fazladır (Kuzey grubu genelinde Kıpçak tamgalarının sayısı 155'de 45'dir, yani üçte birin altındadır; Aşağı Belı Başkurtları arasında ise 750'de 340, yani yaklaşık yarı yarıyadır. Tüm Aşağı Belı boyları (Karşin boyu hariç) arasında Üsergen tamgaları kaydedilmiştir (110'dan fazla). Belı (Yeney) nehrinin aşağı boylarında ve onun güney kolları bölgesinde bu tamgalar özellikle yoğun olarak görülmektedir. Oysa Kuzey boyları arasında Üsergen tamgaları hemen hemen hiç görülmemektedir.

XVIII. Yüzyılda Aşağı Belı Başkurtlar'ının toplam sayısı, Yukhnev'in verilerine göre, yaklaşık 50.000, Kuzey Başkurtlar'ın sayısı ise 20.000 kişidir.[46] Ama Yukhnev'in Kuzeybatı Başkurtlar'ıyla ilgili olarak verdiği rakamlar takribidir; çünkü söz konusu dönemlerde bu bölgede bir nüfus sayım çalışması yapmak, sürekli yeni grupların gelişi ve halkın hareketliliği yüzünden gayet zordu. Ama bu rakamlar, Aşağı Belı ve Kuzey Başkurtlar'ının sayısı ile Doğu Başkurtlar'ının sayısı arasındaki orantıları doğru olarak yansıtmaktadır. İk boyları da dahil olmak üzere Kuzeybatı Başkurtlar'ının sayısı XVIII. Yüzyılda 90.000-100.000 civarındaydı; Başkurdistan'ın geriye kalan kısımlarındaki nüfus sayısı ise 200.000'e yakındı. XIX. Yüzyılda Batı ve Doğu Başkurdistan arasındaki nüfus oranları köklü biçimde değişti. Böylece batı Başkurtlar'ının sayısı doğu Başkurtlar'ının sayısını önemli ölçüde aştı. Bu olağandışı demografik durumun başlıca sebebi, önemli ölçüde Tatar, Tipter, Mişer grupların, daha düşük seviyede ise Udmurt, Mari, Çuvaş vb. grupların Başkurtlar'a katılmış olmalarıdır. Bu süreç, Batı Başkurdistan kabile şebelerinin etnonimleriyle ilgili yukarıda anlatılan değişikliklere de yansımış durumdadır.

Aşağı Belı ve Kuzey Başkurt Boylarının Kökenleri ve Yerleşim Tarihi

Belı vadisi ile Kuzey Başkurdistan bölgesi Başkurtları, ülkenin etnik tarihinin çok değişik aşamalarıyla ilgili çok sayıda unsuru içermektedir. Yeney, Gayna, Tanıp ve Un boyları, Başkurtlar arasındaki en eski etnik katman olan Bolgar-Ugor ve eski Başkurt katmanıyla ilgilidirler. Balıksı boyunun etnik tarihi Katay boyu ile, Duvaney, Taz ve Uran boylarının tarihiyse Tabın boy-kabile gruplarıyla bağlantılıdır. Kanlı, Gere, Yılan, Kırgız boylarının, keza Tanıp kabilelerinden olan Kazancı, Kaypsın ve muhtemelen Karşin ve Yeldek kabilelerinin tarihi ise, Orta Çağlarda Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçak konfederasyonu çerçevesinde cereyan etmiştir. Uvanış boyunun etnik tarihine gelince, ne yazık ki materyal yetersizliği yüzünden, belirsizliğini korumaktadır; ama bununla birlikte bazı dolaylı veriler, bu boyun yerli kökenlere haiz olduğu yönündedir.

46 MİB, 1949, s. 484-485.

Y e n e y, G a y n a, T a n ı p, U n b o y l a r ı. Yeney etnonimi Konstantinos Porphirogennetos tarafından, eski Macar boyları arasında anılmaktadır. *Yene* (*jenö*) unsuru çağdaş Macaristan'da "çok sayıda yerleşim biriminin adında" yer almaktadır. Başkurtça Yeney ve Macarca Jenö sözcüklerinin eski köklerinin ortak olduğu konusunda dilbilimciler tarafından kuşku ifade edilmemektedir. Nemeth, etnonimin gelişimini şu şekilde tasavvur etmektedir: jenee – jeneü – jenö.[47]

Bu etnonimin kökeniyle ilgili değişik görüşler ifade edilmiştir. Tarihçiler, bu adın benzerlerini genellikle Ugor ve Samodiy halklarının etnonimleri (veya eski dilleri) arasında aramaktadırlar.[48] Örneğin Gening, Yeney adı ile Samodiyce *ene* (gerçek; sadakatli; hukuk) ile bağlantı kurmaktadır; bu sözcük En ve Nen etnonimlerinde görülmektedir (Eski Nence- *nene*, eski Ence- *ene*). Ama dilbilimciler *Yene*, *Yöne* sözcük kökünün eski Türkçe olduğu kanaatindeler. Örneğin bu söz köküyle ilgili bir anlam yuvasını ('inek' anlamında) Çuvaş, Uygur, Çağatay, Tuva, Şor, Yakut, Gagavuz, Moğol dillerinde, keza Göktürkçe yazılarda bulmuş olan V. G. Yegorov, bu sonuca varmıştır.[49] Nemeth de *yenö* sözcüğünü eski Türkçe'ye bağlamakta ve onun *ına* 'istemek', 'arzu etmek', 'güvenmek', *ınag* 'vekil', 'bakan' sözcükleriyle bağlı olduğunu düşünmektedir.[50] Nemeth'e göre *Yene* etnonimi "Bolgar-Çuvaş diline yakın" bir dil ortamında oluşmuştur. Türk etnonimleri arasında unvan veya sosyal hiyerarşi statüsü ifade eden sözcüklerden türemiş olan etnonimlere sık sık tesadüf edilmektedir: Murzalar, Tarhan, Beğler vb. Bu durum, keza Başkurtların en eski etnik katmanının Bulgar-Ugor nitelikli olduğunu ifade eden tarihsel etnografya verileri, Nemeth'in görüşünü haklı kılmaktadır. Vakıa, Yegorov'un hipotezi de ilginçtir ve nihai sonuçları itibariyle Macar bilimadamının görüşlerine oldukça yakındır.

Böylece halihazırdaki bilim düzeyi çerçevesinde iki gerçeğin kesinlikle tespit edilmiş olduğunu söyleyebiliriz: Macarca *jenö* ve Başkurtça *Yeney* arasında karşılıklı bir ilişki vardır ve ortak bir kökü haizdir; keza *Yene* (veya *Yöne*, *Ina*) sözcük kökü eski Türkçedir. Yuka-

47 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 14.

48 Györffy, *Kronikaink es a magyar östörtenet*; Gening, *Mazuninskaya kultura.*

49 Yegorov, *K voprosu o proisxojdenii çuvaş i ix yazıka*, s.s. 87.

50 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 14.

rıda benzer bir durum Yurmatı etnonimi örneğinde de görülmüştü. Bu durum, söz konusu iki boyun etnik tarihinin eski çağlarda paralel biçimde gelişmiş olduğunu öngörmektedir.

Yeneyler'in atalarının Ugor-Madyar, Bolgar veya Türk olduğuna ilişkin sorunun yanıtını elimizdeki materyallere dayanarak bulabilmek imkansızdır. Ama İk Başkurtlar'ının konuşma dilinde Ugorca'nın herhangi bir kalıntısının görülmemesine, keza tüm tamgaların Türk tipi olmasına, boyun köklerini hiç şaşmadan Bolgarlar'a ve Bolgarya'ya bağlayan tarihî rivayetlere nazaran şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: MS I. Binyıl sonlarında Yeneyler'in ataları Türkçe (Bolgarca mı?) konuşmakla beraber, önemli ölçüde Ugor-Madyarlar'la karışmışlardı. Bu etkinin izlerinin fizik tipinde ve Başkurt kültürünün arkaik katmanlarında aranması gerekmektedir. Eski paganist Çuvaş antroponimleri arasında *Geney* adının yer alması da bu bakımdan ilgi çekicidir.[51]

Yeney boyunun tarihi, sonraki dönemlerde hem tarih kaynaklarına hem de tarihsel etnografya verilerine dayanılarak sağlıklı biçimde izlenilebilir. Henüz XIII. Yüzyılda Yeneyler geniş topraklara sahiptiler. Yeney topraklarının genişliği, söz konusu boyun kalabalık ve güçlü olduğuna dair rivayetlerde verilen bilgileri teyit etmektedir. Belı nehrinin aşağı boylarına yerleştikleri dönem öncesinde Yeneyler (aynen Baylar ve Bular boyları gibi) eski Başkurtlar'ın ve bu arada Üsergenler'in güçlü etkisine maruz kalmışlardı. Üsergen tamgalarının Yeneyler arasında geniş ölçüde yayılmış olması da bunu kanıtlamaktadır (Tablo 3). XII-XIII. Yüzyıllarda Kıpçaklar'ın aktif biçimde Başkurdistan'a göç etmesi sonrasında Yeney tarihinin Kıpçak aşaması başlamış ve bu aşama onların tamamen Kıpçaklaşması ile sonuçlanmıştır. Yeneyler arasında Kıpçak tamgalarının mutlak hakimiyeti ve Katay tamgalarının oldukça yüksek payı, yeni gelenler ile yerliler arasındaki etnik etkileşimlere ve Başkurt etnik tarihinin yeni aşamasına sarih olarak tanıklık etmektedir.

Gayna boyu, Kuzey Başkurtları arasında (Harita 13) en kalabalık ve eski boylardandır. Gaynalar kendi atalarını "Menzeli taraflarından" (*Minzele yağından*) gelmiş olan "Bolgar kökenli" veya "köklü Başkurtlar" (*töp Başkort*) olarak tanımlamaktalar[52]. Benzer bir riva-

51 Magnitsky, *Çuvaşskiye yazıçeskiye imena*, s. 36.
52 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 118.

yet XIX. Yüzyılda P. Nebolsin tarafından da derlenmiştir. Buna göre Gaynalar kendilerinin "eski Bolgarya'dan gelmiş göçmenler olduklarını" düşünmektedirler.[53] Kuzey Başkurtlar'ını iyi bilen N. Popov tarafından XIX. Yüzyılın ilk başlarında derlenen bir rivayet, özellikle değerlidir. Bu rivayete göre Başkurtlar kendi köklerini "Bolgar ülkesinde yaşamış olan tarhanlara bağlamaktadırlar."[54] Bu veriler, eski Başkurt-Macar paralelliklerine yeniden baş vurmamızı gerektirmektedir. Konstantin Porphirogennetos'un eski Macar boyları listesinde *Tarjan* boy adı da anılmaktadır. Nemeth, bu sözcüğü de Yeney sözcüğüne benzer biçimde açıklamaktadır: Yene (Yeney) 'bakan', 'bakanın kabilesi' anlamına geldiği gibi, Tar'yan da 'tarkan' veya 'tarkhan kabilesi' anlamındadır.[55] Tarihî etnografya verileri, bir boy-kabile etnonimi olarak Tarhan sözcüğünün Çuvaşlar tarafından da bilindiğini ortaya koymaktadır. N. İ. Aşmarin'in "unvan ve makamları tanımlayan sözcüklerin" çoğu zaman yerleşim birimlerinin, kabile ve boyların da adı olduğuna ilişkin gözlemi, son dönemlerde Nemeth tarafından da teyit edilmiştir. Aşmarin, İtil boyunda, en çok da Çuvaşlar arasında, *Tarhan* adını taşıyan "onlarca köy" tespit etmiştir. Bu ad, Çuvaşlar arasında Turhan, Torhan biçimini almıştır. Aşmarin'in bir notu özellikle dikkat çekicidir: *Tarhan* sözcüğüyle "Çeboksarı nahiyesinin Türelma köyü Çuvaşları arasında, bir zamanlar ödüllendirme beratı almış olan kişiler tanımlanmaktadır; diğer Çuvaşlar tarafından ise bu sözcük paganistler arasında ad ve soyadı olarak kullanılmaktadır."[56]

Tarhan beratları ve unvanları, keza ilgili imtiyazlar, İtil boyu halklarının tarihi çerçevesinde sağlıklı bir biçimde tespit edildiği için, söz konusu halkların soylularına, hem bu halklar Rusya'ya bağlanmadan çok önceki hem de çok sonraki dönemlerde verilmekteydi. Ama yüzlerce ve binlerce kişinin tarhanlık unvanı almış olduğunu ve bunların torunlarının "onlarca köy" oluşturabildiğini, ayrıca Çuvaşistan'ın diğer bölgelerinde ailelerin benzer "pagan adlarını" ve "soyadlarını" taşıdığını düşünmek zordur[57]. Bizce burada, köken iti-

---

53 Nebolsin, *Başkirı I kantona (Osinskiy uyezd)*, s. 18.
54 Popov, *Xozaystvennoye opisaniye*, s.1.
55 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 14.
56 Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşi*, s. 17.
57 Karşılaştırma yapabilmek için şunu söyleyelim ki, tarhanlık müessesesinin Çuvaşistan'a kıyasla daha gelişmiş olduğu Başkurdistan'da XVIII. Yüzyılda yaklaşık 600 tarhan vardı.

bariyle Bolgar dönemiyle bağlantılı olup, sonradan dağılan bir boy-kabile oluşumunun belirgin izleri söz konusudur. Eski çağlarda sık sık görüldüğü gibi, Bolgar boylarından birisi Tarhan (Turhan, Torhan, Tarjan) olarak adlandırılmaktaydı; belki de bu durum söz konusu boyun başındaki soylu ailenin sosyal konumuyla ilgiliydi. Bu geleneksel boy-kabile adı, eski Bolgar-Ugor etkileşimleri sürecinde Ugorlar tarafından asimile edilmesi veya Tar'an/Tarhan boyunun bir bölümünün Madyar-Ugor muhitine sızması sonucunda onların üzerine geçmiştir.

Bu anlatılanlara yönelik olarak, Altaylardan Tuna'ya kadar uzanan Avrasya topraklarının Orta Çağ tarihiyle ilgili epigrafi, tarih ve etnografya verileri arasında çok sayıda argüman bulunabilir. Tuna Bolgarlar'ının eski başkenti Plisk yakınlarında bulunan ve üzerinde eski Bolgarca yazılar yer alan (IX-X. Yüzyıllara ait) sütunlar, bu kanıtlar düzeni içinde ilk sırayı işgal etmektedir. Yukarıda Yurmi boyunun tarihiyle bağlantılı olarak bu yazıların yapısını incelemiştik. Burada ise 1 no'lu kolon üzerinde Grek harfleriyle yazılmış metinde yer alan bir ifadenin transkripsiyonunu verelim (transkripsiyon, kazıları gerçekleştiren F. İ. Uspensky tarafından yapılmıştır): ocshos o honVah tar·ahos [58]. Metnin yorumlanmasında birçok kuşkular vardı. Uspensky, kendisi ilk sözcüğün ölen kişinin adı olduğunu düşünüyordu ve bu konuda sanıyorum bir itirazla karşılaşmamıştı. İkinci sözcük ise bir unvandır. Uspensky bu sözcüğü Slavca *jupan* 'kont', 'boy beyi' sözcüğüyle eşleştirmişti; ama Nemeth daha inandırıcı bir çözüm getirdi. Buna göre, sözcük, eski Türkçe veya Peçenekçe 'hami', 'köy başkanının yardımcısı' vb. anlamlarda yorumlanan *saban* (ṣ̌a[ǯ̇]ban) sözcüğüne dayanmaktadır.[59] İfadede yer alan üçüncü sözcük ise, etnik (boy-kabile) anlam ifade etmektedir. tarcah (tarhan) sözcüğünün 1, 3 ve 8 sayılı kolonlarda ve "Abba-Plisk kazılarında" bulunmuş olan diğer yazılarda da tekrar edilmiş olması bunu teyit etmektedir.[60] *Tarhan* unsurunu içeren etnonim ve toponimler Altay ve Merkezi Asya'dan batıya doğru bütün topraklarda yaygındır: Ordos Moğolları ile Tuva-

58 Uspensky, *Nadpisi starobolgarskiye*, s. 198.

59 Nemeth, *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklos and the runiform scripts of Eastern Europe*, AL, t. 21 (1-2), s.15.

60 Uspensky, *Nadpisi starobolgarskiye*, s. 201.

61 Potapov, *Oçerki narodnogo bıta tuvintsev*, s. 50.

lılar arasında *Darhat* kabilesi[61], Kırgızlar'ın Çerik boyu bünyesinde *Darkan* kabilesi,[62] Başkurtlar'ın Tangaur ve Katay boylarına bağlı birer *Tarhan* (veya *Darhan*) şubesi; Kırım'da *Alma-Tarhan* toponimi.[63] İtil-Kama bölgesindeki paraleller bizim açımızdan daha ilginçtir: Torhan- paganist Çuvaşlarda kişi adı; Tarhansk- Kama'nın yukarı boylarında bir nahiye vb.[64] Etnogenetik planda Tarhan etnonimi şöyle bir ilişkiler yumağı sergilemektedir: Tuna Bulgarları-Macarlar-İtil Bolgarları-Çuvaşlar-Başkurtlar. Bu oluşumlar arasındaki temaslar, daha sonra Tuna ve İtil boylarına taşınmış olan etnonimler arasındaki paralelliklerin ortaya çıktığı Kuzey Kafkasya ve Azak yöresi topraklarında gerçekleşebilirdi. Bu etnonim, Bulgar etno-kültürel ve ticari yayılmacılığıyla bir arada, İtil-boyundan doğuya ve kuzeydoğuya taşınmış ve İtil-Ural toponimleri ile antorponimlerinde izler bırakmıştır. Günümüz Başkurdistan topraklarına yönelik Bolgar göç dalgası içinde Gayna-Tarhanlar da yer almış ve Kama ile Tanıp nehirlerinin sol sahillerini takip ederek Tulva'ya kadar ilerlemişlerdi.

Başkurt Gaynalar, İtil Bolgarları va Çuvaşlar'la olan etno-kültürel yakınlığın izlerini uzun süre muhafaza ettiler. Gayna Tarhan boyunun etnik kökenleri, İtil Bolgarları üzerinden Azak bölgesi ve Kuzey Kafkasya'nın Büyük Bolgarlar'ına bağlanmaktadır; buralarda söz konusu boyların etnik tarihi, renkli bir etnik dünyada gerçekleşen karşılıklı etkileşimler içinde gelişmiştir.

Gaynalar'ın atalarının, Yurmatı, Yurmi, Yeney, Bular ve Kese boylarıyla bir arada, Bolgar-Ugor ortamında bulunmuş olduklarını kesin bir dille söyleyebiliriz. Gaynalar arasında Yurmatı tipi tamgaların yaygınlığı da bunu teyit eden önemli argümanlardan birisidir. Kayıtlara geçirilen 38 tamga (Tablo 3) arasında Yurmatı tamgalarının (Tablo 4'te no. 3 ve 8) toplam sayısı 20'dir. Bu bakımdan Gaynalar arasında turna kültünün geçmişte yaygın oluşu dikkat çeken hususlardan birisidir. Turna (*torna, torna-akkuş*) onlar tarafından kutsal kuş olarak biliniyordu. Bahçede yuva kurmuş olan bir turna, mutluluk ve refahın habercisi olarak algılanıyordu. Turnayı öldürmek büyük günahtı ve inançlara göre böyle bir günah hiçbir zaman cezasız

62 Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 54.
63 Markeviç, *Geografiçeskaya numenklatura*, s. 14.
64 Teplouxov A. F., *Sledi bologo prebıvaniya ugorskogo naroda ve smejnıx çastyax Permskoy ve Vyatskoy gubernii*, s. 93-94.

kalmazdı[65]. Gaynalar'ın bu gelenekleri, Başkurtlar'ın turnalara tapmalarına ilişkin doğulu kaynaklarda[66] verilen bilgilerle, keza seslenerek düşmanın yaklaşmasını haber veren turnaların kutsal misyonuna ilişkin Üsergen inançlarıyla örtüşmektedir. Ayrıca Gaynalar arasındaki turna kültünün tüm ayrıntıları, Üsergenler arasındaki aynı kültü hatırlatmaktadır.

Gayna Başkurtları, kuzeye doğru göç hareketlerini Hızlı Tanıp nehri boyunca gerçekleştirdiler. Daha önce ise bir süre bu nehrin aşağı akımlarında, Belı nehrinin her iki sahilinde yaşamışlardı. Gaynalar'ın ikinci bir adı olan *Astanıp* 'Aşağı Tanıplılar', onların bu dönemdeki tarihiyle ilgilidir. Gaynalar'ın kuzeye doğru göçlerinin son aşaması, Katay grupların kuzeydoğuya yönelik genel göç hareketleri ve XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçaklar'ın dalgalar halinde güneydoğu Başkurdistan'a gelişiyle bağlantılıdır. Bu dönemde Gayna ortamına göçebe grupların girişi ve bir bütün olarak bu boyun Kıpçaklaşması gerçekleşmiştir ki, Gaynalar arasında Kıpçak tamgalarının (Tablo 3) varlığı da bunu kanıtlamaktadır.

Tanıp boyuna, iki öz Tanıp kabilesi (Tablo 3) ve vaktiyle bağımsız olan, ama daha sonraki Kıpçak döneminde Tanıplar'ın ormanlık kuzey bölgelerine hareketi sırasında onlara katılan Kazançı ve Kaypan boyları dahildir. Öz Tabın boylarının rivayetlerinde iki hikaye sık sık tekrarlanmaktadır. Birinci hikayede "eski topraklarda, halkın çoğalması ve yerin daralması" sonucunda yeni avlanma sahaları arayan atalarının "Menzeli taraflarından" gelişleri anlatılmaktadır[67]. Bu rivayetlerin gerçek bir temeli vardır. Aksi takdirde kuzeydoğu Başkurtları (Sankem-Kıpçak kabilesi) bünyesinde Tanıp şubesinin, keza aynı adı taşıyan köyün Nuguş vadisinde Tamyanlar arasında varlığı zor açıklanırdı.

Gayna Başkurtları diğer komşularından farklı olarak Tanıplar'ı akraba görürler. Nitekim rivayette "Tanıplar bizim akrabalarımızdır" denilmektedir. "Gaynalar'ın ataları kendi akrabaları olan Tanıplar'ı arayarak buralara geldiler; çünkü onlarla birlikte yaşamak istiyorlardı[68]." Gaynalar'n ikinci adı olan *Astanıp*, eski Tanıp-Gayna

65 1963 yılına ait folklor derleme gezisinin materyaller. Bilisel rapor. Ufa, 1964, s. 379 (SSCB BA BŞ TDEE arşivinde muhafaza edilmektedir)

66 İbni Fadlan, *Puteşestviye İbn-Fadlana na Vlogu*, s.66.

67 1959 yılına ait saha derlemeleri, Defter 1, s. 39.

68 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 114.

ilişkilerini teyit etmektedir. Tanıp tamgaları arasında Kıpçak kökenli tamgalar ağırlıklı olsa da, aynen Gaynalar'da olduğu gibi, burada da Yurmatı tamgaları önemli bir yer işgal etmektedir (Tablo 4, no. 3; Tablo 4, no. 8). Tüm bu hususlar, Gaynalar gibi Tanıplar'ın da aynı Bolgar-Ugor ortamından çıkmış olduklarını düşünmemize imkan vermektedir.

Tanıp rivayetlerindeki ikinci hikaye, onların atalarının yerli halkla karışmasıyla ilgilidir. İşte Ufa-Tanıplar arasında derlenmiş olan tipik bir rivayet: "Bizler gerçek Mariler'in torunlarıyız (*ısın Mari zatı*). Biz, Mari geleneklerini terk ederek İslam dinine girmiş bir halkız... Dedelerimiz ve atalarımız yılanlara tapıyorlardı; çoğunun kemer tokasında yılan resmi vardı. Tokaları (*örfie* veya *örfie tengese*)'ni kumaş üzerine dikiyorlardı ve kadınlarımız onları göğüslerinde veya alınlarında taşıyorlardı. Burada nüfus kalabalıklaştığında yaşlılar o zamanlar Ural-ötesinde, şimdi Sverdlovsk veya Çelyabinsk şehirlerinin bulunduğu yerde yaşayan Mari kralına (*Mari batşası*) gittiler. Mari kralı atalarımıza şöyle dedi: "Benim dinim yanlıştır; sizin dininiz İstanbul'dadır, oraya gidiniz." Yaşlılar İstanbul'a gittiler ve bizler Müslüman olduk[69]." Başkurtlar'ın sadece Mariler'i değil, Fin-Ugor halkının tamamını Mari (Sirmeş, Çeremis) olarak adlandırdıklarını yukarıda kaydetmiştik. Rivayette geçen Ural-ötesindeki "Mari kralı", yılan kültü gibi motifler, etnik etkileşimlerin ve eski (esasen Ugor) halkın Başkurtlar tarafından asimile edilmesi gibi süreçlerin folklora yansımış olduğunu göstermektedir.

Biz *Un* boyunu kuzeybatı Başkurtları arasına alırken, öncelikle etnonim ve bazı rivayetlerle ilgili incelemelerimize dayanmaktayız. Bu rivayetlere göre, komşu boylardan farklı olarak, Unlar "gerçek Başkurtlar'dır" (*ısın Başkorttar*); onların ataları deniz (?) sahilinde göçebelik yapmaktaydılar; daha sonra ise "Orenburg'a doğru" göç etmiş ve akabinde bakir avlanma sahaları arayarak Belı nehri sahillerine göçmüşler; en sonunda ise daha kuzeye- hayvan ve kürk yönünden zengin gür orman bölgesine- ilerlemişler[70].

Bu ad dışında, *Un* kökü başkurtlar arasında Kıpçak boyuna bağlı Suun kabilesinin, Bişullar'a bağlı Bişaul-Ungar kabilesinin adında,

69 1956 yılına ait saha derlemeleri, s. 14-15. Bu rivayetin değişik versiyonları Ufa nehrinin sağ sahillerinden Kama'ya kadar uzanan bölgede yaygındır.

70 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 9.

keza güneydoğudaki Üsergen, Tangaur, Bürzen boylarına bağlı Un ve Undar gibi kabile şubelerinin adlarında görülmektedir. Un boyuna bağlı boylardan birisi, tıpkı adı geçen Kıpçak boyu gibi Su-Un olarak adlandırılmaktadır. Oysa elimizdeki materyallere göre Un boyu ile Kıpçaklar'a bağlı Suun kabilesi arasında etnik tarihsel bir bağ bulunmamaktadır. Tamgalar arasında da benzerlik yok: Unnar tamgası gayet özgün olup, diğer boylarda kullanılmamaktadır (Tablo 4, no. 7). Bişaul-Ungar ile de herhangi bir ilişkileri olmamıştır. Un boyu, kuzeye hareket etmeden önce Belı nehri vadisinde yaşamaktaydı. Un boyu, burada yani İç Başkurdistan'da. XVI. Yüzyılda Ufa şehri kuruluncaya kadar, batı Tabın boyları grubuna komşuydu. Unlar'ın bir kısmı Belı vadisinde kaldı; burada halen *Un* unsurunu içeren yer adlarıyla karşılaşmaktayız (Suun-Çişma köyü vb.). M. Umetbayev, Belı bölgesi Başkurtlar'ının ve bu arada Bişul-Ungarlar'ın kökeni konusunu ele alırken, komşu Başkurtlar'ın onları, -göçebe geleneklerini kastederek,- Hun Başkurtları (*Gun-Başkurt*) olarak adlandırdığını hatırlatmaktadır.[71] Hunlar'ın bir boylar karışımı olduğuna ve mutlaka bir Türk unsuru içerdiğine ilişkin görüşler, tarih literatürüne iyice yerleşmiştir. Hunlar'ın bünyesinde Türkçe konuşan bir boylar birliği olan Uygurlar da vardı; onlar kaynaklarda *On-Uygur* (on boydan oluşan Uygurlar) olarak geçmektedir. Orkun vadisinde "on nehrin bulunduğu bölgede yaşayan Uygurlar'ı böyle adlandırıyorlardı."[72] Komşu halklar On-Uygurlar'ı *On* veya *Onlar* olarak adlandırıyordu. Tuvalar'ın Khemçik boyuna bağlı Ondar adını taşıyan bir kabile halen mevcuttur.[73] W. W. Radlov On-Uygurlar'ın (On-Oğuzlar'ın) Hun Devleti'nin çekirdeğini oluşturduğunu düşünmekle beraber, bunun da ötesinde *Hun* etnoniminin temelinde On-Uygur adının bulunduğu eğilimindedir.[74] Tarihî etnografya verilerine göre, Başkurt *Un* etnonimi, Hun dönemiyle, yani On-Uygur boylar konfederasyonu ile bağlantılı olabilir. Ungar etnonimini bu bağlamda ele almak özellikle cazip görünmektedir: On-Uygur-On-Ogur-Ongar (Ungar). Tuva etnonimi Ondar da On-Uygurlar'ın (Ondar-Uygurlar'ın) Tuva halkının etnogenezine iştirak etmiş olması görüşüne dayanılarak açıklanmaktadır.[75] Bir bütün

71 Umetbayev, *Yadkar,* s. 34.
72 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/146.
73 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 48.
74 Radlov, *K voprosu ob uygurax*, s. 126-129.
75 Kızlasov, *İstoriya Tuvı v sredniye veka*, s. 82.

olarak elimizdeki materyaller, Unnar boyunun atalarının erken Başkurt göçlerine katıldığını ve eski Başkurt boylarından yalnız XIII-XIV. Yüzyıllarda Urallardan kuzeye ve doğuya yönelik genel göç döneminde koptuklarını ortaya koymaktadır. Tarihî açıdan, onlar, muhtemelen batıya- Sır-derya ve Kuzey Kafkasya'ya- yönelik Hun akınlarına katılmışlardır. Birçok güneydoğu Başkurt boyları arasında kaydedilen Hun, Huna, Hundar gibi kabile şubelerinin adları bu dönemin kalıntıları olabilir.

Balıksı, Duvaney, Uran, Taz boyları. Balıksı boyunun rivayetleri, atalarının yurdu olarak Altaylar ve Güney Sibirya bölgelerini işaret etmektedir. Hatta Balıksılar'ın çıkmış oldukları yerin adı Kengen (*Kenğen*) bile bu rivayetlerde geçmektedir; onlara göre bu yer Tomsk bölgesindedir. Balıksılar, önce Yayık bölgesine gelmiş, daha sonra uzun bir süre "Belebey yörelerinde, Katay topraklarında" göçebelik yapmışlar; oradan da Tanıp nehrini izleyerek kuzeye gelmiş ve "bol miktarda hayvan ve arının bulunduğu" Tü vadisindeki ormanlara yerleşmişler. Rivayetlerde daha sonra ilginç bir motif yer almaktadır: O dönemde Tü vadisinde "iki Müslüman Ceremis" yaşıyordu: *Köbi* ile *Yurma*. Bunların adı iki önemli Başkurt köyüne verilmiştir: Kubina ve Yurmia[76]. XIII-XIV. Yüzyıllarda "Müslüman Çeremisler" adıyla kastedilenler, tıpkı Gaynalar ve Tanıplar gibi, ancak eski Başkurtlar'dan koparak kuzeye yerleşen Yurmiler ve Kubou-Minler (Kubi-Minler)'in ataları olabilirdi.

Balıksı etnoniminin halk etimolojisi, 'balıkçı' veya "bal toplayan" olarak açıklanmaktadır. Halk arasında yapılan etimolojik açıklamalara genellikle, Nogay veya Kazan hanlarına verilen vergilerin balık veya bal (Sunnarsı boyunda- kürk, Koşsılar'da ise şahin veya atmaca) olarak ödendiğine dair hikayeler eşlik etmektedir. Halkbilimci M. H. Mingajettinov, masal araştırmalarına dayanarak, Balıksı etnonimiyle eski totemistik kültler arasında ilişki kurmaktadır.[77] Ama bu hipotez, ancak genel Türk materyalleriyle desteklenebilmesi durumunda geçerli olabilir; çünkü söz konusu etnonim Başkurdistan topraklarından çok çok uzaklarda da bilinmektedir. Bu etnonim Kazaklar arasında *Balık* veya *Balıkçı*,[78] Saruu boyuna bağlı Kırgızlar

76 SSCB BA BŞ Bilim arşivi, Fon 3, Liste 12, Dosya 451, s. 416-417; 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 386; 1965 yılına ait saha derlemeleri, s. 18.

77 Mingacetdinov, *Etnogenetiçeskiye motivı v başkirskix skazkax*, s. 303.

78 Grodekov, *Kirgizı i karakirgizı*, s. 7.

arasında *Balıkçı*,[79] Türkmen Yomutlar arasında *Balıkcılar*,[80] Tuvalar arasında *Balıkçı*[81] biçiminde kaydedilmiştir. Balıkçılık, birçok hallerde (Başkurtlar, Kazaklar, Kırgızlar'da) ekonomik faaliyetler arasında önemli bir yer işgal etmemektedir. Balık kültüyle ilgili eski görüşlerin kalıntıları da kaydedilmemiştir. Bu durum, bir zamanlar halk etimolojisinin etkisine kapılarak, bu etnonimin eski Başkurtlar'ın ekonomik faaliyetleriyle ilişkili olduğu yönünde görüşlerimizden[82] imtina etmemizi gerektirmektedir.

Eski Türk metinlerinde *balig, balug* sözcüğü 'şehir' anlamında kullanılmaktadır; *balugdagu* ise 'şehirli' anlamındadır.[83] Kaşkarlı Mahmut'a göre de *balık* sözcüğü "pagan döneminde Türkler'in ve Uygurlar'ın dilinde şehir anlamındaydı." Cetısu'da Karakitay ve daha önceki Uygur şehirlerinin adları- Beşbalık, Cembalık vb.- uzun süre muhafaza edilmiştir.[84] Bu paraleller Balıkçı etnoniminin Tuva, Kazak, Kırgız, Türkmen, Başkurt gibi göçebe muhitlerinde yaygın olarak kullanıldığını, eski Türk kökenli olduğunu ve Nayman-Karakitaylar döneminde nihai biçimini aldığını düşündürmektedir.

Balıkçılar'ın Başkurdistan topraklarına yerleşim tarihi bir bütün olarak ele alındığında şöyle bir manzara arz etmektedir: XIII-XIV. Yüzyıllarda Balıkçılar Katay boy-kabile grubu bünyesinde İk nehri havzasında yaşamakta ve avcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Daha sonraki göçler döneminde Katay kabileleri Batı ve Doğu kollarına ayrıldığında, Balıkçılar etnik yönden Batı kabilelerine yakın olmalarına rağmen kuzeye yöneldiler ve Tü vadisinde kaldılar. Kendi rivayetlerinde anlattıklarına göre burada yerli veya bir süre önce gelmiş olan ve "Müslüman Çeremis", "Mari" veya "Mişer" olarak adlandırılan halkla karıştılar. Bu terimlerle farklı etnik oluşumlar – yerli Fin-Ugor boyları, Bolgar-Ugor kökenli eski Başkurtlar (Yurmiler), keza buralarda XVI. Yüzyıldan itibaren görülmekte olan Mariler ve Mişerler – kastedilmektedir.

Duvan ve *Uran* boyları etnik bakımdan bir zamanlar yakın bağlantı içindeydiler. Duvan boyunun kökeni konusu, Duvan-Aylılar'ın

79 Abramzon, *Kirgizı i ix,* s. 67.
80 Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 8.
81 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 47.
82 Kuzeyev*, Oçerki*, s. 69
83 Malov, *Pamyatniki,* s. 368.
84 Bartold*, Balık*, Soçineniye, III/362.

etnik tarihi bağlamında yeterince ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Etnik bakımdan Altaylar ve Moğolistan'ın eski Türk-Moğol ortamıyla bağlı olan bu boy, Urallara gelmeden önce uzun bir süre Deşt-i Kıpçak'ta bulunmuştur. Duvanlar'ın ataları Kıpçaklar'a karışarak, Altın ordu tarihinin başlangıç dönemlerinde fetih hareketleri içinde Karadeniz'e ulaştılar. Bu konuyla ilgili rivayetler Duvanlar arasında hâlâ anlatılmaktadır.

Uran boyuna ilişkin tarihî etnografya verileri Duvanlar'la ilgili benzer rivayetlerle yakınlık arzetmektedir. Bu yakınlık, aynı zamanda ortak tamgaların varlığıyla da teyit edilmektedir ki, her iki boyun kullandığı ortak tamga "kapı" şeklindedir. (Tablo 3; Tablo 4, no. 6). Bu tamga tüm Duvan grupları (Aylı, Tabın, Duvaney) arasında yaygın olarak bilinmektedir.

Uranlar'ın etnogenetik rivayetleri belli biçimde Duvan boyunun şeceresiyle bağlantılıdır. Duvan ve Uran boylarının etnik yakınlığı Orta Çağ kaynaklarına da yansımış durumdadır: *Urat* (Urut) ve *Durban* boyları Reşidüddin tarafından Moğol veya Türk-Moğol "halkları" arasında anılmaktadır.[85] Uran ve Duvan etnonimlerinin sözcük yapısı da bu boyların akraba olduğuna işaret etmektedir.

Duvan ve Uran boylarının ataları Merkezi Asya'nın Moğol veya Türk-Moğol ortamından çıkmış olup, batıya yönelik hareketleri sırasında uzun bir süre boyunca Sır-derya ve Aral bozkırlarında yaşadılar ve burada kesin biçimde Türkleştiler; ancak, bu arada Orta Asya'daki İran dilli halkın da belli bir etkisine maruz kaldılar. Eski Başkurt boylarının bir kısmı batıya göç ettikten sonra Duvan-Uran oluşumları birkaç yüzyıl daha Asya bozkırlarında kalmaya devam ederek, birçok etnik dönüşüm evresi geçirdiler ve nihayet MS. II. Binyıl başlarında sırasıyla Kara-Kitay, Tabın ve Kıpçak etnopolitik etki alanları içinde bulundular.

Duvanlar ve Uranlar, Aral yöresinde bulundukları dönemde birçok boyların ve bu arada Oğuz boylarının güçlü etkisine maruz kaldılar. Bunu sadece Başkurtlar arasındaki Oğuz kökenli etnonimler (keza *Oğuz* kökünü haiz toponimler ve mikrotoponimler) değil, aynı zamanda Osmanlı Türkleri arasında Uran boyunun varlığı[86] da kanıtlamaktadır. Uranlar'ın bölünmeleri ve değişik yönlere göç et-

85 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/78.
86 Köprülü F. *Uran kabilesi*. Türk Tarih Kurumu, no 26, s. 229.

meleri yalnız Oğuzlar'ın Sır-derya bölgesinden güneybatıya doğru göç ettikleri ve Selçuklu hareketinin oluştuğu dönemlerde gerçekleşebilirdi. Uranlar'ın Sır-derya'da kalan kesimleri, XII-XVII. Yüzyıllarda Doğu kaynaklarında Kanglı veya Kıpçak boylarına ait listelerde anılmaktadır.

Taz (*Taz Tazlar*) boyu, Altın Orda tarihinin başlangıç aşamasında Tabın boy-kabile birliğinin bir parçasıdır. Tazlar'ın ataları Başkurdistan'a- Ural eteklerine- muhtemelen XIII-XIV. Yüzyıllarda Tabın grubuyla birlikte ve onların bünyesinde gelmiştir. *Taz* (*Tas*) boy-kabile oluşumları Kuzey Altaylarda Kumandılar (*Tas* kabilesi), Kazaklar (Küçük Cüz'e bağlı *Taz* veya *Tazlar* boyu, Büyük Cüz'e bağlı *Tastar-Argın* ve *Tas-Koyan* kabileleri), Kırgızlar (Sarıbagış boyuna bağlı *Tazdar* kabilesi), Özbekler (Tas-Katagan kabilesi; Zerafşan'da Mangıt boyuna bağlı *Taz* kabilesi), Türkmenler (Yomutlar'a bağlı *Tazı* veya *Dazı* kabilesi) ve Nogaylar (*Taz* kabilesi) arasında vardır. L. P. Potapov, Tastar ile Teleütler arasındaki etnik yakınlığa ilişkin ilginç bir görüş ifade etmiştir. Bu görüşün gerekçesini 'Gizli Tarih'te Moğollar'a bağlı "orman halkları" listesinde *Tas* kabilesinin Teleütler ile bir arada anılması oluşturmaktadır.[87] Potapov'a göre söz konusu dönemde Tastar, Sayan-Altay yaylalarında yaşamaktaydı. Bu hipotez doğruysa (ki Taz boy-kabile gruplarının sonraki tarihi onların Moğollar'la tarihsel ilişkilerini teyit etmektedir), o takdirde Tastar'ın kökeni eski Türk oluşumlarıyla bağlantılıdır.

Bazı dolaylı veriler, Tastar'ın Ugor-Samodiy gruplarla etnik ilişkileri olduğunu düşünmemize imkan vermektedir. XVIII. Yüzyılda Taz nehri boylarında, Selkuplar'ın yaşadıkları bölgede, Tasangoruçi veya Tazukaraçeya adında bir kabile göçebelik yapmaktaydı.[88] Kumandılar arasındaki Tas kabilesinin şekillenmesinde de Samodiy ve Ugor unsurların katkıları araştırmacılar tarafından birkaç kez kaydedilmiştir.[89] Ama şu hususun altını bir keza daha çizmemiz gerekir: MS. II. Binyıl başlarında batıya (Deşt-i Kıpçak bölgesine) yönelen Taz boy-kabile grupları hiç kuşkusuz Türk dilli bir oluşumdu. Tazlar'ın Aral civarı bozkırlarına ve daha ötedeki batı bölgelerine nüfuz etmeleri, Moğol fetihlerinden çok önceki dönemlerde gerçekleşmeye başladı. Kıpçak beylerinden birisi olan Bonyak'ın kardeşinin adı

87 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 159.
88 Minenko N. A. *K voprosu o rasselenii i rodovom sostave*, s. 81.
89 Baskakov, *Altayskiy yazık*, s. 28; Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 186.

Taz'dı. Tarih kaynaklarından da iyi bilindiği üzere, Orta Çağlarda boy önderlerine çoğu zaman başında bulundukları oluşumun adı verilmekteydi (krş. Başkurt şecerelerindeki Müyten-biy, Uran Baba, Duvan Sakal, Kıpçak Han, Kata Tabın-biy vb.). Doğu Avrupa'ya yönelik Moğol seferleri döneminde Tazlar (Teleütler'le bir arada) güney bozkırlarında göçebelik yapmakta olup, esasen Emba ile Ural nehirleri arasına yerleşmişlerdi.[90] Bunlar orada XIII. Yüzyılda Tokta ile Nogay arasındaki çatışmalara katıldılar.[91] Tazlar'ın bir kısmının kuzeye- Ural eteklerine- göç etmesi muhtemelen bu çatışmalarla bağlantılıdır. Çünkü Tazlar Ural eteklerine bütün bir kitle halinde değil, değişik boyların (Bürzen, Üsergen, Kıpçak, Tabın vb.) bünyesine katılmış olan gruplar halinde gelmekteydiler. Taz adını taşıyan kabile şubeleri Başkurdistan'ın her tarafında görülmektedir.

Kanlı, Gere, Kırgız, Yelan, Yeldek, Karşin boyları, Kazançı ve Kaypan kabileleri. Kuzeybatı boylarının tamamı, bu meyanda etnik tarihini az önce incelemiş olduğumuz boyların hepsi güçlü Kıpçak etkisine maruz kalmışlardır. XIII-XIV. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak boyları Ural eteklerine yöneldiler ve Başkurdistan'ın etnografya haritasını ve halkın etnik görünümünü önemli ölçüde değiştirdiler. Başkurt-Kıpçak boyunun etnik tarihini incelerken, (Bölüm 4) öz Kıpçak boylarının Deşt-i Kıpçak'tan Başkurdistan'a yönelik muazzam göç dalgasının sadece bir kısmı olduğunu ifade etmiştik. Bu göç dalgası içinde, daha sonra esasen Batı Başkurdistan topraklarına dağılan diğer boylar da vardı. Bunlar arasında Kanlı ve Gere en kalabalık olan boylardı.

Orta Çağ tarihinden bilinen *Kanlılar* ('Gizli Tarih'te *Kanlin*, Reşidüddin'de *Kanlı*, Ebu'l Gazi'de *Kanklı*, *Kanglı*) birçok halkın boy-kabile yapısında dikkat çekici izler bırakmışlardır: Kazaklar (Büyük Cüz'e bağlı *Kanglu* boyu), Kırgızlar (İçkilik grubuna bağlı *Kaŋdı* boyu), Karakalpaklar (Kıpçak boyuna bağlı *Kanglı* kabilesi), Özbekler (*Kanglı*), Kırım Tatarları ve Nogaylar (*Kanlı*) bünyelerinde *Kanlı* adını taşıyan boy-kabile oluşumlarını barındırmaktadırlar.

Kanglı boy birliğinin kökenleriyle ilgili olarak XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren iki farklı görüş mevcuttur. Araştırmacıların büyük kısmı, Kanlı birliğinin XI-XII. Yüzyıllarda Aral yöresi bozkırlarında Oğuz-Peçenek temeline dayalı olarak oluştuğunu ifade et-

90 Radlov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 23.
91 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 109-110.

mektedir; bu görüş çerçevesinde *Kanglı* adı ile Peçenekler'in eski adı olan *Kangar* etnonimi arasında bağlantı kurulmaktadır. Kanlılar'ın etnik kimliğinin oluşumunda Kıpçaklar'ın önemli rol oynadığı ve 1220 yılında Moğollar tarafından hezimete uğratılan Kanlılar'ın büyük kısmının Deşt-i Kıpçak halkına katıldığı da vurgulanmaktadır. Bu şema, ana çizgileri itibariyle önce Barthold ve P. İ. Golubevsky tarafından şekillendirilmiş, daha sonra ise Tolstov[92] ve T. A. Jdanko[93] tarafından geliştirilmiştir.

Diğer hipotez ise N. A. Aristov ve N. A. Bronnikov tarafından geliştirildi. Bu teze göre Kanglılar, Milattan önceki son yüzyıllar zarfında Sır-derya ve komşu bölgelerde kudretli bir devlet kurmuş olan K'ang-chü'lerin etnik mirasçılarıdır. Kanglılar'ın K'ang-chü kökenli olduğuna ilişkin tez, arkeologlar tarafından da desteklenmiştir. Son dönemlerde ise Kanglılar'ın Türk dilli olduklarını vurgulayarak; "Kanglılar, MÖ II. Yüzyıldaki K'ang-chü'lerin aynısıdır" diye yazan Vostrov ile Mukanov'un araştırmasında yeni bir gelişme aşaması kaydetmiştir.

Kanglılar'ın Peçenekler'le etnik akrabalığı birçok verilerle teyit edilmektedir. Bu boyların Orta Çağ kaynaklarında yer alan tamgaları da aynıdır.

XII. Yüzyılda Kanglılar, Kıpçak boylarının önemli bir parçasıydı. Buna şaşırmamak lazım, çünkü Kanglı koalisyonu geniş ve kalabalık bir oluşumdu. Harezmşah ordularına (ki Kanglılar onlarla bir arada Moğollar'a karşı savaşıyorlardı) Kanglılar 90.000 civarında askerle katılmaktaydılar.[94] Kanglılar'ın Kıpçaklar'la etnik ilişkileri ve kaynaşmaları daha eski dönemlerle ilgilidir; çünkü Sır-derya ve Aral yöresi bozkırlarındaki şekillenme dönemlerinde onlar Kıpçak-Kimaklar'ın güneybatı komşularıydı. Bu yüzdendir ki, Moğollar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Kanglılar'ın hem etnik hem de siyasî kaderi Kıpçaklar'la sıkı biçimde bağlı olmuştur. Bu ilişkiler son dönemlere kadar sürdürülmüştür ve Karakalpaklar arasındaki Kanglı kabilesi Kıpçak boyuna bağlıdır.[95] Özbekler arasında ise Kanglı ve Kıpçak boyları "ikiz boylar gibi hareket etmekte" ve birbirine komşu topraklara yerleşmiş durumdaydılar.[96] Başkurtlar ara-

92 Toltov, *Drevniy Xorezm*, s. 20-25.
93 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy etnografii*, s. 111-112.
94 MİTT, 1939, s. 503.
95 Jdanko, *Oçerki istoriçeskoy etnografii*, s. 36.
96 Zadixina, *Uzbeki Deltı Amu-Dari*, s. 768-770.

sındaki Kıpçak ve Kanglılar'ın da yakın zamanlara kadar karşılıklı ilişki içinde bulunmaları, yan yana yaşamış olmaları ve aynı tamgayı kullanmaları tespit edilmiş gerçeklerdir. Deşt-i Kıpçak'ta Kanglı ve Kıpçaklar hem müttefik hem de rakip boylardı. Bu konuda Ebu'l Gazi bazı bilgiler vermektedir; Kanglı sorunuyla ilgilenen bazı araştırmacılar da bu hususa dikkat çekmişlerdir. Başkurt materyalleri de bunu teyit etmektedir. Boyların göç tarihi Kanlı şeceresinde şöyle anlatılmaktadır: "Kanlı reisi Atik'in (bu şecerede Atik *Baba-Kanlı*'nın oğlu olarak gösterilmektedir; R. K.) oğlu Balgazi akıllı ve güçlü bir kahramandı. Bir gün, Balgazi henüz gençken ve Kanlılar Tobol'un yukarı boylarında Sındaş nehri sahillerinde yaşadıkları dönemde, aksakallar toplandı ve Kıpçak'ı kendilerine önder (*il başı*) ilan ettiler. Ama Kıpçak, halkın istediğini yapmıyordu (*il-yort telegende eşlemegen*), bu yüzden Kanglılar yoksulluğa ve felaketlere sürüklendiler. Bunun üzerine Balgazi yetişkinliğini ve gücünü gösterdi, aksakallar onu han ilan ettiler. Balgazi, halkın ıztıraplarına ilişkin bir şarkı (*ülen*) söyledi ve soydaşlarını Asılı Göl bölgesine götürdü[97]."

Böylece Kanlı tarihinin ayrıntıları, sadece Kanglıların Kıpçaklaştığını değil, aynı zamanda onların da Deşt-i Kıpçak boylarının XII-XIII. Yüzyıllardaki etnik yapısını etkilediklerini kaydetmemize imkan vermektedir. Bu çerçevede, en yaygın Kıpçak tamgalarından birisinin Peçenek-Kanlı kökenli olduğu, daha doğrusu Peçenek tamgasının tekrar edilmesi yöntemiyle şekillendirildiği yönünde yukarıda açıklanan görüş haklılık kazanmaktadır. Bu tamganın batı Başkurdistan'ın tamamında yaygın olarak kullanılması, Kıpçak göç dalgası içinde Kanlı unsurunun önemli bir rol oynadığının kanıtı olabilir.

Kanglılar, Ural eteklerine, güneybatı Başkurdistan topraklarına, XII. Yüzyıl ile XIV. Yüzyıl başlarında göç ettiler. Kıpçaklar arasında olduğu gibi, Kanlılar arasında da, atalarının "Karadeniz sahillerinden" veya "Kırım'dan" geldiklerine dair rivayetler yaygındır; rivayete göre oralardan "Taragay-biy ve onun iki oğlu- Ulu Çokır ile Köse Çokır- önderliğinde gelmişler[98].

Kanlılar, anlaşıldığı kadarıyla, Aral yöresinden ve Kazakistan bozkırlarından göç ettikten sonra (Başkurdistan'a gelmeden önce)

97 1955 yılına ait saha derlemeleri, s. 28-29; diğer bir versiyonu yine aynı yerde, s. 35-36.
98 A. y., s. 30.

Güney Rusya bozkırlarına yapılan seferlere katıldılar. Batı Başkurdistan'da XIII-XIV. Yüzyıllarda Kanlılar eski Başkurt ahaliyle önemli ölçüde karıştılar. Kanlılar arasında Üsergen, Bürzen ve Yurmatı tamgalarının yeterince yaygın oluşu da bunu kanıtlamaktadır (Tablo 3). Kanlı boyu ile Üsergenler'in ortak bir ongunu vardı: turna (*torna*). Kalabalık Kanlı kabilelerinden olan *Moskou* (XVII-XIX. Yüzyıllarda *Meskeü* bir Kanlı köyünün adıydı) büyük bir ihtimalle Bolgar-Yurmatı kökenlidir. Kabilenin atası olarak Mamat oğlu Maskau'nun adı geçmektedir; şecerelere göre onun kökeni "Bolgar şehrinden" Tamtı Hatay'a uzanmaktadır.[99]

Gere boyunun etnik tarihi konusu, Gere-Kıpçak kabilesinin kökeni incelenirken (Bölüm 4) ele alınmıştı. Gereler'in (*Gere, Gerey*) Kıpçaklaşmış Türk veya Türk-Moğol oluşumlarından Kereyler'in torunları olduğunu ifade etmiştik. Gere boyunun Ural eteklerine gelişi, onların kendi rivayetlerine göre, Kıpçaklar'la eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Rivayete göre, onların atası "Gere Baba Moğol soyundan"dı ve "Kıpçakla beraber" göçebelik yapmaktaydı. Gereler önce Belı nehri bölgesine, halen *İl-Gere* (*'Gere yurdu'*)olarak adlandırılan bölgeye yerleştiler[100]. Burada Yeneyler'i sıkıştırdılar ve onların önemli bir kısmı daha güçlü olan bu yeni göçmenler arasında asimile edildi. Daha sonra, XIV-XV. Yüzyıllarda bu boyun bir kısmı Belı ötesindeki ormanların derinliklerine yerleşti ve Urman-Gere adını aldı.

Kırgız boyu, Belı vadisinde Gereler'in doğu komşusuydu; güneyde ise Kırgız toprakları İk nehrinin yukarı boylarına kadar uzanmaktaydı.

Kırgızlar'ın Başkurdistan'a XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçak dalgası içinde ve büyük bir ihtimalle, Belı vadisindeki komşuları olan Gereler, Yılanlar vb. ile birlikte geldikleri kuşkusuzdur. Kırgızlar kendi kökenlerini genellikle Cengiz-han'a bağlıyor, onun vasıtasıyla da kendi ataları Tonak-biy ve Kadık-biy ile bağlantı kuruyorlar. Kırgız kabilelerinden ikisi onların adını taşımaktadır: Tenkey ve Kadıkey. Cengiz-han adının rivayetlerde geçmesi geleneğin etkisi olmakla beraber, bir yandan da Kırgızlar'ın Başkurdistan'a Altın Orda döneminde gelmiş olduklarının bir kanıtıdır. Rivayetlerde de ısrarla tekrarlandığı üzere, Kırgızlar'ın eski yurtları "Sibirya taraflarındaydı" (*Se-*

99 Usmanov, *Tatarskiye istoriçeskiye istoçniki*, s. 180.
100 1959 yılına ait saha derlemeleri, s. 4, 26.

ber yağında); oralardan yavaş yavaş gelişen bir göç hareketi gerçekleştirerek İtil boylarına kadar geldiler[101].

Tarihî verilerin bir çoğu ve hatta "Sibirya'daki" vatan konusuyla ilgili rivayetlerdeki bilgiler dikkate alındığında, Başkurt Kırgızlar'ın eski Yenisey Kırgızlar'ının torunları olduğunu ifade edebiliriz. Bu noktada Yenisey Kırgızlar'ının, birçok araştırmacının söylediği gibi "eski Kırgız halkı"[102], veya "VI-XII. Yüzyıllarda karma kökenli, Hakaslar'ın Türk çekirdeğine dahil olan ve az sayıda soyludan oluşan bir kabile"[103] olup olmadığı önemli değildir. Daha önemli olan başka bir husus vardır ki, o da Başkurt Kırgızlar'ın atalarının göçebe boyların göç dalgasına kapılarak Sır-derya yörelerine geldikleridir. Onların VIII-X. Yüzyıllardaki etnik tarihi de bu bölgede Oğuz etnik muhitinde seyretmiştir. Başkurt Kırgızlar arasında yaşatılmakta olan Korkut Ata rivayeti ve "Buhara yolu" üzerinde yaşamış olmalarına ilişkin anılar, bu dönemle ilgilidir. Daha sonra Kıpçak boyları arasında İtil'in batısına yöneldiler; arkasından Altın Orda döneminde Bugulma platosuna geldiler. Bazı Kırgız gruplar genel akım içinde Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a ulaştılar; oralarda bu etnonim coğrafi adlara yansımış durumdadır: Kırgız, Kırgız-Katay, Odoman-Kırgız, Baş-Kırgız, Küçük-Kırgız vb.[104]

Birçok araştırmacılar, etnonimin anlamına (*yılan*) ve eski başkurtların yılana tapmaları konsunda İbn-Fadlan'ın bir notuna dayanarak, *Yılan* boyunun Başkurdistan topraklarındaki eski oluşumlardan birisi olduğunu iddia etmektedirler.[105] Ayrıca eski Bolgar dininde yılan kültünün varlığıyla ilgili verilerin olduğu da dikkate alındığında, bu yaklaşım gayet ilginç görünebilir. Ama bu görüşten vazgeçmemiz gerekir; çünkü burada büyük bir ihtimalle basit bir çağrışım söz konusudur. Belı vadisinde Kırgızlar'la Kanlılar'ın komşuları olan Yılanlar, ister Urallardaki yaşamları döneminde ister Deşt-i Kıpçak'ta bulundukları dönemde, hem onlarla hem de genel olarak Kıpçaklar'la yakın ilişikler kurmuşlardır. Bazı Yılan şubelerinin Kıpçak kökenli etnonimleri, Yılanlar'ın XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçaklar'ın

---

101 1960 yılına ait saha derlemeleri, Defter 2, s. 58.
102 TKAEE, 1956, 1960.
103 Kızlasov, *İstoriya Tuvı*, s. 91.
104 Markeviç, *Geografiçeskaya nomenklatura*, s. 12: Baskakov, *Rodo-plemennıye nazvaniya*, s. 46, 48.
105 Yusupov, *Vvedeniye,* s. 130.

organik bir parçası (kabilesi) olduğunu düşünmemize imkan vermektedir. 1953 yılında gerçekleştirilen saha çalışmaları sırasında yaşlı Yılanlar'dan birisi kendi etnik mensubiyetini şu sözlerle ifade etmiştir: "Biz Yılan Kıpçaklar'ız" (*bez Yılan Kıpsaktar*)[106].

Kanaatimce, Kıpçaklar'ın eski tarihinde Yılanlar'ın etnik kökenlerinin incelenmesi konusunda çıkış noktası oluşturabilecek bir epizot var. Barthold, İ. Marquart'ın kitabına ilişkin değerlendirme yazısında, Altaylarda yaşadıkları dönemde 'yılan' (Cilan) adını taşıyan bir halkın Kıpçaklar'ı yenmiş olduğunu ifade etmektedir. Yenilgiye uğrayan Kıpçaklar bir süre sonra içine karışmış oldukları 'yılan' boylarıyla bir arada hareket ederek Uz ve Peçenekler'i yendiler, daha sonra ise hep birlikte Bizans'a karşı batıya yöneldiler.[107] Eski Kıpçaklar'ın Altaylarda 'Çjan-Lyan' (Türkçe 'Cilan' – 'yılan' sözcüğünün Çince transkripsiyonu) vadisinde yaşadıklarına ilişkin bir not 'Gizli Tarih'te yer almaktadır.[108] Söz konusu 'yılan' boyu ile ilgili olarak kaynaklarda başka bilgi yok. Ancak, Grumm-Grjimaylo bu adı Kıpçaklar'la bağlantılı olarak yeniden gündeme getirmiş; bu boyun etnik kökenlerinin Ting-ling boyuna bağlı olduğu yönünde ilginç bir faraziye ortaya atmıştır. Mevcut verilere dayanarak Yılan boyunun kökenlerini bir çözüme bağlamak imkansızdır. Ama bu veriler Yılan boyuna bağlı Başkurtların, eski Türk boylarından birisinin torunları olduğunu ve Kıpçaklar'ın batıya yöneldikleri ilk aşamalarında onlara katıldıklarını söylememize imkan vermektedir.

Yeldek ve *Karşın* boyları, batı ve doğu yönlerinde Kanlılar'ın komşularıydı. Bu boyların etnik tarihlerine ilişkin çok az şey bilinmektedir. Halihazırda bunların torunları boy-kabile mensubiyetlerini hatırlamıyorlar. Yaşamış oldukları topraklar ve tamgaları genel olarak arşiv materyallerine dayanılarak tespit edilebilmiştir. Yeldek ve Karşın boylarının eski yerleşim bölgeleri Belı nehrinin sol sahilleri (Harita 13), diğer bir deyişle Kıpçak yayılmacılığının en yoğun olduğu bölgelerdi. Halihazırda sol sahilde Yeldek yerleşim birimleri yoktur. Ama XVII-XVIII. Yüzyılların arşiv kaynaklarına göre[109] Yeldekler'in Belı nehri sahillerinde yaşamış olduklarını tespit edebilmenin ötesinde, onların sonraki dönemlerde (XV-XVI. Yüzyıllarda) kuzeye-

106 1953 yılına ait saha derlemeleri, s. 351.
107 Bartold, *Retsenziya na knigu*, s. 397.
108 Pallady Kafurov, *Primiçeniya k Çuan-yao,mişi*, s. 247.
109 MİB, 1936, 1939.

Tanıp sahillerine ve oradan da Ufa nehri vadisine yönelik göç hareketlerini izlemek mümkündür. Karşın ve Yeldek tamgaları arasında (Tablo 3) Kıpçak tipi tamgalar çoğunluktadır. Bunun dışında Karşınlar arasında 'kapı' tamgası da iyi bilinmektedir; bu durum, Karşınlar'ın batı yönünde Duvaneyler'le, batı yönünde ise Minler'le uzun süreli komşuluklarının sonucudur. Yeldekler arasında (diğer Belı boylarının çoğunda görüldüğü gibi) Kıpçak tamgaları dışında eski Başkurt- Üsergen, Yurmatı vb. tamgaları da yaygındır.

Bu özellikler Yeldek ve Karşın boylarının yerli Fin-Ugor kökenli olduğuna dair görüşlerin gerçeklik ihtimalini oldukça düşürmektedir; ama elbette ki, bu boyların yerli gruplarla sonradan karışmış olabilmeleri mümkündür. Mamaafih bu husus, sadece Yeldek ve Karşınlar için değil, bir ölçüde Başkurtlar'ın tamamı için geçerlidir. 1923 yılında söz konusu boyların yerli Fin-Ugor kökenli olduklarına dair ortaya atılan görüş, boy adı içindeki '*ar*' unsurunun belli yönde yorumlanmasına dayandırılmaktadır.[110] Bu görüş bilim literatüründe birçok kez tekrarlanmış; ayrıca son dönemlerde, Karşın ve Yeldek etnonimlerine Udmurt (Başkurtlar'a mesafe olarak en yakın Fin grubu) etnonimleri arasında paralellikler arama yönünde başarısız bir girişim yapılmıştır. Ama söz konusu iki etnonimin Fin-Ugor kökenlerini günümüz tarihsel dilbilim yöntemleri çerçevesinde kanıtlamak anlaşılan imkansızdır. *Ar* unsuru (esasen sonek olarak) birçok halkların ve boyların adında görülmektedir (Hazar, Bolgar, Kangar), ama onların Fin-Ugor kökenli olduğu iddia edilmemektedir. Ayrıca *ar* sözcüğü Fin-Ugorca bir sözcük değil; etimolojik açıdan proto-Türkçe *är* (krş. Çuvaşça *ar*; Başkurt, Kırgız, Özbek dillerinde *ir*; Türkmence *är* vb.) 'koca', 'erkek', 'insan' sözcüğüne bağlıdır. 'Halk', 'insanlar' anlamında *ar* adı Udmurtlar'a muhtemelen Bolgarlar tarafından verilmiş ve aynı anlam İtil-Ural bölgesinin çağdaş Türk halkları tarafından da benimsenmiştir.[111] Bu söylediklerimiz *Karşın* adının yukarıda söz konusu edilen anlamda açıklanmasını imkansız kılmaktadır.

Udmurt kabile etnonimlerinin büyük çoğunluğunun türeme kaidelerinin incelenmesi de, bunlar ile Başkurt etnonimleri arasında geniş çaplı paralellikler aranması, bazı tesadüfi ses benzerlikleri dı-

110 Şura, 1909, no.1, s. 617.
111 Kelmakov V. K. *Proisxojdeniye i pervıye upominaniya etnonima ar*, s. 191.

şında (örneğin, Udmurtlar'da *Gayna* etnonimin varlığı gibi) pek de olumlu sonuçlar veremez.

Udmurt etnonimlerinin çoğu *–ga, -ya, -a* sonekleriyle bitmektedir (Purga, Mojga, Çudzya, Bigra gibi); bunlar, Başkurt boy-kabile adları için karakteristik yapılanmalar değildir. Günümüzde Udmurt etnonimlerini araştıranlar, ilgili sözcük köklerinde Türk paralelleri bulamamaktadır.[112] Biz, eski Başkurt-Udmurt etnik temaslarına yönelik arayışların verimsiz olduğuna dikkat çekebilmek için bu kanıtlara özellikle vurgu yapmaktayız. Elbette XIV. Yüzyıla kadarki dönemde eski Başkurt boyları Fin-Ugor kökenli boylarla ilişki ve karşılıklı etkileşim içinde olmuşlardır, ama bunlar, herhalde çağdaş Udmurtlar'ın veya mesafe olarak daha uzaklarda yer alan Mari ve Mordvalar'ın ataları değildir.

Yeldek ve Karşın etnonimlerine gelince, bizce bu etnonimlere paraleller bulabilmek için Türk-Moğol etnonimyasına baş vurulması gerekmektedir. Yeldek adı, muhtemelen, sonu *–ak, -yak, -ek, -ik* ekleriyle biten (Kıpçak, Bacanak, Emek; Başkurtlarda- Badrak, Tersek vb.) etnonimler grubuna aittir.[113] Karşın etnoniminde ise sözcük kökünün *Karşı* olduğunu kabul edebiliriz. Uygurca *karşı* sözcüğü 'kale', 'müstahkem' şehir anlamlarında kullanılmaktaydı. Orta Asya'da bu adı taşıyan çok sayıda yerleşim birimi vardır.[114] Bu bağlamda Karşın adı, yaklaşık olarak Balıksı, İrekte sözcükleri gibi 'müstahkem şehrin koruyucuları' anlamına gelebilirdi.

Tanıp boylarına bağlı *Kazancı* ve *Kaypan* kabilelerinin Başkurdistan'ın en kuzey bölgelerine yerleşme tarihi de aktif Kıpçak göçleri dönemiyle bağlantılıdır. Her iki boyun kültür geleneklerinin Türk bozkır kültürüne dayandığı net biçimde görülmektedir. Bu hususu S. N. Şitova halk giysileri materyallerine dayanarak gayet başarılı biçimde ortaya koyabilmiştir.[115] Kaypan ve Kazancı Başkurtlar'ının yaşlıları arasında, atalarının *kuray* (günümüzde unutulmuş olan eski bir müzik aleti) eşliğinde "eski destanlar anlattıklarına" dair hikayeler dinlemek mümkündür[116]. Kazancı Başkurtları, atalarının "Kazan taraflarından" gelmiş olduklarına dair hikayeleri de ara sıra an-

112 Buşmakin S. K. *Vorşudnıya imena-mikroetnonimı udmurtov*, s. 175.
113 Yeremeyev, *K semantike tyurkskoy etnonimii*, s.135.
114 Bartold, *Novıy trud o polovtsax*, soç. T. V, s. 450.
115 Şitova, *Narodnaya odejda başkir*, s. 170-171.
116 SSCB BA BŞ Bilim Arşivi, Fon 3, Liste 12, Dosya 451, s. 426.

latmaktadırlar; ama bu şehir adı, söz konusu boy etnonimiyle tamamen ses benzerliği ve sonradan Tatarlar arasında asimile olma sonucu devreye girmiş bulunuyor. Sonradan gelmiş Tatarlar'ın *Kazanlar*, *Kazan Kişisi*, *Kazan Halkı* biçimlerinde adlandırıldıkları iyi bilinen bir husustur. Eski şecerelerde Kıpçak beyleri arasında Kazancı-biy adında birisinin adı geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda da Kazan Han adı geçmektedir. Kazan Han adı başka kaynaklarda da anılıyor. Kazan Han – Kazancı-biy, Kazan – Kazancı etnonim ve antroponimlerinin ilişkilerine dayanarak, söz konusu kabilenin kökeninin Oğuz veya Oğuz-Kıpçak olduğunu kesin biçimde tespit etmek imkansızdır. Ama *Kazan* unsurunu içeren etnonim ve toponimlerin Orta Asya'da, Anadolu'da, keza Güney Rusya bozkırlarında geniş yaygınlık kazanmış olduğu[117] dikkate alındığında, böyle bir ihtimali tamamen dışlamak da yanlış olurdu.

Kaypan etnonimi güneydoğu Başkurdistan'da görülmektedir; bu adı taşıyan şubeler, değişik eski Başkurt boylarına bağlıdır. *Kaypan* etnoniminin, Irtış nehrinin yukarı boylarında bulundukları dönemde Kıpçaklar'ın yan kollarından birisi olan *Kay* boyunun adı ile köken ilişkisi olduğuna dair görüş de ilgi çekmektedir.[118]

Öz Tanıp boyları ile Kazancı ve Kaypan boyları arasında sadece bölgesel bir yakınlık söz konusudur. Bu boyların her ikisi de Tanıp topraklarına nisbeten geç dönemde (XXVI. Yüzyıllarda) yerleşmiştir; bu toprakların onlara, Kazancı ve Kaypan gençleri Tanıp kızlarıyla evlendiklerinde çeyiz olarak verildiği şeklinde genel bir kanı oluşmuştur.

Uvanış ve Manış boylarının varlığı sadece arşiv kaynaklarına dayanılarak tespit edilebilmektedir. Halihazırda bunlar, adlarında eski etnonimleri yaşatamakta olan birkaç Tatar köyü veya karma köy olarak mevcuttur. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Uvanışlar, Tanıp nehrinin sağ sahillerinde geniş topraklara yayılmış durumdaydılar. Boyun, pek de Türkler'e özgü olmayan ve Udmurt köyleri arasında benzerleri bulunan adının yapısı ise, onların Türkleşmiş Fin-Ugor olarak kabul edilmesine imkan tanımaktadır.

Ama XVI. Yüzyıl öncesine ait etnonimler kümesinin incelenmesi, yerli Fin-Ugor halkın Başkurt etnik ortamına sızması konusunda

---

117 Yusupov, *Bulgaro-tatarskaya epigrafika*, s. 229-230.
118 Kurat, *Peçeneg Tarihi*, İst.

yeterince ikna edici kanıtlar ortaya koyamamıştır. Ancak, bu durumda etnonimlerin gerçek tarihsel koşulları yansıttığını söylemek için de henüz erkendir. Kuzeybatı Başkurtlar'ın antropolojik fiziki karakteristikleri tam da bunun aksini kanıtlamaktadır. Herhalde problem Türk – Fin-Ugor dil ilişkilerinin yeterince araştırılmamış oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu yöndeki araştırmalar son yıllarda yeni bir ivme kazanmış durumdadır ve kanaatimizce materyallerin biriktirilmesi, ilgili konuların yeniden ve daha ileri bir bilimsel düzeyde ele alınmasına imkan sağlayacaktır.

***

1. Kuzeybatı Başkurdistan, özellikle de Belı nehrinin güneyinde kalan kesimleri, Başkurt halkının şekillenmesiyle sonuçlanan etnik süreçlerin yaşandığı başlıca ve en eski bölgedir. MS I. Binyıl sonlarından itibaren değişik boyların Başkurt halkının şekillenmesine katılımlarının izleri Kuzeybatı Başkurtlar'ının etnik yapısında iz bırakmıştır.

2. Yurmi, Yeney, Gayna (Tarhan), Bular, öz Tanıp kabileleri Başkurt etnosunun kadim unsurları içinde yer almakta olup, bunların kökenleri aktif Bolgar-Ugor etnik temaslarının yaşandığı dönemdeki (VIII-IX. Yüzyıllar) İtil-Bolgar ve Ugor (Madyar) ortamındadır.

3. Başkurt etnosunun biçimlenmesinde belirleyici rol oynamış olan eski Başkurt (Bacgard-Burcan) etnik unsurunun bünyesinde Baylar, Un boyları, keza küçük boy-kabile oluşumlarından Suraş, İstek vb. vardı.

4. Başkurt etnogenezinin son aşamalarında (XIII-XIV. Yüzyıllarda) kuzeybatı Başkurdistan'da öz Kıpçak göçlerinin (Kanlı, Gere, Yılan, Kırgız, Karşın, Yeldek, Kaypan, Kazancı), keza Kıpçaklaşmış Türk-Moğol kökenli boylardan olup, Katay ve Tabın gruplarına bağlı oluşumların (Balıksı, Duvan, Taz, Uran, İrekte) göç akımlarının oynadığı rol özelikle net biçimde fark edilmektedir.

5. XII. Yüzyıl sonlarına kadar Kuzeybatı Başkurtlar'ının başlıca yerleşim bölgesi, Belı nehrinin güneyinde kalan güneybatı Urallar bölgesidir. Başkurt boylarının kuzeye yönelik kitlesel göç hareketleri XII. Yüzyıl sonlarında başlamış ve Başkurtlar'ın XVI. Yüzyılda Tulva, Sılva, Bisert nehirlerine ve Çusona nehrinin yukarı boylarına ulaşmalarıyla son bulmuştur.

6. Kuzeybatı Başkurtlar'ın etnik yönden şekillenmesinde önce yerli, daha sonra ise muhacir Fin-Ugor grupları önemli rol oynamış (Uvanış boyu, Ar, Sirmeş, Nukşı vb. gibi şubeler), ama bunlardan geriye çok az sayıda bağımsız boy-kabile yapısı kalmış, büyük kısmı Türk (Başkurt) boyları arasında asimile edilmiştir.

7. XVI. Yüzyıldan başlayarak, İtil boylarından sürekli gelmekte olan kolonizasyon akımlarının etkisi altında Kuzeybatı Başkurdistan halkının etnografik yapısı ve bölgedeki etnik süreçlerin önemli bir kısmının yönü değişime uğramıştır. Göçmenler arasında Tatarlar'ın sayısal üstünlüğü, Başkurtlar'ın etnik gelişiminin Tatarlaşma yönünde seyretmesine sebep olmuştur.

8. Başkurtlar'ın kuzeybatı coğrafi bölümünün etnik temelinin oluşmasında, Bolgar-Ugor, eski Başkurt ve yerli etnik grupları esimile etmiş olan Kıpçak boy-kabile oluşumları belirleyici rol oynamıştır. Daha sonraki dönemde İtil boyundan gelen Tatar göçmen grupları, Kuzeybatı Başkurtlar'ın dil ve kültür özelliklerini sabitlemiş ve belirginleştirmiştir.

Tablo 1

Boy	Kabile	Ana tamga veya en yaygın tamga ve adı
1 Bular	Mışığa Kadır	
2 Baylar, Bayler	Suraş Salaguş Kalmış	Üzengi (özenğe)
3 Yurmi		
4 İrekte		Kollu yüzük (Saplı böjora) Kaza ayağı (Kazayak)

Tablo 2

Tamga	Tamganın yaygınlığı	Varyasyonlar
1	Bular (18'de 7)	
2	Baylar (58'de 18); İrekte	
3	Yurmi (47'de 28); Baylar, İrekte	
4	İrekte (46'da 14); Yurmi, Baylar	
5	Baylar, Yurmi	

Tablo 3

Boy	Kabile	Ana tamga veya en yaygın tamga ve adı
	Aşağı Belı Başkurtları	
		Toplam 165 tamga kaydedilmiştir:
1 Yeney	Bugazı	(94)
	Tugız	(30)
	Kambar	(16)
		(7)
		Toplam 177 tamga kaydedilmiştir
2 Gere	Urman-Gere	(96)
		(17) Yaba (senek)
	İl-Gere	(16) Kaz ayağı
		(16) Elemge (eüerne)
		(12)
		(6) Kapı (kapka)

Tablo 3

		Toplam 60 tamga kaydedilmiştir
3 Kırgız	Tenkey-Kırgız	(22)
		(12) Elemge (eüerne)
	Kadıkay-Kırgız	(8)
		Toplam 61 tamga kaydedilmiştir
4 Yılan	Eske Yılan	(22)
		(10)
	İdel-Yılan	(8)
	Kır-Yılan	(5)
		Toplam 30 tamga kaydedilmiştir
5 Yeldek (Yeldet)	Kır-Yeldek	(9)
	Büre-Yeldek	(5)
	Ufa-Yeldek	(5)
		Toplam 137 tamga kaydedilmiştir
6 Kanlı	İdel-Kanlı	(46) İki kaburğa (ike kabırğa)
	Yuraktau-Kanlı	(27) Elemge (eüerne)
	Aktau-Kanlı	(17) Yaba (senek)
	Kır-Kanlı	(16) (Kaz ayağı (kazayak)
		(7) (Çekiç (çükeç)
		Toplam 70 tamga kaydedilmiştir
7 Duvan (Dıuan, Dıuaney)	Yelkısı	(31)
		(13)
		(9)
		(8)

Tablo 3

		Toplam 28 tamga kaydedilmiştir
8 Karşın	Kadray-Karşın Karga Karşın Satılgan (veya Akbaş) Karşın	(12)
		(5) Kapı (kapka)
		Toplam 5 tamga kaydedilmiştir
9 Taz		(1)
		(1)
		(2)
10 Uvanış, Manış		Tamga yok
		Toplam 30 tamga kaydedilmiştir
11 Uran		(15)
		(6)
		(5)
		(3)
		Toplam 38 tamga kaydedilmiştir
12 Gayna veya Tarhan	Tul-Gayna	(13)
	Tur-Gayna	(7)
	Biser-Gayna	(7)
	Mol-Gayna	(5)
		Toplam 24 tamga kaydedilmiştir
13 Balıksı		(9)
		(10)

Tablo 3

			Toplam 33 tamga kaydedilmiştir
14 Un (Suun, Sunnarsı)	Un Su-Un Baykı Kır-Un		(22) (4) (3)
			Toplam 28 tamga kaydedilmiştir
15 Tanıp	Su-Tanıp Kara-Tanıp veya Kır-Yanıp Kaypan Kazancı		(12) (6) (5)

Tablo 4

Tamga	Tamganın yaygınlığı	Varyasyonlar
1 (385)	Yeney, Gere, Kırgız, Yılan, Yeldek, Kanlı, Duvaney, Karşın, Taz, Uran, Gayna, Balıksı, Un	
2 (110)	Yeney, Gere, Kırgız, Yılan, Yeldek, Kanlı, Duvaney, Taz	
3 (80)	Gere, Kırgız, Yeldek, Yeney, Duvaney, Kanlı, Taz, Uran, Gayna	
4 (40)	Gere, Yılan, Kanlı	
5 (55)	Yeney, Gere, Yılan, Kanlı, Uran	
6 (25)	Duvaney, Karşın, Uran, Gayna	

Tablo 4

7	(30)	Un	
8	(15)	Gayna, Un	
9	(10)	Balıksı	

Tablo 5

Tamga		Tamganın yaygınlığı	Varyasyonlar
1	(16)	Gayna, Gere, Kırgız, Kanlı, Karşın	
2	(12)	Gere, Yeney, Kanlı, Yeldet, Karşın	
3	(11)	Gere, Yeney, Kanlı, Yeldet, Kırgız	
4	(6)	Gere, Kanlı, Yılan, Kırgız, Karşın	
5	(3)	Yılan	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURTLAR'IN KÖKENİ VE BAŞKURT HALKININ ŞEKİLLENİŞİ

VII. MS. I. BİNYILIN İKİNCİ YARISINDA URALLARDA ETNİK SÜREÇLER ve BAŞKURT HALKININ OLUŞUMU

MS. I. Binyılda (VIII. Yüzyıla kadar) Başkurdistan Nüfusu

Başkurdistan toprakları, coğrafi yerleşimi sebebiyle eski çağlardan beri yerleşik avcı-ziraatçı ve göçebe çarvacı boyların temas bölgesi olmuştur. Erken demir çağında Başkurdistan'ın bozkır ve ormanlık bozkır bölgelerinde *İran dilli* Sarmat boyları- Savromat kültürünün mirasçıları- meskundu. Sarmat kalıntılarının yayılma sınırları yaklaşık olarak Kuybışev-Ufa çizgisinden, daha sonra ise Güney Uralların etrafından geçerek Ural-ötesinde Magnitogorsk bölgesine ulaşmaktaydı. Sarmatlar'ın bu çizginin kuzeyine de sızmış oldukları son yıllarda tespit edilmiştir. Onlar, burada Belı nehrinin orta akımlarında Kara-Abız kültürü mensuplarıyla temasa geçmişlerdır.[1] Kara-Abız kültürü mensupları *Fin-Ugor* dil ailesinin Doğu Fin grubuna aitti. Bu kültür Kama boyunca kuzeye doğru, batıda ise İtil'in sol sahillerine yayılmıştı.[2] Bu dönemde Başkurdistan'ın etnik haritası pek belirgin değil. Kuzeydoğu bölgelerinde, Ural-ötesi (İtkul) kültürüyle köken bağlılığı bulunan Kamenogorsk kültürüne ait nadir kalıntılar görülmektedir. K. V. Salnikov, Kamenogorsk boylarının Ugor kökenli olduğunu düşünmekle beraber, Ural-ötesi Sarmatlar'ının onları etkilemiş olabileceğini de ifade etmektedir.[3] Bazı araştırmacılar, Uralların batı taraflarına Ugorlar'ın erken demir çağında gelmiş

1 Simirnov, *İz etniçeskiy istorii zapadnogo Priuralya*, AEB, IV, Ufa, s. 72;
2 Smirnov, Merpert, *İz dalekogo proşlogo Srednego Povoljya*, s. 32.
3 Salnikov, *Ob etniçeskom sostave naseleniya lesostepnogo Zauralya v sarmatskoye vremya.* CE, no. 5, s. 118.

olduklarını varsaymaktadırlar. Örneğin Belı nehrinin orta akımlarında sol sahildeki Gafur-Ubalar kültürü kalıntıları ile Ugor boyları arasında yakın bağlantı kurulmaktadır.[4] Ural-ötesinde, MÖ I. Binyılın en son dönemlerinde Sargat kültürüne ait Irtış bölgesi sakinlerinin İseti ve Miass civarına hareket ettikleri gözlenmektedir Sargat boyları etnik bakımdan muhtemelen Batı Sibirya Ugorları idiler.[5]

Başkurdistan halkının bu etnik manzarası yaklaşık olarak MS. III. Yüzyıla kadar muhafaza edildi. İki büyük etnik bölgenin - Doğu Fin ve Sarmat - komşuluğu bu manzaranın en önemli özelliğidir. Henüz bu dönemlerde Ural-ötesinden bazı Ugor gruplarının gelmiş olması söz konusudur. Erken demir çağında Başkurdistan nüfusunun seyrek olduğuna birçok araştırmacı tarafından dikkat çekilmektedir. V. F. Gening'in hesaplarına göre "Kama bölgesinin geniş ormanlık şeridinde" toplam nüfus sayısı 15-20 binden fazla değildi.[6] Ama bu kanaat bölgenin yeterince incelenmemesinden de kaynaklanabilir.

Bölgede nüfusun seyrekliği, değişik boyların yoğun iç göçlerine, keza MS. III. Yüzyıldan başlayarak Urallar bölgesine yönelmelerine imkan sağlayan sebeplerden birisidir.

Güney Ural ve Ural eteklerinin arkeolojisi, son 20 yıl zarfında yeni bir gelişme aşaması kaydetmiştir; bu gelişme A. P. Smirnov, V. F. Gening ve A. H. Halikov, N. A. Majitov, M. H. Sadıkova, S. M. Vasyutkin vb.nin çalışmaları sayesinde gerçekleşebilmiştir. İtil-Kama ve Ural etekleri bölgesindeki halkın etnik yapısıyla ilgili eski görüşlerin yeniden değerlendirilmesi ve İtil-Ural bölgesi halklarının oluşumu konusunda yeni bir tez oluşturulması, bu aşamanın başlıca özelliğidir. Fakat genellikle olumlu yönde gelişen bu sürecin de bazı olumsuz yönleri vardır. Genelleştirici tezlerin oluşturulması için mevcut materyallerin yetersizliğine rağmen, elde edilen verilere yönelik geniş kapsamlı tarih yorumları yapılmış, kendi aralarında çelişen bir sürü kuram, hipotez ve kanaat ortaya konulmuştur. Bunların bazıları aceleye getirildiği gibi, bir kısmı da yeni arkeolojik materyallerle eski ve çoğu zaman kanıtlanamamış olan tezler arasında "bağ" kurmaya yönelikti. Bu çalışmalarda birçok yöntem hataları da görül-

4 Gening, *Etniçeskiy substrat v sostave başkir*, AEB, IV, s. 45; Pşeniçnyuk, A. H. *Plemena rannego jeleznogo veka v Başkirii,* AEB, IV, s. 91.

5 Mogilnikov B.A. *K voprosu o svyazyax naseleniya Başkirii*, AEB, IV, s.153; aynı yazar: *K voprosu o sargatskoy kulture*, s. 86.

6 Gening, *Problemı izuçeniya*, s.34.

mektedir. Yeni kazılarda bulunan kadim yerleşim birimlerinin sınırlarının ve tarihinin belirlenmesi, kültür tipi ve diğer kültürlerle ilişkileri gibi konularda birçok çelişkili ve temelsiz görüşler öne sürülmüştür. Maalesef son yıllarda yapılan kazılarda bulunmuş olan eski kültür değerlerine yaklaşımlar halen bu seviyededir.

Arkeoloji verilerine göre III-VIII. Yüzyıllarda Başkurdistan halkının etno-kültürel yapısı şöyle tasavvur edilebilir: Genel olarak Belı nehrinin aşağı akımlarındaki toprakları içine alan *Kuzeybatı Başkurdistan'a* MS. III. Yüzyıldan itibaren Mazunin ve Bahmut kültürüne mensup boylar yerleşmişti. Belı nehrinin sağ sahillerinde İmendeş tipine ait bir kültür çevresi tespit edilmiştir (o da MS. III. Yüzyıla ait bir kültürdür).

Araştırmacılar, yukarıda adı geçen Mazunin ve Bahmut kültürleri arasında bir fark görmemektedir; bunların ikisi de Pyanoborsk kültürü zemininde gelişmiştir. Bu gelişme sürecinde Pyanoborsk kültürünün Çegandi versiyonu ile Kara-Abız kültürünün entegrasyonu önemli rol oynamıştır.[7]

Mazunin ve Bahmut kültürüne mensup boyların kökeni ve etnik kimliği konusunda farklı görüşler ifade edilmiştir. Bahmut kültürü araştırmacılarından N. A. Majitov[8] tarafından açıklanan ve A. P. Smirnov, K. V. Salnikov, G. İ. Matveyev, V. A. Mogilnikov ve benzerlerince desteklenen görüşe göre Bahmut'lular hem köken itibarıyla Pyanoborsk ve Kara-Abız kültürlerine mensup boylarla akrabadır, hem de dil ve kültür bakımında onların mirasçısıdır. V. F. Gening'e[9] göre Kama nehri bölgesi ve Ural etekleri MS. III. Yüzyıllarda, Hun boylarının baskısıyla yurtlarından kopan Batı Sibiryalı Ugor boylarının yoğun göç hareketlerine maruz kalmıştır. Yeni gelenler Pyanoborsk boylar birliğini çökertmiş, halkın büyük kısmının batıya çekilmesine ve oralarda Azeli kültürünü geliştirmelerine sebep olmuşlardır. Dolayısıyla Gening'e göre köken itibarıyla Ugor boylarından olan Mazunin ve Bahmutlular, Pyanoborsk halkının bir kısmını asimile etmişlerdir. Gening, son çalışmalarında bu göç hareketinin tarihini bir az daha netleştirerek MS. V. Yüzyıl olarak göstermiştir.[10] Bu yeni yaklaşım çerçevesinde Mazunin ve Bahmut mensupları Pya-

7 Gening, *Yujnoye Priuralye v III-VII vv.*, s. 241.
8 Majitov, *Bahmutinskaya kultura,* s. 49-64.
9 Gening, *Mazuninskaya kultura*, s. 59-63.
10 Etniçeskiy substrat, s. 47.

noborsk halkının devamı, yani Fin dilli bir halktır ve Fin-Ugor dillerinin doğu grubuna ait edilmekle beraber, V. Yüzyıldan itibaren Ugor akımlarından etkilenmiş ve sonuçta Ugorlaşmıştır.

Gening'in vardığı sonuç, Bahmut-Mazunin boylarının etnik kimliği konusunda onunla N. A. Majitov arasındaki görüş ayrılıklarını yumuşatmış ve hatta bazı yönleriyle tamamen ortadan kaldırmıştır. Majitov, daha önce Bahmutlular'ın şekillenmesinde Ural-ötesi Ugorlar'ının rolünü inkar ediyor,[11] Gening ise onların Ugor olduğunu ileri sürüyordu. Sonuçta Majitov, Pyanoborsk sakinlerinin etnik bakımdan homojen olmadığını ve bu kültürün Belı varyantının Ugor dilli olduğunu kabul etmiştir. Bu şemanın mantıklı sonucu olarak, Bahmut Ugorlar'ının Madyarlar'ın ataları olduğu tezi kabul görmüştür. Gening'in benzer yöndeki görüşü biraz daha ihtiyatlı biçimde ifade edilmiştir: "Güney Kama bölgesinin Ugor halkı ile eski Madyar grupları arasında bağlantı kurulabilir."[12]

Bahmut kültürüyle ilgili olarak A. V. Şimdt tarafından başlatılan ve Majitov tarafından devam ettirilen araştırmalar, maalesef henüz tamamlanmamıştır. Bu konu çerçevesinde açıklığa kavuşturulmayan problemler arasında, Bahmut kültürünün VII. Yüzyılda ve Mazunin kültürünün de yaklaşık aynı dönemde ortadan "kaybolmalarına" ilişkin sorular en önemlileridir. Bahmutlular'ın ortadan kaybolmalarını Madyarlar'ın Ural yöresinden gitmelerine bağlayan Majitov'un görüşü kabul edilemez; çünkü VII. Yüzyılda avcı-ziraatçı bir topluluk olan Bahmutlular, belli ölçüde güneydeki bozkır göçebelerinin etkisine maruz kalmışlardı. Halbuki bu özellikler, MS. I. Binyılın ikinci yarısındaki koşullarda Madyarlar'a uymamaktadır.[13] Ayrıca Bahmutlular'ın Ugor dilli oldukları da kanıtlanamamıştır.

Bu konuyu inceleyen S. M. Vasyutkin ise, Bahmutlular'ın büyük kısmının VIII. Yüzyılda kuzeye veya kuzeybatıya "çekilmelerini", Ural eteklerine yönelik yoğun göçebe Türk muhaceretinin gerçekleşmesine bağlamaktadır. Bu, henüz sadece bir ihtimaldir; ayrıca Belı nehrinin aşağı ve özellikle de yukarı akımlarına "yoğun" Türk göçünün yaşanabilmesi bakımından VIII. Yüzyıl çok erken bir tarihtir. Bahmutlular'ın kuzeye muhaceretleri ve eski topraklarında diğer halklarla etnik yönden karışmaları gibi konular Başkurt etnogenezi

11 Majitov, *Bahmutinskaya kultura*, s. 82-83.
12 Gening, *Problemı izuçeniya*, s. 44.
13 İV, I, s. 88-89.

açısından çok önemli konulardır. Bu konuların, doğrulanamayan hipotez ve tahminlere değil, somut arkeoloji verilerine dayanılarak çözülmesi gerekmektedir.

Sarmatlar, Başkurdistan'ın ormanlık ve orman-bozkır bölgelerinde III-IV. Yüzyıllarda göçebe hayatı yaşamaya devam ediyorlardı. Bunlar, İtil-Ural bölgesinin batı kesimlerinde Hunlar'ın güneyden gelen baskıları karşısında kuzeye doğru hareket ederek Kama'ya ulaşmışlardı.[14] Nitekim buralarda V. Yüzyıldan başlayarak yerli kültürle köken bağlantıları olmayan boy grupları görülmeğe başladı.

Esasen Belı nehrinin sol sahili boyunca yerleşmiş olmak kaydıyla, İç Başkurdistan'da Turbaslı kültür çevresine ait boylar yaşamaktaydılar. Turbaslı kültürüne ait kalıntılar, henüz 1940 sonlarından itibaren bilinmekteydi[15]; fakat Majitov bunları daha ayrıntılı biçimde incelemiştir. İlk başlarda Majitov da Ahmerov ile Smirnov'u takip ederek, Turbaslı eserlerinin Sarmat-Alanlar'a ait olduğunu düşünmekteydi. Fakat 1969 yılında Başkurdistan'ın batısında Kara-Yakup, Kuşnarenkovsk, Romanovsk vb. kalıntıların bulunması ve yayınlanmasıyla yeni bir tartışma başlatıldı. Tartışmanın ana konusu, bu eserleri bırakanların etnik kimliği ve artık bilinmekte olan kültürlere ilişkin yaklaşımların yeniden değerlendirilmesiydi. Gening'in çalışmaları bu tartışmalara önemli katkılarda bulundu. Başkurdistan kazılarında bulunan seramikleri tipolojik açıdan inceleyen Gening, şu sonuçlara vardı: a) değişik biçimlerde yuvarlak dipli seramik kültürüne ait boyların (Kara-Yakup ve Kuşnarenkovsk boyları) Ugor-Samodiy kökenli; b) değişik biçimlerde düz dipli seramik kültürü (Romanovsk) çevresine ait boylar ise erken Türk kökenlidir. Gening'e göre iki kültürün mensupları da Ural eteklerine Batı Sibirya'dan, Ural-ötesinden ve Kazakistan'dan gelmişlerdir. Düz dipli kaplar Turbaslı mezarlıklarında da bulunmaktadır. Bu husus Majitov'un daha önceki görüşlerinden vazgeçmesine ve Turbas'lıları eski Türk hatta doğrudan eski Başkurt boyları olarak görmesine sebep olmuştur.[16] Bu kanaatin geliştirilmesi, sonuç itibarıyla Başkurtlar'ın etnogenezine ilişkin (ilk bakışta gayet sistematik olduğu izlenimi veren) bir tezin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu tez, Majitov'un birçok çalışmasında açıklanmaktadır. Söz konusu yaklaşımın temelini oluş-

14 Smirnov, Merpert, *İz dalekogo proşlogo*, s. 32.
15 Ahmerov, *Drevniye pogrebeniya v g. Ufe*. KSİİMK, XXV.
16 Majitov, *Novıye materialı*, s. 110.

turan görüşler çerçevesinde, MS. I. Binyıl ortalarında Ugor dilli Bahmutlular (eski Madyarlar) ve onların güney komşuları olan Türk dilli Turbaslılar (eski Başkurtlar) yakın ilişki içinde bulunmuşlardır. Arkeolojik bulguların bu şekilde yorumlanması, Majitov'un arkeoloji verileri ile Orta Çağ kaynaklarında yer alan bazı bilgiler arasında kurulan bağlantı, Belı vadisinde Başkurt-Madyar etkileşimi ve bunun sonucunda eski Başkurt etnosunun oluşumuna dair etkileyici bir tez geliştirmesine imkan sağlamıştır. Fakat yeni arkeolojik bulgular ve Başkurt etnogenezine dair toplantılar sırasında Başkurdistan'ın demir çağı arkeolojisiyle ilgili tartışmalar, hem Majitov'un tezinde hem de Turbaslı kültürünün etnik kimliği konusunda önemli düzeltmeler yapılmasını gerekli kılmıştır. Yine de bu problemlerin kesin biçimde halledilmiş olduğunu söylemek için erkendir. Bir genelleştirme yaparak, Güneybatı Başkurdistan'ın III-IV. Yüzyıllardaki arkeolojisini aşağıda gösterildiği biçimde tasavvur edebiliriz:

a) Belı nehrinin orta boylarında- Blagoveşşensk şehrinden Sterlitamak'a kadar- yayılmış olan Turbaslı yadigârları (V-VII. Yüzyıllar; Gening'e göre, Turbaslı arkeolojik-etnik tipi) Sarmat-Alan kimliğini haizdir (A. P. Smirnov, K. V. Salnikov, V. A. Mogilnikov, C. M. Vasyutkin, G. İ. Matveyeva). Ama Turbaslılar'ın Türk kökenli olduğunun gündeme getirilmesine imkan tanıyan herhangi bir veri mevcut değil. Ayrıca erken Türkler'le ilişkilendirilmesi tartışmasız olan işaretler kümesi de henüz belirlenmemiştir. Dolayısıyla Turbaslı boyları Sarmat-Alan boylarıdır ve buralara V. Yüzyılda güneyden, Azak yöresinden[17] ve Aşağı İtil boylarından[18] gelmişlerdir. Başkurdistan topraklarında Belı nehrinin orta ve aşağı akımlarında Turbaslılar yerli (öncelikle Fin-Perm) boylarıyla önemli ölçüde kaynaşmışlar; böylece V-VIII. Yüzyıllarda Fin dilli boylar ile güneyden gelen Sarmat-Alan boylarının etkileşimi ve karışmaları devam etmiştir.

b) Arkeologlar, Kara-Yakup ve Kuşnarenkovsk kültürlerini akraba veya aynı kültürün değişik varyantları olarak değerlendirmektedirler. Kuşnarenkovsk mezarlık bölgesinin birçok katmandan oluştuğunu dikkate alan Gening, bu kültür kompleksinin Kuşterek olarak adlandırılmasını, söz konusu kompleks çerçevesinde Kuşterek ve Kara-Yakup arkeolojik-etnik tiplerinin ayırt edilmesini önermiştir. Kara-Yakup ve Kuşterek yadigârları, Batı Başkurdistan'ın Belı ve

17 Simirnov, *Jelezniy vek v Başkirii*, s. 62.
18 Vasyutkin, *O periodizatsii etniçeskoy istorii*, s. 137.

İk nehirleri arasında her tarafa yayılmış durumdadır, fakat üst sınırın belirlenmesi konusunda bazı görüş ayrılıkları varsa ta, tarih açısından V-VIII. Yüzyıllar ile sınırlıdır.

Kuşterek ve Kara-Yakup yadigârlarının tarihiyle ilgili üst sınırın belirlenmesi, bir zamanlar söz konusu eserlere atfen Majitov tarafından yapılan "Türk" tanımlamasıyla alâkalı bazı düzeltmelerin yapılabilmesi bakımından da önem taşımaktadır. V. A. Mogilnikov, VI-VII. Yüzyıllarda Batı Sibirya'nın güneyinde Ugor halkın Türkleştirilmiş olduğunu dikkate alarak, bu Türkleşmiş Ugorlar'ın bazı kesimlerinin Başkurdistan'a gelmiş olabileceğine imkan tanımaktadır. Mogilnikov, bu bakımdan (ve sırf bu bağlamda) "Kuşnarev halkının bir kısmının, temelinin Ugor olduğunu unutmadan, Türk meşrebli olduğu söz konusu edilebilir" diye bir not düşmektedir.[19]

Netice itibareyle, Batı Başkurdistan'daki ikinci grup yadigârlar, MS. I. Binyılın ortalarında ve ikinci yarısında buralara gelmiş olan Ugor-Samodiy boylarıyla bağlantılıdır ve bunların önemsiz bir kısmı, henüz Sibirya'dayken Türk göçebelerin etkisini hissetmiş olabilir.

c) Romanovsk tipli kültüre ait yadigârların etnik aidiyeti konusu, uzun süre tartışmalı kalmıştır (ve galiba halen tartışılmaya devam etmektedir). Romanovsk bölgesinde bulunan ve Salnikov tarafından Romanov kültürü adı altında bir grup halinde mütalaa edilen eserler,[20] Belı vadisindeki iki ilçenin sınırları içinde (Sterlitamak'tan yukarıda ve Ufa şehrinden aşağıda) bulunmaktadır. Bu eserlerin tarihi IV-VIII. Yüzyıllar (K. V. Salnikov), VI-VIII. Yüzyıllar (G. İ. Matveyeva) veya VIII. Yüzyıl olarak belirlenmektedir. Birçok araştırmacı, bu kültüre mensup boyların Fin-Ugor kökenli olduğu kanaatindedir. Gening ise,[21] İmenkov-Romanovsk kültürü olarak adlandırdığı bu boyların Bolgarlar'dan önceki erken Türk boyları olduğunu (ki N. A. Majitov, A. H. Halikov ve P. N. Starostin de bu görüşü paylaşmaktadır) ve Ural etekleri ile orta İtil bölgesine Batı Sibirya'dan veya daha büyük bir ihtimalle, Kazakistan bozkırlarından gelmiş olduklarını düşünmektedir.

Son çalışmasında ise Gening, İmenkov-Romanovsk tipli kültür kalıntılarının eski Türk boylarına ait olduğuna dair eski tezini tek-

19 Mogilnikov, *K voprosu o svyazyah naseleniya Başkirii*, s. 155.
20 Salnikov, *İtogi i zadaçi*, s. 13-14.
21 Gening, *K voprosu ob etniçeskom sostave,* s. 125-126.

rarlamakla beraber, onu biraz daha yumşatarak ifade etmektedir. Buna göre İmenkov-Romanovsk kültürünün yalnız bir kısmının Türk kökenli olması söz konusu olabilir.

Şu halde MS. V. Yüzyıldan başlayarak Batı Başkurdistan'a İmenkov-Romanovsk kültürüne mensup boylar gelmeye başlamıştır. Bunlar köken itibarıyla İtil civarlarının Gorodetsk kültürüne mensup halkına yakın olup, Fin-Ugor dillerinin İtil koluna ait dilleri konuşmaktaydılar.

Başkurdistan halkının III-VIII. Yüzyıllarda etnik karakteristikleri kısaca bu şekilde özetlenebilir. Şunu da dikkate almak gerekir ki, biz gayet geniş olan mevcut literatürdeki farklı ve çoğu zaman karşıt görüşler arasından doğru bulduklarımıza, diğer bir deyişle sonraki dönemlerde yaşanan etnik süreçlerle çelişmeyen ve değişik kaynaklarda yer alan bilgilere dayanılarak teyit edilebilen görüşlere yer verdik. Dolayısıyla, günümüz şartlarında, aşağıdaki hususların sağlam biçimde kanıtlanmış olduğunu düşünüyoruz:

1. III-VIII. Yüzyıllarda Başkurdistan halkının etnik yapısının fevkalade karışık olduğu tespit edilmiştir. Bu topraklarda Fin dilli etnik dünyanın Perm ve İtil kollarına mensup (Mazunin, Bahmut, İmenkov-Romanov, İmendiş) boyları, İran dilli Sarmat-Alan boyları (Turbaslılar), Ugor-Samodiy kökenli (Kuşterek, Kara-Yakup) boyları, keza bazı gruplar bünyesinde az veya çok derecede temsil edilen Türkleşmiş Ugor boyları yaşamaktaydılar.

2. Ural yöresine- öncelikle güney ve batı Başkurdistan topraklarına yönelik daha önceki Sarmat-Alan göçlerinin sürekliliğine ilişkin görüşler teyit edilmiş durumdadır. Sarmat-Alan boyları, bozkır gelenekleri ve göçebe kültürünü bu yeni yurtlarına taşımakla beraber, bizzat kendileri de zaman içinde yerli ve sonradan gelme Fin-Ugor ve Ugor-Samodiy halkıyla kaynaştılar. Arkeoloji verileri, Başkurdistan topraklarına yapılan muhaceretlerin değişik yönlerden (güney, doğu ve batıdan) gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu süreçlerde Başkurdistan açısından "İtil-Kuzey Kafkas bozkırlarının Alan-Bolgar dünyasıyla ilişkiler" ana çizgiyi oluşturmuştur.[22]

22 Kovalevskaya V. B. *Başkiriya i Yevraziyskiye stepi IV-IX vv*, s. 106.

Orta İtil ve Urallarda Erken Türkler

Halen tartışmalı olan çok sayıda konu arasında, erken Türkler'in Ural eteklerine geliş zamanı ve bu göç dalgasının boyutları en önemli yeri işgal etmektedir. Bir kural olarak, bu konu üzerinde daha ayrıntılı biçimde durmamız gerekir. Bu konuda birkaç görüş mevcuttur. Bunlardan henüz XIX. Yüzyılda ifade edilen bir görüşe göre, Türkler, MÖ I. Binyıl ortalarında Urallarda yaşamaktaydılar. (P. İ. Şafarik, Herodot'un eserindeki *Yirkler*'in *Tirk* veya *Türk* olarak kabul edilmesi gerektiğini önermişti[23]). XIX. Yüzyıl boyunca birçok bilim adamı az veya çok bu teze meyletti. Yeni dönemde ise S. Y. Malov bu tezi dilbilim verilerine dayanarak sağlamlaştırmaya çalıştı. Doğu ve Batı Türk dilleri arasındaki önemli farklılıklara işaret eden Malov, bu farklılıkların oluşabilmesi için büyük bir zaman dilimine ihtiyaç olduğunu vurgulayarak, Türkler'in "henüz MÖ. V. Yüzyılda esasen bugün de yaşamakta oldukları topraklarda yaşadıkları", keza bu dönemden çok çok eski zamanlarda İtil boyunda iki Türk dil grubunun– Bolgar ve Mişer gruplarının– oluştuğu sonucuna vardı.[24] Bu tezi destekleyip geliştiren Rudenko,[25] proto-Başkurtlar'ın Türk dilli olduğunu belirterek, onları Herodot'un sözünü ettiği Yirk veya Argipeia boylarına bağladı[26]. Rudenko'nun MÖ. Urallardaki bazı boyla-

23 Şafarik, *Slavyanskiye drevnovsti*, s. 242.

24 Malov, *Pamyatniki*, s. 24.

25 Rudenko, *Başkirı*, s. 341-343.

26 Birçok çalışmasında Türkler'in Kuzey Kafkasya ile Urallar bölgesinde MÖ. V. Yüzyıldan itibaren yaşamakta olduğunu kanıtlamaya çalışan Z. Yampolsky'nin gayretleri de bu görüşe dayanmaktadır. Herodot'un verdiği bilgileri MS. I. Yüzyıl yazarları (Herodot'un kopyacıları) Pomponi Mela ve Büyük Plinius'un eserlerinden alınan parçalarla karşılaştıran Yampolsky, antik Yunan yazarının eserini "restore" etmektedir: "Günümüzdeki yayınlarda *Yirk* olarak geçen ad Herodot'un ilk el yazmasında Türk olarak yazılmıştı" (Yampolsky, *O tyurkax V veka do naşey erı,* s. 13). Bu konuyu, keza Orta Asya ve Kazakistan'daki Türk halklarının tamamının "yerli" olduğu konusunu Kazak tarihçiler sık sık dile getirmektedirler. (Ahinjanov, *Proisxojdeniye i formirovaniye kazaxskogo naroda*, s. 5-6, 64-65). Klaudius Ptolemeus'un (MS. II. Yüzyıl) ve diğer antik yazarların pek de belirgin olmayan bilgilerine dayanan bazı Türk bilim adamları da Kafkaslarda, Güney Urallarda ve Orta Asya'da Türkler'in "çok kadim" olduklarını kanıtlamaya çalışmaktadırlar. D. Y. Yeremeyev, "Türk uygarlığının kökenlerini" Anau'daki neolitik döneme ait boyalı seramik kültürüne bağlama yö-

rın Türk dilli olduğuna dair görüşlerini son dönemlerde[27] Majitov hararetle savunmaktadır. Majitov, arkeoloji literatüründe kesin biçimde Savromatlar'a ait kabul edilen[28] taş kurganları Güney Urallardaki en eski Türkler'e bağlamaktadır.

Diğer görüş ise, Belı nehrinden İtil nehrine kadar uzanan orman-bozkır bölgesinde görülen düz dipli seramik kaplar kültürüne ait boyların Türk dilli olduğunu savunan Gening'in kanaatlerine dayanmaktadır. Bu görüşün en parlak ve ayrıntılı kanıtları A. H. Halikov'un çalışmalarında ortaya konmuştur ve hatta Majitov da bu görüşe katılmaktadır. Halikov'un tezi şöyle özetlenebilir: "Ural etekleri ile İtil boyu bölgesi Bolgarlar'dan önce birkaç kere Türkleşmiş ve bu süreçler bölgedeki Türk halklarının oluşumunda belirleyici rol oynamıştır."[29] Halikov'a göre, İtil-Ural halkının Türkleşmesi, Hun göçleri ve Batı Türk Hakanlığı döneminde (III-VI. Yüzyıllar) gerçekleşmiştir. Bu dönemin son aşamalarında (VI-VII. Yüzyıllar) Türk boylarının önemli göçleri sonucunda "İtil boyu Tatarları ile Ural Başkurtlar'ının etnik temeli" oluşmaya başlamıştır ki, dil bakımından "bu genel Türk kitlesi" Oğuz-Kıpçak muhitine bağlıdır.[30]

Bu tezin arkeolojik gerekçeleri, yukarıda açıklanan ve Orta İtil boyu ile Başkurdistan nüfusunun III-VIII. Yüzyıllarda önemli ölçüde değişmiş olduğunu ortaya koyan verilere dayanmaktadır. Nüfusun etnik yapısındaki değişiklikler, III-IV. Yüzyıllardan itibaren gerçekleşmiştir. A. H. Halikov, bu dönemde Kama yöresinde ortaya çıkan Turayevsk, Kharinsk gibi eski kültür bakiyelerinin, daha önce yapıldığı gibi Sarmat-Alan (A. P. Smirnov) veya Ugor (V. F. Gening) olarak değil, erken Türk bakiyeleri olarak tanımlanmasını önermekte; "Uralların Türkleşmesi" dönemini de bu Turayevsk halkından başlatmaktadır. Halikov'a göre IV-V. Yüzyılların kavşağında Orta İtil boyu'nda, özellikle de Urallarda, "Hunlar'ın Avrupa'ya yönelik ikin-

nünde Türk arkeologların girişimlerini ikna edici bir eleştiriye tabi tutmuştur (Yeremeyev, *Etnogenezi tyurkov*, s. 28). Sovyet arkeolojisi (V. M. Masson) Anau kültürünün (MÖ X-IV. Yüzyıllar) İranî halk döneminde (Türk boyları Orta Asya'ya gelmeden çok önce) yükselmiş olduğunu kanıtlamış bulunuyor.

27 Majitov, *Proisxojdeniye başkir*, s. 19-20.

28 Smirnov, *İz etniçeskoy istorii*, s. 70.

29 Halikov, *K voprosu o naçale tyurkizatsii naseleniya Povolya i Priuralya*, CE, no. I, s. 101.

30 Halikov, *Obşçiy komponent v sostave*, s. 34.

ci ve esas akınları"yla bağlantılı boylar ortaya çıkmıştır.[31] İmenkov-Romanovsk, Turbaslı kültürlerini ve Kuşnarenkovsk mezarlığından elde edilen materyalleri de bu boylara irca etmektedir. Bu eserleri, Aşağı İtil boyunda ve Kuzey Hazar yöresinde bizzat kendisinin bulduğu benzerlerine dayanarak, Hun-Türk eserleri olarak tanımlamakta ve "erken Türk 'Ogur' boylarına" bağlamaktadır.[32] Halikov, Turayevsk, Turbaslı, Kuşnarenkovsk gibi kültür bakiyelerinin Türkler'e ait olduğunun bir ölçüde tartışmalı olduğu görüşüne katılmakla beraber, Avrasya'nın diğer bölgelerinde gereken karşılaştırma materyalleri bulununcaya kadar, "Biz her halükârda İmenkov boylarının Türk dilli olduğunu iddia edebiliriz" görüşünü savunarak, "Onların dili muhtemelen Çuvaşça'ya yakındı" demiştir.[33] Fakat İmenkov kültürünün Türk olduğunun en ateşli savunucularından P. N. Starostin, son çalışmasında İmenkov halkının etnik kimliğinin "daha da araştırılması gerektiğini" ifade etmektedir.[34] İtil-Ural bölgesinin Türkleşmesinde bir sonraki aşama olarak VI-VII. Yüzyıllar gösterilmektedir. Ural eteklerindeki eski bakiyelerin bir kısmı bu döneme dahil edilmektedir. Halikov'a göre, bu dönemde Türk boyları Kama yöresindeki Sılva ve Çepsa havzasına, keza Kama'nın orta ve yukarı boylarındaki komşu bölgelere ulaşmışlardı. Dolayısıyla İtil-Ural bölgesinin Türkleşmesi bakımından "Azak bölgesinden Bolgarlar'ın gelişi değil, III-IV. Yüzyılları kapsayan Hun saldırıları ve hatta Göktürk Hakanlığı döneminde Türk boylarının Güney Ural ve Batı Sibirya bozkırlarından kalkarak defalarca bölgeye entegre olmaları" belirleyici rol oynamıştır. Bu entegrasyonlar sonucunda "bölgedeki tüm çağdaş halkların Türkleşmesinin temelleri atılmıştır"; ayrıca "Çuvaşlar'ın atalarının Türkleşmesi" Hun döneminde başlatılmıştır ve arkeolojik açıdan İmenkov nüfuzuyla bağlıdır; Tatarlar ile Başkurtlar'ın ataları ise bölgeye hakanlıklar döneminde gelmişlerdir."

Bu tez, III-VIII. Yüzyıllarda Avrasya bozkırlarında yaşanan tarihî süreçlerle çelişmemektedir. Fakat bu başarılı konsept, III-VIII. Yüzyıllara ait bakiyelerin etnik kimliğinin belirlenebilmesi bağlamında bazı açıklar vermektedir. Bu dönemde Türkler'in kuzey yönünde Sılva ve Çepsa havzasına kadar ilerlemiş olmaları söz konusu şemaya

31 Halikov, *Pogrebalnıy obryad*, s. 32.

32 Age., s. 16.

33 Age., s. 109.

34 Starostin P. H. *O romanovskix i imenkosvkix pamyatnikax*. AEB, IV, s. 54.

uymamaktadır. Bu yüzden de arkeologlar tarafından kuşkuyla karşılandı. Öncelikle Halikov'un incelediği materyallerin Türkler'e ait olduğunun inkâr edilmesine yönelik eleştiriler, söz konusu bakiyelerin Fin-Ugor, Ugor-Samodiy veya Sarmat-Alan kimliğine vurgu yapmaktadır. Bu eleştiriler ışığında, VI-VII. Yüzyıllarda bu bölgelerde bir Türk boylar birliğinin oluşumu ve sonradan Tatar-Başkurt etnogenezinin bu temel üzerinde gelişmiş olmasına ilişkin tez, özellikle tartışmalı olarak kalmaktadır.

Bu tezin zayıf yönleri dikkat alındığında, daha önce ifade edilmiş olan bir görüş[35] arkeologların, enografların ve dilbilimcilerin de geniş desteğini almaktadır. Bu görüş, VI-VII. Yüzyıllarda Türk veya Türkleşmiş boyların hem doğudan (Ural-ötesinden, Batı Sibirya ve Aral yöresinden) hem de özellikle güneyden (Hazar yöresinden ve Kuzey Kafkaslardan) Urallar ve Orta İtil boyuna gelebilme olasılığına yer vermektedir. Gereken materyaller biriktirilmeden, bölgeye yönelik Türk göçleri ve İtil-Kama halklarının etnik kimliğinin oluşmasında Türk unsurun rolünün belirlenebilmesi kolay olmayacaktır. Mevcut materyaller ve III-VIII. Yüzyıllarda Başkurdistan halkının etnik yapısına ilişkin yukarıda aktarılan bilgiler, bu dönemde Türk unsurun önemli bir rol oynamış olduğunu ifade edebilmek için yeterli değildir. Muhaceret yoluyla gelen Türk veya daha doğrusu Türkleşmiş gruplar, yerli Fin-Ugor ve Sarmat-Alan halk arasında erimekteydi. Türk göçebelerin sadece VIII-IX. Yüzyıllardan itibaren yeterince net biçimde izlenebilen Güney Urallara yönelik aktif kitlesel göçleri sonucunda, Belı halkının bir kısmı yurtlarını terk etmiş, bir kısmı ise yeni gelenler tarafından asimile edilmiştir.

Erken Türk veya Türkleşmiş boyların VI-VII. Yüzyıllarda İtil-Ural bölgesine gelişinin önemi, sadece Tatar ve Başkurtlar'ın temelini oluşturan Türk boyların bu dönemde şekillenmesiyle ilgili değildir. Dahası, bunu arkeolojik ve etno-lenguistik bakımdan kanıtlamak şimdilik imkansızdır. Burada önemli olan, Türkler'in Orta İtil ve Ural bölgelerine iki ana giriş yolunun belirlenebilmesidir: Aşağı İtil boylarından, Kuzey Kafkas ve Azak bozkırlarından gelen güney yolu; Aral yöresinden, Kazakistan bozkırlarından ve Sibirya'nın Ural bölgesinden gelen yol. Türk boylarının eskiden gayet iyi bildikleri yolları kullanarak VIII. Yüzyılda İtil-Ural bölgesine girişleri, Başkurt

35 Kuzeyev, *Ob etnogeneze başkir*, s. 30; aynı yazar: *Uralo-Aralskiye etniçeskiye svyazi*, s. 64.

ve Tatarlar'ın hem ortak yönlerini hem de etnogenez özelliklerini belirlemiştir. Bunun yanı sıra, uzun yüzyıllar boyunca yaşatılan ve MS. I. Binyıl ortalarında ve sonlarında Türkler tarafından tevarüs edilen eğilimlere bakılırsa, İtil-Ural Türkler'inin kaderinde en önemli rolü, en azından I. Binyıl sonlarından itibaren doğuyla değil güneyle kurulan ilişkileri oynamıştır.

Bu açıklanan görüşler, MS. I. Binyılda Avrasya bozkırlarındaki şartlarla ne ölçüde bağdaşmaktadır?

Güney Ural boylarının Türk kökenli olduğuna ilişkin görüş, Türk halklarının Orta Asya kökenli olduğunu savunan tezle çelişmektedir. Bu görüş, Türkçe konuşan Mongoloid boyların Doğu Avrupa'ya sadece geç göçebeler döneminde kitleler halinde gelmiş olduğuna[36] ilişkin antropolojik verilerle de örtüşmemektedir. Dolayısıyla Kazakistan ve Batı Sibirya halkının Milat öncesi dönemde Türkçe konuştuklarıyla ilgili hipotezin verilere dayanan ciddi bir temeli yoktur. Ayrıca çağdaş Türkoloji de Merkezî Asya ve Altayları eski Türk dilinin oluşum bölgesi olarak ele almaktadır.[37] Bu durum Başkurdistan ve İtil-Kama bölgesi halkının bir kısmının Türk dilli oluşuna dair konunun tartışılmasını bile imkansız kılmaktadır.

Böylece Milat öncesi dönemde Başkurdistan halkının bir kısmının Türk kökenli veya Türk dili olduğu tezi, keza Orta Asya ve Kafkaslarla ilgili çalışmalarda ortaya atılan benzer görüşler, ancak yeni ve önemli buluşlar elde edilirse (ki bu durumda Türkler'in eski tarihini tamamen yeni baştan ele almak gerekecektir) tekrar tartışmaya açılabilir.

Türk nüfusun, Hun döneminden itibaren Orta İtil boyuna ve Urallara geldiği görüşü, G. F. Debets'e göre "muhtemel ve yararlıdır", ama her halükârda "sadece bir hipotez olarak kalmaktadır."[38] Ancak Kama-Belı bölgesine doğru erken bir Türk yayılmasının önemli boyutlarda gerçekleşmiş olması düşük bir ihtimaldir; Hun döneminde ise böyle bir yayılma herhalde söz konusu değildir. Unutmamak gerekir ki, Ural-ötesi ve komşu bozkırlardaki Hun konfederasyonu

---

36 Debets G. F. *Problema proisxojdeniya kirgizskogo naroda v svete antropologiçeskix dannıx.* TKAEE, t. I, s. 8; Oşanin A. V. *Antropologiçeskiy sostav*, s. 23.

37 Baskakov, *Osnovnıye teoritiçeskiye* .. "Sovetskaya tyurkologiya" no 1, s.40.

38 Debets, age., s. 6.

esasen yerli boylardan- Alanlar'dan, Ugorlar'dan, orman şeridindeki avcı boylardan ve Kuzey Kafkas bozkırlarındaki göçebelerden oluşmaktaydı.[39] Batı Türk Hakanlığı'ndaki Türklerse "mutlak bir azınlık" olup, "işgal edilen topraklarda denizdeki damla gibiydiler."[40] Hunlar ve daha sonra da eski Türkler batıya doğru ilerledikçe, kendi bünyelerindeki Türk unsur ağırlığını kaybetmekteydi; ama ilgili konfederasyonlar içinde elit kesimi oluşturmaları sebebiyle, doğudan getirdikleri kültürü ve dili yerli halklara aktardılar. Hun ve Türk yayılmacılığının başlıca bölgelerinin bizim toprakların güneyinde kalması da önemli bir husustur.[41] V-VI. Yüzyıllarda Aral ile Kuzey Kafkaslar arasındaki bozkır şeridindeki göçebeler "sürekli güneye gitmeye can atıyorlardı; çünkü orada otlaklar, buğday tarlaları, üzüm bağları ve şehirlerin zenginliği onları çekmekteydi."[42] Yükseliş dönemlerinde Hunlar'ın ve Türkler'in, İtil-Kama bölgesine- muhaceret yollarının kenarında kalan topraklara- yönelmeleri anlamsızdı. Çünkü buralarda şehirler yoktu; doğal şartlar ise, onlara rahat bir yaşam ortamı sunacak durumda değildi.

Bu açıklanan hususlar, Başkurdistan'ın ve Başkurtlar'ın etnik tarihinde Hunlar'ın ve Batı Türk Hakanlığı'na bağlı Türkler'in rolünü inkâr etmek anlamına gelmez. Fakat bu rol dolaylıydı ve esasen iki yönde gerçekleşmekteydi. II-IV. Yüzyıl Hunları ile VI. Yüzyıl hakanlık Türkleri, batıya yayılma sürecinde Aral yöresinde ve Batı Sibirya'nın güney kesimlerinde kendilerini Ugor ve Sarmat-Alan boylarının arasında bulmuşlardı.[43] Buralarda nisbeten az sayıda bulunan Hunlar ve bilahere Türkler, bu boyları kendilerine bağlayarak ve onlara karışarak, kendi antropolojik tiplerini de muhtemelen önemli ölçüde değiştirdiler.[44] Ama yine de "Türk dili, onlarla bağlantılı olan Ugor boyları arasında egemen duruma geldi."[45] Hun dönemiyle ilgili bu abartılı yaklaşım, Türkler'e daha az uygulanabilir durumdadır; çünkü onların lengüistik etkileri Doğu Avrupa'da çok az sayıda iz bı-

39 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 42-43.
40 Gumilev, *Drevniye tyurki*, s. 148.
41 Bu konuda bkz. Smirnov, Kornilov, *Voprosı etnogeneza tyurkoyazıçnıx narodov Srednege Povoljya*, Cb., cilt I, s. 473.
42 Pigulevskaya N. V. *Siriyskiye istoçniki po istorii narodov SSSR*, s. 78.
43 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 42-43; Smirnov, *İz etniçeskoy istorii*, s. 76.
44 Pigulevskaya, age., s. 30-31.
45 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 45.

rakabilmiştir. Fakat Ural-ötesinden gelen Ugor-Samodiy gruplar üzerinde göçebe kültürün etkileri yeterince net biçimde fark edilmektedir. Dolayısıyla, yukarıda açıklananlar ışığında şu sonuca varabiliriz: Genel olarak Ugor ve Ugor-Samodiy grupları içinde bazı Türkleşmiş grupların gelip buralara yerleşmesi, Başkurdistan halkına yönelik Hun ve eski Türk etkilerinin muhtemel kanallarından birisi olarak görülebilir. Daha sonraki dönemde ise, İtil boyuna gelmeden önce Hun etkisine maruz kalmış olan Bolgarlar, Başkurtlar'ın etnik tarihinde çok büyük bir rol oynadılar.[46]

Hun ve eski Türk etkisinin, daha sonraki dönemlerde gerçekleşen ama Başkurt etnogenezi bakımından daha önemli olan diğer bir yönü ise, Türk boy-kabile oluşumlarının Orta Asya'da bir araya gelmesi ve onların Aral yöresine, Hazar çevresi bozkırlarına ve Kuzey Kafkaslara göç yolu üzerinde bulunan boylar arasında Türk göçebe kültürünün yerleşmesiyle ilgilidir. Fakat Türk ve Türkleşmiş göçebe boylar (Hunlar'ın ve eski Türkler'in mirasçıları olan ve onlar tarafından asimile edilen Aral ve Kuzey Kafkas nüfusu) batıya ve kuzeye sadece VII. Yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde (VIII-IX. Yüzyıllarda) önemli gruplar halinde ilerlemeye başladılar. Bilindiği gibi bu göçler Batı Türk Hakanlığı dağıldıktan sonra gerçekleşmiş; söz konusu dönemde bu muazzam imparatorluğun topraklarında istikrarsız bir ortam oluşmuş ve böylece yaşanan iç savaşlar, halkın bir kısmının batıya ve kuzeye göç etmesiyle sonuçlanmıştır. Bu göçler, arkeolojik bulgulara ve yazılı kaynaklara dayanarak izlenebilir durumdadır.

MS. I. Binyıl Sonlarında Başkurdistan'ın Etnik Haritasında Gerçekleşen Değişiklikler

VIII. Yüzyıldan başlayarak Başkurdistan topraklarında yeni değişikler gerçekleşti. Başkurdistan'da VIII-X. Yüzyıllara ait yadigârlar yeni yeni gün ışığına çıkarılmaktadır; bu yüzden onların tarih açısından yorumlanması henüz tamamlanmamıştır. Bu dönemde Ural ve İtil bölgelerinin etnik tarihi yine bir mozaik görüntüsü vermekteydi, fakat değişik kültürlerin ve kültür çevrelerinin entegrasyonu derinleşerek sürmekteydi.

46 Smirnov, *Gunskiy element v kulture voljskix bulgar*, s. 146.

VIII. Yüzyılda Bolgar boylarının Azak yöresinden Orta İtil bölgesine doğru göç hareketleri başladı.

Batı Başkurdistan'ın orman-bozkır bölgesindeki yadigârlar, muhtemelen Bolgarlar ile etnik veya tarihî bağları olan bir halka aittir. Bu döneme ait yadigârlar arasında en iyi incelenmiş olanı Sterlitamak mezarlığıdır. R. B. Ahmarov'a göre burası Alanlar'dan, A. P. Smirnov'a göre ise Azak bölgesinden gelen Bolgarlar'dan kalmıştır.

VIII-X. Yüzyıllarda Başkurdistan topraklarında, Türk göçebeleri ait kurgan tipi mezarlıklar ortaya çıkmaya başladı: Staro-Musinsk, Husaniovsk, Karanayevsk, Staro-Halilovsk, Lagerevsk, Mresimovsk vb. Orta çıkarılan bu mezarlıkların sayısı on beşti. N. A. Majitov, incelemiş olduğu kurgan mezarlıkları artık öz Başkurt mezarlıkları olarak tanımlamaktadır.[47] Bu görüşün dayanağı, kurganları yapan boyların göçebe hayvancı ekonomisi, "atla gömme" töreni, mezar envanteri (ki Halikov bunlarla "Peçenek bakiyeleri arasında... kuşkusuz bir bağlantı" görmektedir[48]), halkın antropolojik tipindeki Mongoloid çizgiler[49] olarak belirlenmektedir. Muhaceret ederek gelen Türk dilli göçebeler, hiç kuşkusuz önemli bir unsur olarak Başkurtlar'ın bünyesine katılmışlardır; fakat onları, kelimenin tam anlamıyla Başkurt olarak kabul etmek imkansızdır. Çünkü her şeyden önce, bu kurganlar Başkurdistan'ın güneyinde ve güneydoğusunda, diğer bir deyişle eski Başkurt halkının şekillendiği merkezlerin dışında yer almaktadır. Diğer yandan, birçok araştırmacı söz konusu kurganların kültür katmanlarının incelenme sonuçlarına dayanarak, bu kültür yadigârları arasında Türk özelliklerinin yanı sıra, bu boyların ormanlık bölgedeki Fin-Ugor ve Batı Sibirya'daki Ugor-Samodiy boylarıyla yakın ilişkiler içinde bulunduğunu kanıtlayan unsurlar da olduğunu vurgulamaktadır.[50]

Daha sonraki Moğol dönemine (XI-XIII. Yüzyıllara) ait arkeolojik yadigârlar maalesef iyi bilinmemektedir. Etnografya materyallerine bakılırsa, bu yadigârlar Türk boylarının güneyden- Kafkaslar, keza Aral yöresinden ve Kazakistan bozkırlarından- Başkurdistan'a yönelik göç hareketlerinin yoğunlaştığını yansıtabilir. Böyle olsaydı, VIII-

47 Majitov, *Novıye materialı*, s. 153.
48 Halikov, *Obşçiy komponent*, s. 35.
49 Akimova, *Antropologiya drevnego naseleniya Priuralya*, s. 8.
50 Mogilnikov, *K voprosu o svyaziyax*, s. 157; Matveyeva, *Lesnaya i lesostepnaya Başkiriya*, s. 134.

X. Yüzyıllarda kurganları yapan halkın, Başkurtlar'ın etnogenezinde rolü objektif biçimde değerlendirilebilirdi. Fakat tarihî etnografya verileri ışığında şimdi dahi açıkça görülmektedir ki, Başkurt etnogenezinin "belirleyici dönemini" VIII-X. Yüzyıllara ait kurgan kalıntılarıyla ilgili dönemde aramak gerekmez.[51] Bu "dönem", Doğu Başkurdistan'da değil, ülkenin batı kesimlerinde cereyan etmiştir. Başkurtlar'ın, İtil-Bolgar dünyası boylarına akraba veya en azından etnik tarih bakımından yakın olan ataları, doğu (Sır-derya ve Aral) bozkırlarından gelen göçebe akımlarıyla karışmaları sonucunda etnik gelişim yönlerini değiştirdiler; sonuçta Başkurtlar ile Tatarlar'ın etnik gelişimi, güçlü Kıpçak dalgasının etkisiyle yeniden birlikte cereyan etmeğe başladı. Bu tezi genel biçimiyle şöyle özetleyebiliriz: Başkurt ve Tatarlar'ın tek bir Türk temelinden başlayarak iki farklı yönde seyreden etnik gelişimi, daha sonra iki defa (önce Bolgar daha sonra da Kıpçak temeline dayalı olarak) "eşleşmek" durumunda kalmıştır.

Bizim bu kısa özetimizden de anlaşıldığı gibi, yukarıda söz konusu edilen kültürlerin temelinde var olan boylardan hiç birisini gerçek anlamda Başkurt boyu olarak göremeyiz. Etnik yapının tarihî etnoloji açısından incelenmesi de bunu ortaya koymaktadır. Bu incelemelere göre Başkurtlar daha ilk aşamalarda birçok boydan oluşan bir halk olarak şekillenmiştir.

ESKİ BAŞKURTLAR'IN ÖN TARİHİ
(ESKİ MACARLAR'IN ATAYURDU VE ESKİ BAŞKURTLAR'IN BÜNYESİNDEKİ BOLGAR-UGOR UNSURU ÜZERİNE)

Eski Macar Boylarının Yerleşim Bölgesi

Ugorlar, İtil ve Ural bölgelerindeki etnik süreçlerde önemli rol oynamışlardır. Ugor ailesinin şekillenme yeri ve zamanı konusunda değişik görüşler mevcuttur. Bu özel alana girmeden önce, Macarlar'ın eski yurtlarıyla ilgili soruna açıklık getirmek amacıyla, sadece konuyla alâkalı başlıca teori ve hipotezlerin kısa bir özetini aktaracağız. Ugor topluluğunun Aral yöresinde, Kelteminar kültürü zemininde oluştuğu savunan görüş[52] destek bulamamıştır. E. Molnar tarafından

51 Majitov, *Proisxojdeniye başkir*, s. 25.
52 Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*, s. 27-47.

geliştirilen Sayan-Altay tezi ve L. R. Kızlasov'un bu tezin devamı niteliğindeki görüşleri[53] de eleştirilere maruz kalmıştır. Halihazırda Ugor topuluğunun İtil boyu'nda (veya İtil-Ural bölgesinde) ve Batı Sibirya'da şekillenmesiyle ilgili hipotezler yoğun biçimde tartışılmaktadır. Macar bilim adamlarının "Eski Macarlar'ın kökenlerinin İtil boyunda olduğu" şeklindeki görüşlerinin geniş bir özeti İ. Erdeli tarafından yapılmıştır. İtil boyu veya İtil-Ural tezini savunan araştırmacılar, "Ugor atayurdu", Macarlar'ın atalarının Ugor topluluğundan ayrıldıkları dönem ve yer, yine Macarlar'ın eski yurtlarından ayrılma zamanı ve yeri gibi konulara farklı çözümler getirmektedirler.

Bu konular, bizim araştırmamız açısından da fevkalade önemlidir; çünkü İtil boyunda Macar-Bolgar temasları ihtimali ve bu temasların süreleri yalnız bu konuya getirilecek çözümler çerçevesinde kesin biçimde tespit edilebilecektir. Fin-Ugor birliğinin neolit devirde veya tunç devrinin başlarında bölünmüş olduğu, o sırada Ugor boylarının orman ile bozkırı ayıran sınırın az ötesine yerleştikleri, yaklaşık MÖ I. Binyıl ortalarında Ugorlar'ın bir kısmının (Madyarlar'ın atalarının) hayvancılığa geçiş yaptığı ve bu süreç sonunda eski Macarlar'ın Ugor alt topluluğundan ayrılarak bozkır bölgesine geçtiği gibi hususlar, hemen hemen herkesçe kabul edilmektedir. Eski Macarlar, bu dönemde artık hayvancı göçebelerdi.[54] İtil boyu veya İtil-Ural tezini savunanlar, bu şemadan hareketle, Macar halkının Ugor atayurdunun İtil-Kama havzasının değişik bölgelerinde olduğunu iddia etmektedirler.

Bu konuda literatürde var olan değişik görüşleri toparladığımızda nasıl bir manzara ile karşılaşmaktayız? Sanırım, IV-V. Yüzyıllarda Ugor boylarının Batı Sibirya'dan Kuzey Kafkaslara doğru hareket etmiş oldukları konusunda herhangi bir kuşku yok. Ugorlar, buralarda, M. İ. Artamonov'un araştırmasında da ortaya konulduğu gibi, söz konusu bölge halklarının etno-politik tarihinde önemli rol oynadılar. Fakat eski Macarlar'ın durumuna dikkat ettiğimizde, onların buralarda Bolgar etnik ve dil etkisine maruz kaldıkları veya bu etkileme sürecinin en azından İtil-Ural bölgesinde başlamış olduğu yönünde birçok ipuçları vardır. Dolayısıyla IV-V. Yüzyıllarda Batıya yönelik muazzam göç dalgası içinde Ugorlar'ın bir kısmının da Batı-Sibirya'dan Ural eteklerine ve İtil boylarına yönel-

53 Kızlasov, *İstoriya Tuvı v sredine veka*, s. 166.
54 İV, I/88-90.

diklerini düşünmek için yeterince gerekçemiz vardır. Macarlar'ın ataları olan eski Madyarlar da onların arasındaydı; onların burada kurdukları konfederasyon, kaynaklarda *Magna Hungaria* veya *Hungaria Major* olarak adlandırılmaktadır. Bu husus, arkeolojik bakımdan, yerli temeli olmayan ve arkeologlar tarafından Ugor veya Ugor-Samodiy olarak tanımlanan (Kuşterek, Kuşnarenkovsk, Kara-Yakup ve muhtemelen diğer) kültür komplekslerinin V-VI. Yüzyıllarda Urallardan İtil'e kadar uzanan geniş bölgenin tamamına yayılmış olmasıyla kanıtlanmaktadır.

İtil-Ural bölgesinde eski Madyar boylarını yeri neresiydi? Bu yerin belirlenmesi Başkurtlar'ın erken tarihinin incelenmesi ve "Başkurt-Madyar" probleminin çözüme kavuşturulması bakımından çok önemlidir. Son dönemlerde bu konuda da çok farklı görüşler dile getirilmiştir. J. Perenyi'ye göre Macarlar'ın atayurdu İtil'in sağ sahillerinde "Mordvalar'ın ülkesinin" yanı başındaydı.[55] Araştırmacıların çoğu, Macarlar'ın İtil nehrinin doğu taraflarında yaşamış olduklarını kabul etmektedir. İtil ile Ural arasında Madyarlar'ın eski yurtlarının belirlenmesi konusunda tek tür (Orta Çağ yazılı kaynakları, arkeolojik veya dilbilimsel) kaynakların verilerine dayanılarak yapılan girişimler de değişik sonuçlar vermiştir.

İtil-Ural bölgesi arkeolojisinin başarılarına rağmen, MS. I. Binyıla ait kültürlerden herhangi birisiyle eski Macarlar arasında bağlantı kurulamamaktadır. Böyle bir kültür kalıntısının tespit edilebilmesi ileride mümkün olabilir, fakat yakın zamanlarda imkansız gibi görülmektedir. Çünkü eski Macarlar'ın yaşamış oldukları düşünülen bölge, arkeolojik açıdan iyi araştırılmamıştır. Bize göre, tarih ve dil verilerinin, hem Başkurtlar hem Macarlar arasında görülen boy adlarıyla karşılaştırılması yöntemiyle eski Macarlar'ın muhtemel topraklarını belirlemek mümkündür.

B. Munkaçi ve N. İ. Aşmarin'den başlayarak, Macaristan ve ülkemiz bilim adamlarının çalışmaları sonucunda Macar dilinde hayvancılık, ziraat ve günlük yaşamla ilgili 200 üzerinde Bolgar sözcüğü bulunmuştur.[56] Dilbilimcilerin değişik dönemlerde ifade ettiklerine göre, bu sözcükler Macar diline İtil Bolgaryası'na yakın bir bölge-

55 Perenyi J. *A Magna Hungaria kerdesehes*, s. 319.
56 Gombocz Z. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* "Memoires de la Societe Finno-Ougrienne", XXX, Helsinki.

de[57]; "İtil-Bolgar Devleti'yle yakın komşuluk ortamında"[58] geçebilirdi. N: İ. Aşmarin'in Macarcadaki bu sözcüklerin alındığı dilin "birkaç şiveden oluştuğu ve dolayısıyla bu dili konuşan halkın *geniş bir bölgeye* yayılmış olduğuna" yönündeki açıklaması, Bolgar-Madyar temaslarının gerçekleştiği bölgenin belirlenmesi bakımından çok önemlidir.[59] (İtalik harfli kelimeler bize aittir-R. K.). A. P. Kovalevsky, B. N. Zakhoder ve diğer araştırmacılar da Bolgar adlarında, unvanlarda, etnonim ve toponimlerde şive farklılıklarının görüldüğünü kayetmişlerdir.[60] Dolayısıyla İbni Rusta'nın İtil Bolgarları arasında "üç şube" (Bursula, Eskel (veya Esekel) ve Balkar) olduğu şeklindeki notu, Bulgarlar'ın birçok boydan oluştuğuna ilişkin gözlemleri teyit etmenin ötesinde, işgal ettikleri toprakların da genişliğini vurgulamaktadır.

Dil ve tarih verilerine dayanarak, eski Macarlar'ın yaşadıkları toprakların, İtil Bolgarya'sının hemen yanı başında, batıda İtil nehrinden başlayarak doğuda aynı nehrin kollarının (Büyük Çeremşan, Sok, Kundurça) yukarı akımlarındaki Bugulma platosuna kadar uzanan mıntıkada bulunduğunu söylemek mümkündür. İtil boyundaki Bolgar tarihinin erken aşamalarında gerçekleşen Bolgar-Madyar ilişkileri döneminde bu halkların temas bölgesini doğu yönünde, Başkurdistan topraklarının tamamını kapsayacak biçimde genişletebilmek imkansızdır. VIII-IX. Yüzyıllarda Bolgar-Madyar nüfusun Güney Ural eteklerine yönelik seyrek akınları manzaranın genel görünümünü değiştirmemektedir. Oysa Madyarlar'ın İtil nehrinin sağ sahillerinde yaşadıkları ve Bolgar etnik çevresine ait boylarla ilişki içinde bulundukları kesin gibidir.

Adlarının benzerleri Macarlar arasında da görülen Başkurt boykabile oluşumlarının (Yurmatı, Yeney, Tarhan, Mişer, Kese, Nagman, Yulaman) tamamı batı ve İç Başkurdistan'da yaşamaktadır. Fakat bu araştırmanın ikinci bölümünde, XII-XIII. Yüzyıllarda söz konusu grupların İk nehrinin çok batısında, Şeşma ve Zay nehirlerinin yukarı boylarında, diğer bir deyişle İtil nehrinin sol kolları olan Büyük Çeremşan, Kundurça ve Sok nehirlerinin başladığı bölgelerde yaşadıklarını tespit etmiştik. Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazı-

57 Serebrennikov, *Proisxojdeniye çuvaş po dannım yazıka*, s. 44.
58 Czegledy K. *Keleten maradt magyar töredekek*, s. 277, 289.
59 Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşi*, s. 36
60 Kovalevsky, *Çuvaşi i bolgarı po dannım*, s. 34-35.

lar, söz konusu bölgenin İtil Bolgar Devleti topraklarının yanı başındaki konumlarının netleştirilmesine imkan vermiştir (Harita 15). Bolgar tarihinin erken döneminde (XI. Yüzyıla kadar) Bolgar topraklarının güneydoğu sınırları Şeşma ve Büyük Çeremşan nehirleri arasından geçmekteydi. Moğollar'dan önceki dönemde (XII. Yüzyıl ile XIII. Yüğzyılın ilk yarısı) Bolgarlar'ın doğu sınırları Kama'nın sol sahili boyunca Belı nehrinin aşağı boylarına ulaşmaktaydı. Bu durum Yeney, Biler, Yurmi ve Gayna-Tarhan boylarının söz konusu bölgelere yerleşmelerine ilişkin tarihî etnografya verileriyle de örtüşmektedir. Fakat bu dönemde Bolgar topraklarının merkez mıntıkası Batı Kama-ötesi olarak bilinmektedir.[61] Dolayısıyla XII-XIII. Yüzyıllarda ve daha önceki dönemlerde Yurmatı, Yeney, Tarhan vb. boy-kabile oluşumlarının yurtları Bolgar topraklarının kenar sınırlarında yer almıştır.

Orta Çağ yazılı kaynaklarında yer alan bilgilere baktığımızda, Karpini ile Rubruk'un eserlerinin Macarlar'ın eski yurtlarının belirlenebilmesi yönünde belgesel bir temel oluşturabileceği konusunda J. Perenyi'nin görüşlerine katılmamız gerekmektedir. Bu gezginin de güzergahı, bizi ilgilendiren bölgenin birkaç yüz kilometre güneyinden geçmekteydi. Julien'in İtil Bolgarlar'ına komşu eski pagan Macarlar'ın ülkesine seyahati konusunda bilgi sahibi olan Karpini ve muakibi Rubruk, kendileri açısından yeni bir halk olan 'Başkurt' adını duyduklarında, Başkurdistan ("Paskatir toprakları") ve Başkurtlar ("Baskart") ile eski Macar atayurdu ve Madyarlar'ın aynı olduğunu düşünmüşlerdir.[62] Karpini ile Rubruk, X-XIII. Yüzyıllar Arap coğrafya literatürü ile tanışmış olsaydılar (ki bu mümkündü), Başkurt ülkesiyle Macar ülkesinin aynı olduğunu söylemek için biçimsel açıdan daha ciddi "gerekçeleri" olacaktı. Bilindiği gibi doğulu yazarlar, Macarlar'ı çoğu zaman Başkurtlar olarak adlandırmaktaydılar. Bunun sonucu olarak Orta Çağda *Bascart ib est Magna Hungaria* formülü doğmuştu ki, aslında pek de doğru değildir; çünkü "Başkurt" ve "Madyar" etnonimlerinin bağlantılı oluşu, eski Macarlar'ın ve Başkurtlar'ın da aynı yerde olduğu anlamına gelmemektedir. Orta Çağ kriterlerine göre, Karpini ve Rubruk'un yanlışı fazla büyük değildi, fakat bu yanlışlık haleflerin işini çok zorlaştırmıştır. Çünkü XIII. Yüzyılda ve özellikle de daha sonraki dönemlerde Başkurdistan toprakları, iki-üç yüzyıl öncesine kıyasla çok değişmişti.

---

61 Fahrutdinov, *Territoriya Voljsko-Kamskoy Bulgarii*, s. 12-14.
62 PVS, 1957, s. 48, 122-123.

Richard'ın Julien'in gezisiyle ilgili notu ve yine Julien'in Perucya piskoposuna gönderdiği mektubu, eski Madyar'ların bulundukları topraklar konusunda en değerli ve sağlıklı kaynaklardır. Uzun ve zor bir seyahat sonunda Julien kendi soydaşlarını "büyük İtil nehrinin yakınlarında" buldu. Julien'in seyahatini anlatan Richard şunları yazmaktadır: "Onlar, Macarlar'ın (yani Pannonya'ya gidenlerin – R.K.) türediği atalarını rivayetlerden biliyorlar; ama onların nerede olduklarını bilmiyorlar. Onların dili tamamen Macarca'dır (Ungaricum); ve onlar onu, o da onları anlayabiliyordu."[63]

Orta Çağ Arap kaynaklarında Kama ve Belı nehirleri de çoğu zaman İtil'in devamı olarak algılanıyor ve 'İtil' olarak adlandırılıyordu. Buna ve yukarıda da gördüğümüz gibi diğer kaynaklara dayanan araştırmacılar, doğu Macarlar'ın yurdunu bazen Kama bazen de Belı nehri sahillerine yerleştirmektedirler.

Fakat mevcut dilbilim ve tarihî etnografya verilerine bakılırsa, Madyarlar'ın bu kadar kuzeyde veya kuzeybatıda- Kama yöresi ormanlık bölgesinde yahut söz konusu dönemlerde tayga ormanlarıyla kaplı Belı nehri yöresinde bulunmaları imkansızdır. "Büyük İtil nehri" ancak günümüz İtil nehri olabilirdi ve Julien'in kendi soydaşlarının ekonomik faaliyetleri ve yaşam tarzıyla ilgili verdiği bilgiler de bu kanaati desteklemektedir.

Julien'in verdiği bilgiler, doğu kaynaklarında yer alan bilgilerle de teyit edilmektedir; ancak, yeterli bir kaynakbilim donanımı olmadan bu kaynakları kullanmak bir hayli zordur. Bu tür inceleme C. Macartney ve B. N. Zakhoder tarafından yapılmıştır. Her iki araştırmacı, X-XI. Yüzyıl İslam kaynaklarında (ki bunların arasında Hudud el-Alam, İbn Rusta, El-Bekri ve Gardizi'nin verdikleri bilgiler özellikle değerlidir) yer alan bilgiler arasında değişik dönemlere ait verilerin birbirine karıştırıldığı kanaatine varmıştır. Madyar tarihinin ilk dönemine ilişkin bilgiler, bize ulaşmayan daha eski kaynaklardan aktarılmaktadır. Çağdaş gözlemcilerden temin edilen bilgiler ile daha eski bilgiler sentez edilirken bir tenkide tabi tutulmamıştır. Doğu kaynaklarında görülen çok sayıda çelişkinin sebebi de budur. Bu hususları dikkate alarak, Gardizi'nin Madyarlar'la ilgili verdiği bilgilere göz atalın: "Onların toprakları Tum denizine komşudur... Onlar iki nehir arasında yaşıyorlar. Bu iki nehirden birisini İtil diğer ise Tuna

63 Anninsky, *İzvestiya vengerskix missionerov*, s. 81.

olarak adlandırıyorlar... Madyar ülkesinin sağ tarafındaki nehir, Slav ülkesine doğru ve oradan da Hazar ülkesine akmaktadır. Bu nehir diğerinden daha büyüktür. Hazar ülkesine doğru akan "büyük İtil nehri" ve Madyarlar'ın bu nehrin sağ tarafında yaşadıklarıyla ilgili not Arap literatürünün ilk dönem kaynaklarından alınmıştır. Bu bilgiler, *Magna Hungaria*'nın var olduğu dönemi yansıtmaktadır. Gardizi'nin verdiği bilgileri F. Vestberg ve daha sonra da B. İ. Zakhoder bu yönde yorumlamaktadır. Zakhoder, diğer kaynakları kullanarak, "büyük" nehrin Hazar Denizi'ne aktığını da tespit etmiştir.[64] İbn Rusta'nın Madyar ülkesi hakkında anlattıkları da Gardizi'ye yakınlık arz etmektedir: "Madyar ülkelerinden ilki, Peçenek ülkesi ile al-Blkariye taifesinden olan Eskel ülkesi arasındadır."[65] Tarihlerinin ilk aşamasında Bolgar topraklarının ana hatlarını dikkate alırsak, Peçenek ve Bolgarlar'a bağlı Eskel halkı arasındaki ülkenin batıda İtil ile doğuda Bugulma platosu arasında olması gerekir. Bu durum (eğer 'dağlar' ifadesiyle söz konusu topraklar kastedilmekteyse) Hudud el-Alem'de verilen bilgilerle de teyit edilmektedir: "...Madyar ülkesinin doğsunda dağlar vardır." Kuzey yönünde Madyarlar, Eskel ülkesine komşuydular, diğer bir deyişle zaman zaman Kama'nın başlangıcına ulaşabilir ve İtil nehrini geçebilirlerdi. Güney yönünde ise, Aşağı İtil boylarına ve Kuzey Kafkaslara giden göçebe yolları, anlaşıldığı kadarıyla Madyarlar tarafından iyi bilinmekteydi; çünkü İtil-Kama bölgesi ile Uralların bu güney ülkeleriyle geleneksel etnik ve kültürel ilişkileri, MS. II. Binyıl ortalarına kadar kesintiye uğramamıştı. Fakat Madyar-Bolgar temasları nisbeten sınırlı bir bölgede cereyan edebilirdi ve bu bölge İtil ile Bugulma platosu arasında olabilirdi.

Eski Macar yurtları konusunda bu kanıtlarımız, yeni araştırmalar sayesinde arkeoloji materyalleri de kullanılarak teyit edilebilmektedir. Bu materyallerin tamamı VIII-XI. Yüzyıllara aittir.

İleride yapılacak olan arkeoloji çalışmalarının, söz konusu bölgenin batı ve doğusundaki uç noktalarda bulunmuş olan kültür yadigârları arasındaki boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz. Örneğin Tankeyev tipi yadigârlarla ilgili yeni yorumlar, P. D. Stepanov'un VI-IX. Yüzyıllara ait Oş-Pando kültürünün Ugor-Madyar boylarıyla ilgili olduğu şeklindeki görüşünü[66] geçersiz kılmıştır. Stepanov'un

64 Zaxoder, *Kaspiyskiy svod,* s. 29.
65 BAG, 1892, s. 142.
66 Stepanov, *Pamyatniki ugorsko-madyarskix plemen*, s. 137.

Ugor-Madyar olarak kabul ettiği Oş-Pando (Mordovya ÖSSC) kültürü muhtemelen eski Mordva halkına aitti.[67] Bu durum da, İtil nehrinin sağ sahillerinde yaşamalarına rağmen Madyarlar'ın (Tankeyev tipi yadigârların konumuna bakılırsa) sahil şeridinden fazla uzağa gitmedikleri anlamına gelmektedir.

Demek ki, eski Macarlar'ın ata yurdunun belirlenmesi konusunda dilbilim, tarihî etnografya ve arkeoloji materyalleri arasında bir çelişki söz konusudur. Eski Macarlar, İtil nehrinin sağ sahillerinde, Büyük Çeremşsan, Kundurça, Sok ve Kinel vadilerinde; İtil Bolgar-lar'ının hemen yanı başında yaşamaktaydılar. Topraklarının doğu sınırları Bugulma platosuna kadar uzanıyordu; çünkü göçebeler genellikle küçük nehir sahillerini boydan boya işgal etmekteydiler.

Eski Başkurt Halkı Bünyesinde Bolgar-Madyar Unsuru

Bolgar boylarının Kuzey Kafkaslardan İtil boylarına gelmesiyle Orta İtil boyu ile Uralların etnik tarihinde yeni bir safha başladı. İtil Bolgarlar'ının erken tarihiyle ilgili birçok mesele– etnik yapı, İtil boyuna geliş, onların oluşumunda Hun, Sarmat veya Fin-Ugor unsurların rolü gibi konular – henüz tam olarak açıklığa kavuşturulmamıştır. Konumuzla ilgili olarak, yeni araştırmalar sayesinde yeterince sağlıklı şekilde belirlenen ve araştırmamızın ileriki bölümlerinde dikkate alınması gereken başlıca hususları burada kaydedelim:

a) İtil boyuna yönelik Bolgar göçleri beklenmedik biçimde gerçekleşti. Hazar ve Kuzey Kafkas bozkırlarından İtil-Ural bölgesine giden göç yolları göçebeler tarafından eskiden beri bilinmekteydi. MS. I. Binyılın tarih manzarası içinde, Bolgarlar'ın İtil boyuna gelişi yüzyıllara uzanan bir gelenek çerçevesinde sadece bir epizottu. Fakat bu yeni göçün boyutları, Bolgar askerî ve siyasî elitlerinin yükselişi ve X. Yüzyılda İtil Bolgar Devleti'nin kuruluşu söz konusu olayların muazzam tarihî önemini belirledi. XV. Yüzyıla kadar yaşamış olan İtil-Kama Bolgar Devleti, Doğu Avrupa tarihinde dikkate şayan bir rol oynamıştır. İtil Bolgar Devleti'nin, İtil ve Urallardaki Türk ve Fin-Ugor halkların tarihî kaderi üzerindeki etkileri özellikle önemliydi.

67 Smirnov, *Arxeologiçeskiye dannıye*, s. 93-94.

b) VII. Yüzyıl sonlarından itibaren gerçekleşen Bolgar göçleri, VIII. Yüzyılda özellikle yoğundu. IX. Yüzyılda İtil boyu ile Kuzey Kafkas bozkırları arasındaki etnik temaslar durmuş değildi; bu durum bile daha sonraki göç süreçlerinin gelişmesini etkilemiştir. Bolgar boylarının Kuzey Kafkasya, Hazar yöresi ve Güney Rusya bozkırlarından İtil boyuna ve Urallara göç yollarını takip ederek, yeni gruplar gelmeye başladı; bunlar, İtil-Ural bölgesindeki Türk halkların etnik yönden şekillenmelerine katkıda bulundular. İtil-Ural bölgesinden güneye doğru ters yönde göçler de muhtemelen aynı dönemde gerçekleşmiştir.

c) Sanırım eski ('Büyük') Bolgarlar'ın etnik temeli karmaşıktı. Smirnov'a göre Azak bölgesinde Sarmat-Alan kökenli yerli boylar olan Bolgarlar, MS. I. Binyıl ortalarında Türkleşmişlerdir. İtil boyuna "Hunlar'ın ve diğer göçebelerin bakiyeleri ile birlikte" gelen Bolgarlar, "Alan-Sarmatlar'la" köken ve kültür ilişkilerini muhafaza etmekteydiler.[68] N. Y. Merpert, Bolgarlar'ı Asya'dan Avrupa'ya Hunlar'la birlikte gelen, fakat köken ve dil bakımından onlardan farklı olan "Türk dil ailesine mensup" bir boy olarak görmektedir.[69] Konuyu tamamen farklı biçimde değerlendiren Artamonov'a göre: "Henüz Batı Sibirya ve Urallarda iken Hunlar'a katılmış olan Ugorlar, 'Bolgar' olarak adlandırılmaktaydı."[70] A. H. Halikov, Avrasya bozkır ve ormanstep bölgelerinden elde edilen arkeoloji materyallerini karşılaştırarak gayet ilginç bir girişimde bulunmuştur. İtil sahilindeki erken Bolgar (VIII-IX. Yüzyıl) yadigârlarından olan Büyük Tarhan mezarlığında iki katman belirlemiştir. Bunlardan bir tanesi "yuvarlak dipli seramik kültürüne ile karmaşık yapılı mezarlara sahip Ugor, diğeri ise düz dipli seramik geleneği ve sade mezarları olan Türk" katmanıdır.[71] Halikov, Büyük Tarhan mezarlarının benzerlerini Don bölgesinde, keza Doğu Kazakistan ve Batı Sibirya bölgelerinde de tespit etmiştir. Erken demir çağında buralarda, muhtemelen Karasuk kültürü zemininde, "eski Türk halklarının özel bir grubu" oluşmuştur. Onların dili günümüz Çuvaşlar'ında muhafaza edilmekle beraber, eski dönemlerde Bolgarlar ve bazı diğer halklar bu dili konuşmuşlardır. Kültür gelenekleri bakımından Türkler'e yakın olan Ugorlar'ın ataları da yine bu bölgede ve aynı dönemde şekillenmiştir. Kazakistan ve Batı Si-

68 Smirnov, *Voljskiye bulgarı*, s. 11.
69 Merpert, *Koçevıye plemena v stepnoy polose Vostoçnoy Yevropı*, s. 590.
70 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 83.
71 Gening, Halikov, *Ranniye bolgarı na Volge*, s. 145.

birya'nın bozkır bölgelerinde eski Türk (eski Bolgar) ve Ugor grupları, Hun göçebe çarvacılığına geçiş yapmışlar; daha sonra ise hareketlenen Hunlar'la birlekte Avrupa'ya yönelmişlerdir.[72] Büyük Tarhan mezarlığındaki yadigârları M. S. Akimova da Halikov'un önerdiği şemaya yakın biçimde yorumlamaktadır. Ona göre, erken Bolgarlar'ın antropolojik tipinin şekillenmesi "Uralların doğusunda" gerçekleşmiştir: "Bolgarlar'ın ve Doğu Kazakistan ile Kırgızistan'ın eski halkının ırk yapısı benzer biçimde gelişmiştir"; onların çekirdek kitlesini oluşturan ana tip, "Orta Asya nehirleri arasındaki ırka yakındır" ve bu ırk "batıda İtil boyu'ndan doğuda Kırgızistan'a kadar yayılmıştır." Hunlar ortaya çıktıktan sonra, daha Kazakistan ve Batı Sibirya topraklarındayken bu tipe "Mongoloid çizgiler eklenmiştir."[73] V. F. Kahovsky ise çalışmalarında, Baskakov'un Türkler'in Merkezi Asya kökenleri konusundaki görüşlerini ve Türk dillerinin gelişimi konusunda belirlediği tarihî aşamaları temel almaktadır. Onun kanaatlerine göre eski Bolgarlar, MÖ I. Binyıl sonlarında Merkezi Asya'daki Türk-Moğol etnik kitlesinden ayrılarak Cetısu'ya ve İç Kazakistan bölgelerine geldiler ve sonraki gelişmelerini buralarda sürdürdüler.

Bütün bu hipotez ve teorilerin belli bir çıkış noktası veya tarihî ve kültürel temeli vardır. Yeni arkeoloji materyalleri de devreye sokularak konunun özel biçimde araştırılması gerektiği açıkça görülmektedir.

İtil boylarına geldikten sonra Bolgarlar yerli halkla aktif ilişkiler içinde bulunmuştur; bu dönemde etnik süreçlerde Bolgar etkisi ağırlıklı olmuş ve Ural eteklerine kadar yayılmıştır. Aynı zamanda ters yönde gelişmeler ve MS. I. Binyıl ortalarında Uralların batısına geçmiş olan Ural boylarının VIII-IX. Yüzyıllarda Bolgar halkının şekillenmesine katkıda bulunmuş olmaları da mümkündür.

İtil boyu'nda etnik tarih bakımından en önemli hususlardan birisi, Bolgar-Madyar ilişkileridir. Bu ilişkilerin ayrıntılarıyla ilgili arkeoloji ve etnografya kaynakları, yeterince ipucu vermemektedir. Fakat bu sürecin sonuçlarını biliyoruz; Macarcada Bolgar dilinden alınmış önemli sayıda sözcük vardır. İtil boyu Türk halklarının dilinde ise Macarcanın izleri çok zayıf veya yok gibidir. Bulgar boyları Macarlar'ın maddi kültürünü de dikkat çekecek biçimde etkilemişlerdir.

72 Age., s. 137-148.

73 Akimova, *Drevneye naseleniye Başkirii po antropologiçeskim dannım*, AEB, II, s. 191.

Eski Başkurt halkının en erken unsurlarından bir tanesi, sürekli temas ve etkileşim içinde bulunan Bolgar ve Ugor boyları ortamında şekillendi. Daha önceki bölümlerde de tespit etiğimiz gibi, birçok Başkurt boy-kabile oluşumları köken itibariyle, "Bolgar-Madyar" olarak adlandıracağımız bu unsurla bağlantılıdır: Yurmatı, Yurmi, Yeney, Gayna-Tarhan, Bular, Tanıp boyları; Batı Tabın kabilelerinden

Tablo 1

Başkurtlar	**Eski Macarlar**	**Tuna Bulgarları**	**İtil Bolgarları**
Yurmatı (b.*)	D'yarmat (Gyarmat)		
Yurmi (b.) (Aylı boyuna bağlı k.; Tangaur boyuna bağlı o.)	Yene (Yenö, Yeney)	Yermi (Ermi)	
Gayna veya Tarhan (b.); Tarhan, Darhan (o.- Tangaur ve Katay içinde)	Tar'yan, Tarkan (Tarjan)	Tarhan (Tarkanos)	
Kese (k.–Tabınlara bağlı)	Kesi (Kesz, Keszö, Keszi, Kezeü)		
Bular, Biler (b.)	Bilerı (Bileres) – sonradan gelme bir grup		Bulgar, Bular, Biler
Mişer (k. – Yurmatılar'a bağlı; o.- Min, Yurmatı vb. içinde)	Madyar (Medyer, Madyar)		
Nagman (o.- Üsergenler arasında)	Neg, Nek (Nyëk)		
Yulaman (o. – Min boyu içinde)	D'yula (Jula, Gyula)		Dulo (Dulo, Dzulo)
İmes (o. – Tangaur, Kıpçak vb. boylar içinde)	Emesu (eski bir antroponim)		
Yümran, Yurman (b.- Tabın)			
Kalser (b.- Tabın)			
Tanıp (b.)			

* **Kısaltmalar: b. – boy; k. – kabile; o. – oymak.**

Çuvaş	Uygur	Moğol	Tuva	Kırgız	Özbek	Türkmen
Yurmet (pagan döneme ait sülale adı)						
Yurmkey (pagan döneme ait sülale adı)						
Geney (pagan döneme ait antroponim)						
Tarhan, Torhan (pagan döneme ait sülale adı)		Darhat	Darhat	Darkan		
	Kesa		Kezek-kuular	Kesek	K i ç i - mergen	Kese-kiçi
İr-emes, İrç-Emes, Arz-amas (pagan döneme ait sülale adları)				Kalcır		

Kese, Kalser, Yumran, (Yurman); Yurmatı boyuna bağlı Mişer kabilesi, keza değişik boylara bağlı kabile şubelerinden Nagman, Yulaman, İmes (Harita 15).

Başkurt boy-kabile oluşumlarının Bolgar-Madyar grubuyla ilgili etnonimlerin karşılaştırmalı listesi Tablo 1'de yer almıştır. Bunlardan yedi tanesinin *eski Macar* etnonimleri arasında paralelleri vardır: Yurmatı, Yeney, Tarhan, Kese, Yulaman, Mişer (Mişer-Yurmatı kabilesi), Nagman; bunlardan ilk beşi "Türk kökenli" adlardır. Yurmatı, Yeney, Kese, Yulaman ise ayrıca "Bolgar özelliklerini haizdir" veya "Çuvaş özellikleri taşıyan bir Türk dilinden kaynaklanmaktadır."[74]

Bulgar-Madyar ilişkileri döneminde, bu etnonimlerin en azından bir kısmının eski Türk ve Türk-Moğol dünyasıyla tarihî bağlantısının kabul edilmesi gerekir. Altay, Orta ve Güney Sibirya, Asya halklarının boy-kabile listelerinde görülen Tarhan, Darhat, Kese, Kesek, Kalcır gibi etnonimler de bunu kanıtlamaktadır.

Tablo 1'de yer alan Bolgar-Madyar etnonimlerinin Türk kökenleri, kanatimizce, Bolgarlar'ın Merkezi Asya kökenli olmaları hipotezi,

74 Nemeth, *Ungarishe stammesnamen,* s. 15, 17.

keza onların önce Moğollar ve daha sonra da Ugorlar'la erken temaslar içinde bulunmalarıyla açıklanabilir. Bu görüş, son dönemlerde özellikle dilbilimciler arasında sürekli artan biçimde destekçiler bulmaktadır. Örneğin Macar kökenli Mongolist A. Rona-Taş, Çuvaşçada gırtlak seslerinin nazal seslere dönüşümü konusunda, "Eski Çuvaş-Moğol ilişkileri öncesinde veya bu ilişkiler döneminde gerçekleşmiştir" biçiminde bir kanaat ifade etmektedir. Ona göre "Çuvaş dili Göktürk dilinin olağan gelişimin bir sonucudur; kendi erken tarihi içinde – Çuvaş-Bolgar-Ogur boyları batıya gelmeden önce, bu dil uzun bir süre boyunca Moğol diliyle sıkı bir temas içinde bulunmuştur."[75] Bu etnonim kümesi de Orta İtil boyu halklarının etnik etkileşim sürecinde Bolgar-Madyar aşaması üzerinden Başkurt zeminine taşınmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Başkurt boy-kabile adlarından Yurmi (Yermi), Tarhan, Yulaman ve Bular adları, *Tuna Bulgarları ve İtil Bolgarlarıyla* bağlantılıdır. Başkurtlar ile Çuvaşlar arasındaki Yurmet, Yurmekey, Geney, Tarhan, İmes etnonim paralellikleri ise Bolgar dönemiyle ilgilidir.

Boy-kabile adlarının kökeni (münferiden ele alınırsa) bu adı taşıyanların etnik mensubiyeti ve bilhassa kökeni konusunda bir kanıt değildir. Madyarlar üzerinde Bolgar etkisinin var olduğu ve onların bu yeni (Bolgar) göçmenlere bağımlı oldukları [El-Belhi: "Onlar (Macarlar-R.K) Bolgarlara tabidir"] bir dönemde, eski Macar boy oluşumları Türk (Bolgar) adlarını alabilirlerdi. Fakat böyle bir durumun Madyar boylarının çoğunluğu için geçerli olabileceğini düşünmek zordur. Konstantinos Porphirogennetos'un zikrettiği eski Macar boylarından altısı, son dönemin tarih ve dilbilim araştırmalarına göre, Türk adları taşımaktadır ve bunların hepsi (Macar birliğine sonradan katılan Kovarlar hariç) İtil boyundaki Macar konfederasyonuna dahildi.

Daha önceki bölümlerde Başkurt boylarıyla ilgili olarak tesbit edilen tarihî etnografik karakteristiklerin dilbilim verileriyle ve kaynaklarla karşılaştırılması, İtil boyundaki Madyar birliğine (Nemeth'in ifadesiyle) "Türk-Bolgar" kökenli boy-kabile gruplarının da katılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Macar araştırmacılar, bu konuda sadece dilbilim verilerini değil, aynı zamanda Başkurtlar ile

75 Rona-Taş, *Po sledam koçevnikov*, s. 399.

("vatan edinme döneminde") Macarlar'ın antropolojik yapısının yakınlığını da hesaba katmaktadırlar[76].

Başkurt halkının Bolgar-Madyar katmanında Ugor unsurunun da önemli bir rolü olmuştur. Bu, öncelikle etnonimlere yansımış durumdadır. Nemeth, Üsergen boyuna bağlı Nagman – *Neğmen* – obasının adı ile eski Macar boylarından *Nyëk* adının aynı olduğu görüşündedir. Bu etnonim "Fin-Ugor kökenli" olup, 'sınır istihkamı', 'sınır koruyucu boy' anlamına gelmektedir.[77] Başkurtlar'ın değişik etnografik grupları arasında *İmes* adını taşıyan obalar vardı. Yerel rivayetler bu adı, Başkurt kökenli olmayan ve dil bakımından kendilerine yabancı olan bir halka bağlamaktadır. Çuvaş onomastiğinde, yukarıda anılanlar hariç, "Türk döneminden önceki" çağa ait pagan adları muhafaza edilmiştir: İr-emes, İrç-emes, Arz-amas vb. V. G. Yegorov'a göre bu adlar ilk başlarda "Çuvaş boy ve kabilelerinin adlarıydı."[78] *Emes* adı, *Emesu* biçiminde, diğer Macarlar tarafından da bilinmekteydi ki, *Gesta Hungarorum*'da *Gesta* şeklinde geçmektedir. Orta İtil boyu ile Kama boylarında *–mes*, *-mas* soneki içeren yer adları oldukça yaygındır. Bu toponimlerin yaratıcıları olan Fin-Ugorlar, Hantça, Mansaca ve eski Macar dillerine yakın olan bir dilde konuşuyorlardı."[79] Bu takının etnonimlerde görüldüğü dikkate alındığında, biz de V. F. Gening'i takiben, onun yer adlarına yansımasını daha sonraki döneme ait bir olgu olarak düşünebiliriz. Dolayısıyla Başkurtça *İmes*, Çuvaşça *Emes*, eski Macarca *Emesu*, muhtemelen eski Başkurt muhitine yerleşen başka bir Fin-Ugor veya Madyar bakiyesidir. Mişer (Yuramtı kabilesi) etnonimi de Ugor kökenli olup, eski Macarca *Magyar* veya *Megyer* sözcüğünün gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştır.[80]

76 "Macar halkının Macaristan topraklarına yerleşme döneminde görülen antropolojik yapısı... onlar daha Başkurdistan topraklarındayken şekillenmiştir" (Molnar, *Problemı etnogeneza*, s. 98-99); Ülkeyi işgal eden Macarlar'da, Ural unsuruna kıyasla Turan unsuru ağırlıktadır. Buradan şu sonuca varabiliriz: Zaman içinde Ugor kökenli Macarlar'a Türk boyları karışmıştır; bunlar sayıca Ugor unsurundan fazla olmakla birlikte, Macar halkı eski öz dilini kaybetmemiştir".

77 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 14-15.

78 Yegorov, *K voprosu o narodax*, 75.

79 Serebrennikov, *Proisxojdeniye çuvaş po dannım yazıka,* s. 35.

80 Muhammedova*, Tatarı-mişari*, s. 17.

Tablo 2

Başkurt tamgaları	İtil-Bolgar işaretleri	İtil-Bolgar işaretleri	Peçenek işaretleri
Yurmatı, Kese, Yumran, Yurmi			
Kese			
Yurmatı, Biler			
Biler, Yurmi			
Yurmi, Yurmatı			
Yurmatı, Yumran			
Yeney, Yurmatı, Kalser			
Tarhan			
Yurmatı, Tarhan, Yumran			
Biler, Tarhan			

Böylece elimizdeki materyaller VII. Yüzyıl sonlarından IX. Yüzyıl başlarına kadar olan dönemde İtil-Ural bölgesinde Türkler (Bolgarlar) ile Ugor-Madyar boylarının iç içe karşılıklı etkileşim içinde bulunduklarını ortaya koymaktadır. Türk-Ugor etkileşimleri sırasında Türk (Bolgar) dili ve kültürü baskın olmakla beraber, bazı Ugor gelenekleri ve fizik tipi proto-Başkurt ortamını etkileyebilmiştir. Türk-Ugor etkileşimleri, yalnız İtil Bolgarları ile Madyarlar'ın ilişkileriyle sınırlı değildi. Söz konusu dönemde Fin-Ugor dünyası da aynen Türk dünyası gibi gayet geniş olup, Ural yöresinin ve İç Başkurdistan'ın bozkır ve ormanlık bozkır bölgelerini içine almaktaydı.

Güneyden ve İtil-Yayık nehirleri bölgesinden yeni göç dalgalarının gelişi sonucunda Bugulma platosunun etnik manzarası değişti. Biz de, A. Bers, E. Molnar ve L. Ligeti gibi, IX. Yüzyıl başlarında Madyarlar'ın İtil-Ural bölgesinden ayrılmasının bir ölçüde (belki de tamamıyla) bu olaylarla ilgili olduğunu düşünebiliriz. Madyarlar, Türk dilli göçebelerin bir kısmını ve bu arada Yurmatı-Yeney grubuna bağlı boyları da kendi peşlerinden sürüklediler. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, onların torunları Türk dilini uzun süre muhafaza ettiler. Ve hatta bazı Madyar grupları (büyük çaplı göç süreçlerinde her zaman görüldüğü gibi) eski vatanlarında kaldılar ve kendi dillerini ve geleneklerini uzun süre muhafaza ettiler. Dominik misyoner Julien, XIII. Yüzyılda bu Madyarlar'ın kalıntılarını İtil boylarında bulabilmişti..

ESKİ BAŞKURT ETNİK BİRLİĞİNİN OLUŞUMU ESKİ BAŞKURDİSTAN

Eski Başkurt Boylarının Etnik Karakteristikleri

VIII. Yüzyıl sonları ile IX. Yüzyılda İtil-Ural bölgesinde eski Başkurt boyları ortaya çıktılar. Geniş tarih perspektifinde onların kuzeye göçleri Bolgar hareketlerinin devamı niteliğindeydi. Göçebe dalgaları içinde Bürzen, Üsergen (Müyten), Tangaur, Baylar, Tamyan, Bişul, Un, Kudey boyları, Suraş, Yagalbay kabileleri ve muhtemelen kuzey boylarından Sinren ve Uran da vardı. Eski Başkurt boylarının Başkurdistan'a gelmeden önceki etnik tarihi, daha önce anlatmış olduklarımıza dayanılarak şöyle özetlenebilir:

I. IV-VIII. Yüzyıllarda Sır-derya ve Aral yöresi bozkırları, önemli bir etnik faaliyet bölgesiydi: Buralarda Masagetler'in doğulu göçebelerle etkileşimi bazında boy konfederasyonları şekillenmekteydi. Bunlar birçok Orta Asya ve Doğu Avrupa halkının etnogenezinde önemli rol oynamışlardır. Bu aralıksız ve karmaşık süreç çerçevesinde konumuz bakımından üç aşama dikkat çekmektedir: a) IV-V. Yüzyıllar: Hun birliğine bağlı boyların Masagetler'i etkilemesi sonucunda Eftalit (Akhun) boylar konfederasyonu kurulmuştur. Yine aynı dönemde Hun birliğine bağlı boyların bir kısmı (bu arada Bolgarlar da) İtil'in batısına- Kuzey Kafkasya ve Azak bozkırlarına yerleştiler; b) VI-VII. Yüzyıllar: Türk boy-kabile oluşumları Türk Hakanlığı çatısı altında birleştiler. Yeni oluşumlar da, etnik bakımdan Masaget-Alan boylarının Türk ve Türk-Moğol göçebelerle daha sonraki etkileşimlerinin bir sonucuydu. Türk-Ugor temaslarının yoğunlaşması ve Aral'ın kuzeyindeki geniş orman-step bölgesinde Ugor boylarının Türk muhitine girişi de bu dönemde gerçekleşti; c) VII-VIII. Yüzyıllar: Sır-derya ve Aral yöresinde bozkır boylarının yerel siyasî ve etnik birliklerinin kurulduğu dönemdir. Bu süreç, Batı Türk Hakanlığı'nın dağılması, keza Arap saldırılarının tahripkâr sonuçları ve İrtış'ın yukarı boylarıyla Altaylar bölgesinden gelen göçebe yayılmacılığının güçlenmesi sonucunda Orta Asya'nın eski uygarlık merkezlerinin genel çöküşü ile bağlantılıdır.

II. VII-VIII. Yüzyıllarda Sır-derya ve Aral bölgesinde göçebelerin en büyük etno-politik koalisyonları Peçenekler ve Oğuzlar'dı. Onların yükselişi, bir müddet sonraki döneme rastlamaktadır. Bu dönemde birçok diğer bağımsız boy-kabile oluşumları da vardı ve bunlar daha sonra Peçenekler'in, Oğuzlar'ın ve diğer Orta Çağ halklarının içinde eridiler. *Bacgard* (veya Masudî'ye göre, *Bacgurd*) ve *Burcanlar* bu tür oluşumlardandı. Peçenekler'e akraba olan bu boylar, henüz Doğu ve İç Kazakistan bölgelerinde (İli nehri vadisinde ve İrtış'ın yukarı akımlarında) yaşadıkları dönemde kendi atalarının etnik muhitleri içinde bulunmaktaydılar ki, eski Başkurtlar'ın da buralarda bulundukları Orta Çağ kaynakları tarafından kaydedilmiştir.

III. VII-VIII. Yüzyıllarda eski Başkurtlar'ın dağılım bölgesi Aral yöresi olarak belirlenmiş durumdaydı. Bacgard ve Burcan obaları zaman zaman Amu-derya'ya ulaşmaktaydı. Burcan obaları çoğunlukla bu nehrin aşağı boylarında- günümüzdeki Hiva şehri bölgesindeydi. Bacgard grupları bir ara Burcanlar'ın doğusunda, Sır-derya ve Nur-

Tablo 3
VIII-IX. Yüzyıllarda Başkurt Boy-Kabile Adları

Başkurtlar	Orta Çağ Türkleri	Moğollar	Altaylılar	Tuvalılar
Üsergen, Muyten (b.*)	Bacgurd, Bacgard			
Baylar, Bay (b.) (Tangaur boyuna bağlı k.; Üsergenlere bağlı o.)		Baydar		
Suraş (Üsergen ve Baylar boyları içinde k.)				
Tangaur (b.), Tangor (Tangaur ve Kıpçaklar içinde o.)		Tangur, Tangor		Tangor
Bürzen (b.)	Burcan			
Yagalbay (Bürzen k.)				
Tamyan (b.); Tuma, Tama, Tumey (Tamyan, Tangaur, Bürzen, Min, Kıpçak boyları içinde o.)		Tuma (Tumet, Tumate)	Karatuma, Tumat	Tumat
Un (b.), Ungar (Bişul içinde k.)	On-Uygur			
Bişul (b.); Bişul-Ungar (Tabın k.); Bişey (Üzergen k.); Yanbişul (Tabın içinde o.)			Biş kavm	
Kudey (b.); (Tabın içinde o.)				Kede
Uran (b.)				
Sinren (b.)				

*** Kısaltmalar: b. – boy; k. – kabile; o. – oymak.**

Ata dağları taraflarında, muhtemelen biraz daha güneydeydiler. Çünkü “Başkurt dağlarının” Amu-derya’nın yukarı boylarında- Tirmiz bölgesinde bir yerlerde, “Başkurt” yerinin ise Merkezi Pamir’de olduğu henüz XIX. Yüzyılda bilinmekteydi.

Özbekler	Karakal-paklar	Kazaklar	Kırgızlar	Türk-menler	Kırım Tatarları	Türkler (Osmanlı)
Muyten, Mitan	Muyten					
Baylar, Baylı	Baylar	Baylar			Baydar	
Çuraş						
Yagalbay	Cagaltay	Cagalbaylı	Cagalmay	Yagaltay		
Tama, Kara-Tuma	Tama	Tama, Tana	Kara-Tuma, Ak-Tuma	Tana	Tana	
		Onnar				
Bişul, Beşogul, Beşuru, Bişbala	Bişul	Bes-tenbala	Beşey, Kara-Beşey		Besavıl Urug	
			Kedey			
					Uran	Uran

IV. Bacgard ve Burcanlar'ın, Ural nehrinin batısı ile Hazar bölgesine ve Kuzey Kafkasya bozkırlarına ne zaman göç ettiklerini mevcut materyallere dayanarak tespit edebilmek imkansızdır. Bu boyların VII-IX. Yüzyıllarda Avrupa'da anılmış oldukları göz önünde bulundurulursa, eski Türk (Peçenek) dünyasının bir parçası olan Başkurtlar'ın atalarının, Kuzey Kafkasya'daki büyük Bolsgarlar'la eski-

den beri ilişkileri vardı. Etnik yönden Bolgarlar'la bağlantılı olan bu Bolgarlar da, Kuzey Kafkas bozkırlarına daha önceki muhaceret dalgaları içinde gelmişlerdi. Dolayısıyla, Başkurtlar'ın batıya yönelik hareketleri, boyların ana kitlesinin ağırlık merkezi VIII. Yüzyılda Hazar çevresine ve Kuzey Kafkas bozkırlarına doğru yer değiştirinceye kadar aralıksız olarak sürdürülmüştür.

V. Batıya yönelik Başkurt-Bürzen hareketleri, Hazar Devleti'nin yükselişi ve Büyük Bolgar Devleti'nin dağılmasını da içine alan karmaşık siyasî ve etnik süreçlerle aynı döneme rastlamıştır. Bacgard ve Burcanlar (genellikle güçlü tarafı temsil eden siyasî oluşumların müttefikleri olarak) bu dönemdeki birçok olaya iştirak ettiler. Genel göç dalgasına kapılan Burcan ve Bacgardlar'ın bir kısmı batıya gitti; Orta Çağ kaynakları onların Kuzey Karadeniz bölgesinde ve Bizans sınırları yakınlarında görüldüklerini kaydetmektedir. Peçenek göçlerinin Aşağı İtil boylarına doğru yoğunlaşmasına paralel olarak, göçebelerin aynı zamanda kuzeye ve Ural eteklerine yönelik hareketleri de hızlandı. İtil-Yayık bölgesinde Peçenek obaları İtil nehrinin Samara dirseğine kadar yayılmıştı.[81] Aşağı İtil boylarında ve Kuzey Kafkasya'da kalan Bacgard ve Burcanlar, bu dönemde (VIII. Yüzyıl sonları ile IX. Yüzyıl başlarında) Büyük Bolgarlar'ı takip ederek, İtil-Ural topraklarına yöneldiler. Bu dönemden itibaren Başkurt etnogenezi yeni bir gelişim aşamasına girdi. Ve bu aşama tamamen onların günümüzdeki topraklarında veya komşu bölgelerde yaşandı.

Eski Başkurt boy grubunun kökenleri konusuna gelince; bu oluşumlardan her birinin etnik tarihi konusunda bu kitabın ikinci kısmında anlatılanlara ek olarak bazı ortak hususları da gözden geçirelim.

1. Eski Başkurtlar ağırlıklı olarak Merkezi Asya kökenli *Türk* boylarıdır[82].

---

81 Pletnieva, *Peçenegi, torki i polovtsı*, s. 154.

82 IV. Bölümde de anlatılmış olduğu üzere, eski Başkurt boylarının en azından bir kısmının kökenin Türk dilli hayvancı göçebe *Tele* boylar birliğine bağlamak mümkündür; bunlar hakanlık döneminde doğu yönünde Büyük Khingan dağlarından başlayarak batıda Hazar denizine kadar yayılmışlardı. MS. 643 yılında yazılmış olan eski Çin kaynağına göre, Tele boylarının Aral ve Hazar denizleri arasında göçebelik yapan bir kolu *Ba-şu-ki-li* olarak adlandırılmaktaydı. Bu ad ile Başkurt etnoniminin aynı olduğu düşünülmektedir. Tele boyunun atalarının Hunlar'ın mirasçıları olduğu dikkate alındığında, Çin kaynaklarının VIII-IX. Yüzyıllarda İtil havzasında "eski Hunlar'ın torunları" konusunda verdikleri bilgi de ilgi çekmektedir. Bu boylar arasında *Bo-Han* ve *Bey-Di* boylarının adları da zikredilmektedir, ki bunların sırasıyla İtil Bolgarları ve Başkurtlar'la aynı olduğu düşünülmektedir.

Başkurt halkının maddi ve manevi kültürünün derin katmanlarını ilgilendiren zengin tarihî etnografya ve folklor materyalleri de, Başkurtlar ile diğer Türk boyları (bu arada Altaylılar) arasında pek çok etnonim paralellikleri (bkz. Tablo 3) olduğunu ortaya koymaktadır. Folklor materyalleri arasında, ata ve kılavuz olarak algılanan ve tarafımızdan ayrıntılı şekilde incelenen bozkurtla ilgili rivayet ve efsaneler özel bir önem arz etmektedir. Bunların en etkileyici örnekleri eski Türk efsaneleriyle bağlantılıdır.

Eski Başkurtlar arasında *Moğol* unsuru da vardır: Tangaur – Tangor, Tamyan – Tuma – Tumat, Baylar – Baydar. Bu somut tarihî malzemeler, Moğol grupların erken dönemde Sır-derya ve Aral yöresi bozkırlarına geldikleri ve bu bölgedeki etnogenez süreçlerine katkıda bulundukları konusunda daha önce ifade etmiş olduğumuz hipotezi desteklemektedir. Köken itibarıyla Moğol olup, sonradan Türkleşen boy-kabile birliklerinin Sır-derya yörelerine gelişi yaklaşık VI. Yüzyılda gerçekleşmiştir.

Özbek, Karakalpak ve Kazak boy-kabile adlarıyla çok sayıda benzerlikler (Tablo 3), tarihî folklor verileri ve Doğu kaynaklarında geçen bilgilerle bir arada ele alındığında, eski Başkurt boylarının etnik tarihinde Sır-derya ve Aral aşamasının büyük bir önemi haiz olduğunu ortaya koymaktadır.

-An, -en, -yan sonekleriyle biten birçok Başkurt etnonimi (Bürzen – Burcan, Üsergen – Muyten – Mitan, Tamyan, Sinren, Uran) İran dil zemininde ortaya çıkabilirdi (veya daha doğru bir deyişle şekillenebilirdi). Birçok araştırmacının görüşleri bu yöndedir. Peçenekler'in Güney Sibirya antropolojik tipinde net olarak fark edilebilen Avrupaî ırk özellikleri de muhtemelen etnik süreçlerin bu dönemiyle bağlantılıdır.

Günümüzde Altaylardan Anadolu'ya kadar yayılmış olan Türk halklarının kültüründe, kökleri eski Orta Asya birliği dönemine bağlı olan unsurlar az değildir. Bu paralelliklerin etnogenez bakımından özel olarak incelenmesi gerekir. Türk sanat tarihi, inançlar ve yazı işaretleri de bu konuda zengin malzeme sunmaktadır.

Eski Başkurt ve Oğuz boylarına[83] ait tamgaların bezerlikleri ve ayniyeti Tablo 4'te gösterilmiştir. Karşılaştırma amacıyla tabloda es-

83 Raşid ed-Din, *Sbornik letopisey*, I/89, 92; Kononov, *Rodoslavnaya turkmen*, s. 53-54.

Tablo 4

	Başkurt tamgaları	Eski Türk alfabesi harfleri	Hazar yazısı işaretleri	Peçenek işaretleri	Oğuz tamgaları (Reşidüddin'e göre)	Ebu'l Gazi'ye göre Oğuz tamgaları
Bürzen, Yagalbay						
Üsergen, Suraş						
Tangaur, Un						
Tamyan						
Tamyan, Kudey						
Kudey						
Kudey						
Kudey						

ki Türk alfabesine[84], Hazar runik yazısı[85] ve Sarkel'de bulunan Peçenek işaretlerine[86] de yer verilmiştir.

VIII. Yüzyılda Peçenekler'in bir kısmını oluşturan ve Peçenek dalgasının öncü grupları (hem zaman hem de bölge bakımından) içinde Hazar yöresine ve Kuzey Kafkaslara yönelen eski Başkurt boyları, etnik bakımdan yeterince karmaşık bir oluşum görüntüsü vermekteydi. Aynı zamanda şunu da vurgulamak gerekir ki, Peçenek kitlesinin tamamı gibi eski Başkurtlar da, başlangıcı Hun dönemine dayanan Türk etnogenez sürecinin devamıydı.

2. VII-X. Yüzyıllarda Hazar Devleti'nin kuruluşu ve yükselişi sırasında Peçenekler'in sürekli batıya doğru yönelişleri sebebiyle Peçenek boyları Batı (Hazar) ve Doğu kolları olmak üzere ikiye ayrıldılar. Peçenek dalgasının öncü grupları içinde yer almış oldukları kesinleşmiş gibi görülen eski Başkurt boyları, Hazar Peçenekleri muhiti içindeydiler. Bu boyların dil karakteristiklerinin, Kaşgarlı Mahmud'un "Bolgar, Suvar ve Peçenek" dilleri arasındaki yakınlık konusunda verdiği bilgilere dayandırılması gerekir.[87] Bu tür bir yaklaşım, Türk dillerinin tarihî dilbilim açısından Baskakov tarafından yapılan sınıflandırmasına da uymaktadır. Baskakov, Çuvaş dilinin arkaik unsurlarının "Batı Hun" koluyla kesin bir ilişkisi olduğunu; Bolgar, Hazar, Guz ve Peçenekler'in bu grup içinde yer aldığını ifade etmektedir.[88]

Kanaatime göre VI. Yüzyıl, Sır-derya, Aral ve nisbeten daha düşük seviyede Kuzey Kafkasya'da doğu dil özelliklerinin batı Hun dil geleneklerine eklendiği, mevcut gelenekleri değişime uğrattığı kronolojik dilimin sınırıdır.[89] Tarihî planda ise eski Başkurtlar "Türk dillerinin, kökeni Çuvaşçaya dayanan arkaik bir koluna mensuptur; bunlar, muhtemelen Türk ailesine ait dillerin tarihî gelişimin içindeki Hun aşamasının kalıntısıdır."[90]

Sır-derya ve Aral yöresinde etnik süreçlerin bir sonraki dönemde de aktif biçimde seyrettiğini kabul etmemiz gerekir. Bu süreçlerin içeriği Peçenek-Oğuz-Kıpçak etkileşiminin yoğunlaşması olarak düşünülebilir. Peçenekler VIII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıl başlarında Aşağı İtil boylarına geldiklerinde, onların etnik ve dil özelliklerinin doğudaki komşularıy-

84 Malov, *Pamyatniki*, s. 17.
85 Nemeth, *The runiform inscriptions*, s. 42.
86 Şçerbak, *Znaki na keramike*, s. 365.
87 MK, 1960, s. 66.
88 Baskakov, *Tyurkskiye yazıki*, s. 103-104; TY, 1966, s. 15.
89 Clauson, *Turkish en Mongolian Studies*, s. 41.
9091 Tolstov, *Po sledam*, s. 246.

la kaynaşmaları sonucunda ciddi değişiklikler geçirmiş olması gerekir. Bu konuda "Attilla hazinesi"ne ait su kabları üzerindeki runik yazıların Nemeth tarafından yapılan okuyuşa istinat edebiliriz. Bu kaplar, 1799 yılında günümüz Romanya topraklarındaki Nagy-Szent-Miklós yöresinde, "bir zamanlar Peçenekler'in yerleştikleri bölgede" bulunmuştu.[91] Kaplar üzerindeki Türkçe yazılar 889 yılı (IX. Yüzyıl) öncesinde yazılmıştır ve "eski Kıpçak dilinin bir lehçesiyle, bizzat Peçenek diliyle kaleme alınmıştır."[92] Konumuz açısından, Nemeth'in (yazıları çözdükten sonra) varmış olduğu şu kanaatler bizi ilgilendirmektedir: "Şunun altını çizmek isterim ki, yazılar Kıpçak fonetik sistemini haizdir ve bu, günümüz İtil Türk lehçelerinin fonetik sistemine yakındır." Nemet görüşünü "Bu yazılarda sözcük kalıpları hep eski Kıpçakça'dır" hükmüyle noktalıyor.[93] Ayrıca, eski Başkurtlar'ın etnik ve dil karakteristiklerini belirlerken, elbette ki batı ve doğu Peçenekler'i arasında sınırın Urallar tarafından çizildiğini de dikkat almak gerekir. Arap-Fars kaynaklarında (Ebu'l-Fida, Yakut el-Hamevi vb.) verilen bilgilere göre batı Peçenekler'inin doğu sınırları Ural dağlarının yakınından geçmekteydi. IX-X. Yüzyıllarda doğu Peçenekleri, Hazar Peçenekler'ine kıyasla, Kimak-Kıpçak etkisini daha fazla hissetmekteydiler. Dolayısıyla, doğu Peçenekler'inin İtil-Ural bölgelerindeki Başkurtlar'a yakınlığı veya komşuluğu da, şekillenmekte olan eski Başkurt halkının dil gelişiminin yönünü belli ölçüde etkilemek durumundaydı.

Demek ki Urallara Türk dilini getirenler eski Başkurtlardır, ama bu dille günümüzdeki dil arasında farklılıklar vardı. Bununla birlikte bütün Türk dillerinin sözcük dağarcığının birbirine yeterli ölçüde yakın olduğunu ve burada Avrasya'nın geniş topraklarında şekillenmekte olan Kıpçak dilinin bir gelişme dönemine girdiğini de unutmamak lazım. Bugün Başkurt dilini diğer Kıpçak lehçelerinden farklı kılan özelliklerin çoğunun daha o dönemde eski Başkurtlar'ın diline has olsa gerektir. Başkurtlar'ın ataları henüz Asya'da bulundukları dönemde Moğol, İran ve Ugor dilli boylarla, keza Doğu Türk oluşumlarına bağlı değişik gruplarla karışmışlardı. Dilbilimcilerin birçoğu, Başkurt dilinin fonetik özgünlüğünün kökenlerini haklı olarak bu etnik ve tarihî temaslarda aramaktadır. Eski Başkurt boylarının yerleşim tarihi ve günümüzde Güney Urallarda yoğun biçimde bulundukları bölgeler, (Harita 16) Başkurt dilinin güneydoğu şivesinin spesifik karakteristiklerini oluşturan dil özelliklerini esasen bu boyların temsil ettiklerini ortaya koymaktadır.

92 Nemeth, *The runiform inscriptions*, s. 2.
93 Age., s. 3.

Eski Başkurdistan

Eski Başkurt boyları, kuzey bölgelerine doğru ilerlerken, göçebelerin açmış oldukları yolları takip etmekteydiler: Bugulma platosunun geniş topraklarına, Yayık nehri ile Samara, Büyük ve Küçük Uran, Dema nehirlerinin aşağı boyları arasındaki bir tür "kapı"dan geçerek akmaktaydılar. Bu yol, büyük hayvan sürüleriyle hareket eden göçebelerin önemli su engellerine takılmamalarını sağlıyordu.

Eski Başkurt halkının şekillenmesindeki sonraki aşamaların izlenebilmesi için, yeni gelen boyların ilk başlarda (IX-X. Yüzyıllarda) yerleştikleri bölgenin (eski Başkurdistan'ın) sınırlarının belirlenmesi gerekir. Mevcut literatürde Başkurtlar'ın eski vatanının Güney Urallar, Ufa platosu ve bunlara batı ve doğu yönünde komşu olan topraklar olduğuna dair bir kanaat yaygındır. Bu kanaat, doğu kaynaklarının yanlış yorumlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Başkurt etnogenezinin ilk aşamalarının, bu halkın günümüzde yaşamakta olduğu toprakların bütününde veya yaklaşık olarak bütününde gerçekleşmiş olduğu düşünülmektedir.

Kalıcı işaretler kümesiyle birlikte coğrafî çevre, sadece halkın yaşam ortamı olmayıp, aynı zamanda (sosyal faktörlerle birlikte) "onun oluşumunun da önemli bir şartıdır."[94] Halkın ilk olarak şekillendiği bölge, nisbeten bütün ve coğrafi şartlar bakımından homojen olmalıdır. Tarihî örneklere bakıldığında, homojen bir ortamın şekillenmekte olan halkın istikrarlı bir seyir izlemesine, değişik koşulları haiz ortamların ise etnik gelişim sürecinde farklı yönelimlerin oluşmasına imkan sağladığı görülmektedir. Bu genel görüşler ışığında, şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, Güney Uralların geçit vermeyen ve göçebeler için uygun olmayan dağları, eski Başkurt halkının şekillendiği bir bölge olamazdı. Çünkü dağlık ormanlık arazi, esasen boyların entegrasyonuna değil, izolasyonuna, onların dil ve kültür özelliklerinin korunmasına imkan sağlamaktadır. İtil'den Tobol'a kadar olan geniş topraklarda Başkurt etnik kitlesinin oluşum sürecine çok sayıda yerli ve gelme boylar katılmıştı. Bu unsurların hepsinin "Başkurt" olabilmesi için kurucu unsurun bizzat kendisinin "Başkurt" özellikleri taşıması gerekirdi ve bu özellikleri nisbeten sınırlı bir bölgede kazanabilirdi.

94 Age., s. 14, 37.

Başkurt boy-kabile oluşumlarının yerleşimi konusuyla ilgili olarak yaptığımız araştırma, eski başkurt halkının şekillenmesindeki ilk aşamaların söz konusu şartlara uygun bir bölgede- Bugulma platosunda- gerçekleşmiş olduğunu göstermiştir. Bu bölgenin doğu ve kuzey sınırları Belı nehrinin mecrasıdır; batı yönünde Başkurt obaları İtil'in sol kollarına ve zaman zaman bizzat İtil'e kadar ulaşmaktaydı.

Eski Başkurtlar'ın güney hudutları İrgiz, Kamelik, Karalık nehirleri boyunca Samara nehrinin güneyindeki bozkırlarda, diğer bir deyişle Bürzen rivayetlerinde *Olostan* ('Büyük veya Ulu Vatan') denilen bölgedeydi. Üsergenler ve Bürzenler, XVII-XVIII. Yüzyıllarda yeniden güneye doğru hareket ettiklerinde, aslında Çiji taşkın ovası ile Büyük ve Küçük Uran nehir vadilerindeki eski topraklara dönmekteydiler." İbn-Fadlan da Başkurtlar'ın buralara yakın bölgelerde bulunduklarını zikretmektedir. Batı yönünde ise Başkurt göçebe obaları İtil'in sol sahillerine kadar uzanmaktaydı. İbn-Fadlan, onlarla tam da burada – Kundurça nehri bölgesinde – karşılaşmıştı. Mevcut verileri toparlarsak, Kundurça nehri eski Başkurt yerleşimlerinin batı ucunu oluşturmaktaydı.

Başkurt akarsu adlarına ilişkin zengin malzemenin haritalandırılması ve incelenmesi, eski Başkurt halkının şekillenme bölgesi olarak Güney Uralların batısının gösterilmesinin doğru olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin A. A. Kamalov, bünyesinde "*karan*" ('nehir', 'nehrin donmayan yeri') sözcüğü bulunan akarsu adlarını inceleyerek, bunların en yoğun görüldüğü bölgenin Güneybatı ve İç Başkurdistan olduğunu tespit etmiştir. (Bununla birlikte 'karan' sözcüğü günümüzde daha çok Doğu Başkurtlar'ı arasında bilinmektedir). Araştırmacı şu sonuca varmıştır: "Doğu Başkurtlar'ı bir zamanlar batı bölgelerinde bulunmuş, daha sonra ise belli olmayan sebepler yüzünden doğuya göç etmişlerdir."[95]

Böylece, Bugulma platosu, doğuda Belı nehrinin sağ sahilinden başlayarak batıda İtil'in sol sahillerine kadar ve güneyde de komşu bozkırlar dahil olmak üzere eski Başkurt başkurt boylarının başlıca yerleşim bölgesiydi. Başka bir yerin değil de burasının eski Başkurdistan'ın merkezini oluşturmasında, etnik tarih etkenlerinin yanı sıra, bölgenin orman-step göçebeleri açısından uygun doğal coğrafi şartlara sahip olması da önemli rol oynamıştır. Bu plato, muazzam

95 Bromley, *K voprosu k suşnosti etnosa*, s. 55.

bir su ayrımı bölgesidir: Kama ve Aşağı Belı nehirlerinin güney kolları (Urşak, Dema, Karmasan, Çermasan, Baza, Sün, İk, Zay, Şeşma); İtil nehrinin doğu kolları (Çermeşan, Sok, Kinel ve Samara); Ural nehrinin (Saelmış) ve Samara'nın (Toki, Büyük ve Küçük Uran) kuzey kolları; Belı nehrinin orta boylarındaki batı kolları (Sterli, Aşkadar, Suhayle) burasının pek de yüksek olmayan (azami rakım 460 m) yamaçlarından başlamaktadır. Erken göçebelerin Ural eteklerinde yerleşim özellikleri, onların genellikle yüksek olmayan ormanlık bozkır bölgeleri tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Kışın buralarda kar kalınlığı fazla değildi ve bu durum hayvanların kışlama şartlarını kolaylaştırmaktaydı; tepelerin yamaçları ve küçük ormanlar kar fırtınaları sırasında hayvanların korunabilmesine imkan veriyordu. Baharın gelişiyle göçebe gruplar nehir vadilerine iniyorlardı.

Eski Başkurtlar ile Macarlar'ın toprakları aynı değildi. Başkurtlar eski Madyar topraklarının doğu kesimlerine giriyorlardı; fakat "al-Başgird ülkesi" sınırlarının doğudan İtil sahillerine kadar kalıcı biçimde genişlemiş olduğuna ilişkin (İbn Rusta'nın pek de belirgin olmayan bir notu hariç) herhangi bir veri yoktur. Ayrıca eski Başkurt boyları İtil-Ural bölgesine geldiklerinde Madyar boylarının ana kitlesi artık buralarda değildi. Eski Başkurdistan topraklarının doğu hudutları, eski Macarlar'ın topraklarının çok daha doğusuna kadar uzanmakta ve Bolgar-Madyar grupların yerleşim yerlerinin tamamını içine almaktaydı.

X. Yüzyılda Başkurdistan'ın "iç" ve "dış" olarak iki kısma ayrıldığı ve bunların sırasıyla Ural eteklerinde ve Ural-ötesinde[96] bulunduğuna dair literatürde yaygın olan görüş tarihî gerçeklere uymamaktadır. Doğu kaynaklarının (el-Belhi, el-İstahri, Gardizi vb.) "iç" ve "dış" Başkurtlar'a ilişkin notları, bir taraftan Orta Çağ yazarlarının Başkurtlar ile Madyarları karıştırdıklarını, diğer taraftan ise İtil-Ural bölgesindeki Başkurdistan ile Tuna sahillerindeki Macaristan'ı ayırt etme gayretlerini yansıtmaktadır.

Eski Başkurt Etnik Kitlesinin Şekillenmesi

IX-X. Yüzyıllarda Başkurdistan'da eski Başkurt halkının etnik şekillenme süreci aktif biçimde yaşanmaktaydı. Bu süreçte eski Baş-

96 Kamalov, *Gidronimi Başkirii*, s. 14.

kurt boyları bütünleştirici ve belirleyici rol oynadılar. Bu karmaşık gelişmelerin bazı önemli yönlerini gözden geçirelim.

Söz konusu dönemin en önemli etnik gelişim yönü, buralara yeni gelen eski Başkurt boylarının boy birliği (daha doğrusu akraba boylar grubu) halinde bir araya gelmesidir. Bürzen, Üsergen, Tangaur, Tamyan, Baylar ve diğer boyların eski Başkurdistan topraklarında *Başkort* adı altında birleşmeleri, erken Başkurt halkının oluşumunda başlıca sosyo-etnik aşamadır. Bu süreç çok da uzun sürmemiştir. Esasında eski Başkurt boylarından bazıları henüz Başkurdistan'a gelmeden önce "Başkurt" boy-kabile grubu içinde yer almaktaydılar. Bugulma platosundaki yeni koşullarda ve yeni bir çevre içinde Başkurtlar ve göç sırasında onlara katılmış olan diğer Türk gruplar birlikte hareket etmekteydiler. Bu süreçte öz Başkurt boyları (Üsergen, Tangaur, Baylar vb., keza henüz güneydeyken onlara katılmış olan Bürzenler) kurucu unsur olarak davranmakla birlikte, Asya ve Kafkaslardan buraya taşımış oldukları etnonimi bu yeni boylar birliğine verdiler. Üsergen, Tangaur ve Bürzen boylarının XVII-XVIII. Yüzyıllarda ortak mera ve tarım arazilerine sahip olmaları, bu eski Başkurt boylarının daha önceki dönemlerde birlikte hareket ettiklerinin bir göstergesidir. Bu boylar arasında toprakların resmen paylaşılması ancak XVIII. Yüzyılda gerçekleşmiştir.[97] Bürzen ve Üsergenler arasında Yulbakh-han önderliğindeki "bir Başkurt boyu" (*Ber Başkort ırıuı*) hakkında anlatılan rivayetler[98] de söz konusu boyların Başkurdistan'daki erken tarihleriyle ilgilidir.

Etnik gelişimin ikinci (eşzamanlı) bir yönü ise, eski Başkurt boylarının Bolgar-Madyar grubuyla etkileşimi ve karışması biçiminde gerçekleşmekteydi. Bu iki grup arasındaki ilişkiler ve boyların kendi aralarında kaynaşmaları, bozkır kültürünün ortak yönleri, ortak bir yaşam tarzı ve her iki grubun siyasi bakımdan İtil Bolgarlar'ına bağlı durumda olması sayesinde kolaylıkla gerçekleşmekteydi. "Başkurt" etnonimi zaman içinde Yuramtı ve diğer Bolgar-Madyar grupları tarafından da kullanılmaya başladı; bu etnonim, İtil-Yayık bölgesinin güney sınırlarına kadar uzanan muazzam bölgede 'savaşçılık' ve 'tehlike' sözcükleriyle eşanlamlı olarak algılanmaktaydı. Eski Başkurt ve Bolgar-Madyar grupların etnik temasları yavaş yavaş ilerleyen bir karışma biçiminde gerçekleşmekteydi. "Üsergenler arasında

97 Macartney, *The Maguars in the ninth century*, s. 38 ve ayrıca bkz. Harita.
98 BŞ, s. 79-80.

önemli bir Bolgar karışımı" olduğu P. S. Nazarov tarafından çok önceleri kaydedilmiştir. Aristov ise, Üsergenler'in bizzat Bolgar kökenli olduğu ihtimali üzerinde duruyordu. Bu gözlemler doğru olsa bile, fazla dakik sayılmazlar. Çünkü süreçler, Bolgar-Madyar grubunun Başkurtlar arasında uzun bir zaman içinde etnik ve dil yönünden asimile edilmesi yönünde gerçekleşmiştir. Ural eteklerindeki eski Başkurt boyları ise buralarda yeni bir halkın şekillenme sürecini tetiklemişlerdir.

Eski Başkurt ve Bolgar-Madyar boylarının entegrasyon süreci, X. Yüzyılda henüz bitmiş değildi. Bu süreç aradan çok uzun bir zaman geçmesine rağmen yine de tamamlanmayacaktı. Bilindiği üzere Julien, Macarca konuşan kendi soydaşlarını XIII. Yüzyılda İtil boylarında bulabilmişti. Benzer Madyar gruplarının (örneğin *Nagman* grubu) daha doğuda- Bugulma platosunda da bulundukları düşünülebilir. Dolayısıyla Ural eteklerinde ve daha batıda, aynı topraklar üzerinde, eski Başkurt ve Bolgar-Madyar olmak üzere iki etnik bölge yan yana (ve bir arada) mevcut olmuştur; fakat bir daha vurgulayalım ki, Türk-Başkurt etnik gelişiminin baskınlığı, henüz MS. I. Binyıl ortalarından itibaren görülmektedir.

Eski Başkurt etnik oluşum süreci çerçevesinde Bolgar-Madyar unsuru (hiç kuşkusuz en önemlilerinden bir tanesi olmakla birlikte) kurucu veya tek unsur değildi. Başkurt etnogenezinin ilk aşamalarında üçüncü ve henüz az incelenmiş olan bir yön de, şekillenmekte olan eski Başkurt halkının yerli veya daha önceden gelmiş olan boylarla temasları ve etkileşimiyle ilgilidir. Bununla Romanov (İmenkov-Romanov), Turbaslı, Kara-Yakup, Kuşnarenkovks kültür çevrelerinin mirasçıları kastedilmektedir. Bunların Fin-Ugor, Sarmat-Alan veya Ugor-Samodiy olabileceklerine dair görüşler yukarıda aktarıldı. Keza VI-VII. Yüzyıllarda Ural eteklerine gelen boylar arasında Türkleşmiş Ugorlar'ın (ki bunlar Türk-Ugor etkileşim sürecini Batı Sibirya'nın ormanlık bozkır bölgelerinde yaşamışlardı) bulunması ihtimali de ele alındı. Daha önceki bölümlerde aktarılmış olan tarihî etnografya verilerine göre Sızgı, Upey, Tersek, Uvanış boyları, Kudey boyuna bağlı Şaytan kabilesi vb. yerli Fin-Ugor veya muhacir Ugor-Samodiy ve Türkleşmiş Ugor gruplara aittir. Bu grupların Başkurt etnik ortamında asimile süreçleri Ural eteklerinin güneybatısında gerçekleşti. Upey ve Sızgılar'ın bazı küçük grupları ise henüz XIX. Yüzyılda İk havzası Başkurtlar'ı arasında veya bu bölge-

den Güney Urallara göç etmiş olan eski Başkurt boyları bünyesinde muhafaza edilmekteydi. Türkleşmiş Fin-Ugor grupların büyük çoğunluğu, daha sonraki Başkurt göçleri sırasında kuzeye ve güneye doğru hareket etti. Bu boy adlarının benzerlerinin Orta Asya, Kazakistan ve Doğu Avrupa Türk halkları arasında görülmemesi (Fin-Ugor veya Ugor-Samodiy bağlantıları da dikkate alındığında) onların Ural eteklerine eski Başkurt gruplarından koparak gelmiş olmaları ihtimalini sıfırlamaktadır. Söz konusu boyların etnik tarihi ve yerleşim süreçleri, Başkurt etnogenezinin genel gelişim yönüne uygun biçimde gerçekleşmiştir.

Şu halde, eski Başkurt boylarının İtil-Ural bölgesine gelişi, eski Başkurdistan topraklarında Bolgar-Madyar etnik unsurlarıyla, keza yerli ve daha önce gelmiş olan boylarla etkileşimleri, eski Başkurt halkının şekillenmesinde bir kavşak noktasıdır. Eski Başkurt toplumu etnik bakımdan birçok unsurdan ve boydan müteşekkil bir oluşumdu; Güney Sibirya ve Altaylardan gelen eski Başkurt boyları, bu oluşum sırasında yeni şekillenmekte olan halk için etnik ve dil bakımından temel unsurdu. Eski Başkurt halkının şekillenmesi, X. Yüzyılda henüz tamamlanmış değildi; ama henüz IX-X. Yüzyıllarda bir boylar birliği kurulmuştu ve bu birlik Başkurt halkının şekillenmesinin temelini oluşturarak, eski Başkurdistan kültürünün, dönemin Türk göçebelerine has biçimde gelişmesini temin etmiştir.

"BAŞKURT-MADYAR AKRABALIĞI" TEORİSİ ÜZERİNE

Başkurt-Ugor İlişkilerine Dair

Yukarıda da gösterilmiş olduğu üzere, eski Macarlar ile Başkurtlar, köken itibariyle farklı etnik oluşumlardı ve "Başkurt-Macar akrabalığı" teorisi bu yüzden bilim dünyasında teyit edilememektedir. Biz, bu konuda oluşturulan kanıtlar sistemi içinde, Bolgar-Madyar boylar grubuna ait boyların yapısı ve etnik tarihiyle ilgili incelemelerin yanı sıra, eski Macarlar ile Eski Başkurdistan topraklarının farklı olduğu görüşüne de büyük önem vermekteyiz. Çünkü "Başkurt-Macar" teorisinin temel önermesi, bizzat bu konuyla ilgilidir. Bu önerme çok sayıda dilbilimcinin Başkurt dilindeki Ugor ve Fin-Ugor sözcüklerine (gerçi bunlar genel olarak yer adlarıyla sınırlıdır) yönelik gözlemleriyle de takviye edilmektedir. Ormancılık, avcılık,

balıkçılık ve günlük yaşamla ilgili ortak Başkurt-Fin-Ugor sözcüklerinin belli bir tarihe bağlanması zordur ve çoğu zaman Başkurtlar ile Fin-Ugor ve Ugor halkları arasındaki ilişkilerin geç dönemlerine irca edilebilirler.

Başkurt dili ile Macar dili arasındaki ilişkiler konusu, M. Resenen ve B. A. Serebrennikov tarafından özel olarak ele alınmıştır. G. Nemeth de bu konuya değinmiştir. Fonetik alanında Serebrennikov ve kısmen de M. Resenen tarafından tespit edilmiş olan paralellikler, iki araştırmacının da, Macarlar ile Başkurtlar'ın atalarının Uralların batısına yerleşmeden önce temas halinde bulunduklarına dair bir kanaat edinmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla, dilbilim araştırmaları Başkurt-Macar akrabalığı tezini reddetmektedir; aynı zamanda, tarihî etnografya verileriyle tam bir uyum içinde, değişik dönemlerde ve değişik bölgelerde Başkurt-Ugor temaslarının gerçekleşmiş olduğunu da teyit etmektedir.

Türkler'le Ugorlar'ın MS. I. Binyıl ortalarında Aral yöresinde ve Batı Sibirya'nın orman-bozkır şeridinde temas halinde bulundukları, Tosltov, Jdanko, Bernştam, Artamonov, Gumilev gibi araştırmacıların çalışmaları sonucunda tespit edilebilmiştir. Biz, eski Başkurt-Ugor ilişkileri konusunda Ay (Aylı) boyunun etnik tarihini ve *İstek* veya *İştyak* adının Başkurdistan'da ortaya çıkışını anlatırken değinmiştik. Başkurtlar'ın diğer bir adı olarak, Uralların doğusunda ortaya çıkan *İstek* etnonimi, kaynaklarda XV. Yüzyıl sonlarından itibaren zikredilmektedir. Şeybani-han sarayında yaşayan Ruzbihan Isfahanî, XVI. Yüzyıl başlarında "İştek halkı" yani Başkurtlar üzerine bir tarih kitabı yazmıştır[99]. Fakat bu etnonimin tarihi daha eski dönemlerle ilgilidir. Başkurtlar, Kırgızlar ve Karakalpaklar arasında görülen *İstek, İştek, Eştek* boy-kabile oluşumları bunun bir kanıtıdır; Tuva etnonimi İşti-Oorjak da muhtemelen bu gruba aittir. Eski Başkurt oluşumlarından Üsergen, Tamyan, keza Ay boylarının oluşturdukları grup *İştek* adını taşımaktaydı. *İstek, (İştyak, Eştek)* ve *Ostyak* etnonimleri, muhtemelen aynı köke bağlıdır; ancak, burada belli bir ortak adın değişik halklara verilmesi" gibi bir durum söz konusudur.[100] *Ostyak* etnoniminin en çok bilinen etimolojisi B. Munkaçi tarafından yapıl-

99 1953 yılına airt saha derlemeleri, s. 65-66, 253-255.

100 "Ufa Şehrinin Kuruluşundan Önce Ufa Yöresinde Yaşanan Olaylar". Tatar tercüman M. Umetbayev'in el yazma eserinden alıntı, s. 3. (SSCB BA BŞ Arkeoloji ve Etnografya Bölümünde muhafaza edilmektedir).

mıştır: *As-jax* 'Ob insanları'.[101] Etnonimin Türk kökenli olduğu şeklinde görüşler de var: *uştyak* 'yabancı.'[102] Sonuç olarak şu kesindir: Etnonimin ortaya çıkışının MS. I. Binyılda Sır-derya ve Aral yöresi ile mücavir bozkırlarda gerçekleşen Türk-Ugor temasları dönemiyle bağlı olması gerekir. Bu kanaat, diğer araştırmacıların gözlemleriyle de çelişmemektedir. Örneğin A. N. Bernştam, erken Orta Çağ boylarından olan ve Usunlar'ın batısında göçebelik yapan *Khude* boyununun etnoniminin (*Khutyak* ara kalıbından hareketle) Ostyak adıyla aynı olduğu görüşündedir.[103]

Bize göre, Ostyak etnonimi ilk başlarda net bir etnik içerik ifade etmiyordu (örneğin Sart, Tacik vb. gibi). Bu, karşılıklı etkileşim içinde bulunan bir Türk ve Ugor boylar grubuydu. Türk döneminde kitlesel göçlerin başlamasıyla beraber ve daha sonraki dönemlerde bu boyların büyük kısmı dağıldı. Sonuçta bunlar Kırgızlar'ın, Başkurtlar'ın, Karakalpaklar'ın ve Baraba Tatarlar'ının (belki Tuvalılar'ın da) bünyesine katılarak, eski etnik-bölgesel adlarını yeni etnik muhitlere taşıdılar. Biz, Başkurtlar'ın atalarıyla Ugor etnik dünyası arasındaki temasların tam olarak bu yönde seyrettiğini ve dilbilimciler tarafından işaret edilen bazı fonetik özelliklerin de bu çerçevede oluştuğunu düşünmek eğilimindeyiz. Eski başkurt boylarının Eski Başkurdistan'a gelişi ve buralarda kalmış olan eski Macar grupların asimile edilişi, söz konusu özellikleri muhtemelen pekiştirmiş, fakat yeni bir dilin ortaya çıkabilmesi için temel oluşturamamıştır.

Doğu Kaynaklarında Başkurtlar ve Macarlar

Başkurt-Madyar akrabalığı teorisi, esasen Başkurtlar ile Macarları aynı boy olarak algılayan Doğu kaynaklarının çelişkili verilerine dayandırılmaktadır. Doğulu yazarların *Bacgard* adı altında Madyarlar'ı kastettikleri yönünde bir görüş önceleri İ. Fisher (1768) ve A. L. Schlaser (1813) tarafından ifade edilmiş, fakat bir teori biçiminde tam olarak İbn Rusta'nın (1868) eserine D. Chwolson tarafından yazılan açıklama notlarında yer almıştır. Başkurt-Madyar ilişiklerini ele alan daha sonraki çalışmalarda ise D. Chwolson'un kanaatleri temel olarak alınmıştır.

101 Somye S., *O başkirax*, s.24.
102 Aşmarin, *Bolgarı i çuvaşi*, s. 41.
103 Tereşkin, *Hantiyskiy yazık*, s. 319.

Chwolson, ortaya koyduğu kanıtlarda, İbn Rusta dışında, Mesudi, el-Belhi, İdrisi, Yakut el-Hamevi, Kazvini, İbn Said, Ed-Dimaşki ve Ebu'l-Fida'nın eserlerini de kullanmaktadır. Onun temel görüşüne göre, *Başkort* ve *Magyar* etnonimleri, eski biçimi *Bacgard* olan ortak bir kökten kaynaklanmaktadır. Doğu kaynaklarında *Bacgard* etnonimi şu biçimlerde yer almaktadır (kronolojik sıralamayı gözeterek ve mütercimlerin transkripsiyonunu baz alarak aktarıyoruz): Başkard (İbn Fadlan); Chwolson'un transkripsiyonu[104]), *Bacgard* (Mesudî), *Başcard* veya *Başcart* (el-Belhî), *Bascert* (İdrisî), *Başgird*, *Başcerd*, *Başkerd* (Yakut el-Hamevî), *Başgart* (Kazvinî), *Başkerd* (İbn Said), *Baskhart*, *Başkerd* (Ed-Dimaşkî), *Bascert*, *Başkerd* (Ebu'l-Fida) vb.[105] Madyar etnonimi ise; *Macgar*, *El-Macgariya* (İbn Rusta), *Macar* (Ed-Dimaşkî), *El-Macgariya* (Abu'l-Fida) biçimlerinde geçmektedir.

D. Chwolson, Başkurt ve Madyar etnonimleri için "en eski ortak kök" olarak söz konusu adın Mesudî'de görülen biçimini temel almaktadır. Ona göre, bu ad doğuda *Bacgard – Başgard – Başkard – Başkort* yönünde gelişmiş; batıda ise başlangıçtaki *b* sesi *m*'ye dönüşmüş ve eski kökün sonundaki *d* atılmış ve sonuçta *Bacgard – Macgar – Macar – Madyar* biçimi ortaya çıkmıştır. Fakat *Bacgard* biçimi en eski kalıp değildir. İbn Fadlan *Başkard*, *Başgard* olarak yazmaktadır; Orta Çağ Arap yazısının özellikleri doğrultusunda ikinci ünlü sesin yazılışında istikrarsızlık gözlendiği de dikkat alındığında, X. Yüzyıl başlarında bu sözcüğün günümüzdeki telaffuza yakın bir şekilde telaffuz edildiğini düşünmek daha doğru olacaktır. *Başcerd – Bascert* (İdrisî, Ebu'l-Fida) biçimleri ise, Nemeth'e göre, değişik kökenlerden gelen Başkurt ve Moceri adlarının bir bileşkesidir.[106] Dolayısıyla, Chwolson'un bu iki etnonimin eski kökünün aynı olduğu şeklindeki tezi, ne tarih ne de dilbilim açısından teyit edilebilmektedir.

Chwolson ve Schlaser'in bu konuyla ilgili bazı diğer görüşlerinin de tashih edilmesi gerekmektedir.

Gerçekten de Arap-Fars yazarlarının eserlerinde Başkurtlar ile Madyarlar karıştırılmış olabilir, fakat bu, sanıldığı kadar derinlere iş-

104 Bernştam, *Oçerk istorii gunnov*, s. 107.

105 A. P. Kovalevsky'nin (1954, s. 16) transkripsiyonu *Başgard*, İ. Y. Kraçkovsky'nin (İbn Fadlan, 1939, s. 66) transkripsiyonu ise *Al'-Bagard* biçimindedir.

106 Chwolson, *İzvestiya o xazarax*, s. 715-716; Garkavi, *Skazaniya musulmanskix pisateley*, s. 148; MİTT, s. 166.

lemiş bir yanılgı değildi ve bu halkların köken ortaklığına dayandırılmamıştı.

XIII. Yüzyılın ilk yarısında Macaristan'da Başkurdistan kökenli bir Başkurt grubun yaşadığı da kaynaklarda yer almaktadır. Bunlar Müslümandı, fakat dil ve kültür bakımından Macarlar'a karışmış durumdaydılar. A. N. Kurat, XIII. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Karatay el-Haznedârî'ye atıfta bulunarak, 1270 yılında Macar ordusunda artık "Hristiyan Başkurtlar'ın" savaşmakta olduğunu yazmaktadır. Başkurt boylarının Macarlar arasında kesin olarak asimile edilme süreci muhtemelen XIII-XIV. Yüzyıllarda tamamlanmıştır. Başkurt-Madyar ilişkilerinin başlangıcı, MS. I. Binyıl sonlarının henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamayan etnik tarih ortamına dayanmaktadır. Fakat yazılı kaynaklardan biliyoruz ki, X. Yüzyılda İtil-Urak bölgesinden Panlonya'ya yönelik Türk göçleri devam etmekteydi; bu kitle içinde, Macar kroniklerinde geçen *Bileres* halkı dışında, muhtemelen eski Başkurtlar da yer almıştır.

Başkort Etnonimine Dair

Mevcut literatürde *Başkort* etnonimiyle ilgili yaklaşık yirmi yorum girişimi vardır[107] Bunu da dikkat alarak, herhangi bir sözün etimolojisinin kesin olarak belirlenmesinin (özellikle fevkalade karmaşık tarihi olan bir halkın etnonimi söz konusuysa) imkansız olduğu şeklindeki görüşe hak vermemiz gerekir. Fakat bazı indî etimolojik yorumların yapılması veya en azından söz konusu etnonimin oluştuğu dil ortamının belirlenmesi, etnogenez problemlerinin araştırılması bakımından olumludur.

Başkurt etnonimiyle ilgili yorumları toparladığımızda, mevcut incelemelerde iki temel görüşün varlığı tespit edilebilir. Bunlardan ilki, etnonimin *Baş+kor+t* unsurları olarak ayrıştırılması gerektiğini öngörmektedir. Bu durumda, sondaki *-t* unsuru ya İran kökenli çoğul eki[108] veya Moğolca çoğul eki olarak değerlendirilmektedir.[109] Etnonimin kökü ya bir hidronim (*Başka*, *Başkarus-* 'Başka nehri sakinleri') olarak görülmekte veya *baş* 'esas', 'baş' ve *kor* 'daire', 'istişare', 'boy', 'kabile' olarak algılanmaktadır. Fakat *Başkort* sözcüğünde *–t* sonekinin ortaya

107 Nemeth, *Ungarische stammesnamen*, s. 19.
108 Filonenko V. İ. *Başkirı*, s. 1-3.
109 Gordeyev, *O projisxojdenii etnonima "başkir"*, AEB, IV, s. 315.

çıkış kuralının belirlenmesindeki zorluklar, söz konusu yoruma kuşkuyla bakmamızı gerektirmektedir (Moğolcada bu sonek, sözcüğe basit şekilde bitiştirilmeyip, kökteki son ses atılmaktadır; yani bu durumda *Başkort* değil, *Başkot* veya *Başkut* olması gerekir;[110] Aynı sebepler yüzünden, Dunlop'un bu etnonimin "beş boy" (baş>biş+gur>ogur) olarak yorumlanmasını öngören[111] ve bir çok oryantalist tarafından desteklenen yorumu da kabul etmemiz imkansızdır. Başkurt etnonimi (eski biçimler: *beşgur>başgur*) ve *Bolgar* (*Belgur>Bulgar*) etnonimlerinin tarihî kökü arasında eşitlik olduğu iddiası bu görüşe dayandırılmaktadır. Çağdaş dilde ş sesi, Bolgar dilindeki *l* sesine tekabül etmekte olduğundan, *Başgur* (*Beş-Ogur* 'beş boy') ve *Bolgar* etnonimleri aynıdır. Başkurt etnoniminin Bolgar etnonimleriyle karşılaştırılması fikrini V. A. Nikonov da gayet ilginç bulmaktadır.[112]

Diğer yönde sürdürülen araştırmalar ise, Başkurt sözcüğünün *baş* 'baş/önder', 'kafa' ve *kort* 'kurt', 'arı', 'kar' veya 'çiğ' sözcüklerinden oluşan bir yapı olduğunu öngörmektedir. *Kort* sözcüğünün bağımsız bir sözcük olarak değerlendirilmesi gerçekçi görülebilir; çünkü Türk ve Ugor halklarının birçoğunda bu köke dayalı boy-kabile adları vardır. Örneğin Kazaklar'da *Kızıl-Kurt*, Türkmenler'de *Kurt, Kurt-Zakir*, Orta Çağ Macarlar'ında Kürt-Gyarmat. Bu verilere dayanarak, keza 4. bölümde kurt inancı ile ilgili yapılan açıklamaları dikkate alarak, etnonimin Türk kökenli olduğu ve bu bağlamda *kurt*, *mkört* unsurunun 'kurt' anlamına geldiğini ifade etmek gayet doğru olabilir. Ruslar'ın İgor Alayı Destanı'nda geçen '*bosıy volk*' (Kıpçak dilinden yarım olarak yapılmış tercüme) tanımının V. A. Gordlevsky tarafından 'Bozkurt' veya 'Bus kurt' biçiminde yapılan[113] yorumu da *Baş-kurt* sözcük yapısının Bozkurt olarak yorumlanmasını desteklemektedir. Boy ve kabilelere totem adlarının verilmesi, Türk etnik dünyasında iyi bilinen bir gelenektir. Bu yorum hem eski Başkurtlar'ın inançlarına uymakta (kurt kültü; kurdun merkezi yer işgal ettiği mitoloji) hem de dilbilim kurallarına göre mümkün görülmektedir. Dolayısıyla, yukarıda aktarılan yorumlardan hangisi kabul edilirse edilsin, *Başkurt* etnoniminin Türk kökenli olduğu şeklindeki yaklaşım, eski Başkurt boylarının kökeni ve onların eski Macarlar'la ilişkilerinin karakteri konusunda yukarıda ifade edilen görüşleri desteklemektedir

110 Biişyev E. "Başkort" huze kayzan kile? "Ağızel", no. 8, s. 94.
111 Malov, *Pamyatniki,* s. 50.
112 Dunlop D. M. *The History of the jewish khazars*, s. 34.
113 Bkz. Nikonov B. A. *Etnonimiya.*

IX. 10-13. YÜZYIL BAŞLARINDA BAŞKURTLARIN ETNİK TARİHİ

XI. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl Başlarında Başkurdistan'da Etnik Süreçlerin Genel Karakteristikleri

XI. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl başlarında Urallarda etnik gelişim, IX-X. Yüzyıllarda belirmiş olan yönde gelişmekteydi. Yaşanan süreçlerin içeriği Başkurt boylarının kurucu önderliğinde; eski Başkurt, Bolgar-Madyar ve yerli (Fin-Ugor-Samodiy ve Sarmat-Alan) boyların devam eden etkileşimleri biçimindeydi. Eski Başkurt boylarının artmakta olan etkisi, aynı zamanda Türk göçebelerin güney ve güneydoğu bozkırlarından giderek yoğunlaşan biçimde gelmeleriyle desteklenmekteydi.

Türk göçebe nüfusun MS. II. Yüzyıl başlarında Başkurdistan'a yönelik göç hareketlerinin sürekliliğinde, Ural ve Kama bölgelerinin Aral yöresiyle, kökleri neolit çağın derinliklerine inen ekonomik ve etno-politik ilişkilerinin[1] önemli bir rolü vardı. Yaklaşık MS. I. Binyıl ortalarından itibaren güneydoğu Urallar, daha sonra hem güney ve güneybatı Ural bölgeleri ile kuzey Aral yöreleri, hem de Sır-derya'nın aşağı boyları ve İtil-Yayık arasının aşağı kesimleri bir bölgesel ekonomik birim oluşturmaktaydı[2]. Burada, söz konusu muazzam bölgenin iklim özellikleri de hesaba katılarak, bütün yıl boyu devam eden bir göçebe devresi oluşmuştu. Göçebeler kısa kış aylarını, sürüleriyle beraber Sır-derya, Aral ve aşağı İtil bozkırlarında geçiriyor-

---

1 Tolstov, *Po sledam drevnexorezmiyskiy tsivilizatsii*, s. 341-343.

2 Özel olarak Ural-Aral ekonomik ilişkileri konusunda bkz. Kuzeev, 1968a, s. 265 ve devamı.

lardı. Bahara doğru sürüler kuzeye götürülüyordu. Sıcak yaz aylarında hayvanlar Uralların serin dağ eteklerine saklanıyordu. Sonbaharın ilk günlerinden başlayarak yaylalardan ayrılan göçebeler yavaş yavaş güneye hareket ediyorlardı.

Göçebelerin kışlaklardan yaylaklara doğru birkaç yüz kilometre mesafe katetmeleri, Orta Çağda sıradışı bir durum değildi. Mesudî ve İdrisî "Guz"ların Kuzey Karadeniz ve Azak bozkırlarına doğru çok uzun göçler gerçekleştirdiklerini anlatmaktadırlar. Gardizi, Kıpçaklar'la ilgili şunları yazıyor: "Onlar, kışın atlarını uzak bir ülkeye götürüyorlar."[3] Rubruk da Deşt-i Kıpçak sakinleriyle ilgili benzeri bilgiler vermektedir: "Onlar kışın güneye, daha sıcak ülkelere gidiyor, yazın ise soğuk kuzey bölgelerine çıkıyorlar."[4] Aral-Ural ve Ural-Aşağı İtil göç çevrimlerinin eskiliği ve geleneksellıği, Başkurt etnografyasına ilişkin materyallerle de teyit edilmektedir.

IX-XI. Yüzyıllarda Aral civarında "sürülerin, eski yerleşik merkezlerden ayrışması" gerçekleşti ve "gelişmiş devreleri olan gerçek göçebe ekonomisinin" oluşum süreci başladı.[5] Aral-Ural göçebe çevriminin yükselişi bu döneme rastlamaktadır. Daha sonra Batı istikametindeki yeni göçebe dalgalarının etkisiyle bu çevrime Aşağı İtil-Ural çevrimi de eklendi. I. ve II. Binyılların kavşağında, *hakim ekonomi tipi* olarak göçebe hayvancılık eski Başkurdistan topraklarının tamamını kapsadı. Fakat ilk başlarda bu süreç gayet yavaş seyretmekteydi. Ural-ötesi, Tobol nehrinin orta boylarına kadar, en azından VIII. Yüzyıl sonları ile IX. Yüzyıl başlarından itibaren göçebelerin geliştirmiş olduğu muazzam doğa ve ekonomi sisteminin bir parçası haline gelmişti.[6]

Ural-ötesindeki halklar, çok eski zamanlardan beri, hem Aral yöresi hem de Batı Sibirya'nın orman-bozkır bölgeleriyle ilişki içindeydi. Peçenek hareketinin başlaması ve eski Başkurt boylarının gelişiyle birlikte, güneybatı Urallar da kitlesel Türk göçleri kapsamına girdi.

Böylelikle MS. I. Binyıl sonları ile II. Binyıl başlarında Güney Urallarla batı ve doğu yönündeki komşu bölgeler, Batı Türk Hakanlığı'nın çöküşünü müteakiben oluşan kısa bir sessizlik dönemi sonrasında Orta Asya ve Batı Sibirya topraklarında yeninden coşan ve

3 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 106.
4 PVS, s. 91.
5 Tolstov, *Po sledam*, s. 100.
6 Stokolos V. S. *Kurgan na ozere Sineglazavo*, AEB, I, s. 166-167.

güney Rusya bozkırlarını da içine alan bozkır hayatının yeni bir aşamasına girdi. Türk göçebelerin Batı Urallara girişi beklenmedik bir olay değildi; onlar, yayla dönemi göçleri sırasında gayet iyi bildikleri topraklara gelmekteydiler. Ayrıca eski Başkurt boyları, Aşağı İtil ve göçebe ölçülerine göre fazla uzak olmayan Asya'daki eski vatanlarıyla ilişkilerini koparmamışlardı. Uzun bir süre daha sürülerini Hazar ve Aral yöresi bozkırlarına götüren, baharda ise Urallara geri dönen eski Başkurtlar, berberlerinde yeni göçebe grupları getirmekteydiler. Bunların bir kısmı Başkurtlar'ın bünyesine katılmakta, bir kısmı ise tekrar geri dönerek Orta Asya veya Doğu Avrupa'nın sınırsız bozkırlarında hayatlarını sürdürmekteydiler.

Yeni gelen grupların peş peşe Başkurtlar'ın bünyesine katıldığını yahut Güney Urallara yerleştikten sonra "Başkurt"laştığını düşünmek doğru olmaz. XI-XII. Yüzyıllarda Başkurt halkının şekillendiği merkez bölge, yine Bugulma platosundaki eski Başkurdistan topraklarıydı. Dolayısıyla, bu bölgenin dışına yerleşen yeni Türk göçebe grupları, bir süre boyunca değişik boy kimliklerini korudular. Onları bir tür potansiyel "Başkurt" olarak değerlendirilebiliriz. Çünkü tarihî Başkurt topraklarına yerleşmekle beraber, sürekli hareket halinde olmaları ve söz konusu dönemde istikrarlı bir yerleşik hayata geçemedikleri için, bu potansiyel her zaman soz konusu olmuyordu.

Söz konusu dönemde buralara gelen göçebelerin etnik kimliğini tanımlarken, IX-XI. Yüzyıllarda Aral yöresinde, Kazakistan bozkırlarında ve Doğu Avrupa'nın güney kesimlerinde yaşanan etnogenez süreçlerinde önemli değişiklikler gerçekleştiğini de dikkate almak gerekir. Bu dönemde Peçenekler, Oğuz muhitine karışarak, arkaik etnik ve dil özelliklerini yavaş yavaş kaybetmekteydiler; ancak, aynı sıralarda Oğuzlar da güçlü bir Kıpçak etkisi altındaydılar. Diğer bir deyişle, XI. Yüzyıl ile XIII. Yüzyıl başlarını yeni bir aşama olarak değerlendirebiliriz; çünkü bu süre sarfında Başkurdistan'daki etnik süreçler, *eski Başkurt halkının Kıpçaklaşması* yönünde aktif bir gelişme göstermekteydi.

Başkurdistan'da Oğuz ve Kıpçak Boy-Kabile Grupları

XI-XIII. Yüzyıllarda Türk göçebelerin Başkurdistan taraflarına gerçekleştirdikleri göçler iki yön takip ediyordu. Yıllık Aral-Ural göç

hareketlerinin bir parçassı durumundaki birincisi, şimdiki Başkurdistan'ın Ural-ötesi topraklarını da içine almaktaydı (ağırlıklı olarak Yayık, Uy, Miass, Ay, Ürüzen nehirlerinin su ayrımı bölgesi); eski Başkurt boylarının güneyden (Aşağı İtil boylarından ve Kuzey Kafkaslardan) gelen göç hareketinin devamı niteliğindeki ikincisi ise, eski Başkurdistan topraklarına yönelikti (Harita 17). Söz konusu dönemde Ural-ötesi göç dalgası içinde ağırlıklı olarak Aylı boy-kabile grubu yer almaktaydı: Ay, Karatavlı, Tırnaklı, Sart, Murzalar, Kumlı, Kızılbaş vb. Aylı etnonimlerinin paralelleri en çok Özbek ve Türkmen boy-kabile etnonimleri arasında görülmektedir (Tablo 1). Bu durum, bazı Aylı kabilelerinin Oğuz kökenli olması veya grubun tamamının Sır-derya yöresinde Oğuz muhitinde şekillenmiş olmasıyla açıklanabilir (bkz. Bölüm 5). Sır-derya bozkırlarının ve Aral yöresinin kudretli bir boylar konfederasyonu olan Oğuzlar, yerli halkı kendi bünyesinde asimile ederek Merkezi Asya ve yerli kökenlerden gelen boyların karmaşık bir sentezi haline gelmişlerdi.[7] Peçenekler'in Asya'da kalan kesimleri de Oğuzlar'a katıldı. Mevcut tarihî etnografya verileri, en kalabalık Aylı oluşumlarının (Ay, Karatavlı, Tırnaklı) VII-VIII. Yüzyıllarda Peçenek veya biraz daha sonraki bir dönemde Peçenek-Oğuz etnik dünyasına katıldıklarını kanıtlamaktadır (ki eski Başkurt boyları da bu muhite aitti).

Oğuzlar'ın yükseliş döneminde onların obaları Uralların güneybatı bölgelerine ulaşmaktaydı.[8] X. Yüzyılda, Doğu Avrupa'ya doğru kütlesel bir Guz hareketinin başlamasıyla birlikte veya bir süre sonra - XI. Yüzyılda – Sır-derya'da kalan Aylı oluşumları Ural-ötesi'ne göç ettiler. Tarihî rivayetler ve şecerelere bakılırsa, Aylılar uzun bir süre Sır-derya bölgesiyle ve hatta Doğu Hazar bozkırlarına göç eden soydaşlarıyla ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

Böylelikle MS. II. Binyıl başlarında yerli ve muhacir boyların etkileşim süreci çerçevesinde (yeni gelmiş olan etnik unsurun ağırlıklı rol oynaması kaydıyla) Başkurdistan'ın Ural-ötesi topraklarında Türk dilli halkın şekillenme ve toparlanma dönemi başlamıştır. Ural-ötesi göçebeleri bu dönemde eski Başkurdistan'daki akraba boylarla temasa geçtiler. Türk göçebeler bölge topraklarına düzenli şekilde saçılmakla birlikte, eski Başkurt yerleşiminin ana üssü yine

7 Tolstov, *Oguzı, peçenegi, more Daukara*, SE, no. 4; Roslyakov, *Turkmenı i oguzı*.

8 Agacanov, *Oçerki istorii oguzov i turkmen*, s. 50-62.

Tablo 1

Tablo 1

Başkurtlar	Orta Çağ Türkleri	Özbekler	Türkmenler	Kazaklar	Kırgızlar	Karakal-paklar	Tuvalılar
Ay, Aylı (b.)*	Ay	Ay, Aynlı, Altı-Ata-aytamgalı	Ayı				
Tırnaklı (k.- Ay boyuna bağlı)							
Karatavlı (b.-Aylı), Taulı (o.-Ay, Kıpçak, Üsergen, Bürzen vb.)		Taulı, Tau	Tag, Dağlı		Ay, Ay Tuu	Tau	Tau
Tugız, Tugızak (o.)	T o g u z - Oguz		Toguz		Toguzak, To-ğuz Uul,	Togızak	Togus
Sart, Sart-Aylı, Altauzar (k.-Ay; o.-Tabın, Kudey vb.)		Sart-Topi, Sart-Aytamgalı, Altı-Ata-aytamgalı			Sart, Sarttar		
Murzalar (b.)		Murzagul		Mırzagul			
Altmış-Kolak (o.-Ay)			Altmış				
Kumlı, Kumıy (o.Ay)			Kumlı				
Abdel (o.-Ay)			Abdal				
Kızılbaş (o.-Ay)			Kızılbaş				
Etimgen, Etimgen-Aylı (o.-Ay)			Yomut, İtemen				
Küsük (o.-Ay)			Kocuk				
İstek, İştek (o.- Başkur-distan genelinde)				İştek (?)	İştek, Eştek	Estek	

Kısaltmalar: b. – boy; k. – kabile; o. – oymak.

de Güneybatı Ural etekleriydi. Günümüz Başkurdistan sınırlarının belirginleşmesi ve buralarda yaşayan boyların kaynaşması ise daha sonraki dönemde tamamlandı. Bu süreç, Moğol döneminde boyların geniş çaplı yer değiştirme hareketleriyle ilgilidir.

XII. Yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. Yüzyıl başlarına rastlayan ikinci göç dalgası güneyden gelmekteydi ve etnik bakımdan ağırlıklı olarak Kıpçak kimliğine sahipti. Kıpçaklar, XI. Yüzyılda Guzlar'la Peçenekler'i yenerek, bir kısmını batıya doğru ittiler, bir kısmını ise asimile ettiler.[9] Kıpçaklar, karmaşık bir oluşumdu. Bünyesinde Türk unsuru hakimdi, ama Moğol unsurlar da vardı. (bkz. Bölüm 4). XII. Yüzyılda İtil-Yayık bölgesinin kuzeyinde Kıpçaklar'ın yayıldığı topraklar pek de belirgin değil. Esasen mağlup ettikleri Guz ve Peçenekler'in topraklarında yaşıyorlardı. Bu iki halkın sınırları ise bir önceki dönemde İtil boylarında Jiguli dağlarının paraleline kadar uzanıyordu.[10]

Eski Başkurt topraklarının güneyinde göçebe halde yaşayan Kıpçaklar, zamanla İtil-Ural bölgesi halkıyla temasa geçtiler. Bazı Kıpçak grupların yeni vatanı burası olacaktı. Nitekim eski Başkurdistan'ın İrgiz-Kemlik bölgesinde 1938 yılında bir "şahmerdan" bulunmuştur.[11] Bilindiği gibi bu tür heykeller XI. Yüzyıl sonları ile XIII. Yüzyıl dönemi Kıpçaklarıyla bağlantılıdır.[12] Benzer bir taş heykel bir süre önce güney Başkurdistan'da da bulundu (N. A. Majitov'un sürdürdüğü kazılar). Bu tür bulguların az sayıda oluşu, Başkurdistan'a yönelik Kıpçak göçlerinin Moğollar'dan önceki dönemde yoğun olmadığına işaret etmektedir. Bu dönemle bağlantısı kurulabilecek etnografya malzemeleri de önemsiz sayıdadır.

Söz konusu dönemde İtil-Ural bölgesi halkları ile Kıpçaklar arasındaki ilişkilerde genel olarak Kıpçak kültür ve dil etkisinin baskın çıktığı görülmektedir. Bu etki, muhtemelen Kıpçaklar'ın göç yolu üzerindeki Kıpçaklaşmış boy-kabile oluşumları aracılığıyla gerçekleşmekteydi.

Kıpçaklar'ın İtil boyu ve Ural eteklerinde yaşayan halklar üzerindeki etkisi hakkında bildiklerimiz, hem Doğu kaynaklarına hem de Rus kroniklerine dayanmaktadır. Kıpçaklar'ın yaz aylarını "Bolgar-

9 Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 57-60.
10 Pletnieva, *Peçenegi, torki ve polovtsı*, s. 164.
11 Stepanov, *Etnografiçeskoye izuçeniye*, s. 211.
12 Fedorov-Davıdov, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı*, s. 167.

lar'ın yaşadıkları bölgelere yakın yerlerde" geçirdikleri, kışın ise Balasagun şehri bölgesine çekildikleri konusunda İbn el-Esir'in verdiği bilgilerin bu yönde değerlendirilmesi gerekir.[13] Vladimir bölgesi büyük knazı Vsevolod, belki de bir miktar abartarak, Kiyef knazı Svyatoslav'a şu bilgileri vermiştir: ".. Kıpçaklar'ı ise çağırmak istemiyorum; çünkü onların diliyle Bolgarlar'ın dili aynıdır."[14]

Yaşam tarzı açısından kendilerine çok yakın olan Başkurtlar üzerindeki Kıpçak etkisinin çok önemli olması gerekirdi. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Yağma, Tohsi ve diğerlerinin dili "gerçek Türkçedir" diyen ve "Yemekler'le Başkurtlar'ın dili onlara yakındır" diye ekleyen Kaşkarlı Mahmut bu konuda net bilgiler vermektedir.[15]

Bununla birlikte, Başkurtlar (ve Bolgarlar) üzerindeki Kıpçak etkisinin abartılmaması gerekir. Kaşkarlı Mahmut'a göre, Başkurt dili Kimaklar'ın diline çok yakındır, ama onunla aynı değildir. Bu dönemde Kıpçak öncesi dil ve kültür özellikleri Başkurtlar arasında henüz muhafaza edilmekteydi. Her ne kadar Kaşkarlı Mahmut'tan sonraki dönemde, XII. Yüzyılda ve XIII. Yüzyıl başlarında Kıpçaklar'ın Başkurtlar üzerindeki etnik etkinliğinin artması gerekirse de, Kıpçak etnonimlerinin tarafımızca tarihi açıdan incelenmesi, bu süreç henüz tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Moğollar'dan önceki dönemde genel olarak zengin Kuzey Karadeniz bozkırlarında mücadele veren Kıpçaklar, kuzeyin derinliklerine girmeye çalışmıyorlardı; bu husus dönemin birçok doğulu yazarları tarafından dile getirilmiştir.[16] Sadece Kıpçak etkisi (ki Moğollardan önceki dönemde bunun kapsamının ne olduğu henüz tam olarak belirlenememiştir) Başkurtlar'ın etnik gelişim yönünü temelli biçimde değiştirecek güce sahip değildi. Bu tür değişikliklerin ön şartı Başkurtlar'la Kıpçaklar'ın karışmasıdır ve o da bir süre sonraki dönemde gerçekleşmiştir.

---

13 MİTT, 1948, s. 177.
14 Tatışçev, *İstoriya Rossiyskaya*, III, s. 128.
15 MK, 1960, s. 66.
16 Polyak, *Novıye arabskiye materialı*, s. 42-43.

X. BAŞKURTLAR'IN ETNİK TARİHİNDE KIPÇAK DÖNEMİ (XIII-XIV. YÜZYILLAR)

Başkurdistan'a Yönelik Kıpçak Göçlerinin Etnik Yapısı

Moğollar'ın 1229 yılında İtil Bolgar Devleti'ne ve Başkurdistan'a yönelik saldırısı başarısızlıkla sonuçlandı. Bolgarlar'ın kurduğu ve bünyesinde Başkurtlar'ın ve onlara bağlı boyların da önemli bir güç olarak bulunduğu ordu karşısında "Tatarlar geri kaçtılar." Moğollar'ın 1236 yılında gerçekleştirdiği yeni bir saldırı, İtil-Ural bölgesi halklarının direnişini kırdı. Moğollar, "Büyük ve ünlü Bolgar şehrini aldılar; çocuk, genç, yaşlı demeden herkesi öldürdüler, çok ganimet ele geçirdiler; şehri ise yaktılar ve toprakların tamamını ele geçirdiler."[1] Bolgarlar'ın müttefi olan Başkurtlar da onların kaderini paylaştılar. Başkurt tarihî destan ve rivayetlerinde Moğol işgalinin acımasızlığına ve çetinliğine ilişkin birçok bilgiler yer almaktadır. P. İ. Rıçkov, bir sonraki döneme ait olmakla birlikte, söz konusu dönemin koşullarını yansıtan bir kronikten aktarma yapmaktadır: "Tatar hanı Başkurtlar'a türlü eziyetler ediyor, onların gücünü kırıyordu... onların hem hayvanlarını ve mallarını hem de çocuklarını kendilerine aldılar; Başkurt topraklarına da el koydular."[2]

Başkurtlar, etnik bakımdan esasen Deşt-i Kıpçak'ın devamı olan Altın Orda'nın bir parçası haline geldiler. Moğol akınları eski Kıpçak boy konfederasyonlarının dağılmasıyla sonuçlandı; fakat zaman içinde Moğollar'ın kendileri sayıca baskın olan ve Altın Orda halkının etnik temelini oluşturan Kıpçaklar arasında asimile oldular. El-

1 PSRL, I, s.69.
2 Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya*, s. 69.

Ömerî'nin dakik ifadesine göre, "Herhangi bir ülkede ve toprakta uzun süre bulunmak, insan tabiatını oraya uymaya ve doğuştan gelen özelliklerini oraların doğasına uygun biçimde değiştirmeye zorlamaktadır."[3]

Moğol fütuhatı göçebe kütleleri hareketlendirdi; yenilen ve dehşetli imha hareketlerine maruz kalan Kıpçaklar (özellikle saldırıların ilk aşamasında) geniş Avrasya bozkırlarına ve komşu kuzey bölgelerine dağıldılar. Ebu'l Gazi bu olayları şöyle anlatmaktadır: "Cuçi, kendine sadık adamlarıyla Deşt-i Kıpçak üzerine gitti. Kıpçak halkı toplandı ve savaş başladı. Cuçi savaşı kazandı ve eline geçen Kıpçaklar'ın tamamını öldürttü; kurtulanlar İştekler'in (yani Başkurtlar'ın – R. K.) yanına gittiler. Şimdiki İştekler'in çoğu o Kıpçaklar'ın torunudur".[4] İştek ya da Başkurt toprakları o dönemde gerçekten de Deşt-i Kıpçak'tan gelen boylarla dolup taşmıştı. Başkurdistan'a yönelik göçebe akınları, yavaş yavaş zayıflamakla birlikte, XIV. Yüzyıl sonlarına kadar devam etti.

XIII-XIV. Yüzyıllarda Başkurdistan'a yönelik Kıpçak göçlerinin etnik yapısında birkaç boy-kabile oluşumu dikkat çekmektedir: Kıpçak, Katay, Tabın ve Min. Bunların hepsi Deşt-i Kıpçak'ın bünyesinden çıkmış boylardır; fakat hepsinin boy yapısında, kökeninde ve tarihinde daha önceki bölümlerde gözden geçirdiğimiz bir dizi özellikler vardır. Söz konusu gruplara bağlı ana boy ve kabilelerin listesi Tablo 1'e yer almış ve Başkurt etnonimlerinin Türk halkları ve Moğollar arasında görülen karşılıkları gösterilmiştir.

Kıpçak grubu (göç tarihi esasen XIII. Yüzyıl; bazı gruplar XIII. Yüzyıl sonları ile XIV. Yüzyıl başlarında gelmiştir) öz Kıpçak oluşumların (Kıpçak, Kara-Kıpçak, Yılan, Sarı, Buşman vb.) yanı sıra, Peçenek (Kanlı), Oğuz (Türkmen), ve Türkleşmiş Moğol (Gerey, Gere) oluşumları da içine almaktadır. Henüz I. Binyıl sonlarında Altaylardan ve İrtış boylarından başlayan Kıpçak göç dalgasına kapılan Eski Türk boylarının bakiyeleri (Kırgız vb.) de bu gruba dahildir.

Katay grubu (göç dönemi: XIII. Yüzyıl ortaları) Türk ve Moğol unsurlardan (Kara-Kitay ve Salciutlar'ın torunlarından) oluşan karma bir gruptur. Katay grubunun etnik tarihi, XII-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak muhitinde gelişmiştir.

3 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 235.
4 Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 44.

Tabın grubunun temelini Moğol (Barın, Duvan) unsuruyla karışmış olan Doğu Türk (Dulat, Tele) etnik unsuru oluşturmaktadır. Tabın oluşumlarının etnik tarihi Usunlar, Kara-Kitaylar ve de Deşt-i Kıpçak boylarıyla birlikte gelişmiştir. Kataylar gibi Tabınlar da, Başkurt kültürü çerçevesinde, Merkezi Asya özelliklerini en parlak biçimde yaşatan kesimlerdendir. Dolayısıyla, Tabın ve Katay grubu Başkurtlar'ının dilinde onları Doğu Türkler'ine bağlayan özellikler muhafaza edilmektedir.

Min grubu (göç dönemi: XIV. Yüzyıl) temel itibariyle Türk kökenli (Min, Kırk, Kul) olmakla birlikte, bir Moğol unsur (Mirkit) ve belki de Kuzey Altaylarda gerçekleşen Türk-Ugor-Samodiy temaslarının bazı bakiyelerini de içine almaktaydı. Min kabilelerinin Orta Çağlardaki etnik tarihi Sır-derya, Mâverâünnehir ve Deşt-i Kıpçak göçebe boylarıyla bağlantılıdır. Min grubu, Sır-derya ve Aral yöresinden Başkurdistan'a gelen üçüncü ve son göç dalgasını temsil etmektedir (ilk dalga, VIII-IX. Yüzyılda eski Başkurtlar; ikinci dalga, XI. Yüzyılda Ay boylarıydı)[5].

Kıpçak, Tabın ve Min gruplarının etnik tarihi (IV-VII. bölümler) ve keza etnonim benzerlikleri, *bu boyların tamamının Altaylardan Karadeniz'e kadar uzanan geniş coğrafyada yaklaşık bin yıl boyunca seyretmiş olan ve muazzam boyutlara varan Türk halklarının etnogenez sürecine katılmış olduklarını ortaya koymaktadır*. Kıpçak aşaması, aslında bu sürecin son noktasıydı; bu süreç sonunda (sosyo-ekonomik gelişmelerin derinleşmesi ve XV-XVI. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta siyasî şartların değişmesine paralel olarak) birçok halk ortaya çıktı: Başkurtlar, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar vb.

Başkurt etnonimleriyle Özbek, Karakalpak, Kazak etnonimleri arasında görülen birçok benzerlikler, bu halkların üst etnik katmanının aynı olduğunu kanıtlamaktadır. Bilimsel literatürde bu katman "Nogay" katmanı olarak adlandırılmaktadır. Adı geçen halkların etnonimleri arasında, Başkurt etnonimlerinin 100'den fazla karşılığı olduğu tespit edilmiştir.

5 Başkurdistan ile Orta Asya'nın etnik temaslarının devreleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi alabilmek için bkz. Kuzeyev, *Razvitiye xozaiytva başkir,* s. 231-240.

Tablo 1

Başkurtlar	**Orta Çağ halk ve boy boyları**	**Özbekler**	**Karakalpaklar**	**Türkmenler**
Kıpçak boy-kabile grubu				
Kıpçak (b.), Kara-Kıpçak (k.)	Kıpçak	Kıpçak	Kıpçak	
Kanlı (b.)	Kangar	Kanglı	Kanglı	
Gere (b.), Gerey-Kıpçak (k.)	Kereit, Kerait	Kereit		Gerey
Sarı, Sarış (k.-Kıpçak; o.-Katay, Tabın)	Sarı ülkesi (halkı), Sarı-Uygur, Sarıg-Uygur	Sarış	Sarı, Arsarı, Bessarı	Sarı, Ersarı
Koşsı (b.)		Kuşçi, Kutçi		Kuşçi, Kutçi
Türkmen (k.-Kıpçak, Kudey; o.-Kıpçak, Kudey, Tabın)		Türkmen		
Buşman (k.-Kıpçak)				
Cete-uru (k.-Kıpçak)			Yeti-urug	Ceti-uruk
Bayulı (k.-Bürzen)				
Karmış (k.-Yurmatı)		Karmış		
Kırgız (b.)	Kırgız	Kırgız		
Yılan (b.)	Cilan (?), Çji-len			
Kazancı (k.-Tanıp)				
Kazayak (o.- Kıpçak vb.)		Kazayak	Kazayaklı	
Katay boy-kabile grubu				
Katay (b.), (k.-Kara-Katay)	Kidan, Kara-Kitay	Ktay, Ktay-Kıpçak	Ktay	
Nayman (o.-Üsergen)	Nayman	Nayman		
Balga (o.-Katay)		Balgalı		
Assı, As (o.-Katay)	Az halkı			
Maskara (o.-Katay)				
Salüt, Salçjut, Salügüt (b.)	Salciut			
Bore (o.-Salüt)				
Balıksı (b.)				Balıksılar

*** Kısaltmalar: b. – boy; k. – kabile; o. – Oymak**

Kazaklar	Kırgızlar	Altaylılar	Hakaslar	Nogaylar	Kırım Tatarları	Tuvalar, Altaylılar	Moğollar
Kıpçak boy-kabile grubu							
Kıpçak, Kara-Kıpçak	Kıpçak-Kara-Kıpçak	Kıpçak		Kıpşak			
Kanglı	Kanlı			Kanlı	Kanlı		
Kerey, Kereit, Kara-Girey, Abak-Kerey	Kereyit				Gerey, Kereid, Kiriet		Kirey
Sarı-Kıpçak, Sarı-Argın, Sarı-Usun, Segiz-Sarı	Saruu		Sarıg		Sarış-Kıpçak	Sarıg, Sarıglar	
Kuşçi	Kuşçu, Koşe			Kuşsı			
				Türkmen			
Buşman, Boşman	Bıçman						
Cetı-uru	Yedi-Urug						
Bayulı							
Karmış	Karmış						
Kırgız-Argın							
				Kazayak	Kazayak		
Katay boy-kabile grubu							
Ktay, Ktay-Argın, Ktay-Kıpçak	Kıtay, Ming-Kıtay, Kara-Kıtay				Karaça-Kitay, Orta-Kitay		Kidan
Nayman	Nayman			Nayman	Nayman, Ongor-Nayman, Kara-Nayman		Nayman
	Azık					Baylak-As, Tört-As	
Maskar							Maskar
					Siceut	Salçak	Salçjot
Bora-Nayman							
Balık, Balıkçı						Balıkçı	

Tablo 3 (devamı)

Başkurtlar	Orta Çağ halk ve boy boyları	Özbekler	Karkalpaklar	Türkmenler
Tabın boy-kabile grubu				
Tabın (b.) (o.-doğu ve güney Başkurdistan'ın tamamında görülmektedir) (k.-Kara-Tabın)	Dulat			
Uyşin, Uyşun- Tabınların diğer adı (o.- Tabın)	Usun	Uyşun	Uyuş-Mitan	
Süyündük (o.-Kese-Tabın, Bişul, Kıpçak)				
Duvan (b.)	Durban	Duvana, Duvana-topi, Durban		
Kuvakan, Ku-kşi (b.) (o.-Tabın)				
Sırzı (b.)				
Teleü (k. Tabın)	Tele	Teleü		
Barın (k.-Tabın)	Baarin			
Badrak (b.)		Badraglı		Badrag
Taz, Tazlar (b.) (o.-Kudey, Ay, Tabın, Bürzen vb.)		Tas-Katagan		Taz, Dazı
Min boy-kabile grubu				
Min (b.)		Ming		
Kırk-Üyle (k.-Min, Kuvakan), Kırk, Kırktı, Kırküzek (o.-Min, Kese-Tabın, Sırzı vb.)		Kırk		Kırküylü
Kul (k.-Min)	Kulin (Uygurlar)	Kol (Kal), Kul		Kul
Subi (k.-Min)				
Mirkit (k.-Min; o.-Tabın)	Merkit	Merkit		Merkit

Örneğin Kıpçak dönemiyle ilgili Özbek-Başkurt paralelleri, Kıpçak, Kanglı, Kereit, Kul, Kuşçi, Karmış, Ktay, Kırk, Türkmen, Kırgız, Sarış, Nayman, Balgalı, Uyşun, Süyündük, Duvan (Duvana-Topi), Badraglı, Teleü, Ming, Taz, Mirkit, Kazayak; daha erken döneme ait

Kazaklar	Kırgızlar	Altaylılar	Hakaslar	Nogaylar	Kırım Tatarları	Tuvalar, Altaylılar	Moğollar
Tabın boy-kabile grubu							
Tabın, Dulat							
Sarı-Usun	Uson, Sarı-Usun						Usin (?)
Süyündük							
Cuvan, Cuvan-Talk-Argın	Duban						
		Kukşi (Çelkanlılar)					
Teleü		Teleüt					
	Baarin						Baarın, Barin
Badrak-Kanlı				Badırak			
Taz ya da Tazlar, Tastar-Argın, Tas-Koyan	Tazdar	Tas		Taz			
Min boy-kabile grubu							
	Ming-Kıtay			Min, Mın		Mingat	Mıng, Mingat
Kırk	Kırkugul	Kırk		Kırk-şomuşli			
Kul, Kuli			Kul			Kul	
Suba (Saba)							
	Mirkit	Merkit		Mirkit			Merkit (Morkit)

olanlar ise Muyten, Tama, Kiçi, Baylar, Bişul, Yagalbay, Ay (Aynlı), Sart, Altı-Ata-Aytamgalı, Murzagul gibi boy-kabile oluşumlarıyla ilgilidir. Kazak-Başkurt etnonimlerinde görülen paralellikler, Başkurtlar'ın sadece komşu Küçük Cüz boylarıyla (Tabın, Teleü, Taz-Tazlar,

Tama-Tana, Yagalbay, Bayulı, Kereit, Maskar, Ceti-Uru) değil, Orta Cüz (Kıpçak, Kara-Kıpçak, Kara-Gerey, Ktay, Nayman) ve Büyük Cüz (Kanglı, Dulat, Usun, Karmış, Badrak, Tastar, Baydar, Bes-Ten-Bala) boylarıyla etnik yakınlığının tespit edilmesine imkan vermektedir.[6] Birçok Kazak-Başkurt karşılıklarının kökenleri Kıpçak dönemine bağlı olmakla birlikte, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Özbek halklarının değişik katmanlarının etnik yakınlığı köken itibariyle I. Binyıl Asya göçebeleri tarihinin derinliklerine inmektedir.

Kıpçak dönemi Başkurt boy-kabile oluşumlarına ait tamgalarla Kazak, Özbek, Türkmen, keza Kaşkarlı Mahmut'un eserinde yer alan Oğuz (daha doğrusu, Oğuz-Peçenek) tamgaların karşılaştırmalı tablosu, etnonimler arasında görülen paralellikleri tamamlamaktadır (Tablo 2).

Tablo 2

Kıpçak dönemi Başkurt boylarının tamgaları	Kazak, Özbek ve Türkmen tamgaları	Oğuz tamgaları (Kaşkarlı Mahmut'a göre)

Tamgaların berzerliği şöyle dursun, tamamıyla aynı oldukları açıkça görülmektedir. Başkurt tamgalarıyla diğer Türk halklarının

6 Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya*, s. 71; Vostrov, Mukanov, *Rodo-plemennoy sostav*, s. 28-29.

tamgaları D. N. Sokolov tarafından karşılıklı bir incelemeye tabi tutulmuş ve çok sayıda benzer tamga tespit edilmiştir. Burada bize, Başkurt tamgaları ile eski Türkler'in, Orta Çağ göçebe boylarının, keza günümüz Orta Asya ve Doğu Avrupa Türk halklarının tamgaları arasında bir veraset ve köken ilişkisi olduğuna dair onun görüşlerinden yararlanmak kalıyor.[7] D. N. Sokolov, aynı zamanda Başkurt tamgaları ile eski Türkler'in Orkun yazısının işaretleri arasında bir karşılaştırma çalışması da başlatmıştı. Onun düzenlediği ve Orkun yazılarındaki her işaretin Başkurt tamgaları arasında bir karşılığı olduğunu gözler önüne seren tablo, bilimsel değerini günümüzde de muhafaza etmektedir.[8] Böylesi bir külli benzerlik olayı, İtil-Ural bölgesinin Altaylar, Güney Sibirya ve Orta Asya'nın komşu bölgeleriyle yakın etnik ve tarihî ilişkilerinin güçlü bir kanıtıdır (ama elbette ki, Türk tamgalarının kökeni, eski runik yazısıyla ilişkileri, sosyal ve etnik süreçlere bağlı olarak tamga işaretlerinin gelişimi henüz incelenmesi gereken bir konudur). Kıpçak dönemindeki birçok önemli boyların (Kıpçaklar, Kanglılar, Naymanlar, Tabınlar vb.) hem adlarının hem de tamgalarının aynı oluşu, Orta Çağ döneminde değişik halkların bünyesine katılan güçlü unsurun ortak bir kökeni haiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Görüldüğü gibi, XIII-XIV. Yüzyıllarda Başkurdistan'a akan göçebe dalga, hem Türk hem de Moğol unsurlar içermekteydi ve bunlar, Orta Asya ve Doğu Avrupa'nın birçok Türk halklarının etnik oluşumunun son aşamalarında aktif katkılarda bulundular.

XIII-XIV. Yüzyıllarda Başkurdistan'ın Oluşumu

XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçak göçlerinin yöneldiği başlıca bölgeler, güneybatı ve güney Başkurdistan topraklarıydı; gerçi bu döneme gelininceğe kadar Başkurtlar, Uralların eteklerine ve dağlık bölgelerine, keza Belı nehrinin kuzeyindeki ormanlık kesimlere yol açmışlardı. Yeni gelen göçebeler öncelikle Bugulma platosunun hayvancılar için uygun olan orman-bozkır bölgesine ve Belı vadisine yerleşmekteydiler. Katay boy-kabile grubu, ağırlıklı olarak İk vadisinde ve bu nehrin aşağı boylarıyla Belı nehri arasında kalan bölgede göçebe-

7 Sokolov, *O başkirskix tamgax*, s. 84-87.
8 Sokolov, age, ekler bölümü.

lik yapmaktaydı. Tabınlar, onların batı komşusu olarak, Asılı-Göl (Tabın-Göl) etrafındaki yaylaları ve doğuda Belı nehrine kadar uzanan Dema vadisini işgal etmekteydiler. Kıpçak boyları, güneyde Samara nehrinden kuzeyde Belı nehrinin aşağı boylarına kadar yayılarak, güneybatı Başkurdistan'ın tamamına yerleşmişlerdi. Daha sonra gelen Minler, ilk başlarda Katay obalarıyla Tabın obaları arasında bir yerlerde yurt edinmişlerdi. Eski Başkurt halkıyla Kıpçaklar'ın karşılıklı temasları XIII-XIV. Yüzyıllarda buralarda gerçekleşti ve günümüz Başkurtlar'ının etno-kültürel özellikleri buralarda şekillenmeye başladı. Başkurt grupların Başkurdistan topraklarının tamamına yayılmasına paralel olarak, yeni oluşan bu etnik özellikler halkın genel özellikleri haline gelmeye başladı.

Başkurtlar'ın, eski Başkurdistan'ın topraklarından kuzey ve güney bölgelerine en aktif biçimde yayıldıkları dönem XIII. Yüzyıldır ve Başkurdistan'a yönelik Kıpçak göçlerinin doruğa ulaştığı zamana rastlamaktadır. Göçebe halkın Ural eteklerinde dikkat çekecek biçimde artması, ekonomik verimliliği arttırdı (oysa Moğol saldırıları üretim güçlerini çökertmiş ve buralarda göçebe hayvancılığı uzun bir süre için sabitlemişti); aynı zamanda yeni göçleri ve yer değiştirmeleri de tetikledi. Tam da bu dönemlerde göçebe hayvancılık kuzeydeki en uç sınırlarına ulaştı.

Başkurtlar ve İtil Bolgaryasından onlara katılan yeni gruplar, kuzeye ve güneye yöneldiler. XIII. Yüzyılda ve özellikle de XIV. Yüzyılda üç ana göç akımı kendini gösterdi. Katay boy-kabile grubunun ana kitlesi, keza Belı nehrinin aşağılarında onlarla bağlantılı olan Gayna-Tarhanlar, Balıkçılar, Minler vb. kuzeye ve kuzeydoğuya yönelerek, Tanıp nehri boylarına, Kama'nın sol sahiline yerleştiler. Arkasından Tüy nehrine, Ufa nehrinin kuzey menderesine ve onun kolu olan Biserti nehrine, Çusovoy nehrinin kuzey boylarına kadar yayıldılar. Min boyları, daha sonra güneyin ormanlık bozkır bölgelerine hareket etmek üzere, Ufa nehrinin aşağı boylarına yerleştiler. Tabın boy-kabile grubu Güney Uralların kuzey yamaçlarına hareket ederek, İç Başkurdistan'a ve Ural-ötesinin (doğu yönünde buraya komşu olan) dağlık ve bozkır bölgelerine yerleştiler. Kıpçak boyları kısmen Güney Urallara yöneldiler, kısmen de Batı Başkurdistan'da kalarak, topraklarını Belı nehrinin sağ sahilindeki ormanlık bölgeyi içine alacak biçimde genişlettiler. Fakat Belı nehrinin aşağı kesimlerinde, keza İk nehri havzasında çok sayıda Tabın, Katay, Bürzen, Üsergen vb. kalmaya devam etti.

Geniş çaplı yer değiştirmeler sırasında boylar parçalanmakta; göç eden grupların yeni yurtlarda karışması sonucunda yeni boy-kabile kombinasyonları ortaya çıkmakta; zaman içinde bunlar eski göçebe toplumların geleneksel modeli doğrultusunda birer "boy" olarak şekillenmekteydi. Bizim "bölgesel" sıfatıyla tanımladığımız "boylar" bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu tür boylar çerçevesinde genellikle kültür ve köken itibariyle yakın kabileler bir araya gelmekteydi. Çoğu zaman bu boylar, toparlayıcı konumda olan ya da boy-kabile oluşumunun temelinde yer alan boy veya kabilelerin eski adlarını muhafaza etmekteydiler: Tanıp, Tabın, Ay, Kıpçak vb gibi. Kıpçak, Kanglı, Katay, Tabın ve diğerleri gibi ünlü adlar, bozkır dünyasında çok eskiden beri sadece etnik içeriği haiz olmakla kalmamış, aynı zamanda "içinde yer alan boylar farklı kökenlerden gelseler bile, belli bir kültürel ya da siyasî birlik oluşturan boylar gurubu için toparlayıcı"[9] anlam da ifade etmiştir.

Başkurt boyları (hem geleneksel yapısını muhafaza edebilenler hem de bünyesine yeni kabileler almış olanlar) yerleşme sürecinde çoğu zaman bölgesel olarak parçalanmaktaydılar. Kataylar'ın bir kısmı henüz Batı Başkurdistan'da iken Katay boy-kabile oluşumundan ayrıldı ve doğuya yönelerek İnzer nehri boyunca Güney Uralların kuzey yamaçlarına yerleşti. Tabın kabileleri de iki grup oluşturdular; bunların bir kısmı Ural-ötesine, diğeri de İç Başkurdistan'a yerleşti. İk vadisinde ise Üsergen boyuna bağlı Suraş kabilesi parçalandı ve İk vadisinde kalan Suraş mensupları Baylar boyuna katıldılar. Küçük Katay, Üsergen, Bürzen, Yurmatı ve özellikle de Kıpçak grupları, XIII. Yüzyılda henüz Batı Başkurdistan'da bulunan yaklaşık tüm Başkurt boyları içinde görülmektedir.

Eski Başkurdistan topraklarından kuzeye ve doğuya yönelik göçler sırasında daha eski (hem yerli hem de muhaceret yoluyla gelen) boylar da parçalandı. Bunların çoğu Kıpçaklar'ın ve diğer boyların bünyesine katıldı. Bunların torunları, boy etnonimlerini (Upey, Sinren, Gayna, Tanıp, Sızgı vb.) Kıpçak, Üsergen, Bürzen, Tangaur vb boylar içinde ta XIX. Yüzyıl sonlarına kadar muhafaza edebildiler.

Yerli Fin-Ugor grupların ve bu arada Madyarlar'ın Başkurt ortamında asimile süreci de XIII-XIV. Yüzyıllarda tamamlandı. Julien'den 100 yıl sonra birçok Macar misyoner rahip Orta İtil boyunda

9 Gumilev, *Poiski vımışlennogo tsartva*, s. 103. (Türkçesi Selenge yayınları arasında Muhayyel Hükümdarlığın İzinde adıyla yayınlanmıştır.)

ve Urallarda bulundular; fakat bunlardan hiçbiri Magna Hungaria ya da Macarlardan bahsetmez. Onlardan geriye kalan kayıtlarda sadece bir halk – "Moğollar tarafından fethedilen bir göçebe Türk halkı olan "Baskard"lar – anlatılmaktadır.[10]

Böylece XIV. Yüzyıl sonlarına doğru Başkurdistan topraklarının sınırları günümüzdeki görünümüne yakın bir duruma geldi. Bu topraklarda boyların karşılıklı etkileşimi sonucunda, boy ve kabilelerin içine kapanıklığı zayıflamaya başladı; etnokültürel özellikler törpülenerek, tek bir halka mensup olma bilinci gelişti ve halkın şekillenme süreci hızlandı.

Başkurt Etnogenezinde Kıpçak Unsurun Rolü

Başkurt ve Tatar dilleri gelişimlerinin tüm aşamalarında yakınlık arz etmektedir. Fakat Başkurt ve Tatarların dil sistemlerinin şekillenmesine katkıda bulunan unsurların – özellikle de Eski Çağ ve Orta Çağ unsurlarının – etnik mensubiyetinin belirlenmesi kolay değildir. Son yıllarda bu dillerin tarihsel dilbilim yönünden incelenmesine ilgi artmıştır. Bu yönde yapılan çalışmaların etnogenez araştırmaları bakımından, yani Tatarlar ile Başkurtlar'ın birer halk olarak şekillenmesi bağlamında ortak ve farklı özelliklerin, keza dil özelliklerinin belirlenmesi anlamında verimli olacağı beklenmektedir.

Başkurt ve Tatar dillerinin leksikolojik planda karşılaştırmalı istatistik yöntemleriyle incelenmesi, bu dillerde ortak sözcüklerin oranının çok yüksek olduğunu ortaya koymuştur. T. M. Garipov'un tespitlerine göre bu oran %96 civarındadır.[11] F. S. Faseyev, Başkurt ve Tatar dillerini "ortalama %70-85 oranında ortak Türkçe sözcük kökü barındıran" Türk dilleri grubuna sokmaktadır; "fakat bu grup içinde de onlar özellikle "büyük bir oranda sözcük ortaklığı" sergilemektedirler.[12] Başkurt ve Tatar leksikolojisinin özelliği yeterince incelenmemiştir; fakat Başkurt sözcüklerinin bazı Doğu Türk (Altay, Hakas, Tuva) ve Moğol (Buryat) dilleriyle tarihî bağlarının bulunduğuna dikkat çekilmiştir; oysa Tatar dili Orta Çağ Kıpçak-Peçenek dünyasına daha yakın görünmektedir.

10 Györffu Gy., *Kronikaink es a magyar östörtenet*, s. 185-186.
11 Garipov, *Leksikostatistiçeskiye otnoşeniya*, s. 266.
12 Faseyev, *Opıt sravnitelno-statistiçeskogo issledovaniya leksiki tatarskogo yazıka.* "Voprusu tatarskogo yazıka i literaturı", fas. 4, s. 46.

Bu konularla ilgili dilbilim araştırmalarının derinlerine inmeden, mevcut görüşleri toparlarsak, Başkurt konsonantları (sessiz harfler) ile leksikolojisinin Tatar diliyle değil, Ural-ötesi'nin Türk, Moğol, tarihi planda ise İran ve Ugor dillerini içine alan geniş dünyasıyla ortaklık sergilediği açıkça görülmektedir. Kökleri tarihin bu derin dönemlerine giden özellikler, Başkurt dilini Tatar dilinden farklı kılmaktadır. Başkurt konsonantlarının spesifik özelliklerinin kökenlerini sadece etno-kültürel ilişkiler ya da etkilerle açıklamak imkansızdır. Elbette ki burada, kökleri Başkurtlar'ın atalarının bin beş yüz yıllık tarihine dayanan etnogenez süreciyle karşılaşmaktayız. Bu durum, Başkurt boy-kabile oluşumlarının tarihine ilgili olarak 4-7. bölümlerde anlatılan materyallerle de teyit edilmektedir. Ama aynı materyaller Başkurt dilinin konsonant sisteminin genel bir özellik olmadığını da ortaya koymaktadır. Bu konsonantlar, kuzey ve güney şivelerinde farklı düzeyde temsil edilmektedir; kuzeybatı şivesinde kalıntılar halinde görülmektedir; şiveler içinde ise bazı ağızlara özgüdür. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Başkurtçaya özel konsonantlar ilk başlarda, Başkurt halkı çerçevesinde, daha geniş (değişik kuzeybatı Başkurt grupları dahil) yayılmış olup, İtil boyu Kıpçak dünyasıyla yüzyıllar boyunca sürdürülen yoğun etkileşimler sonucunda günümüzdeki dil yapısı oluşmuştur.

Başkurdistan'da dil gelişiminin Kıpçak etkileri doğrultusunda seyretmesi Moğol fetihlerinden önce başlamıştı; fakat Moğollardan önceki ve sonraki dönemlerde Kıpçak göçlerinin çaplarında görülen keskin farklılıklar, Başkurt dilinin Kıpçaklaşma sürecinde belirleyici aşamanın Moğol döneminden sonra başlamış olduğunu ortaya koymaktadır. Harita 18'de Kıpçak, Katay, Tabın ve Min boy-kabile oluşumlarının XVII-XIX. Yüzyıllardaki yerleşim düzeni gösterilmiştir. Bu haritanın ana çizgileri artık XV. Yüzyıla doğru sabitlenmiş durumdaydı. Haritadan görüldüğü üzere Kıpçaklar ve Kıpçaklaşmış oluşumlar Başkurdistan'ın tüm bölgelerinde yaşamaktaydı. Bu durum hem Kıpçak göçlerinin sayıca önemli boyutlara ulaştığını hem de Başkurtlar'ın tüm etno-coğrafi grupları arasına sızabildiğini göstermektedir. Bazı dilbilimciler Başkurt dilinin "eski Macar dillerinin birisi" olduğunu ve XIV-XV. Yüzyıllarda "günümüzdeki Türkçe" biçimini almış olduğunu savunmaktadır. Son zamanlarda bu görüş en net biçimiyle D. Decsy tarafından ifade dilmiştir.

Tarihsel etnografya ve tarihsel dilbilim verilerine bakılırsa söz konusu dönemde Başkurdistan'da gerçekten de dil değişimleri ya-

şanmıştır. Fakat burada "eski Macar biçimlerinin" yerine Türk dilinin geçmiş olmasından değil, Peçenek dil ortamında oluşan ve Bolgarcanın etkisini de hisseden eski Başkurt dilinin, Kıpçak temeline dayalı olarak yeniden yapılandırılmasından bahsedilebilir.

Başkurtlar'ın şekillenmesinde Deşt-i Kıpçak bölgesinin "geç dönem göçebelerinin" önemli rol oynamış olduğu antropoloji araştırmalarında da vurgulanmaktadır. Bu araştırmalara göre, MS. I. Binyıl sonları ile yine MS. II. Binyıl başlarında Orta Asya, Kazakistan ve Doğu Avrupa halklarının fizik tipinde "Mongoloid unsurun rolü artmıştır".[13] Şimdilik az sayıda olan kraniyoloji verileri tarihî etnografya zemininde değerlendirildiğinde, Güney Sibirya alt ırkının kuzeybatı koluna ait Kıpçaklar'ın ve Kıpçaklaşmış boyların gelişi sonrasında Başkurtlar'ın fizik tipinde Mongoloidleşme yönünde değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu husus daha önce A. V. Oşanin[14] tarafından dile getirilmiştir. Son dönemlerde A. V. Alekseyev de aynı sonuca varmış bulunuyor. Alekseyev, "Köken itibariyle güneydoğu, Merkezi Asya ya da Güney Sibirya ile bağlantılı olan bu Mongoloid unsur, Başkurdistan topraklarına ne zaman gelmişti?" şeklinde sorduğu soruya şu cevabı veriyor: "Apriori şunu söyleyebiliriz: Öncelikle Orta Çağ döneminde, daha net söylersek, Tatar-Moğol saldırıları zamanında", çünkü Başkurdistan topraklarından elde edilmiş olan daha eski antropolojik materyaller bizi bu sonuca götürmektedir.[15]

Başkurtlar'ın ve Başkurt dilinin şekillenmesinde Kıpçaklar'ın oynadığı rolü günümüzde kimse inkar etmemektedir; fakat Kıpçak-Başkurt etnogenezine Kıpçak katkılarının yapıldığı dönem ve bu katkının boyutları konusunda değişik görüşler mevcuttur. Başkurt etnogenezi üzerinde Kıpçak etkisinin belirleyici aşamasının MS. I. Binyılın ortalarına ya da sonlarına (Kimak-Kıpçak boylarının batı yönünde Güney Urallara kadar ulaştığı döneme) denk geldiği yönünde görüşler ifade edilmiştir. Bu görüşü savunanlar, Başkurt halkının şekillenme sürecinin MS. I. Binyıl sonlarında tamamlanmış olduğu kanaatindedir.[16] Bize göre bu konunun açıklığa kavuşturulabilmesi için Başkurt tarihinin bir bütün olarak ele alınması gerekir;

13 Debets, *Problema proisxojdeniya kirgizskogo nnaroda v svete antropologiçeskix dannıx.* TKAEE, t. I, s. 5.
14 Oşanin, *Antropologiçeskiy sostav naseleniya Sredney Azii i etnogenez yeye narodov*, s. 90-91.
15 Alekseyev, *Oçerk proisxojdeniya tyurkskix narodov.* AET, fas, I, s. 252.
16 Majitov, *Proisxojdeniye başkir*, s. 15.

aksi durumda araştırmacı etnik tarih sürecinin bir fragmanının etkisinde kalabilir. Bu kitabın ikinci kısmında açıklanan gerçek verilerden hareketle, Başkurt halkının şekillenmesi sürecinde Kıpçak etkilerini şematik olarak dört aşama halinde ele alabiliriz: a) VII-VIII. Yüzyıllara kadar olan dönem. Bu dönemde Kimak-Kıpçak etkisini esasen İrtış, Sır-derya bozkırları ve Cetısu halkı hissetmiştir. Bu boyların bir kısmı daha sonra batıya ve bu arada Ural eteklerine göç etmişlerdir; b) IX-X. Yüzyıllar: Aşağı İtil boylarındaki Peçenek-Türk boyları sürekli artmakta olan Kıpçak etkisini hissetmekteydiler; bu etki, bozkır dünyasının Ural-İtil periferilerini de belli ölçüde kapsamaktaydı; c) XI. Yüzyıl ve XII. Yüzyıl başları: Bu dönemde değişik kökenlerden gelen boyların Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçaklar'ın önderliğinde entegrasyonu gerçekleşmiştir. Kıpçaklar ve Kıpçaklaşmış gruplar aktif biçimde Ural eteklerine ve Ural-ötesine girmeğe başlamış ve bu durum Başkurdistan'da etnik ve dil süreçlerinin gelişim yönünü kesin olarak belirlemiştir; d) XIII-XV. Yüzyıllar: Kıpçaklar'ın ve Kıpçaklaşmış boyların İtil-Ural bölgesine kitlesel göçleri gerçekleşmiş; yeni Kıpçak dalgası ile Kıçak-Bolgar ya da İtil-Ural alt birimine dahil edilen daha önceki halkın aktif etkileşimleri zemininde Kıpçak dilleri grubu oluşmuştur. Bu son aşama, etnik tarih bağlamında gayet az incelenmiştir; oysa bu, ortak sözcük hazinesine ve ses uyumu düzenine sahip Başkurt ve Tatar dillerinin oluştuğu bir dönemdir.

Kısacası Başkurt etnogenezinin son aşaması XIII.Yüzyıl ile XIV. Yüzyıl başlarına denk gelmektedir. Bu dönemde Altın Orda'nın çöküşü sürecinde, boylar arası etkileşim ve melezleşme, keza yeni oluşumların entegrasyon süreçleri gerçekleşmiştir.

FEODAL HANLIKLARIN EGEMENLİĞİ DÖNEMİNDE BAŞKURDİSTAN.

XV. YÜZYIL İLE XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA ETNİK SÜREÇLERİN GELİŞİM YÖNÜ

XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyıl Başlarında Başkurdistan

İç çekişmelerin yıprattığı Altın Orda Devleti, XIII. Yüzyıl ile XIV. Yüzyıl başlarında iki parçaya ayrıldı. Urallardan Batı Sibirya'ya kadar olan kısmı içine alan Doğu bölümü, İskender Anonimi'nin (XV. Yüz-

yıl) ifadesiyle "Nogay'ın torunlarına geçti" ve 'Ak Orda' adını aldı; İtil boyu topraklarını ve Kırım'a kadar olan batı bölgelerini içine alan Batı parçası ise "Toktay'ın torunlarına" geçti.[17] Altın Orda'ya eski kudretini yeniden kazandırmak isteyen Toktamış'ın girişimleri sonuç vermedi. Bozkır göçebeleri arasında gelişen sosyo-ekonomik süreçler, - ki bunun bir belirtisi sürekli artmakta olan feodal çekişmeler ve çatışmalardı, - XV. Yüzyıl sonlarında Altın Orda Devleti'nin enkazından birkaç feodal hanlığın doğmasına yol açtı. Başkurdistan toprakları üç siyasî oluşumun ortak sınır bölgesindeydi. İtil boyunda, son Altın Orda hanları sülalesinden gelen Uluğ-Muhammed'in önderliğinde Kazan Hanlığı kuruldu. İtil-Yayık nehirleri arasını ve Ural-ötesi bozkırlarını içine alan muazzam bölgede Nogay Ordası kuruldu; burada iktidarı Edige-han ele geçirdi. Batı Sibirya'da, Tümen, Tobol ve İşim nehirleri bölgesinde Sibirya Hanlığı kuruldu. Burada ilk başlarda "Taybuga soyundan" yerli hanlar hükümran olmakla birlikte, XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren Özbek Şeybanîler sülalesi başa geçti.

Başkurdistan toprakları esasen Nogay hanlarının egemenlik alanında kaldı. Kazan ve Sibirya hanlıklarının Başkurdistan'daki siyasî etki alanının kapsamı ve niteliği tam olarak bilinmemektedir. Başkurdistan'ın batı ve kuzeybatı topraklarının Kazan Hanlığı'na, kuzeydoğu topraklarının Sibirya Hanlığı'na, güney ve merkez bölgelerinin ise Nogay Hanlığı'na bağlı olduğu şeklindeki görüş[18] oldukça şematiktir ve düzeltilmesi gerekmektedir.

Kazan Hanlığı'nın Başkurtlar üzerindeki siyasî, ekonomik ve kültürel etkileri, hiç kuşkusuz önemli boyutlardaydı. Bu etkinin etnik zeminini Kazan Tatarları ile Başkurtlar'ın yapısında önemli rol oynayan Kıpçak unsuru oluşturuyordu. Fakat İtil Bolgarlar'ının yerleşik düzeninin ve tarım kültürünün mirasçısı olan Tatarlar'ın sosyal ve siyasî gelişim çizgisi, göçebe Başkurtlar'ın sosyo-politik tercihlerinden farklıydı. Kazan hanlarının sürekli ya da uzun süreli etkisi altında kalan Başkurdistan toprakları pek geniş değildi. Tarihî verilere göre bu alan, İk nehrinin orta ve aşağı boylarını, Menzeli vadisini, Belı nehrinin aşağı akımlarını ve Kama nehrinin son sahillerindeki komşu toprakları içine alıyordu. Kazan hanlarının Başkurdistan'da bu bölgeler dışında egemenlik kurmuş olduğuna dair herhangi bir

17 Tiesenhausen, *Sbornik materialov*, s. 127.
18 OİB, 1956, II. Blm.

veri mevcut değildir. Batıda aktif politikalar üreten ve Rusya'ya karşı mücadele veren Kazan Hanlığı'nın kendi egemenlik alanını doğu yönünde genişletmek gibi bir emeli ve bunu gerçekleştirecek gücü yoktu. Yalnız bazen, Nogay hanlarıyla ilişkilerin durumuna bağlı olarak, kendi güçlerini göstermek amacıyla Başkurdistan'ın iç kısımlarına askeri birlikler gönderiyorlardı. Bu birlikler, kimi zaman İç Başkurdistan'da Ufa şehri bölgesine kadar ilerliyorlardı.

Başkurdistan'ın batı bölgelerinin Kazan Hanlığı içindeki durumu bir bütün olarak ele alındığında şunu görüyoruz: Hanlığın daha geniş bir alanda hissedilen siyasî ve ekonomik (esasen ticari) etkinliği ve Başkurtlar'ın bir kısmının hanlık ordusunda askeri hizmette bulunması (ki birçok kaynaklar bunu teyit etmektedir), batıdaki Başkurtlar ile doğuya göç eden Tatarlar arasında XVI. Yüzyılda etnik karışmanın gerçekleşmesini sağladı. Bu sürecin devamında, XVII-XIX. Yüzyıllarda batı ve kuzeybatı Başkurtlar'ı etnik yönden Tatarlaşma çizgisine girdiler ve böylelikle Tatarlar'ın etnografik bir grubu olan Tepterler oluştu. Tatar-Başkurt etnik ilişkilerinin burada anlatılan kronolojisi, hidronim verileriyle de teyit edilmektedir. Başkurdistan'da Tatar hidronimleri (Başkurt hidronimlere kıyasla) az sayıdadır; bu durum Başkurt hidronimleri sisteminin, Tatarlar'ın Ural eteklerine yönelik aktif göçleri öncesinde sabitlenmiş olduğu yönünde yorumlanabilir.[19]

Sibirya Hanlığı'nın Başkurtlar üzerindeki etkinliği, XVI. Yüzyıl başlarına kadar önemsenecek boyutlarda değildi. Hanlığın yükseliş döneminde Ural-ötesinde az sayıda Başkurt yerleşimi vardı. Urallar ve özellikle daha ötelere ise Sibirya hanları uzanamıyorlardı. Sibirya Tatarları düzenli olarak Başkurt obalarına baskınlar düzenliyorlardı; bu baskınların acımasızlığı ve yıkıcılığı destan ve rivayetlere de yansımıştır.[20] Fakat kuzeybatı Başkurtlar'ının Sibirya hanlarına bağlılığını Başkurt kaynaklarına dayanarak kanıtlamak imkansızdır. Yalnız XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren, Ruslar'ın doğu politikalarının aktifleşmesi, Yermak'ın seferleri ve Rus Devleti'nin Sibirya Hanlığı'na saldırması sonucunda, Ural-ötesi Başkurtlar'ının bir kısmı (Tabınlar, Kataylar, Salütler, Sinrenler, Tersekler vb.) Kuçumoğulları saflarında mücadeleye katıldılar. Bu dönemde Sibirya hanları kuzeydoğu Başkurtlar'ının bir kısmını kendilerine bağlamayı başardılar; fakat Kuçumoğulları'nın buradaki siyasî egemenliği istikrarsız ve kısa süreliydi.

19 Kamalov, *Gidronimiya Başkirii*, s. 19.

20 Usmanov, *Prisoyedineniye Başkirii k Russkomu gosudartstvu*, s. 57-62.

XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın ilk yarısında Başkurdistan açısından en önemli siyasî faktör Nogay egemenliğiydi. Nogay Ordası halkının büyük kısmı, bir zamanlar (XIII. Yüzyılda) Nogay'ın (Cuçi'nin torunlarından) birliklerine bağlı boylardan oluşmaktaydı. Nogay'ın mensup olduğu Mangıt boyu Türkler'le karışmış ve tamamen Kıpçaklaşmıştı*

XIV. Yüzyıl ile XV. Yüzyıl başlarında Nogay hanları İtil-Yayık nehirleri arasındaki bölgenin tamamında egemen oldular; Ural sıradağlarının batısında Belı nehrinin aşağı akımlarına, Ural-ötesinde ise Yayık ve Ay nehirlerinin yukarı boylarına ulaştılar. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Nogay Ordası, Büyük ve Küçük Orda olmak üzere ikiye ayrıldı ve Başkurdistan, Büyük Orda'nın egemenlik alanında kaldı.[21]

Kendilerini Altın Orda Devleti'nin mirasçıları olarak gören Nogay han ve murzalarının Başkurtlar'la ilişkileri, hükümdar-tebaa ilişkileriydi. Nogay asillerin zulmü öylesine ağırdı ki, sonunda Başkurt halkı XV. Yüzyılda Güneybatı Ural eteklerinden ülkenin kuzeyine doğru göç etmeye başladı. XVI. Yüzyılda A. Jenkinson, İtil nehrinin sol sahili boyunca Kama deltasından Astrahan'a kadar olan geniş bölgeyi "Nogay toprakları" olarak adlandırmaktadır. Onun anlattığına göre Samara nehri (bu nehrin vadisi Başkurtlar'ın eski yayla yerleriydi) "Nogay topraklarından geçmektedir".[22] İngiliz seyyah, muhtemelen Nogay Ordası'nın siyasî etki alanını kastetmektedir. Bu açıdan bakıldığında, eski topraklarında oturmaya devam eden Başkurtlar'ın bir kısmı aynı zamanda "Nogay topraklarında" bulunmuş oluyordu. Fakat bozkır kuralları sertti; en iyi otlaklar, özellikle de kış mevsimini geçirmek için elverişli olan yerler, her zaman galiplerin emrindeydi. Ural eteklerinin orman-bozkır bölgeleri ve Ural-ötesinde Turgay platosuna kadar uzanan Yayık yöresi bozkırları bu özelliklere sahipti. Bu toprakların tamamı Nogay hanlarının egemenliyi altındaydı.

Başkurtlar'ın kuzeye, Perm bölgesine doğru göçlere devam ettikleri konusuyla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler, Başkurdistan'daki Nogay egemenliği dönemine rastlamaktadır. Başkurt boylarının (Gayna, Tanıp, Uran, Balıkçı, Katay, Salüt, Sızgı, Upey vb.) kuzeye göçleri yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Perm piskoposu Dionisiy'nin anlattığına göre, Başkurtlar ve Tatarlar "Perm'in boşatılmış

* Daha sonraki Buhara hanları da Mangıt boyundan çıkmıştır (editör).
21 Usmanov, age., s. 40-49.
22 Jenkinson, *Angliyskiye puteşestvenniki*, s. 169-170.

topraklarına, özellikle güney kesimlerine" yalnız 1552 yılında Kazan düştükten sonra yerleştiler[23]. Nogay egemenliği döneminde Başkurtlar'ın Güneybatı Ural eteklerinden göç ederek kuzey bölgelerine yerleşmeleri, XIII-XIV. Yüzyıllarda özellikle geniş boyutlara ulaşan göç hareketlerinin bir devamıydı. Artık eski Başkurdistan'ın varlığına fiilen son verilmiş oluyordu; burası yavaş yavaş daha geniş, fakat doğal ve coğrafi bakımlardan daha renkli ve siyasî bakımdan parçalanmış olan yeni bir ülkeye dönüşmekteydi.

XVI. Yüzyıl Başlarında Başkurdistan'da Etnik Süreçler

Nogay Ordası'nın Güney ve İç Başkurdistan'da yüz yıldan fazla süren hükümranlığı ve Başkurtlar'ın yerleştikleri toprakların kuzey yönünde genişlemesi, XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyıl başlarında Başkurt toprakları üzerinde yaşanan etnik süreçlerin yönünü belirledi. Tarih perspektifinde ele alındığında Başkurdistan'a yönelik Nogay ilerlemesi, haddizatında bir önceki dönemde görülen Kıpçak göçlerinin bir devamıdır. Fakat XIV-XV. Yüzyılların kavşağında Orta Asya, Kazakistan ve Doğu Avrupa'da Türk halklarının yerleşim bölgelerindeki etnopolitik oluşumlar arasındaki farklılıklar artık son şeklini almış ve bu çerçevede Nogaylar'la Başkurtlar arasındaki temaslar, bazı Nogay grupların Başkurt muhitine entegrasyonu ile eşzamanlı olarak gerçekleşen karşılıklı etkileşim niteliği kazanmıştı. Nogaylar'ın Başkurdistan'da bulundukları süre boyunca bu iki halk arasındaki ilişkilerin hep düşmanca olduğunu düşünmek doğru olmaz. Nogaylar ile Başkurtlar arasında, özellikle XVI. Yüzyıl ortalarında, gerçekten acımasız çatışmalar yaşanmıştır. Fakat kaynaklar, diğer bir hususu gözler önüne sermektedir: Uzun süre aynı topraklar üzerinde bulunmak, dil yakınlığı ve ortak bir göçebe kültür zemininde gerçekleşen etkileşimler, Nogaylar'la Başkurtlar arasındaki etnik temasların oldukça yoğun geçmesini sağlamıştır.

Nogay-Başkurt kaynaşması, özellikle Nogaylar'ın kaderinin kesin şekilde değiştiği XVI. Yüzyıl ortalarında önemli boyutlara ulaşmıştı. On yıllar boyunca süregelen çekişmeler ve aralıksız çatışmalar sonucunda yıpranan ve buna ek olarak 1540'lı yılların sonunda İtil boyu-

23 İstoriçesky, Statistiçesky i Geografiçeski Jurnal, Bölüm 4, cilt 2, St.Petrsburg, 1825, s. 84. Başkurt topraklarının kuzey sınırları konusunda daha ayrıntılı bilgi alabilmek için yazarın diğer eserlerine bakılabilir..

nun tamamını sarsan görülmemiş bir açlık dönemi ve veba salgını geçiren Nogay hükümdarlar, Rus Devleti'nin aktifleşen doğu politikaları ve Nogay egemenliğine karşı yürütülen Başkurt kurtuluş mücadelesi karşısında iktidarlarını koruyamadılar. Başkurdistan'da göçebelik yapan Nogay boy-kabile oluşumları, Kazan'ın 1552 yılında düşmesinden sonra eski göçebe bölgelerini terk ettiler ve Başkurtlar'ın da bir kısmını peşlerinden sürükleyerek İtil boyunun aşağı kesimlerine ve Kuzey Kafkaslara göç ettiler. Fakat Nogaylar'ın tamamı gitmedi; güneye giden Başkurtlar'ında bir kısmı geri döndü.[24] Başkurdistan'da kalan Nogay gruplar, Başkurt etnogenezinin en son aşamalarında Başkurt halkının bünyesine katıldılar. Nogay grupların Başkurt ortamında asimile edilişi gayet hızlı biçimde gelişti; şecerelerde anlatıldığına göre, Başkurdistan Nogayları artık XVI. Yüzyıl sonlarında "İştek olarak adlandırılmaktaydı."[25] Ayrıca geçmiş dönemlerde Orta Asya halklarının birçoğu tarafından Başkurtlar'ı 'Nogay' olarak adlandırma geleneği, Başkurdistan'da Nogay egemenliğinin uzun sürmesi ve Başkurt-Nogay kaynaşmasının önemli boyutlara ulaşmasıyla açıklanabilir.

Nogay grupların büyük çoğunluğu güney Başkurtları arasında asimile edilmiştir. Nogay-Yurmatı, Nogay-Kıpçak, Nogay-Bürzen gibi kabile adları da bunu kanıtlamaktadır. Nogay, Nogaylar, Kızıl Nogay vb. adları taşıyan obalar Başkurdistan'ın tüm güney ve güneydoğu bölgelerinde yaygın olarak görülmektedir (vakıa bazen Ural Ötesi bölgelerinde de görülebilir). Önemli Nogay grupları Dema vadisinde de kalmıştı ve onlar buralarda hızla Min kabilelerine katıldılar. Henüz XVIII-XIX. Yüzyıllarda *Nogay* adını taşıyan 10 üzerinde köy adı kaydedilmiştir. Nogaylar'ın Başkurt ortamında hızla ve kolaylıkla asimile edilmesi, her iki halkın etnik yönden şekillenmesinde Kıpçak unsurun önemli rol oynamış olmasıyla açıklanabilir. Başkurt ve Nogay etnonimleri arasında kökleri Kıpçak dönemine uzanan çok sayıda ortak etnonim vardır: Kıpçak, Kanlı, Türkmen, Nayman, Badrak, Taz, Min, Kırk, Mirkit.

Başkurtlar arasında Nogay unsurun önemli bir özgül ağırlığa sahip olduğunu vurgulamakla birlikte, halkın şekillenmesinde onların önemini abartmak eğiliminde değiliz. Bu tür bir açıklama yapmamıza ihtiyaç var. Çünkü P. İ. Rıçkov'dan günümüze kadar yapılan birçok tarih çalışmasında, Başkurtlar'ın "kendi kökenlerini Nogaylar'a

24 BŞ, s. 108.
25 Age., s. 70.

bağladıkları" görüşü sık sık tekrarlanmaktadır. Nogay gruplar, Başkurtlar'ın etnik yapısının oluşumunda, "bozkır" kültür geleneklerinin oturmasında, Başkurt halk edebiyatında "Nogay" katmanının şekillenmesinde belli bir rol oynamışlardır. Fakat, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, Başkurt-Nogay temasları dönemine gelindiğinde, Başkurt halkının temel etno-kültürel özellikleri artık şekillenmişti. Günümüzde Nogaycanın Kıpçak dillerinin Kıpçak-Nogay alt grubuna, Başkurt dilinin ise Kıpçak-Bolgar alt grubuna mensup olması, tarihî etnografya materyallerine dayalı olarak vardığımız bu kanaati teyit etmektedir.

Başkurdistan'ın kuzeyinde, Hızlı Tanıp havzasından Tulva, Sılva, Biserti sahilleri ile Çusovoy nehrinin yukarı boylarındaki Perm topraklarında, söz konusu dönemdeki etnik süreçler yerli halkın asimile edilmesi yönündeydi. Adı geçen bu toprakların batı kesimlerinde, Kama nehriyle onun kolları boyunca, Udmurt ve Komiler'in ataları, doğuya doğru ise Ugorlar – muhtemelen Mansa (Vogul) halkı – yaşamaktaydı. Başkurtlar'ın Ugorlar'la etnik temasları ve karışmaları XVI-XVIII. Yüzyıllara ait kaynaklarda net olarak izlenebilmektedir.

Fin-Ugor halkının Başkurtlar tarafından asimile edilmesiyle ilgili tarihî veriler, etnografya verileriyle de desteklenmektedir. Başkurt boy-kabile etnonimlerinin bir kısmı, özellikle de küçük obaların adları (Vanış ya da Uvanış, Varyaş, İrya, Biser vb.), net bir yerli damgası taşımaktadır. Başkurtlar'ın, yukarıda anımsatmış olduğumuz gibi paganizmden İslama geçen Ar (Udmurt), Çeremis gibi atalarla ilgili rivayetlerinin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Henüz XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl başlarında İslamın hakim konumda olmasına rağmen, Osa, Perm ve Kızıl Ufa Başkurtları arasında, Fin-Ugor halklarına özgü pagan ritüelleri hâlâ yaşatılmaktaydı.

Hem tarih hem de etnografya verileri, Fin-Ugor halklarıyla temas halinde olan Başkurtlar'ın ağırlıklı olarak dil ve kültür bakımından etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bu asimile süreci çok uzun bir zaman aldı. Araştırmacılar, kuzey bölgesi Başkurtlar'ının atalarının bir kısmının gayr-ı Türk kökenli oluşuyla ilgili ipuçlarına günümüzde bile rastlamaktadırlar. Fin-Ugor halklarıyla karışma süreci, Başkurt halkının fizik tipini de etkilemiş durumdadır.[26]

26 Rudenko, Başkırı, s. 338-339; Vişnevsky, *Sledı ugrov na zapadnom urale*, s. 257-258.

Bir bütün olarak ele alındığında, XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyıl başlarında yaşanan ve Başkurt halkının etnik kimliğinde dikkat çekici izler bırakan, keza Başkurt grupları arasındaki bölgesel farklılıkları derinleştiren etnik süreçler, bu halka mensup boyların tek bir ulusa dönüşmesi bağlamında bir önceki dönemde belirlenmiş olan gelişim yönünü değiştirememiştir.

Sonsöz

Başkurtlar'ın etnik yapısının, Başkurt boylarının tarih ve kökenlerinin incelenmesi, keza bu konuda elde edilen sonuçların tarih, arkeoloji, dilbilim ve antropoloji gibi bilim dallarının günümüzde ulaşmış oldukları kazanımlar ışığında değerlendirilmesi; gözden geçirmiş olduğumuz zaman kesiti kapsamında Başkurt halkının şekillenme sürecinde aşağıda gösterilen aşamaların belirlenmesine imkan vermektedir:

1. İlk aşamada – MS I. Binyıl ortalarından VIII-IX. Yüzyılların kavşağına kadar olan dönemde – erken Orta Çağ boylarından bazı grupların ayrıldığı ve bu temel üzerinde eski Başkurt halkının başlıca unsurlarının oluştuğu görülmektedir:

a) Sır-derya ve Aral yörelerindeki Peçenek muhitinde eski Başkurt boyları oluştu. Bu boyların etnik temeli fevkalade karışıktır. Grubun etnik temeli eski Türk ve kısmen de Türkleşmiş eski Moğol boy-kabile birimlerinden oluşmaktaydı (Üsergen, Bürzen, Baylar, Suraş, Tangaur, Yagalbay, Tamyan, Un, Bişul, Kudey boyları); bunların daha önceki etnik tarihi ağırlıklı olarak Merkezî Asya ve Altaylarda, Türklerin batıya yönelik göçlerinin en yoğun döneminde cereyan etmişti. Sonraki tarihleri ise Sır-derya ve Aral yöresi bozkırlarının Türk, Sak-Masaget, Sarmat-Alan ve Ugor boylarıyla yakın temas ve etnik karışma ortamında gerçekleşti. Söz konusu dönem koşullarında eski Başkurt boyları Hazar ve Azak yöresi bozkırlarına doğru hareket ettiler; buralarda (daha eski dönemlerden de köken bağlarının bulunduğu) Bolgar boylarının etnik tarihsel faaliyet alanına girdiler.

b) VIII. Yüzyıl ile IX. Yüzyıl başlarında Bugulma platosunun merkez bölgesinde Bolgar-Madyar boylar grubu oluştu; bu grup, Bolgar

ya da Bolgarlaşmış Türk boylarının Ugor – esasen eski Madyar – boylarıyla (eski Türk unsurun (Bolgarlar'ın) dominant olduğu bir ortamda) oluşan karmaşık bir senteziydi (Yurmatı, Yurmi, Yeney, Gayna-Tarhan, Kese, Bular, Mişer, Nagman, Yulaman, İmes, Yurman boyları). Bolgar-Madyar unsurun oluşumunda, İtil-Ural bölgesine Aral civarından ya da Batı Sibirya'dan gelen Türkleşmiş Ugor ve muhtemelen MS I. Binyıl ortalarında Türklere karışmış olan Samodiy gruplar rol oynamışlardı.

c)Ural etekleri ve Belı nehrinin orta boyları çok eskilerden beri yerli Fin-Ugor ve Sarmat-Alan kökenli (Sızgı, Upey, Tersek, Uvanış vb.) gelme grupların yerleşim ve aktif temas bölgesiydi.

2. Eski Başkurt boylarının Ural eteklerine gelişi ve IX-X. Yüzyıllarda Bolgar-Madyar boyları, keza Sarmat-Alan etkisini hissetmiş Fin-Ugor boylarıyla etkileşimleri, eski Başkurt halkının oluşumunda kilit dönemdir. Bolgar-Madyar ve yerli Fin-Ugor boy-kabile oluşumlarının Başkurt etnik muhitinde asimile edilmesi daha sonraki dönemlerde gerçekleşti. Fakat MS I. Binyıl sonlarında gerçekleşen ve eski Başkurt boylarının baş rolde bulunduğu etnik süreçler sonucunda Başkurt boy birliği oluştu; bunun sonucunda da ileriki aşamalarda Başkurt halkı şekillendi. Söz konusu dönemin etnik entegrasyon süreçleri Ural etekleri ile Bugulma platosu (eski Başkurdistan) nüfusunun dil ve kültürünün "eski Başkurt" yönünü belirledi.

3. XI-XIII. Yüzyıllar, eski Başkurt halkının yukarıda zikredilen unsurlarının kaynaşmasında bir sonraki aşamayı oluşturmaktadır; sonradan gelen Başkurt göçebelerin dil ve kültür gelenekleri bu aşamada da öncü rolünü muhafaza etti. Şekillenmekte olan halkın bozkır kültürü ve konuştuğu Türk dili, yeni göçebe Türk boylarının (Ay, Tırnaklı, Karatavlı, Tau, Sart, Murzalar, Kumlu, İstek vb.) gelmesi sayesinde gelişmekteydi. Oluşum döneminde Ural etekleri ile Belı vadisinin Bolgar-Madyar ve Fin-Ugor boylarıyla karışma ve etnik entegrasyon süreçleri Başkurt halkının kültürü ve antropoloji tipi üzerinde etkili olmuştur.

Bu dönemde eski Başkurdistan toprakları, Güney Urallar ve Belı nehrinin aşağı boylarındaki ormanlık bölgeler hesabına genişledi.

4. XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçak ve Kıpçaklaşmış boyların Başkurdistan'a muazzam bir göçü başladı (Kıpçak grubu: Kıpçak, Kanlı, Gere, Sarı, Koşsı, Türkmen, Buşman, Cete-Uru, Bayulı, Karmış, Kırgız, Yılan, Kazancı; Katay grubu: Katay, Nayman, Başga, Maskar,

Salüt, Bora, Balıkçı; Tabın grubu: Tabın, Uyşin, Süyündük, Duvan, Kuvakan, Sırzı, Teleü, Barın, Badrak, Taz; Min grubu: Min, Kırk-Üyle, Kul, Subi, Mirkit). Kıpçak göçü, eski Başkurt halkının kültürel ve dil gelişmelerinin yönünü (Başkurt halkının günümüzdeki etnik yapısına özgü biçimiyle) kesin olarak belirledi.

XIII-XIV. Yüzyıllarda Başkurdistan doğu ve kuzey yönlerinde önemli ölçüde genişleyerek, günümüzdeki görünümüne yakın bir biçim aldı.

5. XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyıl başlarında bir önceki dönemde görülen süreçler daha da ilerledi ve Kıpçak dönemi etnokültürel gelişim ortamında belirmiş olan özellikler sabitlendi. Başkurtlar'ın güneyde Nogaylar ve kuzeyde Fin-Ugorlar ile karışması, bölgesel grupların şekillenmesi bakımından belli etkiler yapsa da, Başkurt halkının etnik entegrasyonunun başlıca eğilimlerini değiştiremedi. XVI. Yüzyılda Başkurt boyları, ta XIX. Yüzyıla kadar yaşamakta oldukları toprakların tamamına (Çelyabinsk bölgesi hariç) yerleşmiş durumdaydılar. Başkurtlar'ın bir halk olarak şekillenme sürecinin tamamlanması için gereken etnik, coğrafi, sosyo-ekonomik ve siyasî şartların tamamı XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyılın ilk yarısında oluştu. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Başkurt-Nogay mücadelesinin sertleşmesi, Başkurt boylarının çoğunluğunun gönüllü olarak Rusya'yla birleşmesi ve Başkurt topraklarının tek bir devlet sınırları dahilinde bir araya toplanması, Başkurt halkının etnik yönden şekillenme sürecinin artık tamamlanmış olduğunu ifade etmekteydi.

* * *

Başkurt halkının bir sonraki dönemde etnik gelişim tarihi fevkalade karmaşıktır ve özel olarak incelenmesi gerekmektedir. XVII-XIX. Yüzyıllarda, Başkurt halkının gelişmeye devam ettiği ortamda, hem Başkurtlar'ın bazı etnografik gruplarının şekillenmesi hem de Başkurdistan'ın günümüzdeki etnografik haritasının oluşması bakımından önemli sonuçlar doğuran etnik süreçler yaşanmaktaydı:

1. Güney ve özellikle doğu Başkurtları, Kazakistan ve Orta Asya'nın Türk halklarıyla (Kazaklar, Karakalpaklar ve kısmen de Türkmenlerle) geleneksel ilişkilerini uzun bir süre daha devam ettirdiler. XVII. Yüzyılda buralara bazı Kalmık gruplar geldi; onlar Başkurtlar arasında erimekle birlikte, Ural-ötesi boylarından birisinin adında (Sart-Kalmak) iz bıraktılar. Bir bütün olarak ele alındığında, küçük Kazak, Karakalpak ve Türkmen grupların Başkurt muhitine girişi

yavaş yavaş azaldı ve XIX. Yüzyıl sonlarında tamamen sona erdi; bu karışmalar doğu ve güney Başkurtlar'ının fizik tipinde önemli değişikliklere sebep olmamakla birlikte, onların kültürünün bozkır niteliğini ve Türk kökenlerini beslemekteydi.

2. Batı ve kuzeybatı Başkurtlar'ının etnik tarihinde Başkurtlar ile Tatarlar'ın karşılıklı ilişkileri önemli rol oynamıştır. Demografik verilere göre, Başkurt-Tatar etkileşiminin en aktif dönem, XVIII-XIX. Yüzyıllara denk gelmektedir. Bu sürecin en önemli sonucu, kuzey ve batı Başkurt muhitlerine çok sayıda Tatar'ın girmiş olması, Başkurtlar'ın kuzeybatı bölgesel grubu ile Tatarlar'ın (dil ve kültür itibariyle batı Başkurtlar'ına çok yakın olan) Tepter grubunun oluşmasıdır. Kitlesel köylü göçleri (hem kendiliğinden gelişen hem de devlet tarafından organize edilen kolonizasyon türleri) sayesinde Başkurdistan'ın etnografik haritası özellikle kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde değişikliğe uğradı. Bir bütün olarak XVII-XIX. Yüzyıllarda kuzeybatı Başkurtlar'ının gelişimi, Başkurt halkının ana gelişim yönünden sapma sergilemektedir; Başkurtlar'ın daha ileri düzeyde bir etnik yapıya yönelik entegrasyon konularının incelerken bu hususun görmezden gelinmesi imkansızdır.

HARİTALAR

Harita 1. XVII-XIX. Yüzyıllarda Başkurtların coğrafi grupları

I- Güneydoğu grubu; II- Kuzeydoğu grubu: 2- Kuzey (Ay-Ürüzen) alt grubu; 3- Ural-ötesi alt grubu; 4- Merkez (Dağlık) grubu; III- Güneybatı grubu: 5- Dema alt grubu; 6- Güney alt grubu; IV- Kuzeybatı grubu: 7- Kuzey alt grubu; 8- Aşağı Belı alt grubu; 9- İk alt grubu.

Harita 2. XVII-XIX. Yüzyıllarda Güneydoğu Başkurtlarının etnik yapısı ve dağılımı

1– Yurmatı; 2– Bürzen; 3– Üsergen; 4– Tangaur; 5– Tamyan; 6– Kıpçak

Harita 3. XIII-XIX. Yüzyıllarda Yurmatı boyunun yayılma tarihi

1- XIII-XIV. Yüzyıllarda Yurmatı boyunun dağılımı; 2- XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyıl başlarında Yurmatı boyunun dağılımı; 3- XVI-XVII. Yüzyıllarda Yurmatı boyuna ait topraklar; 4- XVIII-XIX. Yüzyıllarda Yurmatı boyunun dağılımı; 5- XVII-XIX. Yüzyıllarda Yurmi boyunun dağılımı; 6- XIV. Yüzyıl sonları ve XV. Yüzyıl başlarında Yurmatı hareketleri; 7- XV. Yüzyılda Yurmatı hareketleri; 8- XV-XVI. Yüzyıllarda Yurmatıların kuzeydoğu Başkurtistan'a düzenledikleri seferler; 9- XVII-XIX. Yüzyıllarda Yurmatıların güneye yönelik göçleri; 10- XIV. Yüzyıl sonları ile XV. Yüzyılda Yurmi göçleri.

Harita 4. Bürzen, Üsergen ve Tangaur boylarının yerleşim tarihi

1- XIII. Yüzyıl başlarına kadar başlıca göçebelik bölgeleri; 2- XII-XIII. Yüzyıllarda hareket yönleri; 3- XIII-XIV. Yüzyıllarda Güney Urallara göç; 4- XIII-XIV. Yüzyıllarda başlıca göçebelik bölgeleri; 5- XIII-XIV. Yüzyıllarda Güney Urallarda Üsergenlerin göç yönleri; 6- XIV. Yüzyılda Üsergen

grupların Ay nehri vadisine yönelik göçleri; 7- XIV-XV. Yüzyıllarda Nuguş nehrinin yukarı boylarına ve Ural-ötesine Tangaur göçleri; 8- XVI-XVIII. Yüzyıllarda Ural-ötesine yönelik Tangaur hareketleri; 9- XIV-XV. Yüzyıllarda Güney Urallara yönelik Bürzen göçü; 10- XV-XVIII. Yüzyıllarda Ural-ötesine yönelik Bürzen göçü; 11- XVII-XVIII. Yüzyıllarda Güney Başkurtistan yönünde Bürzen hareketleri; 12- XVII-XVIII. Yüzyıllarda Bürzenlerin Dema vadisi yönünde hareketi; 13- XVII-XVIII. Yüzyıllarda güneydoğu Başkurtlarının İdil ve Ural nehirleri arasına yerleşme hareketleri.

Harita 5. Kıpçak boy-kabile oluşumlarının Başkurdistan'a gelişi

1- XIII-XIV. Yüzyıllarda Kıpçak göçleri; 2- XIV. Yüzyıl sonları ile XV. Yüzyıl başlarında Kıpçak göçleri; 3- XV-XVII. Yüzyıllarda Ural-ötesine yönelik Karagay-Kıpçak göçleri; 4- XVII-XVIII. Yüzyıllarda Dema vadisine, keza İdil ve Ural nehirleri arasına Kıpçakların gelişi.

Harita 6. Kuzeydoğu Başkurtlarının etnik yapısı ve dağılımı

a- Ay Başkurtları: 1- Ay; 2- Kudey; 3- Murzalar; 4- Duvan; 5- Koşsı; 6- Upey; 7- Sızgı; *b*- Katay Başkurtları: 8- Katay; 9- Salüt; 10- Bikata; 11- Sinren; 12- Tersek; Kalmak; 14- Başkurt Kozakları; *c*- Tabın Başkurtları: 15- Tabın; 16- Kuvakan; 17- Sırzı; 18- Bişul; 19- Kumruk; 20- Badrak.

Harita 7. Ay ve Murzalar boylarının yerleşim tarihi

1- XI-XII. Yüzyıllarda göç; 2- Güney Urallardaki ilk yerleşim bölgesi; 3- XIII-XIV. Yüzyıllarda Ay nehri vadisine yönelik hareket; 4- Ay vadisine yerleşim; 5- Sart-Aylı'ların Ural-ötesine hareketi (XVI-XVIII. Yüzyıllar); 6- Ay kabilelerinin Ural-ötesine hareketi (XVI-XVIII. Yüzyıllar); 7- Sart-Aylıların Ural-ötesine yerleşmeleri; 8- Ural-ötesinde öz Aylıların yerleşim bölgeleri; 9- Aylıların iç ve batı Başkurtistan'a yerleşmeleri; 10- "Sart" unsuru içeren toponimlerin en yoğun biçimde yaygın olduğu bölge.

Harita 8. Kudey, Duvan ve Koşsı boylarının yerleşim tarihi

1- Ural eteklerine göçlerin başlıca yönleri (Kudey- IX. Yüzyıl; Duvan ve Koşsı- XIII. Yüzyıl); 2- XIII. Yüzyıla kadarki yerleşim bölgesi; 3- Kudeyler'in Belı nehri vadisine hareketi; 4- XIII-XIV. Yüzyıllarda Kudey boyunun dağılımı; 5- XI. Yüzyıl sonlarında Kudey kabilelerinin göçleri; 6- XII-XIX. Yüzyıllarda Kudey boyunun dağılımı; 7- XIII. Yüzyılda Duvan boyunun Belı nehri vadisine hareketi; 8- XIV-XVII. Yüzyıllarda Belı vadisinde Duvan boyunun dağılımı; 9- XIII-XIV. Yüzyıllarda Duvanlar'ın kuzeydoğu

ve iç Başkurdistan bölgelerine yönelik hareketleri; 10- Ay nehri havzasındaki Duvan toprakları; 11- XIII-XIV. Yüzyıllarda Koşsı boyunun kuzeydoğu Başkurdistan'a yönelik göçleri; 12- Ay nehri havzasında Koşsı boyuna ait topraklar.

Harita 9. Katay Başkurtlarının yerleşim tarihi

1- XIII. Yüzyılda Katay ve Salüt hareketleri; 2- XIII-XIV. Yüzyıllarda Katay Başkurtlarının dağılımı; 3- XVII-XIX. Yüzyıllarda batı ve güney Başkurdistan'da Katay köyleri; 4- XVII-XIX. Yüzyıllarda batı ve güney Başkurdistan'da Sinren köyleri; 5- XVII-XIX. Yüzyıllarda batı ve güney Başkurdistan'da Salüt köyleri; 6- XIII-XIV. Yüzyıllarda Başkurdistan'ın dağlık orman bölgelerine yönelik Katay göçleri; 7- XVII-XIX batı Katay boylarının dağılımı; 8- XIV. Yüzyılda Katay Başkurtlarının kuzeydoğu Başkurdistan'a yönelik göç hareketleri; 9- XVI. Yüzyıl öncesinde Kataylar'ın dağılımı; 10- XVI. Yüzyıl öncesinde Salütler'in dağılımı; 11- XVI. Yüzyıl öncesinde Sinrenler'in dağılımı; 12- XVI. Yüzyıl öncesinde Tersekler'in dağılımı; 13- XVI-XVIII. Yüzyıllarda Ufa nehrinin yukarı boylarına ve Ural-ötesine yönelik Katay göçleri; 14- XVI-XVII. Yüzyıllarda Ural-ötesine yönelik Salüt göçleri; 15- XVI-XVIII. Yüzyıllarda Ural-ötesine yönelik Sinren, Tersek ve Bikata göçleri; 16- XVIII. Yüzyılda Tobol havzası bozkırlarına yönelik Katay göçü; 17- XIX. Yüzyılda Ulu- Bala- ve Yalan-Kataylar'ın dağılımı; 18- XIX. Yüzyılda Salüt, Tersek ve Sinrenler'in dağılımı.

Harita 10. Tabın Başkurtlarının yerleşim tarihi (XIII-XIX. Yüzyıllar)

1- XIII-XIV. Yüzyıllarda Tabın Başkurtlarının hareket yönleri; 2- XIII-XIV. Yüzyıllarda Tabın boy-kabile grubunun dağılım bölgesi; 3- XIV. Yüzyılda Doğu Tabınların Ural ve Ural-ötesine yönelik hareketleri; 4- XIV-XVI. Yüzyıllarda Doğu Tabınlar'ın dağılımı; 5- XIV-XV. Yüzyıllarda Tabın ve Duvanlar'ın iç Başkurdistan'a yönelik göçleri; 6- XVII-XVIII. Yüzyıllara kadar Duvan toprakları (Duvan nahiyesi); 7- XIV. Yüzyılda Batı Tabın Başkurtlarının dağılımı; 8- XIV-XV. Yüzyıllarda Batı Tabın topraklarının genişletilmesi; 9- XV. Yüzyılda ve XVI. Yüzyıl başlarında (doğu ve batı) Tabınların İk nehri vadisine yönelik göç hareketleri; 10- XVII-XVIII. Yüzyıllarda (doğu ve batı) Tabın Başkurtlarının batı ve güney Başkurdistan'a yönelik göç hareketleri; 11- XIX. Yüzyılda Tabın Başkurtlarının batı ve güney Başkurdistan'daki dağılımı; 12- XVI-XVIII. Yüzyıllarda Tabın Başkurtlarının Ural-ötesine yönelik göç hareketleri.

Harita 11.XVII-XIX. Yüzyıllarda güneybatı Başkurtlarının etnik yapısı ve dağılımı

1- Min; 2- İrgiz-Kamelik Başkurtları

Harita 12. XIII-XVIII. Yüzyıllarda Min boyu Başkurtlarının yerleşim tarihi

1- XIV. Yüzyılda Min boyunun dağılım bölgesi; 2- XIV-XV. Yüzyıllarda Min toprakları; 3- XIV. Yüzyılda Min boylarının iç Başkurdistan'a yönelik göçleri; 4- XV-XVI. Yüzyıllarda Min Başkurtlarının Dema nehri havzasına göçü.

Harita 13. XVII-XIX. Yüzyıllarda Kuzeybatı Başkurtlarının etnik yapısı ve dağılımı

a- İk Başkurtları: 1- Baylar; 2- Yurmi; 3- Bular; 4- İrekte; *b*- kuzey Başkurtları: 5- Uran; 6- Gayna; 7- Tanıp; 8- Balıksı; 9- Un; *c*- Aşağı Belı Başkurtları: 10- Yeney; 11- Gere; 12- Kırgız; 13- Yılan; 14- Yeldek; 15- Kanlı; 16- Duvaney; 17- Karşin; 18- Taz; 19- Uvanış.

Harita 14. İk Başkurtlarının yerleşim tarihi

1- XIV. Yüzyılda Baylar boyunun İk deltası ve Kama boylarına göç hareketleri; 2- XVI. Yüzyılda Baylar boyu mensuplarının yukarı İk boylarına göç hareketleri; 3- XVII-XIX. Yüzyıllarda Baylar boyunun dağılımı; 4- XV. Yüzyılda ve XVI. Yüzyıl başlarında İrekteler'in İk bölgesine hareketi; 5- XVI. Yüzyılda İrekteler'in kuzeydoğuya hareketi; 6- XVII-XIX. Yüzyıllarda İrekteler'in dağılımı; 7- XIII-XIV. Yüzyıllarda Bular ve Yurmilerin İk bölgesine yönelik hareketleri; 8- XVII-XIX. Yüzyıllarda Bular boyunun dağılımı; 9- XVII-XIX. Yüzyıllarda Yurmiler'in dağılımı

Harita 15. Eski Başkurt halkına bağlı Bolgar-Madyar boylarının dağılımı

1- IX-X. Yüzyıllarda İdil Bolgar devleti toprakları; 2- XII. Yüzyılda İdil Bolgar devleti toprakları; 3- VIII-IX. Yüzyıllarda eski Madyar boylarının dağılım bölgesi ("Büyük Macaristan"); 4- VIII-IX. Yüzyıllarda eski Başkurt halkına bağlı Bolgar-Madyar boylarının dağılım bölgesi; 5- Bolgar-Madyar etnik katmanına ait boyların XIX. Yüzyıldaki dağılımı (1- Yurmatı, 2- Yurmi, 3- Yeney, 4- Gayna (Tarhan), 5- Kese, 6- Bular, 7- Mişer, 8- Nagman, 9- Yulaman, 10-İmes, 11- Yumran (Yurman), 12- Kalser)

Harita 16. Eski Başkurt boylarının dağılımı

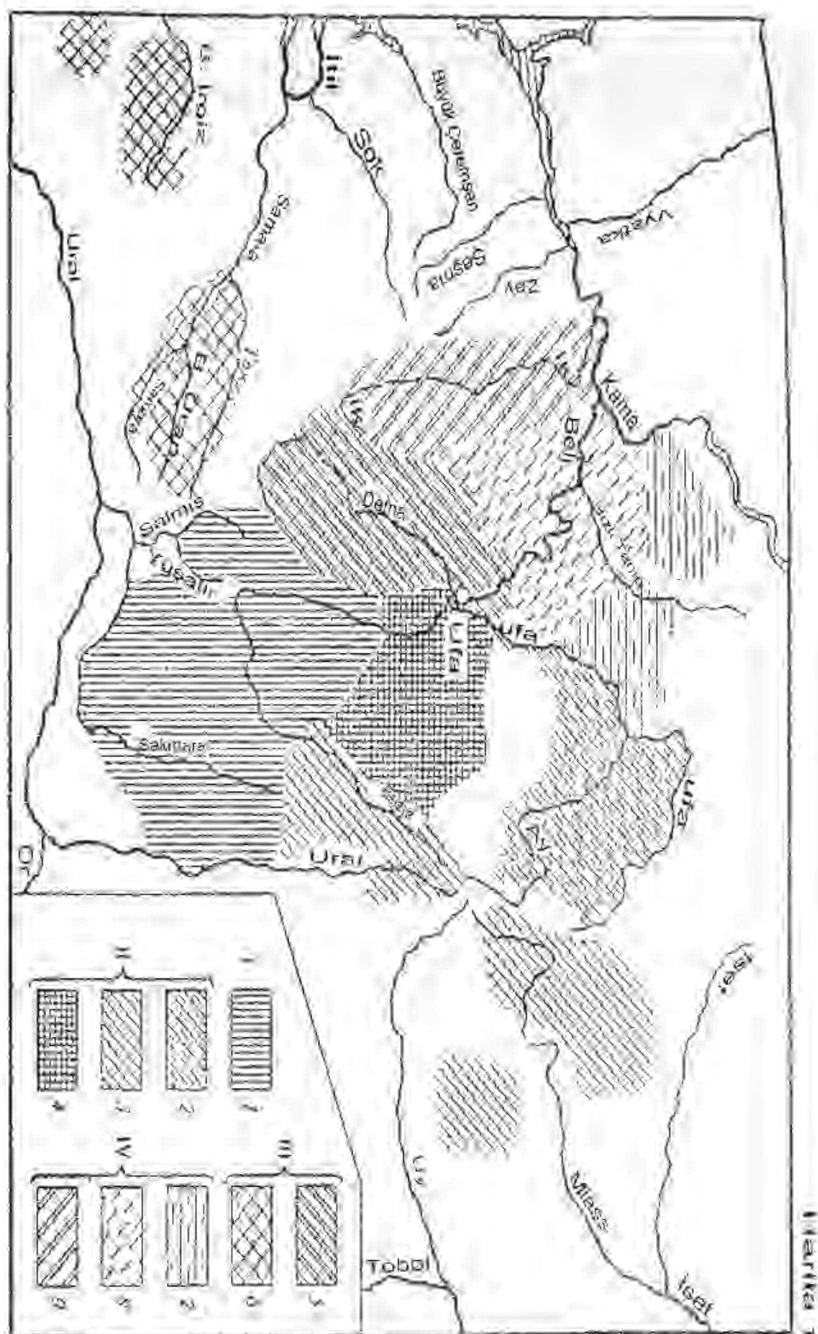
1- X. Yüzyılda İdil Bolgar devleti toprakları; 2- VIII-IX. Yüzyıllarda eski Macar boylarının dağılım bölgesi; 3- IX-XI. Yüzyıllarda Bolgar-Madyar boylarının dağılım bölgesi; 4- Eski Başkurdistan X. Yüzyılda; 5- "Eski Başkurt" boy-kabile oluşumlarının XIX. Yüzyıldaki dağılımı (1- Üsergen, 2- Baylar, 3- Suraş, 4- Tangaur, 5- Bürzen, 6- Yagalbay, 7- Tamyan, 8- Un, 9- Bişul, 10- Kudey, 11- Uran, 12- Sinren)

Harita 17. XI. Yüzyılda ve XIII. Yüzyıl başlarında Başkurdistan'a yönelik başlıca göçebe akımları

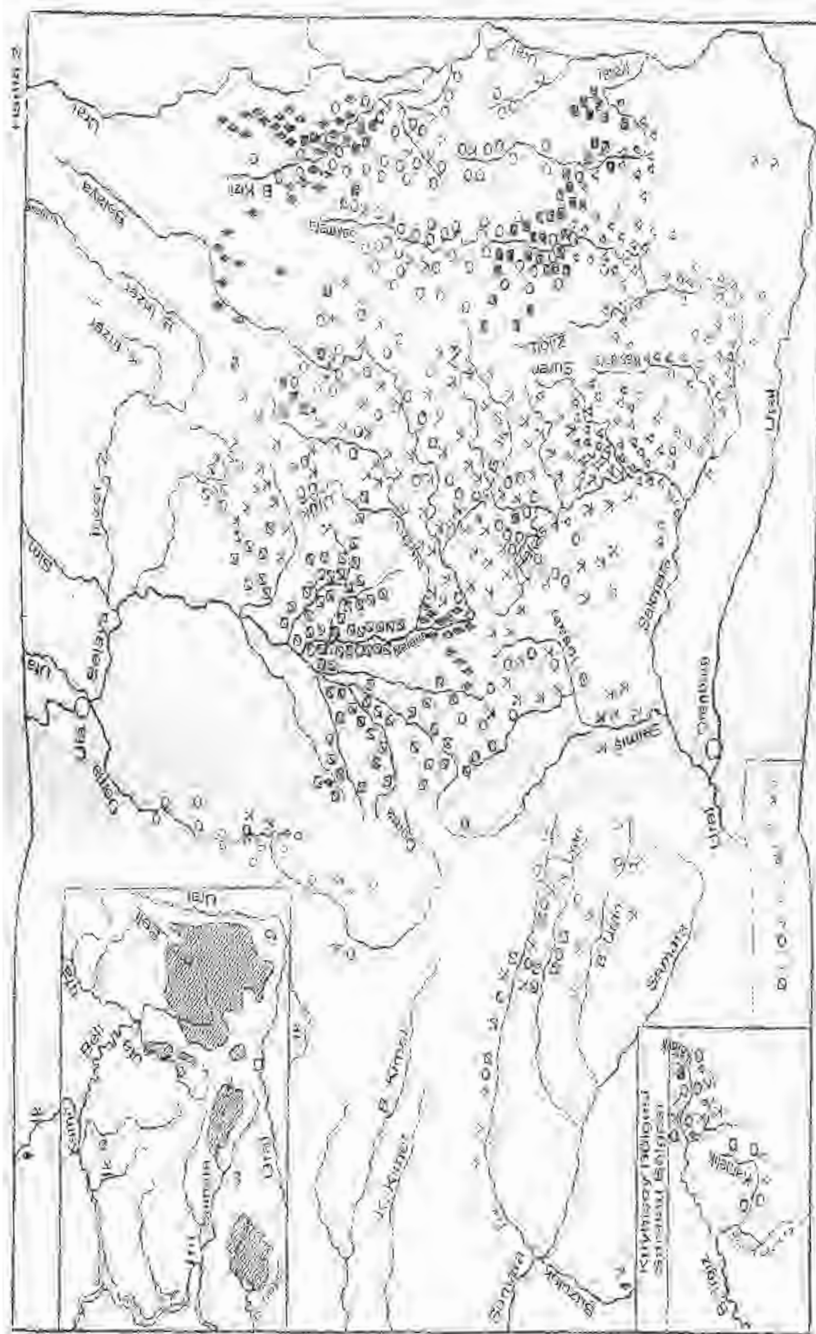
1- Göçebe hareketlerinin yönleri; 2- nehirlerin su ayrımı bölgeleri, göç hareketlerinin yöneldiği başlıca topraklardır; 3- eski Başkurtların başlıca dağılım bölgeleri; 4- Türk göçebelerin yaşadıkları bölgeler.

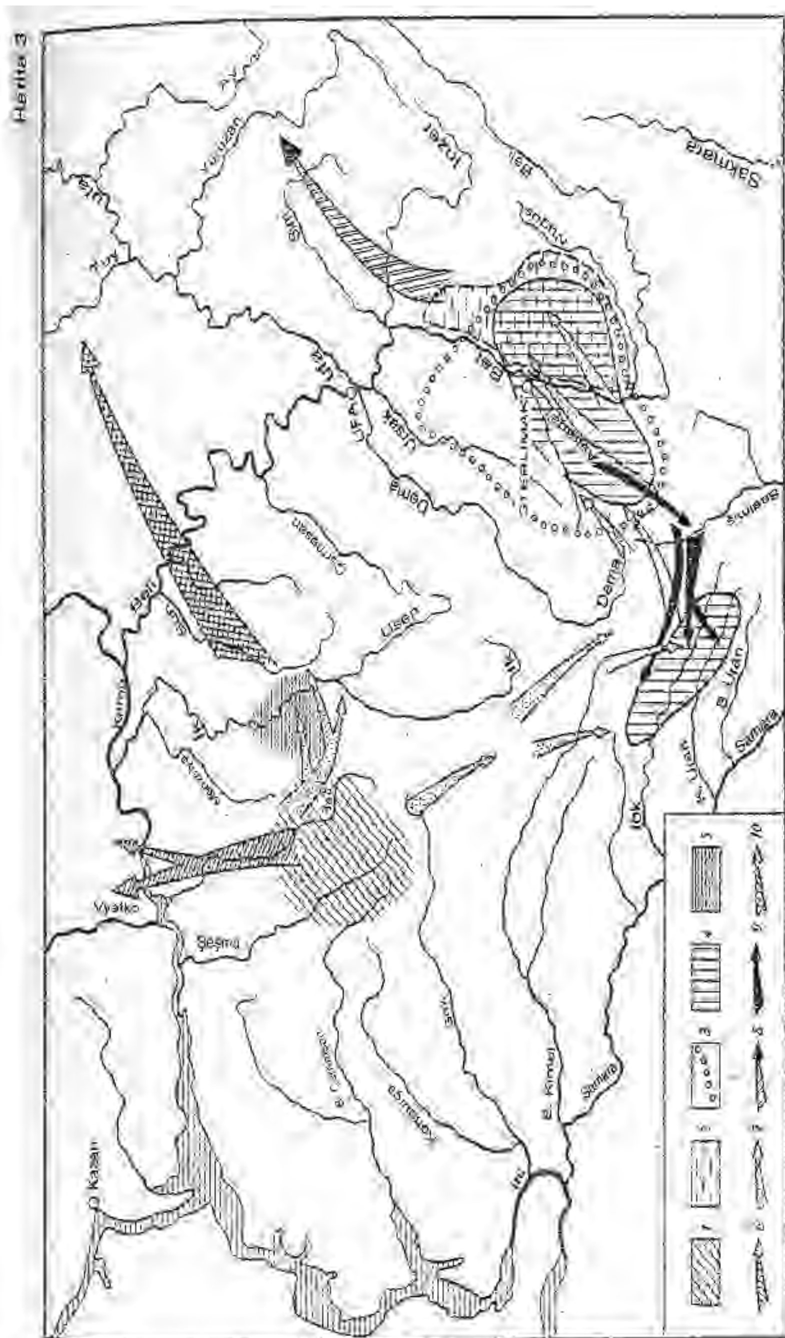
Harita 18. Kıpçak göçleri dönemine ait boy-kabile oluşumlarının XIX. Yüzyıldaki dağılımı

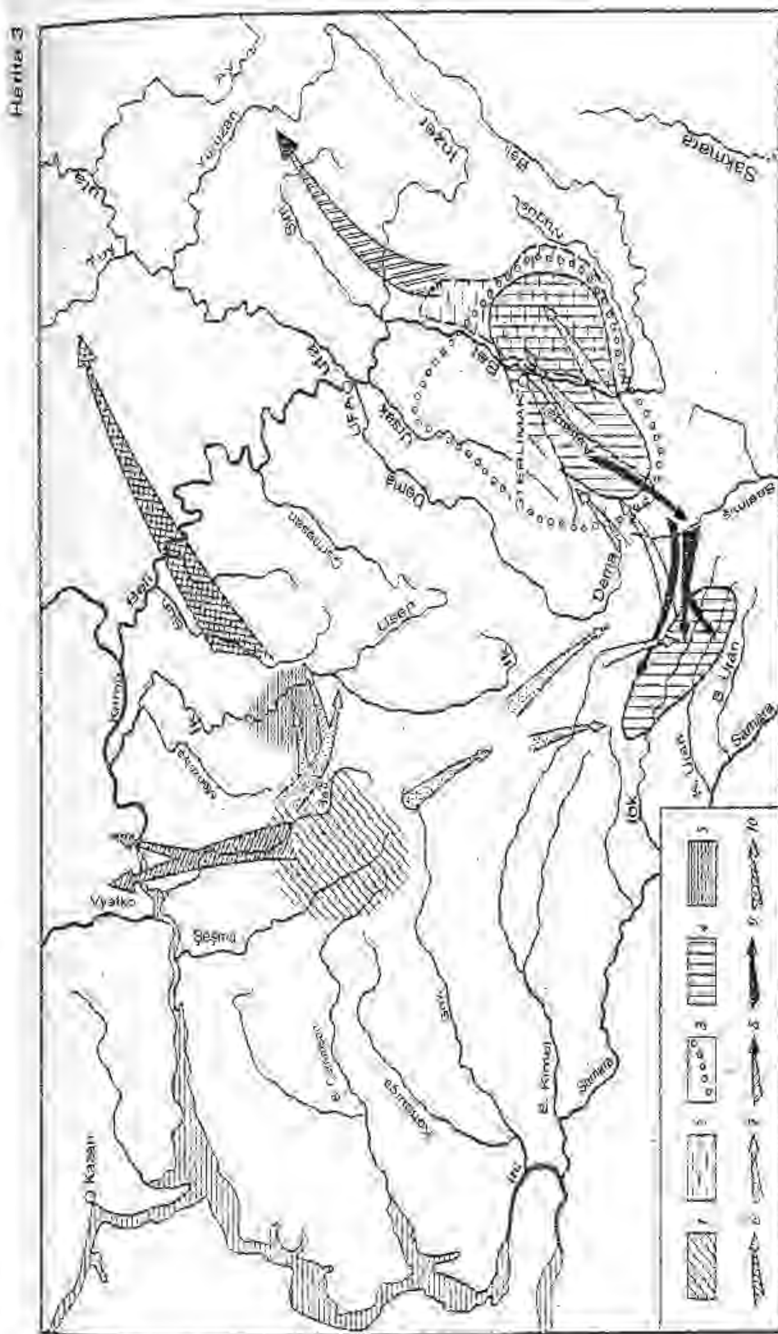
1- Kıpçak boy-kabile grubu; 2- Katay boy-kabile grubu; 3- Tabın boy-kabile grubu; 4- Min boy-kabile grubu.

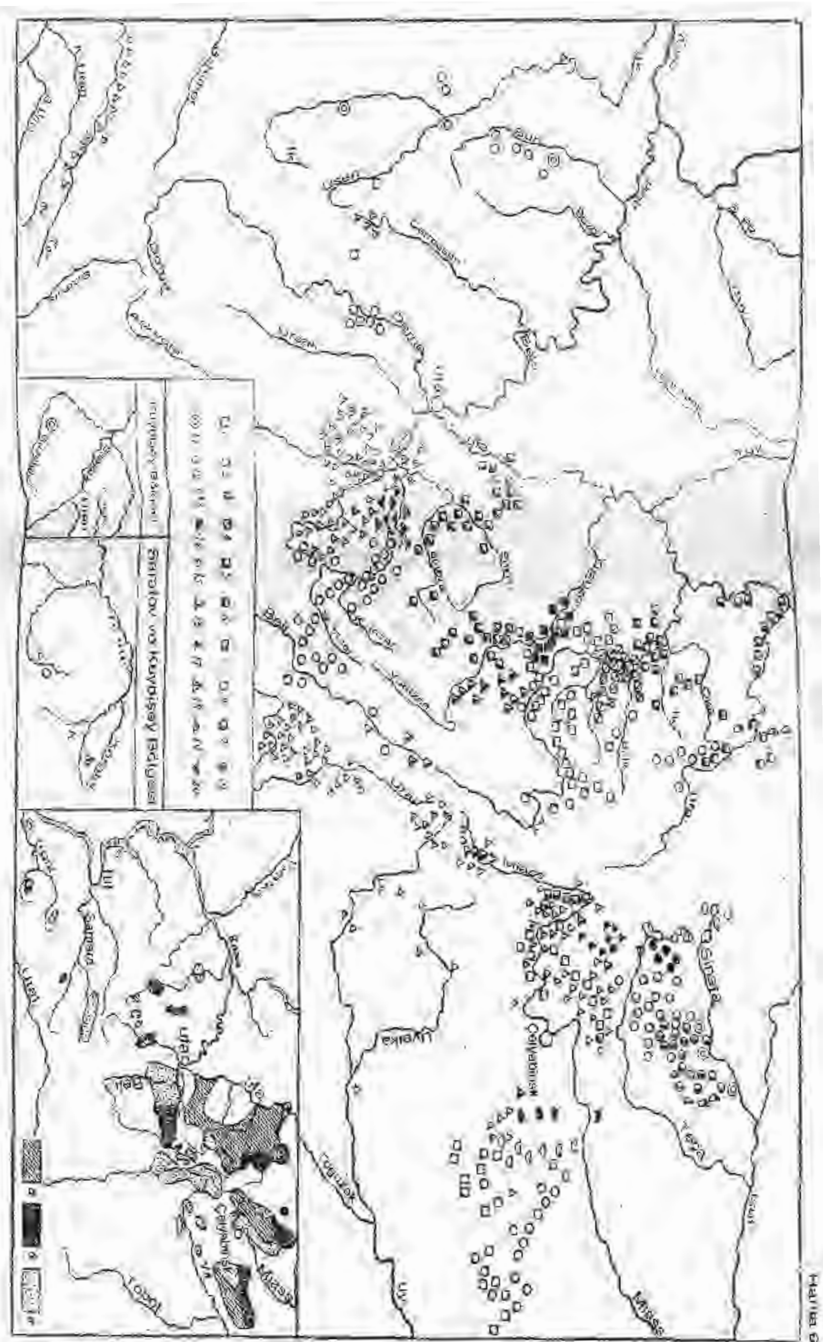

İtil
Sok
Samara
Büyük Çeremşan
Şeşma
Zay
Vyatka
Kama
Dema
Ufa
Ural
Sakmara
Ay
Or
Tobol
Uy
Miass
İset
I
II
III
IV

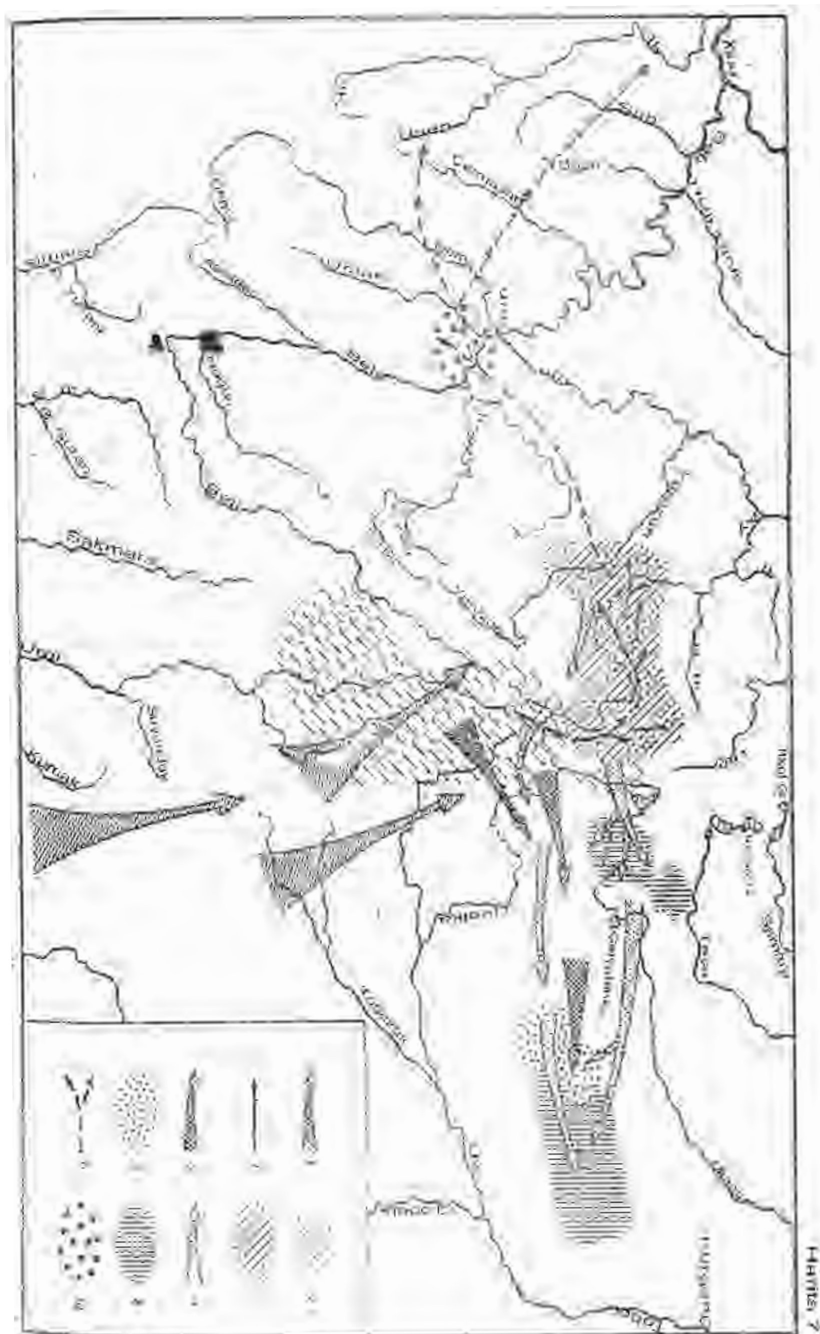
Harita 1

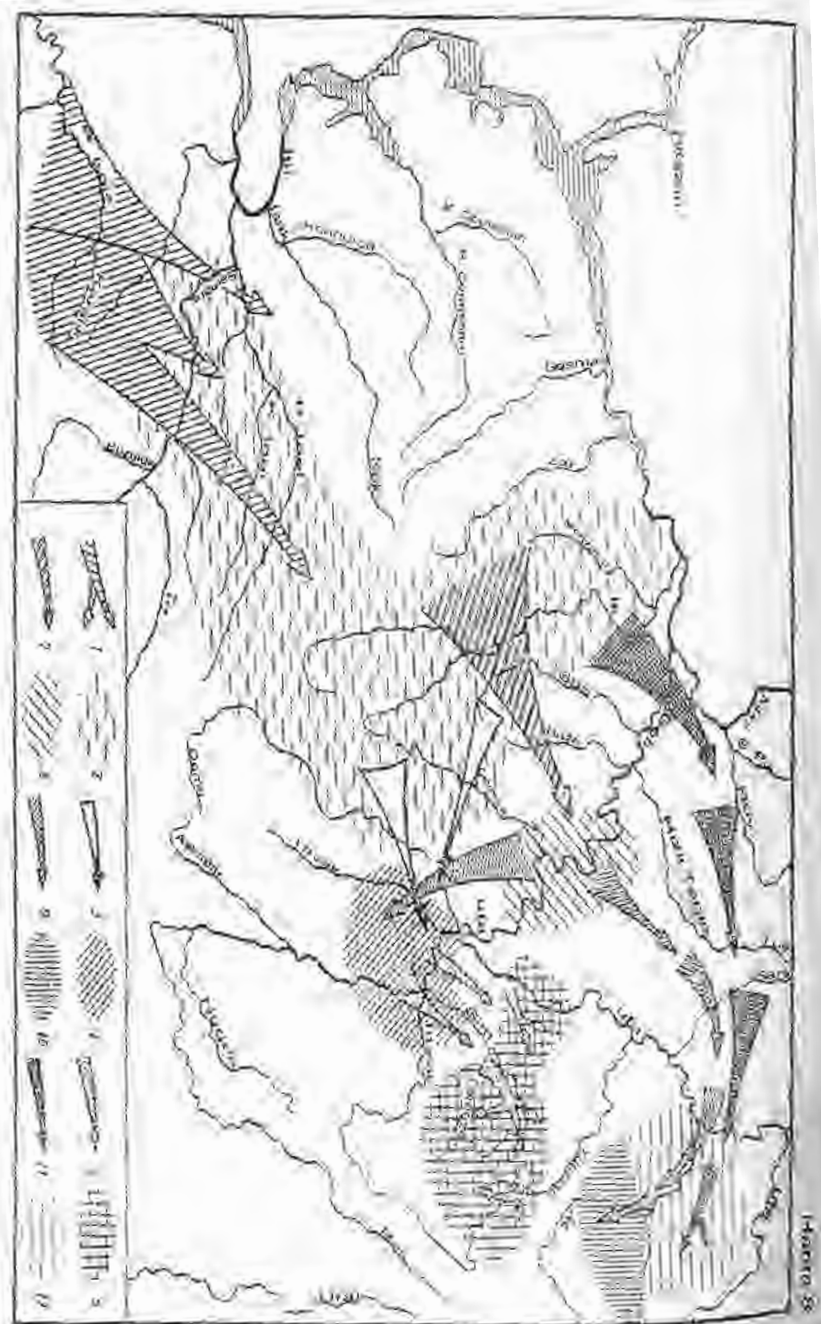

Harita 3
Sakmara
İnzer
Sim
Yuruzan
Ufa
UFA
Uşak
Dema
Karmasan
Uşen
İk
Vyatko
Şeşma
Kondurça
İtil
B. Kinel
Samara
İok
B. Uran
Kazan

Harita 3
Kazan
Vyatka
Şeşma
Sakmara
Dema
Usen
B. Kinel
Samara
B. Uran
İnzer
Yuruzan

Çelyabinsk
Miass
Tobol
Harita 6

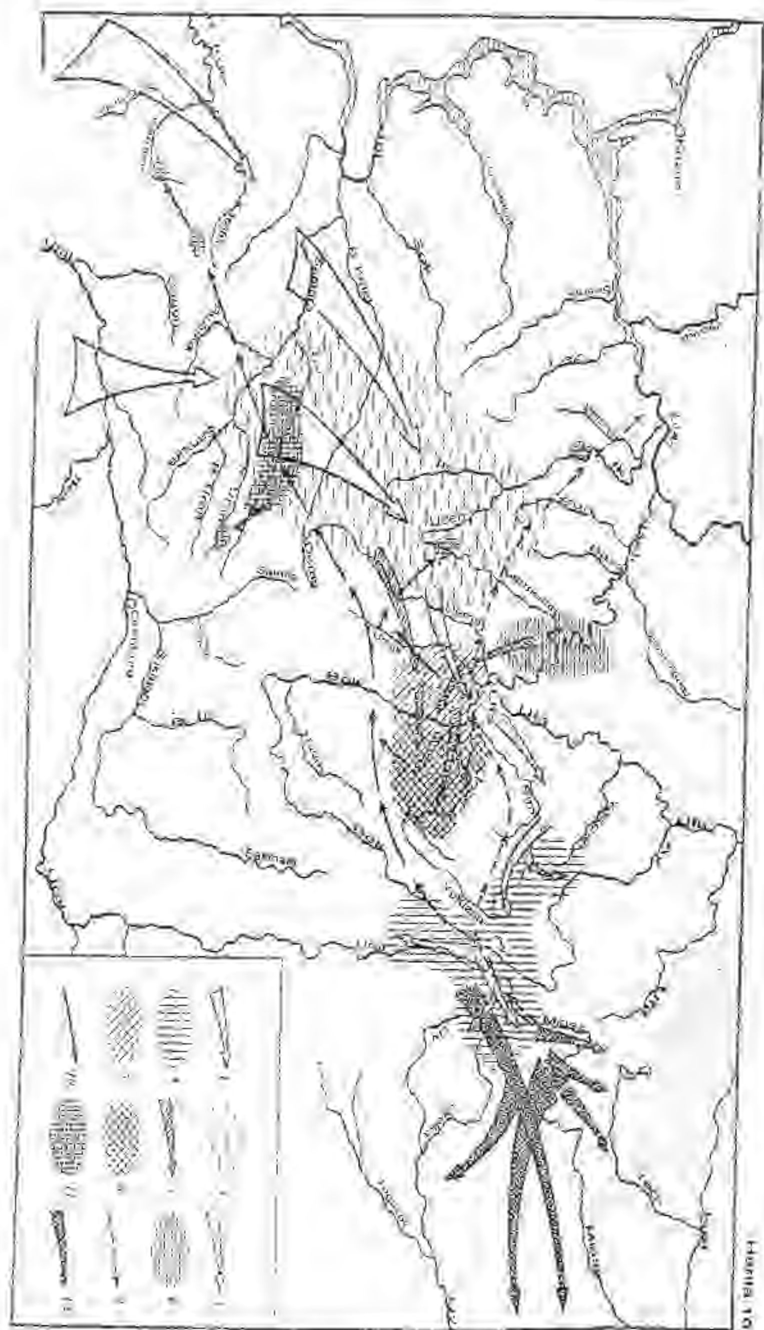

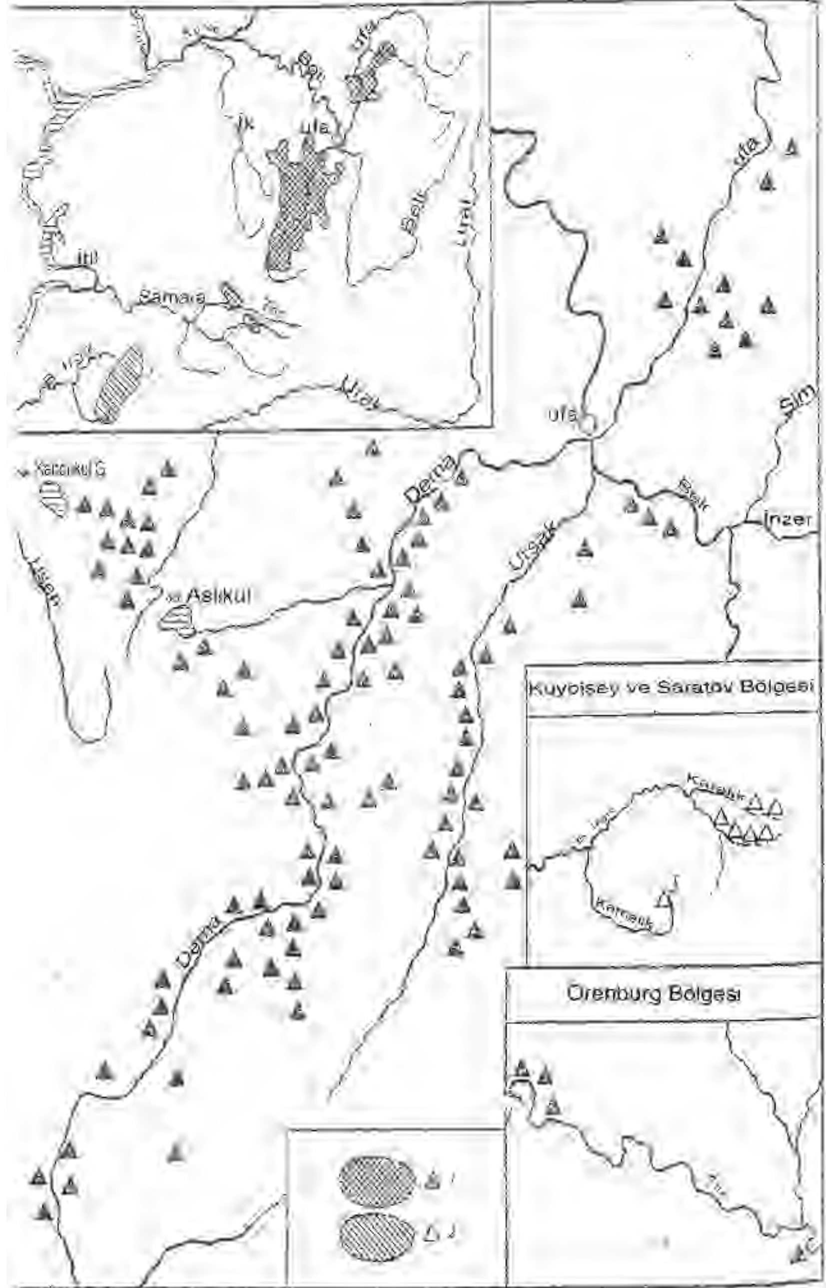
Harita 7

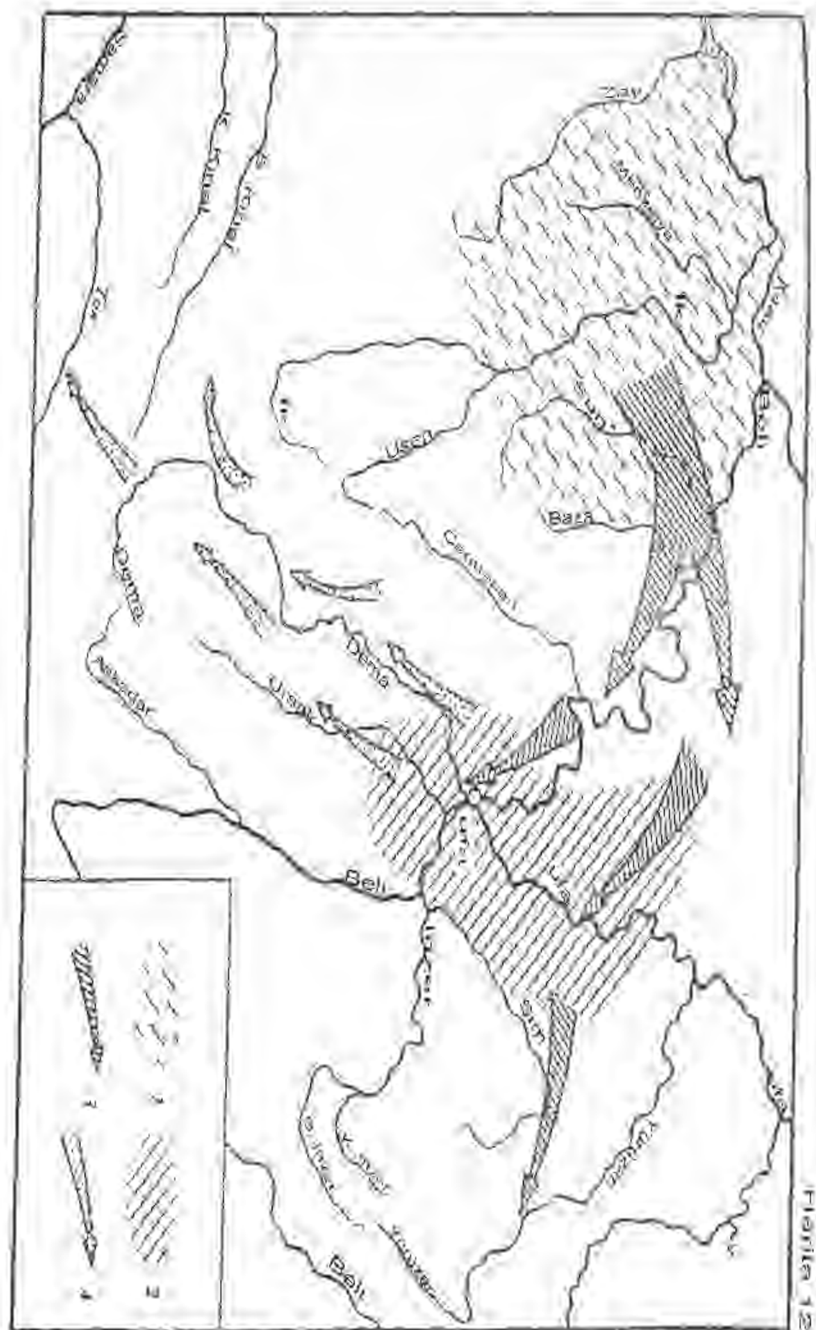

Harita 8

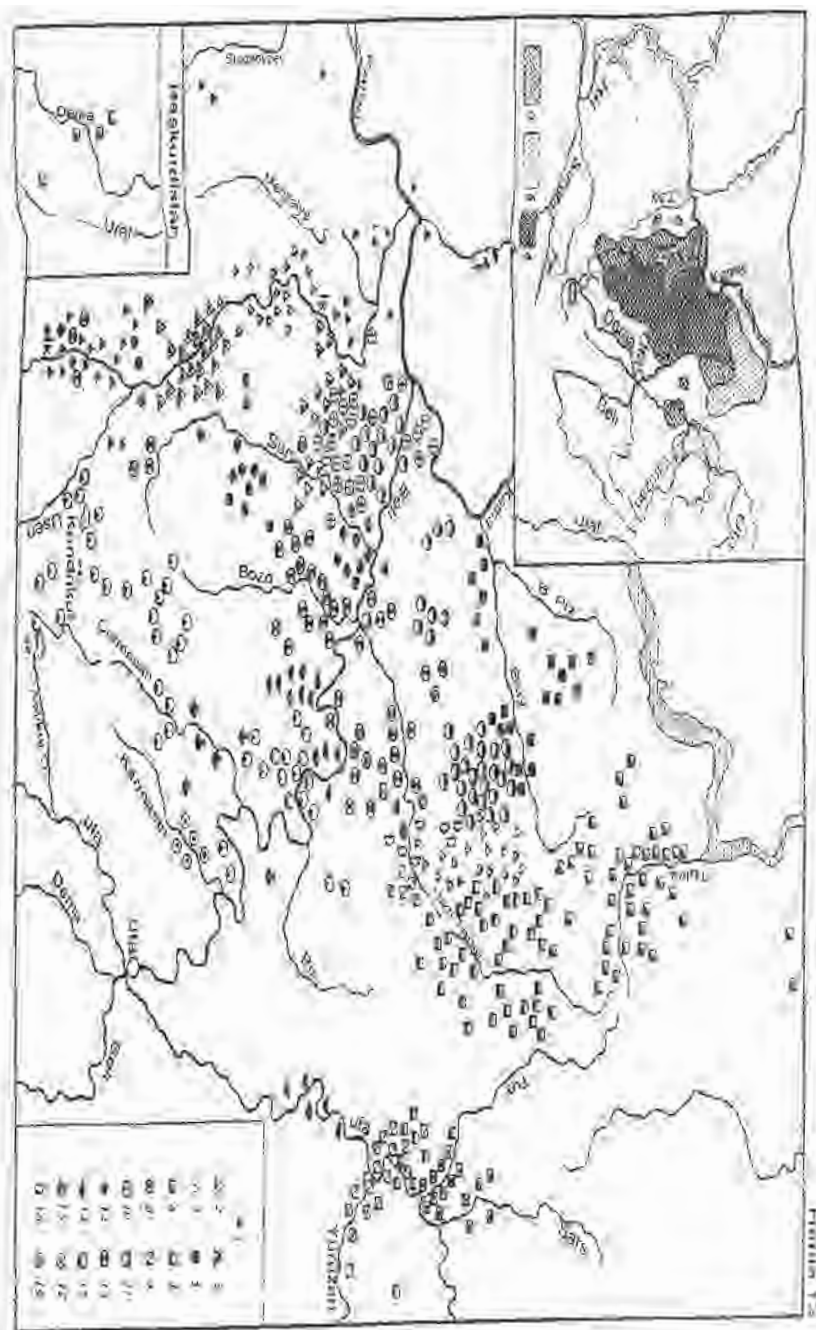
Harita 9

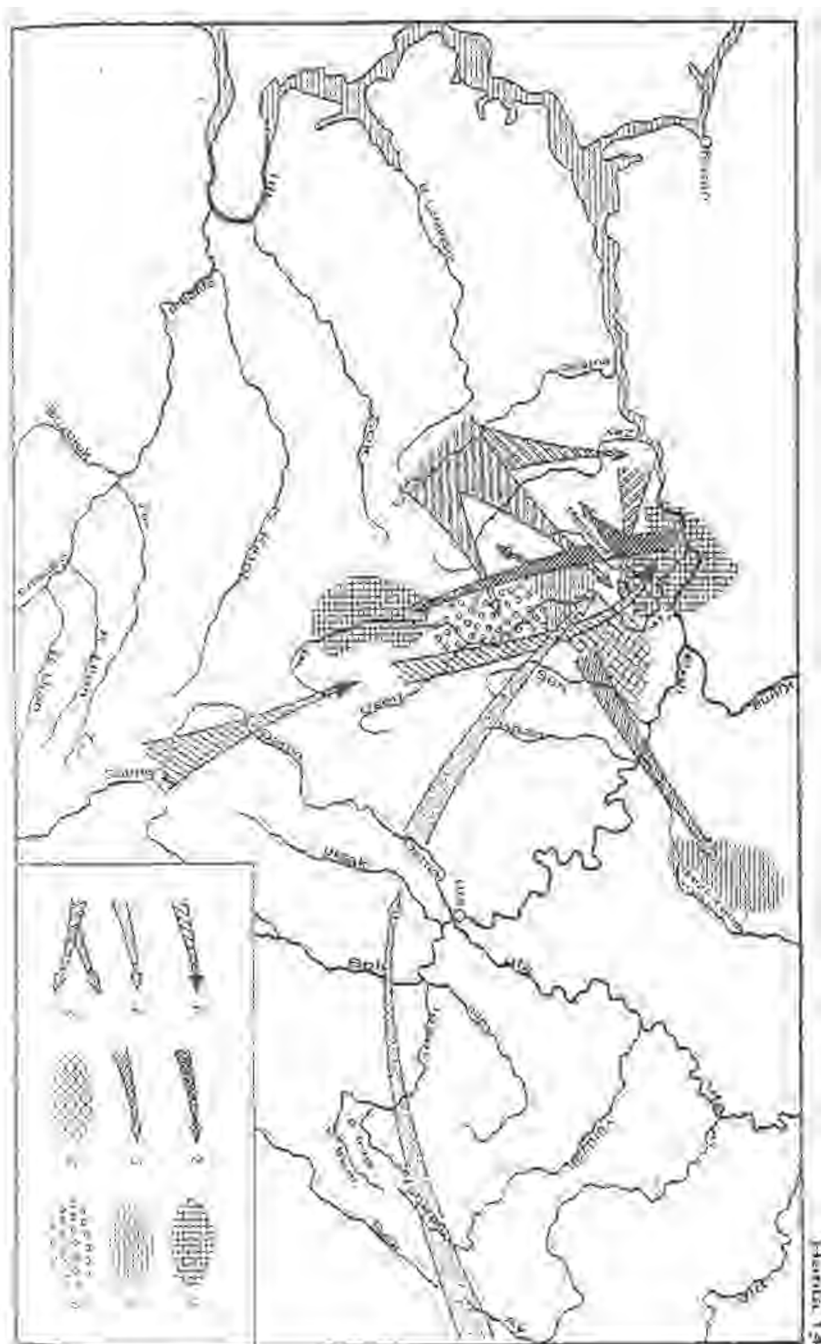

Harita 10

Harita 11
Ufa
Ik
İtil
Samara
Ural
Belk
Ufa
Sim
Belk
İnzer
Dema
Asılkul
Urşak
Kuypisey ve Saratov Bölgesi
Kamenk
Orenburg Bölgesi

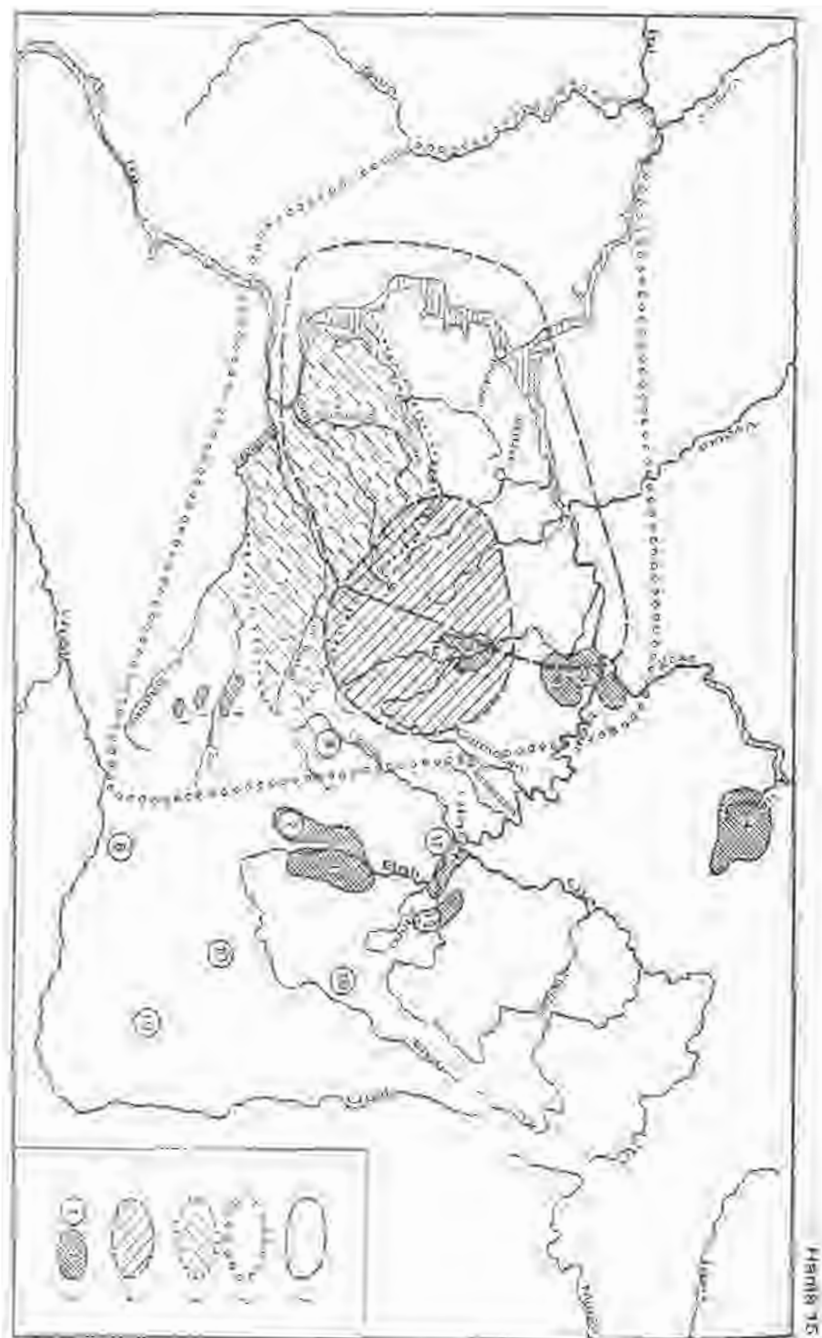

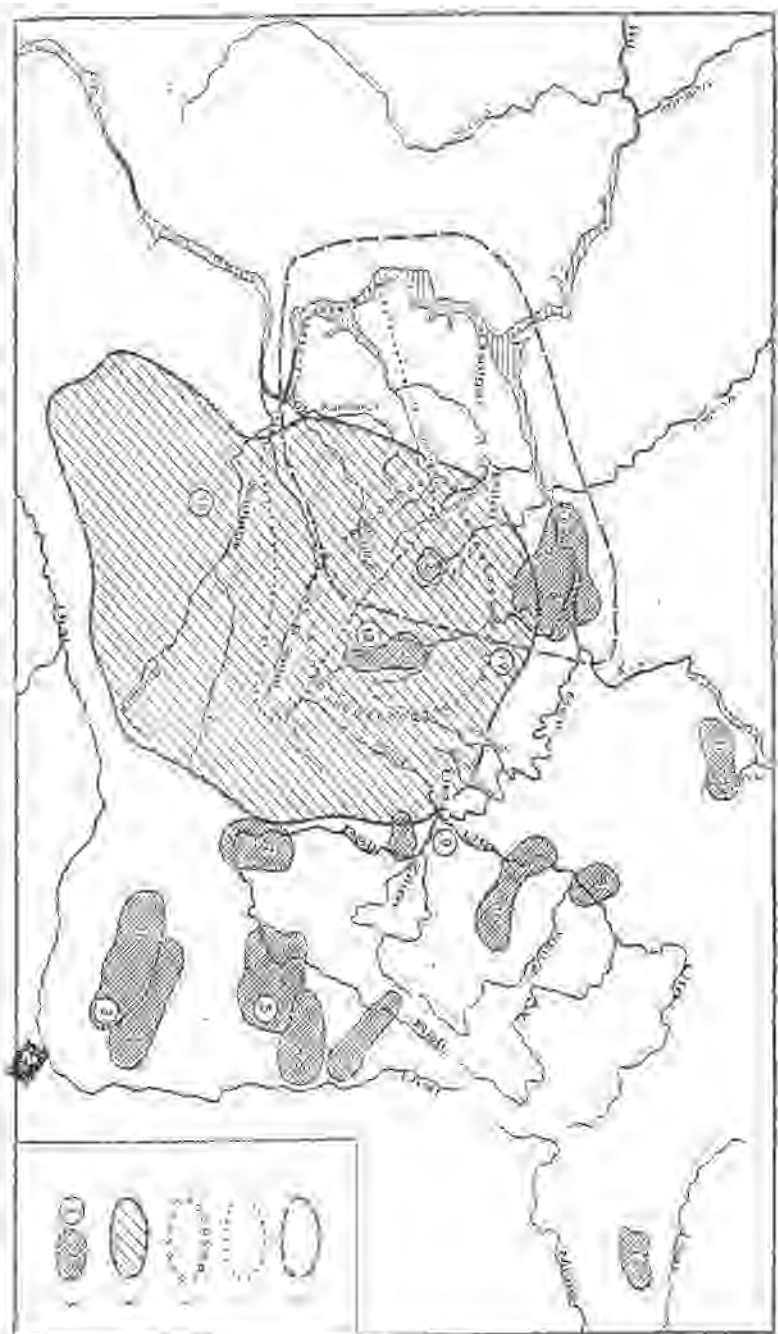
Harita 12

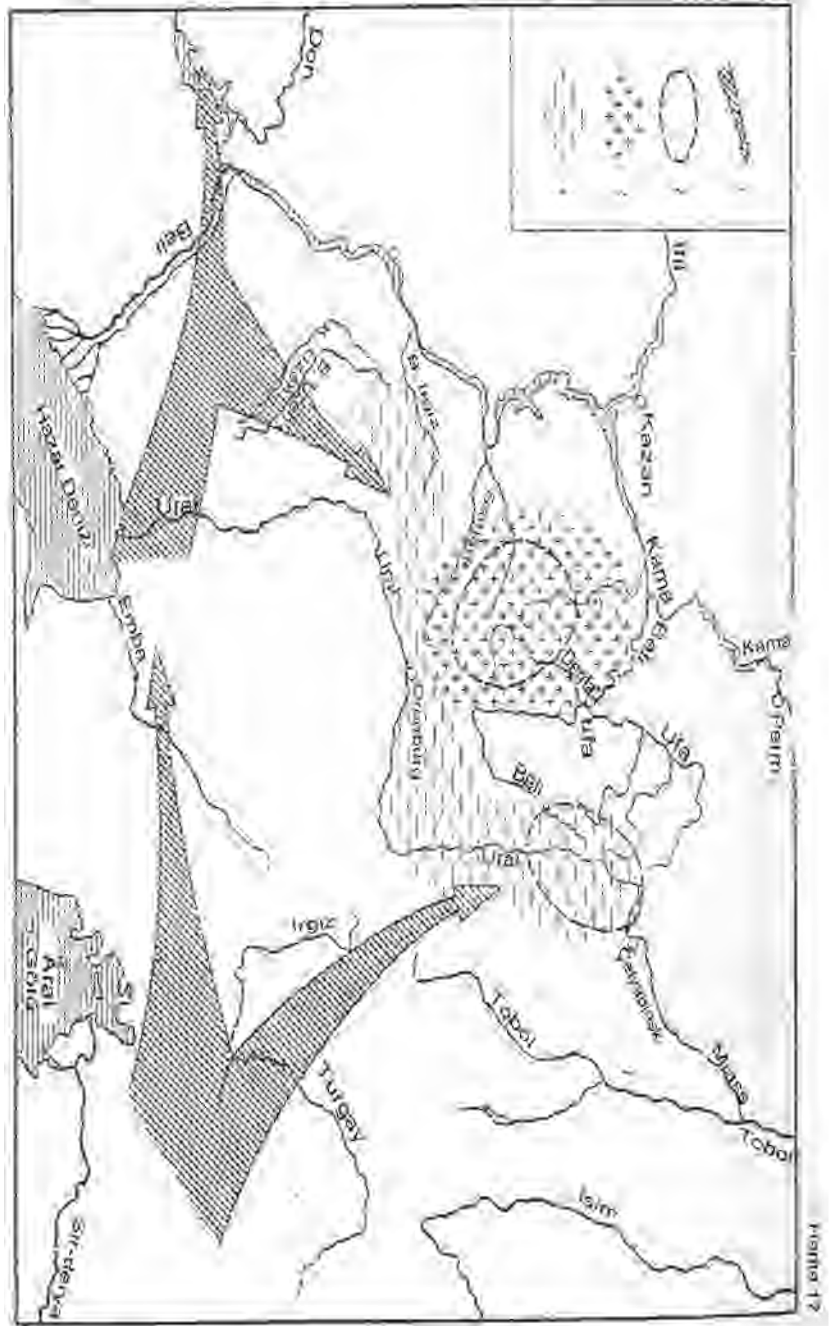

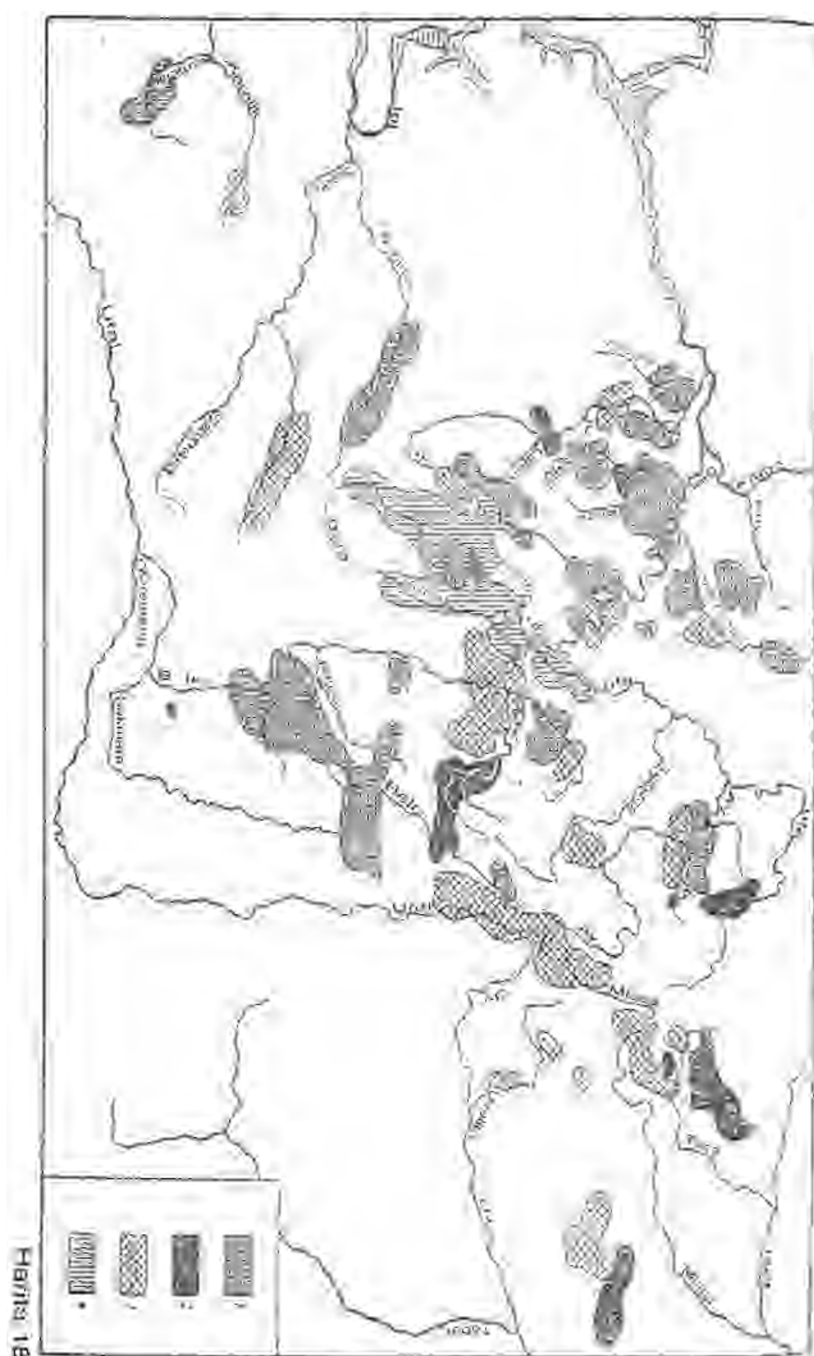

Harita 14

Harita 15

Don
Beli
Hazar Denizi
Ural
Emba
Aral Gölü
Sır-derya
Turgay
Irgiz
Tobol
İşim
Miass
Çelyabinsk
Ufa
Kama
Perm
Kazan
İtil
Orenburg
Harita 17

Harita 18

KAYNAKLAR*

Marx, K. K kritike gegelovskoy filosofii prava. Vvedeniye/K. Marx i F. Engels, Soçineniya, t.1.

Lenin, V. İ. O gosudarstve, Poln. sobr. soç., t. 29.

Abramzon, S. M., 1949. K semantike kirgizskix etnonimov, SE, No. 3.

Abramzon, S. M., 1951. Formu rodo-plemennoy organizatsii u koçevnikov Sredney Azii / Rodovoe obşçestvo. TİE, novaya seriya, t. XIV, M.

Abramzon, S. M., 1960. Etniçeskiy sostav kirgizskogo naseleniya severnoy Kirgizii, TKAEE, t. IV, M.

Abramzon, S. M., 1970. Nekotorıye voprosı sotsial'nogo stroya koçevıx obşçestv, SE, no. 6.

Abramzon, S. M., 1971. Kirgizi i ix etnogenetiçeskiye i istoriko-kul'turnıye svyazi, L.

Abramov, A. N., 1907. Başkirı (antropologiçeskiy oçerk) / Russkiy antropologiçeskiy jurnal, kn. 27-28, no. 3-4. M.

Avijanskaya, S. A., Bikbulatov, N. V., Kuzeyev, R. G., 1964. Dekorativno-prikladnoye iskusstvo başkir. Ufa.

Avijanskaya, S. A., Bikbulatov, N. V., Kuzeyev, R. G., 1968. Narodnoye iskusstvo başkir. L.

Agadjanov, S. G., 1969. Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv. Aşxabad.

Agadjanov, S. G., Nekotorıye problemi istorii oguzskix plemen Sredney Azii / Tyurkologiçeskiy sbornik, 1970, M.

Agafiy, 1953. O tsarstvovanii Justiniana, Perevod M. V. Levçenko, M.-L.

Akimova, M. S., 1961. Antropologiçeskiye materialı mazununiskoy kul'turı Prikam'ya / Otçetı Kamskoy (Votkinskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii İnsitituta arxeologii AN SSSR, Vıp. 2, M.

* Sıralama Rus alfabesine göre yapılmıştır.

Akimova, M. S., 1964. Drevniye naseleniye Başkirii po arxeologiçeskim dannım, AEB, II, Ufa.

Akimova, M. S., 1964a. Materialı k antropologii rannix bolgar / *V. F. Gening, A. X. Xalikov,* Rannie bolgarı na Volge (Bol'şe-Tarxanskiy mogilnik), M.

Akimova, M. S., 1968. Antropologiya drevnego naseleniya Priural'ya, M.

Akimova, M. S., 1971. Etnogenez Başkir po dannım antropologii, AEB, IV, Ufa.

Akişev, K. A., Baypakov, K. M., Yerzakoviç, L. B., 1972. Drevniy Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivı), Alma-Ata.

Aktı İstoriçeskie, 1841-1842, t. I-V, SPb.

Al-Bakuvi, 1971. Abd ar-Raşid al-Bakuvi, Kitab talxis al-asar ve acaib al-malik al-kaxxar, M.

Al-Garnati, 1971. Puteşestvie Abu Xamida al-Garnativ Vostoçnuyu i Tsentral'nuyu Yevropu (1131-1153), Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, M.

Alekseyev, V. P., 1969. Kraniologiçeskiye materialı k etnogenezu başkirskogo naroda / Nauçnaya sessiya po etnogenezu başkir, Ufa.

Alekseyev, V. P., 1969a. Proisxojdeniye narodov Vostoçnoy Yevropı (kraniologiçeskoye issledovaniye), M.

Alekseyev, V. P., 1971. Oçerk proisxojdeniya tyurkskix narodov Vostoçnoy Yevropı v svete dannıx kraniologii / AET, Vıp. 1, Kazan.

Amanjolov, A. A., 1959. Voprosı dialektologii i istorii kazaxskogo yazıka, Alma-Ata.

Amin al Xoli, 1962. Svyazi mejdu Nilom i Volgoy v XIII-XIV vv., M.

Anninsky, S. A., 1940. İzvestiya vengerskix missionerov XIII-XIV vv. o tatarax i Vostoçnoy Yevrope, İA, t. III, M.-L.

Aristov, N. A., 1894. Opıt vıyasneniya etniçeskogo sostava kirgiz-kazakov Bol'şoy ordı i karakirgizov na osnovanii rodoslovnıx skazaniy i svedeniy o suşşestvuyuşşix rodovıx deleniyax i o rodovıx tamgax, a takje istoriçeskix dannıx o naçinayuşşixsya antropologiçeskix issledovaniy / Jivaya Starina, vıp. III, IV, (otdel'noe izdane: SPb, 1895).

Aristov, N. A., 1896. Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennosti / Jivaya Starina, vıp. III, IV (otdel'noe izdanie, SPb, 1897).

Artamonov, M. İ., 1936. Oçerki drevneyşey istorii xazar, L.

Artamonov, M. İ., 1962. İstoriya xazar, M.-L.

Artamonov, M. İ., 1970. Bolgarskie kul'turı Severnogo i Zapadnogo Priçernomor'ya / Dokladı Geografiçeskogo Obşçestva SSSR, vıp. 15, Etnografiya, L.0

Arxeologiya i etnografiya Başkirii, 1962, t. I, Ufa; 1964, t. II, Ufa; 1968, t. III, Ufa; 1971, t. IV, Ufa.

Asalxanov, İ. A., 1960. O buryatskix rodax v XIX v. / Etnografiçeskiy sbornik, vıp. 1, Ulan-Ude.

Axatov, G. X., 1963. Dialekt zapadnosibirskix tatar, Ufa.

Axincanov, M. B., 1959. Etnogenez kazaxskogo naroda / Uçen. Zap. Kazaxskogo gos. Un-ta, t. XXXVIII, seriya ist., vıp. 4, Alma-Ata.

Axincanov, M. B., 1971. Proisxojdenie i firmirovanie kazaxskogo naroda, Avtoref. dokt. diss.

Axincanov, M. B., Yerzakoviç, L., 1972. K voprosu o proisxojdenii kanov na Sırdar'e / İzvestiya AN KazSSR, seriya obşçesvennaya, 2, Alma-Ata

Axmarov, G. N., 1903. O yazıke i narodnosti mişarey, Kazan.

Axmarov, G. N., 1908. Teptyari i ix proisxojdenie, Kazan.

Axmedov, B., 1965. Gosudarstvo koçevıx uzbekov, M.

Axmerov, R. B., 1947. Drevnie pogrbeniya v g. Ufe, KSİİMK, XXV.

Axmerov, R. B., 1951. Ufimskie pogrebeniya VI-VIII vv. N. e., KSİİMK, X.

Axmerov, R. B., 1955. Mogil'nik bliz g. Sterlitamaka, SA, XXII.

Axmerov, R. B., 1970. Ufimskiye pogrebeniya IV-VII vv n. e. İ ix mesto v drevney istorii Başkirii / Dervnosti Başkirii, M.

Axmmetyanov, R. G., 1972. K drevnim kul'turnım svyazyam mejdu finno-ugrami i tyurkami / Voprosı sovetskogo finno-ugrovedeniya, Saransk.

Aşmarin, N. İ., 1902. Bolgarı i çuvaşi, Kazan.

Bader, O. N., 1972. O drevneyşçix finno-ugrax na Urale i drevnix finnax mejdu Uralom i Baltikoy / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Baişev, T. G., 1955. Başkirskiye dialektı i ix otnoşenine k literatırnomu yazıku, M.

Barta, A., 1972. İstoki vengerskoy kulturı X v. / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Bartold, V. V., 1924. Xudud-al-Alem, rukopis' Tumanskogo.

Bartold, V. V., 1963. Turkestan v epoxu mongol'skogo naşestviya / Soç., t. I, M.

Bartold, V. V., 1963a. Oçerki istorii Semireç'ya / Soç., t. II, ç. 1, M.

Bartold, V. V., 1963b. İstoriya Turkestana / Soç, t. II, ç. 1, M.

Bartold, V. V., 1963c. Oçerki istorii turkmenskogo naroda / Soç. t. II, ç. 1, M.

Bartold, V. V., 1964. Ulugbek i ego vremya / Soç. t. II, ç. 2, M.

Bartold, V. V., 1964a. Eşyo o xristianstve v Turkestane v domongol'skiy period (po povodu semireçenskix nadpisey) / Soç. t. II, ç. 2, M.

Bartold, V. V., 1964c. Eşyo o slove "Sart" / Soç. t. II, ç. 2, M.

Bartold, V. V., 1964d. Tseremonial pri dvore uzbekskix xanov v XVII. V / Soç. t. II, ç. 2, M.

Bartold, V. V., 1965. Balık / Soç. t. III, M.

Bartold, V. V., 1965a. Karşi / Soç. t. III, M.

Bartold, V. V., 1968. İstoriya turetsko-mongol'skik narodov / Soç. t. V, M.

Bartold, V. V., 1968a. Novıy trud o polovtsax / Soç. t. III, M.

Bartold, V. V., 1968b. Retsenziya na knigu: N. A. Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennosti 1897) / Soç. t. V, M.

Bartold, V. V. 1968c. Bascirt / Soç. t. V, M.

Baskakov, N. A., 1940. Nogayskiy yazık i ego dilaektı, M.-L.

Baskakov, N. A., 1952. Klassifikatsiya tyrukskix yazıkov v svyazi s istoriçekoy periodizatsiey ix razvitiya i formirovaniya / Trudı İnstituta yazıkoznaniya, t. I, M.

Baskakov, N. A., 1958. Alyaskiy yazık (Vvedeniye v izuçeniye altayskogo yazıka i yego dialektov), M.

Baskakov, N. A., 1960. Tyurkskiye yazıki, M.

Baskakov, N. A., 1964. Rodo-plemennıye nazvaniya kıpçakov v toponimii Yujnoy Moldavii / Toponimika Vostoka, M.

Baskakov, N. A., 1964a. Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya dialektnıx sistem sovremennıx tyurkskix yazıkov, M. (Doklad na VII MKAEN).

Baskakov, N. A., 1970. Osnovnıe teoretiçeskie napravleniya v izuçenii altayskoy sem'i yazıkov / Sovetskaya tyurkologiya, No. 1.

Başkirskie şejere, Sostavleniye, perevod tekstov, vvedeniye i kommentarii R. G. Kuzeyeva, Ufa, 1960.

Başkirskiy arxeologiçeskiy sbornik, 1959, Ufa.

Başkirsko-russkiy slovar', 1958, Ufa.

Bernştam, A. N., 1946. Sotsial'no-ekonomiçeskiy stroy orxono-yeniseyskix tyurok VI-VIII vv., M.-L.

Bernştam, A. N., 1951. Oçerk istorii gunnov, L.

Bers, A., 1930. Proşloye Urala s drevneyşçix vremen do russkoy kolonizatsii, M.

Berxgol'ts, fon Lev, 1893. Gornıye başkirı – Kataytsı / Etnografiçeskoe obozreniye, kn. XVIII, No. 3, M.

Bikbulatov, N. V., 1964. Terminologiya i sistema rodstva başkir, AEB, II, Ufa.

Bikbulatov, N. V., Majitov, N. A., 1969. Arxeologiya i etnografiya başkir za 50 let / Nauka v Sovetskoy Başkirii za 50 let, Ufa.

Biçurin, N. Y. (İakinf), 1950. Sobranie svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevnie vremena, t. I; 1953, t. III, M.-L.

Bogdanov, A. P., 1880. Kurgannıe Priuraltsı po raskopkam gg. Zografa i Nefedova (çerepa başkir i nogayskix xanov) / İzvesitya Obşçestva lyubiteley yestestvoznaniya, antropologii i etnografii, t. XXXV, ç. 1, vıp. 3-4, M.

Bromley, Y. V., 1969. Etnos i endıgamiya / SE, No. 6

Bromley, Y. V., 1970. Etnos i etnosotsial'nıy organizm / Tezisı dokladov na zasedaniyax, posvyaşennıx itogam polevıx issledovaniy 1969 g, M.

Bromley, Y. V., 1970a. K voprosu o suşçnosti etnosa / Priroda, No. 2.

Bromley, Y. V., 1972. Opıt tipologizatsii etniçeskix obşçnostey / SE, No. 5.

Bronnikov, N. A., 1914. Kangyuy, Kanglı ili Kan i Yueçji (k istoriçeskoy geografii Russkogo Turkestana) / Zapiski Moskovskogo arxeologiçeskogo instituta, t. XXXV, M.

Buşmakin, S. K., 1970. Vorşudnıye imena-mikroetnonimı udmurtov / Etnonimı, M.

Vaynşteyn, S. İ., 1961. Tuvintsı-Todjintsı: İstoriko-etnografiçeskiye oçerki, M.

Vaynşteyn, S. İ., 1969. Proisxojdeniye i etnografiya tuvinskogo naroda: Avtoref. dokt. diss., M.

Vaynşteyn, S. İ., 1972. İstoriçeskaya etnografiya tuvintsev: Problemı koçevogo xozaystva, M.

Vamberi, A., 1865. Puteşestviye po Sredney Azii: Opisaniye poezdki iz Tegerana çerez Turkmenskuyu step' po vostoçnomu beregu Kaspiyskogo morya v Xivu, Buxaru i Samarkand, soverşçyonnıy v 1863 g., SPb.

Vesilyeviç, G. M. 1946. Drevneyşie etnonimı Azii i nazvaniya eyenkiyskix rodov / SE, No. 4.

Vasilyev, V. P., 1857. İstoriya i drevnosti vostoçnoy çasti Sredney Azii ot X do XIII v., SPb.

Vasilyeva,G. P., 1952. İtogi rabotı Turkmenskogo otryada Xorezmskoy ekspeditsii za 1948 g. / TXKAEE, t. 1, M.

Vasilyeva,G. P., 1954. Turkmenı-noxurli / TİE, novaya seriya, t. XXI, M.

Vasilyeva,G. P., 1964. Etnografiçeskie dannıe o proisxojdenii turkmenskogo naroda, M. (Doklad na VII MKAEN).

Vasilyeva,G. P., 1971. O nekotorıx obşçix elementax v kul'ture turkmen i başkir v svyazi s ix etnogenezom / AEB, IV, Ufa.

Vasyutkin, S. M., 1968. Nekotorıe spornıye voprosı arxeologii Başkirii I tısyaçeletiya n. e. / SA, No.1

Vasyutkin, S. M., 1969. K izuçeniyu arxeologiçeskix pamyatnikov v Başkirii / Vestnik MGU, Seriya istoriya, No. 5.

Vasyutkin, S. M., 1971. O periodizatsii etniçeskoy istorii naseleniya Başkirii epoxi srednevekov'ya (III-XIII vv.) / AEB, IV, Ufa.

Vasyutkin, S. M., 1971a. K diskussii po Baxmutinskoy kul'ture / SA, No. 3.

Vel'yaminov-Zernov, V. V. 1859. Pamyatnik s arabsko-tatarskoy nadpis'yu v Başkirii / Trudı Vostoçnogo otdeleniya Russkogo arxeologiçeskogo obşçestva, ç. IV.

Vel'yaminov-Zernov, V. V. 1864. İstoçniki dlya izuçeniya tarjxanstva, pojalovannogo başkiram russkimi gosudaryami / Zapiski Rossiyskoy Akademii Nauk, kn. 2, Prilojeniye.

Vestberg, F., 1908. K analizu vostoçnıx istoçnikov o Vostoçnoy Yevrope / JMNP, No XIII (fevral'), No XIV (mart).

Viktorova, L. L., 1958. K voprosu o rasselenii mongol'skix plemen na Dal'nem Vostoke v IV v. do n. e. – XII v. n. e. / Uç. zap. LGU, No. 256, Seriya vostokovedçeskix nauk, vıp. 7.

Viktorova, L. L., 1971. İndikatsiya starıx putey koçevaniya kazaxskix rodov tabın i aday i ee znaçenie dlya sovremennogo osvoeniya Ustyurta / İzvestiya Geografiçeskogo obşçestva SSSR, No. 5.

Vinnikov, Y. R., 1956. Rodo-plemennoy sostav i rasseleniye kirgizov na territorii Yujnoy Kirgizii / TKAEE, t. 1, M.

Vinnikov, Y. R., Rodo-plemennoy i etniçeskiy sostav naseleniya Çarcouskoy oblasti Turkmenskoy SSR i ego rasseleniye / Trudı İİAE AN Turkm. SSR, t. VI, ser. Etnografii, Aşxabad.

Vitevsky, V. N., 1897. İ. İ. Neplyuyev i Orenburgskiy kray v prejnem ego sostave do 1758 g., t. I, Kazan.

Vişnevsky, B. N., 1960. Sledı ugrov na zapadnom Urale / Uç. Zap. Permskogo gos. Un-ta, t. XII, vıp. 1, Trudı arxeologiçeskoy ekspeditsii, vıp. III, Perm.

Vladimirtsev B. Y., 1934. Obşçestvennıy stroy mongolov. Mogol'skiy koçevoy feodalizm, L.

Volkova, N. G., 1972. Madjarı (iz istorii gorodov Severnogo Kavkaza) / Kavkazskiy etnografiçeskiy sbornik, V, M.

Vostrov, V. V., 1960. Rodo-plemennıy sostav i rasselenie kazaxov na territorii Semipalatinskoy oblasti (konets XIX-naçalo XX vv.) / Trudı İİAE AN KazSSR, t. 14.

Vostrov, V. V., 1961. Rodo-plemennıy sostav i rasseleniye kazaxov na territorii Semireçenskoy oblasti (konets XIX-naçalo XX vv.) / Trudı İİAE AN KazSSR, t. 12.

Vostrov, V. V., 1962. Rodo-plemennıy sostav i rasseleniye kazaxov na territorii Turgayskoy oblasti (konets XIX-naçalo XX vv.) / Trudı İİAE AN KazSSR, t. 16.

Vostrov, V. V., Mukanov, M., S., 1968. Rodo-plemennoy sostav i rasseleniye kazaxov, Alma-Ata.

Vsemirnaya istoriya, 1957, t. III, M.

Garipov, T. M., 1972. Leksiko-statistiçeskiye otnoşeniya tyurkskix yazıkov Povolj'ya / Yazıkovue kontaktı v Başkirii – Uçen. zap. Başkirskogo gos. Un-ta, vıp. 50, seriya filol., No. 20 (23), Ufa.

Garipov, T. M., 1972a. Başkirsko-Tatarskiye yazıkovıye paralleli (Materialı k sravnitel'noy grammatikekıpçakskix yazıkov Uralo-Povolj'ya / Yazıkovıe lpntaktı v Başkirii – Uçen. zap. Başkirskogo gos. Un-ta, vıp. 50, seriya filol., No. 20 (23), Ufa.

Garipov, T. M., Kuzeyev, R. G., 1962. "Başkiro-mad'yarskaya" problema: Kratkiy obzor osnovnıx istoçnikov / AEB, 1, Ufa.

Garipov, T. M., Kuzeyev, R. G., 1969. Sledı altayskoy etnonimii v rodo-plemennoy nomenklature Başkir / Problemı obşçnosti altayskix yazıkov, L.

Garkavi, A. Y., 1870. Skazaniya musul'manskix pisateley o slavyanax i rusax (s polovinı VII v do X v. po R. X.), SPb.

Gafurov, B. G., Skazaniya musul'manskix pisateley o slavyanax i rusax (s polovinı VII v do X v. po R. X.), SPb.

Gafurov, B. G., 1972. Tadjiki. Drevneyşaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya, M.

Gening, V. F., 1961. Problemı izuçeniya jeleznogo veka Urala / Voprosı arxeologii Urala, vıp. 1, Sverdlovsk.

Gening, V. F., 1964. K voprosu ob etniçeskom sostave naseleniya Başkirii v I. tıs. n. e. / AEB, II, Ufa.

Gening, V. F., 1967. Mazuninskaya kul'tura v Srednem Prikam'e / Voprosı arxeologii Urala, vıp. 7, Sverdlovsk.

Gening, V. F., 1970. İstoriya naseleniya udmurtskogo Prikam'ya v p'yanoborskuyu epoxu. Çast' I, Çegandinskaya kul'tura (III v. do n. e. – II v. n. e.) / Voprosı arxeologii Urala, İjevsk.

Gening, V. F., 1971. Etniçeskiy substrat v sostave başkir i ego proisxojdeniye (po arxeologiçeskim materialam I tıs. n. e.) / AEB, IV, Ufa.

Gening, V. F., 1972.Yujnoye Priural'ye v III-VIII vv (problema etnosa i yego proisxojdeniya) / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Gening, V. F., Xalikov, A., X., 1964. Ranniye bolgarı na Volge (Bol'şe-Tarxanskiy mogil'nik), M.

Georgi, İ. G., 1799. Opisaniye vsex obitayuşçix v Rossiyskom gosudarstve narodov, ç., 1, SPb.

Golubovsky, P. V., 1884. Peçengi, polovtsı i torki do naşçestviya tatar, Kiyev.

Golubovsky, P. 1884a. Ob uzax i torkax, / JMNP, iyul'.

Gol'denberg, L. A., 1965. Semyon Ul'yanoviç Remezov, sibirskiy kartograf i geograf, M.

Gordeyev, F. İ., 1971. O prisxojdenii etnonima “başkir” / AEB, IV, Ufa.

Gordeyev, F. İ., 1969. O pozdnix sarmatskix zaimstvovaniyax v vostoçnofinnskix yazıkax / Voprosı finno-ugrovedeniya, vıp. V, Yoşkar-Ola.

Gordlevsky, V. A., 1961. Çto takoye “bosıy volk?” / Soçineniya, t. II, M.

Grebenkin, A. D., 1872. Uzbeki / Russkiy Turkestan, vıp. II, M.

Grekov, B., D. Kalinin, N., F., 1948. Bulgarskoe gosudarstvo do mongol'skogo zavoyevaniya / MİT, vıp. 1, Kazan.

Grekov, B., D. Yakubovsky, A., Y. 1950. Zolotaya Orda i ee padeniye, M.-L.

Grodekov, N. İ., 1889. Kirgizi i Karakirgizı Sırdar'inskoy oblasti, t. 1, Taşkent.

Grumm-Grjimaylo, G. Y., 1926. Zapadnaya Mongoliya i Uryanxayskiy kray, t. II, L.

Gumilyev, L. N., 1959. Altayskaya vetv' tyurok-tugyu / SA, No. 1

Gumilyev, L. N., 1967. Drevniye tyruki, M.

Gumilyev, L. N., 1970. Poiski vımışlennogo tsarstva, M.

Guseynzade, A., 1971. K etimologii toponima Kuşçu / Sovetskaya tyurkologiya, No. 6.

Guseynzade, A., 1971. K etimologii toponima Kuşçu / Sovetskaya tyurkologiya, No. 2.

Danilevsky, N. Y., Grot, K., Y., 1883. O puti Mad'yar s Urala v lebediyu, SPb.

Dal', V. 1955. Tolkovıy slovar', t. 1, M.

Debets, G. F., Problema proisxojdeniya kirgizskogo naroda v svete antroplogiçeskix dannıx / TKAEE, t. 1, M.

Denisov, P. V., 1957. Dannıye etnografii k voprosu o proisxojdenii çuvaşskogo yazıka / O proisxojdenii çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı.

Denisov, P. V., 1959. Religiozniye verovaniya çuvaş, Çeboksarı.

Denisov, P. V., 1969. Etnokul'turnıye paralleli dunayskix bolgar i çuvaşey, Çeboksarı.

[Jankinson], 1937. Angliyskiye puteşestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI. veke, Perevod s angl. Y. V. Got'ye, L.

Cikiyev, A. 1961. Turkmenı yugo-vostoçnogo poberej'ya Kaspiyskogo morya, Aşxabad.

Dmitriyev, A., 1893. Permskaya starina / Sbornik istoriçeskix statey i materialov preimuşçestvenno o Permskom kraye, vıp. 5, Perm.

Dmitriyev, N. K., 1948. Grammatika başkirskogo yazıka, M.-L.

Dobromıslov, A. İ., 1900. Materialı po istorii Rossii, t. I-II, Orenburg.

Dokumentı arxiva Xvinskix xanov po istorii i etnografii karakalpakov (Podbor dokumentov, vvedeniye, perevod, primeçaniya i ukazateli Y. E. Brelelya, M. 1967.

Dolgix, B. O., 1960. Rodovoy sostav i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII v., M.

Dopolneniya k Aktam istoriçeskim, 1846-1875, t. I-XII, SPb.

Drevnetyurkskiy slovar', 1969, L.

Dul'zon, A. P., 1971. Etnolingvistiçeskaya differentsasiya tyurkov Sibiri / Struktura i istoriya tyurkskix yazıkov, M.

Evropeus, D., 1868. K voprosu o narodax, obitavşçix v sredney i severnoy Rossii do pribıtiya slavyan / JMNP, iyul'.

Egorov, V. G., 1953. K voprosu o proisxojdenii çuvaş i ix yazka / Zap. Çuvaşskogo NİİYLİ, vıp. VII, Çeboksarı.

Yeremeyev, D. Y., 1970. K semantike tyurkskoy etnonimii / Etnonimı, M.

Yeremeyev, D. Y., 1971. Etnogenez turok (proisxojdeniye i osnovniye etapı etniçeskoy istorii), M.

Jdanko, T. A., 1950. Oçerki istoriçeskoy etnografii karakalpakov (rodo-plemennaya struktura i rasseleniye v XIX – naçale XX v.) / TİE, novaya seriya, t. IX, M.-L.

Jdanko, T. A., 1952. Karakalpaki Xorezmskogo oazisa / TXAEE, t. 1., M.

Jdanko, T. A., 1962. Problema etnogeneza karakalpakov / KSİE, No. XXXVI, M.

Jdanko, T. A., 1971. O blizosti nekotorıx istoriçeskix traditsiy u karakalpakov i başkir / AEB, IV. Ufa.

Zadneprovsky, Y. A., 1971. Ob etniçeskoy prinadlejnosti pamyatnikov koçevnikov Semireç'ya usunskogo perioda II v. do n. e. – V v. n. e. / Stranı i narodı Vostoka, X, M.

Zadıxina, K. L., 1952. Uzbeki deltı Amu-Dar'yi / TXAEE, t. I, M.

Zaxoder, B. N., 1956. Sredneaziatsko-xorasanskaya geografiya IX-X vv. O Povolj'ye i Vostoçnoy Yevrope / Uç. zap. İn-ta vostokovedeniya AN SSSR, t. 14.

Zaxoder, B. N., 1961. Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostoçnoy Yevrope, Gorgane i Povolj'ye v IX-X vv., M.

Zbruyeva, A. V., 1952. İstoriya naseleniya Prikam'ya v anan'inskuyu epoxu / MİA, No.30.

Zolotnitsky, N. İ., 1884. Lingvistiçeskaya zametka o nazvaniyax bulgar, Bilyar i Morkvaşı / İzv. Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii, t. III, K.

Zuev, Y. A., 1960. K etniçeskoy istorii Usuney / Trudı İİAE AN KazSSR, t. 8, Alma-Ata.

Zuev, Y. A., 1960a. Tamgi loşadey iz vassal'nıx knyajestv / Turdı İİAE AN KazSSR, t. 8.

Zuev, Y. A., 1960. Kirgizı-Burutı (k voprosu o totemizme i printsipax etnonimoobrazovaniya) / SE, No. 4.

[İbn-Fadlan], 1939. Puteşestviye İbn-Fadlana na Volgu (Pod redaktsiyey akad. İ. Y. Kraçkovskogo), M.-L.

İbragimov, S. K., 1960. "Fatuxat-xani" Binai kak istoçnik po istorii Kazaxstana vtoroy polovinı XV veka, M. (Doklad na VII MKAEN).

İvankov, V. P., 1969. İstoriçeskaya nauka Sovetskoy Başkirii / Nauka v Sovetskoy Başkirii za 50 let, Ufa.

İvanov, S. V., 1954. Materialı po izobraitel'nomu iskusstvu narodov Sibiri XIX-naçala XX v. / TİE, novaya seriya, t. XXII, M.-L.

İgnatoviç, A., 1863. Başkirskaya Burzyanskaya volost' / Arxiv Kalaçeva, 1860-1861 gg., kn. 5.

İgnat'ev, R. G., 1875. Skazaniya, skazki , pesni, soxranivşiesya v rukopisyax tatarskoy pismennosti i ustnıx pereskazax u niorodtsev-magometan Orenburgskogo kraya / Zapiski Orenburgskogo otdeleniya RGO, vıp. III, Orenburg.

İgnat'ev, R. G., 1881. Nazvaniya vod, uroçişş i proçix, kak pamyatniki yugrov v Ufimskoy gubernii / Zapiski Orenburgskogo otdeleniya RGO, vıp. IV, Orenburg.

İgnat'ev, R. G., 1884. Pamyatniki doistoriçeskix drevnostey Ufimskoy gubernii / Pamyatnaya kniga Yfimskoy gubernii za 1883 god, Ufa.

İgnat'ev, R. G., 1884a. İstoriko-adminstrativnıye svedeniya o başkirskom narode, sostavlennıye po prikazaniyu grafa P. İ. Panina v 1775 g. (Napeçatal R. G. İgnatyev) / Pamyatnaya kniga Ufimskoy gubernii za 1883 god, Ufa.

İordan, 1960. O proisxojdenii i deyaniyax getov (Vstupitel'naya stat'ya, perevod, kommentariy Y. Ç. Skrjinskoy), M.

İofa, L. Y., 1951. Goroda Urala, M.

İsmagulov, O., 1970. Naseleniye Kazaxstana ot epoxi bronzı do sovremennosti (paleoantropologiçeskoe issledovaniye), Alma-Ata.

İstoriya Vengrii, 1971, t. I .

İstoriya Tatarii v dokumentax i materailax, 1937, M.

İşbulatov, N. X., 1967. Leksiçeskiye svyazi başkirskogo yazıka i yego dialektov s finno-ugorskimi yazıkami / Voprosı finno-ugorskogo yazıkoznaniya, vıp. IV, İjevsk.

İşbulatov, N. X., 1969. Dannıe dialektov başkirskogo yazıka ob etnogeneze başkirskogo yazıka / Nauçnaya sessiya po etnogenezu başkir, Ufa.

İşbulatov, N. X., Maksyutova, N. X., 1962. Başkirskaya dialektologiya: Govorı zaural'skix i demskix başkir, Ufa.

Kazakov, Y. P., 1971. O başkiro-priural'skom komponente v material'noy kul'ture ranney Voljskoy Bulgarii (na materiale keramiki) / AEB, IV, Ufa.

Kazakov, Y. P., 1972. O nekotorıx vengerskix analogax v veşçevom materaile Tankeyevskogo mogil'nika / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Kaloyev, B. A., 1972. Osetino-balkarskiye etnografiçeskiye paralleli / SE, No. 3.

Kamalov, A. A., 1969. Gidronimiya Başkirii, Avtoref. kand. diss., Ufa.

Kamalov, A. A., 1971. Dannıe gidronimii k probleme etnogeneza başkir / AEB, IV, Ufa.

Karmışeva, B. X., 1954. Uzbeki-lokaytsı Yujnogo Tadjikistana, Stalinabad.

Karmışeva, B. X. 1959. Nekotoriye daniye k etnogenezu naseleniya yujnıx i zapadnıx rayonov Uzbekistana / KSİE, XXVII.

Karmışeva, B. X., 1960. Etniçeskiye i territorial'niye gruppı naseleniya severo-vostoçnoy çasti Kaşka-Dar'inskoy oblasti Uzbekskoy SSR / KSİE, XXXIII.

Karmışeva, B. X., 1960a. Etnografiçeskaya gruppa "tyurk" v sostave uzbekov / SE, No.1.

Karpov, G. İ., 1925. Plemennoy i rodovoy sostav turkmen, Aşxabad.

Karpov, G. İ., 1929. Tamga, (rodovıe znaki u turkmen) / Turkmenovedeniye, No. 8-9.

Karpov, G. İ., 1928. No. 12; 1929a, No.1 Rodoslovnaya turkmen / Turkmenovedeniye.

Karpov, G. İ., 1945. Rodovıe znaki u turkmen / izvestiya Turkmenskogo filiala AN SSSR, No. 3-4.

Katanov, N. F., 1888. Alfavitnıy ukazatel' sobstvennıx imen, sobrannıx V. V. Radlovım, SPb.

Katanov, N. F., 1920. Çuvaşskiye slova v bolgarskix i tatarskix pam'yatnikax, Kazan.

Kaxovsky, V. F., 1965. Proisxojdeniye çuvaşskogo naroda, Çeboksarı.

Kaxovsky, V. F., 1968. Proisxojdeniye çuvaşskogo naroda: Avtoref. dokt. diss., M.

Kel'makov, V. K., 1970. Proisxojdeniye i pervıe upominaniya etnonima *ar* / Etnonimı, M.

Kiekbaev, C. G., 1956. Voprosı başkirskoy toponimiki / Uç. zap. Başkirskogo gos. pedinstituta, vıp. VIII, seriya filol., No. 2, Ufa.

Kiekbaev, C. G., 1958. O zvukax _, _ i *x* i ix razvitiye v başkirskom, turkmenskom i yakutskom yazıkax / Uç. zap. Başkirskogo gos. un-ta, vıp. 6, seriya filol., No. 5, Ufa

Kiekbaev, C. G., 1959. Fonetika başkirskogo yazıka (opıt opisatel'nogo i sravnitel'no-istoriçeskogo issledovaniya), Avtoref. dokt. diss., M.

Kireyev, A. N., 1970. Başkirskiy narodnıy geroiçeskiy epos, Ufa.

K itogam diskussii po nekotorım problemam teorii natsii, Vİ, 1970, No.8.

Klyaştırny, S. G., 1964. Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii, M.

Kniga moyego deda Korkuta, 1962. Oguzskiy geroiçeskiy epos; perevod V. V. Bartol'da, M.-L.

Kovalevskaya, V. B., 1972. Başkiriya i Yevraziyskiye stepi IV-IX vv. (po materialam poyasnıx naborov) / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Kovalevsky, A. P., 1954. Çuvaşi i bolgarı po dannım Axmeda ibn-Fadlana, Çeboksarı.

Kovalevsky, A. P., 1956. Kniga ibn-Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg., Xrakov.

Kozin, S. A., 1941. Sokrovennoe skazaniye: Mongol'skaya xronika 1240 g., t. I, M.-L.

Kozlov V. İ., 1967. O ponyatii etniçeskoy obşçnosti / SE, No. 2

Kozlov V. İ., 1968. Tipı etniçeskix protsessov i osobennosti ix istoriçeskogo razvitiya / Vİ, No. 9.

Kozlova, K. İ., 1969. Oçerki istoriçeskoy etnografii mariyskogo naroda: votref. dokt. diss., M.

Kononov, A. N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Soçineniye Abu-l-Gazi xana Xvinskogo, M.-L.

Konstantin Bagryanorodnıy, 1934. Ob upravlenii gosudarstvom, İGAİMK, vıp. 91.

Kormilov, G. Y., 1971 K voprosu ot istoçnikax altayskix zaimstvovaniy v vengerskom yazıke / Sovetskoe finno-ugrovedeniye, No. 2, Tallin.

Kosven, M. O., 1963. Semeynaya obşçina i patronimiya, M.

Krasil'nikov, İ., 1880. Orenburgskaya guberniya s prilejaşçimi k ney mestami po "landkartam" İ. Krasil'nikova i "topografii P. İ. Rıçkova", SPb.

Kraçkovsky, İ. Y., 1957. Arabskaya geografiçeskaya literatura, Soç., t. IV, M.-L.

Kuzeyev, R. G., 1956. Ob etnogeneze başkir / Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR, t. I, ç. 1, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1956a. Başkirskiye plemena do XIII v. / Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR, t. I, ç. 1, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1956b. Zarojdeniye feodal'nıx otnoşçeniy v Başkirii / Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR, t. I, ç. 1, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1957. Oçerki istoriçeskoy etnografii başkir (rodo-plemennıye organizatsii başkir v XVII-XVIII vv), ç. 1, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1957b. Başkirskiye şecere o prisoedinenii Başkirii k Russkomu gosudarstvu / SE, No. 4.

Kuzeyev, R. G., 1960. Rodo-plemennoy sostav başkir v XVIII v. / Voprosı başkirskoy filologii, M.

Kuzeyev, R. G., 1968. K etniçeskoy istorii başkir v kontse I – naçale II tısyaçeletiya n. e. (opıt sravnitel'no-istoriçeskogo analiza şecere, istoriçeskix predaniy i legend / AEB, III, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1968a. Razvitiye xozyaystva başkir v X-XIX vv. (k istorii perexoda başkir ot koçevogo skotovodstva k zemledeliyu) / AEB, III, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1968b. Çislennost' başkir i nekotoriye etniçeskiye protsessı v Başkirii v XVI-XX vv. / AEB, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1968c. Etnografiçeskiye gruppı başkir v XIX v. i istoriya ix formirovaniya / AEB, III, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1970. Uralo-Altayskiye etniçeskiye svyazi v kontse I tısyaçeletiya n. e. i istoriya formirovaniya başkirskoy narodnosti / AEB, IV, Ufa.

Kuzeyev, R. G., 1971. Şecere – pis'mennıe istoçniki po srednevekovoy istorii başkirskogo naroda / Arxeografiçeskiy yejegodnik za 1971 god, M.

Kuzeyev, R. G., 1973. Opıt stratifikatsii rodo-plemennoy etnonimii başkir / Onomastika Povolj'ya, III, Ufa.

Kuzeyev, R. G., Bikbulatov, N. V., Şitova, C. N., 1962. Zaural'skiye başkirı (etnografiçeskiy oçerk bıta i kul'turı kontsa XIX – naçala XX v.) / AEB, I, Ufa.

Kuzeyev, R. G., Yuldaşbayev, B. X., 1957. 400 let vmeste s russkim narodom: Prisoedineniye Başkirii k Russkomu gosudarstvu i ego istoriçeskoe znaçeniye, Ufa.

Kumekov, B., Y., 1972. Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istoçnikam, Alma-Ata.

Kunik, A., 1878. O rodstve xagano-bolgar s çuvaşami po slavyano-bolgarskomu "İmeninniku" / Zap. Rossiyskoy akademii nauk, t. XXXII, kn. 2, SPb.

Kunik A., Rozen, V., 1878. İzvestiya al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavyanax, ç. 1 (Stat'ya i rozıskaniya A. Kunika i V. Rozena), SPb.

Kızlasov, L. R., 1960. Taştıkskaya epoxa v istorii Xakassko-Minusinskoy kotlovinı, M.

Kızlasov, L. R., 1969. İstoriya Tuvı v sredniye veka, M.

Laslo D. 1972. K voprosu o formirovanii finno-ugrov / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Latışev, V. V., 1893. İzvestiya drevnix pisateley o Skifii i Kavkaze, t. I, Greçeskiye pisateli. Sobral i izdal s russkim perevodom V. V. Ladışev, SPb.

Laşuk, L. P., 1968. Opıt tipologii etniçeskix obşçnostey srednevekovıx tyurok i mongolov / SE, No. 1.

Lebedeva, Y. P., 1958. K voprosu o rodovom sostave mongolov / Filologiya i istoriya mongol'skix narodov, M.

Levin, M. G., Çeboksarov, N. N., 1955. Xozyaystvenno-kul'turnıe tipı i istoriko-etnografiçeskiye oblasti / SE, No.4.

Levşin, A., 1832. Opisaniye kirgiz-kazaç'ix ili kirgiz-kaysatskix ord i stepey, ç. II-III, SPb.

Lepexin, İ. İ., 1822. Zapiski puteşestviya (1768-1772) / Polnoe sobrabiye uçenıx puteşestviy po Rossii, t. 4, ç. 3, SPb.

Leşşenko, V. Y., 1971. Vostoçniye kladı na Urale v VII-XIII vv. (po naxodkam xudojestvennoy utvari). Avotref. kand. diss., L.

Lossiyevsky, M. V., 1881. İz neizdannıx arabskix i tatarskix xronik Orenburgskogo kraya / Gaz. Orenburgsky listok, No. 6.

Lossiyevsky, M. V., 1883. Bıloe Başkirii i başkir po legendam, predaniyam i xronikam / Spravoçnaya knijka Ufimskoy gubernii, otd. V, Ufa.

Lıtkin, V. İ., 1953. İz istorii slovarnogo sostava permskix yazıkov / VY, No. 5.

Lıtkin, V. İ., 1971. K etimologii slov ugrı i yugra / "Etimologiya, 1968", M.

Magidoviç, İ. P., 1926. Territoriya i naseleniye Buxarı i Xorezma, ç. I, Buxara, Taşkent.

Magnitsky, V. K., 1905. Çuvaşskiye yazıçeskiye imena, Kazan.

Majitov, N. A., 1959. Kurgannıy mogil'nik v derevne Novo-Turbaslı / BAS, Ufa.

Majitov, N. A., 1962. Poseleniye Novo-Turbaslinskoe II / AEB, I, Ufa.

Majitov, N. A., 1964. Noviye naterialı o ranney istorii başkir / AEB, II, Ufa.

Majitov, N. A., 1964a. K izuçeniyu arxeologii Başkirii I tısyaçeletiya n. e. / AEB, II, Ufa.

Majitov, N. A., 1966. İtogi arxeologiçeskoy ekspeditsii 1965 g. i voprosı etniçeskogo sostava naseleniya Yujnogo Urala perioda rannego jeleza / İtogovaya nauçnaya sessiya Ufimskogo İİYL AN SSSR za 1965 god, Ufa.

Majitov, N. A., 1968. Baxmutinskaya kul'tura, M.

Majitov, N. A., 1968b. Ob etniçeskom sostave naseleniya severnoy Başkirii v kontse I tısyaçeletiya n. e. / İtogovaya nauçnaya sessiya Ufimskogo İİYL BF AN SSSR za 1967 god, Ufa.

Majitov, N. A., 1969. Proisxojdeniye başkir (istoriko-arxeologiçeskiy analiz) / Nauçnaya sessiya po etnogenezu başkir, Ufa.

Majitov, N. A., 1971. Proisxojdeniye başkir (istoriko-arxeologiçeskiy analiz) / AEB, IV, Ufa.

Maksyutova, N., X., 1966. Dialektografiya başkirskogo yazıka / İtogovaya nauçnaya sessiya Ufimskogo İİYL AN SSSR za 1965 god, Ufa.

Maksyutova, N., X., 1967. Obşçiye korni v leksike başkirskogo i udmurtskogo yazıkov / Voprosı finno-ugorskogo yazıkoznaniya, vıp. 4, İjevsk.

Maksyutova, N., X., 1972. Obşçiye korni v leksike başkirskogo i mongol'skogo yazıkov (na materiale salütskogo govora başkirskogo yazıka) / Problemı altaistiki i mongolovedeniya (tezisı dokladov i soobşçeniy vsesoyuznoy konferentsii), Elista.

Maliyev, N. M., 1876. Antropologiçeskiy oçerk başkir / TOEKU, t. I, vıp. 5, Kazan; otdel'noe izdaniye: 1876, Kazan.

Maliyev, N. M., 1891. Pis'mo po povodu stat'i P. Nazarova "K antropologii başkir" / Dnevnik Antropologiçeskogo otdeleniya, vıp. Iv.

Maliyev, N. M., 1901. K voprosu o proisxojdenii lesnıx başkir / Trudı Antropologiçeskogo obşçestva pri Rossiyskoy voenno-meditsinskoy akademii, t. 5, Spb.

Malitsky, N. G., 1897-1898. O svyazyax tyurkskix tamg s orxonskimi pis'menami (s tablitsey) / Protokolı zasedaniy i soobşçeniy çlenov Turkestanskogo krujka lyübiteley arxeologii, god, III.

Malov, S. Y., 1951. Pamyatniki drevnetyurksoy pismennosti. Tekstı i issledovaniya, M.-L.

Malov, S. Y., 1952. Drevniye i novıe tyrkskiye yazıki / İzvestiya An. SSSR. Otdeleniye literaturı i yazıka, t. IX, vıp. 2, M.

Malov, S. Y., 1959. Pamyatniki drevnetyurksoy pismennosti Mongolii i Kirgizii, M.-L.

Matveyev, A. K., 1961. O proisxojdenii nazvaniya "Ural" / Sb. Voprosı istorii Urala, vıp. 39, ç. 1, Sverdlovsk.

Matveyeva, G. İ., 1971. Lesnaya i lesostepnaya Başkiriya vo vtoroy polovine I tıs. N. E. / AEB, IV, Ufa.

Materialı po istorii Başkirskoy ASSR, 1936. Çast I. Başkirskiye vosstaniya v XVII i pervoy polovine XVIII v., M.-L.

Materialı po istorii Başkirskoy ASSR, 1949. Tom III. Ekonomiçeskiye i sotsial'niye otnoşeniya v prevoy polovine XVIII v., M.-L.

Materialı po istorii Başkirskoy ASSR, 1956. Tom IV. Ekonomiçeskiye i sotsial'niye otnoşeniya v Başkirii i upravleniye Orenburgskim kraem v 50-70-x godax XVIII v., çasti 1 i 2, M.-L.

Materialı po istorii Başkirskoy ASSR, 1960, Tom V., M.

Materialı po istorii russko-mongol'skix otnoşeniy, 1959. Sbronik dokumentov, M.

Materialı po istorii Tatarii, 1948, vıp. 1, Kazan.

Materialı po istorii turkmen i turmenii, 1939 / Trudı İnstituta vostokovedeniya AN SSSR. İstoçniki po istorii narodov SSSR, t. I, M.-L.

Markeviç, A. İ., 1928. Geografiçeskaya nomenklatura Krıma kak istoriçeskiy material (Toponimiçezkiye dannıe krımskix arxivov, Simferopol.

Merpert, N. Y., 1958. Koçeviye plemena v stepnoy polose Vostoçnoy Yevropı / Oçerki istorii SSSR, III-IX vv., M.

Merpert, N. Y., 1958a. Ugorskiye (vengerskiye) plemena v yujnorusskix stepyax / Oçerki istorii SSSR, III-IX vv., M.

Miller, G. F., 1937. İstoriya Sibiri, t. I, M.-L.; t. II, M.

Mingajetdinov, M. X., 1971. Etnogenetiçeskiye motivı v başkirskix skazkax / AEB, IV, Ufa.

Minenko, N. A., 1969. K voprosu o rasselenii i rodovom sostave narodov Bijnego Priob'ya XVIII v. / İzvestiya Sibirskogo otdeleniya An. SSSR, No. 6, vıp. 2, seriya obşçestvennox nauk, Novosibirsk.

Minorsky, V. F., 1963. İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vv., M.

Mirasov, C., 1930. İstoriçekoe proşloe başkir / Kraevedçeskiy sbornik, No. 3-4 (1928-1930), Ufa.

Mirjanova, S. F., 1969. Finno-ugorskiye elementı v govoroax başkirskogo yazıka / Nauçnaya sessiya po etnogenezu başkir, Ufa.

Muxamedova, R. G., 1972. Tatarı-mişari. İstoriko-etnografiçeskoe issledovaniye, M.

Mogil'nikov, V. A., 1971. K voprosu o svyazyax naseleniya Başkirii i Zaural'ya v kontse I tıs. do. n. e. – I tıs. n. e. / AEB, IV, Ufa.

Mogil'nikov, V. A., 1972. K voprosu o sargatskoy kulture / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Mol'nar, E., 1955. Problemı etnogeneza i drevney istorii vengerskogo naroda / Studia Xistorica, 13, Budapest.

Moskalenko, A. A., 1972. Slavyano-vengerskiye otnoşeniya v IX v. i drevnerusskoe naseleniye srednego i verxnego Dona / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Moşkova, V. G., 1950. Nekotoriye obşçiye elementı v rodo-plemennom saostave uzbekov, karakalpakov i turkmen / Trudı İnstituta istorii i arxeologii An UzSSR, t. 2, Taşkent.

Mukanov, M. S., 1961. K voprosu o rodorasselenii kazaxov na territorii Kazalinskogo i Perovskogo uezdov Sır-Dar2inskoy oblasti (vtoraya polovina XIX v) / Trudı İİAE An KazSSR, t. 12.

Mukanov, M. S., 1972. Etniçeskiy sostav i rasseleniye kazaxov Srednego Juza. Avotref. kand. diss., Alma-Ata.

Navşirvanov, Z. Ş., 1929. Predvaritel'niye zametki o plemennom sostave tyrukskix narodnostey, prebıvavşçix na yuge Rossii i v Krımu / İzvestiya Tavriçekogo obşçestva istorii, arxeologii i etnografii, t. III, Simferopol.

Nazarov, P. S., 1890. K etnografii başkir / Etnografiçeskoye obozreniye, No. 1.

Nazarov, P. S., 1890a. K antropologii başkir / Dnevnik Antropologiçeskogo otdeleniya Obşçestva lyübiteley estestvoznaniya, antropologii i etnografii, vıp. 2, M.

Nasırov, K., 1880. Pover'ya i obryadı kazanskix tatar, obrazovavşiyesya pomimo vliyaniya na ix jizn' magometanstva / Zap. RGO po otdeleniyu etnografii, t. 6, SPb.

Nauçnaya sessiya po etnogenezu başkir, 1969, Ufa.

Nebol'sin, P., 1850. Zametki o Başkurtax / Oteestvennıe zapiski, t. LXXIII.

Nebol'sin, P., 1852. O başkirax / Vestnik RGO, otdeleniye etnografii, kn. 4.

Nebol'sin, P., 1852a. Başkirı I kantona (Osinskiy uezd) / Vestnik RGO, otdeleniye etnografii, kn. 1.

Nefedov, F. D., 1882. V gorax i stepyax Başkirii / Russkaya mısl', No. 2, 5 i 12, Spb.

Nikolsky, D. P., 1895. İz poezdki k lesnım başkiram / Zemlevedeniye, kn. IV, M.

Nikolsky, D. P., 1899. Bibliografiçeskiy ukazatel' literaturı o başkirax s 1730 po 1899 g. / Etnografiçeskoe obozreniye, No. 2.

Nikolsky, D. P., 1899a. Başkirı. Etnografiçeskoe i sanitarno-antropologiçeskoe issledovaniye, SPb.

Nikonov, V. A., 1970. Etnonimiya / Etnonimı, M.

Novikov, V. A., 1879. Sbronik materialov dla istorii Ufimskogo dvroyanstva, Ufa.

Nominaxov, Ts. D., 1958. Proisxojdeniye slova "Kalmık" / Vestnik An KazSSR, No. 11.

Olöngir. Geroiçeskoe skazaniye altaytsev. Skazitel' N. K. Yalatov. Vstupitel'noe stat'ya, literaturnaya redaktsiya i pereskaz na russkom yazıke S. S. Surazakova, Gorno-Altaysk, 1970.

Onomastika Povolj'ya, 1973, III, Ufa.

Orbeli, İ., Sinxronistiçeskiye tablitsı xidjrı i yevropeyskogo letosçisleniya, M.-L.

Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR, 1956, t. I, ç. 1, Ufa.

Oşanin, A. V., 1957. Antropologiçeskiy sostav naseleniya Sredney Azii i etnogenez yeyo narodov, ç. 1, Yerevan.

Pallady Kafaro, 1872.Primeçaniye k Yuan-Çao-Bi-Şi / Trudı çlenov Rossiyskoy duxovnoy missii v Pekine, t. IV, SPb.

Pallas, P., 1788. Puteşestviya po raznım provintsiyam Rossiyskoy imperii, ç. III, polovina 2, SPb.

Pantusov, N. İ., 1909. Svedeniya arabskix geografov o Sredney Azii / İzvestiya Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, t. XXV, vıp. 5, Kazan.

Patkanov, K., 1883. İz novogo spiska geografii, pripisıvaemoy Moiseyu Xorenskomu, JMNP, mart.

Perşits, A. İ., 1971. Osedloe i koçevoe obşçestvo Severnoy Aravii v novoe vremya. Avtoref. dokt. diss., M.

Petruşevsky, İ., 1952. Raşid-ad-din i ego istoriçeskiy turd. Vvodnaya stat'ya v kn. ÉRaşid-ad-din. Sbornik letopisey", t. I, M.-L.

Pigulevskaya, N. V., 1941. Siriyskiye istoçniki po istorii narodov SSSR, M.-L.

Pletneva, S. A., 1958. Peçenegi, torki i polovtsı v yujnorusskix stepyax / MİA, No. 62.

Polnoe sobraniye russkix letopisey, 1962, t. I, (Lavrent'yevskaya letopis'); 1962, t. II (İgnat'evskaya letopis'); 1965, t. IX, (Nikonovskaya letopis').

Polnıy alfavitnıy spisok vsex naselyonnıx mest Ufimskoy gubernii, 1906. Pod redaktisey A. P. Lobuçenko, Ufa.

Polnıy spisok naselyonneıx mest Ufimskoy gubernii s podrazdeleniyami na volosti, uçastki zemskix naçal'nikov, stanovıx pristavov, politseyskix uryadnikov, s ukazaniyem çisla dvorov, naseleniya, molitvennıx i obşçestvennıx zdaniy, uçilişş, şkol, torgovo-promışlennıx zavedeniy, yarmarok, bazarov, mel'nits i proç., 1896. Pod red. N. A. Ozerova, Ufa.

Polyak, A. N., 1964. Novıe arabskiye materialı pozdnego srednevekov'ya o vostoçnoy i tsentral'noy Evrope / Vostoçnıe istoçniki po istorii narodov yugo-vostoçnoy i tsentral'noe Yevropı, M.

Popov, N., 1813. Xozyaystvennoe opisaniye Permskoy gubernii, ç. III, SPb.

Poppe, N. N., 1927. Çuvaşi ix sosedi, Çeboksarı.

Potanin, G. N., 1881. Oçerki severo-zapadnoy Mongolii. Rezul'tatı puteşestviya, ispolnennogo v 1876-1877 godax po poruçeniyu imperatorskogo Russkogo geografiçeskogo obşçestva, vıp. 2, M.-SPb.

Potanin, G. N., 1892. Doç' morya v stepnom epose / Etnografiçeskoe obozreniye, No. 1.

Potanin, G. N., 1899. Vostoçniye motivı v srednevekovom evropeyskom epose, M.

Potanin, G. N., 1916. Kazak-kirgizskiye i altayskiye predaniya, legendı i skazki / Jivaya starina, god XXV, vıp. 2-3, Pg.

Potapov, L. P., 1953. Oçerki istorii altaytsev, M.-L.

Potapov, L. P., 1957. Proisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti, Abakan.

Potapov, L. P., 1958. Volk v starinnıx narodnıx pover'yax i primetax uzbekov / KSİE, No. 30.

Potapov, L. P., 1969. Etniçeskiy sostav i proisxojdeniye altaytsev, L.

Potapov, L. P., 1969a. Oçerki narodnogo bıta tuvintsev, M.

Potapov, L. P., 1972. Tubaları Gornogo Altaya / Etniçeskaya istoriya narodov Azii, M.

Prokopiy iz Kesarii, 1950. Voyna s gotami. Perevod S. P. Kondrat'eva, M.

Proşloe Kazaxstana v istoçnikax i materialax, 1935 (c V v do. n. e. Do XVIII v.) t. I, M.

Puteşestviye v vostoçniye stranı Plano Karpini i Rubruka, 1957. Plano Karpini, İstoriya mongolov. Gil'om de Rubruk, Puteşestviye v vostoçnıe stranı, M.

Pşeniçnyuk, A. X., 1971. Plemena rannego jeleznogo veka v Başkirii / AEB, IV, Ufa.

Radlov, V. V., 1887. Etnografiçeskiy obzor tyurkskix plemen Yujnoy Sibiri i Djungarii, Tomsak.

Radlov, V. V., 1893. Ob uygurax. İz predisloviya k izdaniyu Kudatgu-Bilika. Prilojeniye k LXXII tomu Zapisok RAN, No. 2, Spb.

Radlov, V. V., 1893a. K voprosu ob uygurax, SPb.

Raşid-ad-din, 1952. Sbornik letopisey, tom pervıy, kn. I, II; 1960, tom vtoroy, M.-L.

Remezov, S. U., 1882. Çertyojnaya kniga Sibiri, sostavlennaya tobol'skim sınom boyarskim Semenom Remezovım v 1701 g., SPb.

Robakidze, A. İ., 1968. Osobennosti patronimiçeskoy organizatsii u narodov gornogo Kavkaza (v svyazi s voprosom o sootnoşenii patronimii, roda i sem'i) / SE, No. 5.

Rona-Taş, A., 1964, Po sledam koçevnikov, Mongoliya glazami etnografa, M.

Roslyakov, A. A., 1955. Turkmenı i oguzı / Uç. zap. Turkmenskogo gos. Un-ta, vıp. 73, Aşxabad.

Rtveladze, E. V., 1972. K istorii goroda Madjar / SA, No. 3.

Rudenko, S. İ., 1916. Başkirı. Opıt etnologiçeskoy monografii, ç. 1: Fiziçeskiy tip başkir, Pg.

Rudenko, S. İ., 1925. Başkirı. Opıt etnologiçeskoy monografii, ç. 2, L.

Rudenko, S. İ., 1952. Gornoaltayskiye naxodki i skifı, M.-L.

Rudenko, S. İ., 1955. Başkirı. İstoriko-etnografiçeskiye oçerki, M.-L.

Rudenko, S. İ., 1962. Kul'tura Xunnov i noinulinskiye kurganı, M.-L.

Rumyantsev, G. N., Rodo-plemennoy sostav verxolenskix buryat / Zap. Buryat-Mongol'skogo nauçno-issledovatel'skogo instituta kul'turı, No. XII, 1951; No. XV, 1952.

Rıçkov, P. İ., 1774. Vvedeniye k Astraxanskoy topografii, M.

Rıçkov, P. İ., 1896. İstoriya Orenburgskaya (1730-1750), Orenburg.

Sadıkova, M. X., 1959. Tyurkoyazıçniye koçevniki na territorii yujnoy Başkirii / BAS, Ufa.

Sadıkova, M. X., 1971. Arxeologiçeskiye materialı o xozyaystve başkir v IX-XIV vv / AEB, IV, Ufa.

Sal'nikov, K. V., 1952. Xorezmiyskaya tamga v Zaural'ye / TXAEE, t. I, M.

Sal'nikov, K. V., 1964. İtogi i zadaçi izuçeniya arxeologii Başkirii / AEB, II, Ufa.

Sal'nikov, K. V., 1966. Ob etniçeskom sostave naseleniya lesostepnogo Zaural'ya v sarmatskoye vremya / SE, No. 5.

Sal'nikov, K. V., 1967. Oçerki drevney istorii Yujnogo Urala, M.

Samoyloviç, A. N., 1923. Nazvaniya dney nedeli u turetskix narodov / Yafetiçeskiy sbornik, II, Pg.

Samoyloviç, A. N., 1927. K istorii kul'turnıx i etniçeskix otnoşeniy v Voljsko-Ural'skom kraye / Novıy Vostok, kn. 18.

Safargaliyev, M. G., 1960. Raspad Zolotoy Ordı, Saransk.

Seyidov, M., 1965. Zameçaniya ob etimologii gunnskogo slova guar//kuar / Materialı sessii, posvyaşennoy itogam arxeologiçeskix i etnoıgrafiçeskix issledovaniy 1964 goda v SSSR, Baku.

Semenov, A., A., 1954. K voprosu o proisxojdenii i sostava uzbekov Şeybani-xana / Materialı po istorii tadjikov i uzbekov Sredney Azii, vıp. 1, Stalinabad.

Semenyuk, G. İ., Morjanov V. M., 1961. Materialı po rodo-plemennomu sostavu kazaxov Starşego i Srednego juzov v XVIII veke / Uç. zap. Kazaxskogo gos. un-ta, t. XLVIII, seriya ist, vıp. 7, Alma-Ata.

Sepeyev, G. A., 1967. Ko voprosu o pereselenii mariytsev v Prikam'e i Priural'e / Trudı Mariyskogo NİİYLİ, vıp. XXII, Yoşkar-Ola.

Serebrennikov, B. A., 1957. Proisxojdeniye çuvaş po dannım yazıka / O proisxojdenii çuvaşskogo naroda, Çeboksarı.

Serebrennikov, B. A., 1963. K voprosu o svyazi başkirskogo yazıka s vengerskim, Ufa.

Serebrennikov, B. A., 1972. O nekotorıx otliçitel'nıx priznakax Volgo-Kamskogo yazıkovogo soyuza "Yazıkoviye kontaktı v Başkirii" / Uçen. zap. Başkirskogo gos. un-ta, vıp., 50, seriya filol., No. 20 (23), Ufa.

Simçenko, Y. B., 1965. Tamgi narodov Sibiri XVII veka, M.

Skalozubov, N., 1892. İz zametok vo vremya raz'yezdov po Krasnoyfimskomu uezdu (1887) / Pamyatnaya knijka i adres-kalendar' Permskoy gubernii za 1893 god, Perm.

Skrjinskaya, Y. Ç., 1960. İordan i ego "Getica" / İordan. O proisxojdenii i deyaniyax getov, M.

Smirnov, A. P., 1951. Voljskiye Bulgarı, M.

Smirnov, A. P., 1952. Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov Srednego Povolj'ya i Prikam'ya / MİA, No. 28.

Smirnov, A. P., 1957. Jeleznıy vek v Başkirii / MİA, No. 58.

Smirnov, A. P., 1962. Nekotoriye sporniye voprosı istorii voljskix bulgar / İstoriko-arxeologiçeskiy sbornik, M.

Smirnov, A. P., 1971. İz etniçeskoy istorii zapadnogo Priural'ya / AEB, IV, Ufa.

Smirnov, A. P., 1971a. Gunnskiy element v kul'ture voljskix bulgar / İstoriya i kul'tura Vostoçnoy Evropı po arxeologiçeskim dannım, M.

Smirnov, A. P., 1972. Arxeologiçeskiye dannıe ob ugro-vengrax v Povolj'ye / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Smirnov, A. P., Kornilov, G. Y., 1971. Voprosı etnogeneza tyurkoyazıçnıx narodov Srednego Povolj'ya / İstoriya i kul'tura Çuvaşskoy ASSR, vıp. 1, Çeboksarı.

Smirnov, A. P., Merpert, N. Y., 1954. İz dalekogo proşlogo Srednego Povolj'ya / po sledam drevnix kul'tur, M.

Smirnov, K. F., 1971. Ranniye koçevniki Yujnogo Urala / AEB, IV, Ufa.

Sokolov, D. N., 1898. Opıt razbora odnoy başkirskoy letopisi / Trudı Orenburgskoy uçenoy arxinoy komissii, vıp. IV, Orenburg.

Sokolov, D. N., 1904. O başkirskix tamgax (s prilojeniyem tablitsı başkirskix tamg) / Trudı Orenburgskoy uçenoy arxinoy komissii, vıp. XIII, Orenburg.

Somm'e, S., 1891-1892. O başkirax / Zap. Ural'skogo obşçestva lyübiteley estestvoznaniya, t. XIII, vıp. 1, Yekaterinburg; otdel'noe izdaniye: 1891, Yekaterinburg.

Spisok naselyonnıx mest po svedeniyam 1870 goda, XLV, Ufimskaya guberniya, SPB., 1877.

Starostin, P. N., 1971. O romanovskix i imen'kovskix pamyatnikax / AEB, IV, Ufa.

Stepanov, P. D., 1940. Etnografiçeskoe izuçeniye yujnoy gruppı başkir v Saratovskoy i Kuybışevskoy oblastyax / SE, IV.

Stepanov, P. D., 1964. Pamyatniki ugorsko-madyarskix (vengerskix) plemen v Srednem Povolj'ye / AEB, II, Ufa.

Stokolos, V. S., 1962. Kurgan na ozere Sineglazovo / AEB, I, Ufa.

Stokolos, V. S., 1972. Kul'tura naseleniya bronzoıvogo veka Yujnogo Zaural'ya (xronologiya i periodizatsiya, M.

Skrijevsky, G. İ., 1909. Otvetı kapitana Strijevskogo na programmu V. N. Tatişçeva / İzv. Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom un-te, t. 25, vıp. 1, Kazan.

Tavarix-i guzida-Nusret-name, 1967. (İssledovaniye, kritiçeskiy tekst, annotirovannoe oglavleniye i tablitsa svodnıx oglavleniy A. M. Akramova), Taşkent.

Tatarı Srednego Povolj'ya i Priural'ya, 1967, M.

Tatişçev, V. N., 1962. İstoriya Rossiyskaya, t. I; 1964, t. III, M.-L.

Teplouxov, A. F., 1924. Sledı bılogo prebıvaniya ugorskogo naroda v smejnıx çastyax Permskoy i Vyatskoy guberniy i posleduyuşçaya smena ego permskim i russkimi narodami / Zap. Ural'skogo obşçestva lyübiteley estestvoznaniya, t. XXXIX, Sverdlovsk.

Teplouxov, A. F., 1960. O proisşedşey nekogda smene ugrov parmyakami na verxney Kame, komi na verjxney Vıçegde i udmurtami na Çeptse / Uçen. zap. Permskogo gos. un-ta, t. XII, vıp. 1. Trudı Kamskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii, vıp. III, Perm.

Teplyaşina, T. İ., 1970. Etnonim besermyane / Etnonimi, M.

Teplyaşina, T. İ., 1972. Ob odnom Voljsko-Kamskom areal'nom yavlenii / Sovetskaya tyurkologiya, No. 3.

Tereşkin, N., İ., 1966. Xantıyskiy yazık / Yazık i pismennost' narodov SSSR, t. 3, M.

Tibor, T., 1968. O rannem etnogeneze vengerskogo naroda / İzvestiya An KAzSSR, seriya obşçestvennaya, No. 2, Alma-Ata.

Tizengauzen, V. G., 1884. Sbornik materialov, otnosyaşçixsya k istorii Zolotoy Ordı, t. I. İzvleçeniya iz soçineniy arabskix, SPb.

[Tizengauzen], 1941. İzvleçeniya iz persidskix soçineniy, sobrannıe V. G. Tizengauzenom i obrabotanniye A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım, M.-L.

Tokarev, S. A., 1958.Etnografiya narodov SSSR, M.

Tokarev, S. A., 1964. O probleme tipov etniçeskix obşçnostey / Voprosı filosofii, No. 11.

Tolstov, S. P., 1929. İtogi i perspektivı etnografiçeskogo izuçeniya natsional'nıx grupp Nijegorodskoy oblasti / Kul'tura i bıt narodov tsentral'no-promışlennıoy oblasti, M.

Tolstov, S. P., 1935. Perejitki totemizma i dual'noy organizatsii u turkmen / Problemı istorii dokapitalistiçeskix obşçestv, No. 9-10.

Tolstov, S. P., 1947. Goroda guzov / SE, No. 3.

Tolstov, S. P., 1948. Drevniy Xorezm, M.

Tolstov, S. P., 1948a. Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii, M.-L.

Tolstov, S. P., 1950. Oguzı, peçenegi, more Daukara / SE, No. 4.

Tolstov, S. P., 1962. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta, M.

Tolstova, L. S., 1966. Etnografiçeskaya gruppa "mitan" v sostave uzbekov Samarkandskoy oblasti (k voprosam etnogeneza) / Vestnik Karakalpakskogo filiala AN UzSSR, No. 4, Nukus.

Tolstova, L. S., 1966a. K voprosu o zakavkazsko-peredneaziatskix svyazyax v etnogeneze karakalpakov (müytenı) / Obşçestvennıe nauki v Uzbekistane, No. 3.

Tolstova, L. S., 1968. Danniye istoriçeskogo fol'jklora i toponimii o proisxojdenii etnografiçeskoy gruppı "mitan" (po materialam ekspeditsii na sredniy Zeavşan) / Vestnik Karakalpakskogo filiala An UzSSR, No. 2, Nukus.

Tolstova, L. S., 1971. O nekotorıx karakalpaksko-başkirskix fol'klornıx svyazyax / AEB, IV, Ufa.

Tolstova, L. S., Utemisov, A., 1963. İstoriçeskiy fol'klor severo-vostoçnıx karakalpakov. Ob istoriko-fol'klornıx svyazyax karakalpakov s narodami Vostoçnoy Yevropı i Severnogo Kavkaza / Vestnik Karakalpakskogo filiala An UzSSR, No. 4, Nukus.

Tolstova, L. S., Utemisov, A., 1963a. Utoçneniye keotorıx voprosov etnogeneza karakalpakov / Vestnik Karakalpakskogo filiala An UzSSR, No. 2, Nukus.

Trofimova, T. A., 1949. Etnogenez tatar Povolj'ya v svete dannıx antorpologii, M.

Trofimova, T. A., 1952. Antropologiçeskiye materailı iz alanskogo mogil'nika vozle Sterlitamaka v Başkirii / KSİE, XVII.

Trudı Kirgizskoy arxeologo-etnografiçeskoy ekspeditsii, 1956, t. I, M.; 1959, t. II, M.; 1959, t. III, Frunze; 1960, t. IV, M.

Tumaşeva, D. G., 1968.Yazık sibirskix tatar, ç. II, Kazan.

Tyurkskiye yazıki, 1966. İz serii "Yazıki narodov SSSR", t. II, M.

Uyfal'vi, G., 1877. Başkirı, Meşçeryaki, Teptyari / İzv. RGO, t. 13, vıp. 2.

Umnyakov, İ., 1940. Samaya staraya turatskaya karta mira (XI v.). "Ottisk iz trudov Samarkandskogo gos. pedinstituta", I, vıp. 1, Samarkand.

Usmanov, A. N., 1960. Prisoedineniye Başkirii k Russkomu gosudarstvu, Ufa.

Usmanov, A. N., 1972. Tatarskiye istoriçeskiye istoçniki XVII-XVIII vv.: "Sbronik letopisey", "Daftar-i Çingiz-name", Tavarix-i Bulgariya", Tatarskiye Şecere, Kazan.

Uspensky, F. İ., 1905. Nadpisi starobolgarskiye. Materialı dlya Bolgarskix drevnostey Ababa-Pliska / İzv. Russkogo arxeologiçeskogo in-ta v Konstantnopole, t. X, Sofiya.

Ustyugov, N. V., 1950. Başkirskiye vosstaniya 1737-1739 gg., M.-L.

Fayziyev, T., 1963. O rodo-plemennom sostave uzbekov-kuramintsev kontsa XIX – naçala XX v. / Obşçestvennıe nauki v Uzbekistane, No. 11.

Faseyev, F. S., 1969. Opıt sravnitel'no-statistiçeskogo issledovaniya leksiki tatarskogo yazıka / Voprosı tatarskogo yazıka i literaturı, vıp. 4, Kazan.

Faxrutdinov, R. G., 1968. Territoriya Boljsko-Kamskoy Bulgarii domongol'skogo i zolotoordınskogo periodov. Avtoref. kand. diss., Kazan.

Faxrutdinov, R. G., 1971. K voprosu o bulgaro-başkirskix vzaimootnoşeniyax / AEB, IV, Ufa.

Fedorov-Davıdov, G. A., 1966. Koçevniki Vostoçnoy Yevropı pod vlast'yu zolotoordınskix xanov, M.

Fedorov-Davıdov, G. A., 1969. Gorod i oblast' Saksin v XII-XIV vv. / MİA, No. 169.

[Feofan], 1884. Letopis' vizantiytsa Feofana. Perevod V. İ. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo, M.

Filonenko, V. İ., 1915. Başkirı, Ufa.

Fişer, V. İ., 1774. Sibirskaya istoriya, SPb.

Florinsky, V. N., 1874. Başkiriya i başkirı / Vestnik Yevropı, kn. 12.

Fodor, İ., 1972. K voprosu o pogrebal'nom obryade u drevnix vengrov / problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

Xaydu, P., 1953. K etnogenezu vengerskogo naroda / Acta Linguistica, t. II, fasc. 3-4, Budapest.

Xalikov, A., 1970. Drevniye etapı razvitiya finno-ugorskoy etniçeskoy obşçnosti / Tretiy Mejdunarıdnıy kongress finno-ugrovedov - 1970, II, Tallin.

Xalikov, A. X., 1971. Obşçiye protsessı v etnogeneze başkir i tatar Povolj'ya i Priural'ya / AEB, IV, Ufa.

Xalikov, A. X., 1971a. İstoki sformirovaniya tyurkoyazıçnıx narodov Povolj'ya i Priural'ya / AET, vıp. I, Kazan.

Xalikov, A. X., 1972. K voprosu o naçale tyurkizatsii naseleniya Povolj'ya i Priural'ya / SE, No. 1.

Xalikova, Y. A., 1971. Obşçiy komponent v sostave naseleniya Başkirskogo Priural'ya i Voljskoy Bulgarii v VIII-X vv. (po materialam pogrebal'nogo obrayada mogil'nikov) / AEB, IV, Ufa.

Xalikova, Y. A., 1971a. Pogrebal'nıy obryad Tankeevskogo mogil'nika (k voprosu ob istokax naseleniya Volxjskoy Bulgarii IX-X vv.) / AET, vıp. I, Kazan.

Xalikova, Y. A., 1972. Pogrebal'nıy obryad Tankeevskogo mogil'nika i ego vengerskiye paralelli / Problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.

[Xvol'son], 1869. İzvestiya o xazarax, burtasax, bolgarax, madyarax, slavyanax, russax Abu-Ali Axmeda ben Omara ibn-Dasta, neizvestnogo dosele arabskogo pisatleya X veka, po rukopisi Britanskogo muzeya v pervıy raz izdal, perevel i obyasnil D. A. Xvol'son, SPb.; to je: JMNP, 1868, XII.

Xudut al-Alem, 1930. Rukopis' Tumanskogo. S vvedeniyem i ukazatelem V. Bartolda, L.

Xudyakov, M. G., 1920. Votskiye rodoviye deleniya / İzv. Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom un-te, t. XXX, vıp. 3; t. XXXI, vıp. 1, Kazan.

Çeboksarov, N. N., 1967. Problemı tipologii etniçeskix obşçnostey v trudax sovetskix uçenıx / SE, No. 4.

Çeremşansky, V. M., 1859. Opisaniye Orenburgskoy gubernii v xozyaystvenno-statistiçeskom i promışlennom otnoşeniyax, Ufa.

Çernetsov, V. N., 1953. Ust-poluyskoe vremya v Priob'ye / MİA, No. 35.

Çernetsov, V. N., 1972. *Naskal'niye izobrajeniya ural'skogo areala / problemı arxeologii i drevney istorii ugrov, M.*

Çernetsov, V. N., Moşinskaya, V. İ., 1953. V poiskax drevney rodinı ugorskix narodov / po sledam drevnix narodov, M.

Çugunov, S. M., 1893. Materialı dlya antorpologii Sibiri. III. Tatarskiy i dva başkirskix çerepa ot truov, postupivşçix v 1888 i 1891 gg. v Tomskiy anatomiçeskiy institut / İzv. Tomskogo un-ta, kn. VI., Tomsk.

Çugunov, S. M., 1896. Materialı dlya antropologii Sibiri, VII. K voprosu o kraniologiçeskom tiper başkirov / İzv. Tomskogo un-ta, kn. VI., Tomsk.

Şastina, N. P., 1957. Puteşestviye na vostok Plano Karpini i Gil'oma Rubruka / Puteşestviye v vostoçniye stranı Plano Karpini i Rubruka, M.

Şafarik, P. İ., 1847. Slavyanskiye drevnosti, t. 1-2, M.

Şitova, S. N., 1968. Narodnaya odejda başkir / AEB, III, Ufa.

Şitova, S. N., 1971. Etnokul'turnıe svyazi başkir po dannım material'noy kul'turı i dekorativno-prikladnogo iskusstva / AEB, IV, Ufa.

Şkorpil, K. V., 1905. Znaki na stroitel'nıx materialax / Materialı dlya Bolgarskix drevnostey Ababa-Pliska / İzv. Russkogo arxeologiçeskogo in-ta v Konstantnopole, t. X, Sofiya.

Şlötser, A. G., 1813. Russkiye letopisi na drevneslavyanskom yazıke (perevod Dm. Yazıkova), ç. 2, Spb.

Şmidt, A. V., 1929. Arxeologiçeskiye izıskaniya Başkirskoy ekspeditsii Akademii nauk / Xozyaystvo Başkirii, Ufa.

Şerbak, A. M., 1959. Znaki na keramike i kirpiçax iz Sarkelya –Beloy Vejı (k voprosu o yazıke i pis'mennosti peçenegov) / MİA, No. 75.

Şerbak, A. M., 1971. O runiçeskoy pis'mennosti v yugo-vostoçnoy Yevrope / Sovetskaya tyurkologiya, No. 4.

Erdeyi, İ., 1959. Vengrı v Lebedii. Material'naya kul'tura vengrov IX-X v., Avtoref. kand. diss., L.

Erdeyi, İ., 1961. "Bol'şaya Vengriya" / Acta Arcxeologica Academiae sciyentiarum Xungaricae, 13 (1961), Budapest.

Erdeli, İ., 1967. İzvleçeniya iz xroniki vengerskogo anonima / Voprosı arxeologii Urala, vıp. 7, Sverdlovsk.

Erdeli, İ., 1970 K voprosu o prebıvanii drevmix vengrov na Kubani / Tretiy mejdunarodnıy kongress finno-ugrovedo –1970, II, Tallin.

Erdeli, İ. 1971. Teorii vengerskix uçenıx o povolj'skom proisxojdenii drevnix vengrov / AEB, IV, Ufa.

Yuldaşev, A. A., 1968. Severo-zapadnıy dialekt başkirskogo yazıka i ego otnoşeniye k literaturnomu yazıku / Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov, Frunze.

Yumatov, V. S., 1848. Drevniye predaniya başkirtsev Çubiminskoy volosti / Orenburgskiye gubernskiye vedomosti, No. 7, çast' neofitsial'naya.

Yusupov, G. V., 1960. Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku, M.-L.

Yusupov, G. V., 1971. Bulgaro-tatarskaya epigrafika i toponimika kak istoçnik issledovaniya etnogeneza kazanskix tatar / AET, vıp. 1, Kazan.

Yakubovsky, A. Y., 1932. Feodal'noe obşçestvo Sredney Azii i ego torgovlya s Vostoçnoy Evropoy v X-XV vv. / Materialı po istorii narodov SSSR, vıp. 3, L.

Yakubovsky, A. Y., 1962. Kitab-i Korkud i ego znaçeniye dlya izuçeniya turkmenskogo obşçestva v epoxu rannego srednevekov'ya / V kn.: Kniga moego deda Korkuta, M.-L.

Yampol'sky, Z., 1970. O tyurkax V veka do naşey erı / Uçen. zap. Azerbaydjanskogo gos. un-ta, seriya yazıka i literaturı, No. 5-6, Baku.

***

Akçukraklı, G., 1926. Kırımda tatar tamğaları, Baxçisaray (Perevod na russk. Yaz.: Tatrskiye tamgi v Krımu, Simferopol', 1927).

Atlasov, X., 1913. Başkortlarturısında berer süz / Şura, No. 9-10.

Başkort xalık icadı, 1972. Berense kitap. Tözeüse, baş süz yazıusı, anlatmalar bireüse Möxter Seğitov, Öfö.

Biişev, E., 1962. "Başkort" süze kayzan kile? / Ağizdel, No. 8.

Borıngı tatar edeiyatı, 1960, Kazan.

Velidov, J., Kauım xem kebileler arasında / Şura, No. 1

Gosmanov M., Mexemmedyarov, Ş., Stepanov, R., 1965. Yana yarlık / Jazan utları, No. 8.

Kiyekbayev, C., 1958. Başkort dialekttere xem ularzın tarixene kıskasa ineş / Ğilmi yazmalar, III sığarılış, Filologiya seriyaxı, No. 2, Ufa.

Kuzeev, R. G., 1957a. Başkortostandın Rus gosudarstvoxına kuşulıuı turaxında başkort şejerelere / Edebi Başkortstan, No. 6.

Mejitov, N. A., 1968a. Başkortstan arxeologiyaxı, Öfö.

Marcani, Ş., Mustafad-el-axbar fi axval Kazan ve Bulgar, ç. 1, 1885, Kazan; ç. 2, 1900, Kazan.

Maxmud Kaşğarî, 1960. Türkî sözler devoni (Devonu luğatit Türk), t. 1. Terciman ve naşrge teyyerlovci S. M. Mutallibov, Toşkent.

Meresov, S., 1924. Başkorttarzın ırıu-aymaktarı / Yana yol, No. 1 (9).

Meresov, S., 1925. Başkorttar kömde, kayzan kilgender / Başkort aymağı, No. 1, 2.

Meresov, S., 1926. Başkorttarzın boronğo xele,Başkort xalkı / Başkort aymağı, No.2.

Meresov, S., 1927. Başkort şejerelere / Başkort aymağı, No. 4.

Meresov, S., 1927a. Tetegeç biy şejerese / Başkort aymağı, No.2.

Nadiyev, S., 1916. Başkorttar / Şura, No. 4-7.

Ramzi Murat, 1907. Telfik-el-axbar ve telkixel-asar fi vakayğı Kazan ve Bolğar ve mölökit-tatar, t. 1., Orenburg.

Umetbayev, M., 1897. Yadkar, Kazan.

Usmanov, M., 1966. Şejereler tarixinnen sexife / Ağizel, No. 3, Öfö.

Fexretdinov, R., 1909. Jan Ğeli xan. 1567 / Şura, No. 20-21.

Xadi, M., Başkorttar / Şura, 1909, No. 10-21; 1910, No. 6-16.

Xalikov, A., X., 1966. Kazan tatarlarının kilep çıguına karata / Sotsialistik Tatarstan, No. 155, 3 iyulya.

Xarisov, E., 1954. Başkort xalık ijadı, 1 t.; 1959, 2 t., Öfö.

Xarisov, E., 1965. Başkort xalkının edebi mirası, Öfö.

Xasangata Gabaiş, 1909. Mufassal tarix-i kaumi türki, I, Ufa.

Xasanov, X., 1963. Maxmud Kaşğari (Xayeti ve geografik merasi), Toşkent.

Xöseinov, G., 1958. Başkort edebiyete tarixinde karata / Başkortstan ukıtıusıxı, No. 9.

Şeref, F., 1916. Török-tatar tarixine tenkit / Şura, No. 13-14.

Şura, 1909, No. 1: Jınay balaxı (anonimnıy avtor)

***

Bibliotxeca geograpxorum araboicorum, 1892, Edidit M. I. de Goeje; t. VII.

Castrens, A., 1962. Etxnologiscxe Vorlesungen über diye altaiscxen Völker, St. Petersburg..

Clauson, G., 1962. Turkisx and Mongolian Studiyes, London.

Czeglédy, K., 1943. Keleten maradt magyar töredékek, Budapest.

Czeglédy, K., 1943a.Magna Xungaria. Szazadok, 75, Budapest.

Decsy, Gy., 1965. Einfüxrung in diye finniscx-ugriscxe Spracxwissenscxaft, Wiyesbaden.

Diyarbekirli, N., 1972. Xun Sanatı, İstanbul.

Dunlop, D. M., 1954. Txe Xistory of txe jewisx xazars, New Gersey.

Gombocz, Z., 1912. A magyar ösxaza ées a nemzeti xagyomany / Nyelv tudomanyi Közkményeki XLVI, 31.

Gombocz, Z., 1912a. Diye bulgariscx-türkiscxen Lexnwörter in der ungariscxen Spracxe / Memoriyes de la Sociyete Finno-Ougriyenne, XXX, Xelsinki.

Xowortx, X. X., 1888. Xistory of txe Mongols from txe 9 tx to txe 19 century, pt. III, London.

Jaubert, A., 1840. Géograpxiye d'Edrisi, vol. II, Paris.

Klaprotx, S., 1826. Tableaux xistoriques de l'Asiye, Paris.

Köprülü, F., 1943. Uran kabilesi, Türk Tarix Kurumu, No. 26.

Kurat, A. N., 1937. Peçenek tarixi, İstanbul.

Ligeti, L., 1963. Tanulmanyok a magyar nyelv eletrajza köreböl, Budapest.

Ligeti, L., 1964. A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, kiraly) / Magyar Nyel, LX, Budapest.

Liptak, P., 1954. An antropological survey of magyar prexistory / Acta Linguistica, t. IV, fasc. 1-2, Budapest.

Lotz, I., Etimological Connections of *magyar* "Xungarian" / For Roman İakobson, Mouton.

Macartney, C. A., 1930. Txe Maguars in txe nintx century. Cambridge.

Marquart, G., 1914. Über das Volkstrum der Komanen. İn Bucx: *W. Bang und G. Marquart.* Osttürkiscxe Dialektstudiyen, Berlin.

Menges, K., 1968. Txe Turkic Languages and peoples. An introduction to Turkic studiyes / Ural-Altaiscxe bibliotxek, XV, Wiyesbaden.

Mészaros, Gy., 1910. Magna Xungaria (A baskir – Magyar kédes), Budapest.

Munkacxy, B., 1894. A Magyar fémnevek östorténeti vallomasai / Etxnograpxia, fasc. 1.

Murayama, S., 1959. Sind diye Naiman Türken oder Mongolen? / Central Asia journal, Txe Xague-Wiyesbaden.

Moravcsik, Gy., Bizantium and txe Magyars, Budapest.

Morvay, J., Zur frage der etxniscxen gruppen / Trudı VII MKAEN, t. 8, M.

Németx, G., 1929. Magna Xungaria. Leipizig und Viyenna.

Németx, G., 1966. Ungariscxe stammesnamen bei den bascxkiren / Acta Linguistica, t. 16 (1-2), Budapest.

Németx, G., 1970. Txe runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklos and txe runiform scripts of Estern Europe / Acta Linguistica, t. 21 (1-2), Budapest.

Pelliot, P., 1920. A propos des Comans / Gournal asiatique, ser. II, t. XV.

Pelliot, P., Xambis, L., 1951. Xistoriye des Campagnes de Gensis xan. Traduit et annote Par Paul Pelliot ot Louis Xambis, t. I, Leide.

Perenyi, J., 1959. A Magna Xungaria kérdeséxes / Magyar Nyelv, LV, (EVF), 3 (411) és 4 (412) szam, Budapest.

Poppe, N., 1960. On Some Altaic Loanwords in Xungarian / American Studiyes in Uralic Linguistics (=Indiana University Publications. Uralic and Altaic Seriyes, vol. 1), Bloomington.

Pröxle, V., 1903. Baskir Nyelvanulmanyok / Keleti Szemle, t. IV, Budapest.

Radloff, W., 1884. Aus Sibiriyen, Bd. I, Leipzig.

Räsänen, M., 1960. Gibt es im Bascxkiriscxen etwas Ugriscxes? / Acta oriyentalia, t. XII, fasc. 1-3, Budapest.

Rasonyi, L., 1964. Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine / X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayrıbasım, Ankara.

Rona-Tas, A., 1971. On txe Cxuvacx Yuttural stops in txe final psition / Studia turcica. Edited by L. Ligeti, Budapest.

Straxlenberg, I., 1730. Das Nord- und Östlicxe Txeil von Europa und Asia, Stocxolm.

Vambery, X., 1885. Das Türkenvolk in seinen etxnologiscxen und etxnograpxiscexn Bezeixungen. Bascxkiren, Leipzig.

Weissenberg, S., 1892. Ein Beitrag zur Antxopologiye der Turkvölker. Bascxkiren und Mescxtscxerjaken / Zeitscxrift für Etxnologiye, t. XXIV, Berlin.

DİZİN

A. ADLAR, KAVRAMLAR

A

B

B. TOPONİMLER
(k=köy; n= nehir; ş= şehir)

C-Ç

D

O-Ö

P

R

S-Ş

T

C- ETNONİMLER